ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 46 (1991)
ΜΕΡΟΣ Β' 1 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 46 (1991)
ΜΕΡΟΣ Β' 1 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγ. Κυπραίου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Άντα Ανδριτσοπούλου - Στέλλα Ζαχαροπούλου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΕΣ, ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. Μπουλούκος - Α. Λογοθέτης Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Πίν. 1-4) ..... Σελ. 1-3

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Πίν. 5-6) ..... » 4-5

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ..... » 5

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Πίν. 7-18) ..... » 6-10

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ακροπόλεως, Άλλες εργασίες στο Μουσείο, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς, Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, Αρχαιολογική αποθήκη Βιβλιοθήκης Αδριανού, Αρχαιολογική αποθήκη Ρωμαϊκής Αγοράς, Αρχαιολογική αποθήκη οδού Θρασύλλου, Αρχαιολογική αποθήκη Ασκληπιείου, Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως, Έκθεση και εργαστήριο εκμαγείων στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως). Ανασκαφικές εργασίες (Βιβλιοθήκη Αδριανού, Ακίνητα περιοχής Πλάκας). Αναστηλωτικές εργασίες: Ακρόπολη Αθηνών (Παρθενώνας, Προπύλαια), Θέατρο του Διονύσου, Βιβλιοθήκη Αδριανού. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Κέα (Σχέδ. 1-5· Πίν. 19-28) ..... » 11-28

Αρχαία Αγορά ..... » 28-30

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Αθήνα (Οδός Ερυσίχθονος 13, Οδός Δράκου και Μουσών, Οδός Αν. Ζίννη 32 και Ανδρούτσου 30, Οδός Βούρβαχη 2 και Συγγρού, Οδός Διαμαντοπούλου, Οδός Διαμαντοπούλου 8 και Κοκκίνη, Οδός Αλικαρνασσού), Ακαδημία Πλάτωνος (Διαμόρφωση αρχαιολογικού άλσους, Οδός Βασιλικών 77, Οδός Δράκοντος 33), Ελευσίνα (Οδός Παπαγιάννη, Οδός Εθνικής Αντιστάσεως 85, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Ο.Τ. 150), Οδός Περσεφόνης και Χατζηδάκη, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου 4, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Ο.Τ. 122), Οδός Νικολαΐδου και Β. Λάσκου (Ο.Τ. 87), Οδός Νικολαΐδου και Β. Λάσκου (Ο.Τ. 72), Οδός Νικολαΐδου 31), Μέγαρα (Οδός Γράμμου, Περιοχή Χοιρομάνδρα, Οδός Στίλπωνος 48, Οδός Μαντζάρου 9, Οδός Θερμοπυλών 16, Οδός Σωτήρος 26, Οδός Αιόλου 17, Οδός Ιω. Μεταξά 41, Οδός Παγκάλου και Σοφοκλέους, Οδός Ι. Κουκούλη (έργα Δήμου), Οδός Μινώας 40-42, Οδός Πλουτάρχου 9, Οδός Δημοσθένους 26, Οδός Ι. Κουκούλη 26 (οικόπεδο Κ. Δήμογλη), Οδός Λυσίου και Βουλγαροκτόνου, Οδός Πλάτωνος και Λουκιανού, Οδός 28ης Οκτωβρίου 243) (Σχέδ. Α΄ και 1-11· Πίν. 29-32) .. » 31-57

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς). Ανασκαφικές εργασίες: Βούλα (Οδός Ελευθερίας 35, Οδός Ρίτσου, Οδός Καζαντζάκη, Οδός Παπαφλέσσα, Οδός Δραγατσανίου, Χερσόνησος Πούντα, Νησίδες Κατραμονήσι, Οδός Ζακύνθου, Οδός Σερίφου), Άλιμος (Οδός Θεσμοφορίων, Ρέμα Τραχώνων, Οδός Επτανήσου 9), Γλυφάδα (Οδός Φολεγάνδρου και Αρετής), Μενίδι (Περιοχή Στραβό Σχίνο, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου και Ναπολέοντος, Οδός Καραμανλή και Κωνσταντινουπόλεως), Λαυρεωτική (Μουσείο Λαυρείου, Κερατέα, Οικισμός Θορικού Λαυρείου), Μαραθώνας (Οικόπεδο Γεωργίου Παπανικολάου, Οικόπεδο Χρ. και Ελ. Μπάχλα), Σούλι (Αγρός Φλεριανού, 34ο χλμ. Λεωφόρου Μαραθώνος), Σαλαμίνα (Περιοχή Τσάμη), Μέθανα (Άγιος Κωνσταντίνος) (Σχέδ. 1-4· Πίν. 33-42) ..... » 58-74

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Αττικής. Κύθηρα: Μυλοπόταμος (Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος). Συντήρηση τοιχογραφιών-ψηφιδωτών. Νομός Αττικής: Αθήνα (Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης), Κάλαμος (Άγιος Νικόλαος Νεκροταφείου). Κύθηρα: Κάλαμος (Άγιος Νικήτας), Λειβάδι (Άγιος Ανδρέας), Ποταμός (Άγιος Ιωάννης, Άγιος Νικήτας στα Σανίδια), Παλαιόπολη

(΄Αγιος Γεώργιος του Βουνού), Αρέοι (΄Αγιος Πέτρος). Περιοδείες. Νομός Αττικής: Καλύβια, Κορωπί, Παιανία (Περιοχή Αγίου Νικολάου Χαλιδού). Κύθηρα: Αρωνιάδικα (΄Αγιος Γεώργιος), Κεραμωτό (Ναός Μεταμόρφωσης). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αττικής: Ανάβυσσος-Παλαιά Φώκαια (Οικόπεδο Σ. Φιλίππου), Παιανία-Περιοχή Αγίου Αθανασίου (Οδός Αγίου Αθανασίου και Ανωνύμου (Ο.Τ. 20), Οδός Αγίου Αθανασίου και Ανωνύμου (Ο.Τ. 18), Οδός Ανωνύμου), Πόρτο Ράφτη-Δρίβλια (Οικόπεδο Κληρ. Μπάρτζη), Ύδρα (Αρχοντικό Π. Κουντουριώτη) (Σχέδ. 1-6· Πίν. 43-50) ..... Σελ. 75-87

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: ΄Αργος (Πάροδος οδού Μπελίνου, Οδός Αγίου Γεωργίου 44, Οδός Γούναρη 95, Οδός Γούναρη (οικόπεδο αφών Νικολόπουλου), Οδός Γούναρη (οικόπεδο Πέτρου Ρέντα), Οδός Καρπετοπούλου, Οδός Μενάνδρου και Πολυνείκους, Οδός Μεσσηνίας-Αρκαδίας, Οδός Παπαοικονόμου, Πάροδος Περσέως ή Μεγάλου Αλεξάνδρου, Οδός Γ. Σεφέρη και Αγίου Κωνσταντίνου, Πάροδος Διομήδους, Οδός Θεοφανοπούλου 14, Οδός Γούναρη 45, Οδός Κοφινιώτου, Οδός Κοφινιώτου 27, Οδός Καβάφη (Πάροδος Μεσσηνίας-Αρκαδίας), Πάροδος Καποδιστρίου, Οδός Καποδιστρίου 14, Πλατεία Δημοκρατίας-Λαϊκή Αγορά, Πάροδος Θεάτρου, Δυτική πλευρά Προφήτη Ηλία Δειράδας), Κεφαλάρι ΄Αργους (Οικόπεδο Αθαν. Παπαδημητρίου), Ηραίο (Αγρός Σωτηρίου Τσιράκη), Σύνορο Μαλανδρενίου (Αγρός Ιω. Σωτηρόπουλου), Χέλμη Σχοινοχωρίου (Αγρός Νικ. Ντεβέ), Ερμιόνη (Θέση ΄Αγιος Ανδρέας, Οικόπεδο Ο.Τ.Ε., Οικία Μαρίας Πλαζομίτη). Νομός Κορινθίας: Αρχαία Κόρινθος (Θέση Αγιαννιώτικα, Οικόπεδο Θεοφάνη Κεφάλα), Κόρινθος (Οικόπεδο Ξύδη), Κάτω Αλμυρή (Οικόπεδο Ιω. Τσάλη). Περισυλλογές-Περιοδείες. Νομός Αργολίδας: Ίναχος (Πασά), Ερμιόνη (Σχέδ. 1-7· Πίν. 51-57) . » 88-108

Ισθμία (Ιερό Ποσειδώνα και οικισμός Ράχης, Ρωμαϊκό Λουτρό), Κόρινθος ..... » 108-110

΄Αργος (Αγορά, Οικόπεδο Καρμόγιαννη) (Σχέδ. 1· Πίν. 58) ..... » 110-113

Ε΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 114

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερεωτικές-Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά, Σπάρτη (Οδός Τριακοσίων), Μαγούλα (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Βορδόνια (Ναός Αγίου Σπυρίδωνα), Γεράκι (Στερεωτικές επεμβάσεις στα αστικά κτίρια του κάστρου), Μολάοι (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου «Παναγίας στου Κοκκολάκη»), Μάνη (Ναός των Ταξιαρχών). Νομός Αργολίδας: ΄Αργος (Στρατώνες Καποδίστρια). Συντήρηση τοιχογραφιών-ψηφιδωτών-εικόνων-ξυλογλύπτων. Νομός Λακωνίας: Μυστράς (Μητρόπολη, Παντάνασσα, ΄Αγιοι Θεόδωροι), Σπάρτη (Οδός Κλεομβρότου), Μαγούλα (Κοίμηση Παναγίας), Γεράκι (Ναός Ζωοδόχου Πηγής, Ναός Προφήτη Ηλία, Εργαστήριο Συντήρησης), Χρύσαφα (Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα, Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Ναός Αγίου Δημητρίου), Κροκεές (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Ναός Αγίου Αθανασίου), Ξηροκάμπι (Ναός Αγίου Γεωργίου), Μεγάλη Βρύση (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου στη θέση Ρεματιανή, Ναός Τιμίου Προδρόμου), ΄Αγιος Νικόλαος Επιδαύρου Λιμηράς (Ναός Αγίου Νικολάου), Λακωνική Μάνη. Νομός Αρκαδίας: Ατσίχολος (Νέα Μονή Καλαμίου), Βαλτεσινίκο (Μονή Κοίμησης Θεοτόκου). Νομός Αργολίδας: Λυγουριό (΄Αγιος Μερκούριος). Καταγραφή. Νομός Λακωνίας: Παλαιοχώρι Ξηροκαμπίου (Ναός Αγίου Αθανασίου). Κηρύξεις μνημείων. Νομός Λακωνίας: Επαρχία Οιτύλου (Αρεόπολη, Κούνος, Μίνα, Πύργος Δυρού, Κελεφάς), Επαρχία Γυθείου (Σκουτάρι), Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς (Μολάοι). Νομός Αρκαδίας: Επαρχία Κυνουρίας (΄Αγιος Ανδρέας), Επαρχία Μαντίνειας (Κάψια). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Μαγούλα Σπάρτης (Οικόπεδο Αγ. Κόκκινου). Νομός Αργολίδας: ΄Αργος (Οδός Ιακώβου Μάνου, Οδός Γούναρη 45) (Πίν. 59-67) ..... » 115-130

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ολυμπίας, Μουσείο Καλαμάτας, Αρχαιολογική συλλογή Ήλιδας, Μουσείο Χώρας). Ανασκαφικές εργασίες: Ζάκυνθος (Οδός Αγίας ΄Αννας και Πικριδιωτίσσης). Νομός Ηλείας: Σκιλλουντία, Πεύκες, Αγία Τριάδα. Τυχαία ευρήματα-Παράδοση-Περισυλλογή

αρχαιοτήτων. Νομός Ηλείας: Άλτις, Αλφειός, Αμπελόκαμπος, Σκαφιδιά, Γραίκα, Λέπρεον, Μάγειρας, Άγιος Ηλίας, Φιγάλεια, Κακόβατος, Αλίφειρα, Αρχαία Ήλιδα. Νομός Μεσσηνίας: Άη Γιαννάκης-Βουνάκι, Γλυκορίζι, Άνω Εγκλιανός (Ανάκτορο Νέστορος) (Σχέδ. 1· Πίν. 68) ... Σελ. 131-135

Το ανάκτορο της Πύλου ..... » 135-137

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Πατρών, Μουσείο Αιγίου, Εργασίες υπαίθρου). Ανασκαφικές εργασίες: Πάτρα (Οδός Αγίου Δημητρίου 98-100, Οδός Αγίου Γεωργίου 46, Οδός Κατερίνης 6 και Παξών 10, Οδός Ν.Ε.Ο. 51, Πάροδος Πανεπιστημίου 420, Πάροδος Λάμπρου Κατσώνη 9 και Αρόης, Οδός Αγίου Ιωάννη Πράτσικα και Σαριπόλου, Πάροδος Ακρωτηρίου 563, Οδός Βασ. Ρούφου 6, Οδός Βότσαρη 12-14, Οδός Νικολάου Γιαννοπούλου 5, Οδός Καρατζά 53 και Αγίου Δημητρίου, Οδός Χείλωνος Πατρέως 30, Οδός Τσαμαδού 43, Οδός Ηλείας 62-64, Πάροδος Δ6 3ου Ορειβατικού, Οδός Στρατηγού Μενούνου και Πεσόντων Αστυνομικών, Οδός Λοχαγού Φωτοπούλου 65, Οδός Εϋνάρδου και Παντοκράτορος, Οδός Παλαιών Πατρών Γερμανού και 6ου Συντάγματος, Οδός Γερμανού και Δανιηλίδος, Οδός Αγίου Νικολάου και 25ης Μαρτίου, Οδός Παπαδιαμαντοπούλου, Οδός Αραχναίου, Οδός Αραχναίου και Αγίου Δημητρίου, Οδός Παναχαΐδος Αθηνάς, Οδός Αγίου Νικολάου και Κανακάρη, Οδός Λόντου 111-113, Οδός Τσαμαδού 77, Οδός Σαρανταπόρου 52, Οδός Κολοκοτρώνη 35, Οδός Τσερτίδου 4, Οδός Στρατηγού Μενούνου και Πεσόντων Αστυνομικών), Βούντενη, Χαλανδρίτσα, Καλλιθεόκαμπος, Σπαλιαρέικα Λουσικών, Αίγιο (Οδός Ρωμανιώλη 60, Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου 52, Οδός Περικλέους και Ασημ. Φωτήλα, Οδός Ομαγυρίου Διός), Κουλούρα (Κοινοτική οδός, Νέες εργατικές κατοικίες Αγίου Αθανασίου), Δερβένι, Κοινότητα Ελαιώνος, Κλειτορία Καλαβρύτων, Άνω Ακράτα (Θέση Χούνη). Εντοπισμός αρχαιοτήτων: Καμενίτσα Αλισσού (Θέσεις Κούτσουρο και Σελελέ, Θέση Σχολή), Κάτω Αλισσός (Θέση Παναγιά), Βραχνέικα (Λόφος Τσουκαλά, Μονή Αναλήψεως Μιντιλογλίου), Ζάστοβα Πατρών (Νεκροταφείο Ελεκίστρας, Υδραγωγείο Ελεκίστρας, Θέση Κάμπος ή Σανατόριο), Πετρωτό (Θέση Παλιόπυργος, Οικισμός Μαυρομαντήλω), Κρήνη Πατρών (Θέση Ψαράδες περιφέρειας Ζωιτάδας), Κάστρο Πάτρας (Θέση Κουκάκι), Κάτω Σαμακιά ή Πάνω Καβουκάκι (Θέση Άγιος Γεώργιος), Κάτω Καστρίτσι (Άγιοι Θεόδωροι), Σελλά (Θέση Ρουπακιά), Χάραδρο Πατρών (Θέση Σπηλιά ή Βαρκός), Πλατάνι (Θέση Δέλτα και Κούτσουρα, Κοίτη Ξυλοκέρας), Δρέπανο (Θέση Πύργος), Φαρές (Αι-Γιώργης Χαλανδρίτσας), Πρέβεδος, Μοίραλι (Θέση Μαλιβαρνό), Επαρχία Αιγιαλείας (Σαλμενίκο, Κερύνεια (Θέση Άγιος Γεώργιος), Άγιος Στέφανος Ελαιώνα). Λαθρανασκαφές. Πρέβεδος (Άγιος Σπυρίδωνας, Σταυροχώρι), Χαλανδρίτσα (Θέση Αι-Λιας, Θέση Άγιος Βασίλειος), Καλλιθέα Πατρών (Θέση Λαγανιδιά), Σπαλιαρέικα Λουσικών, Μονοδέντρι Στενωσιάς, Αρχαία Ελίκη (Εποπτεία ερευνών, Υποβρύχια έρευνα). Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Αρχαία Στράτος, Επιφανειακή έρευνα «στρατικής γης», Στράτος, Καινούργιο, Οινιάδες, Κοινότητα Καραϊσκάκη, Ρούγα Παλιαμπέλων, Νέα Καμαρίνα, Αρχαία Αλίκυρνα, Ναύπακτος (Οδός Λοκρών, Οδός Φαρμάκη, Ανώνυμη δημοτική οδός, Οδός Νότη Μπότσαρη). Νομός Κεφαλληνίας. Εντοπισμός νέων θέσεων: Κοινότητα Κομποθεκρατών (Θέσεις Καμίνια και Ντάρα), Κοινότητα Περατάτων, Οικισμός Κ. Κατελειός, Κοινότητα Σκάλας (Θέση Βούρτεψη), Κοινότητα Πάστρα (Θέση Μνήματα), Αρχαίοι Πρόννοι, Κοινότητα Πόρου, Κοινότητα Αγίας Ευφημίας, Κοινότητα Χαλιωτάτων (Σχέδ. 1-8· Πίν. 69-76) ..... » 138-169

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ζακύνθου). Αναστηλωτικές-Στερεωτικές εργασίες. Νομός Αχαΐας (Κάστρο Ρίου, Φρούριο Πάτρας). Νομός Ηλείας (Φρούριο Χλεμούτσι). Νομός Ζακύνθου (Ναός Αγίου Νικολάου Μώλου). Συντήρηση τοιχογραφιών και εικόνων. Νομός Αχαΐας. Νομός Ηλείας (Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας, Μονή Φραγκαβίλλας, Καθολική Γαστούνης). Νομός Ζακύνθου. Καθαρισμοί-Διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων. Νομός Ζακύνθου (Ενετικό φρούριο Ζακύνθου). Μελέτες στερέωσης σεισμόπληκτων μνημείων. Νομός Ζακύνθου (Καθολικό μονής Αναφωνήτριας, Μπόχαλη (Ναός Αγίας Παρασκευής). Περιοδείες-Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Ζακύνθου (Παλιόκαστρο ή Παλιοφυλακές, Προσεισμικός οικισμός κοινότητας Λαγκαδακίων).

Νομός Αχαΐας: Δροβολοβός (Ναός Αγίου Χαραλάμπους, Σπηλαιώδες ναΰδριο Ζωοδόχου Πηγής, Σπηλαιώδες ναΰδριο Αγίας Παρασκευής), Καμενιάνοι (Ναός Αγίου Αθανασίου, Κοιμητηριακός ναός Αγίου Κωνσταντίνου, Ναΰδριο Γέννησης της Θεοτόκου, Φραγκοκκλησιά, Αλώνι του Ξενοχρήστου), Σόλος Νωνάκριδος (Οικία Τσέρου), Καλάβρυτα (Ναΰδριο του Άι-Γιάννη στο κάστρο), Ρίκαβα (Ναΐσκος Παναγιάς της Λειτουργούς). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αχαΐας: Πάτρα (Οδός Παπαδιαμαντοπούλου). Νομός Κορινθίας (Ναός Αγίου Νικολάου Μαψού) (Σχέδ. 1· Πίν. 77-80) ..... Σελ. 170-180

Έρευνα βορειοδυτικής Πελοποννήσου (Μεθοδολογία) ..... » 180-181

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 182

Πάνακτο ..... » 182-183

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Χαλκίδας, Μουσείο Ερέτριας). Ανασκαφικές εργασίες: Χαλκίδα (Οικόπεδο Σιδεράκη, Οικόπεδο Σαραφίδη, Οδός Στύρων και Μακρή), Σκύρος (Θέση Χωράφα-Κάμπος). Εντοπισμός-Παράδοση αρχαιοτήτων. Καταστροφή αρχαιοτήτων (Σχέδ. 1-3· Πίν. 81-82) » 184-189

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Αταλάντη (Οικόπεδο Γ. Γιαννόπουλου, Οικόπεδο Εμμανουήλ και Βαρβάρας Κιουλάφα, Οικόπεδο Φούτρη), Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Μαλεσίνας (Οικόπεδο Π. και Α. Γαβρά), Μόδι, Ζέλι-Γολέμι, Κύνος, Κυρτώνη. Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων. Ελληνοαυστριακή ανασκαφή Ελάτειας (Σχέδ. 1-4· Πίν. 83) ..... » 190-198

Αλές Λοκρίδος ..... » 198-199

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Δελφοί. Ανασκαφικές εργασίες: Παραλία Τολοφώνας, Γαλαξείδι (Οικόπεδο Γ. Κουτσογιωργάκη, Οικόπεδο Θεοφάνη Μαστροπαναγιώτη), Άμφισσα. Περιοχή Αράχοβας (Σχέδ. 1) ..... » 200-202

Δελφοί: Ρωμαϊκή Αγορά και Νότιες Θέρμες, Άρμα των Ροδίων (Η περιοχή κάτω από το βάθρο του άρματος των Ροδίων, Ο τομέας C στα δυτικά του περιβόλου) (Πίν. 84) ..... » 202-205

Veloúkhovo (A Fieldwork Report, Interior remains inside the Kastro, The castle of Lidoriki) ..... » 205-206

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Μαγνησίας: Δημητριάδα (Ιδιοκτησία Γεωργ. και Δημ. Κορδέλα, Ανάκτορο), Φθιώτιδες Θήβες (Αρχαίο τείχος, Αγρός Β. Κίτσιου, Ναός Ασκληπιού, Αγρός Ρουπακιά), Άγιος Γεώργιος Φερών (Κοινοτική οδός), Βελεστίνο (Οικόπεδο ναού Αγίου Χαραλάμπους, Οικόπεδο Νικ. Θεοδωρόπουλου, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου και Ξάνθου, Οικόπεδο Μιχάλη Τέτσια, Οικόπεδο Δημοτικών Σφαγείων, Οικόπεδο Χρ. Χατζηκωτούλα). Νομός Καρδίτσας: Ραχούλα (Θέση Τούμπα). Σκόπελος: Πάνορμος (Οικόπεδο ιδιοκτησίας Κ. Ζανίκα-Α. Λαυδή). Περισυλλογή αρχαιοτήτων. Ελληνοϊταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών (Σχέδ. 1· Πίν. 85-87) ..... » 207-218

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λάρισας: Λάρισα (Γωνία οδών 31ης Αυγούστου και Παπαδιαμάντη, Γωνία οδών Υψηλάντου και Βυζαντίου, Οδός Θεσσαλονίκης 163, Διασταύρωση οδών 31ης Αυγούστου και Ελλαδίου), Φάρσαλα, Κραννώνα (Αγρός Σ. Κουκουτάρα). Περισυλλογή-Παράδοση αρχαιοτήτων. Νομός Τρικάλων: Άτραξ. Νομός Καρδίτσας: Γελάνθη. Νομός Λάρισας: Άζωρος Ελασσόνας, Λομένικο, Λάρισα (Σχέδ. 1· Πίν. 88-90) ..... » 219-227

Γρεβενά, Μεγάλο Μοναστήρι ..... » 227-228

Επιφανειακή έρευνα στην οροσειρά των Χασίων ..... » 228-229

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Μαγνησίας (Έκθεση θεσσαλικών ψηφιδωτών). Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Λάρισας. Νομός Καρδίτσας: Πύργος Ιθώμης (Ναός Αγίων Αποστόλων), Φίλια (Ναός Προφήτη Ηλία). Νομός Τρικάλων: Μετέωρα (Μονή Ρουσσάνου, Μονή Βαρλαάμ). Νομός Φθιώτιδος: Υπάτη. Εργασίες συντήρησης. Νομός Μαγνησίας: Φθιώτιδες Θήβες. Νομός Φθιώτιδος: Θαυμακός Δομοκού. Περιοδείες-Καταγραφές. Νομός Μαγνησίας. Νομός Λάρισας: Τύρναβος (Ναός Αγίου Νικολάου Τουραχάν, Ναός Παναγίας Φανερωμένης, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Αντωνίου, Ναός Αγίας Τριάδας, Ναός Αγίου Δημητρίου). Νομός Τρικάλων: Νεραϊδοχώρι (Ναός Αγίου Νικολάου), Αηδόνα (Ναός Αγίας Παρασκευής), Αγιόφυλλο (Ναός Αγίου Αθανασίου). Άλλες εργασίες. Νομός Μαγνησίας: Φθιώτιδες Θήβες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Μαγνησίας: Φθιώτιδες Θήβες (Βασιλική Αρχιερέως Πέτρου, Οδός Τσιτσίνια, Οδός Διαμαντοπούλου και Ράλλη Ράλλη, Οδός Διαμαντοπούλου και 30ής Ιουλίου, Οδός Πυράσου, Οδός 30ής Ιουλίου και Αγίου Γεωργίου, Οδός 30ής Ιουλίου, Οδός Μαλτέζου), Παληά Βόλου (Οδός Φερών (τμήμα μεταξύ των οδών Σαρανταπόρου και Κρέσνας), Οδός Φερών (τμήμα μεταξύ των οδών Σαρανταπόρου και Σουλίου), Χώρος ανατολικά του ναού των Αγίων Θεοδώρων, Οδός Σουλίου, Οδός Μητροπολίτου Γρηγορίου, Οικόπεδο Υπερτοπικής Αγοράς, Οδός Λαχανά, Παλαιοχριστιανική βασιλική στην πλατεία Αγίων Θεοδώρων), Βόλος (Οδός Γαλλίας και Δεληγιώργη, Οδός Πολυμέρη και Φιλίππου), Βελεστίνο (Ναός Αγίου Χαραλάμπους). Νομός Λάρισας: Λάρισα (Οδός Φιλελλήνων 87-88), Κρήνη Φαρσάλων. Νομός Τρικάλων: Κλοκωτός (Σχέδ. 1· Πίν. 91-97) Σελ. 230-242

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Κάτω Μερόπη (Πίν. 98) ..... » 243-244

Πόρος Λευκάδας (Τοπογραφική έρευνα), Νικόπολη, Νομός Πρέβεζας (Σχέδ. 1) ..... » 244-251

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Αρχαιολογικό Μουσείο, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κέρκυρας: Κέρκυρα (Οικόπεδα Κουρμουλή, Κασφίκη, Κατέχη, Αρταβάνη, Κοκοτού), Φιγαρέτο (Οικόπεδο Μικάλεφ, Οικόπεδο Γιούργα, Οικόπεδο Ζωχιού, Οικόπεδο Σταμάτη Χαλικιόπουλου, Οικόπεδα Πουρίκη, Βελιανίτη και Αρταβάνη), Γαρίτσα (Οικόπεδο Κωνστ. Μπαλή, 5η πάροδος Αλκινόου, Οδός Κύπρου), Κανάλια, Κασσιώπη (Οικόπεδο Α. Βλάχου), Αρμίκες Αγίου Γεωργίου στον Αφιώνα (Οικόπεδο Σπ. Λούβρου), Ανεμόμυλοι Κέρκυρας (Οικόπεδο Γ. Πιέρρη). Νομός Θεσπρωτίας: Φιλιάτες (Γιτάνη, Σκάλα Φιλιατών, Παραπόταμος-Θέση Τσιφλίκι). Περιοδείες (Σχέδ. 1-6· Πίν. 99-102) ..... » 252-273

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 273

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Τη διεύθυνση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου το έτος 1991 είχε η Έφορος των Αρχαιοτήτων Όλγα Τζάχου-Αλεξανδρή, η οποία είχε και την ευθύνη για τον προγραμματισμό των εκτελουμένων έργων και των επανεκθετικών εργασιών. Άμεσοι συνεργάτες και επιβλέποντες όλων των εργασιών κατά Συλλογές, ήταν ο Γιάννης Σακελλαράκης, Έφορος Αρχαιοτήτων, η Ηώς Ζερβουδάκη ως Έφορος των Αγγείων, η Αικατερίνη Ρωμιοπούλου ως Έφορος των Γλυπτών, η Αικατερίνη Δημακοπούλου ως Έφορος της Προϊστορικής Συλλογής, και η Επιμελήτρια Ρόζα Προσκυνητοπούλου ως υπεύθυνη της Συλλογής των Χαλκών. Πολύτιμη βοήθεια προσέφεραν οι Επιμελήτριες των Αρχαιοτήτων Νίκη Προκοπίου, Ελένη Τσιβιλίκα, Ελισάβετ Κακαρούγκα-Στασινοπούλου, Δήμητρα Κοκκέβη-Φωτίου, Ελένη Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Ελένη Τουρνά και Νικολέττα Βαλάκου. Στα εκτελούμενα έργα του Μουσείου συνέβαλε και η αρχαιολογική γραμματεύς Μαρία Βλασσοπούλου-Καρύδη μετά την επιστροφή της από την εκπαιδευτική της άδεια.

Την καλλιτεχνική επιμέλεια των εργασιών είχαν οι γλύπτες Αφροδίτη Λίτη και Κωνστ. Στεργίδης. Στον καλλιτεχνικό τομέα συνέβαλε επίσης με τα επιμελημένα και ακριβή σχέδιά της η σχεδιάστρια Θεοδώρα Κακαρούγκα.

Με την επίβλεψη των αρχιτεκτόνων Ευαγγελίας Κωνσταντινίδου-Λιάρου και Δήμου Τζαμαλούκα, συνεχίσθηκαν οι διάφορες κτιριολογικές και άλλες εργασίες του Μουσείου.

Η βιβλιοθήκη του Μουσείου εμπλουτίσθηκε με νέα βιβλία και ποικίλες εκδόσεις που προέρχονται από αγορές και δωρεές.

Στη Συλλογή Γλυπτών κατασκευάστηκαν κατά το 1991 για σκοπούς εκπαιδευτικούς και επιστημονικούς, 40 περίπου εκμαγεία (κυρίως των γλυπτών του ναού του Επικουρείου Απόλλωνος). Επίσης, πραγματοποιήθηκε ο μηχανικός καθαρισμός της επιφάνειας των υπ' αριθ. 241 και 2779 αγαλμάτων (Πίν. 1-4) ο οποίος, λόγω της εκτεταμένης επικάλυψης της επιφάνειας από ιζήματα (άλατα κτλ.), διήρκεσε πολλούς μήνες. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν μικροκαθαρισμοί σε διάφορα γλυπτά χωρίς να απομακρυνθούν από τις αίθουσες εκθέσεως.

Εισήχθησαν τριάντα περίπου μαρμάρινα αντικείμενα (αρχιτεκτονικά μέλη, αγαλματίδια ή τμήματα αγαλμάτων ή αναγλύφων) από κατασχέσεις.

Το κύριο όμως επιστημονικό έργο ήταν η έναρξη της επιστημονικής προεργασίας για την έκθεση της συλλογής των γλυπτών των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

Το Σεπτέμβριο αποχώρησε από την ενεργό υπηρεσία η εμπειρότατη συντηρήτρια γλυπτών και ξύλου Καλλιόπη Ανδρεάδη. Η συμβολή της στη συντήρηση των αντικειμένων της Αιγυπτιακής Συλλογής και της Συλλογής Γλυπτών υπήρξε πολύτιμη.

Το επιστημονικό προσωπικό της Συλλογής Αγγείων ασχολήθηκε με την τακτοποίηση των αποθηκών και την ταύτιση και καταγραφή αρχαίων. Έτσι καταγράφηκαν 476 αντικείμενα προερχόμενα από διαφόρους τόπους όπως τη Γκόριτσα Βόλου, τη Γαβαλού Αιτωλίας (αρχαίο Τριχώνιον), τον Υμηττό και άλλα, άγνωστης προέλευσης, όπως αρχαία της παλαιάς κατάσχεσης Μουράτ Ιστίκογλου.

Από τα προσκτήματα της Συλλογής, που προέρχονται κυρίως από κατασχέσεις, δωρεές και αγορές, αναφέρομε δύο ερυθρόμορφους κατωϊταλιωτικούς κρατήρες και έναν αμφορέα, καθώς και γυάλινα αγγεία από την παράδοση της Συλλογής Η. Μ. Blackmer.

Συνεργείο συντηρητών αποτελούμενο από τους Στέλιο Γιαπιτζόπουλο, Όμηρο Ανοικτομάτη, Αντιγόνη Αγγελίδου, Γεωργία Κουκή, Γεώργιο Γιαννούλα, Κατερίνα Ιωαννίδου και Παναγιώτη Αθανασόπουλο, προέβη στη συντήρηση και συγκόλληση 200 περίπου αρχαίων αντικειμένων για τις ανάγκες της Συλλογής κυρίως πήλινων ειδωλίων και προτομών.

Το έργο της συντήρησης αποτέλεσε κι αυτή τη χρονιά τη βασική δραστηριότητα της Συλλογής Χαλκών.

Το συνεργείο των συντηρητών, αποτελούμενο από τους Αναστάσιο Μαγνήσαλη, Γιάννη Δαμίγο, Μαργαρίτα Μαγνήσαλη και Πέτρο Μπούρα, συντήρησε 195 μετάλλινα αντικείμενα (χάλκινα, σιδερένια και χρυσά) του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αλλά και από διάφορες άλλες περιοχές της Ελλάδας. Παράλληλα στο εργαστήριο μεταλλίνων συντηρήθηκε και μεγάλος αριθμός μεταλλίνων (χάλκινων και χρυσών) αντικειμένων της Προϊστορικής Συλλογής καθώς και μολύβδινων της Συλλογής Αγγείων του Μουσείου. Παράλληλα καταγράφηκαν 202 αντικείμενα της συλλογής. Στα αντικείμενα που εισήχθησαν στη Συλλογή, περιλαμβάνονται ένα χάλκινο ανδρικό ειδώλιο, που προέρχεται από δωρεά καθώς και 25 χάλκινα και μολύβδινα μικροαντικείμενα, που προέρχονται από κατασχέσεις.

Στην αίθουσα 37 των χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, εκτέθηκε προσωρινά λόγω της σπουδαιότητάς του ο λεγόμενος «μηχανισμός των Αντικυθήρων» (αριθ. ευρ. 15087).

Στις βασικές δραστηριότητες της Συλλογής Χαλκών περιλαμβάνονται στο εξής και η επανέκθεση των μεταλλίνων του Μουσείου, οι εργασίες προετοιμασίας

της οποίας άρχισαν με την επιλογή του υλικού, αρχικά εκείνου που προέρχεται από τα δύο μεγάλα ιερά της Ακροπόλεως των Αθηνών και της Ολυμπίας.

Συνεχίσθηκαν οι εργασίες για τη βελτίωση της έκθεσης, την προβολή και την ασφάλεια των αρχαίων των Προϊστορικών Συλλογών.

Στη Μυκηναϊκή Αίθουσα έγινε επανέκθεση του συντηρημένου και συμπληρωμένου με νέα όστρακα μυκηναϊκού κρατήρα[1] με παράσταση άρματος και πολεμιστών (αριθ. ευρ. 1511), καθώς και του παρόμοιου μικρότερου κρατήρα (αριθ. ευρ. 1513), και των λοιπών αγγείων και οστράκων από την ανασκαφή του Ερρίκου Σλήμαν στην ακρόπολη της Τίρυνθας. Παράλληλα κατασκευάσθηκαν νέες καλαίσθητες βάσεις στηρίξεως χρυσών κοσμημάτων, χάλκινων περονών, πήλινων ειδωλίων και άλλων έργων μικροτεχνίας από τις Μυκήνες και άλλα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα της Πελοποννήσου.

Η έρευνα της σύστασης και χρήσης του niello για τη διακόσμηση πολύτιμων αργυρών και χαλκών αντικειμένων της μυκηναϊκής εποχής οργανώθηκε από την Έφορο των Αρχαιοτήτων Αικατερίνη Δημακοπούλου, την προϊσταμένη του Χημείου Ελένη Μάγκου και τον Dr. R. E. Jones, διευθυντή του εργαστηρίου Fitch της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Εξετάσθηκαν με τη μη καταστρεπτική μέθοδο φθορισμού ακτίνων Χ μία κύλικα από ήλεκτρο, ένα χάλκινο εγχειρίδιο και θραύσματα αργυρών αγγείων της Μυκηναϊκής Συλλογής.

Στις αποθήκες της Προϊστορικής Συλλογής συνεχίστηκε η ταύτιση αγγείων και οστράκων από την ανασκαφή του Ερ. Σλήμαν στην ακρόπολη των Μυκηνών με βάση τις απεικονίσεις των αντικειμένων αυτών στο Λεύκωμα των Μυκηνών του Σλήμαν. Επίσης, συνεχίστηκε η συντήρηση και καταγραφή των αρχαίων της Τρωϊκής Συλλογής του Σλήμαν που η Σοφία Σλήμαν δώρισε μετά το θάνατό του στο Μουσείο. Συνεχίστηκε η καταγραφή και άλλων αντικειμένων. Συνολικά καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν περί τα 450 αντικείμενα από την Τροία, την Ανάληψη Κυνουρίας, το Καμίνι Βάρκιζας και άλλες θέσεις.

Ο συντηρητής της Συλλογής Κώστας Πανταζής φρόντισε για τη συντήρηση, τον καθαρισμό και τη συγκόλληση 500 περίπου πήλινων αντικειμένων και στο εργαστήριο χαλκών ο Αναστάσιος Μαγνήσαλης συντήρησε μεγάλο αριθμό χάλκινων και χρυσών αντικειμένων της Συλλογής.

Εξυπηρετήθηκαν Έλληνες και ξένοι μελετητές με αντικείμενο μελέτης κυρίως μεγάλα ανασκαφικά σύνολα, όπως της Πρόσυμνας, της Ανάληψης Κυνουρίας, της Χαλανδριανής Σύρου ή μεγάλες ομάδες αντικειμένων, όπως τα μικκύλα μυκηναϊκά αγγεία, τα κυκλαδικά λίθινα αγγεία και κοσμήματα.

Στην Προϊστορική Συλλογή προσετέθη, μετά την ευγενή δωρεά του Ευθυμίου Παράσχου ένας ανατολικός σφραγιδοκύλινδρος με εγχάρακτη παράσταση ζώων, που καταχωρήθηκε με αριθ. ΒΕ 16/1991. Ένας ακέραιος γυάλινος ρωμαϊκός αμφορίσκος αριθ. ΒΕ 17/1991, δωρεά επίσης του Ευθυμίου Παράσχου, φυλάσσεται στη Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας.

Στο Τμήμα Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων, έγιναν σημαντικές εργασίες σε ό,τι αφορά την καταγραφή, την τεκμηρίωση και τον έλεγχο των υπαρχόντων στοιχείων 200 αντικειμένων της αρχαίας Αιγύπτου. Στο εργαστήριο του τμήματος συντηρήθηκαν αντικείμενα από διάφορες ύλες. Επίσης συντηρήθηκαν αντικείμενα μικροτεχνίας από ελεφαντόδοντο, τα οποία ανήκουν στη Συλλογή Αγγείων του Μουσείου.

Στο σύνολο των εργασιών συντήρησης του τμήματος προσέφεραν αξιόλογη εργασία οι συντηρήτριες του εργαστηρίου Θ. Κουζούνη, Μ. Αποστολοπούλου, και Ε. Σκαμαγκούλη.

Με τη φροντίδα της αρχαιολογικής γραμματέως Ελένης Μωράτη βοηθούμενης από τις Μαριάννα Καραθανάση, Παναγιώτα Μπιμπή και Ευαγγελία Σέχα πραγματοποιήθηκαν από το φωτογραφικό εργαστήριο του Μουσείου (Δημήτρης Γιαλούρης - Αλεξάνδρα Αδαμοπούλου) λήψεις αρχαίων καθώς και εκτυπώσεις φωτογραφιών για τις ανάγκες των Συλλογών του Μουσείου, την εξυπηρέτηση των μελετητών και τις επανεκθετικές εργασίες. Παράλληλα συνεχίστηκε ο εξοπλισμός του αρχείου και του εργαστηρίου.

Για την επιστημονική δράση και τη συμμετοχή του στην έρευνα το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο επελέγη από το Ελληνικό Τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων για να τιμηθεί κατά τον εορτασμό της Παγκόσμιας Ημέρας των Μουσείων 1991. Κατά τον εορτασμό αυτό διοργανώθηκε, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση του Μουσείου, σειρά αρχαιολογικών ανακοινώσεων και πλήθος αρχαιολογικών ξεναγήσεων.

Η έκθεση «Gerhard Mercator. Ο φιλόσοφος του κόσμου, πολίτης της Αναγέννησης στο Ντούισμπουργκ», που διοργανώθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου από το Μουσείο Πολιτισμού και Ιστορίας της Πόλης του Ντούισμπουργκ σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού και το Ελληνικό Τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων, μεταφέρθηκε και παρουσιάστηκε και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από 18/11/91 - 19/1/92.

Η μεγάλη έκθεση με τίτλο «Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού 1600-

1. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 2.

1100 π.Χ.», που είχε παρουσιασθεί με επιτυχία στο Βερολίνο και την Αθήνα[2], μεταφέρθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Μαδρίτης στα πλαίσια της ανακήρυξης της Μαδρίτης ως πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης. Στην έκθεση συμπεριλήφθηκαν έργα από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας και τριάντα άλλα ελληνικά Μουσεία, τα Μουσεία Λευκωσίας, Πάφου και Λάρνακας της Κύπρου, το Εθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγης και τρία μεγάλα Γερμανικά Μουσεία. Για πρώτη φορά στη Μαδρίτη παρουσιάσθηκαν ως μέρος της έκθεσης πήλινα μυκηναϊκά και κυπριακά αγγεία από το Μουσείο των Συρακουσών της Σικελίας και θραύσματα μυκηναϊκών αγγείων που βρέθηκαν στην περιοχή της Κόρδοβας στην Ισπανία. Στην ισπανική έκδοση του καταλόγου της έκθεσης προστέθηκαν νέα κεφάλαια για τη ζωή στη μυκηναϊκή Ελλάδα και τη μυκηναϊκή παρουσία στην Ιταλία και την Ισπανία. Την όλη ευθύνη της οργάνωσης της έκθεσης και της έκδοσης του καταλόγου είχαν μέλη της Προϊστορικής Συλλογής με επικεφαλής την Αικατερίνη Δημακοπούλου και από την ισπανική πλευρά ο καθηγητής J. Melena. Η μεγάλη επιτυχία της έκθεσης επισφραγίσθηκε, με την απονομή του βραβείου καλύτερης έκθεσης για το 1992 από το περιοδικό "Correo del Arte".

Με πρωτοβουλία της Διεύθυνσης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και με χρηματοδότηση του ICOM εγκαινιάσθηκε στο Μουσείο από τον Ιανουάριο 1991 ένα πρόγραμμα επιστημονικών διαλέξεων, οι οποίες αναφέρονταν σε ποικίλα αρχαιολογικά θέματα.

Τη χρονική περίοδο του 1991 στο Χημικό Εργαστήριο του Εθνικού Μουσείου πραγματοποιήθηκαν περίπου 300 χημικές αναλύσεις διαφόρων αρχαιολογικών αντικειμένων, κυρίως μεταλλικών και κεραμικών, και τακτοποιήθηκαν αρχαία υλικά ανασκαφών.

Αναλυτικότερα πραγματοποιήθηκαν:

1. Χημικές αναλύσεις χάλκινων αντικειμένων της εποχής του Χαλκού με σκοπό τη μελέτη της τεχνολογίας του χαλκού στην εποχή του Χαλκού (μελέτη κ. Μάγκου) από:

α) τη Μεσσηνία (ανασκαφή καθηγητού κ. Κορρέ), β) τα Πετράλωνα Χαλκιδικής (19 σμίλες που βρίσκονται στο Εθνικό Μουσείο και διάφορα άλλα χάλκινα που βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης), γ) το σπήλαιο Θαρρουνίων Ευβοίας (ανασκαφή Αδ. Σάμψων), δ) την Κρήτη (Παλαίκαστρο, Κνωσό, Φαιστό, Αγ. Τριάδα, Ζάκρος, Τύλισσος, Αρκαλοχώρι, Γουρνιά κτλ. που βρίσκονται στο Μουσείο Ηρακλείου).

2. Χημικές αναλύσεις πήλινων αγγείων (αττικών και ερετριακών, μελέτη Ό. Αλεξανδρή).

3. Χημικές αναλύσεις υλικών προετοιμασίας εικόνων και χρωμάτων τοιχογραφιών από ιερό ναό της Άμφισσας και από ελαιογραφία από τον ιερό ναό Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου.

4. Χημικές αναλύσεις δειγμάτων από ανασκαφές της Θήβας και των Σπετσών (1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

5. Ακτινογραφήσεις διαφόρων αρχαιολογικών αντικειμένων.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

2. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 3.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Ο εμπλουτισμός του Μουσείου με νέα προσκτήματα συνεχίστηκε και κατά το 1991, παράλληλα με τις εργασίες ταξινόμησης του παλαιού υλικού των ετών 1924 έως και 1963 και της ομαδοποίησης των μεσαιωνικών και νεωτερικών «θησαυρών» που φυλάσσονται στο Μουσείο.

Επίσης, συνεχίζονται οι εργασίες αποκατάστασης του Ιλίου Μελάθρου, με την προοπτική μεταστέγασης του Νομισματικού Μουσείου.

Α. Ευρήματα

Ρωμαϊκά

Στη θάλασσα της Πλύτρας Λακωνίας (αρχαία Κυπάρισσος;) βρέθηκε ένα πήλινο αγγείο με υστερορωμαϊκά «ασσάρια». Τα ενενήντα (90) τεμάχια που έφθασαν στο Μουσείο φαίνεται ότι αποτελούν ένα τμήμα του «θησαυρού» αυτού. Βρέθηκαν κοπές του Κωνσταντίνου Β΄ (337-361), του Κωνσταντίου Γάλλου (351-354), του Ιουλιανού (360-363) και του Βαλεντινιανού Α΄ (364-375).

Ο «θησαυρός» της Πλύτρας Λακωνίας αγοράστηκε με χρήματα του Δωριδείου κληροδοτήματος της Ακαδημίας Αθηνών.

Ενετικά

Η 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων παρέδωσε ένα «θησαυρό» τετρακοσίων σαράντα εννέα (449) "torneselli" του 14ου αι. Τα νομίσματα βρέθηκαν στον Οξύλιθο της Εύβοιας, στη θέση Ριτζάνοι. Αντιπροσωπεύονται στο «θησαυρό» αυτόν κοπές έξι δόγηδων: Giovanni Gradenigo (1355-1356), Lorenzo Celsi (1361-1365), Marco Corner (1365-1368), Andrea Contarini (1368-1382), Antonio Venier (1382-1400) και Micele Steno (1400-1413).

Β. Από διάφορες προελεύσεις

Η Δ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, παρέδωσε στο Νομισματικό Μουσείο στις 30 Αυγούστου 1991 εκατό δέκα (110) αργυρά αρχαία ελληνικά νομίσματα διαφόρων πόλεων, τα οποία προέρχονται από κατάσχεση. Ορισμένα από αυτά παρουσιάζουν πρόβλημα, σχετικά με τη γνησιότητα. Διερευνήθηκε κάθε περίπτωση χωριστά στο εργαστήριο του Μουσείου και εκτός από έξι νεώτερες απομιμήσεις, Μαρωνείας, Θάσου, Μένδης, Νεαπόλεως και Θέρμης (;), παραμένουν αμφιβολίες για έναν αριθμό τεμαχίων, οι οποίες σημειώνονται στο ευρετήριο καταγραφής του 1991.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι βρέθηκαν τετράδραχμα Μαρωνείας, στατήρες Αμύντα Γ΄ και Βοιωτών, δραχμές Αλεξάνδρου Γ΄ και Λαρίσης, όπως και μικρές υποδιαιρέσεις Δικαίας, Θάσου, Ακάνθου, Ηιώνος, Μένδης, Νεαπόλεως, Τερώνης, Τρίκκης, Φαρσάλων, Θηβών, Κορώνειας κ.ά.

Γ. Από δωρεές

1. Δωρεά ανωνύμου, με τη φροντίδα του καθηγητού κ. Πέτρου Πρωτονοταρίου, δύο αργυρών τετράδραχμων Αβδήρων και Μεγάλου Αλεξάνδρου, τα οποία πρέπει να θεωρηθούν ως τα σημαντικότερα προσκτήματα αυτού του έτους.

α) Σπανιότατο τετράδραχμο Αβδήρων (το δεύτερο γνωστό αντίτυπο), βάρος 10,08 γρ., . Βλ. J. M. F. May, The Coinage of Abdera, London 1966, σ. 279-280, αριθ. 494. Περίοδος VIII, ομάς CXXIV, ca. 375/3-365/360 π.Χ. Στο νόμισμα της Νέας Υόρκης (ANS) δεν διακρίνεται η επιγραφή του οπισθότυπου. Στο αντίτυπο του Μουσείου Αθηνών η επιγραφή με το όνομα του άρχοντος είναι ευκρινής: *[Π]ΥΘΟΔΩΡΟΥ* (Πίν. 5, αριθ. 1).

β) Τετράδραχμο Αλεξάνδρου Γ΄, κομμένο με το θρακομακεδονικό σταθμητικό κανόνα, όπως εκείνα του Φιλίππου Β΄, βάρος 14,20 γρ., ←. Βλ. Georges Le Rider, Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II, Paris 1977, σ. 393-395, πίν. 49, αριθ. 1-2 (πιθανότατα νομισματοκοπείο Πέλλας). Martin J. Price, The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus, Zürich/London 1991, τ. 1ος, σ. 27-29 και 103-104, αριθ. 142-143, πίν. CXLIII. Ο Price πιστεύει ότι είναι στατήρες και ότι πιθανότατα να κόπηκαν στην Αμφίπολη (Πίν. 5, αριθ. 2).

2. Δωρεά καθηγητού κ. Πέτρου Πρωτονοταρίου πέντε βυζαντινών μολυβδοβούλλων, τα οποία πλουτίζουν τις αντίστοιχες σειρές του Μουσείου: α) Βασιλείου Β΄ (976-1025 μ.Χ.), βλ. G. Zacos - A. Veglery, Byzantine Lead Seals, Vol. I, part 1, Basel 1972, σ. 67-68, αριθ. 75 (Πίν. 5, αριθ. 3), β) Θεοφυλάκτου σπαθαρίου, βασιλικού και στρατηγού Θράκης. Χρονολογία κοπής: 10ος αι. μ.Χ. Ανέκδοτο (Πίν. 5, αριθ. 4), γ) Γρηγορίου, επισκόπου Κολωνίας. Χρονολογία κοπής: 11ος αι. μ.Χ. Ανέκδοτο· για την επισκοπή Κολωνίας βλ. V. Laurent, Le Corpus des Sceaux de l'Empire Byzantin V,1 L'Eglise, σ. 461 (Πίν. 5, αριθ. 5), δ) Μονής της Ερήμης. Χρονολογία κοπής: 11ος αι. μ.Χ. Για παρόμοιο τύπο, βλ. V. Laurent, ό.π. V3, σ. 247, αριθ. 1944

(Πίν. 5, αριθ. 6), ε) Ανώνυμο με παράσταση Θεοτόκου δεομένης στον εμπροσθότυπο και προτομή του Αγίου Γεωργίου στον οπισθότυπο. Ανέκδοτο (Πίν. 5, αριθ. 7).

Τα πέντε μολυβδόβουλλα θα δημοσιεύσει λεπτομερώς η αρχαιολόγος Βάσω Πέννα.

3. Ο κ. Στρατής Δούκας δώρισε στο Μουσείο ένα δηνάριο Φαυστείνας Α΄, νομισματοκοπείου Ρώμης. Βλ. BMC IV, σ. 58, αριθ. 399-402.

4. Δωρεά της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος επτά επίχρυσων μεταλλίων, αναμνηστικών των 50 χρόνων της εποποιίας του 1940 (1940-1990) που φιλοτέχνησε ο γλύπτης των «χαμένων πατρίδων» Βάσος Καπάνταης (Πίν. 6, αριθ. 8-14).

5. Δωρεά του καθηγητού του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης Euald Sola ενός αναμνηστικού μεταλλίου για τα 50 χρόνια από το θάνατο του Κωνσταντίνου Καβάφη, το οποίο κατασκευάστηκε στην Ισπανία.

6. Τρία νεωτερικά μετάλλια τριών δημάρχων της πόλεως του Μιλάνου, τα οποία προσέφερε στο Μουσείο ο δήμαρχος του Μιλάνου.

7. Προσφορά του Rafael Feria, διευθυντού του Μουσείου "Casa de la Moneda" της Μαδρίτης, ενός αναμνηστικού, συγχρόνου μεταλλίου "Thomas Francisco Prieto", που κατασκευάστηκε το 1991.

8. Δωρεά του δημάρχου Τήνου Νικολάου Κορνάρου ενός αναμνηστικού μεταλλίου, για τη συμπλήρωση των 50 χρόνων από τον τορπιλισμό της Έλλης, το οποίο φιλοτέχνησε η γλύπτρια Ειρήνη Χαριάτη.

9. Προσφορά της γλύπτριας Maria Vittoria Cavina Saporetti από τη Μπολώνια τριών χάλκινων μεταλλίων, τα οποία φιλοτέχνησε η ίδια.

10. Από το Δήμο της Λαυρεωτικής ένα αναμνηστικό μετάλλιο, για τα 125 χρόνια του νεώτερου Λαυρίου (1865-1990), το οποίο κατασκεύασε η γλύπτρια Ειρήνη Χαριάτη.

Με επιχορήγηση 1.000.000 δραχμών ενίσχυσε το Νομισματικό Μουσείο η Τράπεζα της Ελλάδος. Με το ποσό αυτό αντιμετωπίστηκε η δαπάνη της αγοράς ενός εκτυπωτού, τύπου Laser Writer NT της Macintosh, όπως και εμπλουτίστηκε η βιβλιοθήκη με νέα συγγράμματα.

Επίσης, με τη δωρεά των 100.000 δραχμών της Τραπέζης Πίστεως ενισχύθηκε η εξειδικευμένη Βιβλιοθήκη του Μουσείου.

Στο Νομισματικό Μουσείο εκτός από την υπογράφουσα εργάστηκαν ο Έφορος των Αρχαιοτήτων Γιάννης Τουράτσογλου και οι αρχαιολόγοι Ηώς Τσούρτη, Βάσω Πέννα και Μίνα Γαλάνη. Στο εργαστήριο συντήρησης απασχολήθηκαν οι Ντίνα Βλάχου και Άννα Παυλίδου.

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Σημ. τ. Συντ. Το Επιγραφικό Μουσείο δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Το 1991 προχώρησαν κανονικά οι εργασίες στους διάφορους τομείς δραστηριότητας του Βυζαντινού Μουσείου (συλλογές, αρχεία, εργαστήρια, βιβλιοθήκη κτλ.), με την ίδια του προηγούμενου έτους σύνθεση του επιστημονικού προσωπικού. Με την αναχώρηση της νεοδιορισμένης αρχαιολόγου Α. Μητσάνη διακόπηκε το πρόγραμμα αρχειοθέτησης των εικόνων στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, που είχε φτάσει σε ικανοποιητικό σημείο[1].

Κύριο μέλημα αυτό το χρόνο ήταν η επαναλειτουργία εκθεσιακών χώρων του Μουσείου, που είχαν σε μέρος ή όλο εκκενωθεί, προκειμένου να γίνουν οι αναγκαίες επισκευές των κτιρίων[2]. Για πολύ καιρό, ανοιχτό στο κοινό ήταν μόνο το κεντρικό κτίριο. Πραγματοποιήθηκε η επανέκθεση των εικόνων, τοιχογραφιών και μικροτεχνημάτων στις αίθουσες της δυτικής πτέρυγας, που επαναλειτούργησαν. Τη φροντίδα των εργασιών είχε, με εποπτεία της υπογραφόμενης, η αρχαιολόγος Χρ. Μπαλτογιάννη και βοήθησε η Φ. Καλαφάτη. Προηγήθηκαν ο λεπτομερής έλεγχος των εκθεμάτων από τη Θ. Παπαγεωργίου και τους άλλους συντηρητές, η σποραδική στερέωση και συντήρηση ορισμένων εικόνων και φιξάρισμα των τοιχογραφιών. Σημαντική ήταν, εξάλλου, η συμβολή των συντηρητών του Μουσείου στη μεταφορά, ταξινόμηση και ανάρτηση των έργων, με τη βοήθεια του ολιγάριθμου εργατοτεχνικού προσωπικού, καθώς και πρόθυμων αρχαιοφυλάκων. Την ανάρτηση των τοιχογραφιών[3] ανέλαβε ο συντηρητής Χρ. Σταύρακας (συντηρητές Σπ. Βαρότσης, Β. Γαλάκου, Η. Λαζαρίδης, Β. Αναπλιώτου, Α. Μέρμηγκα κ.ά., τεχνίτες Δ. Τσεκούρας, Π. Παπαευθυμίου). Στην ανατολική πτέρυγα έγιναν προκαταρκτικές για την επανέκθεση εργασίες, καθαρισμός και τακτοποίηση των αιθουσών, μεταφορές και έλεγχος κατάστασης των έργων. Οι αρχαιολόγοι Μ. Μαυροειδή και Ό. Γκράτζιου τοποθέτησαν τα κεραμικά, χειρόγραφα και άλλα μικροτεχνήματα σε προθήκες της πτέρυγας, της οποίας εκκρεμούν ορισμένες επιδιορθώσεις. Με τη φροντίδα της αρχαιολόγου Ν. Δημητρακοπούλου, με επιστασία και εργασία του Χρ. Σταύρακα μεταφέρθηκαν στις στοές των πτερύγων ψηφιδωτά, γλυπτά και ενεπίγραφες πλάκες, που είχαν απομακρυνθεί για τις επισκευές, και επανατοποθετήθηκαν στη θέση τους οι τηνιακοί φεγγίτες που κοσμούν τη στοά της ανατολικής πτέρυγας. Παράλληλα, τακτοποιήθηκε η αποθήκη των γλυπτών. Εκτός τούτων, ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός και η τακτοποίηση στον ύπαιθρο χώρο πίσω από το κεντρικό κτίριο και έγινε διαλογή των χρήσιμων υλικών. Τα περισσότερα μεταφέρθηκαν και φιλοξενούνται σε αποθήκες εκτός του Μουσείου — πολλά σε αποθηκευτικό χώρο που διέθεσε η 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Στο κτίριο που στεγάζει τη Συλλογή Δ. Λοβέρδου πλησιάζουν στο τέλος οι εργασίες επισκευής και ανακαίνισης του εσωτερικού, τις οποίες εποπτεύει η Διεύθυνση Εκτελέσεως Έργων Μουσείων, σε συνεργασία με το Μουσείο, με επίβλεψη της αρχιτέκτονος Σ. Αφένδρα[4]. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή των μαρμάρινων δαπέδων στις αίθουσες του ορόφου και συνεχίζεται η λειότριψη και στίλβωσή τους (Α. Γιοβάνης, Β. Πετράτος). Στη μεγάλη αίθουσα του ισογείου, η καθαίρεση των κονιαμάτων αποκάλυψε ρωγμές και κατά τόπους διάλυση της τοιχοποιίας και ακολούθησαν οι αναγκαίες στερεώσεις. Η κατασκευή νέων κονιαμάτων και επιχρισμάτων στη μεγάλη και σε συνεχόμενη μικρή αίθουσα συνεχίζεται (Δ. Τσεκούρας, Π. Παπαευθυμίου, Κ. Μάρκου). Έγιναν επίσης επισκευές κουφωμάτων στα παράθυρα του κτιρίου (ξυλουργός Γ. Κουρούβανης).

Τέλος, ανανεώθηκαν τα επιχρίσματα σε εσωτερικούς χώρους του κτιρίου των γραφείων και βιβλιοθήκης, στο εξωτερικό του δυτικού τοίχου του περιβόλου του Μουσείου και σποραδικά σε τοίχους της ανατολικής πτέρυγας που παρουσιάζουν υγρασία (Δ. Τσεκούρας και βοηθοί). Κατασκευάστηκε μικρή πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα στο προαύλιο των εργαστηρίων συντήρησης εικόνων, στο μέρος όπου σημειώθηκε αιφνίδια υποχώρηση του εδάφους στην πλευρά βόθρου. Έγιναν διάφορες ηλεκτρολογικές και υδραυλικές εργασίες (ηλεκτρολόγος Γ. Δεληγιαννίδης, υδραυλικοί Γ. Μάρκου και Π. Παπαευθυμίου).

Το θέμα προσθήκης και επέκτασης του κτιριακού συγκροτήματος του Μουσείου σημείωσε ουσιαστική πρόοδο αυτό το χρόνο, με την ολοκλήρωση και έγκριση των απαιτουμένων για το μεγάλο έργο μελε-

1. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 8· 45 (1990): Χρονικά, σ. 7-8.

2. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 6· 45 (1990): Χρονικά, σ. 7.

3. Όσες ήταν ψηλά στους τοίχους είχαν, προστατευμένες, παραμείνει στις θέσεις τους.

4. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 7.

τών: της οριστικής αρχιτεκτονικής μελέτης, στην οποία ελήφθησαν υπόψη υποδείξεις από πλευράς του Μουσείου για τη χρήση των χώρων, της στατικής και των ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων. Πραγματοποιήθηκε εδαφοτεχνική έρευνα και αξιολόγηση της ειδικής εδαφοτεχνικής μελέτης. Στο τέλος του έτους εγκρίθηκε από την Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού η μελέτη εφαρμογής των αρχιτεκτονικών, στατικών και ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων.

Τριήμερο εκπαιδευτικό πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε στις 16-18 Μαΐου, ώστε να συμπέσει με τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων. Η οργάνωσή του ανατέθηκε στη Φ. Καλαφάτη, με εποπτεία της Ό. Γκράτζιου. Για την επιτυχία του συνεργάστηκαν αρχαιολόγοι, συντηρητές, διοικητικοί υπάλληλοι, τεχνίτες και φύλακες αρχαιοτήτων του Μουσείου. Συμμετείχαν ερευνητές του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, αρχαιολόγοι του Νομισματικού Μουσείου, της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ.ά. Το πρόγραμμα, πλούσιο και ποικίλο, είχε 21 τομείς με διάφορες δραστηριότητες. Το παρακολούθησαν τις δύο πρώτες ημέρες 800 μαθητές από 80 επιλεγμένα τμήματα του Δημοτικού Σχολείου και της Δευτέρας Γυμνασίου, καθώς επίσης και μαθητές άλλων σχολείων που δεν είχαν κληθεί ονομαστικά. Την τρίτη ημέρα ήταν ελεύθερο στο κοινό. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα επαναλήφθηκε στις 18 Οκτωβρίου. Το παρακολούθησαν περί τους 300 μαθητές από 15 τμήματα της Πέμπτης Δημοτικού.

Οι πολύτιμες παλιές πλάκες φωτογραφιών από το αρχείο Γ. Λαμπάκη και Γ. Σωτηρίου έχουν υποστεί ποικίλες φθορές από το χρόνο και τη συχνή μεταχείριση. Η αντιγραφή τους με ειδική διαδικασία σε φίλμ, από το οποίο θα αναπαράγονται στο εξής οι φωτογραφίες για τις ανάγκες του Μουσείου και εξωτερικών ερευνητών κρίθηκε επιβεβλημένη, προκειμένου να διασωθούν οι παλιές πλάκες, οι οποίες πρέπει να συντηρηθούν. Η εργασία της αντιγραφής των πλακών, πρώτα του αρχείου Λαμπάκη, άρχισε με τη φροντίδα της Ό. Γκράτζιου, καθώς και η προετοιμασία για την αρχειοθέτηση του παλιού και του νέου υλικού.

Με χρήματα από το Δωρίδειο κληροδότημα, με τα οποία η Ακαδημία Αθηνών ενίσχυσε το Βυζαντινό Μουσείο, η Φ. Καλαφάτη, υπεύθυνη για την καταγραφή και ταξινόμηση του φωτογραφικού υλικού, παρακολούθησε ειδικό σεμινάριο για τη συντήρηση φωτογραφιών και την οργάνωση φωτογραφικών συλλογών στον Αθηναϊκό Καλλιτεχνικό Όμιλο (Σχολή ΑΚΤΟ).

Σπουδαία υπήρξε η δωρεά γνωστότατης εικόνας του 12ου αι. με θέμα την Έγερση του Λαζάρου από τον παλαίμαχο ζωγράφο-συντηρητή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Φώτη Ζαχαρίου, η οποία πλουτίζει τη συλλογή του Μουσείου με ένα πολύτιμο έργο της μεσοβυζαντινής ζωγραφικής (Πίν. 7 α)[5].

Η Ιουλία Ρ. Ράλλη και ο γιος της Γεώργιος Ρ. Ράλλης δώρισαν περί τις 3.000 φωτογραφίες του Ροδόλφου Γ. Ράλλη (+ 1988) από βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς στη νότια Ελλάδα και στα νησιά (απόψεις εξωτερικών, ζωγραφικός διάκοσμος), για να αξιοποιηθούν από το Μουσείο, καθώς και 150 βιβλία περί της βυζαντινής τέχνης.

Περιήλθαν από δημεύσεις στο Μουσείο τρία πήλινα αγγεία (Τ. 2814-2816) και παραδόθηκαν προς φύλαξη 36 εικόνες και 6 γλυπτά από διάφορες κατασχέσεις.

Έγινε δεκτή για προσωρινή φύλαξη, για λόγους ασφάλειας, ιδιωτική συλλογή 26 βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων, σε δύο από τις οποίες έγιναν στερεώσεις και συγκόλληση ξύλων.

Όπως κάθε χρόνο, συντηρητές του Μουσείου βοήθησαν για μικρό ή μεγαλύτερο διάστημα και ιδίως κατά τους θερινούς μήνες στο έργο των κατά τόπους Εφορειών Αρχαιοτήτων. Ο Λ. Κάσσης εργάστηκε στη μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους, στη συντήρηση εικόνων και στην οργάνωση εργαστηρίου συντήρησης στο μοναστήρι. Συνεργάστηκε, επίσης, με το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων του Υπουργείου σε θέματα οργάνωσης περιφερειακών εκθέσεων και τοπικών μουσείων. Στη συντήρηση εικόνων της μονής Ιβήρων εργάστηκαν οι Γ. Μπαλής και Η. Λαζαρίδης. Ο Γ. Μπαλής φωτογράφησε πολλά ευρήματα των ανασκαφών της Νέας Αγχιάλου. Η Β. Αναπλιώτου συντήρησε ζεύγος βημοθύρων στην Αρχαιολογική Συλλογή της Καστοριάς. Η Θ. Παπαγεωργίου απασχολήθηκε στη συντήρηση τοιχογραφιών της Μάνης και εικόνων στη μονή Φανερωμένης στο Χιλιομόδι Κορινθίας. Ο Σπ. Βαρότσης εργάστηκε στη μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους.

Με την προοπτική της επανέκθεσης, προχώρησε στο εργαστήριο ο έλεγχος κατάστασης των εικόνων της Συλλογής Δ. Λοβέρδου και έγινε σε ορισμένες επέμβαση για τη συντήρησή τους. Εποχιακοί έλεγχοι των εκτεθειμένων εικόνων και ξυλογλύπτων στο κεντρικό κτίριο έγιναν, ως συνήθως, από τη Θ. Παπαγεωργίου, και συντήρηση σποραδικά του ψηφιδωτού δαπέδου στην είσοδο του Μουσείου από τη Β. Γαλάκου.

Αρκετή επιβάρυνση είχαν οι συντηρητές, καθώς και οι αρχαιολόγοι, αυτό το χρόνο από τον έλεγχο των προς εξαγωγή στο εξωτερικό εικόνων, κυρίως, σύγ-

5. Holy Image, Holy Space, Icons and Frescoes from Greece, Athens 1988, Κατάλογος έκθεσης, αριθ. 8 (M. Chatzidakis), με προηγούμενη βιβλιογραφία.

χρονης κατασκευής. Δόθηκαν 456 άδειες για την εξαγωγή 100.801 εικόνων σε εμπόρους και ιδιώτες.

Στα εργαστήρια συνεχίστηκε, με εποπτεία της υπογραφόμενης, της Χρ. Μπαλτογιάννη, της Μ. Μαυροειδή και Γ. Θεοδωράκη, αντίστοιχα, η συντήρηση εικόνων, τοιχογραφίας και ξυλογλύπτων, με τεχνική επίβλεψη της Θ. Παπαγεωργίου· επίσης χειρογράφων κωδίκων και υδατογραφιών.

Συντηρήθηκαν περισσότερες από 70 εικόνες, ξυλόγλυπτα και μία τοιχογραφία. Σημειώνονται μερικές από τις εργασίες που έγιναν.

Στη σημαντική τοιχογραφία της Παναγίας (Τ 51) (Πίν. 7 β)[6], διαστ. 1,57x1,17 μ., των μέσων του 15ου αι., από ερειπωμένο ναό της Αθήνας, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για την απαλλαγή του έργου από το βαρύ στρώμα γύψου στην πίσω πλευρά και τη συντήρηση της ζωγραφικής. Οι εργασίες είχαν αρχίσει το 1988 και ύστερα από μεγάλη διακοπή, γιατί προείχαν άλλα, ξανάρχισαν στα τέλη του 1990. Η τοιχογραφία, με το γύψινο υπόστρωμα και τη ξύλινη θήκη της, είχε πάχος 0,10 μ. Προστατεύθηκε και ενισχύθηκε η ζωγραφική, απομακρύνθηκε ο γύψος, το κονίαμα της τοιχογραφίας κατέβηκε στο 0,01 μ. και στερεώθηκε. Το έργο τοποθετήθηκε σε ελαφρό τελάρο με κατάλληλα υλικά, καλύφθηκε με ακριλικό ύφασμα και περάστηκε πίσω με αραιό κονίαμα. Στερεώθηκε η ζωγραφική, που παρουσίαζε κατά μέρη απολέπιση χρώματος, αφαιρέθηκαν οι παλιές και έγιναν νέες συμπληρώσεις στα άκρα, όπου υπάρχουν φθορές της τοιχογραφίας, αισθητική παρουσίαση με υδρόχρωμα και φιξάρισμα της ζωγραφικής. Με αρχικές οδηγίες του Στ. Μπαλτογιάννη, η εργασία πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια του έμπειρου συντηρητή Στ. Παπαγεωργίου από τους Η. Λαζαρίδη και Θ. Παπαγεωργίου.

Αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας και της Ετοιμασίας του Θρόνου (Τ 177) (Πίν. 8)[7], διαστ. 1,07x0,93 μ., του 14ου αι. Εξαίρετης παλαιολόγειας τέχνης, είναι από τις σπουδαιότερες του Μουσείου. Η λιτανευτική εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας περιβάλλεται στις τρεις πλευρές από τις μικρογραφημένες παραστάσεις του Δωδεκαόρτου και κοσμείται στη δεύτερη όψη της με το σπάνιο θέμα της αποκαλυπτικής Ετοιμασίας του Θρόνου. Στερεώθηκε κατά τόπους η ζωγραφική και ενισχύθηκε το ξύλο της εικόνας, κυρίως στο κάτω μέρος. Αφαιρέθηκαν περιορισμένες συμπληρώσεις από προηγούμενη επέμβαση — στο δεξιό πόδι του Χριστού και στο σημείο που το σκεπάζει το ιμάτιο αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα της αρχικής ζωγραφικής. Έγιναν καθαρισμός σε μικρή έκταση, κάλυψη σε σημεία φθορών με υδρόχρωμα σε συναφείς χρωματικούς τόνους, που ηρέμησαν τη ζωγραφική, και νέο βερνίκι (συντηρήτρια Β. Γαλάκου).

Η αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας και της Σταύρωσης (Πίν. 9 α-β), του ενοριακού ναού της Ραφήνας, με σωζόμενες διαστάσεις του αρχικού έργου 1,23x0,86x 0,04 μ., του 14ου αι., είναι σεπτό κειμήλιο των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Προέρχεται από την Τρίγλεια της Βιθυνίας και έφθασε στην Ελλάδα μαζί με την ψηφιδωτή εικόνα της Παναγίας Επίσκεψης του Βυζαντινού Μουσείου, επίσης από την Τρίγλεια. Η κύρια όψη της Παναγίας, του τύπου της Οδηγήτριας, με την επωνυμία «Η Πάντων Βασίλισσα», είναι επιζωγραφισμένη σε μεγάλη έκταση και κοσμείται με ωραίο ασημοκάλυμμα που αποτελείται από δύο μέρη· στο κάτω επιγραφή του έτους 1899. Η δεξιά από τις τρεις σανίδες που απαρτίζουν το ξύλο της εικόνας έχει χαθεί. Την αντικατέστησε απλή σανίδα, προτού κατασκευαστεί η ασημένια επένδυση. Η τελευταία αφήνει να φαίνονται τα εναπομένοντα τμήματα από το κομμένο αρχικό, ανάγλυφο πλαίσιο, που σχηματίζεται στην κύρια όψη, στην αριστερή και την επάνω πλευρά του. Την Παναγία δορυφορούσαν οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ και περιέβαλλαν το πλαίσιο παραστάσεις Δωδεκαόρτου. Καθαρίστηκαν ελαφρά ο σωζόμενος Μιχαήλ, σε δίσκο με πράσινο κάμπο, και τα διατηρούμενα τμήματα στην αριστερή πλευρά του πλαισίου από τον Ευαγγελισμό και την Υπαπαντή, επάνω (Πίν. 10 α-β). Η εργασία δεν προχώρησε στην αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, παρά μόνο σε δοκιμαστική έρευνα, γιατί η επιθυμία του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου ήταν να μην μεταβληθεί η όψη της λατρευόμενης Παναγίας. Η εικόνα είχε εκτεθεί σε πυρκαϊά, με σοβαρές για τη ζωγραφική συνέπειες. Η δεύτερη όψη της ήταν τελείως αμαυρή. Ο καθαρισμός, επιτρεπτός εδώ, και η συντήρηση αποκάλυψαν τη Σταύρωση (Πίν. 9 β), σε χρυσό, όπως της κύριας όψης, βάθος. Λιτή η παράσταση, με τα κύρια πρόσωπα του δράματος, όπως κατά κανόνα στις αμφιπρόσωπες λατρευτικές εικόνες, δεν είχε υποστεί επιζωγράφηση. Διασώζει, με πολλές ζημιές, τις μορφές του Εσταυρωμένου και δεξιά του λυπημένου Ιωάννη, μπροστά στο ψηλό τείχος της Ιερουσαλήμ, ενώ αριστερά απομένει μόνο η άκρη από το δεξιό χέρι της Παναγίας. Οι δύο πλευρές θα πρέπει να είναι σύγχρονες. Η επιβλητική εικόνα είναι σημαντική. Η επωνυμία της Παναγίας «Η Πάντων Βασίλισσα», που διατηρείται στη ζωγραφική, ο τόπος προέλευσης, το είδος, το μέγεθος και η καλλιτεχνική ποιότητα του έρ-

6. ΑΑΑ IV (1971), σ. 89 κ.ε. Greece and the Sea, Athens 1987, Κατάλογος έκθεσης, αριθ. 190 (M. Acheimastou-Potamianou), με προηγούμενη βιβλιογραφία. Art and Culture around 1492, Seville 1992, Κατάλογος έκθεσης, αριθ. 178 (με πολλά εκδοτικά λάθη).

7. Γ. Α. Σωτηρίου, Οδηγός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Αθήναι 1932, σ. 93, εικ. 5.

γου συνηγορούν στην άποψη, ότι πιθανότατα πρόκειται για τη χαμένη μέχρι σήμερα λατρευτική εικόνα του γνωστού βυζαντινού ναού της Παναγίας Παντοβασίλισσας στην Τρίγλεια[8]. Μετά την προσωρινή απομάκρυνση του ασημοκαλύμματος, αφαιρέθηκαν καρφιά από την κύρια όψη και στερεώθηκαν η ζωγραφική και το ξύλο, που ιδίως στο κάτω μέρος του ήταν σαθρό από σαράκι. Το χρώμα παρουσίαζε πολλές απολεπίσεις στην πλευρά της Παναγίας, ενώ στη Σταύρωση ο ζωγραφικός φλοιός ήταν σε έκταση συρρικνωμένος από τη φωτιά και σχημάτιζε πυκνές φουσκάλες, που είχαν πολλές διαρραγεί. Η εργασία βρίσκεται στο τέλος της (συντηρητές Β. Γαλάκου, Σπ. Βαρότσης).

Ανδρέα Ρίτζου, JHS (Τ 2638) (Πίν. 11), διαστ. 0,635x0,445 μ., του 15ου αι.[9]. Ολοκληρώθηκε η εργασία για την αποκατάσταση της ωραίας ιταλοκρητικής εικόνας, που αποκτήθηκε πριν από λίγα χρόνια, με τον καθαρισμό της στο επιθυμητό βάθος και έκταση από τα οξειδωμένα βερνίκια και επιζωγραφήσεις δύο εποχών[10]. Η ζωγραφική, σταθερή, δεν χρειάστηκε στερέωση. Οι φθορές της περιορίζονται σε εκείνες του χρυσού κάμπου και κατά μέρη των παραστάσεων οι οποίες υπήρχαν πριν από την πρώτη επιδιόρθωση της εικόνας, ίσως στο 17ο αι. Στον επιζωγραφισμένο κάμπο των παραστάσεων και της επιγραφής, κάτω, έγιναν μόνο δείγματα καθαρισμού για την αποκάλυψη του αρχικού, φωτεινότερου χρώματος. Η έρευνα στην περιοχή της υπογραφής του ζωγράφου, που είναι νεότερη, δεν απέδωσε άλλο από το ίχνος λευκού αρχικού γράμματος (Ρ), και δεν ήταν δυνατό να επεκταθεί επάνω στα γράμματα. Έγιναν ελάχιστες συμπληρώσεις με υδρόχρωμα, ευνοϊκές για την ενότητα της ζωγραφικής, και νέο βερνίκι (συντηρήτρια Θ. Παπαγεωργίου).

Γέννηση του Προδρόμου (Τ 1547) (Πίν. 12 α), διαστ. 0,43x0,42 μ., έργο λεπτής κρητικής τέχνης του 15ου αι.[11]. Έγιναν συμπληρωματική συντήρηση της εικόνας με στερέωση της ζωγραφικής κατά τόπους και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα (συντηρήτρια Γ. Σκαράκη).

Παναγία Γλυκοφιλούσα (Τ 2644) (Πίν. 12 β), διαστ. 0,605x0,446 μ., σημαντικό κρητικό έργο των χρόνων γύρω στο 1500, που αποκτήθηκε πρόσφατα[12]. Η εικόνα προέρχεται από την Κεφαλληνία. Κατά τον καθαρισμό της, αφαιρέθηκαν τα νέφη που είχε προσθέσει, σύμφωνα με την αντίληψη της εποχής του, μεταγενέστερος ζωγράφος στο χώρο των μικρογραφημένων αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, στις γωνίες επάνω, για να δηλωθεί η ουράνια θέση τους[13]. Απομακρύνθηκαν, επίσης, οι επιζωγραφήσεις που υπήρχαν σε σημεία φθοράς των αρχαγγέλων, τοπικά στο μαφόριο της Παναγίας και στο πλαίσιο, αρχικά με κόκκινο, της εικόνας. Διατηρήθηκε το νεότερο χρυσό του κάμπου, που είχε γίνει κατά την επισκευή της τότε, περασμένο σε νέα προετοιμασία μετά την αφαίρεση του αρχικού χρυσού, του οποίου βρίσκονται υπολείμματα. Με υδρόχρωμα ησύχασαν τοπικές φθορές της ζωγραφικής (συντηρήτρια Β. Γαλάκου).

Γέννηση και Βάπτιση του Χριστού (Τ 1589) (Πίν. 13), διαστ. 0,83x0,66 μ. Η ωραία, δίζωνη εικόνα, του 15ου-16ου αι., κομμένη στις άκρες κατά δεύτερη χρήση της και με αρκετές φθορές που φτάνουν μέχρι το ξύλινο υπόστρωμα, είχε συντηρηθεί παλιότερα. Αφαιρέθηκαν τα προηγούμενα και έγιναν νέα στοκαρίσματα στα κατεστραμμένα μέρη, στερεώθηκε κατά τόπους η ζωγραφική και η προετοιμασία, έγινε συμπληρωματικός καθαρισμός και αισθητική παρουσίαση των φθαρμένων τμημάτων σε συναφείς της ζωγραφικής τόνους με λεπτό γραμμικό σχέδιο, που ηρεμεί την επιφάνεια (συντηρητής Ν. Νομικός).

Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (Τ 119) (Πίν. 14 α), διαστ. 0,48x0,36 μ., σημαντικό έργο μακεδονικού εργαστηρίου του 15ου-16ου αι. Το βερνίκι, ελαφρά οξειδωμένο, έκανε αδιαφανή τη ζωγραφική και υπήρχαν μερικές απολεπίσεις του χρώματος, κυρίως στο κάτω μέρος. Έγιναν συμπληρωματικός καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής κατά τόπους, ενίσχυση του ξύλου, κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα και νέο βερνίκι (συντηρήτρια Β. Αναπλιώτου).

Άγιος Αντώνιος με σκηνές του βίου του (Τ 1581) (Πίν. 15), διαστ. 0,44x0,392 μ., ωραίο κρητικό έργο του 16ου αι. Στερεώθηκε η ζωγραφική κατά μέρη, αφαιρέθηκαν μικρά καρφιά από επένδυση που θα υπήρχε άλλοτε και καλύφθηκαν οι τρύπες με στοκάρισμα και υδρόχρωμα, καλύφθηκαν και φθορές της ζωγραφικής σε άλλα σημεία (συντηρήτρια Γ. Σκαράκη).

Εσταυρωμένος Χριστός (Τ 2257) (Πίν. 14 β), διαστ. 0,68x0,514 μ., των χρόνων γύρω στο 1600. Έγιναν στερέωση και καθαρισμός της εικόνας από το οξειδω-

8. C. Mango - I. Ševčenko, Some Churches and Monasteries on the South Shore of the Sea of Marmara, DOP 27 (1973), σ. 235 κ.ε., εικ. 20-39. R. Ousterhout, Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture, The Twilight of Byzantium, Princeton, New Jersey 1991, σ. 87, εικ. 24.

9. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Δύο εικόνες του Αγγέλου και του Ανδρέα Ρίτζου στο Βυζαντινό Μουσείο, ΔΧΑΕ ΙΕ΄ (1989-1990), σ. 105 κ.ε. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 11, Πίν. 10.

10. Για την κατάσταση του έργου πριν από τη συντήρηση βλ. ό.π.

11. Ν. Χατζηδάκη, Γέννηση Παναγίας-Γέννηση Προδρόμου, Παραλλαγές και αποκρυστάλλωση ενός θέματος στην κρητική εικονογραφία του 15ου-16ου αιώνα, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄-τ. ΙΑ΄ (1982-1983), σ. 127 κ.ε., εικ. 1-4.

12. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 11, Πίν. 11 α.

13. Βλ. ό.π., Πίν. 11 α.

μένο βερνίκι και τις πολλές, κατά τόπους, επιζωγραφήσεις που είχαν αλλοιώσει το σημαντικό έργο· αισθητική αποκατάσταση με υδρόχρωμα σε σημεία φθορών που διασπούσαν την ενότητα της ζωγραφικής και νέο βερνίκι (συντηρήτρια Β. Γαλάκου).

Αγία Κερκύρα (ΣΛ 201, Λ 202) (Πίν. 16 α), διαστ. 0,32x0,24 μ., του 17ου αι. Έγιναν στερέωση ζωγραφικής και ξύλου, καθαρισμός και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα. Η χρονολογία στην άκρη αριστερά κάτω, που διαβαζόταν πριν από τον καθαρισμό ως *αφμζ* (1547)[14], προέκυψε ως *αψνζ* (1757). Κατά την εργαστηριακή έρευνα διαπιστώθηκε ότι η χρονολογία είναι νεότερη της ζωγραφικής (συντηρήτρια Β. Αναπλιώτου).

Αρχάγγελος Μιχαήλ (Τ 432) (Πίν. 16 β), διαστ. 0,85x0,55 μ., του 17ου αι. Έγιναν στερεώσεις ζωγραφικής και προετοιμασίας, καθαρισμός και αφαίρεση σποραδικών επιζωγραφήσεων (συντηρητής Ν. Νομικός).

Βαϊοφόρος (Τ 2651) (Πίν. 18), διαστ. 0,405x0,30 μ., του 17ου αι., με υπογραφή του γνωστού κρητικού ζωγράφου Θεοδώρου Πουλάκη. Αφαιρέθηκαν μερικές συμπληρώσεις από παλιότερη συντήρηση και έγιναν νέες, όπου κρίθηκε αναγκαίο, στερεώθηκαν το ξύλο και η ζωγραφική, έγιναν καθαρισμός από το οξειδωμένο βερνίκι, κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα και νέο βερνίκι. Ο έλεγχος της υπογραφής *ΘΕΟΔΩ[ΡΟΥ]/ ΠΟΥΛΑΚΗ*, που υπάρχει στην άκρη δεξιά κάτω, βεβαίωσε ότι αυτή είναι μεταγενέστερη του έργου. Το λευκό των γραμμάτων δεν παρακολουθεί τα μικρά σκασίματα του ζωγραφικού φλοιού, βρίσκεται δε επάνω από το οξειδωμένο βερνίκι και σε μερικά σημεία καλύπτει φθορές του αρχικού χρώματος. Πάντως, η τεχνοτροπία του έργου δεν αφήνει αμφιβολία για τη σχέση του με το εργαστήριο του Πουλάκη (συντηρήτρια Θ. Παπαγεωργίου).

Παραβολή των δέκα παρθένων (Τ 2637) (Πίν. 17 α), διαστ. 0,40x0,37 μ., του 17ου αι., με σπάνιο σε φορητές εικόνες θέμα, που αποκτήθηκε πρόσφατα[15]. Το χρυσό του κάμπου δεν σώζεται. Οξειδωμένο βερνίκι, διαμπερής, κατακόρυφη ρωγμή του ξύλου. Έγιναν στερέωση της ζωγραφικής, συγκόλληση και συνένωση των αποχωρισμένων τμημάτων του ξύλου, κάλυψη της ρωγμής με στοκάρισμα και υδρόχρωμα, καθαρισμός της ζωγραφικής και νέο βερνίκι (συντηρητές Γ. Σκαράκη, Σπ. Βαρότσης).

Θύρα τέμπλου (Τ 587) (Πίν. 17 β), διαστ. 1,31x0,96 μ., με την παράσταση αρχαγγέλου με τα σύμβολα του Πάθους, με διάτρητο και μη ξυλόγλυπτο διάκοσμο γύρω και θυρεό αριστερά κάτω, των χρόνων γύρω στο 1700. Είναι θύρα στο τέμπλο του μεταβυζαντινού παρεκκλησίου, στο ισόγειο του κεντρικού κτιρίου. Συγκολλήθηκαν και συνενώθηκαν τα σπασμένα ξύλα στην πίσω πλευρά, έγιναν στερέωση ζωγραφικής, χρυσού του ξυλόγλυπτου και ενίσχυση ξύλου, ελαφρός καθαρισμός και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα (συντηρητής Η. Λαζαρίδης).

Στο εργαστήριο χάρτου, η ειδική συντηρήτρια Μ. Μερεμέτη συντήρησε αυτό το χρόνο 10 χειρόγραφους κώδικες, 17 σπαράγματα χειρογράφων και 27 υδατογραφίες της συλλογής Γ. Λαμπάκη (ΧΑΕ), δωρεάς Α. Γ. Πασπάτη, με απόψεις ναών και μονών της Κωνσταντινούπολης. Έγιναν καθαρισμοί και ενισχύσεις των φύλλων· στους κώδικες, στερέωση επίσης αποκολλημένων φύλλων και επιδιόρθωση των σταχώσεων· στα σπαράγματα, κατασκευή καλυμμάτων. Συμμετείχε στις εργασίες η συντηρήτρια Λ. Διαμαντοπούλου, η οποία καθάρισε πέντε από τις υδατογραφίες της δωρεάς Πασπάτη. Επιδιόρθωσε, επίσης, διαλυμένα βιβλία της βιβλιοθήκης. Παράλληλα, εργάστηκε στη συντήρηση εικόνων. Ο Γ. Μπαλής κάλυψε, όπως πάντα, τις φωτογραφήσεις των εργαστηρίων και, στο μεγαλύτερο μέρος, τις φωτογραφικές εργασίες από τις άλλες δραστηριότητες του Μουσείου.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

14. Ό.π., σ. 17.

15. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 5, Πίν. 4 α.

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το πολύπλευρο έργο της Εφορείας συνεχίστηκε καθ΄ όλη τη διάρκεια του 1991 εντατικά και δημιουργικά και αφορούσε κυρίως στα μεγάλα έργα συντήρησης των μνημείων που εκτελούνται πάνω στην Ακρόπολη, στη συντήρηση και έρευνα των μνημείων της βόρειας και της νότιας πλευράς του βράχου, στη βελτίωση, συντήρηση και μελέτη των αρχαίων που φυλάσσονται στα Μουσεία και τις αρχαιολογικές Συλλογές ευθύνης της Εφορείας και, τέλος, στις αρχαιότητες της νήσου Κέας. Τις εργασίες κατηύθυνε και συντόνιζε ο υπογραφόμενος με τη συνεργασία των μονίμων αρχαιολόγων της Εφορείας Ισμ. Τριάντη, Άλκ. Χωρέμη, Αλέξ. Μάντη και Χρ. Βλασσοπούλου, και των αρχαιολόγων αορ. χρόνου Μ. Κύρκου, Ν. Σαραγά, Στ. Ελευθεράτου και Π. Μαρνέρη. Ο καταμερισμός των εργασιών επέτρεψε την καλύτερη απόδοση στη διεκπεραίωση των επιμέρους θεμάτων. Η Γραμματεία της Εφορείας, το Λογιστήριο και οι Τεχνικές Υπηρεσίες επωμίστηκαν επίσης σημαντικό έργο. Αξιόλογη υπήρξε εφέτος και η εθελοντική βοήθεια που προσέφεραν στην Εφορεία πτυχιούχοι της Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, που απασχολήθηκαν με εργατικότητα και επιμέλεια στις μουσειακές κυρίως εργασίες της Εφορείας. Σημαντική ακόμη ήταν η συνεχής βοήθεια που έλαβε η Εφορεία από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ) υπό την προεδρία του καθηγητή Χαρ. Μπούρα, και την Ομάδα Εργασίας Νότιας Κλιτύος Ακροπόλεως (ΟΕΝΚΑ) υπό την προεδρία του υπογράφοντος, καθώς και η πολύτροπη ενίσχυση από μέρους της «Ένωσης φίλων της Ακροπόλεως» υπό τον Θ. Κουρουσόπουλο.

Το προσωπικό της Εφορείας εργάστηκε επίσης εντατικά κατά το 1991 για το θέμα της ανέγερσης του νέου Μουσείου Ακροπόλεως, ύστερα από την επιτυχή έκβαση του διεθνούς αρχιτεκτονικού διαγωνισμού που διενεργήθηκε το περασμένο έτος. Η Εφορεία κατ' αρχήν συνεργάστηκε με τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείων του ΥΠΠΟ για τη διοργάνωση (το Μάρτιο και Απρίλιο του 1991) μεγάλης σχετικής έκθεσης στην Εθνική Πινακοθήκη στην Αθήνα. Εκτέθηκαν εκεί όλα τα σχέδια και προπλάσματα των 438 αρχιτεκτονικών μελετών που υποβλήθηκαν στο διαγωνισμό, ενώ εκδόθηκε μεγάλος εικονογραφημένος κατάλογος στα ελληνικά και αγγλικά. Παράλληλη εκδήλωση υπήρξε η παρουσίαση στο εξωτερικό του θέματος του νέου Μουσείου, με την έκθεση των 24 διακεκριμένων μελετών του διαγωνισμού. Η έκθεση οργανώθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία τον Οκτώβριο στο γνωστό Royal College of Art του Λονδίνου, και τονίστηκε για μια ακόμη φορά η ανάγκη να συμπεριληφθούν στο νέο Μουσείο Ακροπόλεως, μαζί με τα σωζόμενα στην Αθήνα και τα στεγαζόμενα ακόμη στο Βρεταννικό Μουσείο Παρθενώνεια αρχιτεκτονικά γλυπτά.

Η Εφορεία επίσης συμμετείχε στην επταμελή ομάδα εργασίας, η οποία ύστερα από εντολή του Υπουργού Πολιτισμού και κάτω από την προεδρία του καθηγητή Χαρ. Μπούρα επεξεργάστηκε την εγκριθείσα και βραβευθείσα μελέτη των ιταλών μελετητών Manfredi Nicoletti και Lucio Passarelli και επέφερε τις αναγκαίες διορθώσεις. Οι βελτιωτικές αυτές αλλαγές αφορούσαν κυρίως στη μείωση του μεγέθους του κτιρίου, στην αναδιάρθρωση των εκθεσιακών και άλλων χώρων και στη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου του Μουσείου (συνύπαρξη σταθμού υπογείου σιδηροδρόμου και ενοποίηση του χώρου του Μουσείου με τον αρχαιολογικό χώρο της νότιας κλιτύος της Ακρόπολης). Η συνολική μελέτη εγκρίθηκε ήδη από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και αποτελεί πλέον τη βάση για την υπογραφή, μέσα στο 1992, της σχετικής σύμβασης που θα προβλέπει τη σύνταξη προμελέτης και οριστικής αρχιτεκτονικής και μηχανολογικής μελέτης του νέου κτιρίου και τον καθορισμό των σχετικών χρονοδιαγραμμάτων αποπεράτωσης του έργου στο οικόπεδο Μακρυγιάννη.

Η Εφορεία συμμετείχε και στην ομάδα εργασίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας για τη μελέτη ενοποίησης και ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων της βόρειας πλευράς της Ακρόπολης. Παράλληλα εξετάσθηκαν οι περιπτώσεις αξιοποίησης των εκεί ακινήτων ιδιοκτησίας του Δημοσίου και ετοιμάζεται αναλυτικός και πλήρης κατάλογος των ακινήτων αυτών αρμοδιότητας της Εφορείας.

Η Εφορεία συνεργάστηκε για τη διοργάνωση από τη Βουλή των Ελλήνων κατά το μήνα Σεπτέμβριο, επίσημης γιορτής στην Πνύκα για τα 2.500 χρόνια της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Μεταφέρθηκε για το σκοπό αυτόν, από την Αρχαία Αγορά και τοποθετήθηκε προσωρινά στην Πνύκα, αντίγραφο της μαρμάρινης στήλης που φέρει το γνωστό ψήφισμα για την προστασία της δημοκρατίας, δηλαδή το ψήφισμα του Ευκράτους του 337/6 π.Χ.

Στη μεγάλη έκθεση για το «Μυκηναϊκό Κόσμο» που διοργάνωσε η Αρχαιολογική Υπηρεσία στη Μαδρίτη της Ισπανίας, η Εφορεία συμμετείχε με την αποστολή

τεσσάρων αξιόλογων μυκηναϊκών αγγείων, δύο από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας και δύο από την Αγία Ειρήνη της Κέας.

Η βιβλιοθήκη της Εφορείας πλουτίστηκε κατά το 1991 με 130 περίπου τόμους από αγορές και δωρεές.

Σημαντικός αριθμός ελλήνων και ξένων μελετητών εξυπηρετήθηκε σε όλα τα Μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους της Εφορείας.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά το έτος 1991 καταβλήθηκαν ιδιαίτερες προσπάθειες για την καλύτερη εξασφάλιση των αρχαίων που φυλάσσονται σε όλα τα Μουσεία και τις αρχαιολογικές αποθήκες της Εφορείας. Τούτο επιτεύχθηκε με βελτιωτικές εργασίες (τοποθετήσεις κιγκλιδωμάτων, εγκατάσταση συστημάτων ασφάλειας κτλ.) με το διορισμό 30 νέων, μόνιμων φυλάκων αρχαιοτήτων. Παράλληλα όμως, συνεχίστηκαν με εντατικό ρυθμό οι καταγραφές αρχαίων, οι φωτογραφήσεις και γενικά η απαραίτητη τεκμηρίωση του φυλασσόμενου πλούσιου αρχαιολογικού υλικού:

Μουσείο Ακροπόλεως

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες που άρχισαν το 1990 και αφορούσαν στις οικοδομικές εργασίες στο Μουσείο, στη βελτίωση της έκθεσης των αρχαίων και στην οργάνωση των αποθηκευτικών χώρων.

Στην αυλή του Μουσείου αντικαταστάθηκαν όλα τα σιδερένια φθαρμένα κιγκλιδώματα των αποθηκών και των εργαστηρίων και ο χώρος ευπρεπίστηκε. Η διάνοιξη και τοποθέτηση δεύτερης, μικρής θύρας εισόδου στο Μουσείο, παραπλεύρως της κύριας εισόδου, επιτρέπει την ανετότερη διακίνηση των επισκεπτών.

Στο Μουσείο συντελέστηκαν εργασίες μόνωσης σε ολόκληρο το δώμα και ιδιαίτερα στη νοτιοδυτική εξωτερική γωνία του κτιρίου. Η υγρασία που παρατηρήθηκε στην περιοχή αυτή είχε δυσμενή επίδραση στο εσωτερικό, όπου βρίσκεται η μεγάλη αεροστεγής προθήκη των Καρυάτιδων (Αίθουσα ΙΧ).

Στην έκθεση του Μουσείου, στον προθάλαμο, τοποθετήθηκε και το συνανήκον δεύτερο προς αριστερά τμήμα της γνωστής βάσης αναθήματος του Ατάρβου με παράσταση πυρριχιστών (αριθ. ευρ. Μ. Ακροπόλεως 1338)[1]. Το τμήμα φυλασσόταν στις αποθήκες και τώρα το αξιόλογο μνημείο εκτίθεται σε σχετική πληρότητα, σε μήκος 1,90 μ. (Πίν. 19 α).

Για το σύμπλεγμα του Κέκροπα και της Κόρης από το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα (Αίθουσα VII), κατασκευάστηκε νέα αεροστεγής προθήκη από plexiglass για τη διοχέτευση αζώτου, που εξασφαλίζει την καλύτερη προστασία του εξαιρετικά ευπαθούς αυτού γλυπτού. Το γλυπτό εξετάστηκε προηγουμένως λεπτομερειακά, ενώ μελετήθηκε και χαρτογραφήθηκε η κατάσταση διατήρησής του.

Τέλος, στα κρύσταλλα των προθηκών της «αλκόβας» (Αίθουσα V), όπου εκτίθενται κυρίως ευρήματα μικροτεχνίας και γραπτή κεραμική, τοποθετήθηκε διαφανής απορροφητική μεμβράνη για την προστασία των αρχαίων από την ηλιακή ακτινοβολία και το έντονο φως.

Η αναδιοργάνωση των αποθηκών συνεχίστηκε εντατικά με σκοπό την καλύτερη τακτοποίηση των αρχαίων λόγω του περιορισμένου χώρου, και παράλληλα, την καταγραφή και τεκμηρίωση των ευρημάτων.

Ολοκληρώθηκαν οι απαραίτητες οικοδομικές εργασίες στο χώρο όπου έχουν ήδη αποθηκευθεί μετά την καταβίβασή τους από τον Παρθενώνα οι 17 μετόπες (14 από την ανατολική όψη), η βορειοανατολική γωνιαία σίμη με τη λεοντοκεφαλή-υδρορρόη και τα δύο εσωτερικά άλογα από το άρμα του Ηλίου του ανατολικού αετώματος. Η αποθήκη αυτή θα αφιερωθεί αποκλειστικά στα συγκεκριμένα παρθενώνεια γλυπτά.

Στη νέα αποθήκη των επιγραφών συνεχίστηκε η συγκέντρωση και τακτοποίηση του επιγραφικού υλικού στα κατασκευασθέντα νέα ράφια dexion. Στην εργασία ταύτισης βοήθησε ο επιγραφολόγος Ι. Ματθαίου.

Στην αποθήκη των αρχιτεκτονικών μελών συνεχίστηκε από την αρχαιολόγο Χρ. Βλασσοπούλου το άνοιγμα των μεγάλων ξυλοκιβωτίων και ο αποκιβωτισμός και ταύτιση των συσκευασθέντων προ δεκαετιών αρχαίων, στα οποία περιλαμβάνονταν και ορισμένα χάλκινα.

Στην αποθήκη της κεραμικής συνεχίστηκε από την αρχαιολόγο Χρ. Βλασσοπούλου η τακτοποίηση των αγγείων, ειδωλίων και λύχνων της συλλογής (βλ. παρακάτω), που συνδυάστηκε με την έναρξη προγράμματος συντήρησης των πηλίνων από τη συντηρήτρια Ν. Λαζάρου. Συνολικά φέτος αποκαταστάθηκαν περίπου 620 πήλινα αρχαία. Αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση τμημάτων λίθινων αγγείων των μυκηναϊκών χρόνων, προφανώς από τις παλαιές ανασκαφές· θα πρέπει να συσχετισθούν με παρόμοια που φυλάσσονται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Στην αποθήκη των γλυπτών συνεχίστηκαν από την αρχαιολόγο Ισμ. Τριάντη η τακτοποίηση, η καταγραφή και η φωτογράφηση των γλυπτών. Συγχρόνως στο εργαστήριο συντήρησης συντελέσθηκαν από τους συντηρητές Γ. Παγανή και Δ. Μαραζιώτη και με την εποπτεία της Ισμ. Τριάντη, νέες συγκολλήσεις και στηρίξεις αρχαίων και το σπουδαιότερο, νέες ταυτί-

1. Πρβλ. Κατάλογο Έκθεσης «Το Πνεύμα και το Σώμα», Αθήνα 1989, σ. 208-211, αριθ. 101.

σεις που συμπληρώνονται πολλές φορές με νέα θραύσματα από το χώρο (βλ. παρακάτω).

Οι αποθήκες πλουτίστηκαν με 150 και πλέον νέα θραύσματα γλυπτών, αρχιτεκτονικών μελών και επιγραφών, που προήλθαν είτε από περισυλλογή στο χώρο, είτε από τη διάλυση λιθοσωρών (ιδίως βόρεια του Μουσείου). Τα αξιολογότερα είναι τα ακόλουθα:

α) Θραύσμα μαρμάρινης ανάγλυφης μικρής μορφής με έντονη πτυχολογία (αριθ. ευρ. Μ. Ακροπόλεως 14870). Πίσω σώζεται εργασμένη επιφάνεια, που επιτρέπει τη βέβαιη απόδοση του γλυπτού στη ζωφόρο του Ερεχθείου, μέγ. σωζ. ύψ. 0,13 μ.

β) Θραύσμα αναγλύφου από πεντελικό μάρμαρο (αριθ. ευρ. Μ. Ακροπόλεως 14000). Διακρίνεται τμήμα από τον άνω κορμό καθιστής μορφής που φορεί ιμάτιο και έχει μαλλιά μακριά σε πλοκάμους. Στο δεξιό κρόταφο της στήλης διακρίνεται αναθύρωση. Ανήκει στους υστεροαρχαϊκούς χρόνους. Σωζ. ύψ. 0,16, σωζ. πλ. 0,24, πάχ. 0,09 μ. (Πίν. 19 β).

γ) Θραύσμα βάσης αναθήματος από πεντελικό μάρμαρο (αριθ. ευρ. Μ. Ακροπόλεως 13989). Διασώζει τμήμα της αφιερωματικής επιγραφής:

--ε]υχσατο με[---

Του τέλους του 6ου αι. π.Χ. Σωζ. μήκ. 0,22, σωζ. πλ. 0,21 μ.

δ) Τμήμα μαρμάρινης στήλης που έφερε επιγραφή (ψήφισμα), της οποίας όμως είχαν αποξεσθεί επιμελώς κατά την αρχαιότητα όλοι οι στίχοι (rasura) (αριθ. ευρ. Μ. Ακροπόλεως 14938). Βρέθηκε στο χώρο βόρεια του Μουσείου και από τα σωζόμενα γράμματα χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. Η στήλη (πάχ. 0,13 μ.), σώζει το αρχικό πλάτος (0,495 μ.) και μέρος του ύψους της (0,405 μ.) (Πίν. 19 γ).

Στα θέματα συντήρησης της επιφάνειας των γλυπτών συνεργάστηκαν η χημικός Ε. Παπακωνσταντίνου και οι συντηρήτριες, Α. Μωραΐτου, Γ. Δογάνη και Κ. Μπαμπανίκα.

Επίσης, συγκεντρώθηκαν και άρχισαν να ταξινομούνται από την αρχαιολόγο Ν. Σαραγά όλα τα χάλκινα αντικείμενα που βρίσκονταν στις αποθήκες του Μουσείου. Μέρος αυτών διαπιστώθηκε ότι αποτελεί τμήμα του μεγάλου συνόλου των χαλκών της Ακροπόλεως, που φυλάσσεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μεταξύ των χαλκών όμως, αναγνωρίστηκαν επίσης ακατάγραφα και δύο εργαλεία που προέρχονταν από το ΥΕ ΙΙΙΓ ταφικό σύνολο, που είχε ανασκαφεί προ ετών στην περιοχή της Στοάς του Ευμένους[2] και τα οποία είχαν εν τω μεταξύ απολεσθεί. Τα δύο αυτά χάλκινα συντηρήθηκαν επίσης στα εργαστήρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου παρέμεναν από μακρού τα υπόλοιπα του ευρήματος, και το ταφικό σύνολο επιστράφηκε στο Μουσείο της Ακροπόλεως, και θα εκτεθεί συντόμως.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

Άλλες εργασίες στο Μουσείο

Μουσείο. Το 1989 στην έκθεση του Μουσείου έγιναν μικρές αλλαγές που αφορούν προσθήκη δύο γλυπτών που συμπληρώνουν την έκθεση και αφαίρεση άλλων για λόγους λειτουργικούς.

Εκτέθηκαν: 1) Στην αίθουσα IV, το κάτω μέρος κόρης (αριθ. 669α) που πιθανώς ανήκει στην κόρη 669[3]. 2) Στην αίθουσα VI, το ανάγλυφο από τη νότια κλιτύ στο οποίο ο Γ. Δεσπίνης αναγνώρισε ότι συναρμόζει η κεφαλή αυστηρού ρυθμού του Εθνικού Μουσείου[4].

Απομακρύνθηκε από τον προθάλαμο η μαρμάρινη λουτροφόρος (αριθ. ευρ. Μ. Ακροπόλεως 6406) πάνω από τη βάση του Ατάρβου και η μαρμάρινη λήκυθος (αριθ. ευρ. Μ. Ακροπόλεως 6407) πάνω από τη βάση του αποβάτη.

Από την αίθουσα IX των Καρυάτιδων αφαιρέθηκαν οι δύο μαρμάρινοι ηγεμόνες καλυπτήρες του Παρθενώνα (αριθ. ευρ. Μ. Ακροπόλεως 3392 και 6462), γιατί κινδύνευαν από τους επισκέπτες.

Αποθήκες. Συγχρόνως με τις εκτεταμένες μεταφορές και τακτοποιήσεις αρχαίων, προχώρησαν το 1991 οι κυρίως εργασίες συντήρησης των γλυπτών, δηλαδή η στήριξη των αγαλμάτων, η κατασκευή βάσεων και οι συγκολλήσεις. Έγινε συνάμα προσπάθεια αναγνώρισης νέων θραυσμάτων που οδήγησε πολλές φορές σε σημαντικά αποτελέσματα. Αναφέρουμε ενδεικτικά:

1) Τρία θραύσματα από την αποθήκη και ένα από περισυλλογή, αναγνωρίστηκαν και συγκολλήθηκαν στον αρχαϊκό ίππο 1359 (Πίν. 19 δ)[5].

2) Ένα θραύσμα από τον μπροστινό κάτω κορμό κόρης που αναγνωρίστηκε και συγκολλήθηκε στην αρχαϊστική κόρη (αριθ. ευρ. Μ. Ακροπόλεως 3724+3727+410)[6].

3) Η μετόπη 20 της νότιας πλευράς του Παρθενώνα συμπληρώθηκε με ένα θραύσμα από το λαιμό της δεξιάς μορφής, το οποίο βρέθηκε σε λιθοσωρό της νότιας πλευράς του Μουσείου.

2. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 32.

3. Schrader, AMA, αριθ. 28, πίν. 38-40.

4. Γ. Δεσπίνης, Αμητός, Ι (1987), σ. 283-287, πίν. 58-60.

5. Schrader, ό.π., αριθ. 316, εικ. 258-259.

6. Ό.π., αριθ. 141, εικ. 114.

4) Η μετόπη 11 της νότιας πλευράς του Παρθενώνα αναμορφώθηκε με συγκολλήσεις παλαιών γνωστών θραυσμάτων (Πίν. 19 ε)[7].

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

Μουσείο Ακροπόλεως

Το 1991 άρχισε η συντήρηση, καταγραφή και μελέτη κεραμικής πήλινων ειδωλίων και αναγλύφων. Τη συντήρηση επιμελήθηκε η συντηρήτρια κεραμικής Νάνσυ Λαζάρου με τη συμμετοχή τελειοφοίτων σπουδαστριών της Σχολής συντηρήσεως ΤΕΙ. Κατά τη διάρκεια του έτους συντηρήθηκαν, συγκολλήθηκαν και καταγράφηκαν κυρίως ανάγλυφοι πίνακες, αρχαϊκά (Πίν. 20 α) και μυκηναϊκά ειδώλια (Πίν. 20 β), θραύσματα πήλινων γοργονείων, ηγεμόνες καλυπτήρες ύστερης αρχαϊκής κεράμωσης της Ακροπόλεως και αγγεία. Ένα μεγάλο μέρος του υλικού προέρχεται από αποκιβωτισμούς στις αποθήκες του Μουσείου. Αναφέρουμε ενδεικτικά ένα μελανόμορφο πινάκιο σε άριστη κατάσταση διατήρησης με παράσταση του φόνου του Μινώταυρου από το Θησέα ενώπιον της Αριάδνης. Η τεχνοτροπία της παράστασης και η τεχνική της χάραξης οδήγησαν στην απόδοση του έργου στο Λυδό και τη χρονολόγησή του στην αρχή της ώριμης φάσης του αγγειογράφου, γύρω στα 550 π.Χ.[8]. Στην ταξινόμηση, καταγραφή στο ευρετήριο του μουσείου και κατάρτιση δελτίων των ειδωλίων βοήθησαν εθελοντικά οι φοιτήτριες της Αρχαιολογίας Έβη Πετροπούλου, Κική Καρόγλου και Μαρία Βολτέρα.

ΧΡ. ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

Μουσείο Αρχαίας Αγοράς

Ενισχύθηκε η ασφάλεια του κτιρίου της Στοάς του Αττάλου και των φυλασσομένων εκεί αρχαίων με την τοποθέτηση κιγκλιδωμάτων ασφαλείας στο υπόγειο, την ενίσχυση του συστήματος συναγερμού και την εγκατάσταση εξωτερικού φωτισμού για τις νυκτερινές ώρες. Παράλληλα, έγιναν εργασίες συντήρησης του μνημείου ιδίως στην κεραμοσκεπή στέγη και στα δοκάρια οροφής της κάτω και της άνω Στοάς.

Στην έκθεση του Μουσείου έγιναν περιορισμένης έκτασης εργασίες προστασίας των εκθεμάτων. Συγκεκριμένα σε αριθμό προθηκών, όπου ευπαθή αντικείμενα, τοποθετήθηκε στα κρύσταλλα διαφανής μεμβράνη για την προστασία από τις υπεριώδεις ακτίνες, ενώ σε άλλες, όπου χάλκινα και μεταλλικά εκθέματα, αντικαταστάθηκαν τα ξύλινα ή υφασμάτινα στηρίγματα με βάσεις πλαστικές (από plexiglass).

Συνεχίστηκε και φέτος το έργο της απογραφής των αρχαίων που φυλάσσονται στις προθήκες του άνω ορόφου, και ήδη έχουν καταγραφεί περισσότερα από 3.000 αντικείμενα, κυρίως κεραμικής. Στο έργο αυτό δούλεψαν εθελοντικά οι νέες αρχαιολόγοι Ιωάννα Παπαλόη και Νάνσυ Ψάλτη κάτω από την εποπτεία της αρχαιολόγου Μ. Κύρκου.

Από τα εκθέματα του Μουσείου συντηρήθηκαν εννέα από διάφορα υλικά, από τη συντηρήτρια Ν. Λαζάρου, ενώ η γλύπτρια Χ. Τρίτου συνέταξε προκαταρκτική μελέτη για τη στερέωση των αγαλμάτων των Γιγάντων, που βρίσκονται στο χώρο της Αγοράς και όπου διαπιστώθηκαν επείγουσες ανάγκες συντήρησης.

Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου

Κατά το 1991 βελτιώθηκε η λειτουργία των συστημάτων ασφαλείας, πυροπροστασίας και κεντρικής θέρμανσης του κτιρίου καθώς και η ηλεκτρολογική εγκατάσταση. Οι παρουσιαζόμενες όμως υγρασίες στα υπόγεια και οι αναγκαίες επισκευές του κτιρίου θα αντιμετωπισθούν ριζικότερα με τη σχετική μελέτη, που ετοιμάζεται από τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείων του Υπουργείου.

Συνεχίστηκε η σύνταξη του καταλόγου του περιεχομένου του Μουσείου κατά προθήκη από την αρχαιολόγο Χρ. Βλασσοπούλου, με παράλληλο έλεγχο της κατάστασης των αρχαίων. Η ολοκλήρωση του έργου θα επιτρέψει τη διόρθωση παρατηρηθέντων λαθών και ασαφειών και τη σύνταξη οριστικού ευρετηρίου του Μουσείου.

Συντηρήθηκε από τη συντηρήτρια Ν. Λαζάρου αριθμός πήλινων αρχαϊκών ειδωλίων της έκθεσης και εκτέθηκαν ύστερα από τη συντήρησή τους τα αξιόλογα πάνω σε περγαμηνή πατριαρχικά έγγραφα. Στα κρύσταλλα των προθηκών του ορόφου τοποθετήθηκε ειδική διαφανής πλαστική μεμβράνη για την προστασία των εκθεμάτων από το φως και την ηλιακή ακτινοβολία.

Το αδημοσίευτο χάλκινο έμβολο αρχαίου πλοίου του Μουσείου με μορφή καρχαρία (αριθ. ευρ. 138), (Πίν. 21 α), παρουσιάστηκε από τον υπογράφοντα στο Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ναυπηγικής και αποδόθηκε σε μικρό πολεμικό πλοίο με την ονομασία *πρίστις*, χρονολογούμενο από τα μέσα του 3ου μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Αρχαιολογική αποθήκη Βιβλιοθήκης Αδριανού

Έγιναν εκτεταμένες κτιριακές εργασίες για την

7. I. Trianti, AM 107 (1992), σ. 187-197.

8. Βλ. Χρ. Βλασσοπούλου, ΑΕ 1992, σ. 95-100.

εξασφάλιση των αρχαίων και την καλύτερη λειτουργία της αποθήκης. Εγκαταστάθηκε κατ' αρχήν εξωτερικός περιμετρικός φωτισμός για τη νύχτα και σύστημα συναγερμού, ενώ σε όλα τα ανοίγματα τοποθετήθηκαν μεταλλικά κιγκλιδώματα. Στο εσωτερικό, κατασκευάσθηκε στο ανατολικό τμήμα λυόμενο πατάρι με φέροντα οργανισμό από σιδηρούς κοιλοδοκούς για την επέκταση του αποθηκευτικού χώρου και τοποθετήθηκε εγκάρσιο διαχωριστικό κιγκλίδωμα.

Στην αποθήκη καταγράφηκαν από την αρχαιολόγο Άλκ. Χωρέμη με την εθελοντική βοήθεια των πτυχιούχων αρχαιολόγων Ερ. Κόλλια και Ζ. Σωτηρίου, 340 αρχαία γλυπτά και επιγραφές που προέρχονται από τη Βιβλιοθήκη Αδριανού, αλλά και από το χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς και τα παρακείμενα ακίνητα της Πλάκας. Κατά τις τακτοποιήσεις της αποθήκης επισημάνθηκε σημαντικό μέρος του παλαιού αρχείου της Διευθύνσεως Αναστηλώσεως. Μετά τον καθαρισμό και συσκευασία τους τα έγγραφα παραδόθηκαν στη Διεύθυνση Αναστηλώσεως του Υπουργείου.

Στο εργαστήριο συντήρησης η γλύπτρια Π. Τρίτου και οι συντηρητές Π. Καγκελάρης και Μ. Ιορδάνου συντήρησαν πάνω από 30 αρχαία γλυπτά, ενώ παράλληλα συνέχισαν τη συντήρηση του κολοσσικού αγάλματος της Νίκης των ρωμαϊκών χρόνων, που είχε βρεθεί προ ετών στη δυτική αυλή της Βιβλιοθήκης. Στο άγαλμα αυτό ανήκει πλήθος θραυσμάτων, κυρίως από την πτυχολογία του ενδύματος (Πίν. 21 β) και τις πτέρυγες και συγκολλήθηκαν μεταξύ τους πάνω από 100 παρόμοια θραύσματα, που όμως ακόμη δεν μπορούν να συγκολληθούν στο ίδιο το άγαλμα.

Αρχαιολογική αποθήκη Ρωμαϊκής Αγοράς

Στο Φετιχιέ Τζαμί έγιναν εργασίες εξασφάλισης των φυλασσομένων αρχαίων με την τοποθέτηση μεταλλικών κιγκλιδωμάτων και την εγκατάσταση συστημάτων συναγερμού και πυρανίχνευσης.

Συνεχίστηκε από την αρχαιολόγο Μ. Κύρκου η καταγραφή του αρχαιολογικού υλικού που φυλάσσεται εκεί και προέρχεται από τις παλαιές ανασκαφές του Γ. Μηλιάδη στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως (καταγράφηκαν περίπου 400 αγγεία). Η Μ. Κύρκου προετοιμάζει τη δημοσίευση μέρους του υλικού αυτού, κυρίως εκείνα που προέρχονται από το ιερό της Νύμφης.

Συνεχίστηκε παράλληλα από τη συντηρήτρια Ν. Λαζάρου η συντήρηση και συγκόλληση των πήλινων ευρημάτων των ανασκαφών αυτών. Αποκαταστάθηκαν περίπου 40 αγγεία. Λόγω, πάντως, της στενότητας του χώρου, η Εφορεία αναζητά καλύτερη λύση με τη στέγαση του μικρού εργαστηρίου συντήρησης που έχει από ετών δημιουργηθεί εκεί. Επίσης, πρέπει να αντιμετωπισθεί η μετακίνηση όλου του αποθηκευμένου σήμερα αρχαιολογικού υλικού, ώστε το Τζαμί, μετά από τις απαραίτητες στερεωτικές εργασίες, να χρησιμεύσει πιθανότατα για την έκθεση λιθίνων, αρχιτεκτονικών, επιγραφών και γλυπτών που σχετίζονται με το χώρο. Σήμερα τα αρχαία αυτά φυλάσσονται στον παρακείμενο *μεντρεσέ*, όπου στα υπάρχοντα ράφια τοποθετήθηκαν φέτος μεταλλικά πλέγματα ασφαλείας των καταγεγραμμένων αρχαίων.

Αρχαιολογική αποθήκη οδού Θρασύλλου

Τοποθετήθηκαν στο κτίριο συστήματα συναγερμού και πυρασφάλειας, καθώς και μεταλλικά κιγκλιδώματα ασφαλείας στα ανοίγματα. Έγινε αναδιάταξη του χώρου και προστέθηκαν νέα ράφια μεταλλικά και ξύλινοι δίσκοι για την καλύτερη αποθήκευση των ευρημάτων, που προέρχονται κυρίως από την περιοχή του θεάτρου του Διονύσου, αλλά και από τα παρακείμενα ακίνητα της Πλάκας. Μικρά σύνολα ευρημάτων κεραμικής και μικροτεχνίας που προέρχονται από την περιοχή, επισημάνθηκαν στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως και της Βιβλιοθήκης Αδριανού και μεταφέρθηκαν εδώ.

Συνεχίστηκε η καταγραφή, αποδελτίωση και φωτογράφηση των ευρημάτων κάτω από την εποπτεία του αρχαιολόγου Αλεξ. Μάντη και ήδη αυτά υπερβαίνουν τα 800 αρχαία.

Στο παρακείμενο νέο εργαστήριο συντήρησης η συντηρήτρια Ε. Λαλαούνη συνέχισε τη συντήρηση των αρχαίων της συλλογής πηλίνων και λιθίνων. Παράλληλα, το εργαστήριο εξοπλίσθηκε με τα κατάλληλα όργανα και σκεύη.

Αρχαιολογική αποθήκη Ασκληπιείου

Στο στεγασμένο «βυζαντινό πρόσκτισμα» του Ασκληπιείου, όπου από ετών φυλάσσονται αρχαία προερχόμενα κυρίως από το χώρο του Ιερού, αλλά και την ευρύτερη περιοχή, επενδύθηκε η στέγη με μονωτικό υλικό, κατασκευάστηκε ξύλινο δάπεδο, τοποθετήθηκαν μεταλλικά πλέγματα ασφαλείας σε ορισμένα ανοίγματα και αντικαταστάθηκε το φθαρμένο δίκτυο του ηλεκτρικού ρεύματος.

Συνεχίστηκε εδώ, κάτω από την εποπτεία του αρχαιολόγου Αλεξ. Μάντη, η καταγραφή, ταξινόμηση και φωτογράφηση του αποθηκευμένου αρχαίου υλικού. Έχουν αποδελτιωθεί περίπου 2.000 λίθινα ευρήματα και 700 από αυτά έχουν καταγραφεί στο σχετικό ευρετήριο. Έγινε συστηματική φωτογράφηση 1.500 περίπου αρχαίων, ενώ συνεχίστηκε παράλληλα η αξιόλογη εργασία της συγκολλήσεως λίθινων αρχαίων από ταυτιζόμενα θραύσματα με τη συνεργασία του γλύπτη Απ. Φανακίδη.

Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως (κτίριο Weiler)

Το κτίριο εκτός από τα γραφεία της Α΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων, στεγάζει και άλλες σημαντικές δραστηριότητες της Εφορείας, που έχουν άμεση σχέση με τα μνημεία της Ακρόπολης, όπως το εργαστήριο εκμαγείων και τα εκπαιδευτικά προγράμματα, αλλά και εκθεσιακούς χώρους.

Μετά τη χρησιμοποίηση μεγάλων τμημάτων του κτιρίου κατά το 1990 για τους σκοπούς του διεθνούς αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για το νέο Μουσείο Ακροπόλεως, οι χώροι αυτοί το 1991 ευπρεπίστηκαν και αποδόθηκαν εκ νέου στις απαραίτητες χρήσεις τους. Στο κτίριο στεγάστηκαν επίσης κατά το 1991 αξιόλογες εκδηλώσεις και διεθνή συνέδρια, αλλά μια από τις σημαντικότερες δραστηριότητες είναι τα ετήσια προγράμματα που φέρνουν κοντά στους μαθητές και τους καθηγητές τους τα αρχαία μνημεία της Ακρόπολης.

Το 1991 συνεχίσθηκαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως από την αρχαιολόγο-αρχιτέκτονα Κορνηλία Χατζηασλάνη και μικρή ομάδα εθελοντών, με τη συνεργασία και τη βοήθεια της ΕΣΜΑ. Κατ' αρχήν έγιναν ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα στα οποία συμμετείχαν 32 τάξεις διαφόρων σχολείων και συνολικά έλαβαν μέρος 1.050 μαθητές διαφόρων ηλικιών. Τον Απρίλιο διοργανώθηκε πάνω στο βράχο το πρόγραμμα «Μια μέρα στην Ακρόπολη» με την εθελοντική βοήθεια 90 σπουδαστών της Αρχιτεκτονικής και Αρχαιολογίας, στο οποίο συμμετείχαν 1.200 παιδιά του Δημοτικού και του Γυμνασίου από 45 σχολεία. Το πρόγραμμα «Μια μέρα με τη Ζωφόρο του Παρθενώνα» οργανώθηκε πέντε φορές στο ΚΕ.Μ.Α. και σε αυτό έλαβαν μέρος 550 μαθητές. Επίσης, οργανώθηκαν ειδικά σεμινάρια για εκπαιδευτικούς στα οποία συμμετείχαν 880 εκπαιδευτικοί. Το Μάιο η Εφορεία οργάνωσε συνάντηση εκπαιδευτικών με θέμα «Εκπαιδευτικοί και προγράμματα για την Ακρόπολη», όπου παρουσίασαν τη δουλειά τους εκπαιδευτικοί που είχαν συμμετάσχει στα προγράμματα των ετών 1989-1991 και παράλληλα, έκθεση έργων ζωγραφικής και χειροτεχνίας των μαθητών σχετική με το θέμα. Τέλος, προωθήθηκε το πρόγραμμα των Μουσειοσκευών με τη σύνθεση δύο νέων με θέμα «Το Ιερό της Ακροπόλεως» και «η Αρχαία Λιθοξοϊκή».

Η συνεχής χρήση του κτιρίου απαιτούσε, όπως είναι φυσικό, υψηλές λειτουργικές δαπάνες. Για την ασφάλεια του κτιρίου πάντως τέθηκε σε λειτουργία το σύστημα πυρανίχνευσης και τοποθετήθηκαν μεταλλικά προστατευτικά κιγκλιδώματα στα ανοίγματα του ισογείου. Βελτιώθηκαν οι αποθηκευτικοί χώροι του υπογείου με την προσθήκη κατασκευών dexion και ξυλίνων ραφιών, καθώς επίσης ο βοηθητικός χώρος των εκμαγείων στο υπόστεγο της βορειοδυτικής γωνίας του οικοπέδου.

Συνεχίστηκε και εφέτος η συντήρηση των υστερορωμαϊκών παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών, που είχαν βρεθεί στο υπόγειο του κτιρίου και αποκολληθεί κατά τη διάρκεια των επισκευαστικών εργασιών.

Επίσης, συνεχίστηκε η συντήρηση της διώροφης οικίας στο άκρο του οικοπέδου Μακρυγιάννη, κάτω από την εποπτεία της αρχιτέκτονος Αμ. Βοναπάρτη.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

Έκθεση και εργαστήριο εκμαγείων στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως

Κατά το 1991 συνεχίσθηκαν οι εργασίες τόσο της οργάνωσης και του εξοπλισμού των εργαστηριακών και αποθηκευτικών χώρων στο υπόγειο, όσο και της βελτίωσης και του εμπλουτισμού της έκθεσης των εκμαγείων των γλυπτών του Παρθενώνα, στο ισόγειο του ΚΕ.Μ.Α.

Κατά τον ίδιο επίσης χρόνο ολοκληρώθηκε η κατασκευή των αντιγράφων από σκυρόδεμα των εναετίων γλυπτών του ανατολικού αετώματος, ορισμένα από τα οποία τοποθετήθηκαν ήδη στη θέση τους.

Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά στην κατασκευή των αντιγράφων πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

Έγινε λήψη εκμαγείου από τα εσωτερικά άλογα του άρματος του Ηλίου στην αποθήκη του Μουσείου Ακροπόλεως, όπου φυλάσσεται το γλυπτό μετά την καταβίβασή του από το αέτωμα (Πίν. 21 γ). Ας σημειωθεί ότι από το γλυπτό αυτό δεν υπήρχε μέχρι τώρα αντίγραφο. Ακολούθησε η κατασκευή ελαστικού καλουπιού και χύτευση του τσιμεντένιου αντιγράφου. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή του ελαστικού καλουπιού της «μορφής D», του «Διονύσου» του ανατολικού αετώματος (Πίν. 21 δ) και στη συνέχεια χυτεύθηκε το τσιμέντινο αντίγραφο. Χυτεύθηκε τσιμέντινο αντίγραφο από τα εξωτερικά άλογα του άρματος του Ηλίου. Κατασκευάσθηκαν ελαστικό καλούπι και τσιμέντινο αντίγραφο της κεφαλής του «αλόγου Ο» και χυτεύθηκε τσιμέντινο αντίγραφο της κεφαλής του «αλόγου ΡΒ» του άρματος της Σελήνης. Με την ευκαιρία της κατασκευής ελαστικών καλουπιών για τις παραπάνω μορφές, εξασφαλίσθηκαν και νέα γύψινα αντίγραφα των αλόγων του Ηλίου και της Σελήνης, όπως επίσης και της μορφής του Διονύσου, ορισμένα από τα οποία αντικατέστησαν τα παλαιά εκμαγεία του Βρεταννικού Μουσείου, στην έκθεση του ισογείου. Με στόχο ακόμα τον εμπλουτισμό της έκθεσης του ισογείου, συ-

νεχίσθηκε η κατασκευή εκμαγείων από παρθενώνεια θραύσματα, άρχισε η λήψη εκμαγείου από την καθιστή «μορφή U» του δυτικού αετώματος, η οποία μεταφέρθηκε από την έκθεση του Μουσείου στο εργαστήριο γι' αυτό το σκοπό, τοποθετήθηκε εκμαγείο της κεφαλής Weber-Laborde στη μορφή της Ίριδας του δυτικού αετώματος, από την οποία πιθανότατα προέρχεται, όπως προέκυψε από νεότερες έρευνες του αρχαιολόγου L. Beschi, και παράλληλα προωθήθηκε η αποκατάσταση της μορφής του Τρίτωνα που στήριζε το εξωτερικό άλογο του άρματος του Ποσειδώνα. Με στόχο, τέλος, τη βελτίωση της έκθεσης, έγινε αναδιάταξη των εκμαγείων των νοτίων μετοπών στις αίθουσες του ισογείου, προκειμένου να εξασφαλισθεί περισσότερος χώρος για την έκθεση και άλλων μετοπών, κατασκευάσθηκαν νέα εκμαγεία των νοτίων μετοπών 31 και 32 και αποκαταστάθηκαν σε γύψινες πλάκες ορισμένες από τις κατεστραμμένες από την ανατίναξη του 1687 μεσαίες νότιες μετόπες του Παρθενώνα, που πρόκειται επίσης να εκτεθούν στο ισόγειο. Άρχισαν επίσης να κατασκευάζονται και τα αντίγραφα των εννέα οριζόντιων γείσων του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνα, η λήψη των οποίων είχε γίνει το 1990, που επίσης προορίζονται για την έκθεση του ισογείου. Τέλος, συνεχίσθηκε η κατάρτιση και οργάνωση του φωτογραφικού αρχείου όλων των εργασιών που εκτελούνται από το συνεργείο των εκμαγέων, ενώ με τη συνδρομή εθελοντριών φοιτητριών της Αρχαιολογίας ολοκληρώθηκε σχεδόν η αποδελτίωση των εκμαγείων και των καλουπιών που εκτίθενται ή φυλάσσονται στο ΚΕ.Μ.Α.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οι σχετικές έρευνες της Εφορείας κατά το 1991 επικεντρώθηκαν σε μια συστηματική συνεχιζόμενη ανασκαφή, αυτή στη Βιβλιοθήκη Αδριανού κάτω από την εποπτεία της αρχαιολόγου Άλκ. Χωρέμη, με τη συμμετοχή της Π. Μαρνέρη, και σε παρακολουθήσεις οικοδομικών εργασιών στην περιοχή της Πλάκας, που σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησαν σε μικρές σωστικές ανασκαφές.

Το καλοκαίρι του 1991 συνεχίστηκε επίσης η ανασκαφή στο βόρειο τμήμα της Αρχαίας Αγοράς που διενεργείται συστηματικά από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Οι έρευνες επεκτάθηκαν στα νότια της Ποικίλης Στοάς και στην περιοχή όπου διέρχεται ο Ηριδανός ποταμός, καθώς και βορειότερα μετά την απαλλοτρίωση και κατεδάφιση υπάρχοντος εκεί νεότερου κτίσματος. Την ανασκαφή από πλευράς της Εφορείας παρακολούθησε η αρχαιολόγος Ν. Σαραγά και οι ανασκαφείς κατέθεσαν σχετική κατατοπιστική έκθεση.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

Βιβλιοθήκη Αδριανού

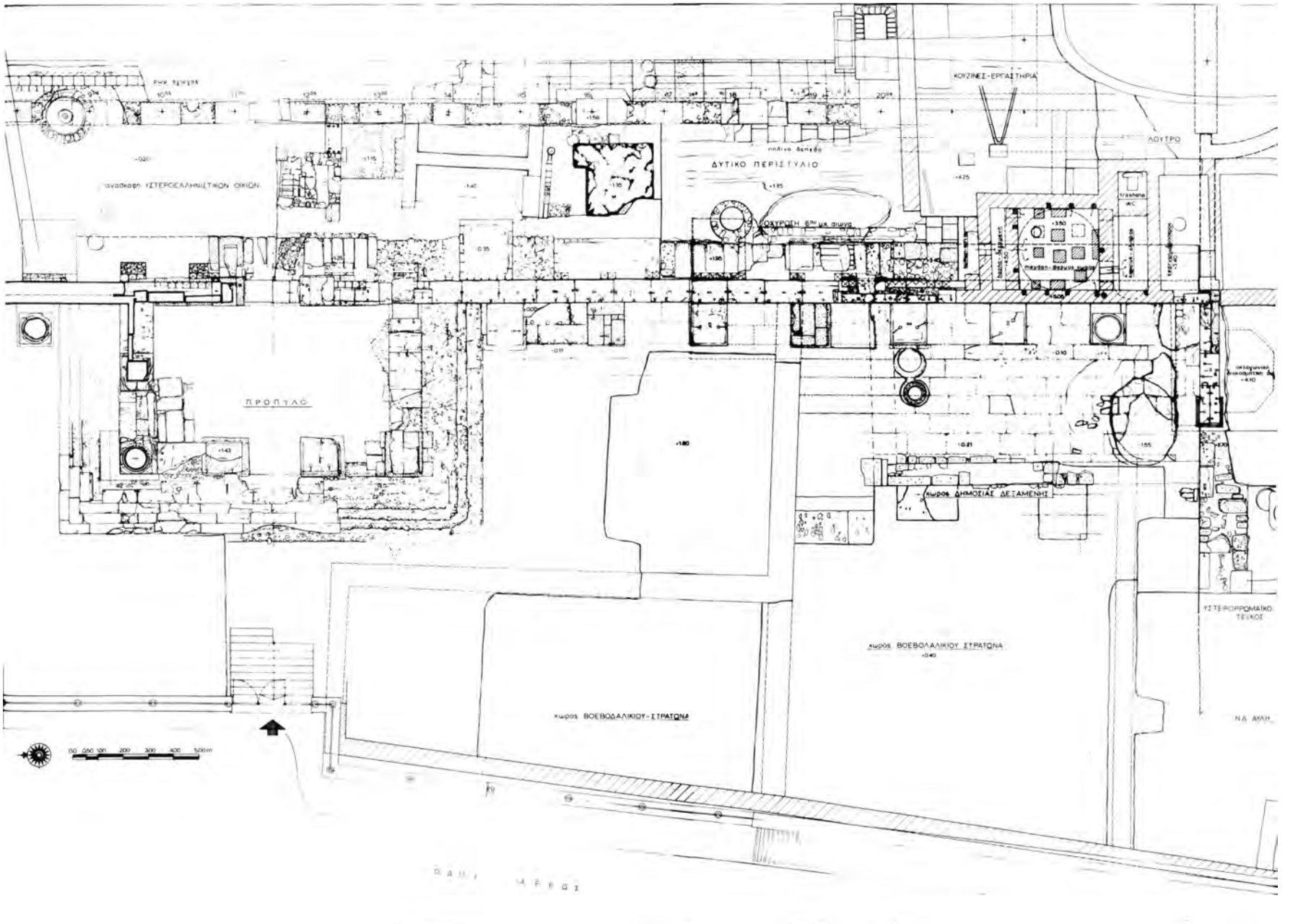
Στα πλαίσια της αποκατάστασης της δυτικής όψης και του περιστυλίου της Βιβλιοθήκης Αδριανού έγιναν ανασκαφικές τομές σε τρία σημεία:

α) Σε τμήμα του δυτικού περιστυλίου, μεταξύ 17ου και 19ου από Β. κίονα, αφού αφαιρέθηκαν νεότεροι τοίχοι και αγωγοί υστεροβυζαντινών χρόνων και εποχής τουρκοκρατίας, αποκαλύφθηκαν: τμήμα της ευθυντηρίας και τμήμα του στυλοβάτη του περιστυλίου, ο οποίος στο σημείο αυτό αποτελείται από μαρμάρινες γκρίζες πλάκες σε β΄ χρήση. Προφανώς πρόκειται για κάποια επισκευή του μνημείου. Σε επαφή με το στυλοβάτη στο εσωτερικό του περιστυλίου, αποκαλύφθηκε κατά χώραν σειρά πήλινων πλακών δαπέδου. Άλλες όμοιες πλάκες σπασμένες βρέθηκαν επίσης κοντά στην ανατολική (εσωτερική) παρειά του τείχους, το οποίο ενσωμάτωσε το δυτικό τοίχο του μνημείου (Σχέδ. 1· Πίν. 22 α)[9]. Το δάπεδο αυτό που είχε εντοπισθεί και σε άλλα σημεία του περιστυλίου, βορειότερα, καταστράφηκε από μεταγενέστερες κατασκευές· στη συγκεκριμένη περίπτωση από έναν αγωγό και ένα σιρό εποχής τουρκοκρατίας. Τόσο η επισκευή του στυλοβάτη του περιστυλίου, όσο και το δάπεδο με τις πήλινες πλάκες πιθανώς έγιναν τον 5ο αι. μ.Χ. επί Ερκουλίου (412 μ.Χ.) στον οποίο αποδίδεται η επισκευή της Βιβλιοθήκης Αδριανού κατά την ύστερη αρχαιότητα[10].

Στην εσωτερική (ανατολική) παρειά του τείχους που ενσωμάτωσε το δυτικό τοίχο της πρόσοψης του μνημείου, διαπιστώθηκαν κατάλοιπα τριών επάλληλων στρωμάτων κονιαμάτων στο επίπεδο του στυλοβάτη και του δαπέδου του περιστυλίου: το 1ο στρώμα είναι κόκκινο λεπτό (πάχ. 8 χιλ.), το 2ο κίτρινο-μπεζ (πάχ. 3 εκ.) καλύπτει το κόκκινο, ενώ το 3ο στρώμα από ροζ κονίαμα (πάχ. 5-6 εκ.) έχει ανασηκωμένη πατούρα πάνω στην οποία πρέπει να πατούσαν ορθοστάτες. Οι επάλληλες στρώσεις κονιαμάτων μαρτυρούν ότι η εσωτερική παρειά του τείχους αποτελούσε τον πίσω τοίχο δωματίων, που κατελάμβαναν το χώρο του περιστυλίου επί αρκετό χρονικό διάστημα. Σε κάποια κα-

9. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 11.

10. A. Frantz, The Athenian Agora XXIV, Late Antiquity A.D. 267-700, Princeton N. Jersey 1988, σ. 63.

Σχέδ. 1. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Κάτοψη του δυτικού προπύλου και της νότιας πτέρυγας του δυτικού περιστυλίου.

ταστροφή, το τείχος και τα ανωτέρω δωμάτια κατεδαφίστηκαν. Στη συνέχεια, σε δεύτερη φάση, πρέπει να εντειχίστηκαν εδώ τα γείσα της πρόσοψης του μνημείου, τα οποία αποτέλεσαν τη νέα κρηπίδα του τείχους. Ίσως η δεύτερη αυτή φάση του τείχους να είναι εποχής Ιουστινιανού, ο οποίος, ως γνωστόν, επισκεύασε την παλαιά οχύρωση της πόλης σε διάφορα σημεία (6ος αι. μ.Χ.)[11].

Από τα κινητά ευρήματα αναφέρουμε δύο τμήματα μεγάλου ενεπίγραφου βάθρου με τιμητική επιγραφή του Τίτου Φλάβιου (αριθ. ευρ. ΒΑ 1α,β), διαστ.: α) σωζ. ύψ. 0,25, πλ. 0,20, β) σωζ. ύψ. 0,19, πλ. 0,42 μ. (Πίν. 21 ε-στ).

β) Άλλη ανασκαφική έρευνα έγινε στη βόρεια πτέρυγα του δυτικού περιστυλίου, μεταξύ 8ου και 11ου από Β. κίονα σε επαφή με την ανατολική πλευρά του στυλοβάτη, εσωτερικά προς την αυλή. Αποκαλύφθηκε τμήμα του πλινθόκτιστου αγωγού ομβρίων υδάτων (πλ. 0,40, αποκαλ. μήκ. 2,85 μ.). Ο πυθμένας του βρέθηκε σε βάθος 2,70 μ. περίπου με έντονη κλίση προς Β., προφανώς με κατεύθυνση προς τον Ηριδανό, του οποίου η κοίτη αντιστοιχεί με τη σημερινή οδό Πανδρόσου. Σε επαφή με τη δυτική πλευρά του αγωγού αποκαλύφθηκε το κάτω μέρος κεραμικού κλιβάνου με την εσχάρα του (Σχέδ. 1· Πίν. 22 β). Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε.

Για την εξακρίβωση ορισμένων κατασκευαστικών λεπτομερειών του μνημείου έγιναν δύο μικρές ερευνητικές τομές: α) ανατολικά (εσωτερικά) του δυτικού τοίχου, στο σημείο που αντιστοιχεί προς το βόρειο εγκάρσιο τοίχο του προπύλου, όπου διαπιστώθηκε ο τρόπος έδρασης των τοξυλίων (μικρών πλινθόκτιστων τόξων) πάνω στα οποία έβαινε ο τοιχοβάτης (Πίν. 22 γ). β) Άλλη ερευνητική τομή έγινε στο πρόπυλο κοντά στο κατώφλι της θύρας. Εδώ βρέθηκε τμήμα μεγάλου αναγλύφου με το κάτω μέρος του κορμού γυναικείας μορφής, πιθανώς Νίκης (σωζ. ύψ. 0,25, πλ. 0,47 μ.) (αριθ. ευρ. ΒΑ 596) (Πίν. 23 α). γ) Άλλη ανασκαφική έρευνα έγινε στο χώρο της μεγάλης δημόσιας δεξαμενής, εποχής τουρκοκρατίας, στα ΝΔ. της πρόσοψης του μνημείου και συγκεκριμένα μεταξύ νότιου πτερώματος και 7ου προέχοντα κίονα της πρόσοψης. Εδώ είχε γίνει και παλαιότερα έρευνα, η οποία αποκάλυψε λείψανα μεταλλευτικού κλιβάνου στη γωνία μεταξύ του πτερώματος και του τοίχου της πρόσοψης του μνημείου. Δυτικά του κλιβάνου, διαπιστώθηκε ότι ο βόθρος της οκταγωνικής δεξαμενής του Βοεβοδαλικίου είχε φθάσει και παραβιάσει το δάπεδο της ρωμαϊκής αυλής που υπήρχε στα δυτικά του μνημείου. Έτσι, η επίχωση στο σημείο αυτό ήταν διαταραγμένη και η κεραμική ανάμικτη.

Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του πτερώματος, καθώς και του συνεχόμενου με αυτό τμήματος του υστερορωμαϊκού τείχους, το οποίο είναι άριστα συναρμοσμένο με την παραστάδα του πτερώματος, χτισμένο με ορθοστάτες από γκρίζο μάρμαρο, προφανώς από κάποιο μνημείο της περιοχής, με τον ίδιο τρόπο δομής[12].

Η έρευνα έφθασε ως το επίπεδο της ρωμαϊκής αυλής, της οποίας σώζεται η υποδομή από κουρασάνι με τριμμένο κεραμίδι, με έντονη κλίση (10%) προς Δ. Πάνω στην υποδομή διακρίνονται τα ίχνη των μαρμάρινων πλακών της αυλής. Σε μικρή απόσταση βόρεια από την παραστάδα του πτερώματος υπάρχει παραβίαση, ελλειψοειδούς σχήματος (διαστ. 1,50x2,50 μ.), η οποία θα ερευνηθεί το προσεχές έτος (Πίν. 23 γ).

Στο επίπεδο της ρωμαϊκής αυλής περισυλλέχθηκαν 100 περίπου θραύσματα από το κολοσσικό άγαλμα της Νίκης, που είχε βρεθεί εντοιχισμένο στο δυτικό τοίχο της μεγάλης δημόσιας δεξαμενής και συγκεκριμένα στο σημείο ακριβώς δυτικά της ως άνω παραβίασης. Τα θραύσματα αυτά συγκολλώνται μεταξύ τους και απαρτίζουν μεγαλύτερα τμήματα του πέπλου και των πτερύγων της μορφής. Το επίπονο έργο της συγκόλλησης γίνεται από ειδικευμένο συνεργείο με επικεφαλής τη γλύπτρια-συντηρήτρια Π. Τρίτου. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε τοιχίο νεοτέρων χρόνων που αποκαλύφθηκε 1,50 μ. ψηλότερα από τη στάθμη της αυλής, βρέθηκαν εντοιχισμένα τρία τμήματα αμφίγλυφου θωρακίου, με ρομβοειδές πλέγμα σε κυανό βάθος (αριθ. ευρ. ΒΑ 609, ΒΑ 615, ΒΑ 616). Προέρχονται από τον άνω όροφο της Στοάς Αττάλου, συγκεκριμένα από κάποια στενή πλευρά του μνημείου, όπου τα θωράκια ήταν αμφίγλυφα (διαστ. θραυσμάτων: α) σωζ. ύψ. 0,215, πλ. 0,17 μ., β) σωζ. ύψ. 0,31, πλ. 0,23 μ., γ) σωζ. ύψ. 0,205, πλ. 0,385, πάχ. 0,14 μ.).

Πλην των ανασκαφικών ερευνών συνεχίσθηκαν και οι αποξηλώσεις τοίχων του Βοεβοδαλικίου και του Οθωνικού Στρατώνα δυτικά της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης έως το σημερινό περίβολο του αρχαιολογικού χώρου. Κατά τις αποξηλώσεις περισυλλέχθηκαν αρκετά θραύσματα γλυπτών, επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών. Σημαντικά ευρήματα ήταν:

α) Το ήμισυ κορινθιακού κιονόκρανου (ύψ. 0,97 μ.), το οποίο συγκολλήθηκε με άλλο τμήμα που είχε βρεθεί παλαιότερα και ταυτίστηκε η θέση του στο πρόπυλο του μνημείου. Πρόκειται για το κιονόκρανο του τρίτου από Β. κίονα του προπύλου (Πίν. 23 β).

β) Τμήμα επιγραφής σε υμήττειο μάρμαρο με κατά-

11. Ό.π., σ. 58, 82-83.

12. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 15.

λογο αφιερωμάτων και σκευών κάποιου ιερού, πιθανώς του Βραυρωνίου (4ου αι. π.Χ.), διαστ. 0,31x0,24x0,13 μ. (αριθ. ευρ. ΒΑ 4) (Πίν. 24 α).

γ) Λίθινος ενεπίγραφος όρος (4ου αι. π.Χ.), αδρά δουλεμένος, με την επιγραφή *ΛΕΙΜΩΝ*, ο οποίος προφανώς όριζε αγρούς (λειβάδι) κάπου στην περιοχή, διαστ. 0,43x0,35x0,10 μ. (αριθ. ευρ. ΒΑ 3) (2ου-1ου αι. π.Χ.) (Πίν. 24 β).

δ) Ανάγλυφος κορμός ιέρειας Ίσιδος, σωζ. ύψ. 0,32 μ. (αριθ. ευρ. ΒΑ 524) (Πίν. 24 γ).

ε) Θραύσμα λεοντοκεφαλής-υδρορρόης, σωζ. ύψ. 0,10, πλ. 0,11 μ. (αριθ. ευρ. ΒΑ 653).

στ) Άκρο χέρι γυναίκας που κρατεί κλειδί, σωζ. μήκ. 0,105 μ. (αριθ. ευρ. ΒΑ 589).

ζ) Άνω μέρος κορμού γυναικείου αγάλματος ρωμαϊκών χρόνων, σωζ. ύψ. 0,27, πλ. 0,29 μ. (αριθ. ευρ. ΒΑ 597) (Πίν. 24 δ).

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΧΩΡΕΜΗ

Ακίνητα περιοχής Πλάκας

Ο συνεχής έλεγχος των τεχνικών και οικοδομικών εργασιών στην περιοχή της σύγχρονης συνοικίας της Πλάκας, οδήγησε την Εφορεία στη συγκέντρωση σημαντικού αρχαιολογικού υλικού σε αρκετές περιπτώσεις και σε αξιόλογες παρατηρήσεις για την αρχαία τοπογραφία σε άλλες. Τις εργασίες αυτές σε 22 ακίνητα επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Άλκ. Χωρέμη, Ν. Σαραγά και Στ. Ελευθεράτου, ενώ τις αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις εκπόνησαν οι αρχιτέκτονες Αμ. Βοναπάρτη και Κ. Καζαμιάκης.

Από τις παρακολουθήσεις οικοδομικών εργασιών σε ακίνητα περισυλλέχθηκαν πολλά λίθινα αρχαία, κυρίως αρχιτεκτονικά μέλη αλλά και επιγραφές και γλυπτά. Τα περισυλλεγέντα στην Αρχαιολογική Αποθήκη της Βιβλιοθήκης φέρουν ένδειξη «ΠΛ.» ενώ εκείνα στην αρχαιολογική αποθήκη της Θρασύλλου την ένδειξη «Π.».

Σημειώνονται τα αξιολογότερα:

1) Το άνω μέρος κεφαλής υπερφυσικού αγάλματος, ίσως ρωμαϊκού αντιγράφου του τύπου του Λυκείου Απόλλωνα. Διακρίνεται η στεφάνη από φύλλα κισσού και τμήμα του δεξιού χεριού που ακουμπά στο κεφάλι (αριθ. ευρ. Π. 390). Από την οδό Σχολείου.

2) Μικρός κορμός γυμνής ανδρικής μορφής από ανάγλυφο (αριθ. ευρ. Π. 393) από την οδό Χιλλ. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στο παρελθόν έχουν βρεθεί στην περιοχή τμήματα γλυπτών, σήμερα στην αποθήκη της Βιβλιοθήκης Αδριανού.

3) Ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος (αριθ. ευρ. Π. 312). Αποτειχίστηκε από το τμήμα του Ριζόκαστρου που είχε ανευρεθεί προ ετών στο οικόπεδο της οδού Στράτωνος 2 και Επιχάρμου 19.

4) Θραύσμα μαρμάρινου θωρακίου των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Σωζ. μέγ. ύψ. 0,23 μ. (Π. 400). Από την οικοδομή της οδού Πρυτανείου 10 (Πίν. 24 ε).

5) Θραύσμα από το άνω μέρος μαρμάρινης στήλης (πάχ. 0,11 μ.). Σώζονται δύο από τις ανάγλυφες ακροκεράμους και δύο στίχοι δυσδιάκριτης επιγραφής (Π. 401). Από την οικοδομή της οδού Πρυτανείου 10.

6) Τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου (μεγ. πάχ. 0,115 μ.). Σώζεται τμήμα του κορμού ενδεδυμένης γυναικείας μορφής (αριθ. ευρ. Π. 402). Από την οικοδομή της οδού Στράτωνος 1 (Πίν. 24 στ).

7) Μικρό θραύσμα γλυπτού με πολύ καλά αποδοσμένη πτυχολογία, σωζ. πλ. 0,115 μ. (αριθ. ευρ. Π. 381). Από την οικοδομή της οδού Στράτωνος 1.

8) Κορμός γυμνού νεανία, σωζ. ύψ. 0,18 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 941). Από το ακίνητο ιδιοκτησίας Βασιλειάδη-Λεβέντη, οδός Ποικίλης και Άρεως 20.

9) Το κάτω μέρος αναγλύφου με γυναικεία μορφή, σωζ. ύψ. 0,12, πλ. 0,04 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 953). Από την οικία ιδιοκτησίας Ε. Μπρούσκαρη στην πλατεία Διογένους 6.

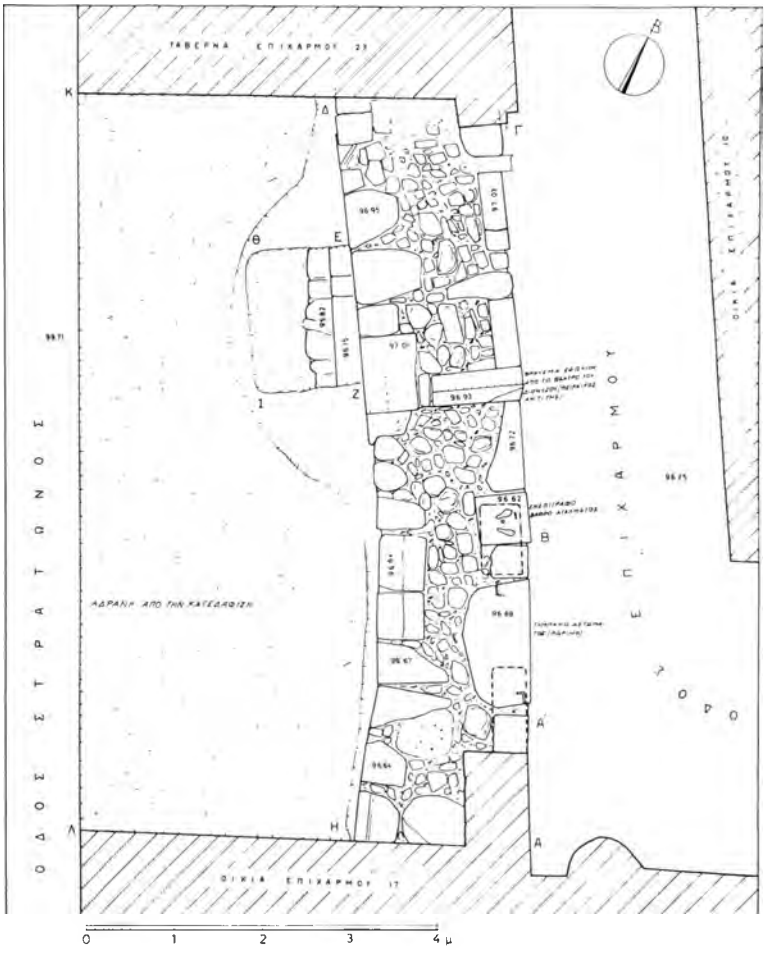
10) Κορμός αγαλματιδίου Αφροδίτης, σωζ. ύψ. 0,12 μ., ελληνιστικών χρόνων (αριθ. ευρ. ΠΛ. 973). Από τη οδό Μητρώου 8, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ.

11) Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, σωζ. ύψ. 0,23, σωζ. πλ. 0,245, πάχ. 0,12 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 977). Από την οδό Μητρώου 8, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ (Πίν. 25 α).

12) Από το ακίνητο της οδού Ερωτοκρίτου, ιδιοκτησίας Μ. Παπαγιάννη περισυλλέχθηκαν τα εξής: α) Το κάτω μέρος του κορμού μαρμάρινου αγαλματίου νεανία, σωζ. ύψ. 0,08 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 985). β) Κορμός ανδρικής μορφής από ανάγλυφο, σωζ. ύψ. 0,27, πλ. 0,185 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 986). γ) Τμήμα μαρμάρινης αετωματικής επιτύμβιας στήλης με τμήμα επιγραφής, σωζ. ύψ. 0,405, πλ. 0,10 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 990). δ) Τμήμα ενεπίγραφης στήλης: *ΠΟΛΥΖΗΛΟΣ*, σωζ. ύψ. 0,19, πλ. 0,182 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 989).

Εκτός όμως από τους ελέγχους και περισυλλογές αρχαίων, σε ορισμένες περιπτώσεις απαιτήθηκε λεπτομερέστερη έρευνα, λόγω της θέσεως που βρισκόταν το σημερινό ακίνητο σε σχέση με τα αρχαία μνημεία της περιοχής:

α) Τμήμα της μεσαιωνικής οχύρωσης της πόλης, του Ριζόκαστρου, είχε επισημανθεί προ ετών στο ακίνητο της **οδού Στράτωνος 2 και Επιχάρμου 19**. Η άδεια επίχωσης του αρχαίου ανάγκασε την Εφορεία να ερευνήσει το 1991 εκ νέου το χώρο (Πίν. 25 β). Έγινε επίσης η τελική αποτύπωση (Σχέδ. 2) του τείχους στο οποίο ήταν εντοιχισμένα πολλά αρχαία μέλη, τα οποία και

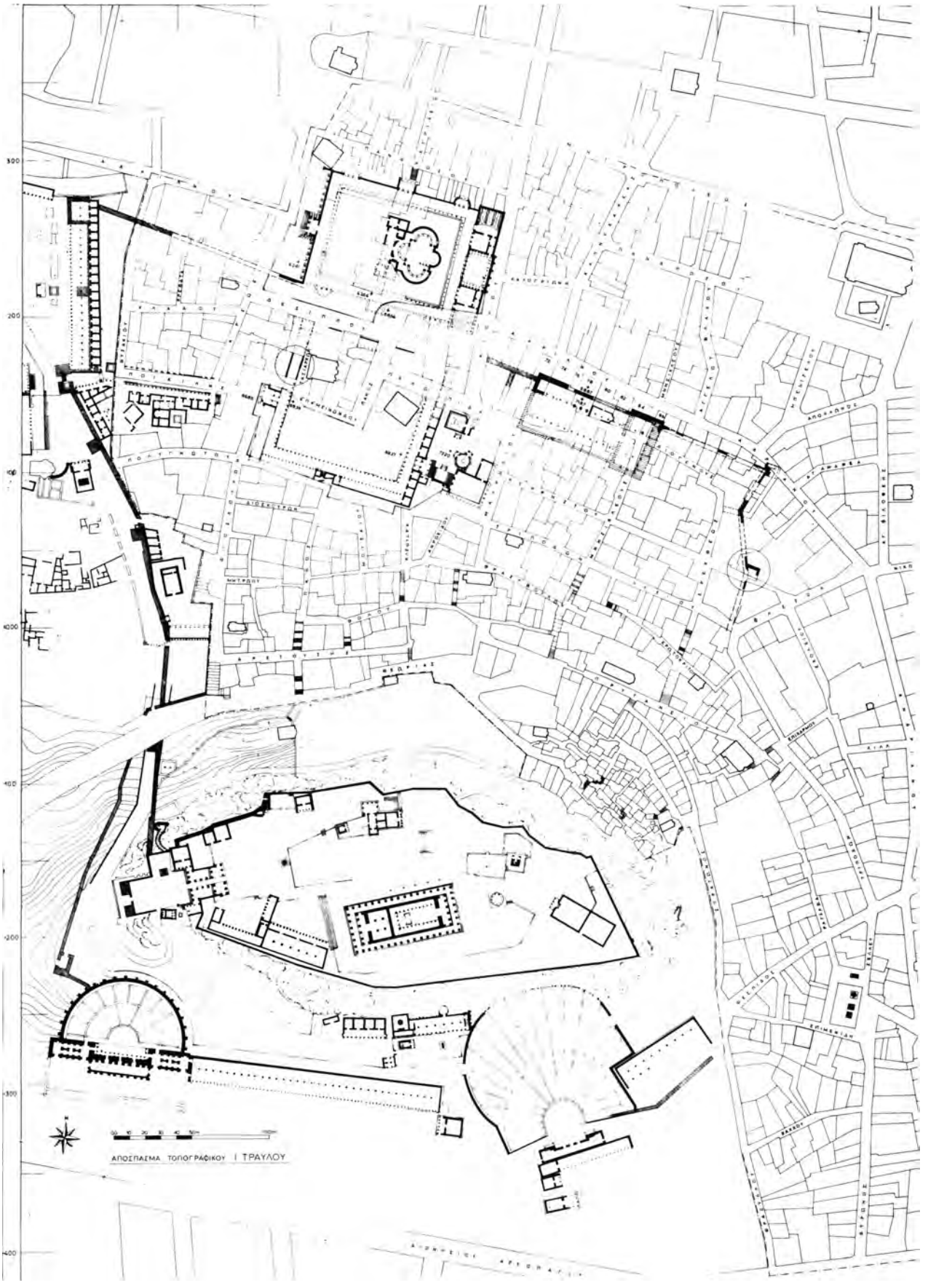

Σχέδ. 2. Πλάκα. Οδός Στράτωνος 2 και Επιχάρμου 19. Τμήμα του τείχους του Ριζόκαστρου.

περισυλλέχθηκαν, όπως ενεπίγραφο βάθρο (βλ. παραπάνω), τμήμα μαρμάρινου κορινθιακού κιονόκρανου (αριθ. ευρ. Π. 314), τμήμα πώρινου μέλους από τις κλίμακες του θεάτρου του Διονύσου (αριθ. ευρ. Π. 378). Από το χώρο του οικοπέδου περισυλλέχθηκε επίσης θραύσμα αναγλύφου (αριθ. ευρ. Π. 309) και πολλά άλλα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών. Την έρευνα επέβλεψε η αρχαιολόγος Στ. Ελευθεράτου.

β) Τμήμα του υστερορωμαϊκού τείχους της πόλης βρέθηκε στο ακίνητο της **οδού Κυρρήστου και Φλέσσα 4** (ιδιοκτησίας Στρ. Στρατήγη). Τούτο βρέθηκε στη νοητή ευθεία με το τμήμα που σώζεται στο γειτονικό χώρο του λεγόμενου «Διογενείου Γυμνασίου», καθώς επίσης και τμήμα μεγάλου ορθογωνίου πύργου που συνδέεται με το τείχος σε αμβλεία γωνία. Στο σημείο αυτό βρέθηκε μεγάλος αποθηκευτικός πίθος των υστεροβυζαντινών χρόνων. Το εύρημα είναι σημαντικό γιατί ήταν άγνωστη η ύπαρξη πύργου στο σημείο αυτό του τείχους (Σχέδ. 3· Πίν. 25 γ). Από τις καθαιρέσεις τοίχων στο ίδιο ακίνητο περισυλλέχθηκε μεγάλος αριθμός λίθινων αρχαίων, γλυπτών, επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών:

1) Τμήμα αναγλύφου με γυναικεία μορφή, σωζ. ύψ. 0,32, πλ. 0,22, πάχ. 0,09 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 959). 2) Άνω μέρος επιτύμβιας στήλης κλασικών χρόνων με επιγραφή *ΓΟΡΓΙΑΣ* στο επιστύλιο, σωζ. ύψ. 0,45, πλ. 0,41, πάχ. 0,09 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 955) (Πίν. 26 α). 3) Άνω μέρος ενεπίγραφης στήλης με ανθεμωτή επίστεψη και επιγραφή: *Βοηθός/Πεισικλείου/Αναφ[λ]ό-[στ]ιος*, σωζ. ύψ. 0,50, πλ. 0,40 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 956). (Πίν. 26 β). 4) Τμήμα λαιμού προτομής, σωζ. ύψ. 0,195, διαμ. 0,11 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 964). 5) Τμήμα προστομιαίου με στλεγγιδοειδή διακόσμηση και κυμάτια άνω και κάτω, σωζ. ύψ. 0,60, πλ. 0,28 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 963). 6) Μαρμάρινη ανδρική κεφαλή, σωζ. ύψ. 0,34 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 1017). 7) Μαρμάρινη κεφαλή εφήβου, σωζ. ύψ. 0,205 μ., πλ. 0,155 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 1018). 8) Τμήμα ημίεργου αναγλύφου με ανδρική

Σχέδ. 3. Πλάκα. Οδός Κυρρήστου και Φλέσσα. Τμήμα του υστερορωμαϊκού τείχους και του δυτικού περιστυλίου της Ρωμαϊκής Αγοράς.

μορφή, σωζ. ύψ. 0,115, πλ. 0,085, πάχ. 0,045 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 1028). 9) Μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, σωζ. ύψ. 0,42, πλ. 0,23 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ. 1005). Επιγραφή:

[Ν]ΙΚΟΜ[ΑΧΗ:]
[Κ]ΟΛΟΦΩΝ[- -

Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Ν. Σαραγά.

γ) Τμήματα της μεσαιωνικής πόλης, των χρόνων της τουρκοκρατίας, ερευνήθηκαν στην **οδό Σχολείου** κατά τη διάρκεια εργασιών πεζοδρόμησης της οδού. Τα επισημανθέντα κατάλοιπα ανήκαν σε οικήματα της εποχής αυτής και σε σύγχρονα με αυτά λιθόστρωτα (Πίν. 26 γ). Ας σημειωθεί ότι σε μικρή απόσταση βρίσκεται και η παλαιά οικία, που αποδίδεται στον άγγλο φιλέλληνα Τζώρτζ. Την έρευνα επέβλεψε η αρχαιολόγος Στ. Ελευθεράτου.

δ) Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στο υπόγειο της οικοδομής της **οδού Τριπόδων 28** (Ελληνική Εταιρεία). Τα ανασκαφέντα αρχαία, δηλαδή τμήμα της αρχαίας οδού των Τριπόδων, η βάση παρακείμενου χορηγικού μνημείου και το μεγάλο αρχαίο ανάλημμα στα νότια, πρόκειται να διατηρηθούν ορατά και επισκέψιμα[13]. Τις εργασίες επέβλεψε η αρχαιολόγος Στ. Ελευθεράτου.

ε) Άφθονη κεραμική των κλασικών χρόνων, καλής ποιότητας, βρέθηκε κατά την έρευνα του υπογείου του ακινήτου της **οδού Λυσίου 2**, χωρίς όμως να καταστεί δυνατή η ερμηνεία αυτής της συγκέντρωσης. Τα αρχαία μεταφέρθηκαν στην αρχαιολογική αποθήκη της Βιβλιοθήκης Αδριανού και την έρευνα επέβλεψε η αρχαιολόγος Ν. Σαραγά.

στ) Ερευνήθηκε λεπτομερέστερα το ακίνητο της **οδού Διογένους 18** (ιδιοκτησίας Α. Παλαμιώτου), λόγω της πιθανής συσχέτισης με το λεγόμενο «Πάνθεον». Κατά τη διάνοιξη θεμελίων αποκαλύφθηκαν τοίχοι και στρώσεις μεσαιωνικών χρόνων στο νότιο μέρος του οικοπέδου. Είναι χτισμένοι με αρκετό αρχαίο υλικό σε β΄ χρήση. Μεταξύ άλλων βρέθηκε μεγάλη λιθόπλινθος που πιθανώς προέρχεται από το «Πάνθεον», του οποίου ο νότιος τοίχος, όπως σημειώνεται από τον Ι. Τραυλό, πρέπει να βρισκόταν σε αυτό περίπου το χώρο, αλλά πολύ βαθύτερα. Από τα κινητά ευρήματα σημειώνεται το άνω μέρος ανδρικού κορμού (σωζ. ύψ. 0,29, πλ. 0,32 μ.) με ίχνος ασπίδας, που έχει αποσπασθεί (Πίν. 26 δ). Πρόκειται για αξιόλογο γλυπτό των κλασικών χρόνων (αριθ. ευρ. ΠΛ. 899). Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Ν. Σαραγά.

ζ) **Ακίνητο οδού Ταξιαρχών και Επαμεινώνδα 4, ιδιοκτησίας Ν. Λύρα.** Στο υπόγειο της οικίας είχε εντοπισθεί παλαιότερα (1984) τμήμα της δυτικής στοάς του περιστυλίου της Ρωμαϊκής Αγοράς. Κατά την έρευνα του 1991 διαπιστώθηκε ότι ο δυτικός τοίχος της οικίας πατάει πάνω στην υποθεμελίωση του στυλοβάτη του περιστυλίου. Η υποθεμελίωση του τοίχου της στοάς παρακολουθείται σε όλο σχεδόν το μήκος του δυτικού τοίχου του βόρειου δωματίου της νεότερης οικοδομής (Σχέδ. 3), ενώ η υποθεμελίωση του στυλοβάτη αποκαλύφθηκε μόνο κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του νότιου δωματίου της σημερινής οικίας (Πίν. 26 ε).

Σε δύο τομές που έγιναν σε βάθος, διαπιστώθηκε ότι η υποθεμελίωση και των δύο τοίχων έχει εδρασθεί επάνω στην κιμηλιά, σε βάθος 3-3,40 μ. από το επίπεδο του στυλοβάτη της πύλης της Αρχηγέτιδος Αθηνάς. Η υποθεμελίωση είναι χτισμένη με ανάμικτο υλικό σε β΄ χρήση, κυρίως με λατυποπαγείς λίθους, καθώς και λίγους πωρόλιθους. Ενδιαφέρον είναι, ότι στην υποθεμελίωση του στυλοβάτη διακρίνονται δύο φάσεις, όπως συμπεραίνεται από τη χρησιμοποίηση κονιάματος διαφορετικής συστάσεως στο άνω και το κάτω μέρος, σύμφωνα με την ανάλυση των κονιαμάτων στο Κέντρο Λίθου του ΥΠΠΟ. Συγκεκριμένα, το κάτω μέρος είναι χτισμένο με πωροπλίνθους με επιμελέστερο τρόπο και κονίαμα χαλαζιακό και δεν πατάει απ' ευθείας στην κιμηλιά, αλλά σε στρώση λίθων, ενώ το ανώτερο είναι χτισμένο κάπως πρόχειρα, με λατυποπαγείς λιθόπλινθους και κονίαμα με ασβέστη. Στην περίπτωση αυτή επιβεβαιώνεται η υπόθεση του αμερικανού μελετητή Η. Robinson, που πιστεύει ότι γύρω από το χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς προϋπήρχε ένας περίβολος της ελληνιστικής εποχής, ο οποίος προφανώς ενσωματώθηκε στο ρωμαϊκό μνημείο.

Από τα κινητά ευρήματα σημειώνονται: άφθονη κεραμική ρωμαϊκών, βυζαντινών και νεοτέρων χρόνων, τρία θραύσματα από αγάλματα (αριθ. ευρ. ΠΛ. 1056, ΠΛ. 1061, ΠΛ. 1063) και οκτώ θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών. Την ανασκαφή επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Άλκ. Χωρέμη και Ν. Σαραγά.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ακρόπολη

Το μεγάλο έργο της συντήρησης των μνημείων του Ιερού Βράχου επικεντρώθηκε κατά το 1991 κυρίως στον Παρθενώνα και τα Προπύλαια και ήταν κάτω από τη συνεχή παρακολούθηση της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ). Οι δαπάνες των εργασιών αντιμετωπίστηκαν και εφέτος από χρηματοδοτήσεις του Ελληνικού Δημοσίου και ενισχύσεις των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Το ελληνικό και το διεθνές κοινό επέδειξε αδιάπτωτο ενδιαφέρον για τα επιτελούμενα έργα, όπως φανερώνουν τα συχνά αναγραφόμενα στον Τύπο και η

13. Ό.π.

πυκνή προσέλευση σε σχετικές ανακοινώσεις. Ενδεικτικά αναφέρονται οι παρουσιάσεις του καθηγητή Χαρ. Μπούρα τον Απρίλιο στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως (κτίριο Weiler), του καθηγητή της Χημείας και μέλους της ΕΣΜΑ Θ. Σκουλικίδη και των συνεργατών του τον Οκτώβριο στο Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος και του υπογραφομένου το Μάρτιο στο King's College του Λονδίνου.

Το 1991 ύστερα από τεκμηριωμένες και αναλυτικές εισηγήσεις της ΕΣΜΑ και της Εφορείας, το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο έλαβε τη δύσκολη και οδυνηρή απόφαση για την καταβίβαση από τον Παρθενώνα του μέρους εκείνου της ζωφόρου που σωζόταν στη θέση του, δηλαδή του μεγαλύτερου μέρους της ζωφόρου της δυτικής πλευράς του μνημείου. Η φθορά της γλυπτής επιφάνειας διαπιστώθηκε, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι έβαινε συνεχώς αυξανόμενη παρά την ύπαρξη στεγάστρου, και απαιτούνταν πλέον το ταχύτερον δυνατόν, η προστασία σε στεγασμένο χώρο. Το σημερινό Μουσείο της Ακρόπολης, παρά τη στενότητα του χώρου του, έπρεπε να στεγάσει, προσωρινά τουλάχιστον, και αυτό το αριστούργημα της αρχαίας γλυπτικής και ήδη άρχισαν οι απαραίτητες προετοιμασίες για το έργο που θα συντελεσθεί στο άμεσο μέλλον.

Ενώ όμως προγραμματιζόταν τόσο σημαντικό έργο και άλλα ήταν σε εξέλιξη, η «Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία», μέσω της οποίας χρηματοδοτούνταν μέχρι τότε τα έργα, αποφάσισε για λόγους δικούς της, να διακόψει στο τέλος του 1991 τη λογιστική εξυπηρέτηση όλων των μεγάλων αναστηλωτικών προγραμμάτων στη χώρα, που από χρόνια είχε αναλάβει, μεταξύ αυτών και εκείνο της Ακροπόλεως. Το Υπουργείο Πολιτισμού στράφηκε ενεργά στη λύση της ίδρυσης ενός νέου αντίστοιχου φορέα ιδιωτικού δικαίου, που θα αντικαθιστούσε και θα διεκπεραίωνε το μέχρι τότε έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, αλλά η μεταβατική φάση ήταν οπωσδήποτε δυσχερής και οι δημιουργούμενες αβεβαιότητες είχαν αναπόφευκτα δυσμενή επίπτωση στην ομαλή ροή των εργασιών. Παρά τις δυσκολίες πάντως και με τη συμπαράσταση του επιστημονικού και τεχνικού προσωπικού των έργων, οι εργασίες συνεχίστηκαν σε όλους τους τομείς με καλά αποτελέσματα.

Από τα γενικά στερεωτικά και ερευνητικά προγράμματα πάνω στο Βράχο, άξια να μνημονευθούν είναι τα ακόλουθα:

α) Το έργο της στερέωσης των βράχων περιμετρικά του λόφου της Ακροπόλεως συνεχίστηκε από τον υπεύθυνο μηχανικό Διον. Μονοκρούσο και βρίσκεται ήδη στο στάδιο της αποπεράτωσης.

β) Το έργο της τεκμηρίωσης και καταγραφής σε ευρετήριο των διάσπαρτων μελών (αρχιτεκτονικών κυρίως, αλλά και γλυπτών) στο χώρο της Ακρόπολης με υπεύθυνο τον αρχιτέκτονα Θ. Τσιτρούλη, επικεντρώθηκε εφέτος στην τακτοποίηση παλαιότερου υλικού, φωτογραφικού και αποδελτίωσης, ενός τομέα στον οποίο είχε παρατηρηθεί μεγάλη καθυστέρηση.

γ) Το έργο της απογραφής και καταγραφής σε ευρετήριο των αρχαίων επιγραφών της Ακροπόλεως (αποκειμένων στο χώρο καθώς και εκείνων στο Επιγραφικό Μουσείο) που είχε ανατεθεί στον επιγραφολόγο Ι. Ματθαίου, βαίνει προς την ολοκλήρωσή του.

δ) Η μελέτη αποκατάστασης του μικρού ναού της Αθηνάς Νίκης συνεχίστηκε από τον αρχιτέκτονα Δημ. Ζιρώ.

ε) Ανατέθηκε σε ομάδα βιολόγων υπό το γερμανό καθηγητή της γεωμικροβιολογίας W. E. Krumbein, η έρευνα της συμβολής του βιολογικού παράγοντα (μύκητες κτλ.) στη φθορά της επιφάνειας του πεντελικού μαρμάρου των μνημείων. Η έρευνα προϋποθέτει πολύμηνη εργαστηριακή ανάλυση δειγμάτων με χαρακτηριστική φθορά και χρωματική αλλοίωση.

στ) Κατά το 1991 τέθηκε σε νέα βάση το θέμα της στατικής επάρκειας τμημάτων των τειχών που παρουσιάζουν ρηγματώσεις και διαβρώσεις από τα νερά της βροχής. Η μελέτη της στερέωσης θα συνδυασθεί με την ιστορική μελέτη και την αρχιτεκτονική αποτύπωση των τειχών σε όλη την περίμετρο της Ακροπόλεως.

Ως προς τις κυρίως αναστηλωτικές εργασίες των μνημείων είναι δυνατόν να σημειωθούν τα ακόλουθα:

Παρθενώνας

Ολοκληρώθηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες που είχαν αρχίσει το 1989 στην ανατολική πλευρά του ναού, υπό την εποπτεία του αρχιτέκτονα Μ. Κορρέ (Πίν. 27 α). Στη νότια κερκίδα του αετώματος, μετά την ανεύρεση από τον αρχιτέκτονα Ν. Τογανίδη δύο συνανηκόντων θραυσμάτων που αποτελούν μια από τις πλάκες του τυμπάνου, έγινε αναμόρφωση του σχεδιασμού της αποκατάστασης, ώστε να συμπεριληφθεί κατά το 1991 το νέο αυτό τμήμα και να αξιοποιηθούν πρωτότυπες παρατηρήσεις του αρχιτέκτονα Π. Κουφόπουλου σχετικά με τη μορφή του εσωτερικού δυτικού τοίχου του αετώματος. Επίσης, έγιναν νέα αντίγραφα των εναετίων γλυπτών από τεχνητό λίθο, καθώς τα παλαιά αντίγραφα είχαν φθαρεί και αλλοιωθεί σημαντικά.

Απομακρύνθηκαν οι βαριές σκαλωσιές που κάλυπταν την πρόσοψη (Πίν. 27 β). Η στερεωτική εργασία της επιφάνειας του μαρμάρου, που συντελείται από ετών στα αρχιτεκτονικά μέλη του τμήματος αυτού του μνημείου από ομάδα συντηρητών (Ι. Δογάνη, Α. Γαλανού κ.ά.) με μικροσυγκολλήσεις, αντιμετώπιση των απολεπίσεων, αντικατάσταση των παλαιών σιδηρών

καρφίδων με νέες από τιτάνιο κτλ. θα συνεχισθεί πλέον απρόσκοπτα ύστερα από την κατασκευή ελαφράς, μικρής κινητής σκαλωσιάς.

Άρχισαν επίσης οι εργασίες συντήρησης του 5ου από Α. κίονα της νότιας περίστασης του ναού υπό την εποπτεία του αρχιτέκτονα Μ. Κορρέ. Ο κίονας αυτός είχε μετατοπισθεί από τη θέση του, είχε περιστραφεί λίγο και είχε μετακινηθεί προς το άκρο του κρηπιδώματος, προφανώς υπό την πίεση της ισχυρής έκρηξης του 1687. Παράλληλα, σημαντικό τμήμα του κατώτατου σπονδύλου είχε αποκοπεί και κατόπιν συμπληρωθεί με μικρές λαξευμένες πέτρες, ίσως στα μέσα του 19ου αι. (Πίν. 28 α). Ο κίνδυνος κατάρρευσης του κίονα — ο οποίος δεν είχε αποσυναρμολογηθεί ή ανακατασκευασθεί από τον Μπαλάνο — ήταν οπωσδήποτε μεγάλος και η τυχόν πτώση του θα συμπαρέσυρε και το μεγάλο επιστύλιο που στηριζόταν επάνω του. Ο πρωτότυπος σχεδιασμός του Μ. Κορρέ προέβλεπε: α) την ενιαία μετακίνηση ολόκληρου του κίονα προς Β. μετά την αφαίρεση του επιστυλίου, β) τη διορθωτική στροφή του κίονα και γ) την επαναφορά του στην αρχική πλέον και σωστή θέση. Η εργασία θα ολοκληρωθεί με την τοποθέτηση συμπληρώματος από νέο μάρμαρο στον κατώτατο σπόνδυλο. Το έργο είχε εγκριθεί από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και κατά το 1991 προετοιμάστηκε ο απαραίτητος μεταλλικός μηχανισμός και το μαρμάρινο συμπλήρωμα. Συγχρόνως, αφαιρέθηκε το υπάρχον συμπλήρωμα του κατώτατου σπονδύλου και η εύρεση εκεί θραυσμάτων αγγείων του περασμένου αιώνα επιβεβαίωσε το χρόνο κατασκευής του. Το συμπλήρωμα αυτό αντικαταστάθηκε προσωρινά από μεταλλικά υποστηρίγματα για την εξασφάλιση της ευστάθειας του κίονα. Μέσα στο γέμισμα βρέθηκε επίσης μικρό μαρμάρινο θραύσμα που αναγνωρίστηκε ως προερχόμενο από τη ζωφόρο του Παρθενώνα. Το θραύσμα (αριθ. ευρ. Μ. Ακρ. 15959) ανήκε στην κάτω αριστερή γωνία του λίθου και διασώζει αριστερά επιφάνεια με αναθύρωση, ενώ στη γλυπτή επιφάνεια διακρίνεται τμήμα τροχού άρματος (πλ. 0,31, ύψ. 0,24 μ.).

Στο δάπεδο του βόρειου πτερού του ναού μεταξύ του 13ου και 14ου κίονα, έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα από την αρχαιολόγο Χρ. Βλασσοπούλου με τη συνεργασία του αρχιτέκτονα Μ. Κορρέ. Στο σημείο αυτό και παρά τον τοίχο του σηκού υπήρχε κακότεχνη διακοπή του μαρμάρινου δαπέδου που πρόδιδε την ύπαρξη πιθανώς τάφου χριστιανικών χρόνων, ενώ όμοιοι είχαν βρεθεί και παλαιότερα[14]. Η έρευνα επιβεβαίωσε την υπόθεση και κατέδειξε ότι επρόκειτο για καμαροσκεπή τάφο (Πίν. 28 γ), διανοιγμένο στην πώρινη θεμελίωση του ναού, με μικρή κλίμακα καθόδου. Η θόλος βρέθηκε κατεστραμμένη, οι παρειές επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα και ο τάφος εντελώς συλημένος. Μετά τη σχεδιαστική αποτύπωση των αρχιτεκτονικών στοιχείων ο τάφος επιχώθηκε εκ νέου.

14. Πρβλ. AJA 16 (1912), σ. 547, εικ. 14.

Προπύλαια

Συνεχίστηκε και κατά το παρόν έτος, με την εποπτεία του αρχιτέκτονα Τ. Τανούλα και της πολιτικού μηχανικού Μ. Ιωαννίδου, η καταβίβαση των αναστηλωμένων από τον Μπαλάνο αρχιτεκτονικών μελών της οροφής του κεντρικού κτιρίου (αναστήλωση του 1917). Η εργασία εντοπίστηκε στο δυτικό τμήμα όπου είχε κατασκευασθεί από τον αναστηλωτή, πάνω από τα ενισχυμένα με σιδηρούς συνδέσμους αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, βαρύ προστατευτικό δώμα. Μετά την αφαίρεση των νεότερων επεμβάσεων ακολούθησε η αποξήλωση 26 αρχαίων φατνωματικών πλακών και η μεταφορά τους στο έδαφος (Πίν. 28 β). Στο εργαστήριο συνεχίζεται ο καθαρισμός των αρχαίων μελών και η αφαίρεση των εξαιρετικά οξειδωμένων σιδηρών συνδέσμων που είχε τοποθετήσει ο Μπαλάνος. Η μελλοντική προσπάθεια ανασύνταξης των φατνωματικών πλακών κατά ορθότερο τρόπο με την παράλληλη χρησιμοποίηση πολλών θραυσμάτων φατνωμάτων του μνημείου που περισυλλέχθηκαν εν τω μεταξύ, πιθανώς να αποδειχθεί εξαιρετικά επίπονο και δυσχερές έργο.

Θέατρο του Διονύσου

Οι εργασίες για τη στερέωση του αναλημματικού τοίχου της ανατολικής παρόδου του θεάτρου, που επιβλέπει η Ομάδα Εργασίας Νοτίας Κλιτύος Ακροπόλεως (ΟΕΝΚΑ) και γίνεται υπό την εποπτεία της αρχιτέκτονος Αθ. Σαμαρά, εφέτος περιορίστηκαν αναγκαστικά στο χρονοβόρο προσπορισμό των κατάλληλων υλικών για την αναστήλωση. Η εξωτερική επένδυση του αναλήμματος θα απαιτήσει περίπου 140 λίθους από πειραϊκό πωρόλιθο (ακτίτη), ενώ για το εσωτερικό προβλεπόταν στην αρχική μελέτη φυσικός κροκαλοπαγής λίθος. Ύστερα από μεγάλες δυσκολίες και καθυστερήσεις, τη διάνοιξη διατρημμάτων στο πέτρωμα, τη λειτουργία συρματοκοπής και την κοπή σε σχιστήριο, άρχισε να αποδίδει το μοναδικό πειραϊκό λατομείο στον περίβολο του Χατζηκυριακείου Ιδρύματος: μέσα στο 1991 συγκεντρώθηκαν στο εργοτάξιο του θεάτρου 15 έτοιμοι ακτίτες λίθοι. Παράλληλα, ύστερα από τον αποκλεισμό της χρησιμοποίησης φυσικού κροκαλοπαγούς για το εσωτερικό του αναλήμματος, προχώρησε η εργαστηριακή έρευνα για την κατασκευή τεχνητού κροκαλοπαγούς λίθου, ενώ δείγματα διαδοχικών χυτεύσεων μελετήθηκαν επισταμένως, με ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Ανατολικά της παρόδου κατασκευάστηκε λυόμενο στέγαστρο από dexion που θα χρησιμεύσει ως εργοτάξιο και ο περιβάλλων χώρος διαμορφώθηκε κατάλληλα.

Βιβλιοθήκη Αδριανού

Συνεχίστηκαν το 1991 οι εργασίες στη δυτική πλευρά του μνημείου και ιδίως στην περιοχή του προπύλου και της έμπροσθεν αυτού αυλής, όπου και προχώρησαν οι καθαιρέσεις των τοίχων των νεότερων χρόνων. Παράλληλα, μελετάται από την αρχιτέκτονα της Εφορείας Γ. Τιγγινάγκα με τη συνεργασία του Ι. Κνιθάκη αρχιτέκτονα και Β. Παπαδημητρίου πολιτικού μηχανικού, η αποκατάσταση του μνημείου στην περιοχή αυτή.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

Στη Βιβλιοθήκη Αδριανού πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

α) Ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης-στερέωσης της βορειοδυτικής γωνίας του τουρκικού τοίχου που συμπληρώνει τη βόρεια πτέρυγα της ρωμαϊκής πρόσοψης (καθαρισμός, αρμολόγημα, ενεμάτωση, αλλαγή ξυλοδεσιών, τελικό επίχρισμα και ασβέστωμα). Έναρξη εργασιών συντήρησης κατά τον ίδιο τρόπο του ανατολικού τοίχου της πτέρυγας του Βοεβοδαλικίου-Στρατώνα.

β) Εργασίες αποξηλώσεων των τουρκικών και οθωνικών καταλοίπων και νεωτερικών θεμελίων τοίχων, από το πρόπυλο ως το νότιο πτέρωμα της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης.

Κατά τις αποξηλώσεις συγκεντρώθηκε σημαντική ποσότητα αρχαίου υλικού που είχε ενσωματωθεί κατά την κατασκευή των τοίχων. Ταυτίστηκαν μάλιστα σημαντικότατα αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία θα χρησιμεύσουν στη μελλοντική αποκατάσταση της ανωδομής του κτιρίου, π.χ. κατά την αποξήλωση οθωνικού τοίχου αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα του κιονοκράνου του 3ου κίονα του προπύλου, το οποίο συγκολλήθηκε με μικρότερο τμήμα που είχε προέλθει από την αποξήλωση κατά το 1988 του τουρκικού περιβόλου που εδραζόταν στο πρόπυλο και απέδωσαν ολόκληρο το κιονόκρανο του 3ου κίονα του προπύλου.

Αποκαλύφθηκαν επίσης τμήματα επιστυλίων, γείσων και κιονοκράνου της νότιας πτέρυγας, τμήμα μαρμάρινης πλίνθου που ταυτίστηκε με την πλίνθο του 4ου (από Β.) κίονα της νότιας πτέρυγας, τμήμα βάθρου από καρύστιο λίθο που ταυτίστηκε με το βάθρο του 5ου (από Β.) κίονα της νότιας πτέρυγας.

γ) Μετακινήσεις-αναδιατάξεις ογκωδών αρχιτεκτονικών μελών και πώρινων λιθοπλίνθων (με χρήση γερανού) στην πρόσοψη του μνημείου και το δυτικό περιστύλιο για την απελευθέρωση-διευκόλυνση της διακίνησης στο χώρο, την τακτοποίηση-ομαδοποίηση των μελών και την καλύτερη προστασία τους.

δ) Εργασίες συγκολλήσεων (μετά από στατική μελέτη) αρχιτεκτονικών μελών: κιονοκράνων, λιθοπλίνθων, λιθοπλίνθων με συμφυή παραστάδα του νότιου πτερώματος κτλ. Καταγραφή και ταύτιση του αρχαίου υλικού που προέρχεται από τις αποξηλώσεις και την ανασκαφή, ομαδοποιήσεις και τακτοποίησή του. Μελέτη συγκόλλησης του άνω ραβδωτού τμήματος του 3ου κίονα του προπύλου.

Γ. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

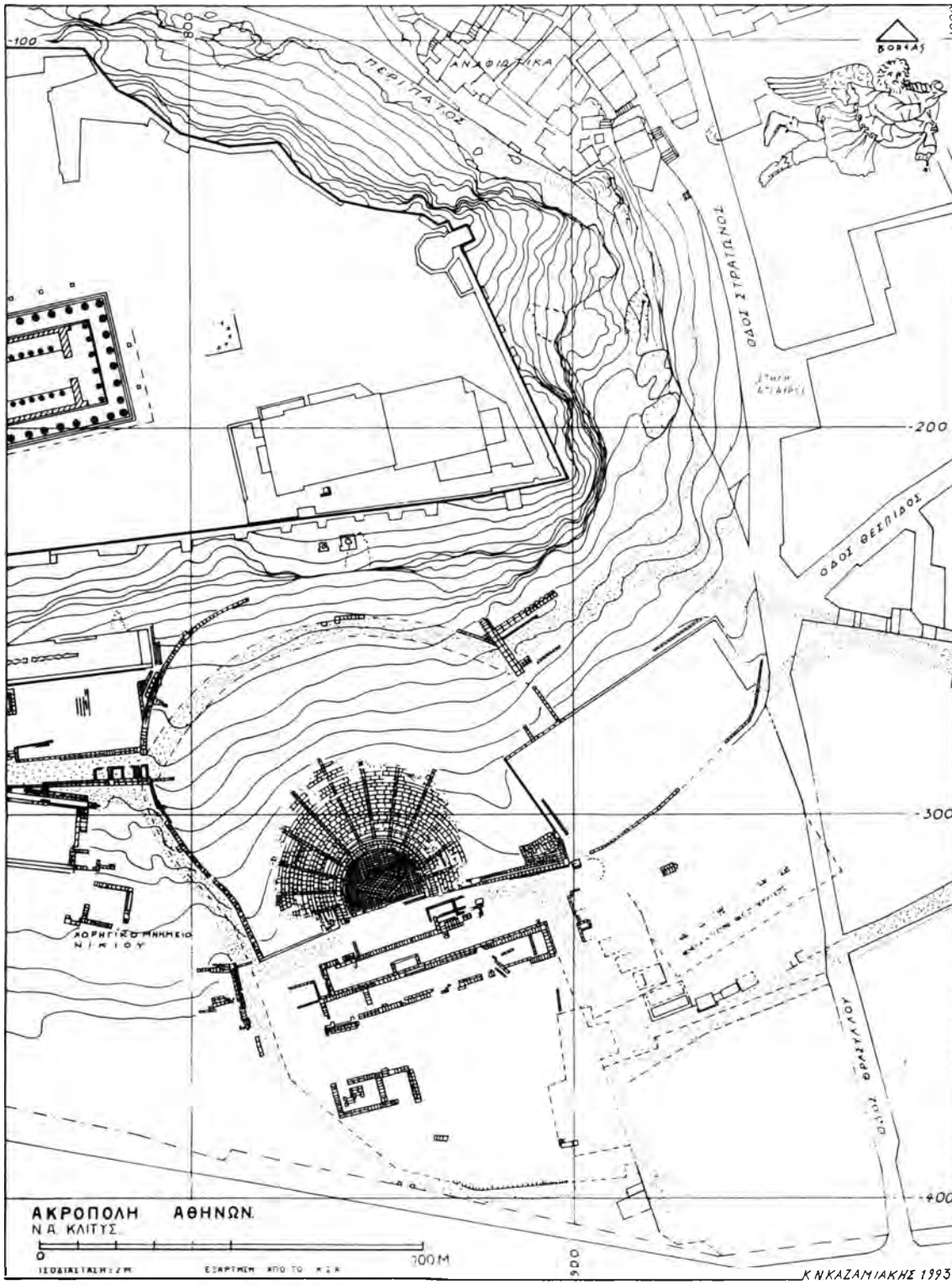
Στον αρχαιολογικό χώρο της **Ακρόπολης** ολοκληρώθηκαν οι διαρρυθμίσεις στην περιοχή της νέας εισόδου του χώρου στα δυτικά. Εκεί προβλέπεται και η απομάκρυνση του ακαλαίσθητου αναψυκτηρίου και η στέγασή του σε νέο μόνιμο οίκημα απέναντι από τα νέα εκδοτήρια. Οι προσβάσεις προς τον αρχαιολογικό χώρο σηματοδοτήθηκαν με ομοιόμορφες επεξηγηματικές πινακίδες με χάρτη της περιοχής ενώ ισχυρή περίφραξη κατασκευάστηκε στη βόρεια πλευρά προς την Πλάκα και τα Αναφιώτικα.

Στη **Ρωμαϊκή Αγορά** συμπληρώθηκαν οι εργασίες τοποθέτησης του προστατευτικού κιγκλιδώματος, που ακολουθεί πλέον τη νέα οριοθέτηση του χώρου με διευρημένη χάραξη (ΦΕΚ, τχ. Δ΄, 510/29.7.1991). Στην είσοδο κατασκευάστηκε νέο φυλάκειο-εκδοτήριο εισιτηρίων.

Στη **Βιβλοθήκη του Αδριανού** επιτεύχθηκε η παραλαβή από την Α.Ε. Μέντης απαλλοτριωμένου ακινήτου του Δημοσίου, στο βόρειο τμήμα του χώρου. Ο καθαρισμός της περιοχής επιτρέπει πλέον τη μελέτη της κεντρικής τετράπλευρης «εξέδρας» της Βιβλιοθήκης και του παρακείμενου εξωτερικού βόρειου τοίχου του μνημείου.

Στην περιοχή του **«Ωδείου του Περικλέους»** έγινε λεπτομερής σχεδιαστική αποτύπωση από τον αρχιτέκτονα-τοπογράφο Κ. Καζαμιάκη της σειράς των λίθινων βάθρων, που υποτίθεται ότι οριοθετούν τη νότια πρόσοψη του κτιρίου (Σχέδ. 4). Τα βάθρα αυτά χτισμένα από μαλακό πωρόλιθο, είχαν αποκαλυφθεί προ ετών κατά τις τότε κατεδαφίσεις και έχουν πλέον, λόγω φθορών, επείγουσα ανάγκη προστασίας.

Στη μικρή νεοκλασική οικοδομή στη βορειοανατολική γωνία του **οικοπέδου Μακρυγιάννη** άρχισαν οι

Σχέδ. 4. Περιοχή Ωδείου του Περικλέους. Τοπογραφικό σχέδιο της ΝΑ. κλιτύος της Ακροπόλεως με τα θεμέλια της νότιας πλευράς του Ωδείου του Περικλέους.

απαραίτητες εργασίες συντήρησης με την εποπτεία της αρχιτέκτονος Αμ. Βοναπάρτη.

ΚΕΑ

Το κτίριο του **Αρχαιολογικού Μουσείου** του νησιού, στην Ιουλίδα (Χώρα) έχει ανάγκη από εκτεταμένες επισκευές και άρχισε η ετοιμασία της σχετικής μελέτης. Στις αποθήκες του μουσείου έγιναν τακτοποιήσεις και καταγραφές αρχαίων, κυρίως των θραυσμάτων γλυπτών από την Καρθαία.

Στον αρχαιολογικό χώρο του προϊστορικού **οικισμού της Αγίας Ειρήνης** (ανασκαφή J. Caskey), έγιναν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών με τη συνεργασία της M. Caskey και την Εφορεία, καθαρισμός και στερεώσεις των αρχαίων τοίχων (Πίν. 28 δ-ε).

Άρχισε η διαδικασία για την απαλλοτρίωση έκτασης στη **χερσόνησο της Κεφάλας**, στα βόρεια του νησιού, για την εξασφάλιση των σημαντικών πρώιμων καταλοίπων του οικισμού και του νεκροταφείου που είχαν ανασκαφεί εκεί προ ετών. Άρχισε επίσης η σύνταξη μελέτης για τη στήριξη των ετοιμόρροπων τοίχων του σημαντικού αρχαίου πύργου στο λόφο της **Αγίας Μαρίνας**. Το μέγεθος του πύργου και η ερειπιώδης κατάστασή του καθιστούν το έργο της αποκατάστασης εξαιρετικά δυσχερές.

Στις περιοχές των αρχαιολογικών χώρων του νησιού έγιναν αυτοψίες και παρακολουθήσεις οικοδομικών εργασιών, καθώς και σειρά τοπογραφήσεων (Σχέδ. 5), αλλά δεν διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα.

Λεπτομερής αυτοψία από τον υπογραφόμενο στο χώρο όπου ο γνωστός λίθινος λέων των αρχαϊκών χρόνων, έναντι της Ιουλίδας, κατέδειξε ότι η περιοχή ολόκληρη υπήρξε χώρος αρχαίου λατομείου: διακρίνονται ακόμη οι λαξεύσεις και εγκοπές, γνωστές από παρόμοια λατομεία. Με βάση τη διαπίστωση αυτή μπορεί να υποτεθεί ότι το γλυπτό είχε αρχικά λαξευθεί στο χώρο εξόρυξης του λίθου, αλλά εγκαταλείφθηκε τελικά από τον αρχαίο τεχνίτη, ίσως όταν διαπιστώθηκε η μεγάλη εγκάρσια ρωγμή στη βάση του αγάλματος —πρακτική γνωστή και από άλλα κυκλαδικά παραδείγματα.

Άξια να μνημονευθεί ακόμη είναι η παρουσίαση του μέχρι σήμερα αδημοσίευτου χειρογράφου του Κείου αρχαιόφιλου Κωνστ. Μάνθου «Αρχαιολογία της νήσου Κέας (1877)»[15]. Επίσης ενδιαφέρουσα είναι η δημοσίευση των αποτελεσμάτων επιφανειακών ερευνών στην περιοχή της Κορησσίας[16].

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Αρχαία Αγορά

Οι ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά πραγματοποιήθηκαν από τις 10 Ιουνίου ως τις 9 Αυγούστου 1991, υπό την εποπτεία της Α΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Οι εργασίες περιορίστηκαν στη βόρεια πλευρά της οδού Αδριανού, στην περιοχή γύρω από την Ποικίλη Στοά, κάτω από σύγχρονα κτίρια που κατεδαφίστηκαν το 1989, 1990 και 1991.

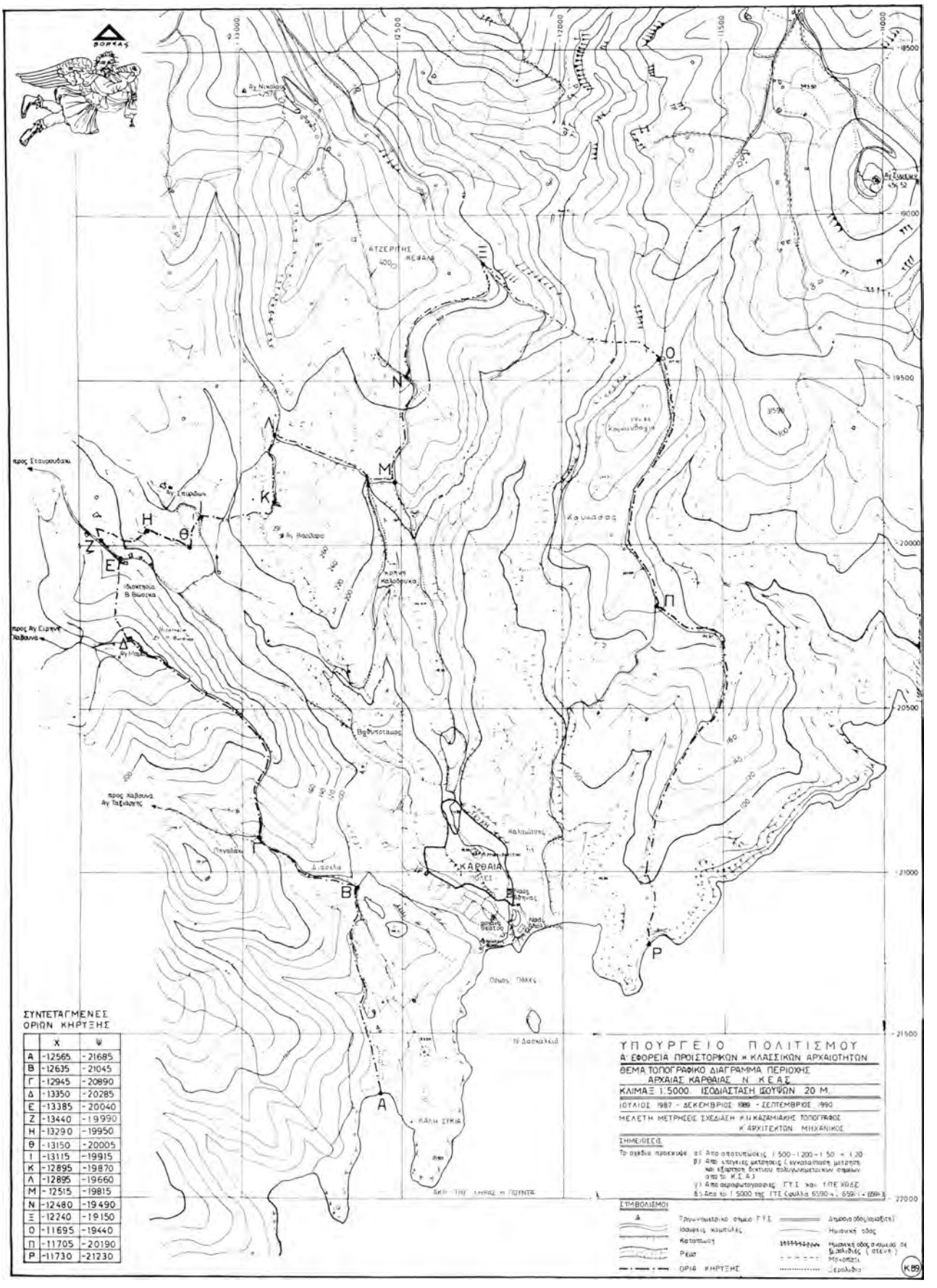
Αποκαλύφθηκε μπροστά και νότια της Ποικίλης Στοάς ο αρχαίος ρους του ποταμού Ηριδανού που έρρεε ακόμη σε ένα μεγάλο κτισμένο κανάλι. Ο ποταμός διοχετευόταν σε δύο παράλληλους αγωγούς, που ο καθένας είχε πλάτος πάνω από 1,50 μ., καλυμμένους με μεγάλες λίθινες πλάκες τοποθετημένες σε πλάγιους τοίχους, κτισμένους επίσης από πέτρα. Αυτή την περίοδο καθαρίστηκε ένα κομμάτι του αγωγού. Δεν αποκαλύφθηκε κανένα ασφαλές στοιχείο σχετικά με τη χρονολόγηση του αγωγού στη διάρκεια αυτής της περιόδου, αλλά η προσεγμένη κατασκευή και το γεγονός ότι εκτείνεται σχεδόν παράλληλα με την Ποικίλη Στοά δείχνουν ότι θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Νότια του ποταμού, σε ένα κάπως ψηλότερο επίπεδο, ερευνήθηκαν κατάλοιπα οστεοθηκών και τα κατώτατα θεμέλια μιας μικρής μεσαιωνικής εκκλησίας, που φαίνεται ότι καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821.

Στο δυτικό τμήμα, κοντά στο ιερό της Αφροδίτης ανασκάφηκαν τα ύστερα ελληνιστικά στρώματα κατά μήκος της βόρειας παρυφής της οδού των Παναθηναίων. Εντοπίστηκαν δύο ενεπίγραφες στήλες που είχαν χρησιμοποιηθεί ξανά ως καλυπτήριες πλάκες ενός λίθινου αγωγού νερού. Η πρώτη ήταν ένας κατάλογος πρυτάνεων του 215/4 π.Χ. και η δεύτερη ένα εφηβικό

15. Το χειρόγραφο δημοσιεύτηκε από την αρχαιολόγο Λ. Μενδώνη και περιέχει πλήθος πληροφοριών για την αρχαία τοπογραφία του νησιού και τις θέσεις εύρεσης των αρχαίων.

16. J. F. Cherry - J. L. Davis - E. Mantzourani, Landscape Archaeology as Long-Term History — Northern Keos in the Cycladic Islands. From Earliest Settlement until Modern Times, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 1991.

ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ ΟΡΙΩΝ ΚΗΡΥΞΗΣ

	X	Ψ
Α	-12565	-21685
Β	-12635	-21045
Γ	-12945	-20890
Δ	-13350	-20285
Ε	-13385	-20040
Ζ	-13440	-19990
Η	-13290	-19950
Θ	-13150	-20005
Ι	-13115	-19915
Κ	-12895	-19870
Λ	-12895	-19660
Μ	-12515	-19815
Ν	-12480	-19490
Ξ	-12240	-19150
Ο	-11695	-19440
Π	-11705	-20190
Ρ	-11730	-21230

Σχέδ. 5. Κέα. Αρχαία Καρθαία. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

ψήφισμα, προφανώς του 2ου αι. π.Χ., αν και απαιτούνται περαιτέρω προσαρμογές στους καταλόγους των αρχόντων προκειμένου να χρονολογηθεί με βεβαιότητα. Στο εσωτερικό του ιερού ερευνήθηκαν υστερορωμαϊκά επίπεδα του 4ου και 5ου αι. μ.Χ., καθώς και ένα σύνολο πολυγωνικών αναλημματικών τοίχων του 5ου αι. π.Χ. Σε ένα υστερορωμαϊκό λουτρό ακριβώς στα δυτικά, ταυτίστηκαν τα κατάλοιπα ενός αφοδευτηρίου με δύο φάσεις.

Στα βόρεια της Ποικίλης Στοάς κατεδαφίστηκε ένα σύγχρονο κτίριο στο οικόπεδο 1370/8 και άρχισαν ανασκαφικές εργασίες. Μέχρι τώρα έχουν αποκαλυφθεί τα κατάλοιπα απλών οικιών της μέσης βυζαντινής περιόδου που χρονολογούνται από τον 9ο ως τον 12ο αι. μ.Χ., πρόχειροι τοίχοι, δάπεδα από άργιλο και πηλό, καθώς και αποθηκευτικοί πίθοι.

Προγραμματίζεται περαιτέρω ανασκαφή όλων αυτών των περιοχών για το θέρος του 1992, προκαταρκτική έκθεση της οποίας θα δημοσιευθεί στο περιοδικό Hesperia.

T.L. SHEAR, JR.-JOHN McCAMP, II

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στις ίδιες κατευθύνσεις με το παρελθόν έτος και με την ίδια περίπου σύνθεση προσωπικού κινήθηκε η Εφορεία και κατά το 1991. Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας των αρχαιολόγων δαπανήθηκε και πάλι στις σωστικές ανασκαφές, στις οποίες αναφέρονται αναλυτικά οι εκθέσεις που ακολουθούν. Νέα τμήματα από τη δυτική και τη νοτιοανατολική πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης των Αθηνών προστέθηκαν σε εκείνα των παλαιότερων ερευνών και νέο υλικό προήλθε από τα νεκροταφεία των οδών προς την Ακαδήμια, ενώ πυκνώθηκε ο αρχαιολογικός χάρτης της πόλης της Ελευσίνας με στοιχεία για την κατοίκησή της από το 10ο αι. π.Χ. έως τον 5ο αι. μ.Χ. Αρχαίοι δρόμοι προς τη Βοιωτία και παρόδια νεκροταφεία ερευνήθηκαν στην περιφέρεια των αρχαίων πόλεων της Ελευσίνας και των Μεγάρων. Στα Μέγαρα ερευνήθηκαν νέα τμήματα από την οχύρωση και τους δρόμους, καθώς και σπίτια και εργαστήρια όλων των εποχών από τον 5ο αι. π.Χ. έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αθήνα (Σχέδ. Α΄)

1. Οδός Ερυσίχθονος 13

Στο μικρών διαστάσεων οικόπεδο (ιδιοκτησίας Βησ. Σελιμέκου) έγινε τομή κατά το πλάτος του, παράλληλη με την οδό Ερυσίχθονος, μήκ. 9,10 και πλ. 2,50 μ. Σε απόσταση 4,50 (προς Ν.) και 6 (προς Β.) και σε βάθος 0,05 μ. από το επίπεδο της οδού, αποκαλύφθηκε τμήμα της αρχαίας οχύρωσης των Αθηνών, όπως αναμενόταν, σύμφωνα με τα δεδομένα των οικοπέδων που έχουν ήδη ανασκαφεί κατά μήκος της οδού Ερυσίχθονος και των οδών Πουλοπούλου και Ηρακλειδών[1].

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε τμήμα του προτειχίσματος του 4ου αι. π.Χ. σε όλο το μήκος της τομής με μεταγενέστερες επισκευές, μέγ. σωζ. πλ. 1,70 μ. Έχει κτιστεί κυρίως με κροκαλοπαγείς λίθους, έχουν όμως χρησιμοποιηθεί επίσης ως οικοδομικό υλικό πωρόλιθοι, καθώς και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, ορισμένα των οποίων έχουν μήκος μέχρι 2 μ. Το προτείχισμα αποκαλύφθηκε σε επτά δόμους, αλλά οι δύο πρώτοι δεν σώζονταν σε καλή κατάσταση, γιατί είχαν υποστεί βλάβες από κατασκευές υπερκείμενης νεότερης οικοδομής (πέδιλα, βόθροι, φρεάτια). Η ανασκαφή δεν προχώρησε πέραν του βάθους των 3 μ. για λόγους ασφαλείας.

Στην εσωτερική (ανατολική) πλευρά του προτειχίσματος, όπου η έρευνα προχώρησε μέχρι το δεύτερο δόμο, αποκαλύφθηκαν τρεις αντηρίδες που εφάπτονται στον πρώτο. Η βόρεια, η οποία βρίσκεται κάτω από τη μεσοτοιχία της οδού Ερυσίχθονος 11 και αποτελείται από πωρόλιθους, αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,70 μ. Σε απόσταση 3,50 μ. από αυτήν, κάτω από τα κατάλοιπα της νεότερης οικοδομής, αποκαλύφθηκε η δεύτερη αντηρίδα, σωζ. μήκ. 2,80, και σε απόσταση 1,20 μ., η τρίτη από ασβεστολιθικούς λίθους, σωζ. μήκ. 2,25 και πλ. 1,30 μ. (Σχέδ. 1· Πίν. 29 β).

Δυτικά του προτειχίσματος προς την οδό Ερυσίχθονος, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε εν μέρει η τάφρος. Σε βάθος 1,93 και 1,97 μ. βρέθηκαν δύο ταφικοί αμφορείς. Ο πρώτος περιείχε τρία αγγεία του 2ου αι. π.Χ. Η επίχωση της τάφρου περιείχε, όπως συνήθως, μεγάλο αριθμό οστράκων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, οστά ζώων και νεότερα οικοδομικά λείψανα.

Μετά το τέλος της αρχαιολογικής έρευνας επετράπησαν οι οικοδομικές εργασίες, με τον όρο το τμήμα του προτειχίσματος να διατηρηθεί σε κατάχωση.

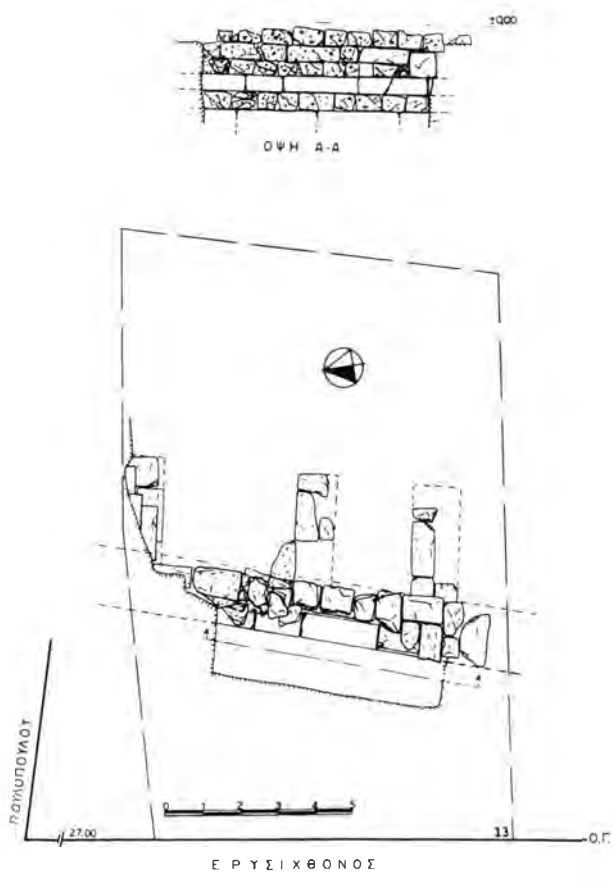
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ

2. Οδός Δράκου και Μουσών

Κατά τη διάρκεια εργασιών για τη διάνοιξη σκάμματος για δίκτυο του ΟΤΕ αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα κατεστραμμένου τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ., σε βάθος 0,96-1,03 μ. από τη σημερινή επιφάνεια της οδού Μουσών και ακριβώς στη διασταύρωσή της με την οδό Δράκου. Αποκαλύφθηκε σε μέγ. μήκος 2,17 και μέγ. πλάτος 0,75 μ. Εδράζεται σε βάθος 1,30 μ. στην επιφάνεια της βραχοκιμηλιάς, που προς Δ. έχει λαξευθεί ειδικά για τη θεμελίωσή του. Οι λίθοι του τοίχου είναι πλάκες από διαφορετικό υλικό (ασβεστόλιθος, σχιστόλιθος, πωρόλιθος) και μέγεθος και πρέπει να αποτελούσαν την υποθεμελίωση κατασκευής που είναι δυνατόν, εξαιτίας της θέσης που βρέθηκε, να ταυτιστεί με τμήμα της αρχαίας οχύρωσης των Αθηνών.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

1. ΑΑΑ XVIII (1985), σ. 137, υποσημ. 1-5.

Σχέδ. 1. Αθήνα. Οδός Ερυσίχθονος 13. Κάτοψη της ανασκαφής και όψη Α-Α΄ του προτειχίσματος.

3. Οδός Αν. Ζίννη 32 και Ανδρούτσου 30 (νοτιοδυτική γωνία)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση σχολικού κτιρίου από τον Ο.Σ.Κ. αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής περιόδου. Οι ταφές της ρωμαϊκής περιόδου είχαν γίνει σε τρεις μονόλιθες αδιακόσμητες σαρκοφάγους, που βρίσκονταν σε βάθος 1,60 έως 1,86 μ. από το κατάστρωμα των οδών. Στο εσωτερικό τους υπήρχαν τα οστά διαταραγμένων ταφών και μόνο στη μία βρέθηκαν, ως κτερίσματα, ένα ακέραιο γυάλινο μυροδοχείο του 2ου αι. μ.Χ., και τμήματα άλλων. Σε μικρή απόσταση νότια των τάφων αυτών η ανασκαφή έφερε στο φως ταφικό συγκρότημα του 4ου αι. μ.Χ., με τρεις τάφους, κατασκευασμένο από οπτόπλινθους με τη χαρακτηριστική για την εποχή εμπίεστη σπείρα. Το ταφικό αυτό κτίσμα, διαστ. 6x5,40x0,75 μ., εδράζεται σε βάθος 1,43 μ. Ανάμεσα στις δύο αυτές συστάδες των τάφων, βρέθηκε μέσα στις επιχώσεις μια επιτύμβια στήλη του 2ου αι. μ.Χ., ενεπίγραφη σε σχήμα ναΐσκου. Εικονίζονται δύο μορφές, μία γυναικεία και μία ανδρική σε στάση δεξίωσης· η γυναίκα περιβάλλει με το βραχίονά της τον ώμο του άνδρα (Πίν. 29 α). Η στήλη είναι από πεντελικό μάρμαρο, έχει ύψος 0,90 και πλάτος 0,63 μ. και φέρει σε δύο στίχους την επιγραφή:

ΣΥΜΦΕΡΟΥΣΑ ΠΟΛΥΠΑΤΩΡ
ΜΑΡΑΘΩΝΙΑ ΒΙΒΟΥΛΙΟΣ

4. Οδός Βούρβαχη 2 και Συγγρού

Κατά τις εκσκαφές για την τοποθέτηση αγωγού αποχέτευσης κατά μήκος της οδού Βούρβαχη, μεταξύ των οδών Καλλιρρόης και Συγγρού, στη διασταύρωσή της με τη λεωφόρο Συγγρού, σε βάθος 0,47 μ. αποκαλύφθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, τμήμα του τείχους του 4ου αι. π.Χ. Όπως είναι γνωστό, αρκετά τμήματα της αρχαίας οχύρωσης στο νοτιοανατολικό αυτό τμήμα της πόλης, έχουν βρεθεί κατά το παρελθόν και έτσι έχει αποκατασταθεί σχεδιαστικά η εκεί πορεία του τείχους[2]. Τα αποκαλυφθέντα στη φετινή ανασκαφή λείψανα, ανήκουν στη βόρεια παρειά του τείχους που σώζεται στο σημείο αυτό σε έξι δόμους και σε ύψος 3,40 μ.

Το σκάμμα συνεχίσθηκε προς Ν., στο πεζοδρόμιο της λεωφόρου Συγγρού. Μπροστά από τους αριθμούς 21-23, σε βάθος 1,70-2,50 μ. από το οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε δεξαμενή της οποίας σώζονται δύο παράλληλοι τοίχοι και το δάπεδο, καλυμμένα σε όλη τους την επιφάνεια με κονίαμα καλής ποιότητας. Καθ' όλο το μήκος του σκάμματος από την οδό Κορυζή έως τη λεωφόρο Συγγρού βρέθηκαν διάσπαρτα τμήματα κτισμάτων της υστερορωμαϊκής περιόδου, λείψανα της οποίας είχαν αποκαλυφθεί και κατά το παρελθόν[3]. Όλα τα περιγραφέντα ευρήματα της ανασκαφής αυτής διατηρήθηκαν σε κατάχωση, γιατί οι αγωγοί τοποθετήθηκαν βαθύτερα.

5. Οδός Διαμαντοπούλου (σκάμμα ΕΥΔΑΠ)

Σε τμήμα της οδού Διαμαντοπούλου, προς την πλευρά της οδού Περραιβού, κατά τη διάρκεια εκσκαφών για τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού και κατασκευή φρεατίου αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι, σε απόσταση 5 μ., τοίχοι, πλ. 2,50 και 0,50 μ. αντίστοιχα, επιχρισμένοι με κονίαμα, οι οποίοι, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα της περιοχής, προφανώς ανή-

2. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, Σχέδ. 16 (αναδ.)· 27 (1972): Χρονικά, σ. 43-47.

3. ΑΕ 1971, σ. 16.

κουν στο Αδριάνειο Γυμνάσιο του Κυνοσάργους, όπως αυτό αποκαθίσταται από τον Ιω. Τραυλό[4].

Η έρευνα ήταν πολύ δύσκολη, λόγω στενότητος του χώρου και σαθρότητος των επιχώσεων, περισυλλέχθηκαν όμως μικρά ευρήματα και όστρακα που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους.

6. Οδός Διαμαντοπούλου 8 και Κοκκίνη

Το οικόπεδο στην οδό Διαμαντοπούλου 8 είναι επικλινές και διαμπερές έως την οδό Κοκκίνη. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες αποκαλύφθηκαν κοντά στη βόρεια μεσοτοιχία δύο λίθινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι και τμήμα τοίχου-περιβόλου. Οι τάφοι, διαστ. 2,10x0,60x 0,95 μ., ήταν κατασκευασμένοι από τέσσερις πλάκες με κοινή τη μία μακρά πλευρά τους και δεν διατηρούσαν τις καλυπτήριες πλάκες τους. Αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,04 μ. από το οδόστρωμα της οδού Διαμαντοπούλου και εδράζονταν σε βάθος 2 μ. με προσανατολισμό Α.-Δ. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν σαθρά οστά που υποδεικνύουν ταφή σε ύπτια στάση, με το κρανίο προς Α. Τα λίγα όστρακα και ένα ελλιπές μυροδοχείο που βρέθηκαν στο διαταραγμένο εσωτερικό των τάφων χρονολογούνται από τον 5ο έως τον 1ο αι. π.Χ.

Τμήμα τοίχου από αργολιθοδομή, μήκ. 5,45, πλ. 0,50 και ύψ. 0,60 μ., εδραζόμενο σε βάθος 1,80 και 2,05 μ. από τις οδούς Κοκκίνη και Διαμαντοπούλου αντίστοιχα, αποκαλύφθηκε νότια των τάφων και παράλληλα σχεδόν προς τον κατά μήκος άξονά τους. Ο τοίχος αυτός ανήκει πιθανότατα στον περίβολο του νεκροταφείου του οποίου η ύπαρξη στην περιοχή είναι γνωστή. Η ανεύρεση όμως των αρχαίων στη μεσοτοιχία του οικοπέδου με τον αριθμό 10 δεν επέτρεψε περαιτέρω διερεύνηση.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ

7. Οδός Αλικαρνασσού (έργα ύδρευσης)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης σκάμματος ύδρευσης στην παραπάνω οδό, μεταξύ των οδών Πλάτωνος και Μοναστηρίου, αποκαλύφθηκαν αρχαία. Στο ίδιο τμήμα της οδού, το 1985 και κατά τις εργασίες διάνοιξης σκάμματος αποχέτευσης, οι οποίες σε σύντομο χρονικό διάστημα διακόπηκαν, είχε αποκαλυφθεί τμήμα επιτύμβιας στήλης και ταφικός αμφορέας[5] που πρέπει να έχουν σχέση με το νεκροταφείο που αναπτύχθηκε στην αρχαία οδό που οδηγούσε από το Δίπυλο στην Ακαδημία.

Στις φετινές εργασίες αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στο τμήμα του σκάμματος που αντιστοιχεί στα ακίνητα της οδού Αλικαρνασσού 82 και 84 αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,48 μ. από τη σημερινή επιφάνεια της οδού, κατεστραμμένη πώρινη σαρκοφάγος χωρίς καλυπτήριες πλάκες, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν οστά και κρανίο συσσωρευμένα στο βορειοανατολικό τμήμα. Εδράζεται σε βάθος 2,12 μ. σε φυσική αργιλώδη επίχωση.

Το τμήμα της επιτύμβιας στήλης (αριθ. ευρ. ΒΕ 854) που είχε αποκαλυφθεί το 1985 στο ίδιο σημείο και σε λίγο ψηλότερο επίπεδο (βάθ. 1,44 μ.) είναι πιθανό να σχετίζεται με τη σαρκοφάγο.

Στο τμήμα του σκάμματος που αντιστοιχεί στα ακίνητα της οδού Αλικαρνασσού 84 και 86 βρέθηκε σε βάθος 1,24 μ. κατασκευή ορθογώνιου σχήματος. Αποκαλύφθηκε σ' όλο της το μήκος (3,94 μ.) και σε μέγιστο πλάτος 0,60 μ. Είναι κατασκευασμένη με αδούλευτες μικρές πέτρες και ως συνδετική ύλη έχει χρησιμοποιηθεί ασβεστοκονίαμα. Εδράζεται σε βάθος 2,15 μ. σε φυσικό βράχο που μόνο στο σημείο αυτό παρουσιάζει ένα έντονο έξαρμα.

Τέτοιες κατασκευές έχουν βρεθεί στο παρελθόν στην οδό Πλαταιών 55 και Προφήτου Δανιήλ[6], Πλάτωνος-Κερατσινίου (σκάμμα αποχέτευσης)[7], και φαίνεται ότι πρόκειται για βάσεις ταφικών μνημείων.

Ακαδημία Πλάτωνος

8. Διαμόρφωση αρχαιολογικού άλσους

Εφέτος, αφού προηγήθηκε η καταγραφή όλων των ακινήτων που κατά καιρούς απαλλοτριώθηκαν από το ΥΠΠΟ στον αρχαιολογικό χώρο της Ακαδημίας Πλάτωνος, άρχισαν οι κατεδαφίσεις τους σε συνεργασία του ΥΠΠΟ με το ΥΠΕΧΩΔΕ, με σκοπό τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού άλσους της Ακαδημίας Πλάτωνος. Κατεδαφίστηκαν περίπου 70 ακίνητα.

Οδός Βασιλικών 77

Κατά τις εργασίες κατεδάφισης του απαλλοτριωθέντος ακινήτου της οδού Βασιλικών 77, βρέθηκαν εντοιχισμένα στο δυτικό τοίχο της αυλής τα ακόλουθα αρχαία:

1) Επιτύμβιος ενεπίγραφος κιονίσκος από γκρίζο

4. ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 6-13, εικ. 2.
5. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 31-32.
6. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 55.
7. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 23-24.

μάρμαρο Υμηττού (αριθ. ευρ. Μ. 3969) με επιγραφή σε τρεις στίχους:

ΑΧΙΛΕΥΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ

2) Επιτύμβιος ενεπίγραφος κιονίσκος από γκρίζο μάρμαρο Υμηττού (αριθ. ευρ. Μ. 3971). Φέρει επιγραφή σε τρεις στίχους:

ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ
ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ
ΑΓΚΥΡΑΝΟΣ

3) Τμήμα επιτύμβιου ενεπίγραφου κιονίσκου από γκρίζο μάρμαρο Υμηττού (αριθ. ευρ. Μ. 3972). Φέρει δυσδιάκριτη επιγραφή που διατηρείται σε δύο στίχους.

4) Βάση μαρμάρινη από γκρίζο μάρμαρο Υμηττού (αριθ. ευρ. Μ. 3970).

5) Βάση μαρμάρινου πεσσού (αριθ. ευρ. Μ. 3973) που βρέθηκε ενσωματωμένη σε σύγχρονο κατώφλι.

Όλα τα παραπάνω αρχαία μεταφέρθηκαν στην αρχαιολογική συλλογή της Ακαδημίας Πλάτωνος (οδός Κρατύλου 20).

Οδός Δράκοντος 33

Στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο της παραπάνω οδού (πρώην ιδιοκτησίας Αφών Βενέτα), όπου είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα από τον Φ. Σταυρόπουλο[8] και αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες, έγινε καθαρισμός και περίφραξη του οικοπέδου με δαπάνη του κληροδοτήματος Ι. Π. Αριστόφρονος δια της Ακαδημίας Αθηνών.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

Ελευσίνα[9] (Σχέδ. 2)

1. Οδός Παπαγιάννη (Ο.Τ. 196, οικόπεδο Δ. Ρήγου) (Πίν. 30 α)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, εντοπίσθηκε, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, η συνέχεια ενός αρχαίου αγωγού ύδρευσης, τμήματα του οποίου έχουν έρθει σε φως σε σωστικές ανασκαφές γειτονικών οικοπέδων[10].

Εκτός από τον αγωγό που αποκαλύφθηκε στη νότια παρυφή του σκάμματος, δεν εντοπίσθηκαν άλλα ίχνη αρχαίων, ούτε υπήρχαν όστρακα αγγείων στο προσχωσιγενές στρώμα από αμμοχάλικο και κροκάλες που αποτελούσε την ενιαία επίχωση του οικοπέδου.

Ο αγωγός που διέτρεχε ολόκληρο το πλάτος του σκάμματος με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 15,80 μ., αλλά εμφανώς συνεχιζόταν και μέσα στο άσκαφτο. Το ανατολικό μέρος του αγωγού, μήκ. 10,90 μ., είχε κατασκευή παρόμοια με τα άλλα τμήματά του, που ερευνήθηκαν στις παλιότερες σωστικές ανασκαφές. Δηλαδή, απαρτιζόταν από πήλινα στελέχη, διατομής ανεστραμμένου Π, τα οποία κατά μήκος των ακμών τους, εξωτερικά, έφεραν περιχείλωμα εν είδει χαμηλής ταινίας. Είχαν μήκος 0,59, πλάτος 0,31 και ύψος 0,285 μ. Οι αρμοί επαφής είχαν επαλειφθεί εξωτερικά με υδραυλικό κονίαμα για ενίσχυση της στεγανότητας. Τα πιόσχημα στελέχη καλύπτονταν με ορθογώνιες πήλινες πλάκες, μήκ. 0,39 και πλ. 0,33 μ., που εφάπτονταν μεταξύ τους με ακρίβεια, αλλά χωρίς συνδετικό κονίαμα.

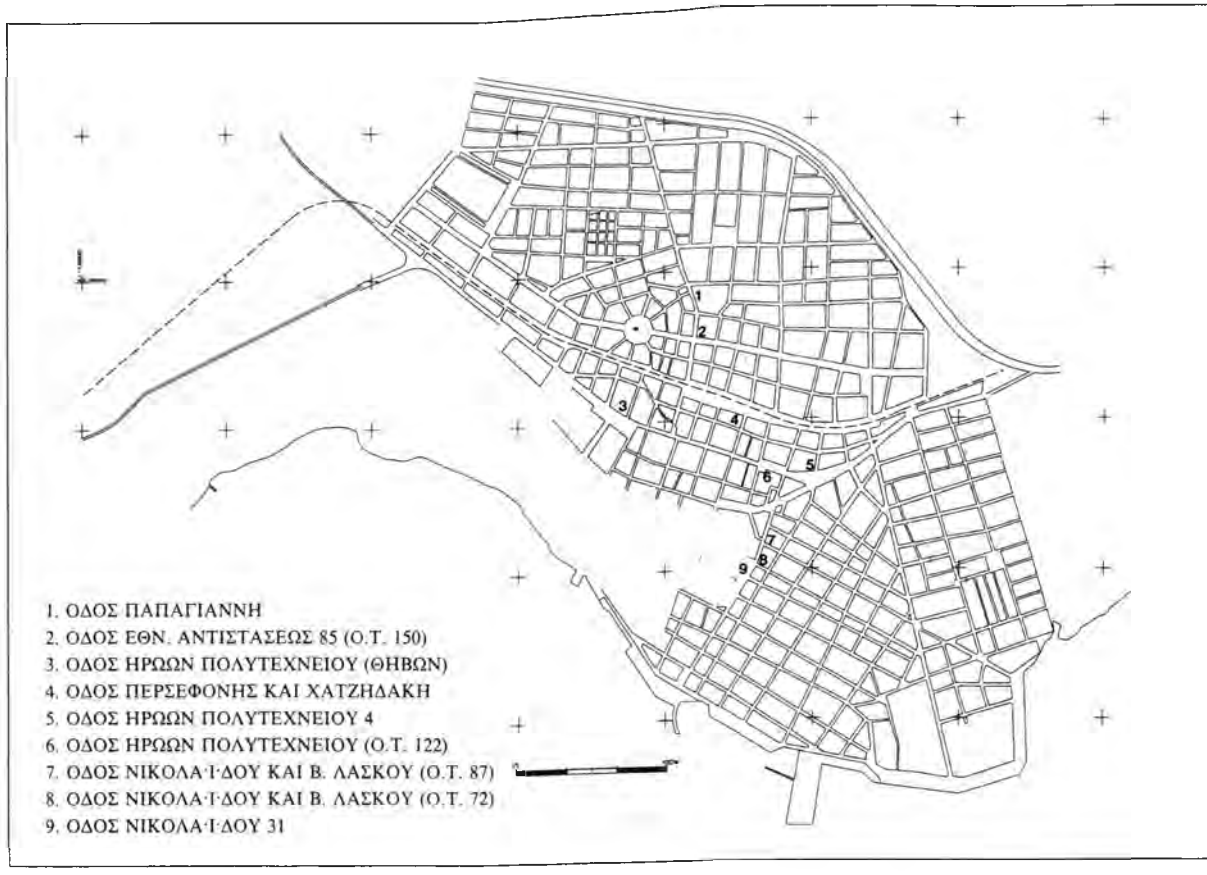
Όμως το δυτικό τμήμα του αγωγού, μήκ. 4,90 μ., διέφερε τελείως ως προς τη μορφή από το ανατολικό τμήμα και από όσα τμήματα του ίδιου αγωγού έχουν εντοπισθεί σε άλλα οικόπεδα. Ήταν, δηλαδή, κατασκευασμένο από πήλινα κυλινδρικά στελέχη που εφάρμοζαν με ακρίβεια μεταξύ τους, καθώς στο ένα άκρο τους διαμορφωνόταν ένα είδος επίσης κυλινδρικού αλλά στενότερου «στομίου», το οποίο προσαρμοζόταν στο ευρύτερο άκρο του προηγούμενού του στελέχους. Στα σημεία επαφής, υδραυλικό κονίαμα εξασφάλιζε την πλήρη στεγανότητα. Κάθε ένα από τα κυλινδρικά στελέχη είχε συνολικό μήκος, μαζί με το εισέχον στενότερο άκρο του, 0,58 μ., πάχος τοιχωμάτων 0,02-0,025 μ., διάμετρο στο ευρύ άκρο 0,32 και στο στενότερο 0,26 μ. Στο τοίχωμα κάθε πήλινου σωλήνα είχε διανοιχθεί, πριν από την όπτηση, μία ελλειψοειδής οπή (διαμ. 0,15x0,10 μ.), που προφανώς διευκόλυνε τον καθαρισμό αλλά και τις εργασίες τοποθέτησης των στελεχών κατά τη διάρκεια κατασκευής του αγωγού. Η σύνδεση των δύο διαφορετικής μορφής τμημάτων του αγωγού επιτεύχθηκε με επικάλυψη του σημείου επαφής από άφθονο υδραυλικό κονίαμα, που εμπόδιζε τη διαρροή ή την εισροή υδάτων. Η ρύση γι-

8. ΠΑΕ 1963, σ. 7 κ.ε.

9. Η αρίθμηση των οικοπέδων δεν έγινε σύμφωνα με τη χρονολογική σειρά διεξαγωγής των ανασκαφών, ούτε με αξιολόγηση της σπουδαιότητος των ευρημάτων, αλλά με τοπογραφικά κριτήρια, αρχίζοντας δηλαδή, από Β. και Δ. προς Α. και Ν. (Σχέδ. 2).

Η σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαφών οφείλεται στον αρχιτέκτονα της Εφορείας Κωνστ. Γκιζελή, εκτός από την υπ' αριθ. 2, την οποία αποτύπωσε η υπομηχανικός Αικ. Συμεώνογλου. Τα ημερολόγια τηρήθηκαν από την αρχαιολόγο Χ. Λαναρά. Η υπογράφουσα είχε την επίβλεψη των ανασκαφών, πραγματοποίησε τις λήψεις των ανασκαφικών φωτογραφιών και τήρησε ανασκαφικά ημερολόγια για σύντομα χρονικά διαστήματα.

10. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 30· 43 (1988): Χρονικά, σ. 41 (οικόπεδο Ρομπότη), σ. 43 (οικόπεδο Κανάκη).

Σχέδ. 2. Ελευσίνα. Γενικός τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται οι ανασκαφέντες χώροι το 1991.

νόταν από Α. προς Δ., όπως φάνηκε από το γεγονός ότι το δάπεδο του αγωγού στο ανατολικό άκρο βρισκόταν σε βάθος 2,62, ενώ στο δυτικό σε βάθος 2,98 μ.

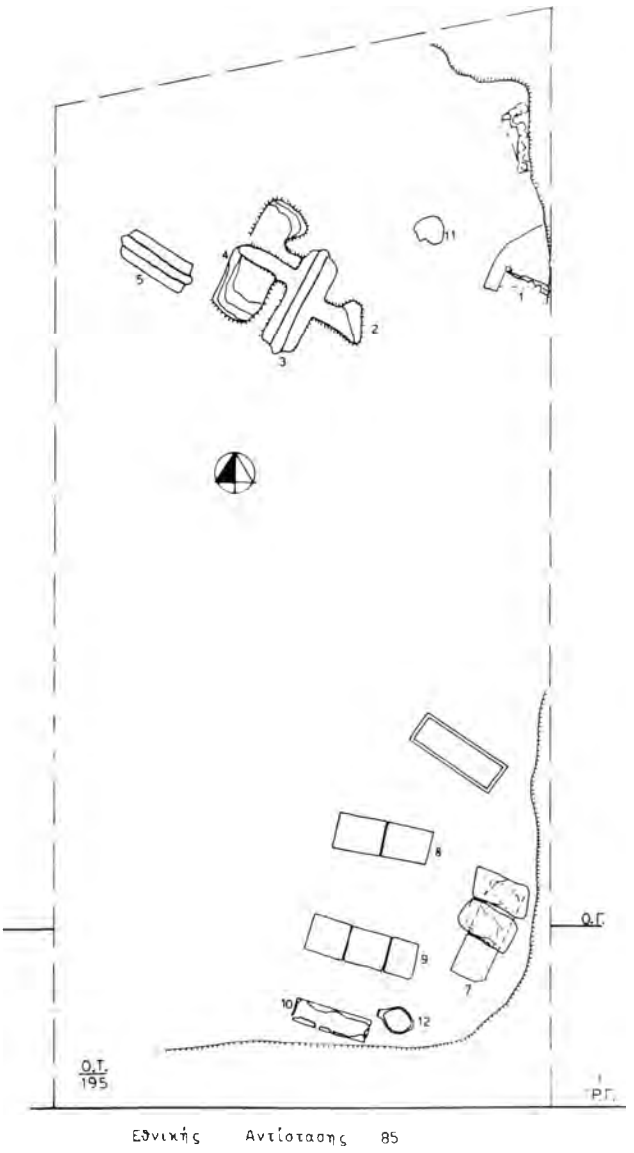
Κατά την έρευνα δεν βρέθηκαν όστρακα αγγείων ούτε άλλα κινητά ευρήματα, ώστε να καταστεί δυνατή η ακριβής χρονολόγηση του αγωγού.

2. Οδός Εθνικής Αντιστάσεως 85 (Ο.Τ. 195, οικόπεδο Παν. Ρόκκα) (Σχέδ. 3)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που απέχει 500 μ. περίπου από τους βόρειους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης της Ελευσίνας, κατά τη διάρκεια εργασιών θεμελίωσης νέας οικοδομής, ήρθαν σε φως η συνέχεια αρχαίου νεκροταφείου, καθώς και η προέκταση ισχυρού αναλημματικού τοίχου, που είχαν εντοπισθεί για πρώτη φορά στη σωστική ανασκαφή του γειτονικού οικοπέδου ιδιοκτησίας Χαρ. Θάνου[11]. Ο ισχυρός τοίχος πιθανότατα διέσχιζε ολόκληρο το πλάτος του οικοπέδου Ρόκκα, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., αλλά από την αρχική διαδρομή του σωζόταν μόνο ένα μικρό τμήμα, μήκ. μόλις 1,60 μ., στο νοτιοανατολικό άκρο του σκάμματος, επειδή ο υπόλοιπος είχε προφανώς καταστραφεί από τα θεμέλια της παλιάς οικοδομής. Το σωζόμενο τμήμα απαρτιζόταν από δύο κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους, τοποθετημένες παράλληλα, κατά μήκος των δύο όψεων του τοίχου. Κάθε λιθόπλινθος είχε μήκος 1,60 και πλάτος 0,75 μ., ώστε το συνολικό πλάτος του τοίχου ήταν 1,50 μ. Η άνω επιφάνεια του σωζόμενου δόμου ήταν σε βάθος 0,60 μ. και εδραζόταν σε βάθος 1,25 μ., πάνω σε έναν από τους τάφους, επιβεβαιώνοντας έτσι τη χρονολόγηση του τοίχου σε εποχή μεταγενέστερη του νεκροταφείου.

Στο οικόπεδο Ρόκκα εντοπίσθηκαν συνολικά δεκαπέντε τάφοι, συγκεντρωμένοι σε δύο συστάδες, από τις οποίες η μία αναπτυσσόταν προς Β. και η άλλη προς Ν.-ΝΑ. του οικοπέδου. Η διάταξη αυτή υποκινεί την υπόθεση ότι ενδεχομένως στον κενό από τάφους χώρο, μεταξύ των δύο συστάδων, διερχόταν αρχαία οδός, πλ. 3,50 μ. περίπου, με κατεύθυνση από ΝΑ.-ΒΔ. Η διέ-

11. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 31-32.

Σχέδ. 3. Ελευσίνα. Οδός Εθνικής Αντιστάσεως 85. Κάτοψη της ανασκαφής.

λευση της οδού δεν επιβεβαιώθηκε σαφώς με τον εντοπισμό οδοστρωμάτων, καθώς οι ανώτερες επιχώσεις του οικοπέδου, μέχρι το επίπεδο των τάφων, είχαν διαταραχθεί από τα θεμέλια της παλιάς οικοδομής και τις εργασίες διάλυσής τους. Εν τούτοις, ενδείξεις ενισχυτικές για την ύπαρξή της παρέχουν η απουσία οστράκων στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των δύο συστάδων, η διάταξη των τάφων παράλληλα ή κάθετα προς τον άξονα της υποτιθέμενης οδού, καθώς και η παρουσία του ισχυρού τοίχου, ο οποίος ίσως οριοθετούσε τη νότια παρυφή μιας μεταγενέστερης φάσης της οδού.

Από τους 15 τάφους της ανασκαφής οι περισσότεροι, συγκεκριμένα επτά, ήταν πυρές. Τα ορύγματα τους, όπως άλλωστε και όλων των υπολοίπων τάφων, είχαν διανοιχθεί σε προσχωσιγενές στρώμα αμμοχάλικου. Τρεις από τις πυρές, οι Τ6, Τ13 και Τ14, απλώς εντοπίσθηκαν, χωρίς να ερευνηθούν, καθώς επεκτείνονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους μέσα στο άσκαφτο. Οι υπόλοιπες, δηλαδή οι Τ2, Τ3, Τ4 και Τ5, είχαν διαστάσεις κατά μέσο όρο 2Χ0,80 μ. και σχεδόν όλες διέθεταν ένα στενό αυλάκι αερισμού λαξευμένο στον κατά μήκος άξονά τους. Η στρώση καύσης, που κάλυπτε το δάπεδο των ορυγμάτων τους, είχε πάχος 0,15-0,20 μ. περίπου και μέσα σ' αυτή υπήρχαν απανθρακωμένα ξύλα και υπολείμματα ασβεστοποιημένων οστών. Σε καμία όμως από τις πυρές δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Οι άλλοι τάφοι της ανασκαφής ήταν δύο παιδικοί εγχυτρισμοί, δύο κεραμοσκεπείς καλυβίτες και οι υπόλοιποι ήταν ενταφιασμοί σε τέσσερις λίθινες λάρνακες. Κεραμοσκεπείς ήταν οι τάφοι 1 και 10, που είχαν και οι δύο προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

Ο *τάφος 1*, στα ΒΑ. του σκάμματος, ήταν μισοκατεστραμμένος και κατά τον καθαρισμό του δεν βρέθηκαν οστά ή κτερίσματα.

Ο *τάφος 10*, στο νότιο άκρο του σκάμματος, σωζόταν καλύτερα. Ο νεκρός είχε αποτεθεί ύπτιος, απευθείας πάνω στο έδαφος και καλυπτόταν, κατά το συνηθισμένο τρόπο, από δύο ζεύγη λακωνικών στρωτήρων, τοποθετημένων κατά μήκος των μακρών πλευρών του τάφου. Μερικοί αργοί λίθοι, σφηνωμένοι στην περιφέρεια του ορύγματος, συγκρατούσαν τις κεραμίδες στη θέση τους. Δύο επιπλέον στρωτήρες, τοποθετημένοι κάθετα, έκλειναν τις στενές πλευρές του τάφου. Μοναδικό κτέρισμα ήταν ένα μελαμβαφές σφαιρικό ληκύθιο, ύψ. 0,072 μ., με κάθετες εγχαράξεις στην κοιλιά (4ου αι. π.Χ.), που βρέθηκε δίπλα στο δεξιό βραχίονα του νεκρού.

Από τους δύο εγχυτρισμούς, ο ένας (Τ11) βρέθηκε εντελώς κατεστραμμένος, στα βόρεια του οικοπέδου. Ο δεύτερος εγχυτρισμός (Τ12) ήταν ο μοναδικός τάφος της ανασκαφής που ανήκει στην αρχαιότερη φάση του νεκροταφείου, η οποία, όπως είχε διαπιστωθεί στο οικόπεδο Θάνου, ανάγεται στους υστερογεωμετρικούς και πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους. Το αγγείο του εγχυτρισμού 12, ήταν ένας άβαφος πίθος, ύψ. 0,85 μ., με ενιαίο περίγραμμα, στενή βάση, ωοειδές σώμα, ευρύ λαιμό και πλατύ οριζόντιο χείλος, διαμ. 0,32 μ. Ο πίθος είχε τοποθετηθεί οριζόντια, στον πυθμένα ελλειψοειδούς ορύγματος, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Το στόμιό του, το έφρασσε ένα μεγάλο όστρακο από λαιμό αμφορέα. Μέσα στον πίθο βρέθηκαν μόνο λείψανα από το κρανίο του ενταφιασμένου παιδιού.

Ενταφιασμοί σε σαρκοφάγους βρέθηκαν μόνο στη

νότια συστάδα και ήταν οι τάφοι 7, 8, 9 και 15. Ακολουθεί η αναλυτική περιγραφή τους:

Τάφος 7. Λίθινη λάρνακα, διαστ. 2,17x0,80 μ., πάνω στην οποία εδραζόταν το σωζόμενο τμήμα του ισχυρού αναλημματικού τοίχου. Οι καλυπτήριες πλάκες της, που παρουσίαζαν μια ακανόνιστη αετωματική διαμόρφωση, βρέθηκαν κατεστραμμένες, είτε επειδή υποχώρησαν από το βάρος του τοίχου που εδραζόταν πάνω τους, είτε επειδή ο τάφος είχε συληθεί, σε αρχαία οπωσδήποτε εποχή, πριν ή και κατά τη διάρκεια κατασκευής του τοίχου. Τα οστά του νεκρού βρέθηκαν διαταραγμένα. Μαζί τους βρέθηκαν μία σιδερένια στλεγγίδα και τρία σιδερένια καρφιά, μήκ. 0,065-0,07 μ., με ίχνη ξύλου πάνω τους, γεγονός που συνιστά ένδειξη για τη χρήση ξύλινου φερέτρου ή φορείου.

Τάφος 8. Η λάρνακα, από κογχυλιάτη πωρόλιθο, διαστ. 2,15x0,90 μ., ήταν καλυμμένη με επίπεδες πλάκες από το ίδιο υλικό. Περιείχε δύο επάλληλους νεκρούς, που ο καθένας τους ήταν κτερισμένος με μία σιδερένια στλεγγίδα. Κάτω από το κρανίο του ανώτερου σκελετού βρέθηκε μία χάλκινη βελόνα, μήκ. 0,075 μ., που ίσως συγκρατούσε κάποιο ύφασμα, που κάλυπτε το κρανίο του νεκρού.

Τάφος 9. Η ορθογώνια λάρνακα, από κογχυλιάτη πωρόλιθο, διαστ. 2,20x0,80 μ., βρέθηκε ασύλητη με τις τρεις, πωρολιθικές επίσης, καλυπτήριες πλάκες της, ανέπαφες, στην αρχική τους θέση. Ο νεκρός είχε αποτεθεί στο δάπεδο της λάρνακας, ύπτιος, εκτεταμένος, με το κεφάλι προς ΝΑ. Κατά τον καθαρισμό του τάφου, πάνω από το σκελετό, βρέθηκαν διάσπαρτα, δεκατέσσερα μικρά χάλκινα καρφιά (μήκ. 0,02 μ.), με εφηλίδες σε σχήμα μύκητος, που προφανώς διακοσμούσαν αντικείμενο από φθαρτή οργανική ύλη. Κοντά στα πόδια του νεκρού, βρέθηκε μαχαιρίδιο (μήκ. 0,185 μ.), με λεπίδα που κυρτώνεται και διαπλατύνεται στο άκρο της. Στον τάφο βρέθηκαν επίσης υπολείμματα σαπωνοειδούς ουσίας και ένα κεφάλι από πήλινο γυναικείο ειδώλιο.

Τάφος 15. Η λίθινη λάρνακα από εύθρυπτο κογχυλιάτη, διαστ. 2,18x0,78 μ., εδραζόταν σε βάθος 2,70 μ. Στο δάπεδό της είχε αποτεθεί, σε ύπτια και εκτεταμένη θέση, άτομο νεαρής σχετικά ηλικίας, όπως τεκμαίρεται από την άριστη διατήρηση της οδοντοστοιχίας του. Το νεκρό συνόδευαν τα ακόλουθα ευρήματα: μία λεπτή χάλκινη βελόνα, μήκ. 0,08 μ., ένας μικρός χάλκινος κρίκος, διαμ. 0,015 μ., που ήταν προσηλωμένος σε αντικείμενο από φθαρτό υλικό με ένα μικρό σιδερένιο καρφάκι με χάλκινη εφηλίδα· ένα ακέραιο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ύψ. 0,08 μ., κοσμημένο με ερυθρόγραφο ανθέμιο εντός τόξου (4ου αι. π.Χ.), μία μικρή δίωτη λεκανίδα με υποδοχή για πώμα, το οποίο όμως δεν βρέθηκε. Τα υπολείμματα ερυθρού χρώματος που βρέθηκαν κοντά στη λεκανίδα, προφανώς αποτελούσαν ψιμμύθιο. Βρέθηκαν, επίσης, λείψανα σαπωνοειδούς ουσίας, καθώς και ίχνη κίτρινης ώχρας. Βρέθηκαν ακόμη δύο επιμήκη οστέινα πλακίδια (μήκ. 0,08 μ.), ίσως από χτένι. Το σημαντικότερο όμως εύρημα ήταν τα λεπτοδουλεμένα οστέινα εξαρτήματα που συνιστούσαν ένα αδράχτι, μήκ. 0,32 μ. περίπου.

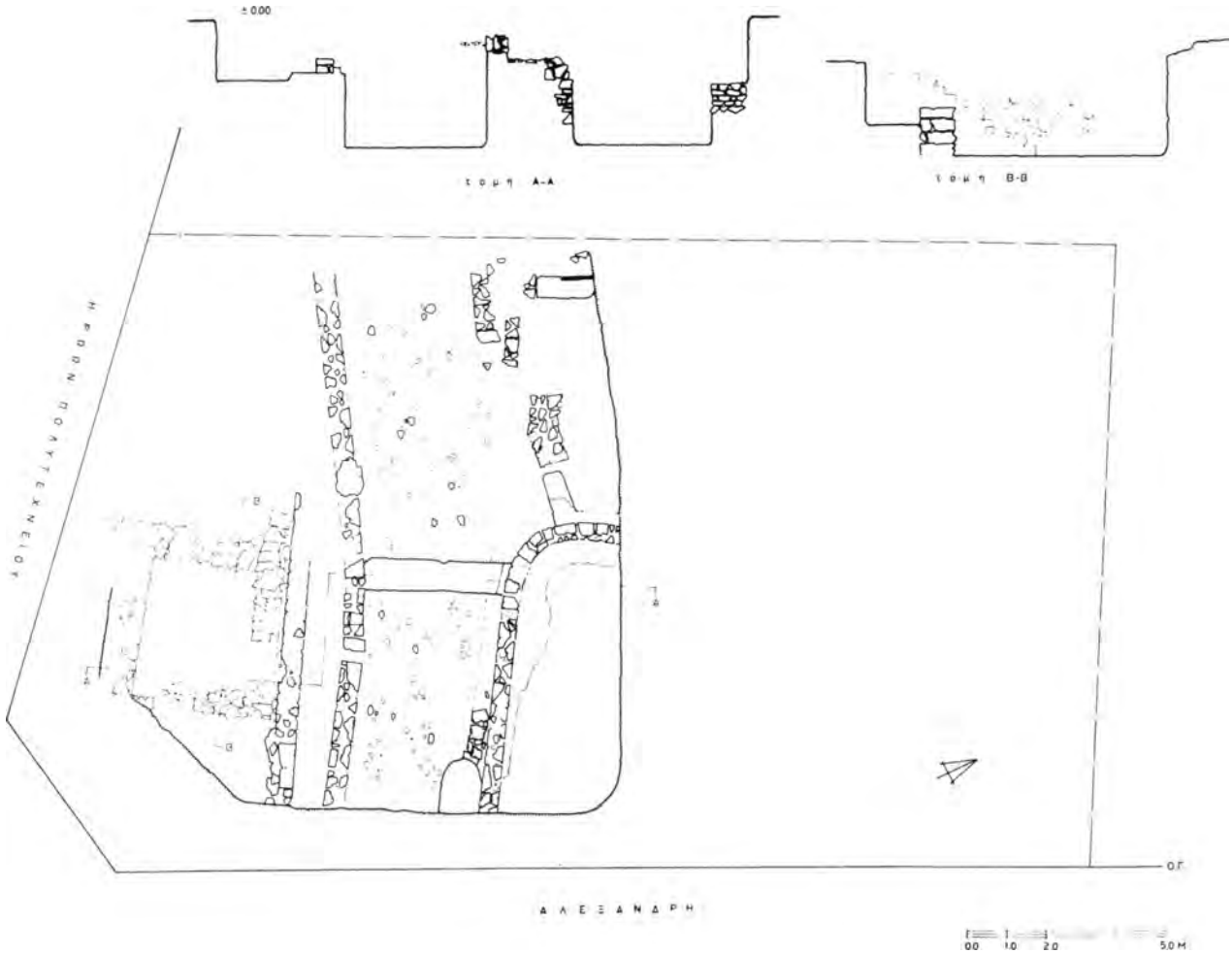
Τα κτερίσματα του τάφου αποτελούν σαφείς ενδείξεις για τον καθορισμό του φύλου του ενταφιασμένου στον τάφο 15 σκελετού.

3. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Θηβών) (Ο.Τ. 150, οικόπεδο Χάκαλη) (Σχέδ. 4)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την επέκταση κτίσματος στο παραπάνω οικόπεδο, εντοπίσθηκαν αρχαία και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα. Το οικόπεδο βρίσκεται 500 μ. περίπου ΒΔ. του αρχαιολογικού χώρου, στη συμβολή της μικρής οδού Αλεξανδρή με την οδό Θηβών, την κύρια οδική αρτηρία της Ελευσίνας που οδηγεί προς τη Βοιωτία και πρόσφατα μετονομάσθηκε σε οδό Ηρώων Πολυτεχνείου. Η ανασκαφή του οικοπέδου έφερε σε φως τμήμα αρχαίας οδού, που είχε κατεύθυνση από Α. προς Δ., την ίδια δηλαδή κατεύθυνση με τη σύγχρονη οδό Θηβών, αλλά μερικά μέτρα βορειότερα. Τμήματα της ίδιας αρχαίας οδού έχουν εντοπισθεί στο παρελθόν σε ανασκαφές οικοπέδων κατά μήκος της βόρειας πλευράς της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου[12]. Φαίνεται λοιπόν ότι η σύγχρονη οδός ακολουθεί, τουλάχιστον για ένα μεγάλο τμήμα της, την πορεία του αρχαίου δρόμου προς τη Θήβα, με μικρή διαφοροποίηση. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα της διαχρονικότητας που χαρακτηρίζει τη χάραξη του οδικού δικτύου σύνδεσης των οικιστικών κέντρων μεταξύ τους, αφού αυτή επηρεάζεται καθοριστικά από τη μορφολογία του εδάφους και ακολουθεί συνήθως φυσικές διόδους.

Η αρχαία οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 14 μ. εντός των ορίων του οικοπέδου Χάκαλη, αλλά εμφανώς συνεχιζόταν μέσα στο άσκαφτο, προς Δ. μέσα στην όμορη ιδιοκτησία και προς Α. κάτω από την οδό Αλεξανδρή. Οι δύο αναλημματικοί τοίχοι της οδού εντοπίσθηκαν σε μικρό σχετικά βάθος (0,55 μ.) από τη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους. Η μεταξύ τους απόσταση, δηλαδή το πλάτος της οδού, κυμαινόταν από 3 (ανατολικό άκρο) έως 3,40 μ. (δυτικό άκρο). Το βόρειο ανάλημμα της οδού (τοίχος 5), σωζόταν αποσπασματικά, καθώς το κεντρικό του τμήμα είχε καταστραφεί από μεταγενέστερες παραβιάσεις. Αντίθετα, το νότιο ανάλημμα, ο τοίχος 1, σωζόταν σ' ολόκληρο το μήκος

12. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 39· 45 (1990): Χρονικά, σ. 54-56 (οικόπεδο Φιλιππή, αριθ. 5).

Σχέδ. 4. Ελευσίνα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Θηβών). Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α και Β-Β .

του οικοπέδου και μάλιστα διαπιστώθηκε ότι προς το μέσον περίπου της εντός του σκάμματος πορείας του, παρουσίαζε μία καμπυλότητα, στρεφόμενο ελαφρά προς ΝΔ. Σε απόσταση 1 μ. σχεδόν, νότια του νότιου αναλήμματος της οδού, εντοπίσθηκε ο Τχ3, με κατεύθυνση επίσης Α.-Δ., του οποίου η ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια βρισκόταν σε βάθος 1,05 μ., δηλαδή στο επίπεδο έδρασης του Τχ1. Ο Τχ3 αποτελούσε το νότιο ανάλημμα αρχαιότερης φάσης της οδού, η οποία σε αυτή την αρχαιότερη φάση της είτε είχε μεγαλύτερο πλάτος, είτε διερχόταν κάπως νοτιότερα από τη νεότερη πορεία της. Ο βόρειος αναλημματικός τοίχος της αρχαιότερης φάσης δεν εντοπίσθηκε. Το οδόστρωμα που αντιστοιχούσε στη νεότερη φάση της οδού είχε επιφάνεια εξαιρετικά σκληρή, από συμπιεσμένο αμμόχωμα με μικρές πέτρες και κροκάλες, και εντοπίσθηκε σε βάθος 0,70 μ. Από μία στρωματογραφική τομή που διανοίχθηκε εγκάρσια στην πορεία της οδού, διαπιστώθηκε ότι το ανώτερο αυτό οδόστρωμα είχε πάχος 0,30 μ. περίπου. Κάτω από αυτό εντοπίσθηκαν δύο άλλα οδοστρώματα από σκληρό αμμοχάλικο, που ανήκαν στην αρχαιότερη φάση της οδού και αντιστοιχούσαν στο αρχαιότερο ανάλημμα (Τχ3). Η επιφάνεια του ανώτερου από αυτά βρισκόταν σε βάθος 1,05 μ. και του κατώτερου σε βάθος 1,20 μ.

Στα βόρεια της οδού, και συγκεκριμένα στα βορειοανατολικά του σκάμματος, αποκαλύφθηκε τμήμα επιμήκους κτίσματος, το οποίο στη δυτική του πλευρά σχημάτιζε καμπύλη, εν είδει αψίδος. Το κτίσμα, του οποίου ο κεντρικός άξονας ήταν προσανατολισμένος Α.-Δ., ήταν αρχαιότερο από τις φάσεις της οδού που περιγράφηκαν παραπάνω. Ήταν σαφές ότι επρόκειτο για κτίσμα σημαντικών διαστάσεων, καθώς αποκαλύφθηκε σε μήκος 7 μ., αλλά εμφανώς συνεχιζόταν προς Α. μέσα στο άσκαφτο. Ούτε το πλάτος του κτιρίου ήταν δυνατό να διαπιστωθεί, αφού η βόρεια μακρά

πλευρά του βρισκόταν κάτω από τη σύγχρονη οικοδομή. Από τον τοίχο του κτιρίου σωζόταν μόνο το λιθολόγημα, πλ. 0,50 μ., από αδροδουλεμένες ασβεστολιθικές πέτρες, μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους, συνδεδεμένες με λάσπη. Πάνω σε αυτό το λιθολόγημα, ύψ. 0,40 μ., θα εδραζόταν αρχικά η ανωδομή του κτιρίου, προφανώς από ωμές «γάινες» πλίνθους. Εντοπίσθηκαν δύο στρώσεις δαπέδου, από πατημένο πηλόχωμα, που συνανήκαν στο κτίριο. Τα δάπεδα αυτά σώζονταν αποσπασματικά, κυρίως κατά μήκος του τοίχου. Η επιφάνεια της ανώτερης στρώσης πηλοχώματος βρισκόταν σε βάθος 1,23 και της κατώτερης σε βάθος 1,40 μ. Για τον τρόπο στέγασης του κτιρίου, δεν εντοπίσθηκαν σαφή στοιχεία, γιατί, κατά ατυχή συγκυρία, μία μεταγενέστερη παραβίαση είχε αποκόψει ολόκληρο το κεντρικό τμήμα του δαπέδου, όπου θα ήταν εύλογο να αναζητηθούν ενδείξεις για τυχόν υπάρχουσα εσωτερική στήριξη. Δυστυχώς και στο εξωτερικό του κτιρίου ήταν αδύνατος ο εντοπισμός στοιχείων, αφού κατά μήκος του νότιου μακρού τοίχου διερχόταν η μεταγενέστερη οδός, ενώ στα δυτικά της αψίδας είχε συντελεσθεί αναμόχλευση επιχώσεων.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από τον ορίζοντα χρήσης στο εσωτερικό του κτιρίου ήταν πρώιμων αρχαϊκών χρόνων.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του σκάμματος, δηλαδή στα δυτικά του αψιδωτού κτιρίου, εντοπίσθηκαν τάφοι, που ανήκαν σε παρόδιο νεκροταφείο, το οποίο είχε αναπτυχθεί κατά μήκος της βόρειας παρυφής της οδού. Όμως οι μεταγενέστερες παραβιάσεις είχαν προξενήσει μερική ή και ολοσχερή καταστροφή των τάφων. Συγκεντρωμένα σε σωρούς ή διάσπαρτα βρέθηκαν κομμάτια κεραμιδιών, μικροί λίθοι και ατρακτόσχημα μυροδοχεία, που προφανώς προέρχονταν από την κτέριση των τάφων. Άθικτοι από τις παραβιάσεις βρέθηκαν μόνο δύο τάφοι· ένας ενταφιασμός ενηλίκου σε κεραμοσκεπή τάφο, προσανατολισμένος Β.-Ν., κάθετος δηλαδή στην πορεία της οδού και ένας εγχυτρισμός νηπίου, κοντά στην αψίδα του αρχαϊκού κτιρίου.

Στα νότια της οδού, στη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος, αποκαλύφθηκε τμήμα παρόδιου κτίσματος και συγκεκριμένα ένας χώρος που είχε κάτοψη σχήματος τετραγώνου με πλευρά 3,50 μ. Ο χώρος ήταν υπόγειος εκ κατασκευής και κατά μήκος του δυτικού τμήματος του βόρειου τοίχου του αποκαλύφθηκε λίθινη κλίμακα καθόδου, αποτελούμενη από εννέα βαθμίδες. Επομένως, η είσοδος στο χώρο γινόταν από τη βορειοδυτική του γωνία, απευθείας από το δρόμο. Οι τοίχοι του υπογείου ήταν κατασκευασμένοι με ακανόνιστο σύστημα τοιχοδομίας από ασβεστόλιθους διαφόρων μεγεθών, που έφεραν κατεργασία μόνο στη μία τους όψη, αυτή προς το εσωτερικό του χώρου, αφού οι εξωτερικές τους πλευρές δεν ήταν ορατές, ως αναλημματικές (Πίν. 30 β).

Η βόρεια πλευρά χώρου ήταν ευθυγραμμισμένη, μολονότι σε βαθύτερο επίπεδο, με το αρχαιότερο ανάλημμα της οδού (Τχ3), γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κτίσμα ήταν σύγχρονο με την αρχαιότερη φάση της οδού.

Το υπόγειο κατά την ανασκαφή του βρέθηκε γεμάτο λιθοπλίνθους και αργούς λίθους που έδιναν την εικόνα καταστροφής από φυσικά αίτια και όχι από βαθμιαία φθορά ύστερα από ερήμωση. Φαίνεται ότι το κτίσμα, αλλά και το σύγχρονό του αρχαιότερο ανάλημμα της οδού, παρασύρθηκαν από την ορμή χειμάρρου ή γκρεμίσθηκαν από σεισμό. Η απουσία ιχνών πυρκαϊάς ενισχύει αυτή την υπόθεση. Επίσης, η μεγάλη ποσότητα κεραμικής που βρέθηκε στην επίχωση του υπογείου, το γεγονός ότι βρέθηκαν αρκετά αγγεία ολόκληρα και πιθανώς άλλα θα συμπληρωθούν μετά την ολοκλήρωση της συντήρησής τους και κυρίως η ομογενής χρονολόγηση του συνόλου της κεραμικής στα τέλη του 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ., μαρτυρούν οπωσδήποτε αιφνίδια εγκατάλειψη, που δεν επέτρεψε στους κατοίκους του κτίσματος να συναποκομίσουν την οικοσκευή τους.

Τα κινητά ευρήματα που ανασύρθηκαν από το στρώμα καταστροφής, αποτελούν ένα κλειστό σύνολο, που όπως ήδη αναφέρθηκε, χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., ακριβώς στη μετάβασή του προς τον 3ο αι. π.Χ. Προφανώς, άλλα από αυτά προέρχονται από το υπέργειο τμήμα του κτίσματος και άλλα από τον ίδιο τον υπόγειο χώρο. Αυτό τεκμαίρεται από την παράλληλη εύρεση οστράκων από λεπτά μελαμβαφή αγγεία συμποσίου (σκύφους, κάνθαρους, οινοχόες, πινάκια) μαζί με άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης (αμφορείς, λεκάνες, χύτρες), αλλά και από τον εντοπισμό ενδείξεων εργαστηριακής χρήσης του υπόγειου χώρου, δηλαδή, τέφρα συγκεντρωμένη σ' ένα κοίλωμα του δαπέδου του υπογείου, διάσπαρτα ή συγκεντρωμένα όστρεα πορφύρας, ένας αμφορέας με υπολείμματα ερυθρής ουσίας στο εσωτερικό του και μάζες μολύβδου.

Από το σύνολο των ευρημάτων, τα πιο αξιομνημόνευτα είναι τα εξής: ένας μελαμβαφής κρατηρίσκος, ύψ. 0,115 μ., με έντυπα ανθέμια στο εσωτερικό και την επιγραφή *ΦΙΛΟΤΗΣΙΑΣ*, γραμμένη με επίθετο λευκό, λίγο κάτω από το χείλος, εξωτερικά· ένας μελαμβαφής κάνθαρος με σύμπλεγμα τεσσάρων εντύπων ανθεμίων, εσωτερικά· μία μελαμβαφής λήκυθος, του τύπου με το ευρύ στόμιο, ύψ. 0,09 μ., που σώζεται ολόκληρη. Τμήμα πήλινης μήτρας με έγκοιλη παράσταση, όπου σώζεται το μεγαλύτερο μέρος μορφής ταύρου που εφορμά προς τα δεξιά· δύο τροχήλατα μελαμβαφή λυχνάρια.

Τα αρχαία λείψανα του οικοπέδου Χάκαλη καλύφθηκαν με άμμο και διατηρήθηκαν σε κατάχωση, αφού έγινε δραστική τροποποίηση του σχεδίου της οικοδομής.

4. Οδός Περσεφόνης και Χατζηδάκη (Ο.Τ. 134, οικόπεδο Μελ. και Χρ. Ρόκκα)

Στο μεγάλης επιφανείας (650 τ.μ.) παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται σε μικρή σχετικά απόσταση (300 μ.) βόρεια του αρχαιολογικού χώρου και γειτνιάζει με οικόπεδα όπου έχουν, παλαιότερα, διεξαχθεί σωστικές ανασκαφές, οι εκσκαφικές εργασίες για τη θεμελίωση νέας οικοδομής δεν έφεραν σε φως, παρ' ελπίδα, σημαντικά αρχαία λείψανα. Μόνο στη βόρεια παρυφή του οικοπέδου, σε βάθος 2 μ. περίπου, εντοπίσθηκε μία απόθεση κεραμικού υλικού, μέσα σε απλό όρυγμα, του οποίου τα όρια διαγράφηκαν μόνο προς Ν., καθώς προς Β. και Α. συνεχιζόταν κάτω από την όμορη οικοδομή, ενώ προς Δ. είχε αποκοπεί από το υπόγειο της παλιάς, κατεδαφισμένης οικίας. Παρότι, επομένως, ήταν αδύνατο να υπολογισθούν ακριβώς οι διαστάσεις του, ήταν σαφές ότι επρόκειτο για ευρύ όρυγμα, ακανόνιστου καμπύλου περιγράμματος, του οποίου ο πυθμένας εντοπίσθηκε σε βάθος 2,50 μ., λαξευμένος σε αμμώδες, προσχωσιγενές στρώμα. Η επίχωση που γέμιζε το όρυγμα ήταν καστανό χώμα με διάσπαρτα ίχνη από καρβουνάκια και κομμάτια κόκκινου καμένου πηλού. Η κεραμική που βρέθηκε στον αποθέτη προέρχεται από γραπτά τροχήλατα αλλά και από άβαφα χειροποίητα αγγεία που χρονολογούνται στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους.

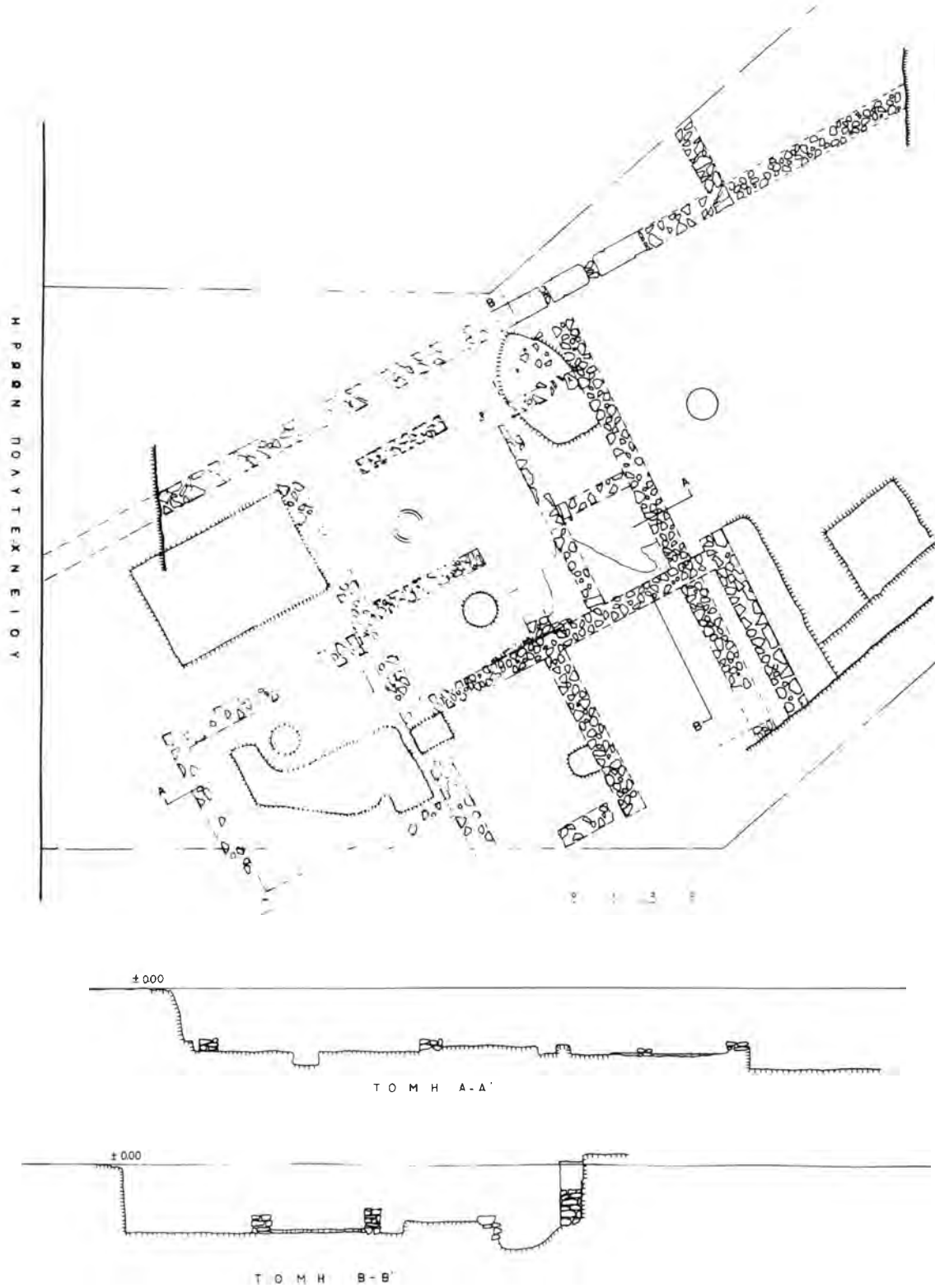
5. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου 4 (Ο.Τ. 119, οικόπεδο Ρεντούμη) (Σχέδ. 5· Πίν. 31 α)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση νέας οικοδομής στο επιφάνειας 458 τ.μ. οικόπεδο Ρεντούμη εντοπίσθηκαν αρχαία και έγινε διακοπή των οικοδομικών εργασιών. Από τα χώματα της εκσκαφής συγκεντρώθηκαν μερικά θραύσματα λίθινων ευρημάτων, από τα οποία σημαντικά είναι τα εξής: ανώτερο τμήμα επιτύμβιου κιονίσκου με την επιγραφή *ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ*, θραύσμα αγάλματος από πεντελικό μάρμαρο που σώζει κάθετες πτυχώσεις ιματίου, τμήμα από σπόνδυλο δωρικού κίονα και τριπτήρας σιτηρών από ηφαιστιογενές πέτρωμα.

Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε περιορίσθηκε, ως σωστική, στα 320 τ.μ. της προοριζόμενης προς οικοδόμηση επιφάνειας και έφερε σε φως τα ακόλουθα:

Έναν τοίχο (Τχ1) ισχυρής κατασκευής, με κατεύθυνση Β.-Ν., που διέσχιζε κατά μήκος το δυτικό τμήμα του οικοπέδου και συνεχιζόταν εμφανώς προς Ν., μέσα στο άσκαφτο, κάτω από το πεζοδρόμιο και το οδόστρωμα της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου. Στην προς Β. προέκταση του τοίχου 1, εντοπίσθηκε ομοειδές θεμέλιο (Τχ2), σύγχρονο ή λίγο νεότερο του Τχ1, το οποίο συνεχιζόταν επίσης μέσα στο άσκαφτο προς Β. Η πορεία του Τχ1 και της προέκτασής του (Τχ2), αποκαλύφθηκε σε μήκος 21 μ. εντός των ορίων του σκάμματος. Το πλάτος των τοίχων ήταν 0,55 μ. Η υποθεμελίωση των δύο τοίχων ήταν κατασκευασμένη από κροκάλες μεσαίου μεγέθους, σε κανονικές οριζόντιες περίπου στρώσεις, με συνδετικό υλικό πηλόχωμα. Η ανωδομή σωζόταν σε ένα τμήμα του Τχ1, μήκ. 4,20 μ., σε ύψος ενός δόμου, που απαρτιζόταν από τρεις μεγάλες λατυποπαγείς λιθοπλίνθους, τοποθετημένες όλες δρομικά και συνδεδεμένες με ασβεστοκονίαμα. Το ύψος της υποθεμελίωσης του Τχ1 ήταν 1 μ., ενώ του κατώτερου δόμου της ανωδομής του 0,60 μ. Δηλαδή, στο καλύτερα διατηρημένο τμήμα του ο Τχ1 είχε συνολικό ύψος 1,60 μ. Η άνω επιφάνεια των λιθοπλίνθων της ανωδομής του βρισκόταν στο ίδιο ύψος με το πεζοδρόμιο της σύγχρονης οδού και το θεμέλιό του εδραζόταν σε βάθος 1,60 μ. Ο χώρος δυτικά των Τχ1 και Τχ2 αφέθηκε άσκαφτος, ως όριο ασφάλειας από την όμορη προς Δ. οικοδομή. Αποκαλύφθηκε μόνο ένας τοίχος (Τχ3) κάθετος στο βόρειο άκρο του Τχ1, με τον οποίο ανήκε στην ίδια οικοδομική φάση. Η αποκάλυψη του Τχ3, που συνεχιζόταν προς Δ. κάτω από την όμορη οικοδομή, απέκλεισε το ενδεχόμενο να ερμηνευθούν οι τοίχοι 1 και 2 ως ανάλημμα οδού, υπόθεση που θα προέκυπτε εύλογα λόγω του μήκους της πορείας τους. Οι τοίχοι 1, 2 και 3 χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή.

Στο χώρο που εκτεινόταν ανατολικά των παραπάνω τοίχων αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα σύγχρονα με αυτούς αλλά και αρχαιότερά τους. Δύο πηγάδια, των οποίων η κατασκευή ή τουλάχιστον η τελευταία χρήση και η κατάχωση χρονολογούνται επίσης στους ρωμαϊκούς χρόνους, αποκαλύφθηκαν σε απόσταση 2-3 μ. ανατολικά του Τχ1. Τα τοιχώματα των πηγαδιών ήταν επενδυμένα με πήλινους δακτυλίους, που απαρτίζονταν από τρεις καμπύλες κεραμίδες ο καθένας, και είχαν διάμετρο 0,70 και ύψος 0,50 μ. Οι κεραμίδες έφεραν τις συνήθεις μηνοειδείς οπές, προς διευκόλυνση της τοποθέτησής τους, αλλά και του καθαρισμού των φρεάτων. Στο πηγάδι 1 βρέθηκε ριγμένος αρράβδωτος κιονίσκος από τεφρό λίθο, ύψ. 0,66 και διαμ. 0,30 μ. (αριθ. ευρ. Λ 204). Το πηγάδι 2, στο επίπεδο των ανώτερων σωζόμενων δακτυλίων του, ήταν γεμάτο με οστά μεγάλου ζώου, μάλλον ιπποειδούς. Η κεραμική αλλά και τα θραύσματα γυάλινων σκευών που βρέθηκαν στην επίχωση των πηγαδιών ήταν ρωμαϊκών χρόνων.

Σχέδ. 5. Ελευσίνα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Θηβών). Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄, Β-Β΄.

Στην επιφάνεια του οικοπέδου που εκτεινόταν ανατολικά των τοίχων 1 και 2, εκτός από τα πηγάδια αποκαλύφθηκαν και θεμέλια τοίχων που σχημάτιζαν ένα σύμπλεγμα επτά ορθογώνιων χώρων, που από την κεραμική που βρέθηκε στις επιχώσεις τους, χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Ήταν όμως ευδιάκριτες δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις που μαρτυρούσαν μερική τροποποίηση και ανακατασκευή του αρχικού σχεδίου. Δάπεδα από πατημένο πηλόχωμα, της αρχαιότερης φάσης, εντοπίσθηκαν σε πολύ μικρά τμήματα, καθώς είχαν υποστεί εκτεταμένες παραβιάσεις από λάκκους με ρωμαϊκή κεραμική. Η άνω επιφάνεια των θεμελίων βρισκόταν σε βάθος 1-1,20 μ. από το πεζοδρόμιο της σημερινής οδού και η έδρασή τους σε βάθος 1,55-1,60 μ. Όλα τα θεμέλια ήταν κατασκευασμένα κυρίως από κροκάλες και σποραδικά από αργούς λίθους μικρού μεγέθους, με συνδετικό υλικό το χώμα. Το πλάτος τους κυμαινόταν από 0,40-0,50 μ. Ο μόνος τοίχος που παρουσίαζε διαφοροποίηση, κατασκευασμένος από αδροδουλεμένους λίθους και κομμάτια κεραμιδιών, ήταν ισχυρότερος και παχύτερος (πλ. 0,65 μ.) και εδραζόταν σε μεγαλύτερο βάθος (2,15 μ.), ήταν ο Τχ12, ο οποίος κατά κάποιο τρόπο αποτελούσε και το όριο των αρχαίων λειψάνων, αφού στα βόρεια αυτού του τοίχου δεν αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων ή άλλα οικοδομικά στοιχεία.

Η απλή κατασκευή των τοίχων, οι μέτριες διαστάσεις τους και η κεραμική που βρέθηκε στις επιχώσεις τους, δηλαδή, όστρακα από αγγεία καθημερινής χρήσης (αμφορείς, λεκάνες, χύτρες, κυψέλη, μεγάλο τμήμα από πήλινο τηγάνι), κομμάτια αποθηκευτικού πίθου και πήλινες αγνύθες, βοηθούν στο χαρακτηρισμό των θεμελίων ως λειψάνων ιδιωτικής κατοικίας.

Οι τοίχοι ήταν θεμελιωμένοι σε προσχωσιγενή στρώματα ποτάμιων αποθέσεων, που πιστοποιούν για άλλη μία φορά τις συχνές πλημμύρες του ελευσινιακού Κηφισού και των μικρών χειμάρρων που συνέβαλαν σ' αυτόν. Το ανώτερο στρώμα ποτάμιων αποθέσεων, ένα στρώμα καθαρής ξανθοκόκκινης άμμου, ήταν το μόνο στο οποίο εντοπίσθηκαν ίχνη ανθρώπινης παρουσίας, δηλαδή λίγα όστρακα υστερογεωμετρικών αγγείων. Τα όστρακα όμως αυτά δεν συνιστούν ασφαλή μαρτυρία χρήσης του χώρου κατά τη γεωμετρική περίοδο, αφενός λόγω του μικρού αριθμού τους και αφετέρου επειδή δεν συσχετίσθηκαν με ακίνητα λείψανα της ίδιας εποχής και επομένως ενδέχεται να παρασύρθηκαν από αλλού και να αποτέθηκαν στο χώρο κατά τη διάρκεια κάποιας πλημμύρας.

Με τροποποίηση του σχεδίου της νέας οικοδομής και μεταφορά του υπογείου της στο κενό από αρχαία λείψανα βόρειο τμήμα του οικοπέδου, έγινε δυνατή η διατήρηση σε κατάχωση των αρχαίων οικοδομικών λειψάνων.

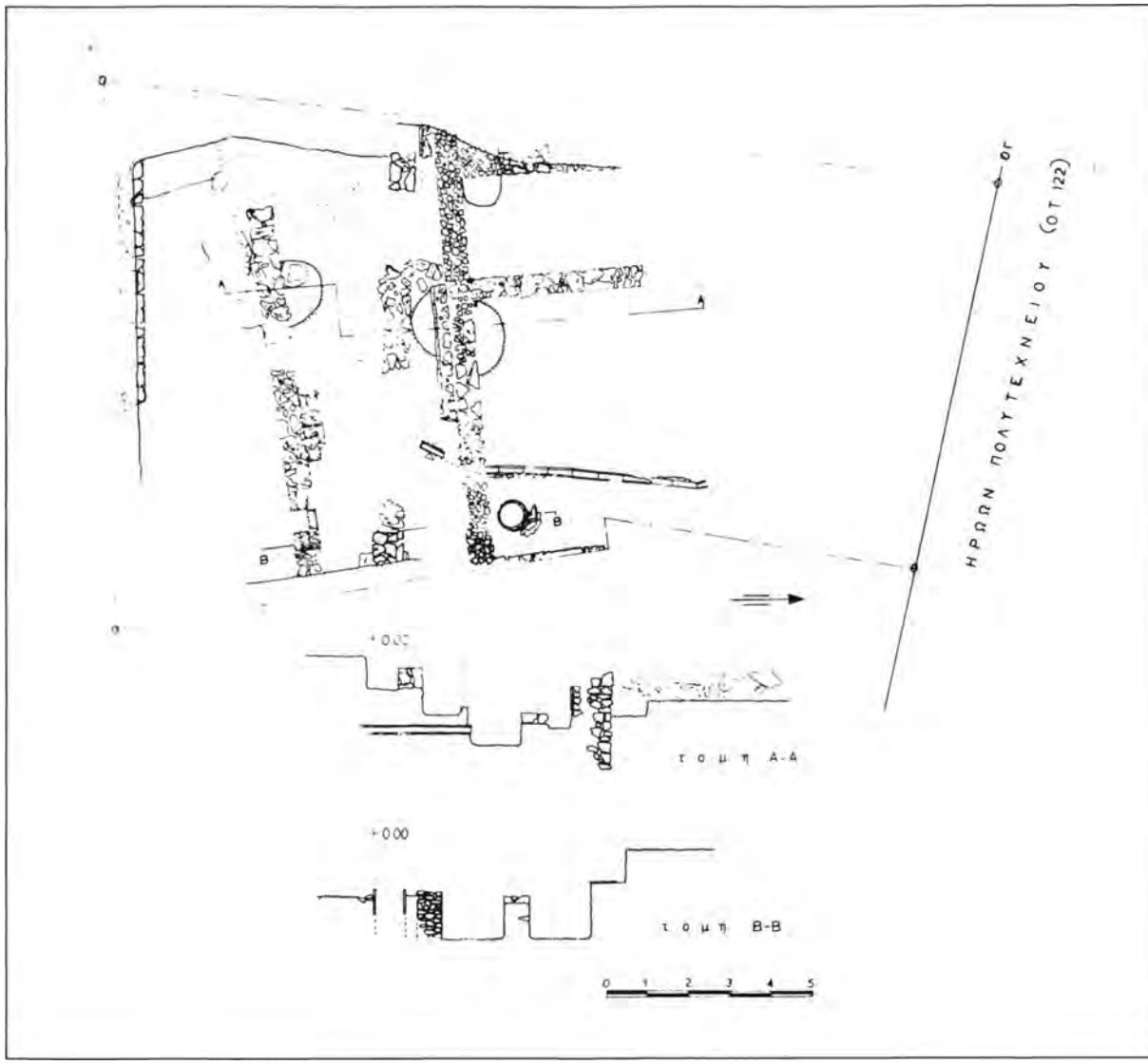
6. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Ο.Τ. 122, οικόπεδο Καρατζά) (Σχέδ. 6· Πίν. 31 β)

Κατά τις εργασίες θεμελίωσης νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο επιφανείας 210 τ.μ., που απέχει μόνο 150 μ. από τον αρχαιολογικό χώρο, εντοπίσθηκαν ίχνη αρχαίων και έγινε διακοπή των εργασιών προκειμένου να διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα. Από το μαντρότοιχο του παλιού κτίσματος αποτοιχίσθηκε θραύσμα (Λ 200), διαστ. 0,29x0,26 μ., από μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο του 4ου αι. π.Χ., που σώζει παράσταση όρθιας γυναικείας μορφής, από το λαιμό μέχρι το ισχίον, η οποία φέρει δωρικό πέπλο με κόλπο και απόπτυγμα και πάνω απ' αυτόν ιμάτιο (συνήθης τύπος Δήμητρας).

Η ανασκαφή που ακολούθησε στο μικρών διαστάσεων οικόπεδο, περιοριζόταν από τα αναγκαία όρια ασφαλείας από τις όμορες οικοδομές, καθώς και από το γεγονός ότι το υπόγειο της παλαιάς προϋπάρχουσας κατοικίας είχε αποκόψει τα αρχαία στρώματα επιχώσεων και τα τυχόν υπάρχοντα σ' αυτά οικοδομικά λείψανα, σ' ολόκληρο το βόρειο τμήμα του οικοπέδου, σε μία λωρίδα, πλ. 7 μ., κατά μήκος της οικοδομικής γραμμής της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου. Μία επιπλέον παραβίαση είχε επιφέρει ο βόθρος (διαμ. 2 μ.) της παλαιάς κατοικίας, προς ΝΑ. του σκάμματος.

Τα αρχαία λείψανα που έφερε σε φως η έρευνα, ανήκαν σε διάφορες χρονολογικές περιόδους.

Οι βαθύτερες επιχώσεις που μαρτυρούσαν ανθρώπινη παρουσία έφθαναν σε βάθος 2,10 μ. και κάτω απ' αυτές υπήρχαν προσχωσιγενή στρώματα αμμοχάλικου, χωρίς όστρακα. Παρόλο που σε μία δοκιμαστική τομή βρέθηκαν λίγα διάσπαρτα μυκηναϊκά όστρακα, η αρχαιότερη ασφαλής χρήση του χώρου ανάγεται στους «σκοτεινούς» λεγόμενους χρόνους, συγκεκριμένα στην ύστερη πρωτογεωμετρική και τη γεωμετρική περίοδο. Σε αυτές τις αρχαιότερες φάσεις ανήκουν τα εξής στοιχεία: α) τμήμα ενός τοίχου (Τχ10), μήκ. 1,60 και πλ. 0,60 μ., ο οποίος προς Α. συνεχιζόταν στο άσκαφτο, μέσα στα όρια της όμορης ιδιοκτησίας, β) τρία κυκλικά ορύγματα (βόθροι-αποθέτες) με γραπτή αλλά και άβαφη χειροποίητη κεραμική γεωμετρικών χρόνων, γ) τμήμα δαπέδου οικίας από συμπιεσμένο πηλόχωμα, μέγ. σωζ. διαστ. 5 (Α.-Δ.)x3,70 μ. (Β.-Ν.). Διακρίθηκαν τρεις αλλεπάλληλες επιστρώσεις, από τις οποίες η ανώτερη σε βάθος 1,86-1,96, η δεύτερη σε βάθος 1,96-2,05 και η τρίτη σε βάθος 2,05-2,10 μ. Άλλα στοιχεία που συνδέονταν με τα δάπεδα ήταν τρεις επίπεδοι πλακοειδείς λίθοι που προφανώς αποτελούσαν βάσεις ξύλινων ορθοστατών, μία κοιλότητα στο δάπεδο, επιχρισμένη με πηλό, που χρησίμευε ενδεχομένως για την ένθεση αποθηκευτικού αγγείου, καθώς και καμένα ίχνη οικιακής εστίας με υπολείμματα τέφρας.

Σχέδ. 6. Ελευσίνα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄, Β-Β΄.

Στην επόμενη φάση χρήσης του χώρου, που χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή, ανήκουν τμήματα ενός ισχυρού θεμελίου, πλ. 0,60 μ., από αργούς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και συνδετικό πηλόχωμα (Τχ8) καθώς και το μικρό σωζόμενο τμήμα ενός κάθετου σε αυτόν τοίχου (Τχ9), όμοιας κατασκευής.

Σε μεταγενέστερη φάση, μάλλον ελληνιστικής εποχής, ανήκουν τα ισχυρότατα θεμέλια τεσσάρων τοίχων, κατασκευασμένων πανομοιότυπα από ισομεγέθεις περίπου κροκάλες, σε κανονικές οριζόντιες στρώσεις με συνδετικό υλικό πηλόχωμα. Οι τοίχοι έχουν όλοι πλάτος 0,60 μ. και τα θεμέλιά τους, που σώζονται στο αξιοσημείωτο ύψος 1,50-1,70 μ., εδράζονται σε βάθος 2,40 μ. Οι τέσσερις αυτοί τοίχοι σχημάτιζαν δύο μεγάλους ορθογώνιους χώρους, από τους οποίους ο δυτικός είχε πλάτος 2,40 μ., ενώ ο ανατολικός ήταν κατά πολύ ευρύτερος, με πλάτος 6,10 μ. Το μήκος (Β.-Ν.) των χώρων δεν εξακριβώθηκε, επειδή το μεν νότιο όριο τους, ο Τχ5, σωζόταν σε ολόκληρο το πλάτος του οικοπέδου, σε μήκος 10 μ., αλλά η προς Β. συνέχεια των τριών κάθετων σε αυτόν τοίχων είτε βρισκόταν εκτός των ορίων του σκάμματος, είτε, στην περίπτωση του μεσαίου, διαχωριστικού των δύο χώρων, Τχ3, είχε αποκοπεί από το υπόγειο της παλιάς οικοδομής. Προφανώς και ο τοίχος που έκλεινε τους χώρους προς Β. είχε καταστραφεί από την κατασκευή του υπογείου.

Στην ανώτερη επιφάνεια των τοίχων αυτής της φάσης, που βρισκόταν σε βάθος 0,90-1 μ., εδράζονταν

τμήματα τοίχων τελείως διαφορετικής κατασκευής, από μεγάλους αργούς λίθους και κομμάτια λιθοπλίνθων σε β΄ χρήση, που σχημάτιζαν κτίσμα με την ίδια κάτοψη όπως το προηγούμενο, αλλά με διαφορετική τοιχοδομία. Στη φάση αυτή, ή λίγο αργότερα έγινε και η διαπλάτυνση του Τχ5, κατά 0,40 μ. και επιχρίσθηκε η νότια όψη του με παχύ υδραυλικό κονίαμα. Παρόλο που η πλήρης διατάραξη των ανώτερων επιχώσεων της ανασκαφής δεν επέτρεψε τη βάσει στρωματογραφικών κριτηρίων ακριβή χρονολόγηση των φάσεων, είναι εντούτοις εύλογο ότι η μεταξύ τους χρονική διαφορά ήταν σχετικά μικρή, αφού στη νεότερη φάση χρησιμευσαν ως θεμελίωση οι αρχαιότεροι τοίχοι, που θα ήταν ακόμη ορατοί.

Με τις οικοδομικές φάσεις αυτού του κτιρίου που η ερμηνεία του, λόγω της αποσπασματικότητάς του, δεν είναι σαφής, εκτός από τους τοίχους, συνδέονται και τα παρακάτω οικοδομικά στοιχεία:

α) Ένα πηγάδι που αποκαλύφθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του ανατολικού χώρου του κτιρίου. Τα τοιχώματά του ήταν επενδυμένα με πήλινους δακτυλίους, διαμ. 0,80 και ύψ. 0,50 μ. Κάθε δακτύλιος απαρτιζόταν από τρεις καμπύλες κεραμίδες, οι οποίες έφεραν από μία μηνοειδή οπή. Σε μία από τις κεραμίδες, υπήρχε χαραγμένο στο περιχείλωμα ένα Δ, που μάλλον ήταν σήμα του κεραμέα.

β) Ένας αγωγός από πήλινα στελέχη, διατομής ανεστραμμένου Π. Το μήκος κάθε στελέχους ήταν 0,60 και το πλάτος 0,21 μ. Ο αγωγός, που είχε κατεύθυνση Β.-Ν., αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 6,90 μ. Η ροή στον αγωγό γινόταν από Β.-Ν., όπως διαπιστώθηκε από το γεγονός ότι το δάπεδό του στο βόρειο άκρο βρισκόταν σε βάθος 1 μ., ενώ στο νότιο σε βάθος 1,28 μ.

Σε μία μεταγενέστερη ακόμη φάση, που χρονολογείται στην ύστερη αρχαιότητα, ανήκαν τμήματα τοίχου που αποκαλύφθηκαν κοντά στο νότιο όριο του σκάμματος, σε μικρό βάθος 0,40 μ. κάτω από τη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους. Ο τοίχος αυτός, αμελούς κατασκευής, είχε κατεύθυνση περίπου Α.-Δ., αλλά δεν ήταν παράλληλος προς τον τοίχο 5, δηλαδή το νότιο όριο του παλαιότερου κτιρίου. Με τον ύστερο αυτό τοίχο συνδέονταν και δύο τμήματα κεραμόστρωτων δαπέδων. Από τα κινητά ευρήματα αυτής της φάσης αξιόλογα είναι τέσσερα ακέραια πήλινα λυχνάρια, κατασκευασμένα σε μήτρες, που χρονολογούνται στα τέλη 4ου-αρχές 5ου αι. μ.Χ. Ένα από αυτά έχει στο δίσκο της πάνω επιφάνειάς του ισοσκελή σταυρό, ενώ ένα δεύτερο παράσταση δελφινιού.

7. Οδός Νικολαΐδου και Β. Λάσκου (Ο.Τ. 87, οικόπεδο Παυλόπουλου)

Μολονότι το οικόπεδο Παυλόπουλου βρίσκεται πολύ κοντά στον αρχαιολογικό χώρο, οι εκσκαφικές εργασίες σ' αυτό είχαν πενιχρά μόνο αποτελέσματα, επειδή το υπόγειο της παλιάς κατεδαφισμένης οικοδομής είχε αποκόψει τις αρχαίες επιχώσεις. Όμως, στις παρειές του σκάμματος ήταν ορατά κατάλοιπα αρχαίων θεμελίων που συνεχίζονταν μέσα στο άσκαφτο έδαφος. Διαγράφηκαν έτσι λείψανα από επτά τοίχους, που προφανώς αντιστοιχούσαν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, αφού εδράζονταν σε ποικίλα βάθη. Με κριτήριο την απλή κατασκευή των τοίχων από κροκάλες ή αργούς λίθους με συνδετικό υλικό πηλόχωμα, και σε μία περίπτωση (Τχ2) ασβεστοκονίαμα, καθώς και το μικρό τους πλάτος, που κυμαινόταν από 0,50 έως 0,60 μ., συνάγεται ότι οι τοίχοι ανήκαν σε απλές ιδιωτικές κατοικίες. Σ' αυτό συνηγορεί και η κεραμική που περισυλλέχθηκε κατά την έρευνα, η οποία κυρίως αποτελείται από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, με μόνη εξαίρεση τα ελάχιστα όστρακα από λεπτά μελαμβαφή αγγεία κλασικών χρόνων που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό του Τχ4, ο οποίος εντοπίσθηκε σε μεγαλύτερο βάθος (2,75-2,95 μ.) από τους υπόλοιπους και θεωρήθηκε ότι ήταν ο αρχαιότερος.

Στους τοίχους του υπογείου της παλαιάς κατεδαφισμένης οικίας, βρέθηκαν εντοιχισμένα και μεταφέρθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο τα εξής αρχαία μέλη:

Μία αετωματική επίστεψη στήλης ή μάλλον επιτύμβιου ναΐσκου (Λ 203), πλ. 1,15 μ., από πεντελικό μάρμαρο. Ραβδωτός κιονίσκος (Λ 202), ύψ. 0,51 μ., που συνιστούσε τη βάση μαρμάρινου περιρραντηρίου. Στην άνω επιφάνειά του υπάρχει τετράπλευρος τόρμος για την ένθεση της χαμένης σήμερα λεκάνης.

8. Οδός Νικολαΐδου και Β. Λάσκου (Ο.Τ. 72, οικόπεδο Αβραμίδη)

Εικόνα ανάλογη με εκείνη του προηγούμενου οικοπέδου (αριθ. 7), παρουσίασε και η εκσκαφή του απέναντί του κειμένου οικοπέδου, ιδιοκτησίας αφών Αβραμίδη. Δηλαδή, παρά την εγγύτητά του προς τον αρχαιολογικό χώρο και το υψηλό ποσοστό πιθανοτήτων εύρεσης αρχαίων, λόγω της θέσης του εντός των ορίων του αρχαίου οικισμού, ελάχιστα λείψανα εντοπίσθηκαν και τεκμηριώθηκαν, καθώς το υπόγειο της κατεδαφισμένης οικίας είχε ολοσχερώς καταστρέψει τις αρχαίες επιχώσεις σε όλη την επιφάνεια του μικρών διαστάσεων οικοπέδου. Μόνο στη νοτιοανατολική γωνία του, σε βάθος 0,80 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους, ήρθε σε φως, ένας αρχαίος τοίχος που είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο τοίχος, που σωζόταν σε ύψος 1 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,50 μ., αλλά εμφανώς συνεχιζόταν μέσα στο άσκαφτο και προς τις δύο κατευθύνσεις εντός των όμορων ιδιοκτησιών. Στον τοίχο ήταν ευδιάκριτες δύο κατασκευα-

στικές φάσεις, από τις οποίες η αρχαιότερη ήταν δομημένη με κροκάλες και συνδετικό πηλόχωμα, ενώ στη νεότερη επισκευή, τμήματα του τοίχου είχαν συμπληρωθεί με στρώσεις οπτοπλίνθων, αργούς λίθους, αλλά και κομμάτια από αρχαιότερο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση.

Σε απόσταση 2,50 μ. δυτικά του τοίχου, στο επίπεδο περίπου της έδρασής του (βάθ. 1,70 μ.), εντοπίσθηκε αρχαίος αγωγός από πήλινα κυλινδρικά στελέχη. Η εντός του σκάμματος πορεία του αγωγού είχε καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του παλιού υπογείου και ήταν ορατή πλέον μόνον η τομή του στη νότια παρειά του σκάμματος. Κατά παρόμοιο τρόπο εντοπίσθηκε άλλος αγωγός από πήλινα στελέχη διατομής ανεστραμμένου Π, στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου. Επίσης, στο πρανές της βόρειας πλευράς ήταν ορατά ίχνη αρχαίων θεμελίων, που ενδεχομένως αποτελούσαν συνέχεια αυτών που εντοπίσθηκαν στο απέναντι οικόπεδο Παυλόπουλου (αριθ. 7).

Στους τοίχους της παλιάς οικίας βρέθηκαν ενσωματωμένα αρκετά αρχαία λίθινα μέλη, τα οποία μάλλον συνιστούν μαρτυρίες της καταστροφής που συντελέστηκε κατά τη διάνοιξη του υπογείου της, χωρίς όμως να αποκλείεται το ενδεχόμενο να αποτελούν λάφυρα από τον πλησιέστατο αρχαιολογικό χώρο, που στις αρχές του αιώνα αποτελούσε πρόχειρη πηγή οικοδομικού υλικού. Τα πιο αξιόλογα ήταν τα εξής:

Μονολιθικός αρράβδωτος κίονας, από μάρμαρο τεφρό με υπόλευκες ραβδώσεις (Λ 206). Σώζεται ακέραιος, εκτός από μικρές αποκρούσεις γύρω από την «εκφορά» της βάσης και της κορυφής. Έχει ύψος 2,40 και η πάνω διάμετρός του είναι 0,25 ενώ η κάτω 0,31 μ.

Αρχιτεκτονικό μέλος από πεντελικό μάρμαρο σε σχήμα διάτρητου δίσκου (Λ 207), ύψ. 0,14 και διαμ. 0,65 στην άνω επιφάνεια και 0,55 μ. στην κάτω. Προφανώς αποτελούσε κίονα ή στήριγμα άλλης μορφής. Η επίστεψη είναι τριμερής και αποτελείται από μία ανώτερη προεξέχουσα ταινία, κάτω από αυτή μία ζώνη γεισηπόδων και τέλος από ένα, πλαστικά αποδοσμένο, ιωνικό κυμάτιο. Η άνω και η κάτω επιφάνεια είναι λειασμένες με ξοΐδα. Η επίστεψη στο κέντρο της φέρει οπή, διαμ. 0,27 μ., της οποίας η δυσερμήνευτη λειτουργικότητα και η πρόχειρη κατεργασία με βελόνι, οδηγούν στην υπόθεση ότι οφείλεται σε μεταγενέστερη χρήση.

Βάση κίονα, μικρών σχετικά διαστάσεων από λευκό μάρμαρο (Λ 208). Είναι αττικής μορφής, αποτελούμενη από μία σκοτία μεταξύ δύο τόρμων. Στην άνω επιφάνειά της φέρει κεντρικό κυκλικό τόρμο και αύλακα μολυβδοχόησης για τη γόμφωση του κορμού του κίονα. Σώζεται ακέραιη και έχει ύψος 0,11, κάτω διάμετρο 0,38 και πάνω διάμετρο 0,32 μ.

Τετράγωνη πλίνθος (Λ 209), πλευράς 0,37, ύψ. 0,14 μ., από πεντελικό μάρμαρο.

Ανώτερο τμήμα βάθρου από τεφρό λίθο με λευκές φλεβώσεις (Λ 210). Σωζ. ύψ. 0,50 μ.

Τμήμα μαρμάρινης πλάκας που φέρει γείσωμα στο ένα άκρο (Λ 211). Η μετάβαση από το γείσωμα στην επίπεδη πλάκα γίνεται με ένα απλό κοίλο κυμάτιο. Πάνω στο γείσωμα υπάρχει χάραγμα, ίσως της ύστερης αρχαιότητας. Σωζ. διαστ. 0,53x0,32 μ.

9. Οδός Νικολαΐδου 31 (οικόπεδο Κουμάντου)

Στην ιδιοκτησία Κουμάντου που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τον αρχαιολογικό χώρο, στο εσωτερικό υπάρχοντος παλαιού κτίσματος, έγινε εκσκαφή βόθρου λυμάτων, χωρίς να ειδοποιηθεί εγκαίρως η υπηρεσία μας. Στην αυτοψία που ακολούθησε, διαπιστώθηκε ότι το διαμέτρου 2 μ. κυκλικό όρυγμα του βόθρου, είχε αποκόψει τα εξής αρχαία οικοδομικά στοιχεία:

α) Δάπεδο, πάχ. 0,05-0,10 μ., από ασβεστοκονίαμα και κομμάτια κεραμιδιών, που βρισκόταν σε βάθος 0,90 μ. Ανήκε προφανώς σε ευρύ χώρο, αφού ήταν ορατό σε ολόκληρη την περίμετρο του ορύγματος και επεκτεινόταν μέσα στο άσκαφτο προς όλες τις κατευθύνσεις. Με κριτήριο τον τρόπο κατασκευής του, χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

β) Δύο τοίχους, μάλλον σύγχρονους μεταξύ τους, αφού εδράζονταν στο ίδιο βάθος, πάνω από την επιφάνεια του προαναφερθέντος δαπέδου, από το οποίο ήταν φυσικά νεότεροι. Ο Τχ1 εντοπίσθηκε προς Β., σε βάθος 0,20, ενώ ο Τχ4 προς ΒΔ., σε βάθος μόλις 0,05, επειδή σωζόταν καλύτερα, σε συνολικό ύψος 0,85 μ.

γ) Έναν τοίχο (Τχ2) ισχυρότατης κατασκευής, από μεγάλες ελευσινιακές λιθοπλίνθους, αρχαιότερο του δαπέδου, αφού διερχόταν κάτω από αυτό. Μια μεγάλη λιθόπλινθος, διαστ. 1x0,60 μ., προερχόμενη από το τμήμα του που καταστράφηκε, βρέθηκε πεσμένη στον πυθμένα του βόθρου.

δ) Έναν τοίχο (Τχ3), επίσης προγενέστερο του ρωμαϊκού δαπέδου, κάτω από το επίπεδο του οποίου διερχόταν. Το θεμέλιο αυτό, απλής κατασκευής από αργούς λίθους και λάσπη, ήταν προφανώς το αρχαιότερο από τα οικοδομικά στοιχεία που εντοπίσθηκαν, αφού εδραζόταν σε μεγαλύτερο βάθος (1,80 μ.).

Οι συνθήκες μέσα στο στενό και επικίνδυνο όρυγμα του βόθρου δεν επέτρεψαν καμία περαιτέρω εργασία, πλην των μετρήσεων και της σχεδιαστικής αποτύπωσης. Σημειωτέον όμως ότι προωθούνται οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης της ιδιοκτησίας Κουμάντου, όπως και όλων των γειτονικών της, κατά μήκος της δυτικής πλευράς της οδού Νικολαΐδου, προκειμένου να επεκταθεί και να αναδειχθεί ο αρχαιολογικός χώρος,

και είναι επομένως πιθανή η μελλοντική συμπλήρωση της έρευνας.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

Μέγαρα (Σχέδ. 7)

1. Οδός Γράμμου (Ο.Τ. 258, οικόπεδο Γ. Τσαβάρα)

Στο μέσον περίπου του οικοπέδου και σε βάθος 1,50 μ., ερευνήθηκε τμήμα ενός πήλινου αγωγού ύδρευσης που ακολουθεί καμπύλη πορεία και έχει κλίση προς Δ. Αποκαλύφθηκε μέχρι το μήκος 9,16 μ. Είναι κατασκευασμένος με σωλήνες σε σχήμα ανεστραμμένου Π, μήκ. 0,65-0,70 μ. ο καθένας. Από το κάλυμμα, που ήταν επίσης πήλινο και επίπεδο, διασώθηκε ένα μικρό τμήμα στο ανατολικό άκρο. Το εσωτερικό πλάτος του σωλήνα είναι 0,165 και το ύψος 0,185 μ. Οι αρμοί εξωτερικά έχουν ενισχυθεί με μικρές πέτρες και κονίαμα, ενώ εσωτερικά είναι επιχρισμένοι με κονίαμα που περιέχει άφθονο ασβέστη. Στον πυθμένα τουλάχιστον τεσσάρων σωλήνων, κοντά στους αρμούς, υπάρχουν συνήθως από δύο εγχάρακτα γράμματα: ΩΠ, ΠΘ, ΟΡ, ΘΜ, Θ, ΠΗ

2. Περιοχή Χοιρομάνδρα (χαντάκι ύδρευσης ΕΥΔΑΠ)

Στη θέση αυτή που βρίσκεται έξω από την πόλη, προς ΒΑ., κάτω από το οδόστρωμα της αγροτικής οδού Θηβών που οδηγεί στο πέρασμα Καντύλι, στη διάρκεια διάνοιξης του μεγάλου χαντακιού κατά μήκος του άξονα του δρόμου, αποκαλύφθηκαν 30 τάφοι. Όπως μας ανέφεραν και οι ηλικιωμένοι περίοικοι, ανήκουν στο μεγάλο νεκροταφείο της περιοχής. Ήδη εδώ το 1969 είχαν εντοπισθεί τέσσερις τάφοι[13]. Ο πλησιέστερος τάφος προς την πόλη απέχει 90 μ. περίπου από την περιφερειακή οδό. Όλοι ήταν τοποθετημένοι μέσα στο κοκκινωπό χώμα, σε βάθος από 1,75 έως 0,85 μ. Έξι από τους τάφους ήταν κιβωτιόσχημοι· οι υπόλοιπες σαρκοφάγοι, κατασκευασμένες από κογχυλιάτη λίθο. Οι μεγάλοι τάφοι είχαν συνήθως από τρεις μέχρι και τέσσερις καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο υλικό. Κάθε πλάκα στη μια πλευρά της είχε συχνά από μία ή δύο λαξευτές χειρολαβές. Εκτός από δύο τάφους που ανήκουν στον πρώιμο 7ο αι. π.Χ., οι υπόλοιποι χρονολογούνται από το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. μέχρι και τα μέσα των ελληνιστικών χρόνων. Οι αρχαιότεροι τάφοι βρίσκονταν πιο κοντά στην πόλη. Οι σκελετοί ήταν αποσαθρωμένοι ή σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης.

Τάφος 1. Περιείχε έξι νεκρούς με τα κρανία στην ανατολική πλευρά της σαρκοφάγου. Ο ένας από τους σκελετούς ανήκε σε άτομο νεαρής ηλικίας. Σε διάφορα σημεία βρέθηκαν τέσσερις κοτύλες κορινθιακού τύπου, ένα μόνωτο κυάθιο και ένα μελανόμορφο κυλινδρικό ληκύθιο του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ., μαζί με ένα ελικοειδές μικρό σιδερένιο αντικείμενο.

Τάφος 2. Στην ανατολική πλευρά του κιβωτιόσχημου τάφου είχαν απομείνει τα κρανία δύο νεαρών ατόμων. Πάνω στη θωρακική χώρα του νεκρού, που ήταν προς Ν., βρέθηκε χάλκινη περόνη, μήκ. 0,052 μ. Στη νοτιοανατολική γωνία μία λάγυνος και πάνω στην κοιλιακή χώρα του άλλου νεκρού τριφυλλόστομη άβαφη λήκυθος του 7ου αι. π.Χ.

Τάφος 3. Η παιδική αυτή σαρκοφάγος, παρόλο που ήταν καλυμμένη με μια μονοκόμματη πλάκα, περιείχε χώμα, πάχ. 0,40 μ. και ένα σκελετό σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο προς Β. Ήταν ακτέριστος. Πρέπει να ανήκει στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο.

Τάφος 4. Η σαρκοφάγος περιείχε τέσσερις νεκρούς με τα κρανία στην ανατολική στενή πλευρά. Οι δύο ανήκαν σε εφήβους. Ο τάφος που χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., είχε πλούσια κτερίσματα, τα περισσότερα τοποθετημένα γύρω από τους θώρακες των νεκρών: πέντε μελανόμορφα και μελανόγραφα κυλινδρικά ληκύθια, θραύσματα από χάλκινες περόνες, ένα χάλκινο νόμισμα, δύο μικρές κύλικες, μια ομφαλωτή φιάλη διακοσμημένη με τυποποιημένα φύλλα, μια άβαφη μικρή πυξίδα, τρία πήλινα ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών, μια πήλινη γυναικεία προτομή, σώμα μικρής πυξίδας, δύο μόνωτα μικρά αγγεία με οριζόντιες ταινιωτές λαβές.

Τάφος 5. Η σαρκοφάγος περιείχε δύο νεκρούς με τα κρανία προς Α. Πάνω στο αριστερό χέρι του ενός νεκρού υπήρχαν ένας μελαμβαφής αμφορίσκος και δύο μελαμβαφή φιαλίδια.

Τάφος 6. Περιείχε δύο εύσωμους νεκρούς, ο ένας πάνω στον άλλο, με τα κρανία προς Α. Το μοναδικό κτέρισμα ήταν ένα λυχνάρι του 5ου αι. π.Χ.

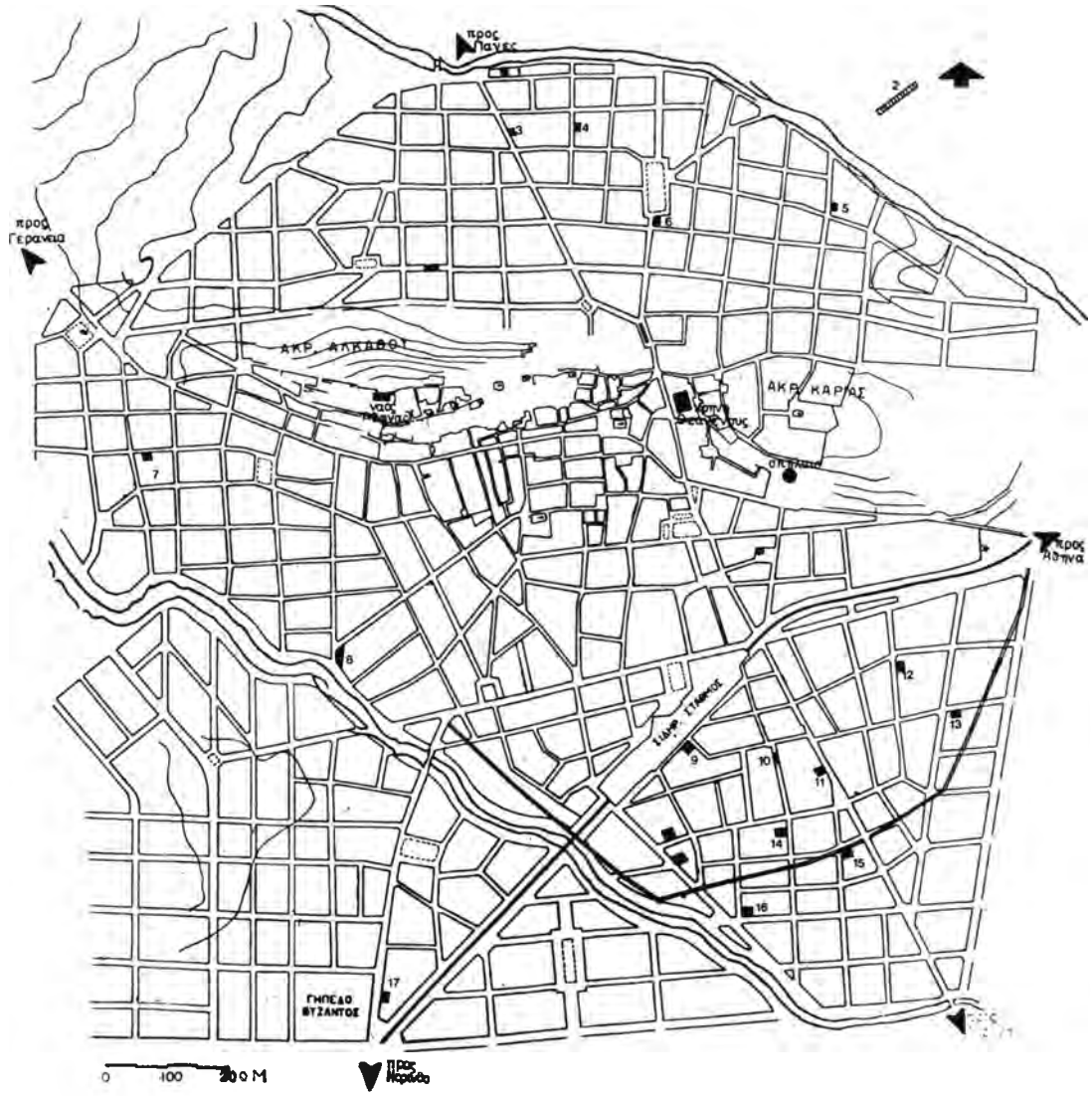
Τάφος 7. Η παιδική σαρκοφάγος περιείχε ένα σκελετό με το κρανίο προς Α., ένα μελανόγραφο κυλινδρικό ληκύθιο και δύο πήλινα ειδώλια γυναικείων καθιστών μορφών του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 8. Η παιδική σαρκοφάγος, που στένευε προς τα δυτικά, περιείχε ένα σκελετό με το κρανίο προς Α. και ένα μελαμβαφές φιαλίδιο.

Τάφος 9. Στη μεγάλη αυτή σαρκοφάγο υπήρχε ένας νεκρός με το κρανίο προς ΝΑ. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 10. Ο νεκρός μέσα στην παιδική σαρκοφάγο είχε το κρανίο προς Α. Δίπλα σ' αυτό υπήρχαν θραύ-

13. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 88.

1. ΟΔΟΣ ΓΡΑΜΜΟΥ (Ο.Τ. 258)
2. ΠΕΡΙΟΧΗ ΧΟΙΡΟΜΑΝΔΡΑ
3. ΟΔΟΣ ΣΤΙΛΠΩΝΟΣ 48
4. ΟΔΟΣ ΜΑΝΤΖΑΡΟΥ 9
5. ΟΔΟΣ ΘΕΡΜΟΠΥΛΩΝ 16
6. ΟΔΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ 26
7. ΟΔΟΣ ΑΙΟΛΟΥ 17
8. ΟΔΟΣ Ι. ΜΕΤΑΞΑ 41
9. ΟΔΟΣ ΠΑΓΚΑΛΟΥ ΚΑΙ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ
10. ΟΔΟΣ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΗ
11. ΟΔΟΣ ΜΙΝΩΑΣ 40-42
12. ΟΔΟΣ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ 9
13. ΟΔΟΣ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ 26
14. ΟΔΟΣ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΗ 26
15. ΟΔΟΣ ΛΥΣΙΟΥ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΤΟΝΟΥ
16. ΟΔΟΣ ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΚΑΙ ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ
17. ΟΔΟΣ 28ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 243

Σχέδ. 7. Μέγαρα. Γενικός τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται οι ανασκαφέντες χώροι το 1991.

σματα από δύο πήλινα ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών.

Τάφος 11. Εδώ, σε αντίθεση με τους προηγούμενους νεκρούς, το κρανίο βρισκόταν προς Ν. Περιείχε μια κοτύλη, μια άβαφη πυξίδα, το άνω τμήμα ενός γυναικείου ειδωλίου και ένα κέλυφος μυδιού.

Τάφος 12. Μέσα στον κιβωτιόσχημο παιδικό τάφο δεν βρέθηκαν οστά, παρά μόνο θραύσματα γυάλινου αγγείου και όστρακα από κυλινδρικό ληκύθιο του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 13. Η παιδική αυτή σαρκοφάγος περιείχε δύο νεκρούς, τον ένα επάνω στον άλλο, με τα κρανία προς Α. Ο επάνω νεκρός είχε το δεξί σκέλος λυγισμένο, ενώ ο κάτω νεκρός το δεξί βραχίονα πάνω στη λεκάνη (Σχέδ. 10).

Τάφος 14. Κιβωτιόσχημος. Γύρω από το κρανίο του

νεκρού, που ήταν προς Α., υπήρχαν τρία ατρακτοειδή μυροδοχεία και στη νοτιοδυτική γωνία ένας άβαφος αμφορίσκος των ελληνιστικών χρόνων.

Τάφος 15. Η σαρκοφάγος περιείχε ένα σκελετό με το κρανίο προς Α. μαζί μ' ένα χάλκινο κυκλικό κάτοπτρο με λαβή, ένα πήλινο αλάβαστρο και ένα μελαμβαφές πώμα αγγείου του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 16. Ο νεκρός στη σαρκοφάγο ήταν τοποθετημένος με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα και το κρανίο προς Α. Πάνω στη θωρακική χώρα ένα πήλινο λυχνάρι του 5ου (;) αι. π.Χ.

Τάφος 17. Μέσα στη σαρκοφάγο υπήρχαν δύο νεκροί, ο ένας πάνω στον άλλο, με τα κρανία προς Α. Πάνω στη θωρακική χώρα βρέθηκαν ένα λυχνάρι, ένα άβαφο ληκύθιο και θραύσματα ενός άλλου.

Τάφος 18. Παιδικός κιβωτιόσχημος. Το κρανίο ήταν στη νότια πλευρά. Στη θέση του δεξιού χεριού υπήρχε μια μικρή πυξίδα· πάνω δε στο αριστερό μια λεκανίδα με το πώμα που περιείχε μια μελαμβαφή μικρή κύλικα.

Τάφος 19. Ο νεκρός και σ' αυτή τη σαρκοφάγο είχε το κρανίο προς Ν. Γύρω από το σώμα υπήρχαν 121 ατρακτοειδή μυροδοχεία και στη βορειοδυτική γωνία μια λάγυνος, μια σιδερένια στλεγγίδα και ένα καρφί.

Τάφος 20. Σαρκοφάγος. Είχε δύο νεκρούς με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα και τα κρανία προς Α. Πάνω στη λεκάνη του νεκρού προς Β., υπήρχαν δύο τριφυλλόστομες οινοχοΐσκες άβαφες και ένα λυχνάρι.

Τάφος 21. Κιβωτιόσχημος. Περιείχε ένα νεκρό σε ύπτια στάση, με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα και το κρανίο προς Ν., μαζί με μια διαλυμένη σιδερένια στλεγγίδα, ένα σκύφο και ένα μυροδοχείο γύρω από τα πόδια.

Τάφος 22. Σαρκοφάγος. Ο εύσωμος νεκρός είχε το κρανίο στη νότια στενή πλευρά και τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Γύρω από τα πόδια υπήρχαν δύο οινοχοΐσκες, ένα μυροδοχείο των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων και κοντά στη θωρακική χώρα μια διαλυμένη σιδερένια στλεγγίδα μαζί με ένα επιπεδόκυρτο γυάλινο οφθαλμό και ένα λυχναράκι.

Τάφος 23. Σαρκοφάγος. Ο νεκρός σε ύπτια στάση με το κρανίο προς Ν. και τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Πάνω στο δεξί αγκώνα κυκλικό ορειχάλκινο κάτοπτρο.

Τάφος 24. Η μεσαία από τις τρεις καλυπτήριες πλάκες της σαρκοφάγου στην πλευρά του αρμού είχε αναθύρωση. Ο νεκρός είχε το κρανίο προς Ν. και ήταν ακτέριστος.

Τάφος 25. Σαρκοφάγος. Ο νεκρός είχε το κρανίο προς Ν. Πάνω στη θωρακική χώρα αρυβαλλοειδής λήκυθος με δικτυωτή διακόσμηση και ένα άβαφο λυχνάρι.

Τάφος 26. Το εκσκαφικό μηχάνημα προξένησε αρκετές ζημιές στη σαρκοφάγο. Ο αποσαθρωμένος σκελετός είχε το κρανίο προς Ν. Έξω από τον τάφο βρέθηκε ένα μελαμβαφές φιαλίδιο και ένα μικρό, επίσης μελαμβαφές, καλυκόσχημο αγγείο.

Τάφος 27. Η σαρκοφάγος περιείχε δύο νεκρούς με τα κρανία προς Ν. Πάνω στη λεκάνη του νεκρού που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, υπήρχαν δύο οινοχοΐσκες· στα πόδια του άλλου νεκρού ένα μυροδοχείο των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Τάφος 28. Η παιδική σαρκοφάγος περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς Β. και ένα αρυβαλλοειδές ερυθρόγραφο ληκύθιο του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 29. Είναι η μεγαλύτερη σαρκοφάγος που έχει βρεθεί ποτέ στα Μέγαρα, εσωτ. διαστ. 2,20x0,71 και ύψ. 0,55 μ. Περιείχε ένα νεκρό με ισχυρή σωματική διάπλαση. Ήταν σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα και το κρανίο προς Α. Γύρω υπήρχαν τρεις αρυβαλλοειδείς λήκυθοι με ερυθρόγραφα ανθέμια και ένα λυχνάρι του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 30. Η σαρκοφάγος περιείχε ένα νεκρό με λεπτή σωματική διάπλαση με το κρανίο προς Α. Ήταν ακτέριστος.

3. Οδός Στίλπωνος 48 (οικόπεδο Ι. Μενιδιάτη)

Στη νότια πλευρά του ακινήτου και σε βάθος 0,70 μ. από το πεζοδρόμιο, ήρθε στο φως το μεγαλύτερο τμήμα ενός «υπογείου», με τραπεζιόσχημη κάτοψη, που εκτείνεται κάτω από τη νότια μεσοτοιχία. Είναι κτισμένο με ακατέργαστους και ημιεργασμένους λίθους μικρού ή μεσαίου μεγέθους. Το συνδετικό υλικό είναι η λάσπη. Η βόρεια πλευρά σώζεται μέχρι το ανώτατο ύψος των 0,83 μ. Εδώ, το εσωτερικό πλάτος του υπογείου είναι 2,75 μ. και το μήκος του μέχρι τη μεσοτοιχία φθάνει τα 3,88 μ.

Στο κέντρο περίπου του «υπογείου» μια κολόνα δωρικού ρυθμού με δώδεκα ραβδώσεις στήριζε τη σκεπή από την οποία δε διασώθηκε τίποτα. Η κολόνα (σωζ. ύψ. 0,64 μ.), όπως και η τετράγωνη βάση της είναι κατασκευασμένες από κογχυλιάτη λίθο. Το δάπεδο ήταν χωμάτινο (Πίν. 31 γ).

Μέσα από τις επιχώσεις του «υπογείου» περισυλλέχθηκαν αρκετά όστρακα κυρίως μελαμβαφών σκύφων, φιαλιδίων, ερυθρόμορφων αγγείων, πίθων, μαγειρικών σκευών, μεγάλων άβαφων αγγείων κτλ. Χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους. Βρέθηκαν επίσης δύο πήλινα υφαντικά βάρη, δύο σφοντύλια και δύο λυχνάρια μαζί με το κάτω τμήμα ενός πήλινου γυναικείου ειδωλίου.

4. Οδός Μαντζάρου 9 (οικόπεδο Ι. Αλαμανή)

Την αποσπασματική εικόνα ενός κτίσματος με δύο οικοδομικές φάσεις το οποίο εκτεινόταν προς Β., Ν. και Δ. έφερε στο φως η έρευνα.

Ένα μικρό τμήμα προς ΒΑ. ανήκει στη δεύτερη οικοδομική φάση και ανάγεται στους υστερορωμαϊκούς ή πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Εδώ, ο πολύ μικρός ορθογώνιος χώρος Α (εσωτ. διαστ. 1,97x1,92 μ.) και οι δύο τοίχοι, ο ένας που εκτείνεται προς Β. και ο άλλος προς Δ., δείχνουν ότι το κτίσμα αυτής της φάσης απλωνόταν προς ΒΔ. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ακατέργαστες μικρές πέτρες και λάσπη· έχουν πάχος 0,53 μ. και πρόκειται για θεμελιώσεις.

Και οι τρεις χώροι (Β, Γ, Δ) του παλαιότερου κτίσματος παρουσιάζουν την ίδια τοιχοδομία — και εδώ πρόκειται για θεμελιώσεις. Από τους δύο χώρους που εκτείνονται προς Β., ο χώρος Γ έχει πλάτος 4,48 μ. Στη δυτική πλευρά κάτω από τον τοίχο, ύψ. 0,65 μ., διασώθηκε μικρό τμήμα ενός αποχετευτικού αγωγού σε σχήμα ανεστραμμένου Π. Έχει κλίση προς Δ. και είναι λαξευμένος σε κογχυλιάτη λίθο· το δε κάλυμμά του είναι από πωρόλιθο.

Ο μεγαλύτερος χώρος Δ έχει τραπεζιόσχημη κάτοψη με μέγιστες εσωτερικές διαστάσεις πλευρών 6 (Δ.) και 5,75 μ. (Β.). Ο δυτικός τοίχος παρουσιάζει μια πατούρα που ίσως να δείχνει ότι το αρχαίο χωμάτινο δάπεδο έφθανε μέχρι αυτό το σημείο. Πάνω από την πατούρα ο κυρίως τοίχος σώζεται σε ύψος 0,17 μ. Από τα επικολλημένα όστρακα πάνω στον τοίχο χρονολογείται η φάση του παλαιότερου αυτού κτίσματος στον 4ο αι. π.Χ. ή στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

5. Οδός Θερμοπυλών 16 (οικόπεδο Π. Κουλουριώτη)

Εδώ, σε βάθος 2 μ. από το πεζοδρόμιο, βρέθηκε η θεμελίωση ενός ακόμη «υπογείου», μέγ. εσωτ. διαστ. 2,30x2,17 μ., με σχεδόν τραπεζιόσχημη κάτοψη.

Διασώθηκε ο κάτω δόμος, ύψ. 0,60 μ., που είναι κτισμένος με μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους κίτρινου χρώματος. Το μήκος ορισμένων ογκόλιθων φθάνει τα 1,27 μ. Στο εσωτερικό του κτίσματος και παράλληλα προς τον ανατολικό τοίχο ανοίχθηκε μια τομή όπου εκτός από τις τέσσερις κωνικές αγνύθες, δύο ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, τμήματα δύο πήλινων ειδωλίων, βρέθηκαν και αρκετά όστρακα, μεταξύ των οποίων κάνθαροι που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους. Επίσης στην ίδια τομή βρέθηκαν και δύο πλάκες της οροφής από κογχυλιάτη λίθο, πάχ. 0,115 μ. Η εξωτερική επιφάνεια των πλακών αυτών, για λόγους στεγανότητας, ήταν επικαλυμμένη με μωσαϊκό, πάχ. μέχρι 0,05 μ., που αποτελείται από λεπτά χαλίκια λευκού, μαύρου και φαιού χρώματος.

Στο μέσον περίπου του «υπογείου» βρέθηκε τμήμα μιας πώρινης βάσης με κοιλότητα όπου πατούσε, μάλλον, η ξύλινη δοκός που στήριζε την οροφή.

6. Οδός Σωτήρος 26 (οικόπεδο Ι. Πανταζή)

Στο ανατολικό άκρο του περιβόλου της οικίας και σε βάθος 1,34 μ. από την επιφάνεια του αυλόγυρου, κατά τη διάνοιξη ενός βόθρου, αποκαλύφθηκε ο βόρειος και ο νότιος τοίχος ενός άλλου «υπογείου». Πρέπει να είχε ορθογώνια κάτοψη με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι τοίχοι αυτών των πλευρών δεν αποκαλύφθηκαν διότι βρίσκονται πίσω από τα τοιχώματα του βόθρου. Το εσωτερικό πλάτος του υπογείου είναι 3,08 μ. Ο βόρειος τοίχος στο δυτικό του τμήμα είναι κατεστραμμένος. Έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 2,53 μ. Το σωζόμενο ύψος φθάνει το 1,72 μ. Είναι χτισμένος με ισόδομο σύστημα με μεγάλους πώρινους ορθογώνιους ογκόλιθους.

Ο νότιος αντίστοιχος τοίχος, ύψ. 2,02 μ., είναι διαφορετικά χτισμένος: υπάρχει τμήμα κατασκευασμένο με μικρές και μεγάλες αδούλευτες ασβεστολιθικές πέτρες ή ελαφρώς ορθογωνισμένες που συγκρατούνται με λάσπη, μαζί με τμήμα κατασκευασμένο από μεγάλους ορθογώνιους λίθους, πώρινους, τοποθετημένους κάθετα και οριζόντια. Τα ελάχιστα άβαφα όστρακα το χρονολογούν στους ελληνιστικούς χρόνους.

7. Οδός Αιόλου 17 (οικόπεδο Κ. Μπεθάνη)

Εδώ, σε βάθος 0,27 μ. και κάτω, επισημάνθηκε τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης μαζί με τον αναλημματικό τοίχο του αρχαίου περιφερειακού δρόμου. Από το τείχος διασώθηκε μόνο ο κάτω δόμος της ανατολικής παρειάς που είναι κατασκευασμένος με πώρινους ορθογώνιους ογκόλιθους, σκοτεινού κίτρινου χρώματος. Στο βάθος που εδράζεται το τείχος και παράλληλα προς αυτό υπάρχει πήλινος αγωγός ύδρευσης με κλίση προς Ν. Λίγα μέτρα προς ΒΔ., στην οδό Σουρή, είχε αποκαλυφθεί πάλι ο ίδιος αγωγός δίπλα στο τείχος[14]. Ο κυλινδρικός αυτός αγωγός αποτελείται από σωλήνες, μήκ. 0,80 μ., που συνδέονται μεταξύ τους με υδραυλικό κονίαμα (Σχέδ. 8).

Ανατολικά του τείχους και παράλληλα προς αυτό υπήρχε ο περιφερειακός αρχαίος δρόμος της πόλης με αναλημματικό τοίχο που αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,90 μ. Βαίνει σε θεμελίωση, ύψ. 0,55 μ., και είναι κατασκευασμένος με μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους και μικρότερα κτιστά τμήματα από ακατέργαστες πέτρες και λάσπη. Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του υπάρχουν ορθογώνιες αντηρίδες. Το οδόστρωμα του αρχαίου δρόμου, πάχ. μέχρι 0,18 μ., αποτελείται

14. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 33 κ.ε.

Σχέδ. 8. Μέγαρα. Οδός Αιόλου 17. Κάτοψη τμήματος του τείχους και του περιφερειακού δρόμου.

από μεγάλες κροκάλες που συνδέονται μεταξύ τους με κουρασάνι κίτρινου χρώματος. Ο αναλημματικός τοίχος πρέπει να είναι μεταγενέστερος του τείχους.

Κάτω από το δρόμο και το τείχος, μέσα στην κοκκινωπή κιμηλιά, είχε ανοιχθεί μια σήραγγα, με προσανατολισμό Α.-Δ. που φαίνεται πως δεν ολοκληρώθηκε η κατασκευή της. Έχει ημικυκλική οροφή. Το πλάτος της είναι 1,10 και το ύψος 1,40 μ. Ίσως εδώ πρόκειται για μια κρυφή σήραγγα εξόδου (poternes).

8. Οδός Ιω. Μεταξά 41 (οικόπεδο Μ. Παπαποστόλου)

Την αποσπασματική εικόνα ενός κτίσματος, που βρίσκεται έξω από τα τείχη της πόλης και χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., έφερε στο φως η έρευνα. Το κτίσμα εκτείνεται προς Α., κάτω από τη μεσοτοιχία, και προς Δ., κάτω από το σύγχρονο δρόμο. Από τους δύο χώρους ο βόρειος (Α) έχει πλάτος 3,20 μ. στα ανατολικά. Ορίζεται στο βόρειο τμήμα με έναν τοίχο, πάχ. 0,45 μ., που παρουσίαζε δύο οικοδομικές φάσεις. Είναι χτισμένος με αδούλευτες πέτρες και λάσπη. Πρόκειται για θεμελίωση. Η επιφάνειά της βρίσκεται 0,87 μ. κάτω από το σύγχρονο πεζοδρόμιο. Στο ίδιο περίπου επίπεδο όλος ο χώρος καλυπτόταν μ' ένα δάπεδο, συνολ. πάχ. 0,09 μ., που ήταν στρωμένο με λεπτό βότσαλο φαιού χρώματος. Μικρό τμήμα του δαπέδου αυτού διατηρήθηκε στο μέσον περίπου του χώρου.

Ο χώρος Β στην ανατολική του πλευρά έχει συνολικό πλάτος 5,75 μ. Οι τοίχοι, προς Β. και Ν., είναι χτισμένοι με μεγάλους ορθογώνιους λίθους από κογχυλιάτη, πάχ. μέχρι 0,65 μ. Ορισμένοι από τα λαξεύματα που έχουν, δηλώνουν ότι έχουν χρησιμοποιηθεί εδώ για δεύτερη φορά. Ο νότιος τοίχος αποτελείται από δύο δόμους: ο κάτω είναι μπατικός, ενώ ο άνω

δρομικός. Ο βόρειος τοίχος αφού σχηματίσει ορθή γωνία, συνεχίζει προς Δ. στενεύοντας το χώρο προς αυτή την κατεύθυνση. Το τμήμα μεταξύ των τοίχων αυτών είναι στρωμένο με πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους.

9. Οδός Παγκάλου-Σοφοκλέους (οικόπεδο Χρ. Χατζή)

Η ανασκαφή έφερε στο φως ένα δρόμο χωμάτινο με κατεύθυνση Β.-Ν. και γύρω από αυτόν οκτώ ταφές που χρονολογούνται από τους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους μέχρι και την ύστερη αρχαϊκή εποχή (Σχέδ. 9). Ο δρόμος, πλ. 3,90 μ., είχε τρία οδοστρώματα από πατημένο σκληρό χώμα. Τα δύο πρώτα οδοστρώματα επάνω, πάχ. 0,20-0,22 μ., περιέχουν αρκετές μικρές πέτρες και όστρακα από την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο μέχρι και την πρώιμη ελληνιστική. Τα περισσότερα όμως ανήκουν στην περίοδο αυτή.

Το κατώτερο τρίτο οδόστρωμα που είναι και το αρχαιότερο, κατά μήκος της ανατολικής του πλευράς έχει ένα αυλάκι, πλ. 0,58 και βάθ. 0,13 μ., που φαίνεται ότι χρησίμευε για τα νερά της βροχής. Στην πλευρά αυτή του δρόμου, προς ΝΑ., βρέθηκαν πολλά αρχιτεκτονικά μέλη από κογχυλιάτη λίθο τοποθετημένα πάνω σε μια σκληρή χωμάτινη επιφάνεια, 0,56 μ. κάτω από το πρώτο οδόστρωμα.

Τάφος 1. Βρεφικός. Η πώρινη σαρκοφάγος έχει ελλειψοειδή κάτοψη. Η κάτω επιφάνεια του καλύμματος φέρει αυλάκι για να εφαρμόσει καλύτερα στο χείλος της σαρκοφάγου. Ο διαλυμένος σκελετός είχε το κρανίο προς Α. Περιείχε δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια και ένα μόνωτο αγγείο των ύστερων αρχαϊκών χρόνων.

Τάφος 2. Βρεφικός. Η πώρινη σαρκοφάγος βρέθηκε μισοκατεστραμμένη, χωρίς οστά και κτερίσματα.

Τάφος 3. Το στόμιο του πίθου, που είχε άνοιγμα 0,56 μ., ήταν στραμμένο προς Ν. Έκλεινε με μια μεγάλη πλάκα από λευκό πωρόλιθο. Περιείχε, μαζί με λίγο «κοσκινισμένο» χώμα, θραύσματα οστών ενός ενήλικα που είχε το κρανίο προς Ν. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 4. Οξυπύθμενος αμφορέας με το στόμιο στραμμένο προς Β. Βρέθηκε καταπλακωμένος και γεμάτος χώμα. Δε βρέθηκαν οστά ούτε και κτερίσματα. Κάτω από τον εγχυτρισμό αυτό υπάρχει αρχαιότερος τάφος λαξευμένος στο χαλικώδες φυσικό έδαφος.

Τάφος 5. Επειδή είχε παραβιαστεί από τον προηγούμενο τάφο δεν βρέθηκε το κάλυμμά του. Έχει διαστάσεις 1,20Χ0,45 και βάθος 0,33 μ. Ο διαλυμένος σκελετός ήταν σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο προς Ν. Είχε λεπτή διάπλαση. Ήταν ακτέριστος, αλλά από τον τρόπο ταφής φαίνεται ότι ανήκει στους αρχαϊκούς ή ακόμη και γεωμετρικούς χρόνους.

Οι δύο τοίχοι προς Δ. και ΝΔ. αυτών των τάφων πιθανώς ανήκουν σε ταφικούς περιβόλους.

Ανατολικά του δρόμου και παράλληλα προς αυτόν υπήρχε μια δεξαμενή, τμήμα της οποίας καταστράφηκε από το βόθρο της σύγχρονης οικίας. Ο πυθμένας της ήταν στρωμένος με πλίνθους. Ένας κιβωτιόσχημος *τάφος 6* καταστράφηκε μερικώς από την δεξαμενή αυτή. Ανήκει στη γεωμετρική εποχή. Ήταν κατασκευασμένος με λευκό πωρόλιθο. Εσωτ. διαστ. 1,17Χ0,49 και ύψ. 0,38 μ. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε και κτερίσματα. Προς Ν. και Α. του οικοπέδου βρέθηκαν άλλοι δύο τάφοι που ανήκουν στους υστερογεωμετρικούς χρόνους:

Τάφος 7. Σε βάθος 2,10 μ. Κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος από πλάκες ανοικτού καστανού χρώματος, όπως και οι δύο καλυπτήριες πλάκες. Εσωτ. διαστ. 1,28Χ0,56 και ύψ. 0,70 μ. Περιείχε δύο νεκρούς, μάλλον γυναίκες, σε συνεσταλμένη στάση. Ήταν στραμμένοι προς Ν. Πάνω στο στέρνο του επάνω νεκρού υπήρχαν χάνδρες από περιδέραιο και ένα οξειδωμένο καρφί, ενώ στη νοτιοδυτική γωνία ένας αρύβαλλος με σφαιρικό σώμα.

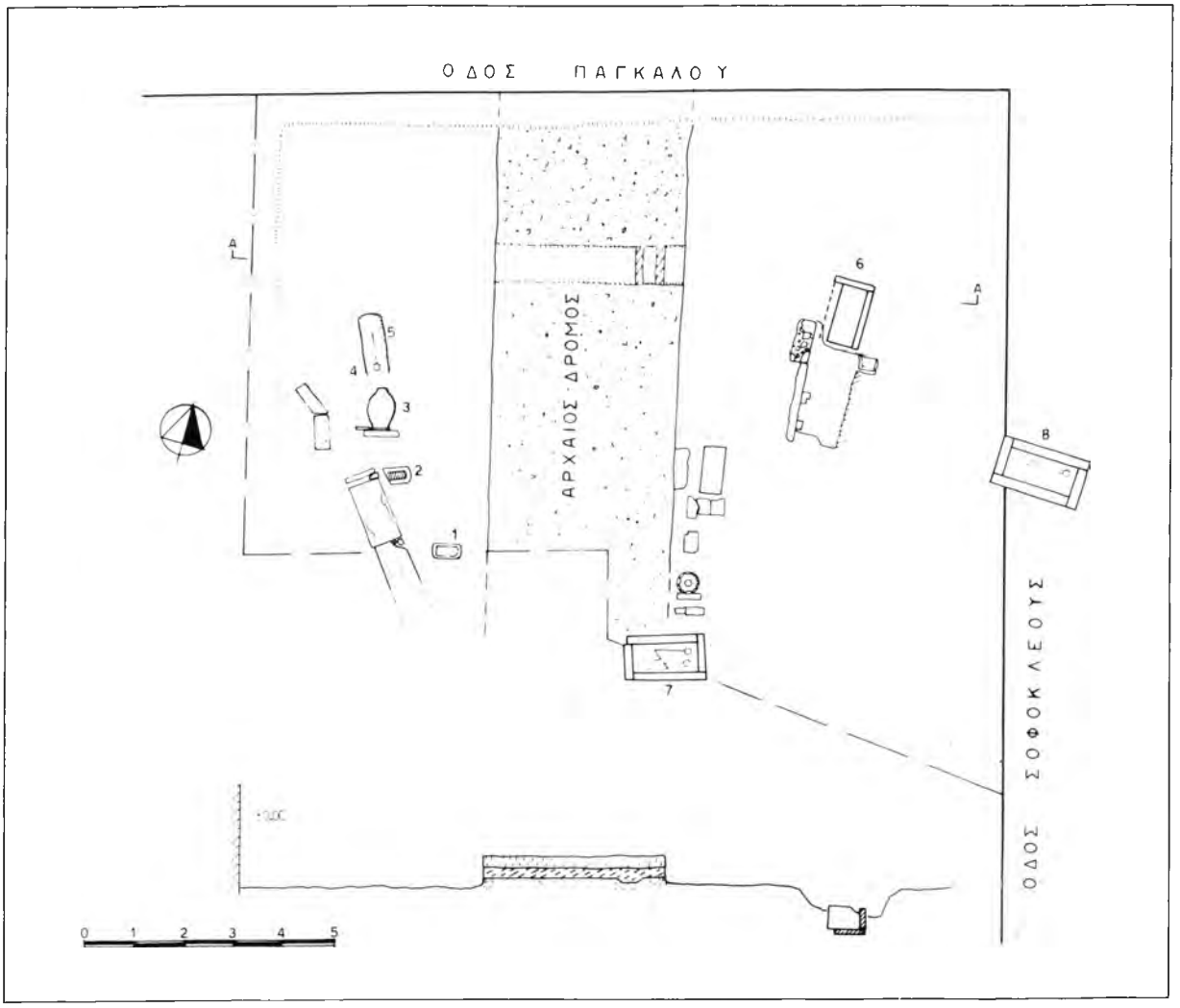
Τάφος 8. Σε βάθος 1,92 μ. Κιβωτιόσχημος. Ήταν κατασκευασμένος από πωρόλιθο ανοιχτού καστανού χρώματος. Εσωτ. διαστ. 1,37Χ0,59 και ύψ. 0,52 μ. Περιείχε έναν εύσωμο νεκρό σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι προς Α., στραμμένο προς Β., ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο, θραύσματα χάλκινης περόνης και σφηκωτήρα κόμης. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν επίσης δύο ληκύθια, δύο μικρές πυξίδες και θραύσματα τεσσάρων άλλων ληκυθίων, των υστερογεωμετρικών χρόνων, που ανήκουν σ' ένα συλημένο ή κατεστραμμένο τάφο.

10. Οδός Ι. Κουκούλη (πρώην Φαίδωνος, έργα Δήμου)

Στο βόρειο άκρο του δρόμου, στη διάρκεια διάνοιξης χαντακιού αποχέτευσης, πλ. 1,10 μ., εντοπίστηκε το βορειοανατολικό τμήμα μιας δεξαμενής που ο ανατολικός της τοίχος είναι ορατός σε μήκος 2,87 μ. Είναι κατασκευασμένος στο κατώτερο τμήμα του με πώρινους ορθογωνισμένους λίθους και επάνω με ακατέργαστες πέτρες και λάσπη. Η επιφάνεια του τοίχου είναι επιχρισμένη με παχύ κονίαμα δύο στρώσεων. Το δάπεδο, που διατηρείται μέχρι μήκους 3,22 μ., έχει ένα παχύ υπόστρωμα με βότσαλα και πάνω σε αυτό ένα δεύτερο λεπτό στρώμα με άφθονο κονίαμα και λεπτό χαλίκι.

Αρκετά μέτρα νότια, απέναντι περίπου από την οικία Τσόκα, αποκαλύφθηκαν και τμήματα δύο τοίχων που σχηματίζουν μεταξύ τους ορθή γωνία. Ανήκουν ασφαλώς, στο κτίσμα που είχε ερευνηθεί παλαιότερα στο προαναφερθέν οικόπεδο[15]. Ο τοίχος, που έχει κα-

15. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 52 κ.ε.

Σχέδ. 9. Μέγαρα. Οδός Παγκάλου και Σοφοκλέους. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

τεύθυνση Β.-Ν., εδράζεται πάνω σε μια σειρά από μικρές πέτρες. Ερευνήθηκε σε μήκος 4,03 μ. Είναι κατασκευασμένος από πολύ μεγάλο ογκόλιθο από κογχυλιάτη και χτιστές πέτρες μεσαίου μεγέθους.

11. Οδός Μινώας 40-42 (οικόπεδο Α. Παπαδόπουλου)

Επισημάνθηκε τμήμα της αρχαίας Ευθείας οδού που εκτεινόταν μέχρι τη Νίσαια, το επίνειο των Μεγάρων. Η επιφάνεια του δρόμου βρίσκεται 0,85 μ. κάτω από τις αναμοχλευμένες, λόγω καλλιέργειας, επιχώσεις. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οδοστρώματος ίχνη στο χώμα από αυλάκι, πλ. μέχρι 0,66 μ., μαζί με δύο ασβεστολιθικές πέτρες που φέρουν λαξευμένο στενό αυλάκι, δηλώνουν ότι στην πλευρά αυτή υπήρχε ο λίθινος αγωγός ομβρίων υδάτων, τον οποίο είχαμε συναντήσει παλαιότερα και σε άλλα σημεία της οδού Μινώας.

Ο αρχαίος δρόμος είχε τρία οδοστρώματα. Η ανατολική παρυφή των δύο πρώτων έχει καταστραφεί. Το πλάτος του οδοστρώματος, μέχρι τον αγωγό, φθάνει τα 3,15 μ.

Το πολύ σκληρό πρώτο οδόστρωμα, πάχ. 0,25 μ., εκτός από χώμα περιέχει και πολύ μικρές πέτρες, στερεωμένες στην επιφάνεια με κουρασάνι. Στο νότιο τμήμα του οδοστρώματος βρέθηκαν άλλες δύο ασβεστολιθικές πέτρες του αγωγού με λαξευμένο αυλάκι, πλ. μέχρι 0,13 μ. Τα όστρακα από το στρώμα αυτό είναι του 4ου αι. π.Χ. και των ελληνιστικών χρόνων.

Το δεύτερο οδόστρωμα, πάχ. 0,30 μ., περιέχει λιγότερες μικρές πέτρες και τριμμένο κουρασάνι. Εδώ, η εγκάρσια τομή έδωσε όστρακα της ίδιας εποχής. Το

τρίτο και αρχαιότερο οδόστρωμα έχει συνολικό πλάτος 4 μ. Η επιφάνειά του είναι πολύ σκληρή· αποτελείται από μικρά χαλίκια και άφθονο κουρασάνι. Από το ξύσιμο της επιφάνειάς του συλλέχθηκαν αρκετά μελαμβαφή όστρακα του 5ου αι. π.Χ.

12. Οδός Πλουτάρχου 9 (οικόπεδο Κ. Κακαρίκου)

Η έρευνα εδώ, σε βάθος 1,53 μ. περίπου, απέδωσε τμήμα ενός εργαστηρίου που παρουσιάζει τρεις οικοδομικές φάσεις και ένα «υπόγειο» (Σχέδ. 10). Το τελευταίο βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου και εκτείνεται κάτω από τη βόρεια μεσοτοιχία. Έχει ορθογώνια κάτοψη, εσωτ. διαστ. 3,55x1,90 και βάθ. 2,20 μ. Σε μια μεταγενέστερη φάση έχει μετατραπεί σε δεξαμενή, όπως δείχνει ο μεγάλος λίθινος αγωγός στη νοτιοανατολική γωνία του. Το «υπόγειο» ήταν καλυμμένο με δύο σειρές ορθογώνιες πλάκες από κογχυλιάτη λίθο, πάχ. 0,23 μ. Είναι το μοναδικό υπόγειο που βρέθηκε με τη σκεπή του. Η υπόγεια αυτή κατασκευή είναι χτισμένη με ορθογώνιους λίθους από πωρόλιθο, ύψ. 0,57-0,70 μ. Το μήκος ορισμένων φθάνει τα 1,36 μ. Έχουν όμως χρησιμοποιηθεί και μικρότεροι λίθοι κάτω, στον τελευταίο δόμο και σε άλλα σημεία. Κατά μήκος του βόρειου άξονα, ένα δοκάρι τετράγωνης διατομής από κογχυλιάτη, βάσταζε στο κέντρο τις πλάκες της σκεπής. Το δοκάρι αυτό στήριζαν δύο πεσσοί τετράγωνης διατομής από το ίδιο υλικό. Το δάπεδο του χώρου ήταν στρωμένο με πώρινες πλάκες ακανόνιστου σχήματος.

Ο μεγάλος λίθινος αγωγός, κατασκευασμένος με πλάκες από κογχυλιάτη, εκτείνεται προς ΝΑ., και αφού διανύσει απόσταση 5,92 μ. σχηματίζει αμβλεία γωνία και φαίνεται να κατευθυνόταν προς το πηγάδι, στο νότιο γειτονικό οικόπεδο του Ι. Πρίσκου. Έχει διατομή ανεστραμμένου Π, μέγ. πλ. 0,55 και βάθ. 0,71 μ. Θραύσματα από πλάκες δείχνουν ότι ήταν καλυμμένος.

Το πηγάδι που αναφέραμε, έχει ορθογώνια κάτοψη, διαστ. 0,88x0,70 μ. Είναι κατασκευασμένο με ορθογώνιες πλάκες από κογχυλιάτη λίθο. Στους αρμούς των μακρών πλευρών υπάρχουν από ένα ζεύγος ορθογώνιων κοιλοτήτων, ενώ στις στενές πλευρές από μια ορθογώνια. Το αρχαίο αυτό τμήμα του φρέατος έχει βάθος πάνω από 9 μ.· τα πρώτα όμως 2 μ. κάτω από το στόμιο είναι σύγχρονης κατασκευής.

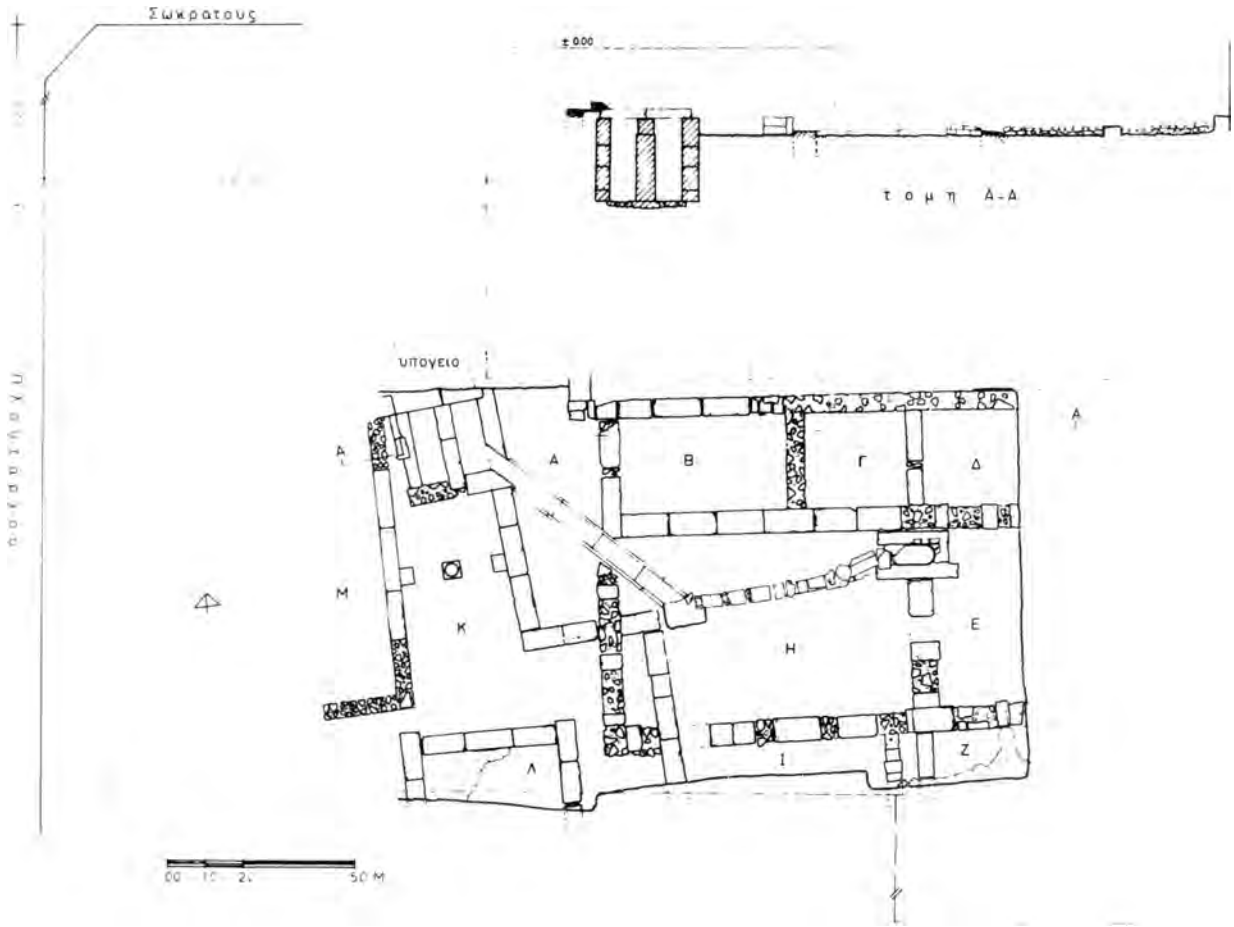
Παράλληλα προς τη βόρεια μεσοτοιχία υπάρχει ένα κτίσμα με ορθογώνιους και τετράγωνους χώρους (Β, Γ και Δ), πλ. 2,60 μ. περίπου (Πίν. 32 α). Δύο τοίχοι βόρεια του χώρου Β δηλώνουν την ύπαρξη και ενός άλλου δωματίου, πλ. 4,28 μ., που εκτείνεται προς Β. Εδώ οι τοίχοι ανήκουν στις θεμελιώσεις. Είναι χτισμένοι με μεγάλους πώρινους ορθογώνιους λίθους και τμήματα από ακατέργαστες πέτρες. Το συνδετικό υλικό είναι η λάσπη. Τα δάπεδα των δωματίων φαίνεται πως ήταν χωμάτινα. Μέσα στο κτίσμα τρεις μικρές τομές έδωσαν όστρακα που ανάγονται μέχρι και τον 5ο αι. π.Χ. Στο χώρο Β, παράλληλα προς το βόρειο τοίχο, διασώθηκε και ένας τοίχος της τρίτης οικοδομικής φάσης.

Σύγχρονος με τους χώρους που προαναφέρθηκαν είναι και ο χώρος Λ, εσωτ. πλ. 3,57 μ. Είναι κτισμένος με μεγάλους ορθογώνιους λίθους από πωρόλιθο σκοτεινού κίτρινου χρώματος. Οι τοίχοι αυτοί ανήκουν στη θεμελίωση· κάτω έχει διαπιστωθεί και δεύτερος δόμος. Στο εσωτερικό υπήρχε δάπεδο από αμμοκονίαμα, πάχ. 0,03 μ., που εκτείνεται προς Ν.

Το κτίσμα με τους χώρους Ε, Ζ, Η και Ι ανήκει στη δεύτερη κατασκευαστική φάση. Εδώ οι χώροι είναι μεγαλύτεροι και η τοιχοδομία διαφορετική: μεταξύ των πώρινων ογκολίθων παρεμβάλλονται και κτιστά τμήματα με μικρές ακατέργαστες πέτρες και λάσπη. Επειδή και εδώ πρόκειται για θεμελιώσεις, οι δύο αγωγοί του χώρου Η και οι τοίχοι της παλαιότερης φάσης που σχηματίζουν ορθή γωνία, στην αρχαιότητα βρίσκονταν κάτω από το δάπεδο του χώρου και επομένως δεν ήταν ορατοί. Μεταξύ των χώρων Ε και Η, το ενδιαφέρον συγκεντρώνει μια απιόσχημη δεξαμενή με ελλειψοειδή κάτοψη. Εδώ κατέληγε ο καμπύλος αγωγός της τρίτης οικοδομικής φάσης. Ο χωμάτινος πυθμένας του είναι αρκετά ψηλά από τον πυθμένα του αρχαιότερου αγωγού στα δυτικά. Είναι κατασκευασμένος από πλάκες κογχυλιάτη σε β΄ χρήση. Το στόμιο της δεξαμενής είναι κτιστό με πώρινες πλάκες· το υπόλοιπο τμήμα είναι λαξευμένο μέσα στο κιμηλόχωμα και επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα. Το βάθος της φθάνει τα 2,45 μ. Εδώ κατέληγαν, από ΒΑ. και ΒΔ., δύο υδρομαστευτικές σήραγγες με ημικυκλική οροφή και με έντονη κλίση προς τη δεξαμενή που έχει πλακόστρωτο δάπεδο. Οι σήραγγες έχουν πλάτος στο στόμιο 0,55 και ύψος 1 μ. Είναι επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα.

Μέσα στις επιχώσεις του χώρου Ζ βρέθηκε ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο της ένθρονης Κυβέλης. Λείπει το κεφάλι της. Έχει ύψος 0,25 μ. Το δάπεδο αυτού του χώρου, που αποτελείται από κουρασάνι σκοτεινού κίτρινου χρώματος, πάνω στο οποίο έχουν τοποθετηθεί αραιά, μικρά χαλίκια φαιού και μαύρου χρώματος, βρίσκεται αρκετά ψηλά από τους γύρω τοίχους (1,99 μ.). Επιπλέον, επειδή το δάπεδο αυτό καλύπτει το δυτικό τοίχο του χώρου και εκτείνεται μέχρι και το δεύτερο τοίχο, 0,50 μ. δυτικά, συμπεραίνεται ότι ανήκει στην τρίτη κατασκευαστική φάση.

Στην πρώτη κατασκευαστική φάση ανήκει ο ανατολικός τοίχος του χώρου Κ, στο κέντρο του οποίου, μια κολόνα και δύο παραστάδες δημιουργούν ένα είδος προστώου μπροστά από το «υπόγειο». Αυτές μαζί με το

Σχέδ. 10. Μέγαρα. Οδός Πλουτάρχου 9. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α .

χώρο Μ, που εκτείνεται προς Δ., έχουν προστεθεί μεταγενέστερα.

Με τη βοήθεια κυρίως των οστράκων, διαπιστώνεται ότι οι τρεις οικοδομικές φάσεις του συγκροτήματος χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι και τους μέσους ελληνιστικούς χρόνους.

13. Οδός Δημοσθένους 26 (οικόπεδο Γ. Αραπέτσικα)

Την αποσπασματική εικόνα δύο χώρων στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, έδωσε η ανασκαφή. Συγκεκριμένα, σε βάθος 0,71 μ., αποκαλύφθηκαν οι ανατολικοί τοίχοι των χώρων που εκτείνονται κάτω από τη δυτική μεσοτοιχία. Ο τοίχος του νότιου χώρου έχει σωζόμενο μήκος 10,80 και πάχος 0,40-0,45 μ. (Πίν. 32 β) πρόκειται για θεμελίωση. Έχει αποκαλυφθεί όλη η βόρεια παρειά, συνολ. ύψ. 0,90 μ., όπου το κάτω μισό τμήμα του τοίχου είναι χτισμένο με μικρές ακατέργαστες πέτρες και λάσπη, ενώ το άνω τμήμα με ορθογώνιους πώρινους ογκόλιθους, αρκετά μεγάλους, τοποθετημένους κατά διαστήματα, σε β΄ χρήση.

Στο βορειοδυτικό άκρο, πάνω σ' έναν ογκόλιθο που τοποθετήθηκε ανάποδα, υπάρχει μια δίστιχη επιγραφή του 5ου αι. π.Χ., που ίσως να προέρχεται από ταφικό μνημείο: ΤΒΛΟΣ
ΤΙΜΟΣ

Μέγ. ύψ. γραμμάτων 0,18 μ.

Στο εσωτερικό του χώρου και 0,20 μ. κάτω από την επιφάνεια του τοίχου που αναφέραμε, υπάρχει ένα χωμάτινο σκληρό δάπεδο. Με στρωματογραφικά δεδομένα ο χώρος αυτός χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Ο βόρειος χώρος παρουσιάζει τραπεζιόσχημη κάτοψη. Οι κακοδιατηρημένοι τοίχοι και εδώ ανήκουν σε θεμελίωση. Δεν εισχωρούν τόσο βαθιά στο έδαφος

όσο οι προηγούμενοι. Είναι χτισμένοι σε μεγάλο βαθμό με μικρές ακατέργαστες πέτρες και λάσπη. Έχουν χρησιμοποιηθεί όμως και μερικές πλάκες από κογχυλιάτη. Το πάχος των τοίχων κυμαίνεται από 0,35-0,42 μ. Οι διαφορές στις τοιχοδομίες των δύο αυτών χώρων καθώς και στα βάθη των θεμελιώσεων, δηλώνουν και διαφορετικές χρονολογικές περιόδους.

14. Οδός Ι. Κουκούλη 26 (πρώην Φαίδωνος, οικόπεδο Κ. Δήμογλη)

Εδώ, η ανασκαφή έδωσε την αποσπασματική εικόνα ενός εργαστηρίου των ρωμαϊκών χρόνων (Σχέδ. 11). Οι δύο τοίχοι που ενώνονται μεταξύ τους σε ορθή γωνία δηλώνουν την ύπαρξη τριών, τουλάχιστον, μεγάλων χώρων (αιθουσών). Στο νότιο χώρο και κατά μήκος της νότιας πλευράς του τοίχου, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 13,25 μ., υπήρχαν μια κτιστή κυκλική δεξαμενή και μια σειρά πίθων από τους οποίους σώθηκαν μόνο μικρά τμήματα των πυθμένων τους. Η διάμετρός τους κυμαινόταν από 1,10-1,24 μ. Ήταν κατασκευασμένοι από πηλό, συνήθως κεραμιδί χρώματος. Οι εσωτερικές επιφάνειες είχαν υπόλευκο επίχρισμα. Το νότιο τοίχωμα του πίθου 4 διατηρούνταν σε ύψος 1,08 μ. Όλοι ήταν τοποθετημένοι μέσα στο έδαφος και στηρίζονταν στον τοίχο που αναφέραμε. Ένας μεμονωμένος πίθος (αριθ. 7) ίσως να δηλώνει ότι κάτω από την μεσοτοιχία υπήρχαν και άλλοι παρόμοιοι.

Η διάμετρος της αρκετά κατεστραμμένης κυκλικής δεξαμενής (αριθ. 3) υπολογίζεται σε 1,60 μ. Το τοίχωμά της, πάχ. μέχρι 0,28 μ., είναι χτισμένο με μικρές αδούλευτες πέτρες και ποταμίσιες κροκάλες. Το συνδετικό υλικό είναι η αμμοκονία που περιέχει άφθονο ασβέστη.

Οι δύο τοίχοι που αναφέραμε παραπάνω βρίσκονται σε βάθος 0,50 μ. από το πεζοδρόμιο. Είναι κτισμένοι με αλάξευτες πέτρες, κυρίως μεσαίου μεγέθους, αλλά και με ελάχιστους πωρόλιθους, ορθογωνισμένους, που συνδέονται με λάσπη.

Ο πυθμένας του βόρειου χώρου, όπως δείχνουν τα τμήματα χαλικωτών δαπέδων σε δύο σημεία ήταν σε χαμηλότερο επίπεδο από του νότιου. Εδώ, εκτός από τις δύο μισοκατεστραμμένες κυκλικές κτιστές δεξαμενές κάτω από τη βόρεια μεσοτοιχία, υπάρχει και μια μεγαλύτερη στη συμβολή των δύο τοίχων. Έχει εσωτερική διάμετρο 1,57 μ. Είναι όμοια στην κατασκευή με την προηγούμενη δεξαμενή, με τη μόνη διαφορά όμως ότι στο κέντρο του πυθμένα υπάρχει εντοιχισμένο το κάτω τμήμα πίθου. Πιο πάνω η επιφάνεια έχει επαλειφθεί με παχύ κουρασάνι.

Λίγα μέτρα βόρεια υπάρχει φρεατοειδής δεξαμενή που φθάνει σε βάθος 7 μ. Ευρύνεται προς τα κάτω, όπου η διάμετρος είναι 2 μ. περίπου. Το στόμιο της δεξαμενής είναι ορθογώνιο.

Στον τρίτο χώρο δυτικά η μικρή κυκλική δεξαμενή (αριθ. 1) παρουσιάζει εσωτερικά διαφορετικό σύστημα κατασκευής: στον πυθμένα της έχει τοποθετηθεί το κάτω τμήμα πίθου. Πάνω σε αυτό υπάρχουν τοποθετημένοι σε ακτινωτή διάταξη, ορθογώνιοι πλίνθοι και πιο πάνω ακολουθεί το κτιστό τμήμα με μικρές πέτρες και θραύσματα πλίνθων. Το συνδετικό υλικό είναι το αμμοκονίαμα που περιέχει άφθονο ασβέστη. Η εσωτερική επιφάνεια ήταν καλυμμένη με ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,02 μ.

Η ύπαρξη της βαθιάς φρεατοειδούς δεξαμενής μαζί με ένα φρέαρ που είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα στο οικόπεδο της οδού Ξενοφώντος, 15 μ. περίπου προς ΒΔ., δείχνουν τη μεγάλη ανάγκη σε νερό του εργαστηρίου αυτού, που λόγω των κυκλικών δεξαμενών και πίθων θα μπορούσε να είναι εργαστήριο βαφής υφασμάτων. Παρόμοιο εργαστήριο, στην ίδια περιοχή, είχε βρεθεί στις ανασκαφές των οδών Φαίδωνος[16] και Ξενοφώντος[17].

15. Οδός Λυσίου και Βουλγαροκτόνου (οικόπεδο Γ. Τουμπανιάρη)

Στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται αμέσως έξω από τα τείχη της πόλης, διαπιστώθηκε ένα παχύ στρώμα οστράκων. Πρόκειται για το χώρο εναπόθεσης άχρηστων οστράκων, όπως ακριβώς είχε παρατηρηθεί παλαιότερα, σ' άλλο οικόπεδο λίγα μέτρα δυτικά[18]. Βρέθηκαν όμως ριγμένα και αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη από κογχυλιάτη λίθο μαζί με μια βάση στήλης και πλάκες από τάφους. Εδώ, η στρωματογραφία παρουσιάζει την εξής εικόνα: κάτω από τη λεπτή σύγχρονη επίχωση υπάρχει ένα στρώμα από καύση, πάχ. 0,20-0,70 μ., ακολουθεί ένα στρώμα από χώμα καθαρό, καστανού χρώματος, πάχ. 0,70-0,90 μ., και αμέσως κάτω η επίχωση με τα όστρακα, πάχ. 0,40-0,60 μ. Ο μεγάλος αριθμός των οστράκων ανήκει σε άβαφα αγγεία οικιακής χρήσης των ελληνιστικών χρόνων. Μεταξύ αυτών υπάρχουν όμως και μελαμβαφή, όπως σκύφοι, φιαλίδια, κάνθαροι, μαζί με θραύσματα ατρακτοειδών μυροδοχείων. Από την ίδια επίχωση περισυλλέχθηκαν επίσης οκτώ λυχνάρια, έξι υφαντικά βάρη, τα περισσότερα ακρωτηριασμένα. Βρέθηκαν, επίσης, ένα χάλκινο καρφί και ένα οξειδωμένο νόμισμα.

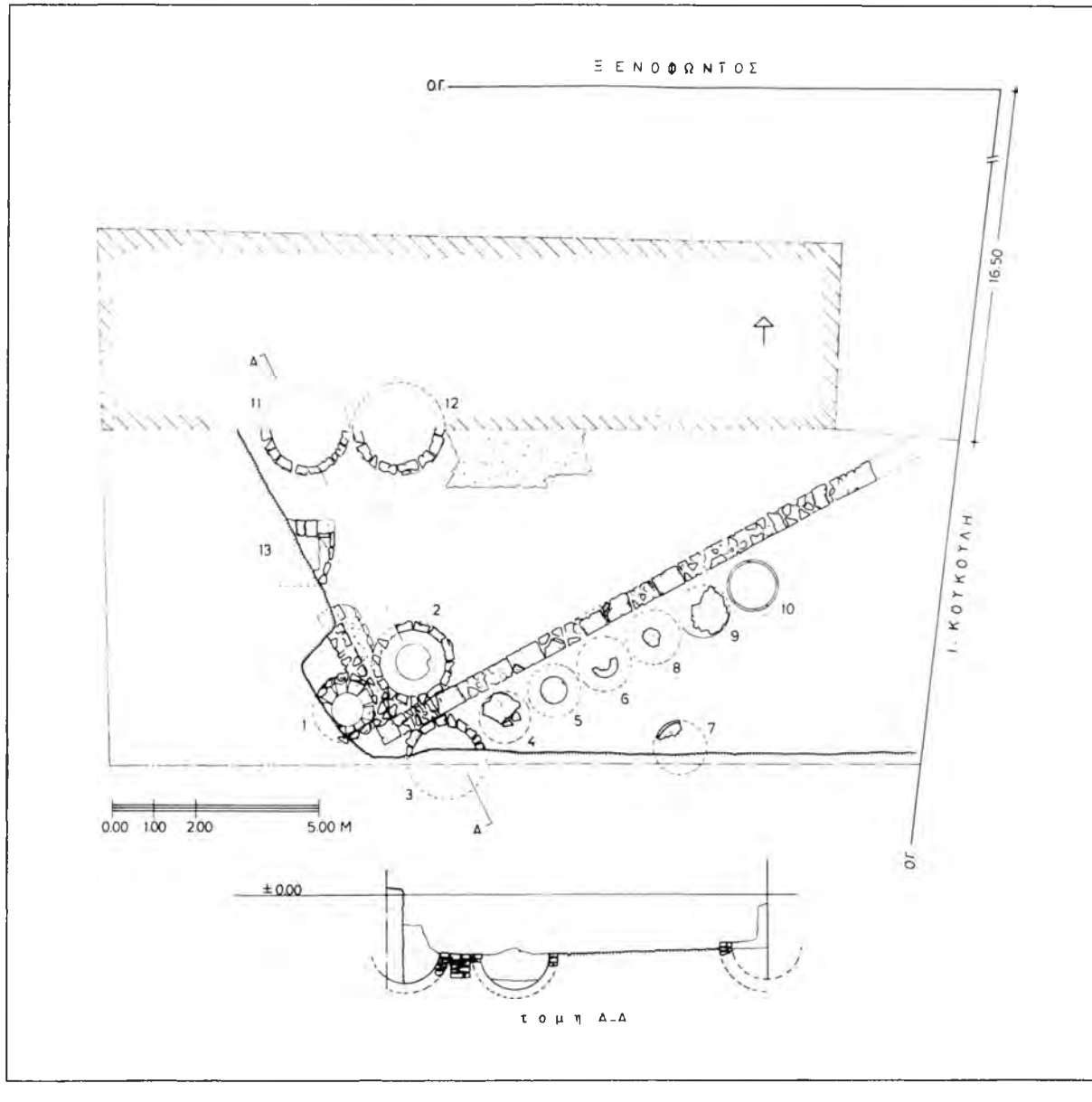
16. Οδός Πλάτωνος και Λουκιανού (οικόπεδο Μ. Μπερδελή)

Σε βάθος 1,50 μ. από το πεζοδρόμιο αποκαλύφθηκε

16. Όπ., σ. 54.

17. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 45.

18. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 43 κ.ε.

Σχέδ. 11. Μέγαρα. Οδός Ι. Κουκούλη 26. Κάτοψη του εργαστηρίου (βαφής υφασμάτων;) και τομή Α-Α.

μικρό τμήμα του δυτικού σκέλους των Μακρών τειχών και συγκεκριμένα η ανατολική παρειά (Πίν. 32 γ). Το λίθινο κρηπίδωμα (λιθολόγημα) που διατηρείται σε ύψος δύο δόμων (0,90 μ.), είναι κατασκευασμένο με μεγάλους ορθογώνιους ογκόλιθους συνήθως από πωρόλιθο κάτω και κογχυλιάτη άνω. Μεταξύ των αρμών παρεμβάλλονται μικρά κτιστά τμήματα. Ο κάτω δόμος που εξέχει μέχρι και 0,24 μ. παρουσιάζει δύο αντηρίδες. Πρόκειται για τη θεμελίωση.

Το εσωτερικό του τείχους είναι συμπληρωμένο στο κατώτερο τμήμα, στο ύψος του δεύτερου δόμου και παράλληλα προς αυτόν, με λίθους μεσαίου μεγέθους και προς τα μέσα με λίθους πολύ μικρότερους. Πάνω από τη στρώση αυτή των λίθων υπάρχει ένα πρασινωπό αργιλώδες στρώμα, πάχ. 0,70 μ., το οποίο φαίνεται να προέρχεται από την ανωδομή του τείχους. Η ανέγερση του τείχους χρονολογείται στο 460 π.Χ.[19].

19. ΑΕ 1985, σ. 232 κ.ε.

Μετά την καταστροφή του τείχους, πάνω στο νοτιότερο άκρο του λιθολογήματος βρέθηκε τοποθετημένη μια τεφροδόχος κάλπη, ύψ. 0,28 μ., άβαφη. Είχε για πώμα μια λεκανίδα. Πάνω στον ώμο του αγγείου υπάρχουν δύο κάθετες στριφτές λαβές και γύρω από αυτές από ένα ζεύγος μαστοειδών αποφύσεων.

17. Οδός 28ης Οκτωβρίου 243 (οικόπεδο Γ. Νικολάου)

Στον ακάλυπτο χώρο δυτικά της οικίας, κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την κατασκευή δεξαμενής υγρών καυσίμων, σε βάθος 1,13 μ., αποκαλύφθηκε τάφος πιθανώς του 4ου αι. π.Χ., με προσανατολισμό Α.-Δ.

Η σαρκοφάγος είχε τρεις καλυπτήριες πλάκες από κογχυλιάτη λίθο με αναθύρωση στους αρμούς. Πάνω σε αυτές έβαιναν δύο σειρές ορθογώνιων λίθων από πωρόλιθο, συνολ. πάχ. 1,07 μ. Από το λάξευμα που υπάρχει στην άνω επιφάνεια των λίθων αυτών συμπεραίνεται πως είχαν τοποθετηθεί εδώ για να υποβαστάξουν ένα ταφικό μνημείο αρκετά βαρύ. Η σαρκοφάγος, όπως δείχνει μια οπή, είχε ανοιχθεί και συληθεί. Για το λόγο αυτό δεν βρέθηκαν οστά, ούτε και κτερίσματα παρά μόνο λίγα όστρακα μέσα στα χώματα του τάφου. Στο χείλος του νότιου τοιχώματος της σαρκοφάγου διαπιστώθηκε ότι έγινε επιδιόρθωση με την προσθήκη ενός μικρού κομματιού. Εσωτ. διαστ. σαρκοφάγου: 1,75x1,75x0,515 μ.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΖΟΡΙΔΗΣ

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς

Κατά το 1991 συνεχίστηκε με εντατικό ρυθμό η τακτοποίηση και καταγραφή των αρχαίων στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς. Ολοκληρώθηκε η καταγραφή των λίθινων αντικειμένων που είχαν εισαχθεί στο Μουσείο και δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην καταγραφή των πήλινων αγγείων και άλλων ευρημάτων από παλιές ανασκαφές.

1. Διαπιστώθηκε ότι τα αγγεία που απεικονίζονται στο ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 31, Πίν. 41 δ, 42 α-δ (καθώς και άλλα, συνολικά 19 αγγεία, αριθ. ευρ. 5895-5913), δεν προέρχονται από τον κιβωτιόσχημο τάφο στην ιδιοκτησία Εμμ. Ζαμπέλη, στην οδό Πεντέλης 30 στη Χαραυγή, αλλά από άλλο κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος ανασκάφηκε το 1970 στη Λεωφόρο Κύπρου 202, στην Αργυρούπολη. Τα κτερίσματα στον τάφο της Χαραυγής ήταν δύο μελανόμορφες λήκυθοι με λευκό επίχρισμα (αριθ. ευρ. 6099 και 6101), μία μικρή μελαμβαφής λήκυθος με εμπίεστη διακόσμηση (αριθ. ευρ. 6102), δύο μικρές αθηναϊκές λευκές λήκυθοι (αριθ. ευρ. 6100 και 6105), μία μεγάλη αθηναϊκή λευκή λήκυθος (αριθ. ευρ. 6103), μια ερυθρόμορφη λήκυθος (αριθ. ευρ. 6104), δύο ελλιπώς σωζόμενα αλαβάστρινα αλάβαστρα (αριθ. ευρ. 6106 και 6107) και μία σιδερένια στλεγγίδα. Τα ευρήματα χρονολογούνται στο β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

2. Σε κιβώτιο που έφερε την ένδειξη «Σαλαμίς, Μαρούδι 1976» εντοπίστηκε και συγκολλήθηκε από δύο τεμάχια το επάνω τμήμα μικρής, μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης του 4ου αι. π.Χ. (αριθ. ευρ. 5914), μεγ. σωζ. ύψ. 0,235, πλ. (επάνω) 0,208-(κάτω) 0,213, πάχ. 0,064 μ. Η στήλη απολήγει επάνω σε ταινία και κοιλόκυρτο κυμάτιο. Άλλοτε έφερε γραπτή διακόσμηση από ιωνικό κυμάτιο στην επίστεψη και δετή ταινία στον κορμό. Ίχνη χρωμάτων δεν έχουν διατηρηθεί, αλλά στα σημεία όπου η λειασμένη επιδερμίδα του μαρμάρου διατηρείται καλά, διακρίνεται με τον κατάλληλο φωτισμό το λευκότερο χρώμα της επιφάνειας εκεί, όπου υπήρχε η γραπτή διακόσμηση. Η τελευταία πρέπει να έγινε με την εγκαυστική τεχνική. Στον κορμό κυρίως είναι αισθητή, ιδιαίτερα με την αφή, μία βάθυνση δεκάτων του χιλιοστού στην περιοχή, στην οποία είχε ζωγραφιστεί η ταινία. Στον κορμό, επάνω από τη δετή ταινία, σώζεται επιγραφή σε δύο στίχους με αμελή χάραξη των γραμμάτων, τα οποία έχουν ύψος 0,014-0,024 μ.:

ΘΟΚΛΕΛΑΣ
ΜΗΓΑΡΚΟΣ

Στο *Ε* και στο *Α* του 1ου στίχου και στο *Σ* του 2ου στίχου διατηρούνται ελάχιστα υπολείμματα από ερυθρό χρώμα.

Τα ονόματα δεν είναι αττικά.

3. Σε σκάμμα για την κατασκευή κερκίδων στη νοτιοδυτική πλευρά του Δημοτικού Σταδίου της Γλυφάδας βρέθηκε από συνεργείο του δήμου και παραδόθηκε αμέσως στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά στήλη από λευκό μάρμαρο, ακέραιη, ελαφρά αποκρουσμένη κατά τόπους (αριθ. ευρ. 5891) (Πίν. 33 α), ύψ. 0,76, πλ. 0,29, πάχ. 0,36 μ. Στην κύρια όψη φέρει εγχάρακτη, αφιερωματική επιγραφή σε πέντε στίχους, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

ΣΩΤΗΡΙ ΚΑΙ
ΚΤΙΣΤΗ ΑΥ
ΤΟΚΡΑΤΟΡΙ
ΑΔΡΙΑΝΩΙ
ΟΛΥΜΠΙΩΙ

Δεδομένου ότι το σκάμμα δεν παρουσίαζε ενδείξεις για την ύπαρξη άλλων αρχαιοτήτων και επί πλέον είχε ανοιχτεί σε χώρο, στον οποίο είχε γίνει παλιότερα επιχωμάτωση, είναι πολύ πιθανό ότι η στήλη είχε μεταφερθεί στον τόπο εύρεσής της μαζί με μπάζα.

4. Στις 23 Δεκεμβρίου 1991 συνεργείο υπαλλήλων του Οργανισμού Τοπικής Αυτοδιοίκησης διαπίστωσε ότι στη χωματερή των Άνω Λιοσίων είχε μεταφερθεί από αγνώστους ένα αρχαίο γυναικείο άγαλμα. Από το Δήμο των Άνω Λιοσίων ειδοποιήθηκε η αρμόδια για την περιοχή Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και το άγαλμα μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς, όπου καταγράφηκε με αριθ. ευρ. 5935 (Πίν. 33 β-γ). Το έργο έχει ήδη εκτεθεί σε αίθουσα του ισογείου του Μουσείου.

Παριστάνεται όρθια ενδεδυμένη γυναίκα, από λευκό πεντελικό μάρμαρο, μεγέθους λίγο μεγαλύτερου από το φυσικό. Μέγ. σωζ. ύψ. 1,635, πλάτος στους ώμους 0,41 μ. Το άγαλμα σώζεται από τη σύμφυτη πλίνθο έως τη βαθιά κοιλότητα για την ένθεση του κεφαλιού με το λαιμό και το ανώτερο τμήμα του στέρνου. Το αριστερό χέρι, ο πήχυς του οποίου κάμπτεται προς τα εμπρός και ελαφρά προς τα κάτω, διατηρείται έως λίγο πάνω από τον καρπό, ενώ το δεξί χέρι σχεδόν έως το μέσον του βραχίονα. Τα τμήματα που λείπουν ήταν κατασκευασμένα σε ιδιαίτερα τεμάχια μαρμάρου. Σοβαρές αποκρούσεις υπάρχουν στους μαστούς και στο άκρο του ιματίου στην αριστερή πλευρά.

Η μορφή στηρίζει το βάρος του σώματος στο αριστερό πόδι και λυγίζει το κάπως απομακρυσμένο στο πλάι άνετο δεξί σκέλος. Φοράει ποδήρη, πλούσιο σε πτυχές, ιωνικό χιτώνα με κοντές, κουμπωμένες στο πλάι χειρίδες, ζωσμένο κάτω από το στήθος και γύρω από τις μασχάλες και τους ώμους με στρογγυλά κορδόνια, τα οποία δε διασταυρώνονται στην πλάτη, και ιμάτιο. Στα πόδια φέρει σανδάλια με ψηλό κάττυμα.

Το άγαλμα είναι πρωτότυπο έργο και μπορεί να χρονολογηθεί προς τα τέλη του γ΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. Η πολύ στενή τεχνοτροπική συγγένεια του αγάλματος από τη χωματερή των Άνω Λιοσίων με τον κολοσσικό κορμό από την αθηναϊκή Αγορά (αριθ. ευρ. S 2370)[1] φανερώνει ακριβώς την ίδια καλλιτεχνική γλώσσα και προδίδει την άμεση χρονική εγγύτητα των δύο έργων.

Ο αγαλματικός τύπος στον οποίο ανήκει το νέο εύρημα χρησιμοποιήθηκε τον 4ο αι. π.Χ. με διάφορες παραλλαγές για την απεικόνιση της Αγαθής Τύχης και άλλων προσωποποιήσεων και θεοτήτων. Είναι αρκετά πιθανό ένα ρωμαϊκό αντίγραφο στο Μουσείο των Θερμών, το μικρό ακέφαλο άγαλμα αριθ. 11618[2], το οποίο βρέθηκε το 1914 στη Via Venti Settembre και πιστεύεται ότι απεικονίζει τη Bona Fortuna κατά μία παραλλαγή του ελληνικού τύπου της Αγαθής Τύχης, να έχει στενή σχέση με το νέο εύρημα.

Αν αναλογιστούμε ότι το άγαλμα θα μπορούσε να είχε θαφτεί για πάντα στη χωματερή, ευγνωμονούμε την καλή τύχη που το έφερε και πάλι στο φως, προστατεύοντάς το από ανίερες ενέργειες, για να μας υπενθυμίσει τα λόγια του ποιητή Αγάθωνα ότι η τέχνη αγαπάει την τύχη και η τύχη την τέχνη.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Βούλα

Οδός Ελευθερίας 35 (Ο.Τ. 313, οικόπεδο Ι. Κουστένη)

Στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε και ερευνήθηκε τμήμα αρχαίου υδραυλικού έργου. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε σε μήκος 20 μ. αναλημματικός τοίχος παράλληλος με το μακρό άξονα του οικοπέδου και κάθετος προς τον άξονα της οδού Ελευθερίας. Ο τοίχος ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους έχοντας κατεύθυνση Α.-Δ., όψη προς Β., πλάτος 0,60 και σωζ. ύψος 0,80-1,20 μ. Είναι κατασκευασμένος από μεγάλες ακατέργαστες πέτρες και προφανή σκοπό είχε τη συγκέντρωση των ομβρίων υδάτων της περιοχής και τη διευθέτησή τους προς χτιστό αγωγό που αποκαλύφθηκε στο δυτικό άκρο του τοίχου και λοξά ως προς αυτόν, με κατεύθυνση δηλαδή ΒΑ.-ΝΔ. (Πίν. 33 δ).

Ο αγωγός είναι ορθογώνιας διατομής, καλύπτεται με μεγάλες ορθογώνιες πλάκες αδρά δουλεμένες και έχει εσωτερικό πλάτος 0,85 και ύψος 0,80 μ., ενώ εξωτερικά πλάτος 1,20-1,30 και ύψος 1 μ. (Πίν. 33 ε).

Η προσαγωγή των νερών στον αγωγό διευκολυνόταν από δεύτερο τοίχο που αποκαλύφθηκε βόρεια του αναλημματικού και σε απόσταση 2,40 μ., αλλά σε μικρότερο μήκος. Ο δεύτερος τοίχος κάμπτεται σε αμβλεία γωνία και ενώνεται με το βόρειο εξωτερικό τοίχο του αγωγού, επιτυγχάνοντας κατ' αυτό τον τρόπο το σταδιακό περιορισμό του πλάτους ροής των νερών και τη συγκέντρωσή τους στο στόμιο του αγωγού.

Η λειτουργία του υδραυλικού έργου και του αγωγού πιθανώς δικαιολογείται από την ύπαρξη σημαντικών αρχαίων στην περιοχή νότια του τοίχου, αλλά και από το γεγονός ότι, κατά μήκος περίπου της οδού Ελευθερίας, έχουν κατά καιρούς αποκαλυφθεί τμήματα σημαντικής οδικής αρτηρίας που συνέδεε τον οικισμό των Αιξωνίδων Αλών με το ιερό του Απόλλωνος Ζωστήρος, διασχίζοντας το κύριο νεκροταφείο των Αλαιέων. Ο αναλημματικός τοίχος συνεχίζεται ανατολικά του οικοπέδου σε άγνωστο μήκος και δυτικά του αγωγού τουλάχιστον σε μήκος 4 μ. Ο αγωγός αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,50 μ. και συνεχίζεται πέρα του δυτικού ορίου του οικοπέδου, κάτω από την οδό Ελευθερίας.

Από τα λίγα όστρακα αγγείων που βρέθηκαν κοντά στα θεμέλια του αναλημματικού τοίχου και στο εσωτερικό του αγωγού, το υδραυλικό έργο χρονολογείται στο τέλος του 5ου προς τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Οδός Ρίτσου (έργα Δήμου)

Σε εργασίες οδοιποιίας του Δήμου Βούλας αποκαλύφθηκαν αρχαία μέσα στο πλάτος της οδού Ρίτσου μεταξύ των Ο.Τ. 305 και 306, απέναντι από την ιδιοκτησία Φωτοπούλου. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τα θεμέλια μεγάλου πιόσχημου ταφικού περιβόλου, το οριζόντιο σκέλος του οποίου έχει μήκος 11 μ. και κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ.

Η θεμελίωση του περιβόλου, πλ. 0,60 και ύψ. 0,10-0,20 μ. είναι κτισμένη με μικρές αδούλευτες πέτρες, η ανωδομή όμως ήταν μνημειακής κατασκευής. Βορειοανατολικά μέσα στο πλάτος του υπό διαμόρφωση πε-

1. Hesperia 40 (1971), σ. 270 κ.ε., πίν. 56 (πρώτη παρουσίαση του αγάλματος).

2. R. Kabus-Jahn, Studien zu Frauenfiguren des 4. Jahrhunderts vor Christus (1963), σ. 36 κ.ε. και υποσημ. 38, αριθ. 8. Hesperia 51 (1982), σ. 107 και υποσημ. 39, πίν. 34b.

ζοδρομίου, σωζόταν τμήμα της ανωδομής από μεγάλους καλοδουλεμένους πωρόλιθους σε τρεις δόμους, συνολ. ύψ. 1,20 μ. (Πίν. 34 α). Το θεμέλιο του ενός από τα κάθετα σκέλη είχε συνολικό μήκος 4,50, πλάτος 0,60 και σωζόταν σε ύψος 0,15-0,20 μ. Ο ταφικός περίβολος ήταν ιδρυμένος στη νότια πλευρά αρχαίου δρόμου, ο οποίος είχε κατεύθυνση από ΒΑ.-ΝΔ., διέσχιζε τμήμα του κύριου νεκροταφείου των Αλαιέων και κατέληγε στην αρχαία οδική αρτηρία που συμπίπτει με τη σημερινή οδό Ελευθερίας. Τμήμα του ίδιου δρόμου αποκαλύφθηκε δυτικότερα στο Ο.Τ. 307, σε απόσταση 120 μ. (βλ. έκθεση ανασκαφής οικοπέδου Τζωρτζάκη).

Ο ταφικός περίβολος της οδού Ρίτσου έχει σχέση με τη μαρμάρινη σαρκοφάγο που διακρίνεται επιφανειακά μέσα στο οικόπεδο Φωτοπούλου. Από τους τάφους του ίδιου περιβόλου πιθανώς προέρχεται μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος που βρίσκεται στο Μουσείο Πειραιώς.

Τα λίγα όστρακα που συγκεντρώθηκαν κατά τις παραπάνω εργασίες, αλλά και ο τρόπος κατασκευής της ανωδομής του ταφικού περιβόλου τον χρονολογούν στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Οδός Καζαντζάκη (έργα Δήμου)

Κατά τις εργασίες εκσκαφών για την κατασκευή αποχετευτικού αγωγού αποκαλύφθηκε στο ύψος του Ο.Τ. 303 σε βάθος 0,50-0,70 μ. θεμέλιο αρχαίου τοίχου σε μήκος 3,30 μ. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση από Β.-Ν., πλάτος 0,50 μ., ήταν χτισμένος από αδούλευτες πέτρες διαφόρων μεγεθών και το ύψος κυμαινόταν από 0,20 έως 0,35 μ. Από τον καθαρισμό του τοίχου περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα αγγείων ελληνιστικών χρόνων.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Οδός Παπαφλέσσα (Ο.Τ. 146, οικόπεδο Καρασάββα)

Το οικόπεδο βρίσκεται εκτός της περιοχής των συνοικισμών του δήμου των Αιξωνίδων Αλών, σε επικλινή θέση που διασχίζεται από αρχαίους δρόμους και περιλαμβάνει επίσης αναλημματικούς τοίχους. Το ανάλημμα ενός από τους γνωστούς δρόμους αποκαλύφθηκε κατά μήκος της οικοδομικής γραμμής του οικοπέδου Καρασάββα με απόκλιση προς ΒΑ. στο ένα άκρο του. Έχει πλάτος 0,80 μ., είναι κατασκευασμένο από μεγάλους και μικρότερους αργούς λίθους και φαίνεται ότι συνεχίζεται στα όμορα οικόπεδα. Μικρού μήκους τμήμα άλλου τοίχου, επίσης αναλημματικού, ήταν ορατό στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου, ενώ επιφανειακά θεμέλια διακρίνονται βορειότερα, στα άχτιστα οικόπεδα της γωνίας των οδών Ρόδου και Παπαφλέσσα. Η έρευνα δεν απέδωσε κινητά ευρήματα ούτε όστρακα.

Οδός Δραγατσανίου (Ο.Τ. 146, οικόπεδο Λίβα)

Στην ιδιοκτησία Λίβα αποκαλύφθηκε σε δοκιμαστικές τομές η συνέχεια του αναλήμματος του αρχαίου δρόμου που ερευνήθηκε στο οικόπεδο Καρασάββα της οδού Παπαφλέσσα. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε ότι το ανάλημμα καμπυλώνεται προς ΒΑ. και μεταβάλλει την κατεύθυνση του δρόμου κατά 90°. Είχε κατασκευαστεί από μεγάλους αργούς λίθους στη βάση και μικρότερους ψηλότερα, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων έχει υποχωρήσει κάτω από την πίεση των χωμάτων του πρανούς. Τόσο ο καθαρισμός του αναλήμματος όσο και οι τομές στο οικόπεδο δεν απέδωσαν κινητά ευρήματα ή όστρακα.

Χερσόνησος Πούντα (εγκαταστάσεις ΠΙΚΠΑ)

Σε επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε επ' ευκαιρία παρακολούθησης εκσκαφών για θεμελίωση ναού στο χώρο του ΠΙΚΠΑ Βούλας διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίων εγκαταστάσεων στο δυτικότερο άκρο της χερσονήσου Πούντα. Συγκεκριμένα, στη βόρεια πλευρά είναι ορατά θεμέλια αρχαίων κτιρίων ενώ στο νοτιοδυτικό άκρο, μέσα στο μικρό όρμο που σχηματίζεται, είναι ορατά λείψανα λιμενικών εγκαταστάσεων και θεμέλια τοίχων. Ακριβώς βόρεια των λιμενικών εγκαταστάσεων εντοπίστηκαν επιφανειακά όστρακα προϊστορικών αγγείων και στο κέντρο περίπου της χερσονήσου υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα αγγείων κλασικών χρόνων.

Στη χερσόνησο της Πούντας είχαν εντοπιστεί από τον Δ. Θεοχάρη λείψανα νεολιθικού συνοικισμού στο ψηλότερο κεντρικό τμήμα της, όπου σήμερα οι εγκαταστάσεις του ΕΟΤ (ΑΣΤΗΡ Γλυφάδας). Οι θέσεις με τα προϊστορικά ευρήματα της Πούντας συμπληρώνουν τη σειρά των προϊστορικών εγκαταστάσεων που έχουν αποκαλυφθεί κατά μήκος της δυτικής Αττικής και σε νησίδες, σε μικρή απόσταση από την ακτή (βλ. παρακάτω για το Κατραμονήσι).

Νησίδες Κατραμονήσι (αρχαία Υδρούσσα, ιδιοκτησία Αλαμανή)

Στο σύμπλεγμα των τριών νησίδων (δύο μικρές βραχονησίδες και μία μεγαλύτερη) έγινε αυτοψία για τη χορήγηση έγκρισης μόνιμης εγκατάστασης αναψυκτηρίου, προκειμένου να αντικατασταθούν οι πρόχειρες ξύλινες κατασκευές που εξυπηρετούσαν τους ψαράδες. Διαπιστώθηκε ότι τόσο στην κύρια νησίδα

όσο και στη βορειοανατολική βραχονησίδα που ενώνεται με την προηγούμενη με στενή βραχώδη λωρίδα, υπάρχουν επιφανειακές ενδείξεις αρχαίων. Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς[3] η νήσος Υδρούσσα τοποθετείται μετά τους Αιξωνείς, στην περιοχή του δήμου των Αλαιέων.

Η επιφανειακή έρευνα έδωσε ενδιαφέροντα ευρήματα δεδομένου ότι, εκτός από τα επιφανειακά όστρακα κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, εντοπίστηκαν και θεμέλια κτιρίων αυτών των εποχών διάσπαρτα στην επιφάνεια των νησίδων, ενώ από το βόρειο τμήμα της μεγαλύτερης νησίδος περισυλλέχθηκαν όστρακα προϊστορικών χρόνων. Τα τελευταία αποδεικνύουν άμεση συνάφεια του χώρου με την απέναντι ακτή της χερσονήσου της Πούντας κατά την ύστερη νεολιθική και την πρώιμη εποχή του Χαλκού. Είναι βέβαιο ότι η ανασκαφική έρευνα (που πρέπει να γίνει εγκαίρως, πριν «αξιοποιηθούν» οι νησίδες), θα φέρει στο φως πολύτιμα στοιχεία τα οποία, συνδυαζόμενα με τα ήδη γνωστά για τη δυτική ακτή της Αττικής, θα συμπληρώσουν τις γνώσεις για τις δραστηριότητες των κατοίκων της στους προϊστορικούς αλλά και τους ιστορικούς χρόνους.

Οδός Ζακύνθου (Ο.Τ. 114, οικόπεδο Δελλή-Σπύρου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στους νότιους πρόποδες του Υμηττού, περιοχή γνωστή για την πληθώρα των αναλημματικών τοίχων που είχαν κατασκευάσει οι Αλαιείς προκειμένου να αξιοποιήσουν την επιφάνεια του κεκλιμένου εδάφους. Το τμήμα του αναλημματικού τοίχου που αποκαλύφθηκε στην παραπάνω ιδιοκτησία έχει πλάτος 0,80-1 μ., ακολουθεί την κατεύθυνση των ισοϋψών (από Β.-Ν. περίπου) καί σώζεται σε μήκος 12,20 μ. Η έρευνα δεν απέδωσε κινητά ευρήματα.

Οδός Σερίφου (Ο.Τ. 156Α, οικόπεδο Ερμογένη)

Το οικόπεδο αποτελεί τμήμα ευρύτερης ιδιοκτησίας, το υπόλοιπο της οποίας είχε ερευνηθεί παλαιότερα[4]. Βρίσκεται στο Ο.Τ. 156Α της Βούλας, στο σύνολο του οποίου έχει αποκαλυφθεί σημαντικό τμήμα του νοτιοανατολικού συνοικισμού των Αιξωνίδων Αλών που διασχίζεται από δρόμους και περιλαμβάνει τμήματα οικοδομικών νησίδων με θεμέλια σπιτιών περισσότερο ή λιγότερο καλής διατήρησης.

Στο χώρο της ιδιοκτησίας Ερμογένη και ιδιαίτερα στο βορειοανατολικό τμήμα του, έχουν καταστραφεί τα αρχαία θεμέλια σε σημαντική έκταση, εξαιτίας της κατασκευής νεότερου πολυβολείου. Στο νότιο και δυτικό τμήμα αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου, θεμέλια κτιρίων και μικρό ιερό μέσα σε περίβολο (Πίν. 34 β). Συγκεκριμένα, παράλληλα προς την οδό Σερίφου και σε απόσταση 9,50 μ. από την οικοδομική γραμμή, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του αρχαίου δρόμου που είχε ερευνηθεί στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου και στη συνεχόμενη ανατολικά ιδιοκτησία Νέγκα[5]. Αρχικά ως οδόστρωμα είχε χρησιμοποιηθεί η επιφάνεια του φυσικού βράχου, πάνω στην οποία διακρίνονται δύο παράλληλες αυλακώσεις τροχών αμαξών με μεταξόνιο, πλ. 1,40 μ. Σε μεταγενέστερη φάση κατασκευάστηκαν κατά μήκος των δύο πλευρών του δρόμου αναλημματικοί τοίχοι, οι οποίοι απέχουν περίπου 3 μ. μεταξύ τους, και ανυψώθηκε κατά 0,30 μ. η στάθμη της επιφάνειας του δρόμου με χώμα και πέτρες. Το βόρειο ανάλημμα είναι ισχυρής κατασκευής και στηρίζει επιχωματωμένο πρανές, δημιουργώντας υπερυψωμένο κατά 1 μ. πλάτωμα, πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε το ιερό και τα κτίρια.

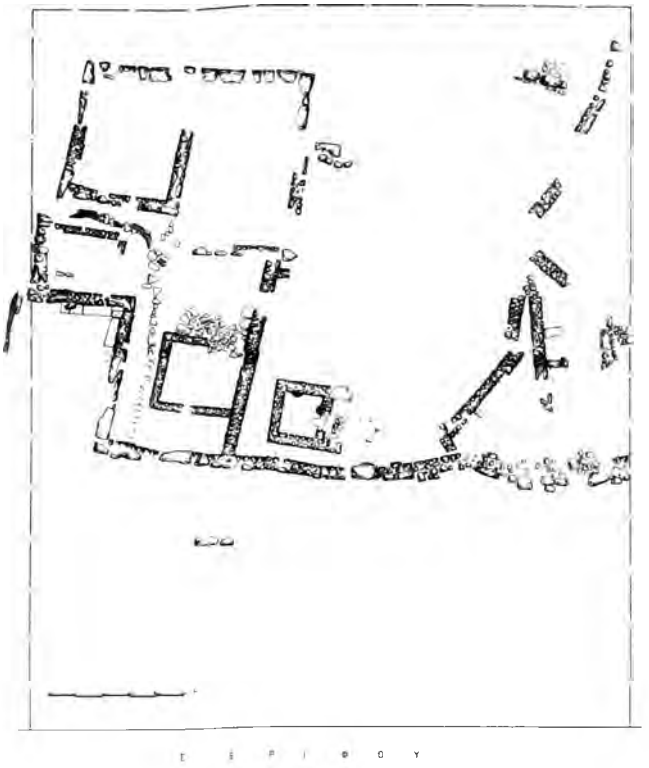
Το ιερό έχει ιδρυθεί σε υπαίθριο χώρο, μέσα σε περίβολο, του οποίου σαφές είναι μόνο το νότιο όριο (ανάλημμα δρόμου) και το δυτικό (Σχέδ. 1). Σε γενικές γραμμές παρουσιάζει την τυπική μορφή (Πίν. 34 γ) των ανάλογων λατρευτικών κτισμάτων που έχουν αποκαλυφθεί διάσπαρτα στο χώρο του δήμου των Αιξωνίδων Αλών, είτε μέσα στους συνοικισμούς, είτε στην ύπαιθρο και στα νεκροταφεία. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ., εξωτ. διαστ. 2,80x2,40 μ. και αποτελείται από σχεδόν τετράγωνο σηκό (εσωτ. διαστ. 1,30x1,20 μ.), μικρό πρόδομο και εξωτερική τετράγωνη εσχάρα-εστία (εξωτ. διαστ. 0,80x0,70 μ.), τοποθετημένη απέναντι από την είσοδο σε απόσταση 1 μ. από αυτήν.

Για την κατασκευή της βάσης των τοίχων του ιερού χρησιμοποιήθηκαν αδρά δουλεμένοι λίθοι προσαρμοσμένοι κατά το πολυγωνικό σύστημα, μάλιστα ως ανατολικό άκρο του βόρειου μακρού τοίχου (είσοδος του ιερού) χρησιμοποιήθηκε η προεξοχή του φυσικού βράχου κατάλληλα επεξεργασμένη. Ως δάπεδο του σηκού αρχικά χρησιμοποιήθηκε πατημένο χώμα, το οποίο αργότερα καλύφθηκε με στρώμα κονιάματος που περιέχει μικρά χαλίκια και καλύπτει επίσης τη βάση των τοίχων. Στην ίδια οικοδομική φάση κατασκευάστηκε με κονίαμα και βάθρο στο βάθος του σηκού, σε επαφή με το δυτικό τοίχο (μήκ. 0,70, πλ. 0,30 και ύψ. 0,05 μ.), προφανώς για την τοποθέτηση λατρευτικών αντικειμένων και αφιερωμάτων. Σε μεταγενέστερη φάση το δά-

3. Στράβων 9. 1.

4. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 105.

5. Ό.π., σ. 60.

Σχέδ. 1. Βούλα. Οδός Σερίφου. Κάτοψη της ανασκαφής.

πεδο επιχωματώθηκε και υψώθηκε κατά 0,15 μ. και στο άνοιγμα της εισόδου του σηκού τοποθετήθηκε σχιστολιθική πλάκα ως κατώφλι. Η επίχωση του σηκού περιείχε πλήθος οστράκων, κυρίως μελαμβαφών αγγείων οικιακής χρήσης, καθόλου όμως ειδώλια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη εστίας-εσχάρας προ της εισόδου του ιερού. Ανάλογες κατασκευές έχουν ήδη εντοπιστεί και σε άλλα ιερά του δήμου των Αλαιέων, άλλοτε μέσα στο σηκό και άλλοτε προ της εισόδου.

Βόρεια του ιερού και σε απόσταση 7 μ. αποκαλύφθηκε καμπύλη σειρά λίθων που περιέκλειε πλήθος οστράκων αγγείων, κυρίως αμφορέων και λεκανών. Πιθανότατα η κατασκευή αποτελεί τον αποθέτη-βόθρο του ιερού, στον οποίο όμως δεν βρέθηκαν θραύσματα ειδωλίων.

Ανατολικά του ιερού αποκαλύφθηκαν θεμέλια κτιρίων παλαιότερων φάσεων (5ου αι. π.Χ.), αποσπασματικά διατηρημένα, από τα οποία δεν υπάρχει δυνατότητα να εξαχθούν συγκεκριμένα συμπεράσματα.

Δυτικά του περιβόλου του ιερού εντοπίστηκαν σε βαθύτερα στρώματα θεμέλια δύο ορθογώνιων δωματίων και τμήμα αγωγού του 5ου αι. π.Χ., τα οποία είχαν καταχωθεί για τη δημιουργία υπαίθριου χώρου, πλακοστρωμένου στο ανατολικό τμήμα. Τη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος καταλαμβάνει γωνία δύο τοίχων επιμελημένης πολυγωνικής κατασκευής, κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς των οποίων έχουν κατασκευαστεί λίθινα θρανία (Πίν. 34 δ), ενώ κατά μήκος των εξωτερικών πλευρών υπάρχει φαρδύς αγωγός απομάκρυνσης των υδάτων. Ο αγωγός ορίζεται αφ' ενός από τους δύο τοίχους και αφ' ετέρου στη μεν βόρεια πλευρά από σειρά πλακών όρθια τοποθετημένων, στη δε ανατολική από πρόχειρο τοίχο, κατασκευασμένο με μία σειρά αργών λίθων σε 2-3 δόμους.

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου σώζονται θεμέλια τριών συνεχόμενων χώρων προφανώς δωματίων σπιτιού, το οποίο κατασκευάστηκε στο τέλος του 4ου π.Χ., ανήκει δηλαδή σε μεταγενέστερη εποχή σε σχέση με όλα τα προηγούμενα οικοδομικά λείψανα.

Το σύνολο των οικοδομικών λειψάνων στο οικόπεδο Ερμογένη εδράζεται στην επιφάνεια του φυσικού βράχου, η οποία είναι ορατή σε ορισμένα τμήματα. Η χρήση του χώρου είναι πιθανή ήδη από το τέλος της αρχαϊκής εποχής, τα οικοδομικά όμως λείψανα καλύπτουν το διάστημα από το τέλος του 5ου αι. μέχρι και το τέλος του 4ου αι. π.Χ., στα μέσα του οποίου ιδρύθηκε το ιερό. Δεν αποκλείεται πάντως λατρευτική σημασία να είχε και κάποιο από τα καταχωσμένα παλαιότερα κτίρια ή ακόμη και η κατασκευή με τα θρανία.

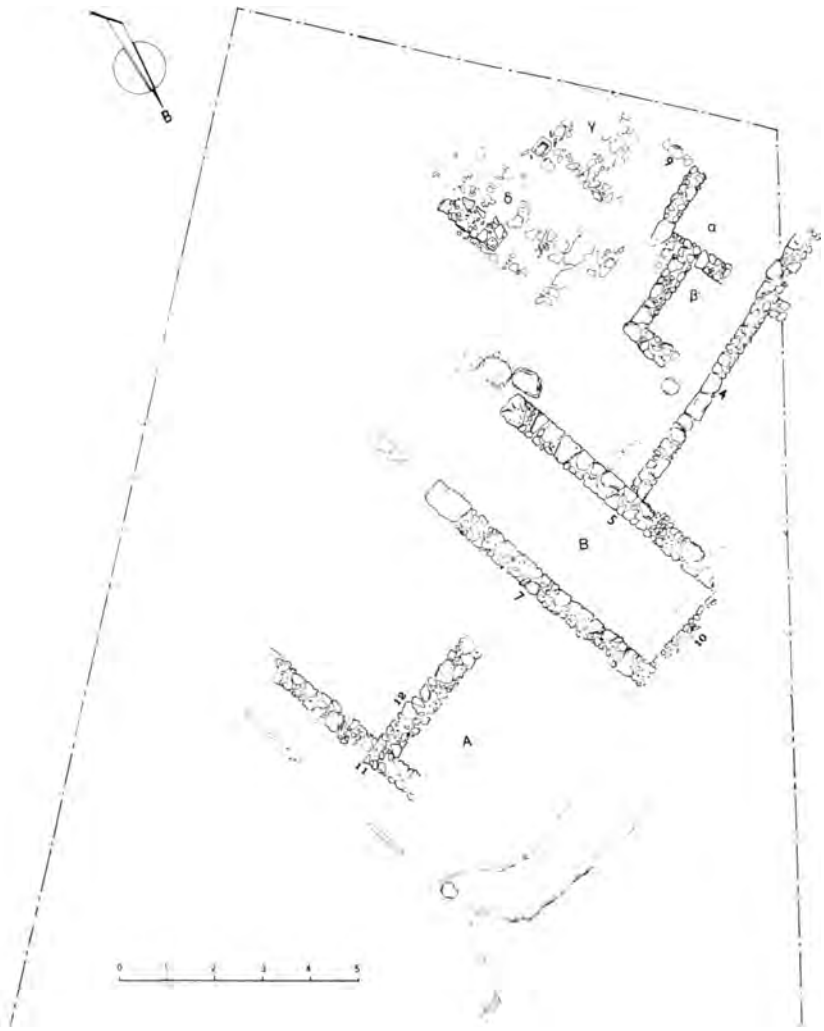
ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

Άλιμος

Οδός Θεσμοφορίων (Ο.Τ. 272, οικόπεδο Ανδρέα Τζομπανάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στις νοτιοανατολικές υπώρειες του λόφου της Αγίας Άννας, γύρω και πάνω στον οποίο έχουν εντοπιστεί και ερευνηθεί εκτεταμένες αρχαιότητες με αποτέλεσμα να τοποθετείται εδώ το κέντρο του αρχαίου Αλιμούντος.

Στο οικόπεδο, που παρουσιάζει έντονη κλίση, βρέθηκαν αρχαία μόνο στο νότιο τομέα του και μάλιστα εκτός του οικοδομήσιμου χώρου. Σε απόσταση 14,50 μ. από την οδό Θεσμοφορίων αποκαλύφθηκε επιμήκης σωρός από πέτρες που κατελάμβανε όλο το πλάτος του οικοπέδου (Α.-Δ.). Οι πέτρες αυτές είχαν άτακτα ριχτεί σ' αυτό το χώρο, αφού προηγουμένως είχε κοπεί κάθετα ο φυσικός κιμηλόβραχος, δημιουργώντας έναν επιμήκη διάδρομο, μέσ. πλ. 1,10 μ. Νότια του σωρού αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλοι χώροι, Α και Β (Σχέδ. 2· Πίν. 35 α). Ο χώρος Α ορίζεται από τους τοίχους 11, 7 και το φυσικό βράχο από βόρεια και χωρίζεται σε δύο

Σχέδ. 2. Άλιμος. Οδός Θεσμοφορίων. Κάτοψη της ανασκαφής.

επιμέρους δωμάτια από τον τοίχο 12. Σε απόσταση 0,80 μ. ανατολικά του τοίχου 11 διαπιστώθηκαν σε δύο σημεία όρθια τοποθετημένες πέτρες που μας έδωσαν την εντύπωση ορίων αύλειου χώρου που αναπτύσσεται κατά μήκος του τοίχου 11. Ο χώρος Β ορίζεται από τους τοίχους 7, 10 και 5 (Πίν. 35 β). Δυτικότερα αποκαλύφθηκε ο τοίχος 4 που χαρακτηρίστηκε ως τοίχος περιβόλου, όπως και ο τοίχος 9. Μέσα στο χώρο που ορίζουν οι τοίχοι 4 και 9 αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων, που σχηματίζουν τα μικρά δωμάτια α και β, γ και δ. Η επίχωση που κάλυπτε και περιέβαλλε τα δωμάτια αυτά περιείχε άφθονες κεραμίδες, σχιστολιθικές πλάκες και τμήματα πιθαριών.

Από το χώρο της ανασκαφής περισυλλέχθηκαν άφθονα όστρακα από αμφορείς, σκύφους, πινάκια, κυάθια, πυξίδες κ.ά. του τέλους 5ου και αρχών 4ου αι. π.Χ. Για τη χρήση του χώρου δεν μπορούμε προς το παρόν να κάνουμε υποθέσεις. Είναι απαραίτητο τα ανασκαφικά δεδομένα του οικοπέδου Ανδρ. Τζομπανάκη να συνεξεταστούν με εκείνα του σχεδόν όμορου από δυτικά οικοπέδου αφών Λουράντου, πάροδος Ρώμα Ο.Τ. 272, όπου το 1986 είχε αποκαλυφθεί τμήμα μικρού θεάτρου για το οποίο σύντομα θα δοθεί εκτενής έκθεση.

Ρέμα Τραχώνων (ιδιοκτησία Continent Hellas S.A.)

Το ρέμα Τραχώνων, που είναι σήμερα ανοικτό μόνο στο χώρο του κτήματος Γερουλάνου στους Τράχωνες Αττικής, διασχίζει υπογείως τη λεωφόρο Αλίμου και φτάνει στην περιοχή της Continent Hellas S.A. Πριν τις εκσκαφικές και οικοδομικές εργασίες για την ανέγερση του συγκροτήματος της εταιρείας αυτής, το ρέμα Τραχώνων διέσχιζε επίσης ανοικτό, την περιοχή

της για να φτάσει στη θέση του βορειοανατολικού πύργου του αερολιμένα Ελληνικού, όπου υπόγειος αγωγός παραλαμβάνει τα νερά του ρέματος και τα διοχετεύει πέραν της λεωφόρου Ποσειδώνος, στη θαλάσσια περιοχή του Ελληνικού-Αλίμου.

Στις όχθες του ρέματος αυτού είχαν εντοπιστεί από παλιά αρχαιότητες, χωρίς όμως να έχουν ερευνηθεί. Η αλλαγή πορείας της κοίτης του ρέματος και ο εγκιβωτισμός του που κρίθηκε απαραίτητος για την κατασκευή του συγκροτήματος της Continent Hellas S.A., έδωσε την ευκαιρία να ερευνηθεί η παραποτάμια περιοχή του σε μήκος 90 μ., ξεκινώντας 100 μ. ΒΑ. της σκοπιάς του αερολιμένα. Η θέση που διενεργήθηκε η ανασκαφική έρευνα βρίσκεται σε απόσταση 250 μ. ανατολικά του λόφου της Αγίας Άννας.

Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκε ο τοίχος 1 σ' επαφή με το βόρειο όριο της Ελληνικής Αεροπορικής Βάσης 129 Π.Υ., αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο κατά 3 μ. από την επιφάνειά της. Σώζεται σε μήκος 16,30 μ., έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και είναι κατασκευασμένος από μεγάλους ακατέργαστους λίθους. Ο τοίχος αυτός εδράζεται σε αλλεπάλληλα στρώματα χαλικιού και άμμου και συγκρατεί στα νότια γέμισμα από μικρές πέτρες που εκτείνεται στο χώρο της 129 Π.Υ. Πιθανότατα ο τοίχος 1 αποτελεί το ανάλημμα κάποιας κατασκευής που υπήρχε στο χώρο της Βάσης.

Σε απόσταση 6,50 μ. βόρεια του τοίχου 1 αποκαλύφθηκε ο τοίχος 2 σε επίπεδο χαμηλότερο κατά 1 μ. από τον τοίχο 1. Ο τοίχος 2 έχει επιμελημένη κατασκευή και σώζεται σε μήκος 11,50 μ. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,50 έως 0,55 μ. Για την κατασκευή της νότιας όψης του έχουν χρησιμοποιηθεί ογκώδεις λίθοι, κάθετα τοποθετημένοι, που συμπληρώνονται με μικρούς λίθους (Πίν. 35 γ). Αντίθετα, η βόρεια όψη του τοίχου 2 έχει κατασκευαστεί καθ' ολοκληρία από μικρούς λίθους και είναι προφανές ότι πρόκειται για την εσωτερική όψη του τοίχου. Ο τοίχος 2 γειτνιάζει στο δυτικό του άκρο με μικρό τμήμα τοίχου 2α που σώζεται σε μήκος μόλις 1,20 μ. Οι δύο αυτοί τοίχοι όριζαν το χώρο κάποιου παραποτάμιου μεγάλου κτιρίου, ίσως δημόσιου, που είχε περιοδική χρήση.

Βόρεια του τοίχου 1 και περίπου στη μέση του μήκους του σχηματίζεται μία γωνία 1α και 1β, από όρθια τοποθετημένους ογκώδεις λίθους που συγκρατούν στρώμα από καθαρό χαλίκι. Το στρώμα αυτό φτάνει στην εξωτερική, νότια όψη του τοίχου 2 και αποκαλύφθηκε σε μήκος 26 μ. Είναι φανερό ότι για κάποιο χρονικό διάστημα ο χώρος αυτός αντιστοιχούσε στην κοίτη του ρέματος. Οι τοίχοι 1α και 1β είχαν κατασκευαστεί για να προστατεύσουν τον υπερκείμενο τοίχο 1 από τα νερά του ρέματος.

Σαφές είναι επίσης ότι η κοίτη του ρέματος μετατοπίστηκε βόρεια του τοίχου 2 με όριο τον τοίχο 3 που αποκαλύφθηκε στη σύγχρονη νότια όχθη του ρέματος. Αποτελείται από μεγάλους ακατέργαστους λίθους και σώζεται σε μήκος 5,10 μ.

Στο χώρο ανάμεσα στους τοίχους 2 και 3 διαπιστώθηκε αποθέτης με άφθονα όστρακα που έδωσαν την εντύπωση σπασμένων «επί τόπου» αγγείων.

Τις υδρευτικές ανάγκες της παραποτάμιας εγκατάστασης εξυπηρετούσε χτιστό πηγάδι που αποκαλύφθηκε σε απόσταση 15 μ. ανατολικά του τοίχου 2 (Πίν. 36 α). Το πηγάδι αυτό, που χρησιμοποιούνταν έως και τις αρχές της δεκαετίας του '70 έχει κατασκευαστεί από επιλεγμένους λίθους μετρίου μεγέθους με διάμετρο 1,05-1,25 μ. Αφαιρέθηκε η επίχωσή του σε βάθος 1,20 μ. επειδή δε στάθηκε δυνατό να προχωρήσει περισσότερο εξ αιτίας του νερού που ανέβλυζε συνεχώς.

Κοντά στο πηγάδια αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα μεμονωμένων τοίχων που είχαν σχέση με τις όχθες του ρέματος.

Η κεραμική που βρέθηκε τοποθετεί τη χρήση του χώρου στο τέλος του 5ου και τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Οδός Επτανήσου 9 (Ο.Τ. 5, οικόπεδο Σπ. Γεωργίου και Ηλ. Παπαχρήστου)

Η οδός Επτανήσου βρίσκεται στις νότιες υπώρειες του λόφου Πανί, όπου παλαιότερα είχαν εντοπιστεί ίχνη προϊστορικής κατοίκησης.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες του παραπάνω οικοπέδου αποκαλύφθηκαν κλασικές αρχαιότητες. Αρχικά ανασύρθηκαν δύο μαρμάρινα αγάλματα λιονταριών και δύο πώρινοι κυβόλιθοι. Στη συνέχεια διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στο νότιο τομέα του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκε η γωνία μνημείου που αποτελείται από πέντε κυβόλιθους κατά χώραν με μήκος πλευρών: α=4,60 μ. και β=2,50 μ.

Οι δύο ανασυρμένοι κυβόλιθοι προφανώς αποτελούσαν την τρίτη πλευρά, γ, του μνημείου, μήκ. επίσης 2,50 μ. (διαστάσεις κυβολίθων: 1,23x0,80x0,50 μ.).

Επρόκειτο δηλαδή για μνημείο σχήματος Π, κατασκευασμένο από πώρινους κυβόλιθους, για την έδραση των οποίων είχε διανοιχθεί αύλακα στη φυσική κιμηλιά με πλάτος ανάλογο προς το πλάτος των λίθων.

Το εσωτερικό του μνημείου διέσχιζε από Α.-Δ. ένα αυλάκι, το οποίο είχε δημιουργηθεί από τη φυσική ροή νερού, με μέσο πλάτος 0,40 μ. περίπου και μέσο βάθος 0,20 μ., γεμάτο με άμμο. Παρόμοιο αυλάκι και με την ίδια αμμώδη επίχωση, διαπιστώθηκε και έξω από το μνημείο σε μήκος 7,50 μ. προς Α., το οποίο κατέληγε κοντά σ' ένα σύγχρονο πηγάδι. Παράλληλα προς το αυλάκι αυτό διαπιστώθηκε στην κιμηλιά αβαθές λάξευμα, πλ. 0,70 μ. περίπου, που έδωσε την εντύπωση μονοπατιού.

Τα παραπάνω ανασκαφικά δεδομένα, τα μαρμάρινα λιοντάρια και η μορφή του μνημείου οδήγησαν στον χαρακτηρισμό του ως κρήνη, στην οποία μέσω του αυλακιού έφτανε το νερό από πηγή, που πιθανώς η θέση της είχε σχέση με το σύγχρονο πηγάδι. Στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου δεν βρέθηκαν αρχαία.

Ευρήματα: άγαλμα λιονταριού α (αριθ. ευρ. Μουσ. Πειραιώς 5764). Ελλιπές τα άκρα, τμήμα της κοιλιάς και της ουράς. Μήκ. 0,88 μ. Άγαλμα λιονταριού β (αριθ. ευρ. Μουσ. Πειραιώς 5765). Ελλιπές το μεγαλύτερο τμήμα των άκρων και της ουράς. Μήκ. 0,88 μ. Πρόκειται για δίδυμο αγαλμάτων λιονταριών από πεντελικό μάρμαρο σε πολύ καλή κατάσταση. Τμήμα από μαρμάρινη βάση στήλης (;), διαστ. 0,61x0,41x0,16 μ. Διατηρεί μέρος της πλίνθου σχήματος οβάλ, διαστ. 0,46x0,28x0,028 μ.

Τα μαρμάρινα ευρήματα και η κεραμική τοποθετούν τη χρήση του μνημείου στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Γλυφάδα

Οδός Φολεγάνδρου και Αρετής (Ο.Τ. 207, οικόπεδο Ιάκ. Προμπονά)

Στο κέντρο του ανατολικού τομέα του οικοπέδου και σε απόσταση 1,40 μ. από τη ρυμοτομική γραμμή της οδού Αρετής, αποκαλύφθηκε, σχεδόν επιφανειακά, επιμήκης τοίχος 1 από αργολιθοδομή που σώζεται σε μήκος 12,20 μ. Έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και πλάτος 0,80 μ. Τμήμα του τοίχου αυτού εντοπίστηκε και επί της οδού Αρετής σε μήκος 1,70 μ. Ο τοίχος είναι μεμονωμένος και μάλλον πρόκειται για όριο ιδιοκτησίας. Τα λιγοστά όστρακα το χρονολογούν στα κλασικά χρόνια.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ

Μενίδι

Περιοχή Στραβό Σχίνο (Οδός Αγίου Ιωάννου, ιδιοκτησία Σπ. Κατσανδρή)

Κατά τη διάνοιξη τάφρου περιμετρικά του οικοπέδου για τη θεμελίωση οικοδομής, εντοπίσθηκαν και ερευνήθηκαν στο βόρειο τμήμα του τρεις τάφοι. Ο μεγαλύτερος από αυτούς (τάφος 1) ήταν λακκοειδής ορθογώνιος με κτιστά τοιχώματα με σειρές επάλληλων κεραμίδων (σώθηκαν έντεκα σειρές), διαστ. τάφου 1,65x0,59, βάθ. 0,66 μ. από το κράσπεδο του δρόμου. Πάχος κεραμίδας 0,03 μ. Είχε προσανατολισμό από ΒΑ.-ΝΔ. (Πίν. 36 β). Περιείχε τέσσερα κρανία και πλήθος οστών που ήταν όμως αναμοχλευμένα. Χάλκινος κρίκος περισυλλέχθηκε στη δυτική πλευρά του τάφου. Το κάλυμμα του τάφου από κροκαλοπαγή ανώμαλο λίθο, πάχ. 0,80 μ., βρέθηκε σπασμένο σε τέσσερα κομμάτια.

Κοντά του προς ΝΔ., σε μικρή απόσταση με τον ίδιο προσανατολισμό, βρέθηκε κεραμοσκεπής τάφος, διαστ. 1,60x0,60, βάθ. 0,30-0,90 μ. από το επίπεδο της οδού Αγίου Ιωάννου. Δεν υπήρχε πυθμένας. Οι δύο κεραμίδες που τον κάλυπταν στη νότια πλευρά του ήταν καμπύλες, διαστ.: α) 0,28x0,81 μ. και β) 0,20x0,93 μ. Πλάτος καλυπτήριων κεραμίδων 0,025 μ. Άλλες δύο θα υπήρχαν και στη νότια πλευρά του τάφου, αλλά δεν σώθηκαν. Κατά μήκος της δυτικής μακράς πλευράς, υπήρχε σειρά μικρών λίθων. Από τα σκελετικά λείψανα διατηρήθηκε μόνο το κρανίο στη βορειοδυτική πλευρά του τάφου και μια μικρή ακόσμητη πρόχους ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (ύψ. 0,12 μ.).

Νοτιοανατολικά του κτιστού τάφου 1, βρέθηκε σε μικρή απόσταση παιδικός λακκοειδής κεραμοσκεπής τάφος 3, διαστ. 0,82x0,30, βάθ. 0,63 μ. από το κράσπεδο της οδού. Είχε επίσης τον ίδιο με τους άλλους δύο τάφους προσανατολισμό από ΒΑ.-ΝΔ. Ελλιπής κατά το βόρειο τμήμα του. Οι κεραμίδες ήταν ελαφρά καμπύλες, τοποθετημένες κάθετα. Πάχος κεραμίδας 0,025 μ. Σειρά μικρών λίθων ήταν τοποθετημένες κατά μήκος της νότιας και της δυτικής πλευράς του. Δεν περιείχε απολύτως τίποτα.

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου και Ναπολέοντος (ιδιοκτησία Γεωργ. Φυτά)

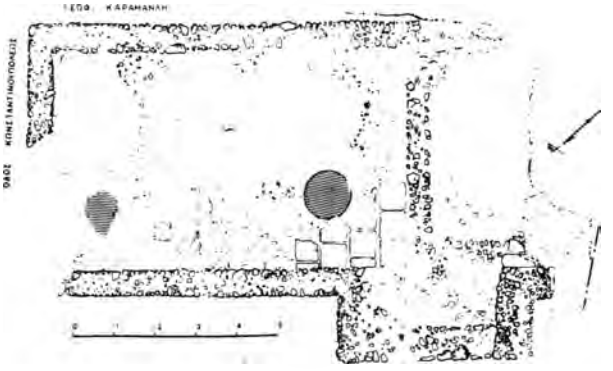
Κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου βρέθηκε τοίχος με κατεύθυνση από ΝΑ.-ΒΔ., πολύ πρόχειρης κατασκευής, κτισμένος με αργούς λίθους και κεραμίδια, σωζ. μήκ. 2,50, πλ. 0,60 και βάθ. από το κράσπεδο της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου 0,80 μ. Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου εντοπίσθηκαν τρεις μικρές πυρές χωρίς συγκεκριμένα όρια, 1x0,60 μ. περίπου, πολύ μικρού βάθους.

Στην πυρά 1 περισυλλέχθηκαν μια χάλκινη σμίλη, δύο χάλκινοι κρίκοι και τέσσερα μεγάλα χάλκινα καρφιά.

Στην πυρά 2 δεν βρέθηκε τίποτα, ενώ στην πυρά 3 βρέθηκαν κομμάτια ενός σαθρού σιδερένιου κάδου και δύο κομμάτια χονδροειδούς πιθοειδούς αγγείου, με κτενωτή εξωτερική επιφάνεια. Τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν ανήκαν κυρίως σε οξυπύθμενους αμφορείς, σκύφους και άλλα χονδροειδή αγγεία ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Οδός Καραμανλή και Κωνσταντινουπόλεως (ιδιοκτησία Γεωργίου Κατάρα) (Σχέδ. 3)

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου προς την οδό Καραμανλή ερευνήθηκε τμήμα κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων,

Σχέδ. 3. Μενίδι. Οδός Καραμανλή και Κωνσταντινουπόλεως. Κάτοψη κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων.

αγροτικού μάλλον χαρακτήρα. Αποτελούνταν από ένα μεγάλο επιμήκη ορθογώνιο χώρο (χώρος 1) και έναν μικρότερο ορθογώνιο χώρο (χώρος 2) στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου 1. Ίσως ο χώρος 2 αποτελούσε προθάλαμο εισόδου στο κτίριο, αφού στον ανατολικό τοίχο του σχηματίζεται άνοιγμα εισόδου με παραστάδα στη βόρεια πλευρά ορθογώνια πήλινη πλάκα, διαστ. 0,90x0,87 μ. Το πλάτος του ανοίγματος και η άλλη παραστάδα (η νότια) δεν σώθηκαν. Προς Α. της βόρειας παραστάδας βρέθηκε είδος ορθογώνιας κατασκευής από κονίαμα, διαστ. 0,50x0,76 μ. Οι τοίχοι του κτιρίου είναι πολύ καλής κατασκευής, κτισμένοι με αργούς λίθους και κονίαμα από συνδετική ύλη και είναι επιχρισμένοι εσωτερικά με κονίαμα. Πλάτος τοίχων 0,60-0,70 μ. Στο νότιο τοίχο του χώρου 1, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό ένα ωραίο μαρμάρινο ακροκέραμο (σώθηκε κατά το ήμισυ), διαστ. 0,45x0,21, πάχ. 0,10 μ.

Ολόκληρο το δάπεδο του χώρου 1 ήταν πλακοστρωμένο με πήλινες τετράγωνες κεραμίδες, διαστ. 0,65x 0,65 μ. Διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση μόνο στη βορειοανατολική γωνία του χώρου 1 και κοντά στο μέσον του βόρειου τοίχου του, σε βάθος 1,19 μ. από το κράσπεδο της οδού Καραμανλή. Κάτω από τις πλάκες και πάνω στο βράχο που ήταν ορατός στη δυτική πλευρά του χώρου 1 (σε βάθος 1,22 μ. από το δρόμο) υπήρχε υπόστρωμα από μικρές πέτρες, κεραμίδες και κονίαμα. Το ίδιο υπόστρωμα υπήρχε και στο χώρο 2 κοντά στον ανατολικό τοίχο της εισόδου.

Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου 1, αμέσως κάτω από το επίπεδο του πλακόστρωτου, που φαίνεται ότι ήταν υστερότερο, βρέθηκε στρογγυλό πηγάδι (Πίν. 36 γ) (σε βάθος 1,40 μ. από το δρόμο), διαμ. 0,45, ύψ. 1,24 μ. Καλυπτόταν με ακανόνιστη πέτρα, διαμ. 0,46 μ.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου 1 βρέθηκε ρηχός λάκκος ελλειψοειδούς σχήματος, διάμ. 0,78 και 0,94, βάθ. 0,32 μ. Βάθος από το δρόμο 1,50 μ.

Ο χώρος 1 επικοινωνούσε με το χώρο 2 από άνοιγμα στη βορειοανατολική γωνία του. Ο ανατολικός τοίχος του χώρου 1 δεν αποτελούσε ασφαλώς τον εξωτερικό τοίχο του κτιρίου. Το κτίριο φαίνεται ότι συνεχιζόταν προς Α. με άλλο δωμάτιο, όπως δείχνει η επέκταση του νότιου τοίχου του χώρου 1 προς Α., πέρα από τον ανασκαμμένο ανατολικό τοίχο του και το υπόστρωμα δαπέδου που επεκτείνεται και στο σημείο εκείνο. Κοντά στην είσοδο του χώρου 2, βρέθηκε σε βάθος 1,20 μ. από το κράσπεδο του δρόμου χάλκινο νόμισμα, δυστυχώς πολύ φθαρμένο.

ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

Λαυρεωτική

Μουσείο Λαυρείου

Συνεχίστηκε η τακτοποίηση των αποθηκών του Μουσείου Λαυρείου με την κατασκευή ραφιών dexion και την κατάταξη του υλικού των ανασκαφών χρονολογικά και κατά περιοχές.

Κερατέα

Στην περιοχή της Κερατέας, όπου τοποθετείται ο αρχαίος δήμος της Κεφαλής, εντοπίστηκαν σε επιφανειακή έρευνα αρχαιότητες στις παρακάτω θέσεις:

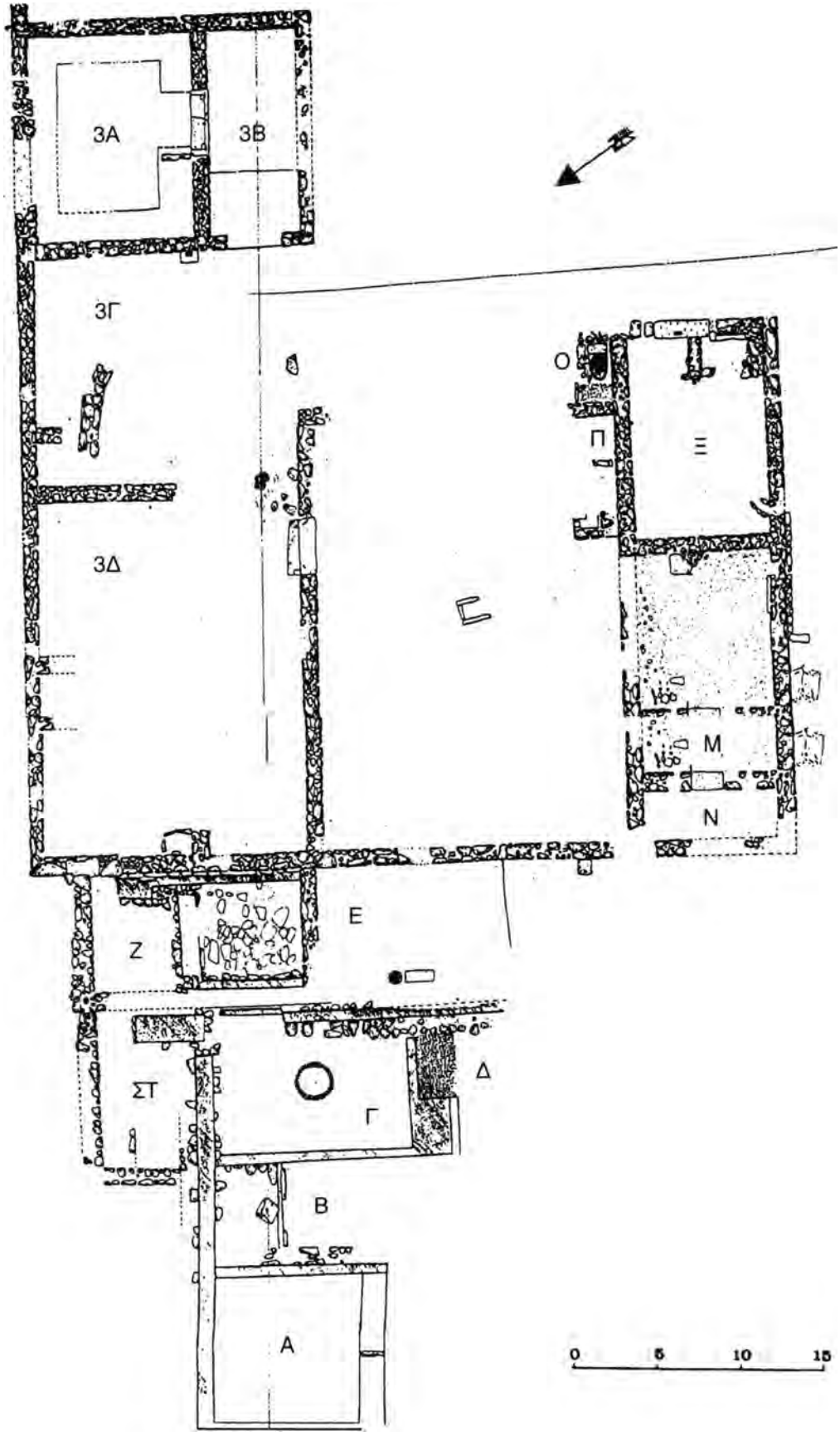
Θέση Γκράμπα, ανατολικά της παλιάς οδού Κερατέας-Λαυρείου, στο ύψος του 44ου χλμ. Αποκαλύφθηκαν λείψανα μεγάλου ταφικού περιβόλου από τον οποίο διατηρούνται μεγάλες μαρμαρόπλινθοι. Η θέση σημειώνεται και στους Karten von Attika.

Θέση Σιγγίνι, δυτικά της οδού Κερατέας-Κακιάς Θάλασσας, στο κτήμα Σοφίας Αντωνίου, σώζονται τα ερείπια τετράπλευρου πύργου από τον οποίο διατηρούνται τρεις δόμοι από μαρμαρόπλινθους. Γύρω υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και ίσως πρόκειται για αγροικία με πύργο (Πίν. 36 δ).

Λόφος Παλιού Μύλου, νοτιοανατολικά της οδού Κερατέας-Κακιάς Θάλασσας. Γύρω από τους πρόποδες του λόφου στη θέση Ρουτζέρι και στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου διατηρούνται τοίχοι και οικοδομικό υλικό, τα οποία αποτελούν ενδείξεις για εκτεταμένες αρχαίες εγκαταστάσεις (Πίν. 36 ε, 37 α).

Οικισμός Θορικού Λαυρείου (οικόπεδο Κωνστ. Μέξα)

Το σύμπλεγμα των βραχωδών λοφίσκων, όπου ο σύγχρονος οικισμός Θορικού, αποτελεί το φυσικό νο-

Σχέδ. 4. Θορικός. Οικόπεδο Κωνστ. Μέξα. Κάτοψη του συμπλέγματος πλυντηρίων μεταλλεύματος.

τιοδυτικό όριο της κοιλάδας Ποτάμι-Αδάμη, που καταλήγει στον όρμο του Θορικού. Στη βορειοανατολική πλευρά βρίσκεται ο λόφος Βελατούρι με τα γνωστά ερείπια του αρχαίου δήμου Θορικού («βιομηχανικό χωριό», θέατρο, νεκροταφείο).

Ένας αντίστοιχος οικισμός εντοπίζεται και στην περιοχή του σύγχρονου χωριού του Θορικού στον οποίο εντάσσεται και το αρχαίο συγκρότημα που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Κωνστ. Μέξα. Οι ανασκαφές και οι επιφανειακές έρευνες που έχουν γίνει στην περιοχή παρέχουν όλο και περισσότερα στοιχεία για την έκταση και την οικιστική διάρθρωση του αρχαίου δήμου των Θορικίων (Πίν. 37 β).

Το οικόπεδο Κωνστ. Μέξα καταλαμβάνει έκταση 6 στρεμμάτων στην πλαγιά και το επίπεδο τμήμα χαμηλού βραχώδους υψώματος. Το 1982 εντοπίστηκε τμήμα μεγάλου αρχαίου συγκροτήματος, του οποίου η ανασκαφή συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε το 1991. Το συγκρότημα περιλαμβάνει σύμπλεγμα πλυντηρίων μεταλλεύματος και άλλων εργαστηριακών χώρων και την κατοικία του ιδιοκτήτη (Σχέδ. 4).

Στην επίπεδη βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα τεσσάρων πλυντηρίων εμπλουτισμού μεταλλεύματος με τέσσερα επίπεδα-στεγνωτήρια, δεξαμενές και αγωγούς ανακυκλοφορίας του νερού (Α-Ζ). Τα επίπεδα για το στέγνωμα του μεταλλεύματος, οι δεξαμενές και οι αγωγοί είναι καλυμμένοι με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Σε μεταγενέστερη φάση δύο τουλάχιστον από τα πλυντήρια άλλαξαν χρήση (Γ και Ζ), οι δεξαμενές επιχώθηκαν και οι αγωγοί καλύφθηκαν (Πίν. 37 γ).

Το δάπεδο στο επίπεδο Γ διακοσμήθηκε, με τρεις ομόκεντρους κύκλους από χρωματιστά βότσαλα, ενώ το επίπεδο Ζ έγινε πλακόστρωτο και στην αρμοκόλληση των πλακών χρησιμοποιήθηκε στο κονίαμα σκόνη από μεταλλευτική σκουριά, δίνοντας στο δάπεδο ένα σκούρο κοκκινωπό χρώμα.

Ανατολικά της συστάδας των πλυντηρίων εκτείνεται η οικία του ιδιοκτήτη του συγκροτήματος που κατελάμβανε έκταση περίπου 611 τ.μ. και έχει καταστραφεί σε μεγάλο τμήμα της από μεταγενέστερο κτίσμα. Στο κέντρο υπήρχε μεγάλη πλακόστρωτη αυλή γύρω από την οποία εκτείνονταν σειρές δωματίων. Στη νοτιοδυτική πλευρά βρέθηκαν οι βοηθητικοί χώροι του σπιτιού, κουζίνα και λουτρό. Ξεκινώντας από δυτικά πρώτο είναι το δωμάτιο του λουτρού (Μ) με μικρό προθάλαμο (Ν) στον οποίο βρέθηκαν κομμάτια πήλινης εσχάρας. Το κυρίως λουτρό (διαστ. 3,90x4,60 μ.) είναι καλυμμένο στο δάπεδο και τους τοίχους με υδραυλικό κονίαμα. Κατά μήκος του νότιου τοίχου διατηρήθηκαν ίχνη χτιστού θρανίου, ενώ κατά μήκος της δυτικής πλευράς στενός αγωγός στο δάπεδο οδηγούσε τα νερά σε αποχετευτικό αγωγό έξω από το κτίριο. Στο δάπεδο του δωματίου βρέθηκαν κομμάτια πήλινου λουτήρα. Στο επόμενο προς Ν. δωμάτιο (Ξ), που πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως μαγειρείο, υπήρχε χτιστή κατασκευή στη νοτιοδυτική γωνία και λίθινος αγωγός στο δάπεδο που οδηγούσε στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό. Στην επίχωση του δαπέδου βρέθηκαν πολλά κομμάτια σκευών (αμφορείς, λεκάνες, υδρίες, μαγειρικά σκεύη κτλ.). Στην ανατολική πλευρά του μαγειρείου, προς την πλευρά της αυλής, σώθηκαν από την καταστροφή που προκάλεσε το μεταγενέστερο κτίσμα δύο μικρότεροι χώροι (Π και Ο) που χρησιμοποιήθηκαν επίσης για λουτρά. Στο ένα υπήρχε μικρός χτιστός λουτήρας επιχρισμένος με υδραυλικό κονίαμα και στο άλλο μικρός πήλινος λουτήρας στερεωμένος στο δάπεδο (Πίν. 38 α).

Ανάμεσα στους δύο χώρους υπήρχε χαμηλό τοίχωμα. Τμήμα της πλακόστρωτης αυλής πρέπει να στεγαζόταν με ελαφριά στέγη, όπως συνάγεται από βαθουλώματα στις πλάκες για στήριξη ξύλινων δοκών. Στην επίχωση της αυλής βρέθηκε πήλινο κάλυμμα κυψέλης πάνω στο οποίο ήταν χαραγμένο το όνομα: *ΦΙΛΟΚΡΑΤΟΥ [Σ]*, που είναι πιθανότατα και το όνομα του ιδιοκτήτη του συγκροτήματος, καθώς πολλοί από τους μισθωτές μεταλλείων ή τους ιδιοκτήτες εργαστηρίων είναι βέβαιο ότι είχαν κατοικία και στον τόπο των συμφερόντων τους και ίσως και παράλληλες δραστηριότητες (π.χ. μελισσοκομία). Το συγκεκριμένο όνομα εμφανίζεται και στις επιγραφές των Πωλητών. Στη βορειοανατολική πλευρά της αυλής ερευνήθηκαν τέσσερα δωμάτια στη σειρά (3Α-3Δ) από τα οποία το ανατολικότερο ήταν ανδρώνας με προθάλαμο, διαστ. 6,10x4,80 μ. και 6,10x2,70 μ. αντίστοιχα (Πίν. 38 β). Επικοινωνούσαν με δίφυλλη θύρα από την οποία σώθηκε το μαρμάρινο κατώφλι με μολύβι στους τόρμους των στροφίγγων. Οι τοίχοι, φτιαγμένοι από πελεκημένες μαρμαρόπετρες, ήταν καλυμμένοι με σοβά και κοκκινωπό επίχρισμα, κομμάτια του οποίου βρέθηκαν στην επίχωση των δωματίων. Το δάπεδο και στα δύο δωμάτια ήταν καλυμμένο με κονίαμα που περιείχε και ψιλό βότσαλο. Στον ανδρώνα το δάπεδο είχε την γνωστή χαρακτηριστική διαμόρφωση, δηλαδή μια λωρίδα, πλ. 0,80-1 μ. κατά μήκος των τοίχων, ψηλότερα κατά 0,05 μ. περίπου από το δάπεδο στο κέντρο του δωματίου όπου τοποθετούνταν οι κλίνες. Σε μια γωνία βρέθηκε ένας σχεδόν ακέραιος κέρνος, όπως και στο παρόμοιο συγκρότημα του Σίμου στην Σούριζα. Η παρουσία του κέρνου αποτελεί ένδειξη για οικιακή λατρεία της Δήμητρας. Από τα υπόλοιπα δύο δωμάτια (3Γ και 3Δ) διατηρήθηκαν μόνο οι τοίχοι, καθώς και λείψανα χαμηλών τοιχωμάτων τα οποία δημιουργούσαν μικρά χωρίσματα, οπότε μπορεί να υποτεθεί η χρήση των χώρων αυτών ως υπνοδωματίων.

Ανατολικά και νότια της κατοικίας, στην κατηφο-

ρική βραχώδη πλαγιά εκτείνονται κι άλλοι εργαστηριακοί χώροι. Οι βράχοι λαξεύτηκαν για να δημιουργηθούν επίπεδα, μικρές δεξαμενές, σκαλοπάτια και κανάλια για τη διοχέτευση των υδάτων στα χαμηλότερα σημεία προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στα εργαστήρια. Στη βραχώδη πλαγιά διατηρούνται τρία δωμάτια των οποίων οι τοίχοι ενσωματώνουν τα λαξευμένα βράχια και πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση του προσωπικού των εργαστηρίων.

Από την κεραμική που βρέθηκε προκύπτει χρήση τμήματος του συγκροτήματος στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Η μεγάλη επέκταση και η ακμή του κτιρίου τοποθετείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.· βρέθηκε πλήθος σκευών (πίθος, αμφορείς, μαγειρικά σκεύη), πινάκια, κάνθαροι, φιαλίδια και λυχνάρια, λίγα ερυθρόμορφα και μελανόμορφα όστρακα και κομμάτια ληκύθων.

ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Μαραθώνας

Οικόπεδο Γεωργίου Παπανικολάου

Στο παραπάνω οικόπεδο στη θέση Αρνός, παρά το θερμοκήπιο Ιωαννίδη και παρά τους πρόποδες του Αγριελίκι αποκαλύφθηκε θεμέλιο αναλημματικού τοίχου, μήκ. 13,50, πλ. 1,40 μ., με κατεύθυνση από Ν.-Β. Αποτελείται από μια σειρά ασβεστολιθικών ακανόνιστων λίθων με διαμορφωμένη λεία την ανατολική τους όψη. Η οπίσθια, δυτική, πλευρά συμπληρώνεται με γέμισμα κροκάλων που διαμορφώνουν το συνολικό πλάτος του αναλήμματος σε 3,27 μ. Πρόκειται προφανώς για το ανάλημμα κάποιου αρχαίου δρόμου που προερχόταν από Ν., παρακάμπτοντας τους πρόποδες του Αγριελίκι. Τα ελάχιστα άβαφα όστρακα από την έρευνα του γεμίσματος των κροκάλων δεν συμβάλλουν, δυστυχώς, στη χρονολόγηση του τοίχου.

Οικόπεδο Χρ. και Ελ. Μπάχλα

Στη θέση Πήλιουρο-Γκράβα, βόρεια του δρόμου προς το Κάτω Σούλι, ανακαλύφθηκε στο παραπάνω οικόπεδο αναλημματικός τοίχος κτισμένος από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πέτρες που έβαινε παράλληλα προς το βόρειο όριο του οικοπέδου, με κατεύθυνση Δ.-Α., επεκτεινόταν δε και στα γειτονικά οικόπεδα. Το συνολικό ορατό μήκος του τοίχου, τόσο στο οικόπεδο Μπάχλα όσο και στα γειτονικά οικόπεδα, υπολογίζεται σε 70 μ. Πρόκειται ασφαλώς για τοίχο που συγκρατούσε από Ν. αρχαίο δρόμο, ίσως το δρόμο που οδηγούσε στον Τρικόρινθο σύμφωνα με πληροφορία του Στράβωνα[6].

Σούλι

Αγρός Φλεριανού

Κατά τη διάρκεια δενδροφύτευσης στον παραπάνω αγρό εντοπίσθηκε και αποκαλύφθηκε τμήμα του θεμελίου ενός τετράπλευρου κτίσματος. Από το θεμέλιο διατηρήθηκε μόνον η βόρεια στενή πλευρά, μήκ. 3 μ., αποτελούμενη από δύο στη σειρά τοποθετημένες ορθογώνιες αδρά πελεκημένες ασβεστολιθικές πλίνθους, οι οποίες γωνιάζουν στο ανατολικό και δυτικό άκρο με δύο παρόμοιες πλίνθους, ό,τι απέμεινε από τις δύο μακρές (ανατολική και δυτική) πλευρές του κτίσματος. Θεμέλιο από την τέταρτη νότια στενή πλευρά δεν διασώθηκε (Πίν. 38 γ). Το μήκος του κτίσματος υπολογίζεται σε 4 μ. από τα ίχνη υποθεμελίωσης των χαμένων λιθοπλίνθων που διακρίνονται είτε ως λαξεύματα του φυσικού βράχου, είτε ως «γέμισμα» κροκάλων, είτε ακόμα και ως ασβεστώδες υλικό (κουρασάνι) που αποτελούσε στρώση ισοπεδωτική κάτω ακριβώς και γύρω από τη θέση έδρασης των λιθοπλίνθων. Στο εσωτερικό του κτίσματος υπήρχε στρώση χαλαρών κροκάλων και μεγαλύτερων ακανόνιστων λίθων, κάτω από την οποία και ανάμεσα στους λίθους υπήρχαν κατά τόπους άφθονες στάχτες. Μάταια αναζητήθηκαν ανάμεσα στα ευρήματα αυτά ενδείξεις ταφικών πυρών, όπως π.χ. οστά. Οι στάχτες προφανώς προέρχονταν από καμένες οργανικές ύλες, όπως ξύλο. Κάτω από τις στάχτες υπήρχε καθαρό χώμα και ο φυσικός ασβεστολιθικός βράχος.

Οι τέσσερις κατά χώραν διασωθέντες λιθόπλινθοι και μία πέμπτη από την ανατολική πλευρά, μετακινημένη από το εκσκαφικό μηχάνημα, διατηρούσαν στην επιφάνειά τους από πέντε κατά μέσον όρον λαξεύματα, τετράγωνα ή επιμήκη που αποτελούσαν τόρμους για τους συνδέσμους των αρμών, για τη στερέωση κάποιας ανωδομής ή μοχλοβόθρια. Σύνδεσμοι δεν βρέθηκαν κατά χώραν. Ένας πειόσχημος σιδερένιος σύνδεσμος ανακαλύφθηκε ανάμεσα στις κροκάλες.

Τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν ήταν ελάχιστα, από άβαφα αγγεία. Όστρακο από αγγείο διακοσμημένο με αυλακώσεις από χτένι και λαβή αμφορέα από τη βάση του γεμίσματος των κροκάλων παραπέμπουν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Ελλείψει σαφών ενδείξεων για μια ταφική χρήση του κτίσματος η ερμηνεία του ως πύργου, μέσα στα όρια αρχαίου αγροκτήματος φαίνεται αρκετά πιθανή.

Λεωφόρος Μαραθώνος, 34ο χλμ. (οικόπεδο Βασ. Χαστά κ.ά.)

Στο παραπάνω οικόπεδο, στη συμβολή της λεωφόρου Μαραθώνος και της οδού Μουσείου, στους πρό-

6. Ε. Πεντάζου- Μ. Πετροπουλάκου, Αττική, Οικιστικά στοιχεία, Πρώτη έκθεση, σ. 209, αριθ. 7.

ποδες του Αγριελίκι και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου δυτικά του Ισείου αποκαλύφθηκε συγκρότημα τεσσάρων κεραμικών κλιβάνων. Η μικρή επίχωση, πάχ. 0,30-0,50 μ., που κάλυπτε τους τοίχους των κλιβάνων είχε ως αποτέλεσμα τη μερική καταστροφή τους κατά τη διενέργεια της δοκιμαστικής τομής που πραγματοποιήθηκε προκειμένου να διαπιστωθεί αν στο οικόπεδο υπήρχαν αρχαία. Οι κλίβανοι ήταν κυκλικοί, διαμ. 4 μ. ο μεγαλύτερος αριθ. 1, 3 μ. ο αριθ. 3, ενώ η περίμετρος των αριθ. 2 και 4 δε σώθηκε πλήρης. Δυτικά και βόρεια των κλιβάνων εντοπίστηκε λιθολόγημα από κροκάλες σε μεγάλη έκταση που περιείχε κατά τόπους κομμάτια από πιθοειδή αγγεία, χείλη και βάσεις από μεγάλες λεκανίδες, άβαφους αμφορείς και πρόχους, και λιγοστά όστρακα από μελαμβαφή αγγεία.

Ο κλίβανος αριθ. 1 ήταν κατασκευασμένος από τοίχο, μέσ. πάχ. 0,95-1 μ., από ακανόνιστες πέτρες που περιελάμβαναν στο κτίσιμό τους κεραμικές πλάκες, πάχ. 0,05 μ., αρκετές από τις οποίες έφεραν τα ίχνη της παλάμης και των δακτύλων του κεραμέα στην επιφάνεια τους, χαρακτηριστικό δομικό υλικό των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Στη νότια περίμετρο του τοίχου του κλιβάνου 1 βρέθηκε διαμπερές άνοιγμα πλ. 0,55 άνω και 0,65 μ. κάτω, ύψ. 0,90 μ., γεφυρωμένο από σπασμένη σχιστόπλακα. Κατά πάσα πιθανότητα το άνοιγμα είχε αρχικά πλάτος 1 μ. περίπου, το οποίο μειώθηκε στη συνέχεια από στήλη επαλλήλων οπτοπλίνθων — προφανώς για να συγκρατηθεί το βάρος της ανωδομής μετά το σπάσιμο της σχιστόπλακας. Μπροστά στο άνοιγμα βρέθηκε το κάτω τμήμα από άβαφο αμφορέα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Τα τοιχώματα του ανοίγματος διευρύνονταν με καμπύλη φορά προς το εσωτερικό του κλιβάνου. Στη διαμετρικά αντίθετη από το άνοιγμα πλευρά του κλιβάνου, ο περιμετρικός τοίχος που σώζεται σε μικρό ύψος, διατηρεί ίχνη ενός δεύτερου ανοίγματος, ψηλότερα τοποθετημένου από του προηγούμενου, πλ. 0,45-0,50, ύψ. 0,36 μ., γεφυρωμένο από σχιστόπλακα.

Στο εσωτερικό του κλιβάνου βρέθηκε προσκτισμένος περιμετρικά στον τοίχο αναβαθμός, ύψ. 0,86 μ. από το δάπεδο του κλιβάνου, πλ. 0,40 μ. Ήταν κτισμένος από πέτρες που πατούσαν σε μια προεξοχή του φυσικού βράχου η οποία, κυκλικά επεξεργασμένη, διεύρυνε τον αναβαθμό στη βάση του κατά 0,25 μ. περίπου. Στο εσωτερικό του κλιβάνου, αμέσως δυτικά του ανοίγματος, βρέθηκαν να ακουμπούν πάνω στον αναβαθμό δύο κομμάτια μιας και μόνης κεραμίδας στέγης-στρωτήρα, σωζ. πλ. 0,44, υπολ. μήκ. 0,56 μ. περίπου, πάχ. 0,03-0,05 μ. (Πίν. 38 δ). Αρκετά τεμάχια παρόμοιων κεραμίδων βρέθηκαν στην επίχωση που γέμιζε το εσωτερικό του κλιβάνου. Κανενός είδους «ποδαρικό» δε βρέθηκε στο κέντρο του χώρου, ώστε να μπορεί να συγκριθεί ο κλίβανος με άλλα παράλληλα. Η διενεργηθείσα στρωματογραφία στο εσωτερικό του απέδωσε τα εξής:

1. Από τη σωζόμενη επιφάνεια του περιμετρικού τοίχου στο ψηλότερο του σημείο μέχρι βάθους 1 μ. στο κέντρο και 0,80 μ. στην περιφέρεια, κυριαρχούσε ένα στρώμα καθαρού πηλοχώματος.

2. Κάτω από το προηγούμενο στρώμα υπήρχε στρώμα καστανού χώματος, πάχ. 0,40 στο κέντρο και 0,25 μ. στα άκρα, που περιείχε κομμάτια κεραμίδων.

3. Στη βάση του κλιβάνου υπήρχε λεπτό στρώμα 0,05-0,20 μ. λευκού ασβεστοποιημένου χώματος, εμφανούς ως προϊόν πυρακτώσεως.

Στον κλίβανο 1 ήταν προσκτισμένοι προς Β. και Ν. δύο τετράπλευροι χώροι, ο Β και ο Α — ο τελευταίος, ανοικτός προς Β. Στο εσωτερικό του Β βρέθηκαν άφθονα καμένα χώματα και κοκκινωπά πηλοχώματα. Ο καθαρισμός των κλιβάνων 2, 3 και 4 παρουσίασε παχύ στρώμα καμένων μαυρισμένων χωμάτων κάτω από λεπτό στρώμα πηλοχώματος. Ως δάπεδο ο κλίβανος 2 έφερε στρώση συμπαγών οπτοπλίνθων σε πυκνή διάταξη. Στις παρειές των κλιβάνων, ιδίως του 3, 2 και 4 βρέθηκαν κομμάτια πυρακτωμένου υλικού, πορώδους, με εφυαλωμένη επιφάνεια.

Το σύνολο της κεραμικής που βρέθηκε στο εσωτερικό των κλιβάνων και στο άμεσο περιβάλλον τους δεν επέτρεπε μια βέβαιη χρονολόγηση. Στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους όμως παραπέμπει ένα μοναδικό τεμάχιο λύχνου, καθώς και ο τρόπος δόμησης των κλιβάνων. Τα άφθονα πηλοχώματα προέρχονται ασφαλώς από την ανωδομή των κλιβάνων, προφανώς κατασκευασμένη από ωμές πλίθρες.

Προς Β. και Ν. του συγκροτήματος των τεσσάρων κλιβάνων (από τους οποίους οι αριθ. 2 και 4 είχαν λειτουργήσει διαδοχικά, ο ένας μετά την κατάργηση του άλλου), βρέθηκαν τετράπλευρα κτίσματα. Προς Β. του κλιβάνου 3 και σε ανώτερο επίπεδο που συγκρατούσε ο χαμηλός αναλημματικός τοίχος Χ, αποκαλύφθηκε απομονωμένος ο χώρος Γ, κτισμένος με ακανόνιστες πέτρες και παρεμβαλλόμενες οπτές πήλινες πλάκες. Προς Ν. των κλιβάνων αποκαλύφθηκε ο τετράπλευρος χώρος 5 πλαισιωμένος από Β. και Δ. από στενούς «διαδρόμους». Ένα άνοιγμα εισόδου στον τοίχο Θ οδηγούσε στο εσωτερικό του χώρου, ο οποίος ήταν κτισμένος όπως και ο παραπάνω χώρος Γ. Στην εξωτερική νοτιοανατολική γωνία του χώρου 5 βρέθηκε χυτροειδές αγγείο, από το εσωτερικό του οποίου προήλθε χάλκινο νόμισμα με: α) κεφαλή Αθηνάς και β) Αθηνά Παρθένο του 3ου αι. μ.Χ.[7].

† ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

7. Βλ. A.S. Walker, A Chronological Study of the Greek Imperial

Σαλαμίνα

Περιοχή Τσάμη

Στην περιοχή Τσάμη της Σαλαμίνας, στην οδό Θερμοπυλών και στο ακίνητο ιδιοκτησίας Φανής Παπαδοπούλου-Δαβράδου, κατά τη διάρκεια εργασιών για την ανέγερση οικοδομής ο μηχανικός εκσκαφέας έφερε στο φως και κατέστρεψε τρεις γεωμετρικούς τάφους και μια πυρά. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα. Ανασκάφηκαν έξι τάφοι λακκοειδείς, πέντε κιβωτιόσχημοι, δύο πυρές και δύο λάκκοι με τεφροδόχα αγγεία. Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ.

Οι τάφοι 1 και 2 που βρέθηκαν και καταστράφηκαν και οι δύο συγχρόνως κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους από το μηχανικό εκσκαφέα, ήταν λακκοειδείς. Στον τάφο 1 βρέθηκαν στη θέση τους έξι τριφυλλόστομες οινοχόες της πρωτογεωμετρικής περιόδου με τα χαρακτηριστικά ημικύκλια στους ώμους. Στον τάφο 2 παρέμειναν στη θέση τους περισσότερα αγγεία: αμφορείς, οινοχόες, φλασκιά, χάλκινη φιάλη, εκατόν πενήντα περίπου σφονδύλια, πήλινα με εγχάρακτα σχέδια. Τα αγγεία χρονολογούνται στα τέλη της πρωτογεωμετρικής και στην πρώιμη γεωμετρική εποχή (Πίν. 39 α-β). Τα υπόλοιπα αγγεία των δύο τάφων, ολόκληρα ή θραυσμένα περισυλλέχθηκαν μαζί με δύο χρυσές περόνες, δύο χαλκές πόρπες και δύο χάλκινα πλήρη βραχιόλια (Πίν. 39 α-γ) από τα χώματα που έβγαλε ο εκσκαφέας.

Στον τάφο 3 που ήταν κιβωτιόσχημος είχε τοποθετηθεί μεγάλος αμφορέας με το στόμιο προς τα πόδια του νεκρού· προφανώς πρόκειται για γυναικεία ταφή και εγχυτρισμό σε αμφορέα του βρέφους της νεκρής. Από τον αμφορέα και τα υπόλοιπα αγγεία ο τάφος χρονολογείται στην πρώιμη γεωμετρική εποχή.

Στον τάφο 4 που ήταν επίσης κιβωτιόσχημος, ο νεκρός είχε τοποθετηθεί ακτέριστος στο πλάι προς τα δεξιά με κεκαμένα τα χέρια και τα πόδια.

Βόρεια από τον τάφο 4 βρέθηκε λάκκος (5), (διαστ. 1,20x0,80 μ.), λαξευμένος στο βράχο και μέσα σ' αυτόν τεφροδόχος αμφορέας που είχε τοποθετηθεί όρθιος και στηριζόταν με πέτρες γύρω. Το άνοιγμα του λάκκου καλυπτόταν με λίθινες πλάκες, επάνω στις οποίες είχαν τοποθετηθεί αγγεία ως προσφορές. Κοντά στα αγγεία βρέθηκαν στάχτες σε μικρό κοίλωμα του βράχου. Τα αγγεία χρονολογούνται στην πρώιμη γεωμετρική περίοδο.

Άλλος λάκκος (7) με τεφροδόχο αμφορέα της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου βρέθηκε δίπλα στην πυρά 1. Γύρω από τον ώμο του αμφορέα υπήρχε σιδερένιο ξίφος και δίπλα αιχμή ακοντίου και μόνωτο κύπελλο (Πίν. 39 ε).

Ο τάφος 6 ήταν επίσης λακκοειδής αλλά με λίγα κτερίσματα και περιείχε μια οινοχόη και ένα σκύφο των αρχών της γεωμετρικής περιόδου. Αντίθετα, πλουσιότεροι ήταν οι τάφοι 8 και 9, οι οποίοι έδωσαν περισσότερα αγγεία, του τέλους της πρώιμης και των αρχών της μέσης γεωμετρικής περιόδου.

Από τον τάφο 10, που βρέθηκε και αυτός μισοκατεστραμμένος, είχαν διασωθεί δύο σιδερένιες περόνες με χαλκή κεφαλή και χάλκινη πόρπη. Στην πρώιμη γεωμετρική εποχή χρονολογείται από τα αγγεία ο κιβωτιόσχημος τάφος 11 που περιείχε τρεις σκύφους, πυξίδα, οινοχόη, λήκυθο και δύο οξυπύθμενα πυξίδια. Στον τάφο 12 βρέθηκε δίωτος σκύφος ενώ στον 13 μόνον ο σκελετός του νεκρού.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

Μέθανα

Άγιος Κωνσταντίνος

Ο λόφος του Αγίου Κωνσταντίνου βρίσκεται στην ανατολική ακτή της χερσονήσου των Μεθάνων, σε απόσταση 1,5 χλμ. προς Β. του λιμανιού της σύγχρονης λουτρόπολης. Το εκκλησάκι του Αγίου Κωνσταντίνου, κτισμένο μετά το 1950, καταλαμβάνει το νοτιοδυτικό τμήμα του μικρού πλατώματος που σχηματίζεται στην κορυφή του. Στις πλαγιές και στην κορυφή του λόφου, σε απόσταση 100 μ. περίπου γύρω από την εκκλησία, παρατηρούνται διάσπαρτα δείγματα προϊστορικής κεραμικής και επιφανειακά ίχνη αρχαίων τοίχων από αργολιθοδομή, που μαρτυρούν την ύπαρξη ενός προϊστορικού οικισμού.

Σε εκσκαφικές εργασίες που διενεργήθηκαν στην αυλή της εκκλησίας για την προσθήκη ενός προνάου στη δυτική της πλευρά, αποκαλύφθηκαν αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα, σε βάθος μόλις 0,10 μ., ένα πλήθος από ειδώλια και θραύσματα αγγείων των μυκηναϊκών χρόνων. Κατά την ανασκαφή που ακολούθησε ερευνήθηκε πλήρως το δυτικό τμήμα της αυλής και εν μέρει μόνον το νότιο και το ανατολικό, ενώ το βόρειο παραμένει ακόμη ανεξερεύνητο.

Στο δυτικό τμήμα της αυλής αποκαλύφθηκαν τέσσερα δωμάτια που ανήκουν σε ένα ευρύτερο κτιριακό συγκρότημα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου (Πίν. 40 α). Ξεχωριστό ενδιαφέρουν παρουσιάζει το δωμάτιο Α, του οποίου τόσο η αρχιτεκτονική μορφή όσο και το περιεχόμενο μαρτυρούν ότι είχε θρησκευτικό χαρακτήρα.

Coinage of Athens Based on the Collection of the Agora Excavations at Athens 1980, σ. 212: Αθηνά Παρθένος "Without Attribut: Svoronos, πίν. 82, αριθ. 5-28, Period III: 240-267 μ.Χ.

Το δωμάτιο αυτό (Πίν. 40 β) έχει διαστάσεις 4,35x2,65 μ., προσανατολισμό Α.-Δ. και είσοδο στην ανατολική του πλευρά. Τη θέση της εισόδου δηλώνει ένα λίθινο κατώφλι στο βόρειο άκρο του ανατολικού τοίχου. Στο ανατολικό πέρας του βόρειου τοίχου υπάρχει ένα κενό, πλ. 1 μ., αλλά αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως άνοιγμα θύρας, γιατί το μυκηναϊκό στρώμα ήταν εδώ διαταραγμένο από ένα λάκκο των νεότερων χρόνων που είχε καταστρέψει τμήμα του τοίχου.

Ακριβώς απέναντι από την είσοδο, στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου, είναι κτισμένη μια μικρή τετράγωνη κατασκευή (μήκ. πλευράς 0,60, ύψ. 0,70 μ.), που είναι επενδυμένη με λίθινες πλάκες και έχει στην ανατολική της πλευρά τρία χαμηλά σκαλοπάτια, εφαπτόμενα στο βόρειο τοίχο του δωματίου. Όλα τα ειδώλια βρέθηκαν συγκεντρωμένα πάνω και δίπλα σε αυτή τη βαθμιδωτή κατασκευή, η οποία προφανώς χρησίμευε ως λατρευτικό θρανίο. Ο μεγάλος αριθμός των ειδωλίων (150 περίπου), σε σύγκριση με τον περιορισμένο χώρο που προσφέρει το θρανίο για την τοποθέτησή τους, οδηγεί στην υπόθεση ότι στον τοίχο πάνω από αυτό θα υπήρχαν ξύλινα ράφια ή κόγχες για την αποθήκευση των παλαιότερων αναθημάτων και των λατρευτικών σκευών.

Τα περισσότερα ειδώλια είναι απλά ζωόμορφα, κυρίως βοοειδή, που συμπεριλαμβάνουν δείγματα όλης της εξέλιξης από τη φυσιοκρατική απόδοση έως την προχωρημένη σχηματοποίηση[8]. Η γυναικεία μορφή δεν αντιπροσωπεύεται παρά μόνον από ένα ασυνήθιστο ειδώλιο τύπου Ψ με κοίλο κάτω κορμό[9]. Εξαιρετικής σημασίας είναι τα σύνθετα ειδώλια, μερικά από τα οποία ανήκουν σε πολύ σπάνιους τύπους της μυκηναϊκής κοροπλαστικής. Στα ευρήματα αυτά συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων:

α) Δέκα ειδώλια αρμάτων, τα περισσότερα με δύο μορφές μέσα στο δίφρο, που σε ορισμένα παραδείγματα καλύπτονται και από ένα μανιταρόσχημο σκιάδιο. Ένα από αυτά (αριθ. Μουσείου Πειραιώς 5480) (Πίν. 41 α) παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το ειδώλιο άρματος του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αριθ. 2262, το οποίο είχε βρεθεί από τον Β. Στάη σε έναν από τους θαλαμοειδείς τάφους των Μυκηνών[10].

β) Πέντε ειδώλια αλόγων με κρανοφόρους ιππείς, τα οποία ρίχνουν νέο φως στο πολυσυζητημένο θέμα των μυκηναίων ιππέων[11]. Ο αριθμός τους είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακός, εάν ληφθεί υπόψη η σπανιότητα του τύπου[12], πράγμα που αποτελεί ισχυρή ένδειξη για το είδος της ασκούμενης λατρείας.

γ) Τρία ειδώλια ταύρων με αναβάτες (ίσως ταυροκαθάπτες), που αποτελούν και αυτά ένα εξαιρετικό σύνολο, το οποίο προστίθεται τώρα στα ελάχιστα γνωστά δείγματα αυτής της κατηγορίας[13].

δ) Δέκα επτά ειδώλια βοοειδών με ηνία και μια ανθρώπινη μορφή προσκολλημένη στα νώτα τους (βλ. αριθ. Μουσείου Πειραιώς 5504 και 5505) (Πίν. 41 β). Η μεγάλη σχηματοποίηση στα γνωστά παραδείγματα αυτού του τύπου δεν είχε έως τώρα δώσει πολλές δυνατότητες για την ερμηνεία τους[14]. Δύο τουλάχιστον από αυτά που βρέθηκαν στα Μέθανα δείχνουν ότι μάλλον πρόκειται για άμαξες που σύρονται από βόδια.

Η χαρακτηριστική απουσία των κοινών γυναικείων ειδωλίων τύπου Φ και Ψ, η κυριαρχία των βοοειδών και το γεγονός ότι η ανθρώπινη μορφή εμφανίζεται πάντα σε συνδυασμό με άλογα, άρματα, βόδια ή ταύρους, υποδηλώνουν το χαρακτήρα της λατρευόμενης θεότητας, που φαίνεται ότι ήταν ανδρική και είχε ιδιότητες ανάλογες με αυτές που αποδίδονταν στον Ποσειδώνα[15] των ιστορικών χρόνων (πρβλ. τα επίθετα Ταύρειος, Ίππιος, Δημητὴρ Ίππων, Ιππηγέτης, Ιπποκράτης, Ιπομέδων, Ιπποσθενής κτλ.).

Στον ίδιο χώρο με τα ειδώλια βρέθηκαν οκτώ κύλικες, οι περισσότερες άβαφες τροπιδωτές του τύπου FS 267, ένας σκύφος της ονομαζόμενης «Ομάδας Β» (FS 284), ένα φλασκίδιο, μία μικρή αρύταινα, ένα σφαιρικό αλάβαστρο, καθώς και ένα μεγάλο όστρεο τρίτωνα (Πίν. 41 γ). Το τελευταίο έχει τεχνητά κομμένο το κάτω μέρος του, πιθανότατα για να χρησιμοποιηθεί ως μουσικό όργανο, όπως δείχνει η γνωστή παράσταση της «ιέρειας» που φυσά ένα τέτοιο όστρεο στον περίφημο σφραγιδόλιθο από το Ιδαίο Άντρο (αριθ. Μουσείου Ηρακλείου 24)[16].

Κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου, στο στρώμα του δαπέδου, βρέθηκε ένα τμήμα από το λαιμό

8. BSA 66 (1971), σ. 101-187.

9. Ό.π., σ. 126-128.

10. Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών, 1985, πίν. 63.

11. BSA 48 (1953), σ. 84-93.

12. BSA 66, ό.π., σ. 164-165· 68 (1973), σ. 243-246· 76, ό.π., σ. 6.

13. BSA 66, ό.π., σ. 166-167· 68, όπ., σ. 242· 76, ό.π., σ. 52-53.

14. BSA 66, ό.π., σ. 165-166· 68, ό.π. σ. 236-242· 76, ό.π., σ. 54-57.

15. Στην Τροιζηνία, όπου ανήκουν γεωγραφικά και ιστορικά τα Μέθανα, η λατρεία του Ποσειδώνα κατέχει πρωτεύουσα θέση και δεν αποκλείεται η αρχή της να ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους, αφού οι πινακίδες της Γραμμικής Β που βρέθηκαν στην Πύλο μαρτυρούν τη λατρεία του στα μυκηναϊκά χρόνια.

16. Sir A.J. Evans, Mycenaean Tree and Pillar Cult and its Mediterranean Relations, JHS XXI/I (1901), σ. 141-143, πίν. 25.

μεγάλου άβαφου αγγείου, του οποίου το σώμα δεν περιεχόταν στην επίχωση του δωματίου. Αυτό συνοδευόταν από ένα εξαιρετικής τέχνης ρυτό σε σχήμα κεφαλής χοίρου, ένα δίωτο τροπιδωτό κύπελλο (FS 240), μία αρύταινα και ένα κυλινδρικό αλάβαστρο (Πίν. 41 δ). Ένα άλλο μικρό κωνικό ρυτό, διακοσμημένο με παράσταση χταποδιού, συγκολλήθηκε από θραύσματα που βρέθηκαν εκεί κοντά. Από τα ευρήματα αυτά συμπεραίνεται ότι ο λαιμός του αγγείου στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου χρησίμευε για την τέλεση σπονδών. Παραδείγματα ανάλογων εγκαταστάσεων για σπονδές έχουν παρατηρηθεί σε δωμάτια του θρησκευτικού κέντρου των Μυκηνών, στο ιερό της Ασίνης και στο Μπερμπάτι[17].

Κατά μήκος του νότιου τοίχου εκτείνεται μια χαμηλή εξέδρα, κατασκευασμένη με λίθινες πλάκες, πάχ. 0,05 μ. περίπου (Πίν. 40 β). Ένας μικρός χώρος δίπλα στο βαθμιδωτό θρανίο είναι επίσης στρωμένος με λίθινες πλάκες. Το δάπεδο στον υπόλοιπο χώρο του δωματίου αποτελείται από ένα λεπτό στρώμα πατημένης γης, ανακατεμένο με χονδρά χαλίκια, που έχει επικαλύψει το φυσικό βράχο, πάνω στον οποίο εδράζεται όλο το κτίριο.

Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου Α αποκαλύφθηκε μία μικρή εστία, κατασκευασμένη με μικρές αδούλευτες πέτρες πρόχειρα τοποθετημένες κοντά στους δύο τοίχους. Το δάπεδό της ήταν στρωμένο με μικρές πλακαρές πέτρες και στο εσωτερικό της υπήρχε παχύ στρώμα τέφρας με υπολείμματα από καμένα οστά ζώων. Δίπλα της βρέθηκαν ένα λίθινος κρατευτής, θραύσματα από τριποδικές χύτρες και άλλα μαγειρικά σκεύη.

Τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά αυτού του δωματίου, το είδος των ευρημάτων του και η κατανομή τους στο χώρο συνηγορούν για την ερμηνεία του ως χώρου λατρείας, δεδομένου ότι ανταποκρίνεται σε όλα τα κριτήρια που έχουν καθιερωθεί για την αναγνώριση ενός τέτοιου χώρου με τη μελέτη άλλων ανεσκαμμένων ιερών των μυκηναϊκών χρόνων[18]. Το σύνολο των ευρημάτων που περιείχε καλύπτουν όλο το διάστημα της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περιόδου. Στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 μπορούν να αποδοθούν πολύ λίγα από αυτά, όπως π.χ. δύο φυσιοκρατικά ειδώλια βοοειδών και το ζωόμορφο ρυτό. Τα περισσότερα ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΒ. Ο σκύφος της Ομάδας Β, που βρέθηκε μέσα στο στρώμα της καταστροφής, δείχνει ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε έως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου.

Το δωμάτιο Β, στα βόρεια του προηγούμενου, ήταν επίσης εφοδιασμένο με μία εστία, που βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία του (Πίν. 42 α). Κοντά στην εστία βρέθηκαν θραύσματα από τριποδικές χύτρες και άλλα οικιακά σκεύη. Ίσως στο χώρο αυτό γινόταν η παρασκευή των λατρευτικών γευμάτων για τα εορταστικά συμπόσια, ενώ η εστία του δωματίου Α πρέπει να χρησίμευε μόνο για το ψήσιμο θυσιασμένων ζώων και εδεσμάτων που προορίζονταν για τη θεότητα ή το ιερατείο που την εκπροσωπούσε[19].

Το επόμενο προς Β., δωμάτιο Γ είχε μια αρχική είσοδο με λίθινο κατώφλι στη βόρεια πλευρά του, η οποία κλείσθηκε αργότερα και αντικαταστάθηκε από άλλη είσοδο, εφοδιασμένη επίσης με λίθινο κατώφλι, στην ανατολική πλευρά του. Το δάπεδό του, που ήταν στρωμένο με αδούλευτες πέτρες μετρίου μεγέθους, είχε κοπεί για να κατασκευασθεί μέσα σε αυτό ένας μικρός κιβωτιόσχημος τάφος. Ο τάφος περιείχε το σκελετό ενός μικρού παιδιού, κτερισμένου με ένα πλούσιο περιδέραιο, έναν ασκό, ένα πινάκιο, ένα ειδώλιο πρώιμου τύπου Ψ και ένα άλλο τύπου Φ (Πίν. 42 β). Η ταφή χρονολογήθηκε από τα κτερίσματά της στην ΥΕ ΙΙΙΒ1 περίοδο. Αυτό σημαίνει ότι είναι σύγχρονη με το κτίριο και τη λατρευτική χρήση του χώρου, γεγονός που δημιουργεί πολλά ερωτηματικά ως προς την ερμηνεία της[20].

Το δωμάτιο Δ, στα νότια του Α, δεν περιείχε ευρήματα θρησκευτικής σημασίας και ίσως χρησίμευε ως εργαστηριακός χώρος, όπως δείχνουν μερικά λίθινα εργαλεία (κυρίως τριπτήρες και σφύρες) που βρέθηκαν μέσα σε αυτό. Η άμεση σχέση θρησκευτικών και εργαστηριακών χώρων είναι γνωστό φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλα προϊστορικά ιερά[21].

Από το δωμάτιο Ε, στα δυτικά του Γ, δεν έχει ερευ-

17. R. Hägg, The Role of Libations in Mycenaean Ceremony and Cult, Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid, 1990, σ. 177-184.

18. C. Renfrew, The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi, 1985, σ. 11-26.

19. Τα οστά των ζώων που βρέθηκαν σε αυτά τα δωμάτια μελετώνται από το ζωοαρχαιολόγο Γιάννη Χαμηλάκη και όπως έχει διαπιστωθεί υπάρχει μία σαφής διαφοροποίηση του υλικού που προέρχεται από το δωμάτιο Α, σε σύγκριση με το υλικό των άλλων δωματίων. Τα οστά από το πρώτο ανήκουν κυρίως σε πολύ νεαρούς χοίρους, ενώ εκείνα από τα άλλα δωμάτια σε αιγοπρόβατα μεγαλύτερης ηλικίας, πράγμα που σημαίνει ότι τα εκλεκτότερα εδέσματα προορίζονταν για τη θεότητα ή το ιερατείο της.

20. Τη μελέτη των οστών του παιδιού έχει αναλάβει η ειδική ανθρωπολόγος, Lisa Little, η οποία θα ανακοινώσει σύντομα τα ενδιαφέροντα πορίσματά της.

21. R. Hägg, Sanctuaries and Workshops in the Bronze Age Aegean, Economics of Cult in the Ancient Greek World, Boreas 21 (1992), σ. 29-32.

νηθεί παρά μόνον το ανατολικότερο τμήμα του (Πίν. 42 γ). Φαίνεται ότι ανήκει στην τελευταία οικοδομική φάση του κτιριακού συγκροτήματος, γιατί έχει καταλάβει ένα μέρος από τον αρχικό χώρο του δωματίου Γ, δεν είναι ευθυγραμμισμένο με τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα και το στρώμα καταστροφής του περιείχε και κεραμική που μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΚΥΘΗΡΑ

Τοποθετήθηκαν ξύλινες θύρες, όπου δεν υπήρχαν, ή αντικαταστάθηκαν οι κατεστραμμένες στους κάτωθι ναούς: Άγιοι Ανάργυροι στο Παλαιόκαστρο, Παναγία του Φόρου και Άγιος Αντώνιος Παλαιοχώρας, Άγιος Αρτέμιος στο Στραπόδι, Μεταμόρφωση στο Κεραμωτό.

Από το τοπικό συνεργείο έγιναν ανακεραμώσεις και γενικά συντήρηση στέγης στα εξής μνημεία:

Άγιος Αντώνιος στα Φράτσια. Αποτελείται από ευρύχωρη ημικυκλική αψίδα και μονόχωρο καμαροσκέπαστο χώρο, που προσκολλάται εγκάρσια σ' αυτήν, χαρακτηριστικό της ελευθερίας και διάθεσης πειραματισμού που διακρίνει πολλούς ναούς των Κυθήρων. Εσωτερικά φέρει μεταβυζαντινές τοιχογραφίες: στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης, Παναγία Βλαχερνίτισσα, στην κόγχη της πρόθεσης, Άκρα Ταπείνωση, στο κτιστό τέμπλο σε προτομή, εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης, Άγιος Στέφανος, Παναγία, Χριστός. Η επισκευή της στέγης έγινε με την οικονομική ενίσχυση του πρώην προέδρου της κοινότητας Μυλοποτάμου Α. Κονόμου.

Άγιος Αρτέμιος στο Στραπόδι με την οικονομική ενίσχυση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου.

Μεταμόρφωση στο Κεραμωτό (βλ. παρακάτω, σ. 81, Περιοδείες).

Μυλοπόταμος

Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος

Η ελαφρά ξύλινη στέγη με κάλυψη κεράμων, που είχε κατασκευασθεί βάσει μελέτης της Διεύθυνσης Αναστηλώσεως[1], παρουσίασε προβλήματα εξ αιτίας της υγρασίας αφού η πρόχειρη κεράμωση, που είχε γίνει ώστε να μη προσθέτει βάρος στην ξυλοκατασκευή, έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό. Απαιτείται νέα μελέτη για τη στέγαση του ναού. Προσωρινά, με οδηγίες του αρχιτέκτονα Ν. Δεληνικόλα, η ξυλοκατασκευή καλύφθηκε με τσιγκολαμαρίνα.

1. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 204.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ-ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Αθήνα

Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης[2]

Οι εργασίες συντήρησης ολοκληρώθηκαν με την επέμβαση στην παράσταση του τιμώμενου αγίου Δημητρίου, που παριστάνεται έφιππος στο τύμπανο του πρώτου από Α. αψιδώματος του βόρειου τοίχου όπου είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη παλαιότερου στρώματος ζωγραφικής. Η νεότερη τοιχογραφία (μετά τα μέσα του 19ου αι.) έφερε εκτεταμένη επιζωγράφηση κακής ποιότητας[3], που δεν είχε ακολουθήσει το πρότυπο και έτσι μετά τον καθαρισμό ήλθαν στο φως δύο επάλληλες παραστάσεις του έφιππου αγίου (Πίν. 43 α).

Μετά την αποτοίχιση αποκαλύφθηκε το αρχικό στρώμα του 1732 με το ίδιο θέμα (Πίν. 43 β) αλλά με εκτεταμένες φθορές. Στο βάθος της παράστασης χαράγματα με χρονολογίες 1815, 1836 και ονόματα κυρίως ξένων επισκεπτών. Έγινε συντήρηση και συμπλήρωση των κενών με ουδέτερο κονίαμα. Μετά την αφαίρεση των επιζωγραφήσεων το αποτοιχισμένο τεμάχιο της τοιχογραφίας (διαστ. 1,94x1,60 μ.) τοποθετήθηκε σε πλαίσιο αλουμινίου και η συντήρηση ολοκληρώθηκε με την αισθητική αποκατάσταση, ώστε να εκτεθεί στο ναό (Πίν. 44 α)[4].

Κάλαμος

Άγιος Νικόλαος Νεκροταφείου

Εξετάσθηκε το σύνολο των σπαραγμάτων τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου[5] και επελέχθηκαν ορισμένα από αυτά για να τοποθετηθούν σε ξύλινα πλαίσια, ώστε να είναι εκθέσιμα. Η σωζόμενη ζωγραφική παρουσιάζει ενδιαφέρον, γιατί αντιπροσωπεύει έστω και αποσπασματικά την τοιχογράφηση του αρχικού ναού.

Από τις συντηρήτριες Χρ. Μιχαλαριά και Στ. Πε-

2. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 84-86.

3. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 88.

4. Οι εργασίες έγιναν από τους συντηρητές Ν. Βαλμά και Ε. Πέτση (αποτοιχισμένη τοιχογραφία) με την επίβλεψη της υπεύθυνης συντηρήτριας Φ. Ασημάκου.

5. ΔΧΑΕ, περ. Δ΄-τ. ΙΑ΄ (1982-83), σ. 227-246.

τροπούλου έγινε η απαραίτητη επεξεργασία, συγκόλληση όσων συνανήκαν, τελάρωμα και αισθητική παρουσίαση. Στο γενικό ευρετήριο της Εφορείας καταγράφηκαν 15 τεμάχια τοιχογραφιών, μικρών ως επί το πλείστον διαστάσεων (αριθ. ΑΕ 1875 έως 1881, 1773, 1978 έως 1983, 5522). Τα περισσότερα σώζουν τμήματα κεφαλής αγίων (Πίν. 44 β) ή αγγέλων με φωτοστέφανα σε ώχρα ή κόκκινο, μερικά φέρουν και διακοσμημένο περίγραμμα. Άλλη ομάδα σώζει τμήμα του κορμού αγίων.

Αναγνωρίζονται ο άγιος Ονούφριος, μάρτυς, που κρατά σταυρό στο δεξί χέρι και δέεται με το αριστερό (Πίν. 44 γ-δ), καθώς και στρατιωτικοί άγιοι με πανοπλία. Το σπάραγμα αριθ. 1881 σώζει στρογγυλό κόκκινο μετάλλιο με περίγραμμα διακοσμημένο με σταυρούς και τα γράμματα *Ν/ΚΗ/Τα*. Το σπάραγμα από παράσταση του αγίου Νικήτα, αριθ. 1773, φέρει διακόσμηση με επαναλαμβανόμενα καρδιόσχημα με μαργαριτοστόλιστα περιγράμματα, μέσα στα οποία εγγράφονται τριφύλλια και ανήκει προφανώς σε πλούσια διακοσμημένο ρούχο. Η ομάδα αυτή των σπαραγμάτων έρχεται να προστεθεί στα συντηρημένα από παλαιότερα, πολλά από τα οποία είχαν εκτεθεί το 1985 στο παλιό Πανεπιστήμιο με την ευκαιρία του εορτασμού της Αθήνας ως πολιτιστικής πρωτεύουσας[6]. Παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα τους τα σπαράγματα τοιχογραφιών του Καλάμου αποτελούν ένα αξιόλογο σύνολο που συμβάλλει στην ακριβέστερη εκτίμηση της παλαιότερης ζωγραφικής του ναού (πρώτες δεκαετίες 13ου αι.).

ΚΥΘΗΡΑ

Κάλαμος

Άγιος Νικήτας[7]

Δοκιμαστικές τομές από τους συντηρητές Ελ. και Χρ. Μιχαλαριά αποκάλυψαν στο Ιερό, μετά την αφαίρεση μεταγενέστερων επιχρισμάτων, λείψανα τοιχογραφιών σε μικρή έκταση, που είχαν υποστεί ζημιές από φωτιά. Στον κυρίως ναό, σε ύψος 2 μ. από το δάπεδο, δεν επισημάνθηκαν τοιχογραφίες. Η έρευνα θα συνεχισθεί.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ

Λειβάδι

Άγιος Ανδρέας

Η έρευνα στο εσωτερικό του μνημείου είχε αποκαλύψει διαδοχικά στρώματα τοιχογραφιών από τον 9ο έως το 17ο αι., με ακριβώς χρονολογημένες τις τοιχογραφίες του τέμπλου, σύμφωνα με γραπτή επιγραφή, στα 1628[8]. Η παράσταση με δεόμενο τον άγιο Ανδρέα, που κάλυπτε το τεταρτοσφαίριο της κεντρικής αψίδας, είχε αποτοιχισθεί[9] και μεταφερθεί στα εργαστήρια της Εφορείας, χωρίς έκτοτε να έχει συντηρηθεί. Από τους ικανότατους συντηρητές Σ. Κουταβούλη και Γ. Πορτάλιο, έγιναν οι απαραίτητες εργασίες συντήρησης για την ανάδειξη του έργου, που παρουσίασαν στην πορεία αρκετές τεχνικές δυσκολίες εξαιτίας του τρόπου της αποτοίχισης. Η παράσταση με δεόμενο τον άγιο Ανδρέα σε προτομή (Πίν. 45 α) φέρει αρκετές επιζωγραφήσεις (κυρίως στο πρόσωπο και σε τμήμα της γενειάδας), σύγχρονες πιθανότατα με τη φάση τοιχογράφησης του τέμπλου. Στα δεξιά του αγίου, στον κάμπο της παράστασης η επιγραφή: *(ΑΓ)ΙΟC Α/Ν/ [ΔΡ] ΕΑC*.

Το έργο έχει χρονολογηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι. Η διακοσμητική ταινία που πλαισίωνε την παράσταση (υπολείμματα σώθηκαν στη βόρεια πλευρά) με βαθμιδωτούς σταυρούς που περικλείουν κύκλο, αστέρα και τετράφυλλα, καθώς και το διακοσμημένο με σταυρούς περίγραμμα του φωτοστέφανου του αγίου Ανδρέα απηχούν τις διακοσμητικές αντιλήψεις του 13ου αι.

Στον ημικύλινδρο της αψίδας εικονίζονταν ανά δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες εκατέρωθεν κεντρικού θέματος του αγίου Μανδηλίου, όπως συμπεραίνεται από λείψανα γραμμάτων. Από τους ιεράρχες σώζονται σπαράγματα του αγίου Γρηγορίου (επιγραφή *ΓΡΗΓΟ-[ΡΙΟC]*) και του αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου (επιγραφή *ΙΩ[ΑΝΝΗC]*).

Ποταμός

Άγιος Ιωάννης

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Από την υπεύθυνη συντηρήτρια της Εφορείας Φ. Ασημάκου συνεχίσθηκε η συντήρηση των κάτωθι

6. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 77· 41 (1986): Χρονικά, σ. 25. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1986, σ. 48-51.

7. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 83.

8. ΑΑΑ VIII (1975), σ. 178-191.

9. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 57-58, Πίν. 38α.

αποτοιχισμένων τμημάτων τοιχογραφιών από τον Άγιο Ιωάννη Ποταμού Κυθήρων[10].

1) Τεμάχιο τοιχογραφίας σε δύο τμήματα από το βόρειο τοίχο του Ιερού και τη γένεση της καμάρας.

1α (αριθ. αποτοίχισης 19) (διαστ. 2,10 x 1,77 μ.). Εικονίζονται σε κάμπο δίχρωμο βαθυγάλαζο επάνω, ανοιχτό πράσινο κάτω, τρεις ολόσωμοι μετωπικοί άγιοι (Πίν. 45 β). Από Δ.-Α. ο άγιος Κήρυκος (επιγραφή στιχηδόν: *Κ/Υ/Ρ/Ι/ΚΟC*), νέος αγένειος, με κοντή βοστρυχωτή κόμη, κρατάει στο δεξί χέρι το σταυρό του μάρτυρα (Πίν. 46 α). Τα πλούσια ενδύματα συνίστανται σε ποδήρη χειριδωτό χιτώνα, χρώματος καφεκόκκινου με διακοσμημένες παρυφές, πλατιά διάλιθη τραχηλιά, μανδύα κοσμούμενο με ρόμβους που περικλείουν τετράφυλλο και διάλιθο ταβλίο. Στο μέσον εικονίζεται ο άγιος Γεώργιος (επιγραφή στιχηδόν: *Ο/Α/Γ/Ι/ΟC Γ/Ε/Ω/Ρ/ΓΙ/ΟC*) με φολιδωτό θώρακα και μανδύα (Πίν. 46 β). Με το δεξί χέρι κρατάει ξίφος, που αποδίδεται με χρώμα πράσινο και ώχρα, ενώ με το αριστερό συγκρατεί τη θήκη με ψευδοκουφικό διακοσμητικό (όπως στα ψηφιδωτά του Οσίου Λουκά κτλ.). Ακολουθεί ο άγιος Νοτάριος (;) (επιγραφή στιχηδόν: *Ο/Α/Γ/Ι/ΟC ΝΟ/ΤΑ/[Ρ]Η/[ΟC]*) με φθορές από το στήθος και κάτω (Πίν. 46 δ). Η ενδυμασία του περιλαμβάνει πλούσια διακοσμημένο με ρόμβους χιτώνα και μονόχρωμο καφεκόκκινο μανδύα, πορπούμενο δεξιά στον ώμο.

Οι μορφές επιβάλλονται με τον όγκο των σωμάτων και το διακοσμητικό φόρτο των ενδυμάτων. Το πλάσιμο είναι σχεδόν γλυπτικό, η ένταση στην έκφραση των προσώπων επιτείνεται με τα μεγάλα μάτια με τις ολόκληρες κόρες, που τονίζονται από παχιές σκιές, στοιχεία που θυμίζουν ζωγραφική των μέσων του 12ου, που επιβιώνει με κάποια χαλαρότητα και στο 13ο αι. Στο κάτω μέρος της παράστασης, κάτω από την οριζόντια καφεκόκκινη ταινία, στον υπόλευκο κάμπο, σκίτσο περιγράφει ένθρονο Χριστό σε δόξα με αγγέλους εκατέρωθεν. Πρόκειται ίσως για μικρογραφία προσχεδίου για την παράσταση της Ανάληψης, που καταλάμβανε την καμάρα του Ιερού.

1β (αριθ. αποτοίχισης 20) (διαστ. 1,77x0,59 μ.). Τμήμα παράστασης Ανάληψης (Πίν. 46 ε) (βόρειο ημιχόριο), από την οποία σώζεται το κάτω μέρος των χιτώνων και τα πόδια επτά μορφών (απόστολοι με άγγελο, η Παναγία σε μετωπική στάση). Χαρακτηριστική η γραμμική, άκαμπτη πτυχολογία, προδικάζει την ακίνητη ιερατική στάση των μορφών.

2) Τεμάχιο τοιχογραφίας από το βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, ανάμεσα στα δύο ενισχυτικά τόξα (αριθ. αποτοίχισης 9+9α) (διαστ. 1,15x2,27 μ.).

Στην κάτω ζώνη από Δ. προς Α. οι άγιος Μάμας, άγιος Στέφανος, η Παναγία και ο Χριστός Αντιφωνητής. Ταυτίζονται από επιγραφές στιχηδόν και συντομογραφίες (*ΜΡ ΘΥ, IC XC*). Διατηρούνται τα κεφάλια, με κατεστραμμένα τα επί μέρους χαρακτηριστικά, και μικρό τμήμα από τον ώμο και το στήθος τους. Το φωτοστέφανο του Χριστού είναι ένσταυρο διάλιθο. Στην επάνω ζώνη σπαράγματα τριών παραστάσεων από το βίο του Προδρόμου: από Δ. προς Α. Ευαγγελισμός του Ζαχαρία, εντελώς κατεστραμμένη παράσταση και, τέλος, η σφαγή του Ζαχαρία.

3) Τεμάχιο τοιχογραφίας από την επάνω ζώνη του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στα δύο ενισχυτικά τόξα (αριθ. αποτοίχισης 13) (διαστ. 0,97x2,30 μ.). Υπολείμματα παράστασης που ταυτίζεται με τη φυλάκιση του Προδρόμου. Χωρίς διαχωριστική ταινία ακολουθούν ίχνη της παράστασης του Αποκεφαλισμού. Στην κάτω ζώνη λείψανα από τα φωτοστέφανα ολόσωμων αγίων.

4) Ημικύλινδρος της κόγχης του Ιερού (συγκροτήθηκε από 5 τεμάχια με αριθ. αποτοίχισης 14, 15, 16, 17, 18) (ύψ. 1,70, χορδή 2,47, ακτίνα 1,28 μ.).

Εικονίζονται εκατέρωθεν γραπτής επιγραφής ανά τρεις ιεράρχες, ολόσωμοι, μετωπικοί (Πίν. 46 γ). Διατηρείται το κατώτερο τμήμα της επιγραφής, ενώ από τις μορφές των ιεραρχών τα κάτω μέρη του σώματος και μόνο σ' ένα σπάραγμα τμήμα φωτοστέφανου και κεφαλής. Η πτυχολογία των ενδυμάτων είναι βαριά, άκαμπτη, σχηματική, έτσι ώστε να τονίζεται ο όγκος και το εύρος των σωμάτων. Τα χρώματα στα στιχάρια και τα φαιλόνια περιορισμένα, εναλλάσσονται στους τόνους του ρόδινου και ανοιχτού μπλε, ενώ οι ακμές των πτυχώσεων ταυτίζονται με γραμμές ιδίου χρώματος σε βαθύτερο τόνο ή λευκές. Τα διακοσμημένα επιτραχήλια αποδίδονται με ώχρα.

Η τεχνοτροπία έχει πολλά γνωρίσματα του 11ου-12ου αι. Το κάτω τμήμα της επιγραφής (Πίν. 47 α) με γράμματα (ύψ. 0,03-0,04 μ.) στιχηδόν, έχει ως εξής: *ΓΡΑΦΟ/ΑΠΟΚΑ/CΤΡΟΥ/ΜΟΥΡΙΚΙ/ΑΕΤΟΥC/ Δόλό ΧΥ*[11].

5) Τέσσερα σπαράγματα με διακοσμητικά. Σε υπόλευκο βάθος ρόμβοι περικλείουν τετράφυλλα:

5α (αριθ. αποτοίχισης 4) (διαστ. 1,23x0,45 μ., κυρίως ναός - βόρειος τοίχος). Πολύγωνα εγγεγραμμένα σε συνδεόμενους κύκλους, τα κενά πληρώνουν βαθμιδωτά κοσμήματα (παρόμοιο διακοσμητικό απαντάται

10. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 86.

11. Σχετικά με το Κάστρο Αετός, βλ. A. Bon, La Morée Franque, Paris 1969, σ. 417-418, πίν. 98,2.

στον Άγιο Ανδρέα στο Λειβάδι Κυθήρων, σε ναούς της Μάνης, Εύβοιας, Αττικής κτλ.). Το θέμα με εναλλασσόμενα τα χρώματα απαντάται σε τρία σπαράγματα.

5β (αριθ. αποτοίχισης 3) (διαστ. 0,915x0,27 μ., κυρίως ναός-βόρειος τοίχος).

5γ (αριθ. αποτοίχισης 2) (διαστ. 0,665x0,245 μ., Ιερό-νότιο τμήμα ανατολικού τοίχου).

5δ (αριθ. αποτοίχισης 5) (διαστ. 0,865x0,305 μ., Ιερό-βόρειο τμήμα ανατολικού τοίχου).

Ο καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος είχε προτείνει πιθανή χρονολόγηση, με βάση τα λείψανα των μετωπικών ιεραρχών στο Ιερό, στον 11ο-12ο αι.[12]. Η Α. Κατσιώτη στη μελέτη της που αφορά μόνο στον κύκλο του Προδρόμου (ο ερειπωμένος ναός με την πάροδο του χρόνου ήταν αδιάβατος από την άγρια βλάστηση και τους καταρρέοντες τοίχους)[13], προτείνει χρονολόγηση περί τα μέσα του 12ου και μάλλον πριν το 13ο αι., με βάση εικονογραφικά δεδομένα[14].

Μετά τις αποτοιχίσεις των παραστάσεων από την κάτω ζώνη των τοίχων, οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη 12ου-αρχές του 13ου αι. και να συνδεθούν με ομάδα από το νότιο ναό (της Παναγίας) του Αγίου Βλασίου στα Φριλιγκιάνικα, του Αγίου Δημητρίου στα Καμπιάνικα, του Αγίου Δημητρίου στο Πούρκο. Από τεχνοτροπική άποψη, αν και διατηρούν αρκετά χαρακτηριστικά του 11ου-12ου αι., με τη συγκρατημένη έκφραση, την ευμορφία των προσώπων, το ήρεμο στήσιμο επιβλητικών μορφών, την έμφαση στα διακοσμητικά στοιχεία των ενδυμάτων, εμφανίζουν και γνωρίσματα που τις συνδέουν με επαρχιακά έργα του τέλους του 12ου-αρχές 13ου αι., στα οποία συνυπάρχουν ποικίλες τάσεις.

ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Επειδή ο κίνδυνος κατάρρευσης του μνημείου συνεχώς αυξάνεται, άλλωστε για το λόγο αυτό αποτοιχίσθηκαν και οι σημαντικές τοιχογραφίες του 12ου-13ου αι.[15], έγινε αποκόλληση των σπαραγμάτων του ψηφιδωτού δαπέδου, που έχει αποκαλυφθεί στο χώρο του Ιερού και κατά μήκος του νότιου τοίχου του κυρίως ναού (Σχέδ. 1). Οι εργασίες έγιναν με τις οδηγίες του συντηρητή Δ. Χριστόπουλου από συνεργείο της Εφορείας (Π. Αποστολόπουλος, Θ. Ζιοβίρης). Εφόσον καταστεί δυνατή η αναστήλωση του ναού, τοιχογραφικός διάκοσμος και ψηφιδωτό θα επανατοποθετηθούν στη θέση τους. Ο διάκοσμος της αψίδας φέρει πλαίσιο με αλυσοειδή πλοχμό από δύο ταινίες που συμπλεκόμενες σχηματίζουν στο κέντρο οφθαλμό. Ο πλοχμός μεγεθύνεται όσο πλησιάζει στην αψίδα του Ιερού (όπου και υπάρχουν αρκετές φθορές), στοιχείο που ίσως οφείλεται σε απειρία του καλλιτέχνη. Στο κέντρο υπήρχε πιθανότατα αγγείο με κληματίδα, όπως συμπεραίνεται από τους εναπομείναντες βλαστούς που έχουν αποδοθεί καλλιγραφικά. Το θέμα αρκετά γνωστό, διακοσμεί την αψίδα σειράς μνημείων σ' όλο τον ελλαδικό χώρο. Τα σπαράγματα του ψηφιδωτού στον κυρίως ναό πιθανώς έφεραν διάκοσμο με σηρικούς τροχούς, σύνθετης μορφής, που περιλάμβαναν και φυτικό διάκοσμο με κισσόφυλλα.

Λόγω έλλειψης άλλων στοιχείων και μέχρις ότου γίνει ανασκαφική έρευνα μέσα και έξω από το ναό προτείνεται χρονολόγηση των σπαραγμάτων του ψηφιδωτού στο α΄ μισό του 6ου αι., σε συσχετισμό και με τα άλλα παλαιοχριστιανικά μνημεία των Κυθήρων που βρίσκονται στην περιοχή της Παλαιόπολης (Άγιος Γεώργιος του Βουνού, Άγιος Παντελεήμων στο Καστρί).

Άγιος Νικήτας στα Σανίδια[16]

Από τους συντηρητές Ελ. και Χρ. Μιχαλαριά έγινε σταθεροποίηση της ζωγραφικής τοπικά, συγκράτηση και στερέωση της τοιχοδομίας στα πλέον επικίνδυνα σημεία.

Παλαιόπολη

Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Η διαπίστωση εδώ και αρκετό χρόνο ότι τα σπαράγματα του σημαντικού ψηφιδωτού δαπέδου του Αγίου Γεωργίου[17] βρίσκονται σε κακή κατάσταση, εγκλωβισμένα στα τσιμεντοκονιάματα, αποτέλεσμα παλαιών αυθαίρετων εργασιών, ήταν η αιτία εισήγησης στο

12. Κερκυραϊκά Χρονικά 15 (1970), σ. 170.

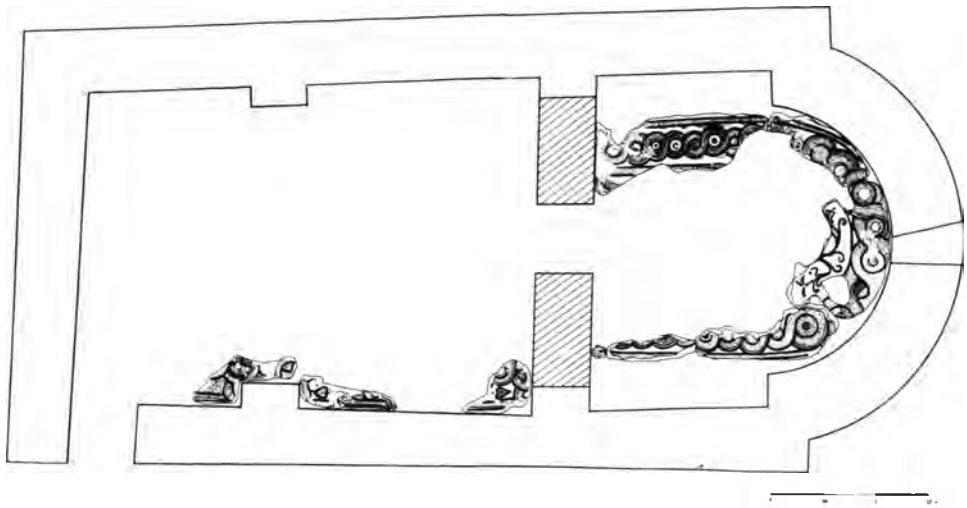
13. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 111-112.

14. Α. Κατσιώτη, Ένας κύκλος του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου από την ομώνυμη εκκλησία κοντά στο χωριό Ποταμός Κυθήρων, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Αργοστόλι 1991, σ. 115-124.

15. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 90-91.

16. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 88 κ.ε.

17. P. Assimakopoulou-Atzaka, The mosaic pavements of the Aegean Islands during the early Christian period, Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina XXXVIII, Ravenna 15/20 Marzo 1991, σ. 38, 48, εικ. 6-7.

Σχέδ. 1. Κύθηρα. Ποταμός. Άγιος Ιωάννης. Κάτοψη.

ΚΑΣ για την αποκόλλησή τους, σύμφωνα με προμελέτη του συντηρητή αρχαιοτήτων Δ. Χρυσόπουλου. Έγινε μια πρώτη αποτύπωση του ψηφιδωτού (Σχέδ. 2· Πίν. 47 β) από το σχεδιαστή της Εφορείας Κ. Φαφούτη. Η απόφαση του ΚΑΣ ήταν αρνητική.

Το ψηφιδωτό δάπεδο ανήκει σε ένα σπάνιο σχετικά τύπο για τον ελλαδικό χώρο[18], διότι φέρει ανθρωπομορφικό διάκοσμο ελεύθερα διατεταγμένο στην επιφάνειά του (figure carpets), στον οποίο περιλαμβάνονται και σκηνές κυνηγίου (Πίν. 47 γ-δ). Θεωρούμε ότι η παραμονή του ψηφιδωτού κάτω από τις συνθήκες που προαναφέρθηκαν θα οδηγήσει στη σταδιακή καταστροφή του.

Αρέοι

Άγιος Πέτρος[19]

Έγιναν στερεώσεις και αφαιρέθηκαν σκληρά κρυσταλλικά άλατα από τις τοιχογραφίες του αρχικού στρώματος (μέσα 12ου αι.) που κάλυπταν το βόρειο τοίχο του βορειοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος και του κυρίως ναού. Η ζωγραφική έχει πολλές φθορές και απολεπίσεις. Εικονίζονταν σε σκούρο μπλε βάθος, μορφές ολόσωμων αγίων σε φυσικό μέγεθος.

Διατηρούνται μέχρι το στήθος ή κατά τα τρία τέταρτα από Δ. προς Α., αδιάγνωστος άγιος με κοντά σγουρά μαλλιά, αδιάγνωστος άγιος γενειοφόρος, (Πίν. 48 α) και η αγία Ευφημία, που φοράει χειριδωτό χιτώνα και κοντό ιμάτιο και δέεται με το αριστερό ενώ κρατάει σταυρό με το δεξί (Πίν. 48 β). Μετά από πλατιά διαχωριστική ταινία καφεκόκκινου χρώματος, ακολουθεί επιβλητική μορφή γενειοφόρου αγίου με φθορές στο πρόσωπο, που ίσως ταυτίζεται με τον άγιο Ανδρέα (Πίν. 48 γ) από τα λείψανα επιγραφής που διακρίνονται στο ξεδιπλωμένο ειλητάριο του αριστερού χεριού: [*ΕΥΡΗ]ΚΑΜΕΝ ΔΕΥΤΕ [ΤΟΝ ΠΟΘΟΥΜΕΝΟΝ*] (Ιω. α΄41: *Εὑρήκαμεν τὸν Μεσσίαν*). Φοράει ρόδινο, πλούσια πτυχούμενο ιμάτιο και χιτώνα υπόλευκο. Ακολουθεί αδιάγνωστος άγιος· σώζεται τμήμα του φωτοστέφανου και το δεξί χέρι που ευλογεί. Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου, πλάι στο κτιστό τέμπλο σπαράγματα δύο αδιάγνωστων αγίων (Συντηρητές: Ν. και Μ. Βάρδα, Β. και Αλ. Καλλίγερου).

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

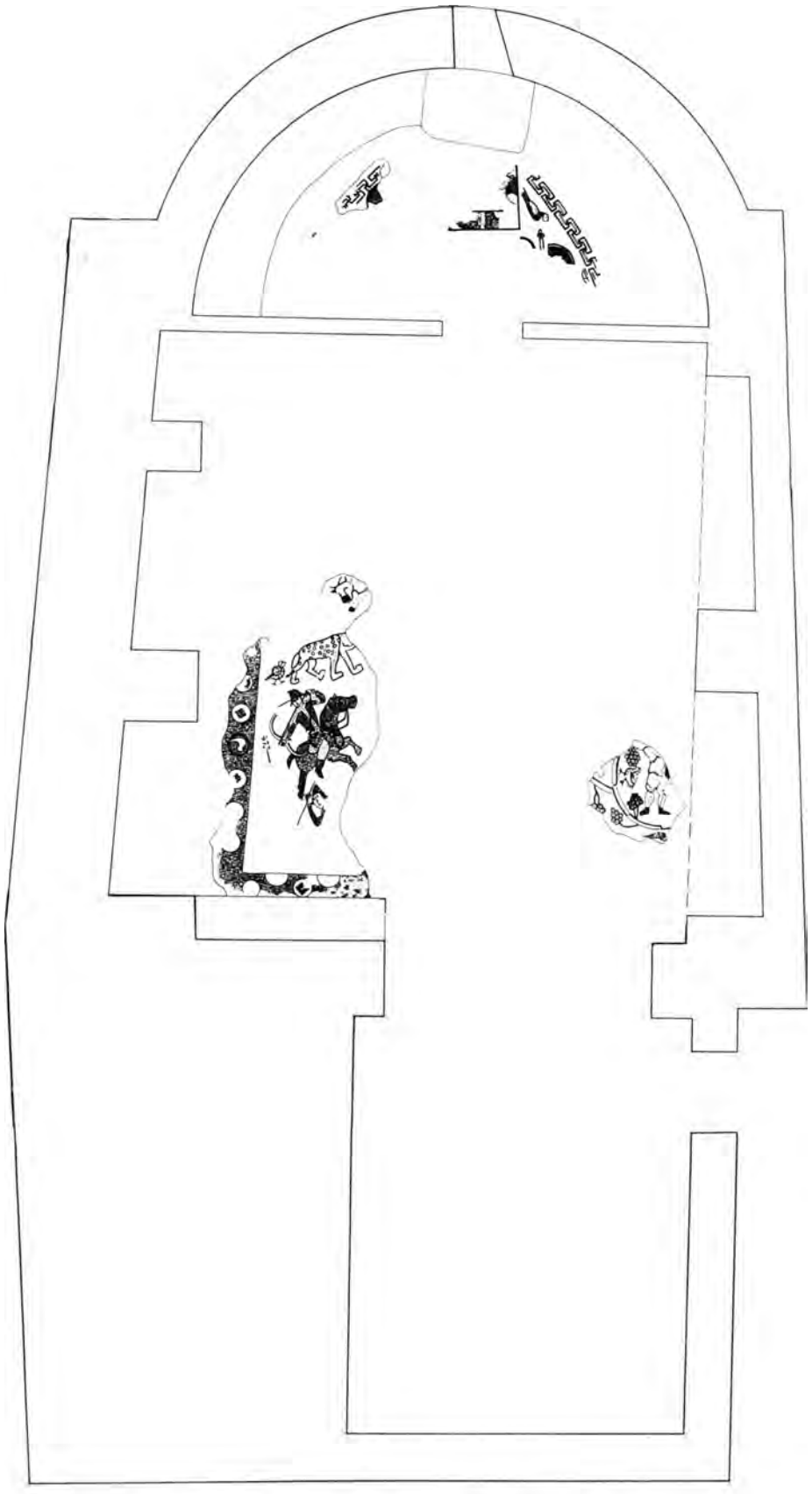
Καλύβια

Στα δυτικά του χωριού και νότια, νοτιοδυτικά του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου Εννέα Πύργοι, επισημάνθηκαν ερείπια δύο εκκλησιών:

α) Ερείπια ναού Αγίου Ανδρέα, ανατολικά νεότερου ομώνυμου μικρού ναού. Διακρίνεται μονόχωρος, περιορισμένων διαστάσεων ναός με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Απαιτείται ανασκαφική έρευνα.

18. Εικονογραφικά συγκρίνεται με το ψηφιδωτό της βασιλικής Λάππας στην Κρήτη και έχει επισημανθεί η σχέση και των δύο — Κυθήρων και Κρήτης — με συριακά· χρονολογείται δε στα τέλη του 6ου-αρχές 7ου αι. P. Assimakopoulou-Atzaka, ό.π.

19. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 112.

Σχέδ. 2. Κύθηρα. Παλαιόπολη. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου.

β) Ερείπια κτίσματος στη θέση Γκουριμπίμ[20]. Βρίσκονται σε αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Λαδά. Υπάρχει πληροφορία ότι πρόκειται για ναό του Αγίου Ιωάννη. Είναι αδύνατο να προσδιορισθεί ο τύπος του κτίσματος, καθώς στο ανατολικό τμήμα απλώνεται τεράστιος σχίνος, ενώ στο χώρο που καταλαμβάνει το ερείπιο έχουν συσσωρευθεί μικροί και μεγάλοι λίθοι, προερχόμενοι από τα γύρω καλλιεργούμενα κτήματα.

Τμήμα της ανωδομής του κτίσματος με τρεις έως τέσσερις επάλληλες σειρές πλίνθων, ανάμεσα σε αργούς λίθους, που συνδέονται με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, διατηρείται στο νότιο τοίχο. Επίσης, στο βόρειο τοίχο διακρίνονται μεγάλοι λαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι, που παρεμβάλλονται ως ορθοστάτες στην αργολιθομή, κατά τα βυζαντινά πρότυπα. Απαιτείται ανασκαφική έρευνα.

Κορωπί

α) Στα δυτικά του κηρυγμένου ναού του Αγίου Πέτρου εντοπίσθηκαν, ανάμεσα σε ορνιθοτροφεία, ερείπια ναού γνωστού στους παλαιούς κατοίκους της περιοχής με την ονομασία Αγία Φωτεινή.

Πιθανώς ταυτίζεται με την εκκλησία που σημειώνεται στον Curtius - Kaupert, Karten von Attika, φυλ. VII. Το μεγαλύτερο μέρος του κτίσματος κατερειπωμένο, καλύπτεται από πυκνή βλάστηση, εκτός από τμήμα της ημικυκλικής αψίδας του Ιερού, η οποία έχει ενισχυθεί με κτιστές αντηρίδες. Σώζεται σε ύψος 2 μ. περίπου, είναι κτισμένη με μεγάλους κροκαλοπαγείς λίθους και πλίνθους στον τύπο ατελούς πλινθοπερίκλειστου. Απαιτείται ανασκαφική έρευνα για τη διάσωση και ανάδειξη του μνημείου.

β) Ερείπια ναού στη θέση Πηγάδι του Τόχι.

Στα δυτικά του χωριού, σε αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Γ. Υφαντή, ερείπια κτίσματος, μεγάλων διαστάσεων, όπως συνάγεται από την έκταση που καταλαμβάνουν λείψανα τοιχοποιίας και μόλις διακρινόμενα θεμέλια τοίχων, θραύσματα κεράμων, καθώς και όστρακα άβαφων αγγείων. Σύμφωνα με πληροφορίες του αρχαιολόγου Ε. Κακαβογιάννη, που υπέδειξε τη θέση, δυτικά των ερειπίων έχουν εντοπισθεί λείψανα αρχαίου υδραγωγείου για τη μεταφορά του νερού από τον Υμηττό στην πεδιάδα των Μεσογείων[21].

Παιανία

Περιοχή Αγίου Νικολάου Χαλιδού

Σε μικρή απόσταση προς ΝΔ. του Αγίου Νικολάου, σε αγρόκτημα ιδιοκτησίας Παν. Πρίφτη, εντοπίσθηκαν ανάμεσα σε πυκνή βλάστηση ερείπια κτίσματος και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (τμήμα αρράβδωτου κίονα), που σύμφωνα με την τοπική προφορική παράδοση ανήκουν σε ναό των Αγίων Θεοδώρων.

Χρειάζεται να γίνει καθαρισμός του χώρου και να ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

ΚΥΘΗΡΑ

Αρωνιάδικα

Άγιος Γεώργιος

Βρίσκεται στο ύψωμα Σκληρή στη δυτική πλευρά του νησιού. Είναι ναός μικρών διαστάσεων, λιθόκτιστος, μονόχωρος καμαροσκέπαστος (Πίν. 49 α).

Η στέγαση γίνεται με μεγάλες λίθινες πλάκες που παρουσιάζουν αρκετές φθορές. Η μοναδική θύρα εισόδου από το νότιο τοίχο πλαισιώνεται με λίθινο περιθύρωμα στη μορφή που απαντάται και σε κατοικίες (Κύθηρα, Κυκλάδες κτλ). Το δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου έχει ενισχυθεί με λίθινη αντηρίδα. Εσωτερικά, μόλις που διακρίνονται υπολείμματα τοιχογραφιών, καλυμμένα με σκληρά κρυσταλλικά άλατα, που ανήκουν σε δύο περιόδους. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας με επιμελημένη τοιχοποιία από ορθογώνιους καλοπελεκημένους πωρόλιθους, διατηρείται σπάραγμα τοιχογραφίας με κεφαλή Παναγίας, που ανήκει στο παλαιότερο στρώμα. Στο κτιστό τέμπλο τοιχογραφίες νεότερες, αριστερά της Ωραίας Πύλης έφιππος άγιος Γεώργιος, δεξιά προτομή του Χριστού. Έγινε πρόταση κήρυξης, απαιτείται σύνταξη μελέτης, στερέωσης και συντήρησης.

Κεραμωτό

Ναός Μεταμόρφωσης

Ενδιαφέρον σύμπλεγμα αποτελούμενο από μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική με ψηλές αναλογίες που ανατολικά καταλήγει σε ευρύχωρο Ιερό με ημικυκλική αψίδα (Πίν. 49 β), και σε επαφή με το νότιο τοίχο μικρό παρεκκλήσι συνεχόμενο με τον κυρίως ναό μέσω χαμηλής θύρας. Ογκώδες, διώροφο κωδωνοστάσι, το οποίο έχει αρχίσει να καταρρέει, υψώνεται μπροστά στη νότια θύρα. Στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου συμπαγής κτιστή κλίμακα οδηγούσε στο γυναικωνίτη (σήμερα κατεστραμμένος). Η χρήση ορθο-

20. Π. Φιλίππου-Αγγέλου, Ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία για τα Πρόσπαλτα, Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 1986, σ. 137, εικ. 9α,β.

21. Για την ονομασία «Τόχι», βλ. Δ. Σουρμελής, Αττικά ή Περί Δήμων Αττικής, Αθήνα 1862, σ. 62-63. Δ. Καμπούρογλου, Ιστορία των Αθηνών, τ. Β΄, Αθήνα 1959, σ. 259.

γώνιων πελεκημένων πωρόλιθων στις γωνίες του κτιρίου, στα πλαίσια των ανοιγμάτων, στο κωδωνοστάσι και το νεοκλασικίζον θύρωμα της δυτικής πλευράς, φανερώνουν φροντισμένη κατασκευή.

Εσωτερικά διατηρείται ενδιαφέρον ξυλόγλυπτο και ζωγραφιστό ψηλό τέμπλο από το οποίο έχουν αφαιρεθεί οι περισσότερες εικόνες. Αξιόλογα τα βημόθυρα της Ωραίας Πύλης με παράσταση του Μη μου Άπτου και τη μεγάλη εικόνα αρχαγγέλου στο τέμπλο, έργα όχι προγενέστερα του 17ου αι.

Στο προσκολλημένο προς Ν. παρεκκλήσι διατηρείται κάτω από τα ασβεστώματα ζωγραφικός διάκοσμος, όπως αποδείχθηκε σε πρόχειρη έρευνα. Ο ναός παραχωρήθηκε με απόφαση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου για μια δεκαπενταετία στην Εφορεία (δεδομένου ότι οι θρησκευτικές ανάγκες της κοινότητας καλύπτονται από το νέο ναό που έχει ανεγερθεί βόρεια του παλαιού) και χρησιμοποείται, προσωρινά, για να καλύψει ορισμένες επείγουσες ανάγκες αποθήκευσης υλικών της Εφορείας.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Ανάβυσσος - Παλαιά Φώκαια

Οικόπεδο Σ. Φιλίππου

Στο παραπάνω οικόπεδο στη θέση Άγιος Γεώργιος του οικισμού Παλαιάς Φώκαιας Αναβύσσου, ήλθαν στο φως, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής λείψανα κτιρίου και συστάδα τάφων. Η έρευνα στο οικόπεδο, που βρίσκεται σε απόσταση 60 μ. περίπου από το μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Γεωργίου[22], άρχισε από τη Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, υπεύθυνη για τον έλεγχο θεμελίων στην περιοχή, και συνεχίσθηκε από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων[23], όταν διαπιστώθηκε ότι τα λείψανα που αποκαλύφθηκαν χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική εποχή.

Οι τάφοι, οι πέντε διατεταγμένοι στο νότιο και ο ένας στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου (Σχέδ. 3), είναι κτιστοί κιβωτιόσχημοι. Ο τάφος που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου (Τ1) είναι λιθόκτιστος, επιχρισμένος με λευκό κονίαμα, ενώ αμελέστερης κατασκευής με τοιχώματα από αργούς λίθους και διάσπαρτες πλίνθους, είναι οι τάφοι Τ2-Τ4 της συστάδας που βρίσκεται στη νότια πλευρά του οικοπέδου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο δίδυμος τάφος Τ5 (1-2), επιμελημένης κατασκευής με πλινθόκτιστα τοιχώματα. Πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες του, σε απόσταση 0,47 μ. από τη δυτική πλευρά του, είχαν κτισθεί δύο πλίνθινα συνεχόμενα τόξα, πάχ. 0,62, χορδής 0,85 και ύψ. 0,62 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. (Πίν. 49 γ).

Από τη μορφή και τη θέση των τόξων προκύπτει ότι δεν είχαν κάποια πρακτική χρήση, αλλά ο ρόλος τους ήταν απλώς διακοσμητικός, ανάμνηση προφανώς καμαροσκεπών τάφων[24]. Είναι πολύ πιθανό ότι κατασκευάσθηκαν για να προσδώσουν μνημειακότητα στο δίδυμο τάφο, που περιείχε σημαίνοντες νεκρούς, όπως φαίνεται και από τα πλούσια κτερίσματά του. Στο νότιο τάφο (Τ5 1) βρέθηκε χάλκινη πόρπη, χύτρα και χάλκινη πρόχους[25]. Ο δεύτερος τάφος (Τ5 2), εκτός από τα αγγεία και τα κοσμήματα περιείχε και θησαυρό από είκοσι ένα χάλκινα νομίσματα, κυρίως «ασσάρια» 3 και «ασσάρια» 4, που χρονολογούνται από τα μέσα του 4ου έως τις αρχές του 5ου αι.[26].

Πλούσια κτερίσματα επίσης, κυρίως κοσμήματα, περιείχαν οι τάφοι Τ3 και Τ4, ενώ ο τάφος Τ2 βρέθηκε συλημένος.

Το βόρειο κτίσμα που αποκαλύφθηκε εν μέρει κατά την ανασκαφή της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και του οποίου την έρευνα ολοκλήρωσε η 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, διασώζει μόνο τα θεμέλια των εξωτερικών τοίχων του από αργούς λίθους και λάσπη (Πίν. 49 δ). Έχει σχήμα ακανόνιστου ορθογώνιου (Σχέδ. 3), μήκ. 6-7 και πλ. 5 μ., με είσοδο στη νοτιοδυτική γωνία του. Ίχνη δαπέδου ή διαχωριστικών τοίχων δεν βρέθηκαν. Έτσι,

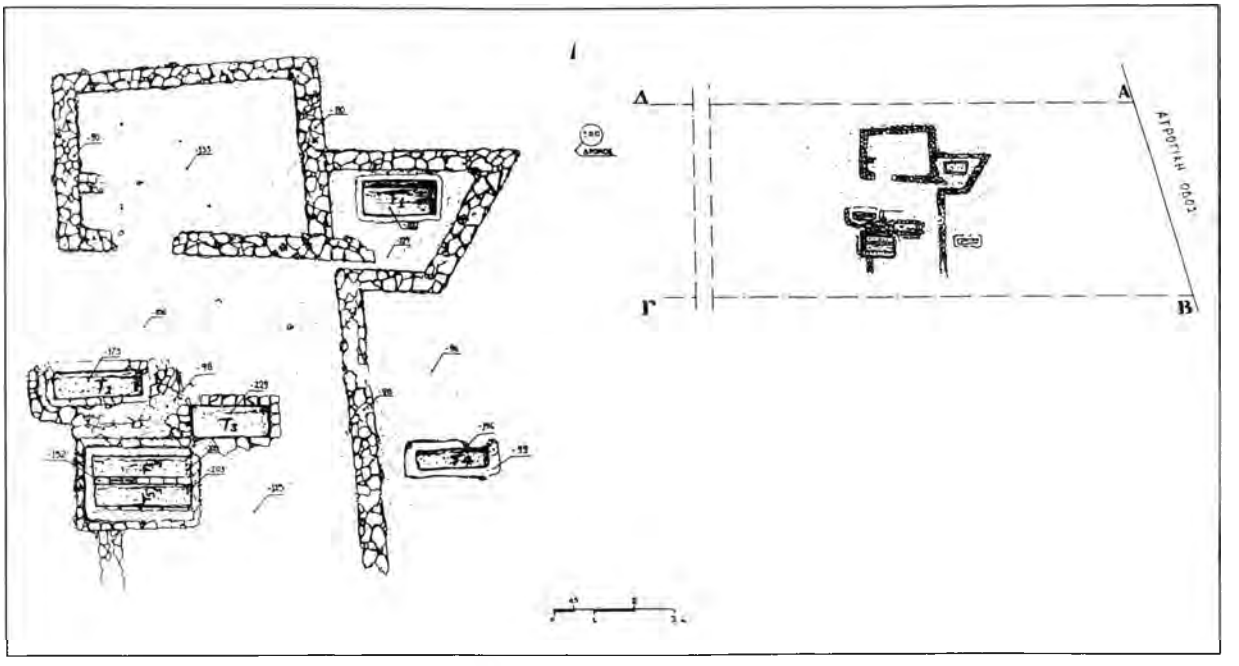
22. Στο ναό είναι εντοιχισμένα μαρμάρινα μέλη, ενώ η περιοχή γύρω από αυτόν, διάσπαρτη από επιφανειακά όστρακα, θεωρείται ως μία από τις πιθανές θέσεις του αρχαίου δήμου της Αναφλύστου. Βλ. G.W.S. Eliot, Coastal Demes of Attika, Toronto 1962, σ. 75 κ.ε. J. Travlos, Bildlexikon zur Topographie der antiken Attika, Tübingen 1988, σ. 15 κ.ε.

23. Στην ανασκαφή συμμετείχε και η συνάδελφος Α. Μητσάνη, ενώ το συνεργείο αποτελούνταν από τους τεχνίτες της Εφορείας, Π. Αποστολόπουλο και Α. Ζιοβίρη, με βοηθούς τους Κ. Καραλετιώτη, Ν. Ζούκα και Α. Γελαδάρη.

24. Καμαροσκεπείς τάφοι απαντούν σε ολόκληρη την Αττική, έχουν βρεθεί μάλιστα και στην Ανάβυσσο, στη θέση Καταφύγι, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 152.

25. Η ανασύνθεσή της (είχε διαλυθεί μόλις ήρθε σε επαφή με το φως) οφείλεται στην υπομονή και την επιμέλεια της συντηρήτριας Δ. Μπίτσιου.

26. Βλ. P.V. Hill, J.P.S. Kent, R.A.G. Carson, Late Roman Bronze Coinage, II, London 1978, σ. 88 κ.ε. Η ταύτιση των νομισμάτων του θησαυρού, όπως και των υπολοίπων της ανασκαφής, έγινε από την Β. Πέννα, η οποία διατηρεί και το δικαίωμα της δημοσίευσής τους.

Σχέδ. 3. Παλαιά Φώκαια Αναβύσσου. Οικόπεδο Σ. Φιλίππου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τα μόνα στοιχεία που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη χρονολόγησή του και στην αναζήτηση της χρήσης είναι τα νομίσματα και η κεραμική· τα πρώτα, συνολικά πέντε, είναι χάλκινες υποδιαιρέσεις των μέσων και του τέλους του 5ου αιώνα[27].

Αντίθετα, η κεραμική πέρα από τις χρονολογικές ενδείξεις, προσφέρει και άλλες, για τον προορισμό του κτίσματος. Εκτός από το πλήθος χρηστικών αγγείων (οξυπύθμενοι αμφορείς, πίθοι, χύτρες) που βρέθηκαν στις επιχώσεις του κτιρίου, βρέθηκαν επίσης ευάριθμα όστρακα από κυψέλες, πράγμα που οδηγεί στη σκέψη ότι το κτίριο αυτό χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία.

Ξεχωρίζουν ανάμεσα στα ευρήματα μία σφραγίδα άρτου, σε καλή κατάσταση με την επιγραφή: *ΕΥΛΟΓΙΑ ΚΥΡΙΟΥ ΕΦ ΗΜΑΣ*[28] (Πίν. 50 α), καθώς και πινάκιο από terra sigillata[29], διάμ. 0,39 μ. (Σχέδ. 4) με ελαφρά εξέχον χείλος και χαμηλό λοξότμητο πόδι. Ο πυθμένας του κοσμείται με εγχάρακτη παράσταση του Χριστού που πατά πάνω σε βασιλίσκο[30].

ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΑΛΚΙΑ

Παιανία - Περιοχή Αγίου Αθανασίου

Οδός Αγίου Αθανασίου και Ανωνύμου (Ο.Τ. 20, οικόπεδο Χρ. Κατσαρού)

Διαπιστώθηκε εκτεταμένη καταστροφή αρχαίων, αφού όταν ειδοποιήθηκε η Εφορεία μας από τη Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, οι εκσκαφές σ' όλη την έκταση του οικοπέδου είχαν ολοκληρωθεί. Στη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος διασώθηκαν υπολείμματα μεγάλου κτιστού πιθαριού (Πίν. 50 γ) (συνολ. ύψ. 2,04, διάμ. βάσης 0,67, διάμ. κοιλίας 1,20 μ.), το ήμισυ περίπου του οποίου είχε παρασυρθεί κατά τις εκσκαφές.

27. H. Adelson, G. Kustas, A Bronze Hoard of the Period of Zeno I, American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs 148 (1962), σ. 89 κ.ε.

28. Η σφραγίδα έχει διάμετρο 0,06 και πάχος 0,03 μ. Ακριβώς όμοιά της φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, G. Galavaris, Bread and the Liturgy, Madison Milwakee, London 1970, σ. 119, εικ. 64.

29. Το πινάκιο συντηρήθηκε και συμπληρώθηκε στα εργαστήρια της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από τη συντηρήτρια Θ. Σαραμαντή.

30. Ως προς το σχήμα, το πινάκιο κατατάσσεται στον τύπο 104Α και ως προς την διακόσμηση στον τύπο Eii κατά Haxes, J.W. Haxes, Late Roman Pottery, London 1972, σ. 160 κ.ε., εικ. 30, σ. 222 κ.ε., εικ. 51.

Σχέδ. 4. Παλαιά Φώκαια Αναβύσσου. Οικόπεδο Σ. Φιλίππου. Πινάκιο από terra sigillata.

Εξαιρετικά επιμελημένο χτίσιμο με επάλληλες σειρές πλίνθων μέχρι το ύψος των ώμων, ενώ το υπόλοιπο τμήμα συμπληρώνεται με πήλινο στόμιο (ύψ. 0,40, διάμ. 0,42, πλ. 0,10 μ.). Η καλυπτήρια λίθινη πλάκα (διαστ. 0,60x0,60x0,13 μ.), λειασμένη στο κάτω μέρος, εφαπτόταν στο πήλινο στόμιο. Η χρήση του πιθαριού για αποθήκευση σιτηρών, ή γενικά στερεών τροφών, είναι προφανής. Το πήλινο στόμιο και η καλυπτήρια πλάκα μεταφέρθηκαν στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Αθανασίου. Η χρονολόγηση του κτιστού μέσα στο έδαφος πιθαριού στα υστεροβυζαντινά χρόνια είναι πιθανή, με βάση κυρίως τα λείψανα τοιχοποιίας που εντοπίσθηκαν στα χώματα κατά την εκσκαφή και δεδομένου ότι δεν βρέθηκαν κινητά ευρήματα.

Οδός Αγίου Αθανασίου και Ανωνύμου (Ο.Τ. 18, οικόπεδο Α. Ταγκαλίδη)

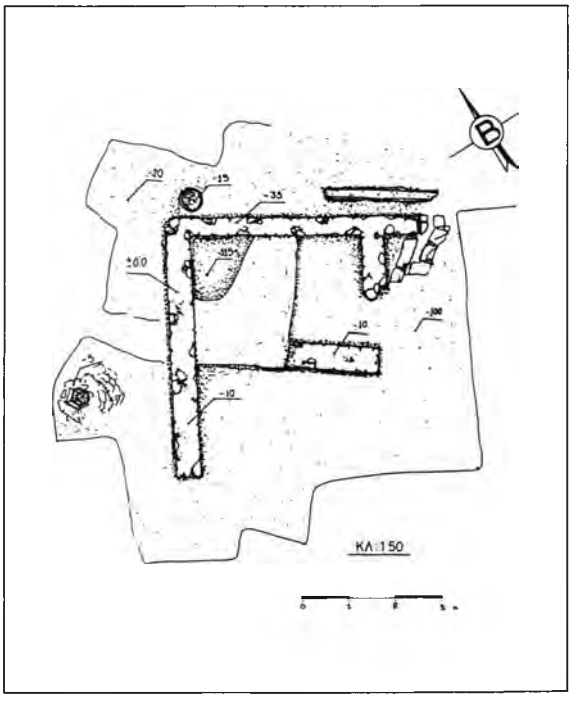
Ο εντοπισμός των αρχαίων έγινε ταυτόχρονα με το προηγούμενο οικόπεδο. Η καταστροφή των οικοδομικών λειψάνων από τις εκσκαφές που είχαν προηγηθεί στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου προς Α., ήταν και εδώ ολοκληρωτική. Στο μικρό άσκαφο τμήμα στα δυτικά, αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα ορθογωνίου κτίσματος μεγάλων διαστάσεων που χωρίζεται με τοίχο σε δύο χώρους (Σχέδ. 5). Ο προς Β. χώρος χρησίμευε πιθανότατα ως δεξαμενή νερού, όπως συμπεραίνεται από επί μέρους κατασκευαστικές λεπτομέρειες. Οι τοίχοι, πάχ. 0,57-0,65 μ., από διαφόρων διαστάσεων αργούς λίθους με ημιεπεξεργασμένη την εξωτερική παρειά, τεμάχια πλίνθων και ισχυρό συνδετικό κονίαμα, έφεραν εσωτερικά επίχρισμα. Τμήμα δαπέδου με πήλινες πλάκες ποικίλων διαστάσεων με χαράξεις βρέθηκε στο προς Ν. διαμέρισμα. Κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς του ανατολικού τοίχου του κτίσματος και σε απόσταση 0,40-0,30 μ. αποκαλύφθηκε πήλινος αγωγός σε μήκος 1,32 μ., ορθογώνιας διατομής, που σχετίζεται με οπή (διαστ. 0,13x0,11 μ.) στο κάτω μέρος του ίδιου τοίχου, επενδυμένη με πήλινες πλάκες (Πίν. 50 δ) από την οποία διοχετευόταν το νερό στον αγωγό.

Στο βόρειο άκρο της εξωτερικής παρειάς του ανατολικού τοίχου αποκαλύφθηκε σχεδόν ακέραιο πήλινο πιθάρι (σωζ. ύψ. 1, διάμ. κοιλίας 0,671, σωζ. διάμ. στομίου 0,40 μ.).

Ένα δεύτερο πιθάρι κτιστό (συνολ. ύψ. εσωτερικά 1,50 μ.) βρέθηκε σε απόσταση 1 μ. βόρεια του δυτικού άκρου του βόρειου τοίχου του κτίσματος. Η διάνοιξη ασβεστόλακκου σε μεταγενέστερους χρόνους είχε επιφέρει καταστροφή σ' όλο το δυτικό τμήμα του κτίσματος.

Παχύ στρώμα στάχτης κάλυπτε το χώρο και πλήθος τεμαχίων ασβέστου περισυλλέχθηκαν. Τμήμα τοίχου αμελούς κατασκευής προς ΒΑ. του ασβεστόλακκου σχετίζεται πιθανώς με αυτόν.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων, δύο χάλκινα νομίσματα, μισά τεταρτηρά Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180), θραύσμα επίπεδης πλάκας με μαστοειδή απόληξη (tegula mam-

Σχέδ. 5. Παιανία. Οδός Αγίου Αθανασίου και Ανωνύμου. Κάτοψη της ανασκαφής.

mata), όστρακα εφυαλωμένης κεραμικής με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, ένα ακέραιο βαθύ πινάκιο με πεπλατυσμένο χείλος με καφεκίτρινη εφυάλωση, τμήμα από το κάθετο στέλεχος και το δίσκο λυχναριού. Επίσης, πολλά όστρακα αγγείων οικιακής χρήσης, κυρίως αποθηκευτικών, και άλλα με εγχαράξεις στα εσωτερικά τοιχώματα, ίσως από κυψέλες, καθώς και ένα τμήμα γυάλινου αγγείου από καντήλι[31].

Στα κατώτερα στρώματα βρέθηκε κεραμική παλαιοχριστιανικών χρόνων και ένα μικρό θραύσμα λυχναριού της ίδιας εποχής.

Τα αποσπασματικού χαρακτήρα κτιριακά λείψανα θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 12ου αι. μ.Χ. (η αρχική φάση), ο χώρος όμως ήταν σε χρήση μέχρι και τα όψιμα μεταβυζαντινά χρόνια. Τα λείψανα αυτά, σε συνδυασμό με τα ευρήματα του σχεδόν όμορου οικοπέδου Χρ. Κατσαρού, πιστοποιούν την ύπαρξη οικισμού, που επιβεβαιώνεται και από την άμεση γειτνίαση με τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Αθανασίου[32] και του ομώνυμου βυζαντινού και μεταβυζαντινού ναού που διαδέχθηκε τη βασιλική. Ο ναός, που ειδικά την περίοδο της Τουρκοκρατίας έχει συνδεθεί με θρύλους και παραδόσεις των κατοίκων, δεν αποκλείεται να υπήρξε καθολικό μονής· γύρω από αυτόν θα αναπτύχθηκε από τα βυζαντινά χρόνια οικισμός[33]. Το προβλεπόμενο να ανεγερθεί στο οικόπεδο Ταγκαλίδη κτίριο μετατοπίσθηκε λίγο ανατολικότερα και τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση στον ακάλυπτο χώρο.

Οδός Ανωνύμου (Ο.Τ. 18, οικόπεδο Σταματίου)

Όμορο προς Β. του οικοπέδου Ταγκαλίδη. Βρέθηκαν διαταραγμένα λείψανα τοιχοποιίας αμελούς κατασκευής από αργούς λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό, πλ. 0,65-0,70 και σωζ. ύψ. 0,07-0,10 μ., των χρόνων της Τουρκοκρατίας, στις τομές Α και Β.

Κεραμική, κυρίως άβαφη, από χρηστικά αγγεία· πολλά θραύσματα ανήκουν σε μαγειρικά σκεύη (χύτρες), ορισμένα δε στα εξωτερικά τοιχώματα φέρουν εγχάρακτο διάκοσμο, στοιχείο που συνδέεται κατ' εξοχήν με αγροτικούς οικισμούς[34].

Από την εφυαλωμένη κεραμική προέρχονται θραύσματα ανοιχτών αγγείων κακής διατήρησης, μεταξύ αυτών η βάση και τμήμα σώματος κούπας με καστανοκίτρινη εφυάλωση και εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους στο εσωτερικό. Τα όστρακα της κατηγορίας αυτής, υστεροβυζαντινών χρόνων, σχετίζονται με αντίστοιχα που βρέθηκαν στο όμορο προς Ν. οικόπεδο Ταγκαλίδη. Αξιόλογο εύρημα είναι μια στρογγυλή πήλινη σφραγίδα άρτου (Πίν. 50 β) από την τομή Α, με κυλινδρική κάθετη λαβή που φέρει διαμπερή οπή ανάρτησης (συνολ. ύψ. 0,032, διάμ. 0,044 μ.). Στην επιφάνεια σφράγισης εγγεγραμμένος σε κύκλο ισοσκελής σταυρός, στην περιφέρεια δαντελωτό κόσμημα και οπές εν είδει αστεριών. Στην εξωτερική επιφάνεια της σφραγίδας και της λαβής εγχάρακτη διακόσμηση. Σχετίζεται με ανάλογα παραδείγματα χρονολογούμενα στον 6ο αι. μ.Χ.[35]. Την επίβλεψη είχε η αρχαιολόγος Κ. Καραθανάση.

Πόρτο-Ράφτη - Δρίβλια

Οικόπεδο Κληρ. Μπάρτζη

Συνορεύει με τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Κυριακής. Βρίσκεται στα βόρεια του μνημείου και ο χώρος που καταλαμβάνει αποτελεί το άμεσο περιβάλλον της βασιλικής και έχει προταθεί για απαλλοτρίωση. Από τις τέσσερις δοκιμαστικές τομές (Α, Β, Γ, Δ) περισυλλέχθηκαν όστρακα άβαφων αγγείων από χονδροειδή πηλό.

Στη δοκιμαστική τομή Ε, βόρεια της αψίδας, αποκαλύφθηκε κάθετος προς αυτήν τοίχος (τοίχ. Α) σε μήκος 1,30 μ., ίσως ο ανατολικός τοίχος του βόρειου κλίτους, καθώς και δύο παράλληλοι μεταξύ τους κτιστοί τάφοι (Α και Β) με κανονικό προσανατολισμό, προς Α. του τοίχ. Α. Στον τάφο Α, που αρχικά θα ήταν καμαροσκέπαστος, υπήρχαν υπολείμματα τεσσάρων σκελετών, ενώ ένας πέμπτος, ο χρονολογικά νεότερος, ήταν ακέραιος. Στον τάφο Β, βόρεια του τάφου Α, βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα αγγείων κοινών, κυρίως άβαφων.

Από την έρευνα διαπιστώθηκε η σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή του βόρειου κλίτους της βασιλικής αλλά και η ύπαρξη τάφων ανατολικά του βόρειου κλίτους, αντίστοιχων με αυτούς που είχαν βρεθεί νότια του κλίτους. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Α. Θεοδώρου.

Με την ευκαιρία της έρευνας στο οικόπεδο κληρονό-

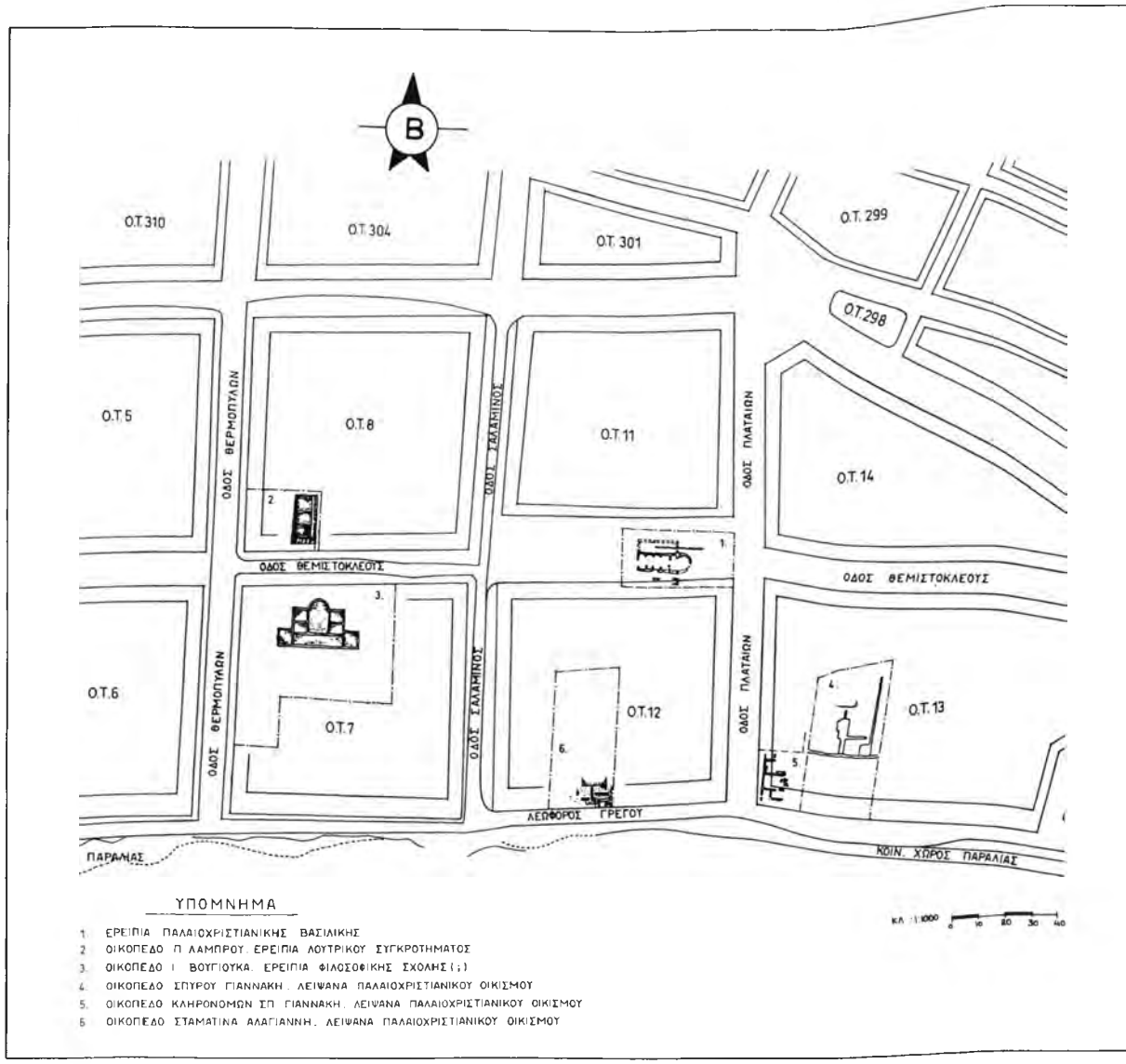
31. G. Davidson, The Minor Objects, Corinth XII, Princeton 1952, πίν. 60, σ. 79, 801.

32. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 88, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

33. Κ.Ν. Πρίφτης, Απ' το Λιόπεσι του 19ου αι., Η εκκλησία, Παιανικά Μελετήματα, Παιανία 1987, σ. 135-136.

34. Χ. Μπακιρτζής, Τα βυζαντινά τσουκαλολάγηνα, Αθήνα 1989, σ. 34.

35. Βλ. G. Galavaris, The Bread and the Liturgy, Madison, Wins. and London 1970, εικ. 10, 15, 19.

Σχέδ. 6. Πόρτο-Ράφτη. Απόσπασμα εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου περιοχής Δρίβλια.

μων Μπάρτζη, σημειώθηκαν σε απόσπασμα του εγκεκριμένου ρυμοτομικού (Σχέδ. 6) τα μέχρι σήμερα ερευνηθέντα σε σωστικές ανασκαφές της Εφορείας οικόπεδα της περιοχής Δρίβλια.

Τα οικοδομικά λείψανα που έχουν έλθει στο φως, μεταξύ των οποίων τα ερείπια της φιλοσοφικής σχολής[36], τα λουτρά[37], οικίες[38], η παλαιοχριστιανική βασιλική[39], αλλά και τα κινητά ευρήματα, φανερώνουν την ύπαρξη ανθηρού οικισμού από τα πρώιμα χριστιανικά χρόνια, ο οποίος διαδέχθηκε προφανώς παλαιότερο, σχετιζόμενο με τον αρχαίο δήμο Στειρία, που τοποθετείται κατά προσέγγιση στην περιοχή αυτή.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

36. I. Travlos, Bildlexikon, ό.π., σ. 364-366, Abb. 469-470.
37. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 83.
38. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 92 κ.ε.
39. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 122.

ΥΔΡΑ

Αρχοντικό Π. Κουντουριώτη

Το αρχοντικό του Παύλου Κουντουριώτη, μετά τους συνεχείς, ευτυχώς άκαρπους, πλειστηριασμούς, περιήλθε τελικά στην κυριότητα του Υπουργείου Πολιτισμού, με απευθείας αγορά, έναντι του ποσού των 360.000.000 δρχ. Αποσοβήθηκε έτσι ο κίνδυνος να περιέλθει σε ιδιοκτησία αλλοδαπών ένα από τα σημαντικότερα ιστορικά αρχοντικά της Ύδρας. Το τριώροφο λιθόκτιστο κτίριο που δεσπόζει πάνω από το λιμάνι, στο δεξί άκρο του οικισμού της Ύδρας, προορίζεται να λειτουργήσει ως μουσείο της ιστορίας του νησιού και της οικογένειας Κουντουριώτη. Για το σκοπό αυτό προσφέρθηκαν ευγενώς από τους κληρονόμους του Παύλου Κουντουριώτη, τα έπιπλα και τα κινητά αντικείμενα που περιείχε το σπίτι, ώστε να διατηρηθεί, τουλάχιστον ένα τμήμα, στη σημερινή του μορφή, ως δείγμα υδραίικου αρχοντικού του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αι.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΑΛΚΙΑ

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Πάροδος οδού Μπελίνου (οικόπεδο Φωτεινής Κόντου)

Η ιδιοκτησία βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν της πόλης, δυτικά της πλατείας της νεοκλασικής αγοράς του Άργους. Κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών πεδίλων βρέθηκαν αρχαία (Σχέδ. 1· Πίν. 51 α) και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα με σημαντικά αποτελέσματα, τα οποία αναφέρονται συνοπτικά[1].

Αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα που χρονολογούνται από τη γεωμετρική έως την ελληνιστική εποχή, ενώ παράλληλα, διαπιστώθηκαν και πενιχρά λείψανα των υστερορωμαϊκών χρόνων στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου. Τα θεμέλια παλαιάς οικίας, που σε ορισμένα σημεία έφθαναν έως το βάθος των 2 μ., είχαν διαταραχθεί από τα αρχαιολογικά στρώματα.

Η γεωμετρική περίοδος αντιπροσωπεύεται από τρεις τάφους που εντοπίσθηκαν στο νότιο ήμισυ. Πρόκειται για απλούς λάκκους που έχουν διανοιχθεί σε χαλικωτό στρώμα. Βρέθηκαν σε βάθος που κυμαίνεται από 2,77 έως 2,97 μ. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε έντονη συνεσταλμένη στάση συνοδευόμενοι από λίγα κτερίσματα (κύπελλα).

Το ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε από την πρώιμη αρχαϊκή εποχή έως και τον 4ο αι. π.Χ. αποδεικνύουν τα ευρήματα λάκκου στη νοτιοανατολική γωνία της ανασκαφής (Πίν. 51 β). Ο λάκκος, διαστ. 1,70x0,90x 0,50 μ. ήταν επενδυμένος με πηλό και στο εσωτερικό του βρέθηκαν τοποθετημένες κάθετα και σε μικρή μεταξύ τους απόσταση πέντε πλίθρες (Πίν. 51 γ). Παντού υπήρχαν έντονα ίχνη φωτιάς.

Από εδώ προήλθαν ευρήματα ακέραια ή σε θραύσματα, όπως: γυναικείες προτομές, ειδώλια ζώων και πτηνών, αστράγαλοι, κουκούτσια ελιάς, κρατηρίσκοι των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, ιθυφαλλικοί σάτυροι, αγγεία του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (πυξίδες, κύλικες, λήκυθοι), πλακίδια, σφίγγες, θραύσματα από πήλινο ομοίωμα άμαξας, οστά πτηνών, πινάκιο, ειδώλια ιππέων και ένθρονων θεοτήτων. Από τα ευρήματα και τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες του λάκκου είναι πρόδηλος ο τελετουργικός χαρακτήρας του χώρου.

Το μεγαλύτερο τμήμα της ανασκαφής καλύπτει κτιριακό συγκρότημα του τέλους του 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ., από το οποίο βρέθηκε η υποθεμελίωση τοίχων από αργούς λίθους και μεγάλες κροκάλες, που ανήκουν σε δωμάτια (Πίν. 51 β: ΧΑ-ΧΗ). Στο εσωτερικό τους εντοπίσθηκαν υπολείμματα δαπέδων από πατημένο πηλόχωμα και ίχνη φωτιάς από τις εστίες. Ένα μέρος της οικίας προς Α. φαίνεται ότι βρίσκεται στον ακάλυπτο χώρο όμορου νεοκλασικού οικοδομήματος.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,26 μ. τμήμα κτιρίου, μήκ. 4,20 μ., με δάπεδο από μεγάλες ποταμίσιες πέτρες (Πίν. 51 β: ΧΘ). Εδράζεται στο στρώμα των γεωμετρικών χρόνων. Τα ανασκαφικά δεδομένα επιτρέπουν τη χρονολόγηση της αρχικής φάσης του κτιρίου στον 6ο αι. π.Χ. και της νεότερης στον 4ο αι. π.Χ. Τότε γίνονται και σχετικές επεμβάσεις με την προσθήκη τοίχων από αργολιθοδομή και λίγες μικρές λιθόπλακες. Είναι παράλληλοι με τον ανατολικό, που αποτελείται από μία σειρά πωρολίθων, πλ. 0,34-0,37 μ. Από το εσωτερικό του κτιρίου προήλθαν πήλινα ομοιώματα κιονίσκων.

Διερευνητικές τομές δυτικότερα (οικόπεδο Αθαν. Κούρου), σε απόσταση 4 μ. περίπου από το οικοδόμημα έδωσαν ενδείξεις, όπως διάσπαρτες ποταμίσιες πέτρες και τμήματα πωρολίθων, που σχετίζονται με την καταστροφή του κτιρίου, το οποίο φαίνεται ότι καλύφθηκε από προσχώσεις με χαλίκι. Ενδεχομένως ένα πολύ μικρό τμήμα του να σώζεται στην ενδιάμεση ιδιοκτησία Ανθής Βρανά.

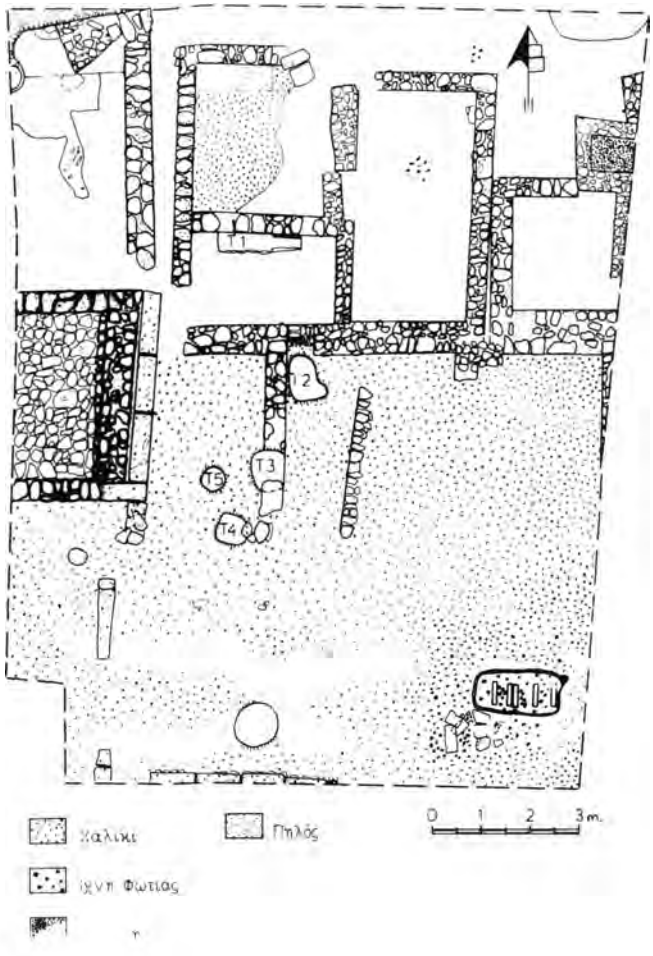
Λείψανα των υστερορωμαϊκών χρόνων που εντοπίσθηκαν στη βορειοδυτική γωνία της ανασκαφής, αποδεικνύουν ότι ο χώρος παρουσίαζε συνεχή χρήση μέχρι την ύστερη αρχαιότητα.

Οδός Αγίου Γεωργίου 44 (οικόπεδο Παν. Μπουμπουρέκα)

Η ιδιοκτησία βρίσκεται δυτικά του αρχαίου Ωδείου σε περιοχή όπου κατά τη διάρκεια ανασκαφών έχει βεβαιωθεί συνεχής χρήση από τα γεωμετρικά έως και

---

1. Στην ανασκαφή συμμετείχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Καλλιόπη Κάτρη. Στο διάστημα που μεσολάβησε από τη διενέργεια της έρευνας έως την έκδοση του αντίστοιχου Δελτίου των Χρονικών πραγματοποιήθηκε από το Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο το 9ο Διεθνές Συνέδριο με θέμα "Peloponnesian Sanctuaries and Cults" (Αθήνα 11-13 Ιουνίου 1994), όπου έγινε από την γράφουσα παρουσίαση των αποτελεσμάτων αυτών μαζί με την ανασκαφή Αναστασίου Ανέστη (1985) σε ανακοίνωση με τίτλο «Χώροι λατρείας στο Άργος». Το κείμενο θα δημοσιευθεί στα Πρακτικά του Συνεδρίου.

Σχέδ. 1. Άργος. Πάροδος οδού Μπελίνου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τα ρωμαϊκά χρόνια. Εντυπωσιακά είναι τα κατάλοιπα των ελληνιστικών χρόνων από τις ανασκαφές της Εφορείας στις ιδιοκτησίες Στράγκα και Ζ. Τούμπανου[2], από τις οποίες απέχει ελάχιστα η πρόσφατα ερευνηθείσα περιοχή.

Η μικρή σε έκταση ανασκαφή, που διήρκεσε δύο μέρες, έγινε σε τμήμα της νότιας επέκτασης της υπάρχουσας οικοδομής[3] κι έφερε στο φως πενιχρά λείψανα των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Βρέθηκαν δύο μικρές τοιχοποιίες από αργολιθοδομή και κουρασάνι με κατεύθυνση Δ.-Α. και Β.-Ν. αντίστοιχα. Ανήκουν σε χώρο δωματίου, όχι όμως και στην ίδια οικοδομική φάση, όπως φαίνεται από το διαφορετικό επίπεδο έδρασης.

Εκτός από τα λείψανα που αναφέρθηκαν, αποκαλύφθηκε και κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος, διαστ. 1,50x0,40 μ., των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Στο εσωτερικό του μέσα σε λεπτόκοκκο χώμα βρέθηκε σκελετός εκτάδην με προσανατολισμό Α.-Δ., μέτρια διατηρημένος. Μοναδικό κτέρισμα του τάφου μία χάλκινη πόρπη. Τόσο οι τοίχοι όσο και ο τάφος εδράζονται σε κοκκινωπό αμμουδερό στρώμα βάθ. 1,55 μ.

Διερεύνηση των υποκείμενων στρωμάτων οδήγησε σε σκούρο καστανό στρώμα (βάθος 1,83 μ.), ακολούθως στο τελικό βάθος των 2,40 μ. αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος της περιοχής με μικρού και μετρίου μεγέθους κοιλότητες. Στον καθαρισμό ενός κοιλώματος βρέθηκε χάλκινη περόνη και λεπίδα οψιανού μαζί με αποσαθρωμένα ίχνη οστών. Πιθανότατα οι φυσικές βαθύνσεις της περιοχής να έχουν χρησιμοποιηθεί ως χώροι ταφών.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Οδός Γούναρη 95 (οικόπεδο αφών Παναγάκη) (Πίν. 52 α-β)

Με αφορμή την αποκάλυψη αρχαίων οικοδομικών λειψάνων κατά την εκσκαφή του οικοπέδου αφών Παναγάκη, διαστ. 8x28,50 μ., διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα που έφερε στο φως τμήμα ενός μεγάλου κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο συνεχιζόταν προς Α. και Ν., κάτω από τις όμορες οικοδομές. Το κτίριο αυτό πρέπει να εντάσσεται στο ίδιο οικιστικό σύνολο, που αποκαλύφθηκε στο βορειοανατολικό παρακείμενο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ζαχαράκη-Μακλάρα[4].

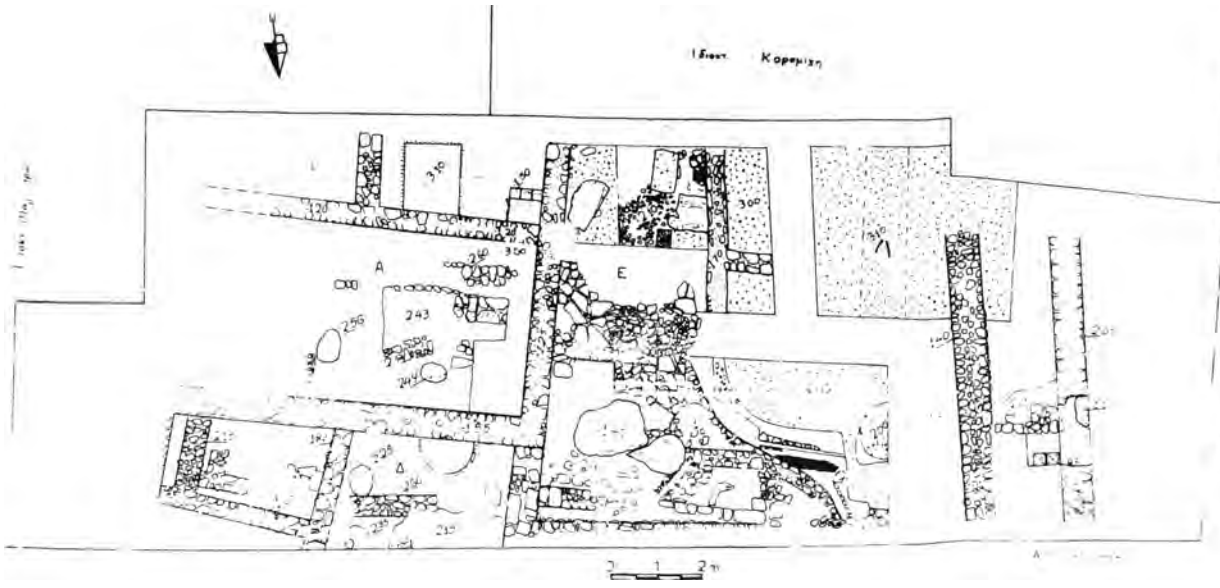
Το ρωμαϊκό κτίριο που αποκαλύφθηκε κυρίως στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου περιλάμβανε πέντε χώρους (Α-Ε) (Σχέδ. 2).

Ο κεντρικός ορθογώνιος χώρος Α, συνολ. διαστ. 8,50x4,10 μ., περιβαλλόταν από τοίχους πλ. 0,70-0,50 μ., που διατηρούσαν μέρος της ανωδομής τους, σωζ. ύψ. 0,30-0,80 μ., από αργούς λίθους, οπτοπλίνθους και συνδετικό κονίαμα, η δε υποθεμελείωσή τους, συνολ. ύψ. 1,10 μ., από αργούς λίθους εδραζόταν πάνω σε στρώμα από χαλίκι σε βάθος 3 μ. Ενδιαφέρον παρουσίαζε ο νότιος τοίχος του χώρου Α, με τη διαφορετική τοιχοδομία της υποθεμελίωσής του από τέσσερις

2. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 121.

3. Ο κυρίως οικοδομικός χώρος έχει ερευνηθεί το 1978 από τη συνάδελφο Ελ. Μώρου-Καποκάκη.

4. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 158, Πίν. 140 β-δ.

Σχέδ. 2. Άργος. Οδός Γούναρη 95. Κάτοψη κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων.

σειρές πλαγίως τοποθετημένων οπτοπλίνθων, διατεταγμένων κατά το σύστημα της ιχθυάκανθας.

Νότια του χώρου Α δημιουργούνται δύο χώροι (Β και Γ), σωζ. διαστ. 3,85Χ2 μ., που επεκτείνονται κάτω από τη γειτονική μεσοτοιχία. Στη βορειοδυτική γωνία του Β σώζονταν λείψανα τετράγωνης εστίας. Στα βόρεια του κεντρικού χώρου Α, διαμορφώνεται ο ορθογώνιος χώρος Δ που ορίζεται κατά τις τρεις μόνο πλευρές του (μήκ. 8Χ2 μ., από Α.-Δ.). Η προς Β. προέκταση του ανατολικού του τοίχου, καθώς και του δυτικού δείχνει ότι ο χώρος εκτεινόταν κάτω από την παρακείμενη δημοτική οδό.

Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, δυτικά από τους χώρους Α και Δ του κτιρίου, διαμορφώνεται ο χώρος Ε που ορίζεται στα βόρεια από τοίχο, σωζ. μήκ. 5,50 μ., δομημένο με αργούς λίθους και σειρά πώρινων ογκολίθων συνδεδεμένων μεταξύ τους με κονίαμα. Σε επαφή με το δυτικό τοίχο του κτιρίου αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο από μεγάλες και μικρότερες πλάκες σε πυκνή διάταξη, καθώς και σύνολο πλινθόκτιστων και λιθόκτιστων αγωγών με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., σε μεγαλύτερο βάθος από το πλακόστρωτο, κάτω από το οποίο συνεχίζουν την πορεία τους. Ίσως πρόκειται για αύλειο χώρο γύρω από τον οποίο ανοίγονταν δωμάτια. Ο χαρακτήρας του κτιρίου δεν μπορεί να καθοριστεί, είναι όμως πιθανό ότι πρόκειται για μεγάλη ρωμαϊκή κατοικία.

Τοίχοι κακής διατήρησης προγενέστερων περιόδων σώζονταν αποσπασματικά και σε μεγαλύτερο βάθος μέσα στους διαμορφωμένους χώρους του ρωμαϊκού κτιρίου.

Στο βόρειο μέρος του οικοπέδου ερευνήθηκαν λείψανα τοίχων των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, στα οποία ανήκει δάπεδο από κονίαμα, διαστ. 2,50Χ1,05/0,52 μ., καθώς και λείψανα τοίχων από αργολιθοδομή και πηλόκτιστη εστία των ελληνιστικών χρόνων. Οικοδομικά λείψανα και στρώματα των ελληνιστικών χρόνων ερευνήθηκαν και στο χώρο του μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου.

Στο δυτικό μέρος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος, σωζ. μήκ. 6,90 μ., κτισμένος με αργούς λίθους και χώμα, των πρώιμων χριστιανικών χρόνων. Επίσης, ερευνήθηκε μερικώς μνημειώδους κατασκευής τοίχος με δόμους από πωρόλιθο των ελληνιστικών χρόνων.

Η επίβλεψη της ανασκαφής και η συγκέντρωση των στοιχείων για τη σύνταξη της έκθεσης έγιναν από την επιστημονική βοηθό Ελένη Σαρρή.

Οδός Γούναρη (οικόπεδο αφών Νικολόπουλου)

Κατά τις εργασίες θεμελίωσης οικοδομής ερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι των γεωμετρικών χρόνων κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου[5].

5. Η ανασκαφική έρευνα έγινε από την αρχαιολόγο Ε. Σαρρή, που εργαζόταν ως επιστημονική βοηθός στην Εφορεία.

Τάφος 1. Λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος, μερικώς κατεστραμμένος στο νότιο και ανατολικό τμήμα του από ταφικό πίθο μεταγενέστερων χρόνων, ενώ μέρος της ανωδομής του βόρειου και δυτικού πλευρικού τοιχώματός του καταστράφηκε από το εκσκαφικό μηχάνημα. Οι πλευρές του ήταν χτισμένες από λιθόπλακες σε επάλληλες σειρές με τη διαφορά ότι στις στενές πλευρές του αυτές εδράζονταν επί μιας ή δύο μονολιθικών πλακών, κάθετα τοποθετημένων. Προσανατολισμός Β.-Ν.

Στο εσωτερικό του, διαστ. 2,25Χ1,10 μ., ήταν ενταφιασμένοι περισσότεροι του ενός νεκροί, των οποίων τα οστά βρέθηκαν αποσαθρωμένα. Ήταν κτερισμένοι με σιδερένιες αιχμές δοράτων, στην πλειονότητα τους στο βόρειο τμήμα του τάφου, όπου εντοπίσθηκαν λείψανα κρανίου. Βρέθηκαν επίσης σιδερένια εγχειρίδια και πάρα πολλά αγγεία, τροχήλατα και χειροποίητα, της ΜΓ ΙΙ και ΥΓ εποχής, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν: 1) Αμφορέας με κάθετες λαβές· φέρει διακόσμηση μαιάνδρου στο λαιμό, επάλληλων τεθλασμένων γραμμών στον ώμο ανάμεσα σε στιγμές και έξι συστάδες από τρεις άβαφες ταινίες η κάθε μία στο σώμα[6]. 2) Αμφορέας με κάθετες λαβές και διακόσμηση μαιάνδρου στο λαιμό και τον ώμο και άβαφη ταινία στο σώμα[7]. 3) Δύο αμφορίσκοι με κάθετες λαβές και διακόσμηση βέλους στο λαιμό και άβαφων ταινιών στο σώμα[8]. 4) Πέντε πυξίδες Jug-handled με διακόσμηση τριγώνων στον ώμο και άβαφων ταινιών στο σώμα ή κατάγραφες με γεωμετρικά μοτίβα (μαιάνδρους, κάθετες και τεθλασμένες γραμμές). 5) Δέκα κύλικες από τις οποίες ορισμένες ακόσμητες· οι υπόλοιπες φέρουν διακόσμηση στιγμών, στιγμωτών φύλλων, επάλληλων πλάγιων *λάμδα* ανάμεσα σε ομάδες τριών κάθετων γραμμών. 6) Μία κύλικα με ψηλό χείλος και διακόσμηση στιγμών σε τρεις ζώνες στο χείλος και τεθλασμένης γραμμής ανάμεσα σε κάθετες γραμμές στη ζώνη των λαβών. 7) Πέντε μικροί σκύφοι ο ένας από τους οποίους είναι διακοσμημένος με την τυπική για το αργειακό εργαστήριο οφιοειδή γραμμή με αστέρια στα διάκενα. 8) Τρεις μεγάλων διαστάσεων σκύφοι από τους οποίους οι δύο κοσμούνται με γεωμετρικά κοσμήματα σε μετόπες (πλέγμα ρόμβων, τεθλασμένη γραμμή, μαιάνδρους), ενώ ο τρίτος με άλογα μεταξύ γεωμετρικών μοτίβων. 9) Ένας κρατήρας με κεντρική παράσταση δύο αντωπών αλόγων ανάμεσα στα οποία εικονίζεται ανθρώπινη μορφή. 10) Ένα αλάβαστρο με ενιαία παράσταση αλόγων, υδρόβιων πτηνών και ανθρώπων. 11) Μία κύλικα με αβαθές σώμα, ένας κανθαρίσκος, ένα περίαπτο πιθόσχημο χειροποίητο αγγείο, πέντε σφαιρικές χειροποίητες οινοχοΐσκες, δύο δίλαιμες οινοχοΐσκες με μαύρο γάνωμα, έξι σφαιρικές οινοχοΐσκες με μαύρο γάνωμα, από τις οποίες η μία, με ψηλό λαιμό το τριφυλλόσχημο χείλος, φέρει διακόσμηση εγχάρακτων κάθετων γραμμών ανάμεσα σε δύο μαστοειδείς αποφύσεις επί του ώμου, και έξι τριφυλλόσχημες οινοχόες, από τις οποίες η μία φέρει παράσταση αλόγων.

Τάφος 2. Λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος. Αποκαλύφθηκε κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου και σε απόσταση 4,10 μ. νότια του τάφου 1, όταν το εκσκαφικό μηχάνημα αφαίρεσε την πλάκα της δυτικής στενής πλευράς του. Έχει προσανατολισμό Δ.-Α. Τα πλευρικά τοιχώματά του ήταν κτισμένα από λιθόπλακες, οι οποίες εδράζονταν σε μονολιθική πλάκα. Καλυπτόταν με δύο πλάκες, πάχ. 0,10 μ.

Στο εσωτερικό του, διαστ. 1,40Χ0,60/0,62 μ., αποκαλύφθηκε κατά χώραν ο σκελετός του νεκρού που ενταφιάστηκε τελευταίος, κατά τους πρώιμους υστερογεωμετρικούς χρόνους, με το κρανίο κοντά στη δυτική πλευρά του τάφου και τα κάτω άκρα σε συνεσταλμένη στάση (Πίν. 52 γ). Κοντά στο κρανίο του σκελετού βρέθηκαν: 1) Τρεις κύλικες από τις οποίες η μία κάτω από αυτό. 2) Ένα περίαπτο πιθόσχημο αγγείο, χειροποίητο. 3) Μία σφαιρική οινοχόη με μαύρο γάνωμα. 4) Δύο χάλκινοι δακτύλιοι. 5) Ένα τμήμα σιδερένιου αντικειμένου. 6) Ένας σκύφος με παράσταση παραταγμένων πτηνών ανάμεσα σε γεωμετρικά κοσμήματα.

Στην περιοχή της λεκάνης του νεκρού είχαν τοποθετηθεί μία σφαιρική τριφυλλόστομη οινοχόη, χειροποίητη, και ένας σκύφος με διακόσμηση παράλληλων σιγμοειδών γραμμών κάθετα διατεταγμένων στον ώμο, και διαγώνιων σταυρών ανάμεσα σε συστάδες κάθετων γραμμών στη ζώνη των λαβών.

Μετά την αφαίρεση του σκελετού αυτού βρέθηκαν αναμοχλευμένα οστά νεκρού μαζί με τα παρακάτω κτερίσματα: 1) Ένας αμφορίσκος με λαβές στην κοιλιά και διακόσμηση πολλαπλών τεθλασμένων γραμμών σε δύο ζώνες στην κοιλιά και ενός πουλιού σε κάθε μία λαβή. 2) Ένας αμφορίσκος με κάθετες λαβές και διακόσμηση μαύρου βέλους στο λαιμό και επάλληλων τριγώνων στον ώμο. 3) Τέσσερις πυξίδες Jug-handled. 4) Τέσσερις κύλικες με διακόσμηση στιγμών και τεθλασμένης γραμμής. 5) Τέσσερις τριφυλλόστομες οινοχοΐσκες με διακόσμηση τριγώνων στον ώμο. 6) Μία λεκανίδα με μαύρο γάνωμα. 7) Μία τριφυλλόστομη τριποδική οινοχοΐσκη. 8) Ένας σκύφος με διακόσμηση πολλαπλών τεθλασμένων γραμμών και στιγ-

6. J.N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, London 1968, Argos (2473, πίν. 24j).

7. P. Courdin, La ceramique géométrique de l'Argolide, Argos (28, πίν. 4).

8. J.N. Coldstream, ό.π., πίν. 24h.

μών. 9) Δύο χειροποίητοι αμφορίσκοι και μια τριφυλλόστομη σφαιρική οινοχόη, επίσης χειροποίητη. 10) Ένα χάλκινο ειδώλιο ζώου, μία σιδερένια αιχμή δόρατος και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο.

Τάφος 3. Ταφικός πίθος, ο οποίος είχε παραβιαστεί κατά τους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους από τον τάφο 1. Βρέθηκε κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο τμήμα του, πιθανότατα από το ποτάμι. Στο εσωτερικό του, διαστ. 1,45x1,10 μ., βρέθηκαν οστά σκελετού αναμοχλευμένα. Για το νεκρό είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα μία μικρή κύλικα με αβαθές σώμα και γραμμική διακόσμηση και μία τριφυλλόστομη οινοχόη.

Τάφος 4. Λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος, σε επαφή με τη νότια πλευρά του τάφου 1. Έχει προσανατολισμό Δ.-Α. Καλυπτόταν με δύο λιθόπλακες, επάνω στη μία από τις οποίες βρέθηκαν λίγα οστά ταφής με έναν μικρό αμφορίσκο με διακόσμηση διπλής τεθλασμένης γραμμής στο λαιμό. Στο εσωτερικό του, διαστ. 0,95x 0,47 μ., ήταν ενταφιασμένος νεκρός σε έντονα συνεσταλμένη στάση, με τα χέρια εν εκτάσει και το κρανίο ελαφρώς στραμμένο προς τον αριστερό ώμο. Κοντά στον αριστερό ώμο είχε τοποθετηθεί τριφυλλόστομη λήκυθος των πρωτογεωμετρικών χρόνων. Στο δεξιό ώμο έφερε χάλκινη περόνη και από ένα χάλκινο δακτυλίδι στα δάκτυλα κάθε χεριού.

Οδός Γούναρη (οικόπεδο Πέτρου Ρέντα)

Στο παραπάνω οικόπεδο, συνολικού εμβαδού 609 τ.μ., κατά τη διάνοιξη θεμελίων για ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα. Στην ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε[9] ήλθαν στο φως αρχαία οδός και όμορα αυτής οικιστικά λείψανα (Πίν. 52 δ). Η χαλικόστρωτη οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 14 μ. Είχε πλάτος 3 μ. και κατεύθυνση Α.-Δ. Στον άξονα της οδού και πλησιέστερα στη νότια πλευρά της εντοπίσθηκε κεντρικός πλινθόκτιστος αγωγός με κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες (Πίν. 53 α). Στο δυτικό του άκρο κατέληγαν δύο μικρότεροι αγωγοί, οι οποίοι διακλαδίζονταν προς Β. και Ν. με κατεύθυνση τα όμορα συγκροτήματα οικιών. Βόρεια του κεντρικού αγωγού και πλησιέστερα στη βόρεια πλευρά της οδού ερευνήθηκε λιθόκτιστο φρέαρ, το οποίο έπαψε να χρησιμοποιείται και επιχώσθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους. Νότια του δρόμου ανασκάφηκε σύνολο δωματίων που ανήκαν σε οικία των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Οι τοίχοι τους σώζονται σε ύψος 1,05 μ. και έχουν κατασκευασθεί από αδρά κατεργασμένους λίθους, δόμους σε δεύτερη χρήση και οπτοπλίνθους. Στο δυτικό τμήμα της οικίας ερευνήθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος (σωζ. διαστ. 0,42x0,30 μ.), ο οποίος καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη φρέατος (απλό όρυγμα) που επιχώσθηκε, όπως και το προαναφερθέν στο οδόστρωμα, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Το προς Β. της οδού κείμενο κτίσμα περιλάμβανε, στην έκταση που ερευνήθηκε, τμήματα τριών δωματίων. Η τοιχοδομία του, ασβεστολιθικοί δόμοι με αδρή κατεργασία τοποθετημένοι χωρίς συνδετικό υλικό σε κατά τόπους τραπεζοειδή διάταξη, διαφέρει σαφώς απ' αυτήν της νότιας οικίας. Προφανώς το οικοδόμημα ιδρύθηκε στους ελληνιστικούς χρόνους και παρέμεινε σε χρήση μέχρι και τους ρωμαϊκούς.

Οδός Καρπετοπούλου

Στο τμήμα της παραπάνω οδού μεταξύ των οδών Τημένους και Μπουσουλοπούλου, κατά τη διάνοιξη σκάμματος, πλ. 2 μ., για την τοποθέτηση του κεντρικού συλλεκτήρα του αποχετευτικού δικτύου του Άργους από τη ΔΕΥΑΑΡ, αποκαλύφθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα και τάφοι που ερευνήθηκαν ανασκαφικά, όσο το επέτρεπαν οι συνθήκες και το πλάτος του σκάμματος[10].

Οι εργασίες ξεκίνησαν από το νότιο πέρας της οδού Καρπετοπούλου (συμβολή με την οδό Μπουσουλοπούλου) και συνεχίστηκαν σε μήκος 600 μ. προς Β. μέχρι τη συμβολή με την οδό Τημένους.

Ήλθαν στο φως τα ακόλουθα ευρήματα:

α) Σε βάθος 2,10 μ. και απόσταση 320 μ. από το βόρειο πέρας της οδού τμήμα υστερορωμαϊκής δεξαμενής ακανόνιστου σχήματος, διαστ. 1,50x1,40 μ. Η έρευνα έφθασε σε βάθος 3 μ. χωρίς να εντοπισθεί το σημείο έδρασης της δεξαμενής.

β) Σε απόσταση 1,20 μ. βορειότερα της δεξαμενής αποκαλύφθηκαν οι ακόλουθοι τέσσερις τάφοι σε μεγαλύτερο βάθος από τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα:

Τάφος 1. Σε βάθος 2,90 μ. στην ανατολική παρειά του σκάμματος ήλθε στο φως κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ., ο οποίος δεν ερευνήθηκε.

9. Η επίβλεψη της ανασκαφής και η τήρηση ημερολογίου έγινε από την αρχαιολόγο Ε. Σαρρή, η οποία εργαζόταν τότε ως επιστημονική βοηθός στην Εφορεία. Η ίδια συγκέντρωσε και τα στοιχεία για τη σύνταξη της ανασκαφικής έκθεσης.

10. Η παρακολούθηση των έργων και η τήρηση ημερολογίων έγινε από τις αρχαιολόγους που εργάζονταν στα έργα του Δήμου: Ό. Ψυχογιού, Ε. Παππή και Κ. Κάτρη. Τα στοιχεία για τη σύνταξη της ανασκαφικής έκθεσης παρέδωσε η Ό. Ψυχογιού.

Τάφος 2. Σε βάθος 3 μ. και απόσταση 10 μ. βόρεια του τάφου 1 αποκαλύφθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με σχιστολιθική καλυπτήρια πλάκα και προσανατολισμό Β.-Ν. Περιείχε μία ταφή ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση και κτερίσματα που χρονολογούνται στη μέση γεωμετρική εποχή.

Τάφος 3. Σε βάθος 3,40 μ. και απόσταση 50 μ. βόρεια του τάφου 2 εντοπίσθηκε τάφος του ίδιου τύπου και με τον ίδιο προσανατολισμό. Ο τάφος δεν ερευνήθηκε.

Τάφος 4. Σε βάθος 2,30 και απόσταση 13 μ. βόρεια του τάφου 3 εντοπίσθηκε και ερευνήθηκε τέταρτος τάφος (εγχυτρισμός βρέφους σε κρατήρα της ύστερης γεωμετρικής εποχής).

γ) Δύο οδοστρώματα που διέσχιζαν την οδό Καρπετοπούλου, με κατεύθυνση Α.-Δ., εντοπίσθηκαν σε απόσταση 1,80 και 1,30 μ. από το βόρειο πέρας της οδού σε βάθος 1,50 και 2,35 μ. αντίστοιχα. Ένα τρίτο οδόστρωμα εντοπίσθηκε ακριβώς στο βόρειο πέρας της οδού σε βάθος 2,30 μ. και είχε την ίδια κατεύθυνση με τα προηγούμενα. Και τα τρία οδοστρώματα χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή.

δ) Οικοδομικά λείψανα (τμήματα εννέα τοίχων) με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ. εντοπίσθηκαν σε όλο το μήκος του σκάμματος με μεγαλύτερη πυκνότητα στα 100 μ. από τη συμβολή με την οδό Τημένους. Οι τοίχοι, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και την ελληνιστική εποχή, εντοπίσθηκαν σε βάθος από 1,50 έως 2,30 μ., ενώ το σημείο έδρασης της θεμελίωσής τους έφθανε, ανάλογα με τη θέση και τη χρονολόγησή τους, σε βάθος 2,20 έως 2,40 μ. Η κατασκευή τους (αργολιθοδομή ή χυτή τοιχοποιία) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ανήκαν σε απλές οικίες.

Οδός Μενάνδρου και Πολυνείκους (οικόπεδο Λαυίδ Συμεωνίδη) (Σχέδ. 3)

Στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης του Άργους, περίπου 400 μ. νοτιότερα από την απόληξη της νότιας κλιτύος του λόφου της Λάρισσας, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ένα ακόμα τμήμα της πυκνής νεκρόπολης των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων που έχει κατά καιρούς εντοπιστεί και ερευνηθεί σ' αυτήν την περιοχή. Η παλαιότερη χρήση αυτού του εκτεταμένου και οργανωμένου νεκροταφείου ανάγεται στους γεωμετρικούς χρόνους και η νεότερη στους χριστιανικούς, όπως αποδεικνύεται στη σχετική βιβλιογραφία[11] (Πίν. 53 β).

Αν και ο αριθμός των τάφων (αριθμούνται συνολικά 75) και των ευρημάτων, που υπερβαίνουν κατά πολύ την εκατοντάδα, οδηγεί στη συστηματική δημοσίευση της ανασκαφής, εδώ περιοριζόμαστε σε μια γενική μόνο περιγραφή της, επισημαίνοντας την τυπολογία των τάφων, τη χρονολόγηση και διάταξή τους, καθώς και ορισμένα σημαντικά σημεία της έρευνας.

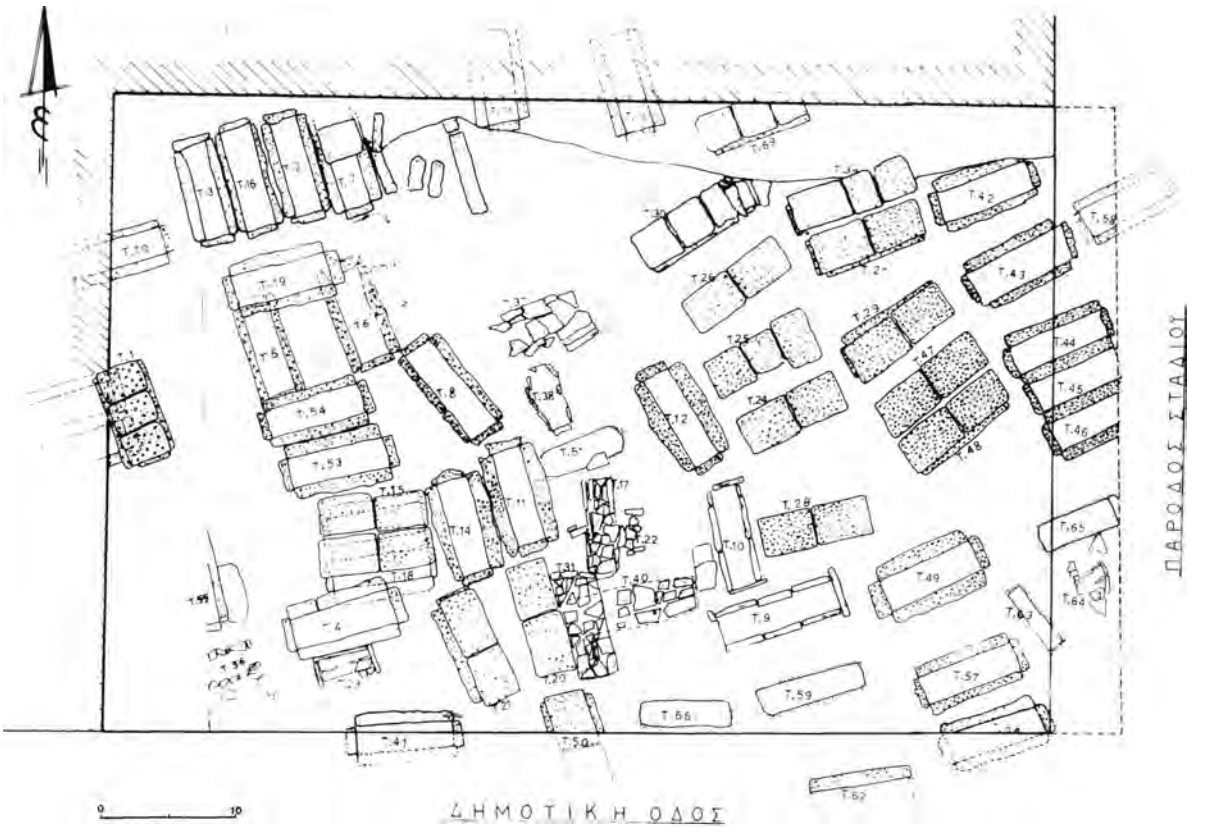
Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Συμεωνίδη, συνολ. διαστ. 18,50x12 μ., μετά τον εντοπισμό των αρχαίων, η ανασκαφική έρευνα άρχισε στα τέλη του 1989, συνεχίστηκε το 1990 με μία μικρή διακοπή και ολοκληρώθηκε το Σεπτέμβριο του 1991.

Ερευνήθηκε συστηματικά όλη η έκταση του οικοπέδου από βάθος 0,60 έως 2,50 μ. Η επίχωση πάνω από τους τάφους δεν παρουσίαζε κανένα στρωματογραφικό ενδιαφέρον, ενώ η ανασκαφική έρευνα σταμάτησε στα 2,50 μ. από την επιφάνεια της σύγχρονης παρακείμενης οδού. Για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί εάν υπήρχε χρήση του χώρου κατά τη γεωμετρική περίοδο ή ακόμα παλαιότερα. Οι περισσότεροι από τους κλασικούς και ελληνιστικούς τάφους που έφερε στο φως η σωστική ανασκαφική έρευνα (49) ήταν κιβωτιόσχημοι, αποτελούμενοι στις πλευρές από τέσσερις πώρινες πλάκες, πάχ. 0,20-0,30 μ. και καλύπτονταν από δύο πλάκες από το ίδιο υλικό. Δύο μόνο (τάφοι 30 και 35) ήταν κατασκευασμένοι από σχιστόλιθο. Έντεκα από τους κιβωτιόσχημους πώρινους τάφους αποκαλύφθηκαν χωρίς τις καλυπτήριες πλάκες τους. Για δάπεδο των τάφων χρησιμοποιήθηκαν μικρές ποταμίσιες κροκάλες. Οι τάφοι 62 και 68 που εντοπίστηκαν κάτω από το οδόστρωμα των παρακείμενων οδών δεν ερευνήθηκαν. Από τους υπόλοιπους τάφους έξι ήταν κιβωτιόσχημοι με τις πλευρές τους πλαισιωμένες από κεράμους, κυρίως στρωτήρες κορινθιακούς, και είχαν ως κάλυψη παρόμοιες κεράμους (τάφοι 9, 10, 17, 40, 56, καθώς και ο μικρός κεραμοσκεπής τάφος 23), ενώ δεκαοκτώ ήταν λακκοειδείς που σε ορισμένες περιπτώσεις το όρυγμά τους καλυπτόταν μόνο από επίπεδες κεράμους (τάφοι 13, 31, 37, 52, 61, 63 και 65) ή και με μικρούς λίθους ή κεράμους στο χείλος του ορύγματός τους (τάφοι 36 και 38). Ορισμένες ταφές μέσα σε απλούς λάκκους (τάφοι 22, 32, 39, 51 και 66) δεν έφεραν κάλυψη, ενώ ο μικρός παιδικός τάφος 60 καλυπτόταν από μία σχιστολιθική πλάκα.

Τέλος, το σύνολο των ερευνηθέντων τάφων περιλαμβάνει έναν εγχυτρισμό νηπίου σε πιθαμφορίσκο (τάφος 33), έναν ταφικό πίθο ημικατεστραμμένο (τάφος 72) και μία μικρή πήλινη λάρνακα (τάφος 64), καθώς και μία απλή παιδική ταφή (τάφος 67) τοποθετημένη πάνω στο χώμα.

Οι πυκνές συστάδες των κιβωτιόσχημων τάφων της κλασικής και ελληνιστικής εποχής στο κεντρικό περίπου τμήμα του οικοπέδου αραιώνουν αφήνοντας μεταξύ τους ένα κενό, ίσως μια ταφική δίοδο, που έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο η οδός καλύφθηκε από κεραμοσκεπείς κυρίως τάφους. Στις παρειές αυτής της ταφικής διόδου οι κιβω-

11. ΑΔ 15 (1933-35): Χρονικά, σ. 16· 21 (1966): Χρονικά, σ. 128· 40 (1985): Μελέτες, σ. 178· 21 (1966): Χρονικά, σ. 128-130· 22 (1967): Χρονικά, σ. 271-272· 26 (1972): Χρονικά, σ. 78-79.

Σχέδ. 3. Άργος. Οδός Μενάνδρου και Πολυνείκους. Κάτοψη τμήματος του νεκροταφείου.

τιόσχημοι πώρινοι τάφοι, τοποθετημένοι κυρίως ανά δύο σε παράλληλες σειρές κατά τον άξονά της, δηλαδή Β.-Ν., αποδεικνύουν με τη διάταξή τους την ύπαρξη ενός οργανωμένου νεκροταφείου. Οι πλησιέστεροι προς την ταφική δίοδο τάφοι που πλαισίωναν τις δύο παρειές της, είχαν ανοιχθεί ακολουθώντας την ίδια προς αυτήν κατεύθυνση.

Στη δυτική πλευρά της διόδου οι ταφές αποκαλύφθηκαν σε τρία αλλεπάλληλα επίπεδα. Στο ανώτερο και σε βάθος 0,60-1,25 μ. βρέθηκαν οι νεότερες ταφές, δηλαδή οι περισσότεροι ελληνιστικοί τάφοι που είχαν χρησιμοποιηθεί μία μόνο φορά και είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. Βαθύτερα, σε χαμηλότερο επίπεδο, 1,25/1,40-1,70 μ., ανοίχθηκαν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό Δ.-Α. Οι τάφοι αυτοί περιέχουν πολλαπλές κυρίως ταφές, με πολλούς σκελετούς και μεγάλο αριθμό κτερισμάτων που χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. έως και την ελληνιστική περίοδο. Στη δυτική πλευρά της διόδου αποκαλύφθηκαν σε μεγαλύτερο βάθος (1,90 μ.) πώρινοι λαρνακοειδείς τάφοι με τον ίδιο προσανατολισμό (Α.-Δ.), που περιείχαν πολλαπλές ταφές και πολλά κτερίσματα κυρίως του τέλους του 6ου αι. π.Χ.

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου και ανατολικά της ταφικής διόδου εκτός από τους δύο τάφους 10 και 12, που εφάπτονται της παρειάς της και έχουν τον ίδιο με αυτήν προσανατολισμό, οι υπόλοιποι κιβωτιόσχημοι (24) έχουν προσανατολισμό Δ.-Α. και είναι τοποθετημένοι ανά δύο ή τρεις, σχηματίζοντας τρεις παράλληλες σειρές κατά τον άξονα της διόδου. Οι περισσότεροι από αυτούς περιείχαν πολλαπλές ταφές και άφθονα κτερίσματα της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, ενώ σε ελάχιστους βρέθηκαν αγγεία της υστεροαρχαϊκής περιόδου.

Από τους τάφους που ερευνήθηκαν στο χώρο του οικοπέδου ελάχιστοι ήταν αυτοί που περιείχαν μία μόνο ταφή της κλασικής ή της ελληνιστικής περιόδου. Από μία πρώτη χρονολόγηση των κτερισμάτων των τάφων μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο εν λόγω χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο από την υστεροαρχαϊκή έως και την ύστερη ελληνιστική εποχή. Η μεγάλη ποικιλία και ο πλούτος των κτερισμάτων

δίνουν μία σαφή εικόνα της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης των κατοίκων της πόλης του Άργους σε αυτήν τη μακρόχρονη περίοδο.

Η επίβλεψη της ανασκαφής και η συγκέντρωση των στοιχείων για τη σύνταξη της έκθεσης έγιναν από την αρχαιολόγο Όλγα Ψυχογιού, η οποία εργαζόταν ως επιστημονική βοηθός στην Εφορεία.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΠΑΘΑΡΗ

Οδός Μεσσηνίας-Αρκαδίας (οικόπεδο Ευάγγελου Συρούνη)

Σε μικρή απόσταση από τη συμβολή της παραπάνω οδού με την εθνική οδό Άργους-Τριπόλεως βρίσκεται το παραπάνω οικόπεδο, το οποίο εμπίπτει σε περιοχή που αποτελεί την προς Ν. ευρύτερη ζώνη των αρχαιολογικών χώρων του Άργους. Ερευνήθηκε έκταση 150 τ.μ., η οποία ταυτίζεται με τον οικοδομήσιμο χώρο. Το οικόπεδο έχει πρόσοψη επί της οδού Μεσσηνίας-Αρκαδίας, της οποίας ένα μέρος έχει ανασκαφεί από την Εφορεία επ' ευκαιρία των εργασιών διάνοιξης αποχετευτικού αγωγού από το Δήμο Άργους, ενώ συμπληρωματικές τομές έγιναν και από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή σε συνεργασία με την Εφορεία[12].

Τα αρχαία κατάλοιπα εντοπίσθηκαν σε μεγάλο βάθος που κυμαίνεται από 2 έως 4,90 μ. Μέχρι τα 2 μ. παρατηρήθηκαν εκτεταμένες παραβιάσεις γεμάτες με τμήματα από κεραμίδες των υστερορωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

Το μεγαλύτερο μέρος του ανασκαφικού χώρου κάλυπταν 19 τάφοι (πώρινοι κιβωτιόσχημοι, κτιστοί, απλοί λακκοειδείς, μία λάρνακα κι ένα ταφικό πιθάρι) χρονολογούμενοι στη γεωμετρική, ύστερη κλασική και ελληνιστική εποχή[13]. Σε ολόκληρο το νότιο ήμισυ ήταν χαρακτηριστική η παρουσία σκληρής κιμηλιάς, στην οποία είχαν ανοιχτεί σε βάθος 4,90 μ. έξι κυκλικοί λάκκοι για την απόρριψη μη χρήσιμου υλικού. Ένας από αυτούς τους αποθέτες ερευνήθηκε μέχρι το βάθος των 6 μ. Από το εσωτερικό τους συγκεντρώθηκε κεραμική των γεωμετρικών χρόνων.

Στο δυτικότερο χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μικρό μέρος κτίσματος των ελληνιστικών χρόνων. Πρόκειται για το κατώτατο σχεδόν τμήμα δύο τοίχων από αργολιθοδομή και μικρές λιθόπλακες, που εδράζονται σε πηλώδες χώμα. Προσδιορίζουν δύο χώρους β και γ, οι οποίοι έχουν σχέση με λείψανα κλιβάνου εργαστηρίου της ίδιας περιόδου, που ερευνήθηκαν σε βάθος 2,70 μ. στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Ατυχώς το μεγαλύτερο μέρος του καλύπτεται από τα θεμέλια όμορης οικοδομής. Τμήμα αρχαίου δρόμου με μικρό αναλημματικό τοίχο και με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., που εντοπίσθηκε σε βάθος που κυμαίνεται από 2,65 έως 2,75 μ., φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τις ανάγκες του εργαστηρίου.

Οδός Παπαοικονόμου (οικόπεδο Αντώνη Κάπου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης του Άργους σε περιοχή όπου ποτάμιες αποθέσεις έχουν καλύψει τις αρχαιότητες. Στον προληπτικό έλεγχο του υπεδάφους, που προηγήθηκε των οικοδομικών εργασιών, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,90-2 μ. οικία των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Ερευνήθηκαν τμήματα πέντε δωματίων (Σχέδ. 4), τα οποία έχουν κτιστεί με τοίχους από αργολιθοδομή και μικρές λιθόπλακες, ενώ διασώθηκε ολόκληρο το κεντρικό, διαστ. 5,20x5,30 μ., με υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου (Σχέδ. 5) από μαύρα και άσπρα βότσαλα (pebbles).

Στο βόρειο τοίχο του υπήρχαν δύο πώρινες βάσεις, διαστ. 0,60x0,60 μ., όπου πατούσαν οι παραστάδες εισόδου στο χώρο, που όριζαν δίοδο, πλ. 1,65 μ., με μία ακόμα πρόσβαση, από την οποία βρέθηκε κατώφλι, πλ. 1,60 μ., στον ανατολικό τοίχο του δωματίου. Πιθανότατα πρόκειται για έπαυλη εκτός των τειχών της πόλης[14].

Ανάμεσα στα ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται και μικκύλα αγγεία του 5ου αι. π.Χ. (φιάλη, υδρία, σκύφος), καθώς και πλακίδιο με παράσταση ιππέα του 3ου αι. π.Χ., τα οποία πιθανότατα προέρχονται από αποθέτη ιερού που πρέπει να βρίσκεται στο άμεσο περιβάλλον του παραπάνω χώρου. Φαίνεται ότι έχει διαταραχθεί και καλυφθεί από τις προσχώσεις.

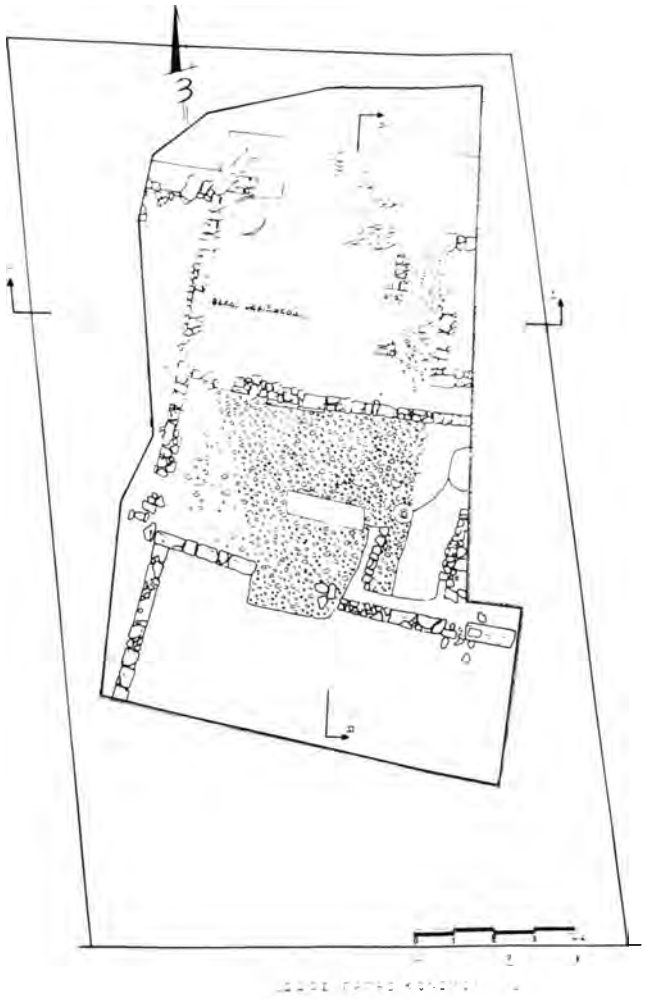
Πάροδος Περσέως ή Μεγάλου Αλεξάνδρου (οικόπεδο Δημ. Τρίκκα - Ανδρομάχης Κουτσαχείλη)

Πρόκειται για το νότιο ήμισυ του οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας Προκοπίου, το οποίο το 1974 είχε ανασκαφεί μαζί με τα όμορα Ρέντα και Θεοδωρόπουλου και είχε επιτραπεί η ανοικοδόμησή του σύμφωνα με την αριθ. ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Α/ΦΟ6/57012/4314/2-2-74 απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού. Οι εκσκαφικές

12. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 111. Επίσης, BCH 105 (1981), σ. 787.

13. Τα ευρήματα της ανασκαφής δεν έχουν συντηρηθεί στο σύνολό τους, ώστε να είμαστε σε θέση να δώσουμε περισσότερες και ακριβέστερες πληροφορίες για τη χρονολόγηση των τάφων.

14. Η ανασκαφή θα μελετηθεί από τη συνάδελφο Αναστ. Παναγιωτοπούλου.

Σχέδ. 4. Άργος. Οδός Παπαοικονόμου. Κάτοψη της ανασκαφής.

εργασίες για την ανέγερση οικοδομής με υπόγειο υπερέβησαν τα πρόσφατα θεωρημένα από την Εφορεία σχέδια θεμελίωσης με αποτέλεσμα να βρεθούν κι άλλα αρχαία.

Συγκεκριμένα, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν έξι τάφοι σε βάθος κυμαινόμενο από 0,80 έως 2,03 μ.: ταφικό πιθάρι (α/α 163), τάφος κτιστός με είσοδο (α/α 164), κιβωτιόσχημος με παρειές από αργούς λίθους (α/α 165) και τρεις πηλοπερίκλειστοι (α/α 166, 167, 168)[15].

Το ενδιαφέρον της ανασκαφής προσήλκυσε ο αριθ. 164. Πρόκειται για τάφο τύπου Ρ των μυκηναϊκών χρόνων, κτιστό θαλαμοειδή με δρόμο, είσοδο στη νότια πλευρά του και οριζόντια στέγη από τρεις μεγάλων διαστάσεων ασβεστολιθικές πλάκες[16]. Το μηχάνημα ράγισε την κάλυψη του τάφου και για λόγους ασφαλείας των εργαζομένων απομακρύνθηκαν από το εσωτερικό του θαλάμου. Ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες παρατηρήθηκαν λωρίδες πηλού και λίθοι μετρίου μεγέθους.

Τμήμα του δρόμου του τάφου καλύπτεται από τη νότια οικοδομή. Το πλάτος του είναι 1,50-1,55 μ. (νότιο άκρο) και 2,05-2,10 μ. μπροστά στην είσοδο. Σε βάθος 1,86 μ. μειώνεται αισθητά και δημιουργείται ένας μικρότερος σε πλάτος δρόμος με διαστάσεις 0,60 μ. περίπου στο νότιο τμήμα του και 1,20 μ. μπροστά στην είσοδο.

Οι παρειές του τάφου ήταν κτισμένες κατά τον εκφορικό τρόπο και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του είναι τα εξής: μήκος θαλάμου 2,60 μ. περίπου, πλάτος 1,50 κάτω και 1,30 μ. επάνω, εξαιτίας του συστήματος της τοιχοποιίας του, πλάτος εισόδου 0,64 μ. στο σημείο που βρέθηκε κατά χώραν τμήμα της κάθετης λίθινης θύρας και 0,82 μ. στη μετάβαση στο θάλαμο, σωζόμενο ύψος εισόδου 0,95 μ. Η είσοδος αρχικά ήταν κλεισμένη με δύο κομμάτια λιθόπλακας, τμήμα της οποίας εντοπίσθηκε στο δεξί μέρος της. Λόγω όμως της φθοράς της από την επανειλημμένη χρήση του τάφου ένα μέρος της αντικαταστάθηκε με λιθοδομή.

Το εσωτερικό του τάφου βρέθηκε κενό έως το βάθος των 3,35 μ. μπροστά από την είσοδο, όπου συμπίπτει με την επιφάνεια δαπέδου από ακανόνιστες λιθόπλακες, πάχ. 0,08 μ. Το ίδιο δάπεδο στη βορειοανατολική γωνία του τάφου παρατηρήθηκε σε βάθος 3,60 μ. Ευρήματα και οστά εντοπίσθηκαν αμέσως μετά την είσοδο δεξιά και προς τη βορειοανατολική γωνία του. Από το οστεολογικό υλικό προέκυψε ότι ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ταφές και σύμφωνα με κτερίσματα χρονολογείται στην ΥΕ Ι-ΙΙΒ περίοδο. Οι υπόλοιποι τάφοι ανήκουν στη ΜΕ εποχή.

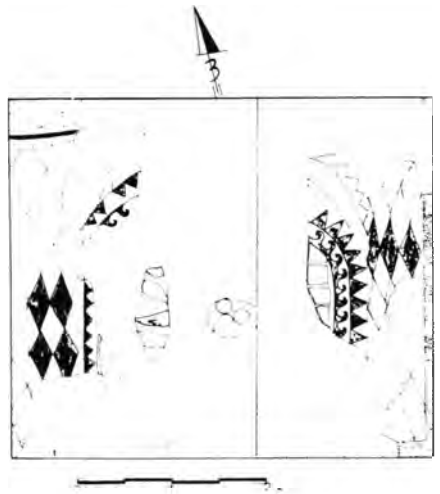
Οδός Γ. Σεφέρη και Αγίου Κωνσταντίνου (οικόπεδο Σπ. Κοντογιάννη - Αρ. Ζούζια)

Η έρευνα[17] άρχισε από το βάθος των 0,60 μ. αφού

15. Η αρίθμηση ακολουθεί αυτή που αναφέρεται στη διατριβή της Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Οι Τύμβοι του Άργους, Αθήνα 1980, σ. 4 του καταλόγου των τάφων.

16. Ό.π., υποσημ. 9, σ. 54 τάφος αριθ. 29, και η ίδια, Μυκηναϊκός τάφος εξ Άργους, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον, Β΄, σ. 239-247.

17. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ευαγγελία Παππή.

Σχέδ. 5. Άργος. Οδός Παπαοικονόμου. Υπολείμματα του ψηφιδωτού δαπέδου.

απομακρύνθηκε η διαταραγμένη επιφανειακή επίχωση. Τα ανώτερα αρχαιολογικά στρώματα περιλάμβαναν κεραμική και μικροευρήματα από την τουρκοκρατία έως τη βυζαντινή εποχή, χωρίς να διατηρηθούν οικοδομικά λείψανα αντίστοιχα των περιόδων αυτών.

Σε βάθος 1 μ. εντοπίσθηκε τμήμα ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος (Σχέδ. 6· Πίν. 53 γ), το οποίο είχε αποκαλυφθεί και στην προς Ν. όμορη ιδιοκτησία Π. Ξηνταρόπουλου[18]. Το πλάτος των τοίχων του κυμαίνεται από 0,60 έως 0,70 μ. και είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, οπτόπλινθους και λίθινα μέλη άλλων κτιρίων σε β΄ χρήση (κατώφλι, αρράβδωτος κιονίσκος κτλ.). Στη ρωμαϊκή εποχή χρονολογείται κτίριο, διαστ. 5,80Χ5,60 μ., που βρέθηκε σε βάθος 1,25 και σώθηκε σε ύψος 0,60 μ. Στο εσωτερικό του παρατηρήθηκε δάπεδο από πήλινες κεραμίδες, διαστ. 0,50Χ 0,50Χ0,04 μ. Ίσως χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή, που παροχέτευε νερό προς ΒΔ. αφού ένας μικρός πήλινος αγωγός, διαμ. 0,10 μ., διαπερνούσε τον αντίστοιχο τοίχο του οικοδομήματος.

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε χαλικόστρωτος δρόμος, πλ. 2,80-3 και πάχ. 0,60-0,70 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., κάτω από το οδόστρωμα της οδού Αγίου Κωνσταντίνου.

Οι νεότερες φάσεις του δρόμου συνδέονται με την κατασκευή του οικοδομήματος των ρωμαϊκών χρόνων, ενώ οι παλαιότερες χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή, όπως προκύπτει από την κεραμική των στρωμάτων του. Η χρήση του δρόμου έπαυσε με την κατασκευή του κτιρίου των υστερορωμαϊκών χρόνων, το οποίο διατάραξε επίσης και δύο αμελείς τοιχοποιίες από αργολιθοδομή των ελληνιστικών και κλασικών χρόνων, που διασώθηκαν σε ύψος 0,30-0,50 μ. στο βόρειο μέρος της ανασκαφής.

Από βάθος 2,80 μ. στο βορειοδυτικό τομέα της ανασκαφής και 3,40 μ. στο νοτιοδυτικό ερευνήθηκαν τάφοι γεωμετρικών χρόνων (ένα ταφικό πιθάρι, τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι και δύο λαξευτοί σε φυσικό πωρόβραχο). Σε μία από τις καλυπτήριες πλάκες υπήρχαν δύο οπές πάνω από τα κρανία των νεκρών. Πιθανότατα σχετίζονται με κάποια τελετή προσφορών. Στο εσωτερικό των τάφων υπήρχαν πλούσια κτερίσματα όπως: δύο τριφυλλόστομες οινοχόες, δύο μόνωτα κύπελλα, μία κύλικα, ένα χάλκινο δαχτυλίδι και δύο χάλκινα βραχιόλια (τάφος Ι), χάνδρα από υαλόμαζα, σπασμένη σιδερένια περόνη και δύο αγνύθες στο ταφικό πιθάρι (τάφος ΙΙ), δύο σιδερένιες περόνες, χάλκινο δαχτυλίδι και αγγείο με τριποδική βάση (τάφος ΙΙΙ), κύλικα με πόδι, χάλκινο δαχτυλίδι, χάλκινο ενώτιο και δύο σιδερένιες περόνες με χάλκινη κεφαλή (τάφος IV), μεγάλος γεωμετρικός αμφορέας και όστρακα τεσσάρων αγγείων (τάφος V), μία χάλκινη περόνη (τάφος VI).

Πάροδος Διομήδους (οικόπεδο Χρ. Γιάγου)

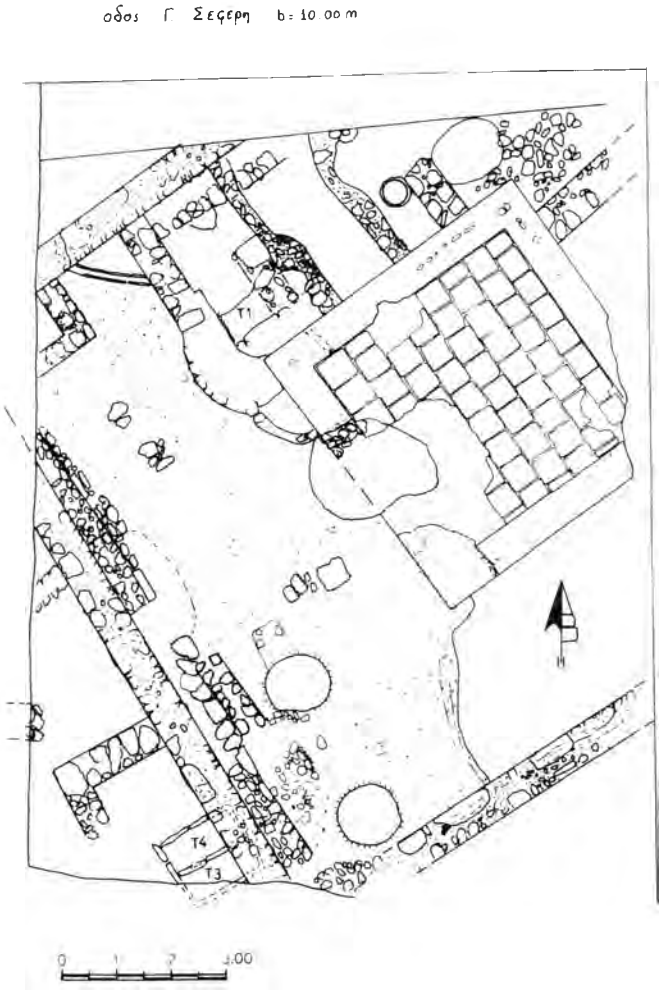
Η ιδιοκτησία βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την ανασκαφή στο οικόπεδο Σοφίας Κωτσιοπούλου[19]. Κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών πεδίλων βρέθηκαν αρχαία λείψανα σε βάθος 2,33 μ. από την επιφάνεια της παρόδου. Η ύπαρξη παλαιού βόθρου είχε διαταράξει τα αρχαία στρώματα μέχρι βάθους 2 μ.

Αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι από αργολιθοδομή και ποταμίσιες πέτρες σε βάθος 2,33 και 2,40 μ. αντίστοιχα. Ο ένας έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και εδράζεται μερικώς σε υποκείμενο τοίχο που έχει θεμελιωθεί επάνω σε καθαρό κόκκινο στρώμα στο βάθος των 3,20 μ. Η πορεία του δεύτερου αυτού τοίχου διακόπτεται από τάφο γεωμετρικών χρόνων.

Το περίγραμμα του τάφου ορίζεται από μικρές ακατέργαστες πέτρες. Την κάλυψή του αποτελούσαν τρεις λιθόπλακες, πάχ. 0,07 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκε επάνω σε δάπεδο από λεπτό χαλίκι σκελετός σε έντονη συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό Ν.-Β. Δίπλα στο κρανίο είχε τοποθετηθεί μία πέτρα προκειμένου να

18. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 128-130.

19. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 86-88.

Σχέδ. 6. Άργος. Οδός Γ. Σεφέρη και Αγίου Κωνσταντίνου. Κάτοψη της ανασκαφής.

συγκρατήσει το νεκρό στη θέση αυτή, ενώ ακόμα μία παρατηρήθηκε προς το βορειοδυτικό μέρος του τάφου, στο ύψος των γονάτων του νεκρού.

Στην ανατολική παρειά της τομής διαπιστώθηκαν υπολείμματα δαπέδων που αντιστοιχούν στις τοιχοποιίες που προαναφέρθηκαν. Το μεγαλύτερο όμως μέρος τους καλύπτεται από την παλαιά οικοδομή. Η κεραμική της ανασκαφής χρονολογείται κυρίως στη γεωμετρική περίοδο.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Οδός Θεοφανοπούλου 14 (Ο.Τ. 13, οικοπέδο Παν. Πούλου)

Το οικόπεδο αυτό, διαστ. 18,80Χ24,25 μ., βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Θεοφανοπούλου. Αρχικά έγινε γενική εκσκαφή του οικοπέδου, ενώ στον κεντρικό χώρο οι εκσκαφές έφθασαν τα 4,20 μ.

Στο οικόπεδο δεν βρέθηκαν θεμέλια κτιρίων. Από τις εκσκαφές διαπιστώθηκε ότι η αρχαιολογική επίχωση του οικοπέδου έφθανε σε βάθος 1,10 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια τους εδάφους. Βαθύτερα (1,10-4,20 μ.) το υπέδαφος αποτελείται από ποταμίσιο χαλίκι σε επάλληλες στρώσεις, ενώ σε μεγαλύτερο βάθος συναντάται κοκκινόχωμα. Στον κεντρικό και νότιο χώρο του οικοπέδου, σε βάθος 2,20 μ., βρέθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι γεωμετρικής εποχής, κατασκευασμένοι με φυσικές ασβεστολιθικές πλάκες.

Τάφος 1. Βρέθηκε σε βάθος 2,20 μ. Έχει προσανατολισμό Β.-Ν., εξωτερικές διαστάσεις 1,35Χ1Χ0,60 και εσωτερικές 1,14Χ0,68Χ0,40 μ. Εσωτερικά βρέθηκε σκελετός σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο προς Ν. χωρίς κτερίσματα (Πίν. 53 δ).

Τάφος 2. Βρέθηκε σε απόσταση 0,40 μ. δυτικά του τάφου 1 και σε βάθος 2,50 μ. Έχει εξωτερικές διαστάσεις 1,20Χ1 και εσωτερικές 1,02Χ0,62Χ0,40 μ. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν δύο σκελετοί σε συνεσταλμένη στάση. Ο σκελετός αριθ. 1 είχε το κρανίο προς Α., ενώ ο σκελετός αριθ. 2 είχε το κρανίο προς Δ. Ο τάφος δεν περιείχε κτερίσματα. Νοτιότερα εντοπίσθηκε τρίτος κιβωτιόσχημος τάφος.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε από τη συνάδελφο Άλκ. Παπαδημητρίου.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

Στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίσθηκαν κατά την εκσκαφή φρεατίου για ανελκυστήρα νέας οικοδομής δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι και ένας κατεστραμμένος πίθος που ερευνήθηκαν ανασκαφικά υπό την επίβλεψη του Χρ. Πιτερού. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου, η οποία έφερε στο φως τέσσερις ακόμη τάφους της πρωτογεωμετρικής εποχής.

Τάφος 4. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες και τμήματα θραυσμένων πίθων (εξωτ. διαστ. 1,40Χ1 μ.), νότια του τάφου 3. Στο εσωτερικό σκελετός ενός ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο προς ΝΔ. Δύο αγγεία της πρωτογεωμετρικής εποχής στη νοτιοανατολική γωνία. Ο τάφος εντοπίσθηκε σε βάθος 1,80 μ. (η κάλυψή του) από το οδόστρωμα της παρακείμενης οδού Θεοφανοπούλου.

Τάφος 5. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες. Εντοπίστηκε σε βάθος 2,10 μ. (εξωτ. διαστ. 1,30Χ0,85 μ.), νότια του τάφου 2. Ένας σκελετός σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο προς ΝΔ. Δύο αγγεία της πρωτογεωμετρικής

εποχής στη βορειοδυτική γωνία και μία σιδερένια περόνη στο στέρνο.

Τάφος 6. Κιβωτιόσχημος χωρίς κάλυψη με προσανατολισμό Β.-Ν. Εντοπίστηκε σε βάθος 1,85 μ. (εξωτ. διαστ. 1,60x1,10 μ.), ανατολικά του τάφου 4. Ένας σκελετός συνεσταλμένος με το κρανίο προς Ν. Δύο αγγεία της πρωτογεωμετρικής εποχής εκατέρωθεν της κεφαλής και χάλκινο δακτυλίδι στα δάκτυλα των χεριών.

Τάφος 7. Κιβωτιόσχημος χωρίς κάλυψη με προσανατολισμό Β.-Ν. Εντοπίστηκε σε βάθος 2,13 (εξωτ. διαστ. 0,30x0,74 μ.), νότια του τάφου 5. Στο εσωτερικό δεν βρέθηκε σκελετός ή κτερίσματα. Προφανώς ο τάφος αυτός δεν είχε χρησιμοποιηθεί.

Οι λάκκοι των τάφων είχαν ανοιχθεί στη συνήθη για την περιοχή αυτή του Άργους ποτάμια επίχωση, η οποία αποτελείται από επάλληλα στρώματα χαλικιού και κοκκινωπού χώματος (ιλύς ποταμού). Η συγκέντρωση μικρού αριθμού τάφων της ίδιας εποχής κατά τόπους παρατηρείται συχνά στο Άργος της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και μπορεί να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της χαρακτηριστικής για την εποχή κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της χαλαρής οικιστικής διάταξης μέσα στην ευρύτερη κατοικημένη περιοχή.

Οδός Γούναρη 45 (οικόπεδο Αθανασίου Μαστοράκου)

Κατά την ανασκαφική διερεύνηση του παραπάνω οικοπέδου από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αποκαλύφθηκαν τάφοι της γεωμετρικής εποχής στην τομή VIII, οι οποίοι ερευνήθηκαν από τη Δ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (βλ. και παρακάτω, σ. 103). Συγκεκριμένα, ήρθαν στο φως δύο ταφικοί πίθοι της γεωμετρικής εποχής.

Τάφος 1. Πίθος, διαστ. 1,50x0,90 μ., κατεστραμμένος στην άνω πλευρά του από τοίχο των βυζαντινών χρόνων που εδράστηκε πάνω του. Είχε τοποθετηθεί σχεδόν οριζόντια (το στόμιο ελαφρά ψηλότερα από τον πυθμένα) με προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιο προς Α. Ως κάλυψη-σφράγισμα του στομίου είχε χρησιμοποιηθεί ασβεστολιθική πλάκα. Η άνω επιφάνεια του στομίου εντοπίσθηκε σε βάθος 1,88 μ. από το οδόστρωμα της παρακείμενης οδού Γούναρη, ενώ ο πυθμένας, σε βάθος 2,64 μ. Στο εσωτερικό του τάφου εντοπίσθηκαν αναμοχλευμένα οστά και δύο αγγεία της ύστερης γεωμετρικής εποχής. Περιμετρικά του στομίου του τάφου 1 εντοπίσθηκαν αναμοχλευμένα οστά και πέντε αγγεία της ίδιας εποχής. Το ένα από τα αγγεία αυτά, νοτιοανατολικά του στομίου του τάφου 1, είχε αποτεθεί πάνω στην κάλυψη του στομίου δεύτερου ταφικού πίθου.

Τάφος 2. Πίθος, διαστ. 0,75x0,50 μ. Ήταν τοποθετημένος σχεδόν κάθετα με ελαφρά κλίση (στόμιο προς τα άνω και ΝΔ., πυθμένας στα ΒΑ.). Το στόμιο σφράγιζε μία κεραμίδα σε βάθος 1,88 μ. Στο εσωτερικό του πίθου δεν εντοπίσθηκαν οστά. Στον πυθμένα του αγγείου βρέθηκε χάλκινο αντικείμενο με επένδυση φύλλων χρυσού, το οποίο ανήκει σε κατεστραμμένο περίαπτο της ύστερης γεωμετρικής εποχής.

Ο ταφικός πίθος 1 είχε χρησιμοποιηθεί για δύο τουλάχιστον ταφές, γεγονός που μαρτυρείται από τη συσσώρευση οστών και κτερισμάτων εξωτερικά του στομίου του, ενώ στον ταφικό πίθο 2 πρέπει να είχε ενταφιασθεί βρέφος, με αποτέλεσμα να μην διατηρηθούν ίχνη του σκελετού του.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Οδός Κοφινιώτου (Ο.Τ. 25, οικόπεδο Ευάγγ. Αναγνωστόπουλου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Κοφινιώτου και έχει εμβαδόν 442 τ.μ. Η ανασκαφική έρευνα έγινε στο δυτικό οικοδομήσιμο χώρο σε έκταση 11x29 μ. Ανοίχτηκαν συνολικά 8 τομές, διαστ. 4x4 μ. (Πίν. 54 α). Η επίχωση μέχρι βάθους 1 μ. αποτελούνταν από προσχωσιγενές ποταμίσιο χαλίκι, το οποίο είχε καλύψει τα αρχαιολογικά στρώματα, πιθανότατα κατά την υστερορωμαϊκή-πρώιμη βυζαντινή εποχή. Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε η κύρια κοίτη ποταμού-χειμάρρου, πλ. 4,50 και βάθ. 3,50 μ., το ευρύτερο πλάτος της οποίας ήταν μεγαλύτερο των 12 μ. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε μήκος 29 και πλάτος 3,50 μ. αρχαίος δρόμος Α, η νότια πλευρά του οποίου βρίσκεται εκτός του ανασκαμμένου οικοπέδου. Στο δυτικό τμήμα του δρόμου Α διαπιστώθηκε ότι το συνολικό πλάτος του είναι 4,50 μ. και το οδόστρωμα έχει επάλληλες φάσεις σε βάθος 1,20-2,10 μ., που χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή. Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής, ανατολικότερα της κοίτης του χειμάρρου, βρέθηκε τμήμα ενός δεύτερου αρχαίου δρόμου Β με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που τέμνει στο δρόμο Α. Το δυτικό τμήμα του δρόμου Β έχει καταστραφεί από το χείμαρρο, ενώ το συνολικό του πλάτος υπολογίζεται σε 4 μ. περίπου[20]. Στο δυτικό άκρο του δρόμου Α και στη νότια πλευρά του βρέθηκε τμήμα οδοστρώματος, σε βάθος 1,40-1,50 μ., ενός τρίτου δρόμου Γ με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., ο οποίος τέμνει το δρόμο Α.

20. Προέκταση του δρόμου Β εντοπίσθηκε στο αμέσως βορειότερο οικόπεδο Βασιλείου και Καλλιόπης Πετροπούλου.

Στο οδόστρωμα του δρόμου Γ βρέθηκε μικρός κεραμοσκεπής τάφος αριθ. 1, διαστ. 1,70x0,40 μ., σε βάθος 1,40-1,70 μ., που περιείχε σκελετό σε ύπτια θέση χωρίς κτερίσματα. Στο ανατολικότερο τμήμα του δρόμου Α, βαθύτερα από το οδόστρωμα, βρέθηκε ταφικός πίθος, μήκ. 1 και διαμ. 0,70 μ., που περιείχε μόνο οστά, ενώ εξωτερικά του πίθου βρέθηκε μικρού μεγέθους χειροποίητη πρόχους. Ο πίθος χρονολογείται πιθανότατα στην αρχαϊκή εποχή. Βόρεια του δρόμου Α και δυτικά της κοίτης του χειμάρρου, στην τομή αριθ. 2, βρέθηκε πηγάδι, διαμ. 1,10 μ., κλασικής εποχής. Δυτικότερα, στην τομή αριθ. 3, σε βάθος 1,30 μ. αποκαλύφθηκε ορθογώνιο δωμάτιο, διαστ. 2x2 μ. περίπου, του οποίου δεν διατηρείται η νότια πλευρά. Στο δάπεδο υπάρχει υδραυλικό κονίαμα. Αμέσως δυτικότερα αποκαλύφθηκε το κατώτερο τμήμα κλιβάνου ρωμαϊκής εποχής, ορθογωνίου σχήματος, διαστ. 1,90x1,40 μ., σε βάθος 1,30-1,70 μ. (Πίν. 54 β). Ο κλίβανος στο μέσον φέρει κυκλικό υποστήριγμα. Δυτικότερα του κλιβάνου βρέθηκε δεύτερο πηγάδι, διαμ. 1,20 μ., που χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. Ακόμα δυτικότερα, στην τομή αριθ. 7, βρέθηκε αποθέτης με όστρακα ρωμαϊκής εποχής, τα οποία προφανώς είναι απορρίμματα του κλιβάνου, ενώ λίγο νοτιότερα αποκαλύφθηκε κατώφλι και θεμέλια τοίχων ρωμαϊκής εποχής, δάπεδο με ασβεστοκονίαμα και πέτρινο ρείθρο, μήκ. 3,70 και πλ. 0,27 μ. Όλες οι κατασκευές βόρεια του δρόμου προφανώς σχετίζονται με το εργαστήριο του ρωμαϊκού κλιβάνου και πολύ πιθανώς και άλλων κλιβάνων. Στη βόρεια πλευρά του δρόμου Α, σε βάθος 1,40-1,80 μ. βρέθηκαν όστρακα και δάπεδο αρχαϊκής εποχής, καθώς και ένα τρίτο πηγάδι, διαμ. 1,10 μ., το οποίο καθαρίστηκε μέχρι βάθους 5,60 μ. Από το πηγάδι αυτό περισυλλέχθηκε μεγάλος αριθμός ομάδων οστράκων, που αποτελούν ένα κλειστό σύνολο της υστερογεωμετρικής-αρχαϊκής εποχής. Τα όστρακα αυτά είναι απορρίμματα κλιβάνου αρχαϊκής εποχής.

Η κεραμική αυτή είναι πολύ σημαντική για τη διερεύνηση χρονολογικών προβλημάτων της αρχαϊκής εποχής. Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου βρέθηκε επίσης σημαντικός αριθμός μικροευρημάτων, νομισμάτων και πήλινων ειδωλίων.

Οδός Κοφινιώτου 27 (Ο.Τ. 19-25, οικόπεδο Βασ. και Καλλ. Πετροπούλου)

Το οικόπεδο βρίσκεται βορειότερα του οικοπέδου Ευάγγ. Αναγνωστόπουλου. Σε δοκιμαστική ανασκαφική τομή, μήκ. 12 και πλ. 2 μ., που έγινε στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου με κατεύθυνση Β.-Ν., βρέθηκε ποταμίσιο, προσχωσιγενές, κροκαλοπαγές χαλίκι μέχρι βάθους 3 μ. Η πρόσχωση αυτή προφανώς αντιστοιχεί σε βορειότερο τμήμα της κοίτης του ποταμού-χειμάρρου που έχει βρεθεί στο αμέσως νοτιότερο ανασκαμμένο οικόπεδο Ευάγγ. Αναγνωστόπουλου, η οποία έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στο δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου προς την οδό Κοφινιώτου, σε βάθος 1,50 μ. περίπου, βρέθηκε σε δοκιμαστική τομή[21] τμήμα αρχαίου δρόμου και τάφος ρωμαϊκής εποχής. Ο δρόμος αυτός προφανώς αποτελεί βορειότερη συνέχεια του δρόμου Β, που έχει βρεθεί στο οικόπεδο Ευάγγ. Αναγνωστόπουλου, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στο οικόπεδο αυτό δεν έχει γίνει ολοκληρωτική ανασκαφική έρευνα.

Οδός Καβάφη, Πάροδος Μεσσηνίας - Αρκαδίας (Ο.Τ. 31, οικόπεδο Δημ. Φουστούκου)

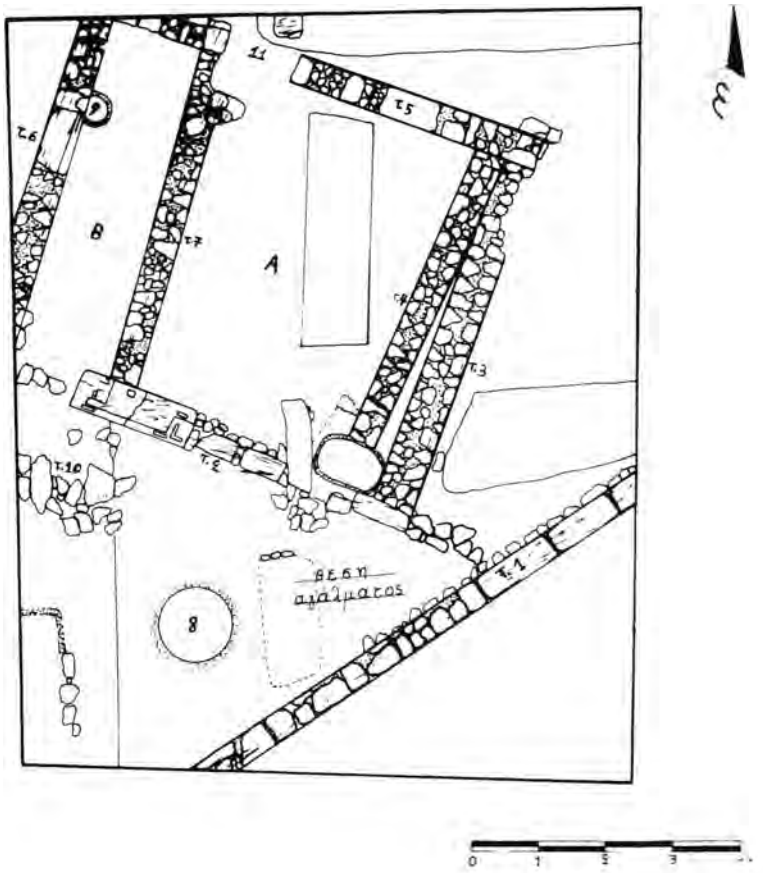
Το οικόπεδο αυτό, συνολικής έκτασης 196 τ.μ., βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του Άργους και ανατολικότερα της εκκλησίας του Αγίου Κωνσταντίνου.

Ανοίχτηκαν τέσσερις τομές[22] συνολικής έκτασης 99 τ.μ. Μέχρι βάθους 1,10 μ. η επίχωση αποτελείται από ποταμίσιο χαλίκι. Η αρχαιολογική επίχωση αρχίζει από βάθος 1,10 και φθάνει σε ορισμένα σημεία μέχρι τα 3,20 μ. Σε βάθος 1,40 μέχρι 1,90 μ. αποκαλύφθηκαν θεμέλια κτιρίου που χρονολογείται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή (Σχέδ. 7· Πίν. 54 γ). Συγκεκριμένα, στο κεντρικό και βόρειο τμήμα του οικοπέδου, στις τομές αριθ. 1 και 4, βρέθηκε ορθογώνιο κτίριο, εσωτ. διαστ. 5x5,50 μ., που αποτελείται από δύο χώρους: χώρος Α, διαστ. 3x5 μ., και χώρος Β, διαστ. 1,5x4,75 μ. Η είσοδος του κτιρίου βρισκόταν στη νότια πλευρά (τοίχος αριθ. 2) όπου βρέθηκε το κατώφλι. Το κτίριο προεκτεινόταν δυτικότερα εκτός του οικοπέδου, όπως συμπεραίνεται από ένα δεύτερο κατώφλι που βρίσκεται στη δυτική πλευρά (τοίχος αριθ. 6). Στην ανατολική πλευρά του κτιρίου και εσωτερικά του τοίχου αριθ. 3 υπάρχει δεύτερος τοίχος (αριθ. 4), ο οποίος, όπως και ο ενδιάμεσος διαχωριστικός τοίχος αριθ. 7, χρονολογείται στην παλαιότερη ελληνιστική φάση του κτιρίου. Στη νότια απόληξη του τοίχου αριθ. 4 βρέθηκε ελλειψοειδούς σχήματος λεκάνη, διαστ. 1x0,65 μ., σε βάθος 1,70x2,20 μ. κατασκευασμένη με ασβεστοκονίαμα. Κατά την υστερότερη ρωμαϊκή φάση ο χώρος του κτιρίου που έχει αποκαλυφθεί φαίνεται ότι ήταν ενιαίος. Ο βόρειος τοίχος (αριθ. 5) του κτιρίου έχει καταστραφεί σ' ένα τμήμα του από την κατασκευή αποθέτη βυζαντινής εποχής (αριθ. 11).

Στη δυτική πλευρά του κτιρίου (χώρος Β), σ' επαφή με τον τοίχο αριθ. 6 και σε βάθος 2-2,50 μ. βρέθηκε το

21. Η δοκιμαστική αυτή τομή έγινε από τη συνάδελφο Ελ. Σαρρή.

22. Η έρευνα των δοκιμαστικών πεδίλων και το μεγαλύτερο τμήμα της τομής αριθ. 1 έγινε από τη συνάδελφο Ελ. Σαρρή.

Σχέδ. 7. Άργος. Οδός Καβάφη. Πάροδος Μεσσηνίας-Αρκαδίας. Κάτοψη της ανασκαφής.

κατώτερο τμήμα κλιβάνου (αριθ. 9), διαμ. 0,50 μ., που χρονολογείται στην υστεροαρχαϊκή-πρώιμη κλασική εποχή.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής, στην τομή αριθ. 2, αποκαλύφθηκε τοίχος αριθ. 1, μήκ. 7,40 μ. με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., σε βάθος 1,40-1,90 μ. Εξωτερικά (νότια) του τοίχου αυτού, σε βάθος 1,70 μ., βρέθηκε δάπεδο, το οποίο πιθανότατα αντιστοιχεί σε δρόμο. Μεταξύ των τοίχων αριθ. 1 και 2 βρέθηκε κυκλικός αποθέτης (Σχέδ. 7· αριθ. 8), διαμ. 1,20 και βάθ. 2-3,45 μ., που χρονολογείται στη μέση βυζαντινή εποχή. Σε απόσταση 0,40 μ. ανατολικά του αποθέτη, όπου οι τοίχοι αριθ. 1 και 2 απέχουν 3,70 μ., βρέθηκε το κυρίως σώμα χάλκινου αγάλματος, σωζ. μήκ. 1,65 και πλ. 0,90, σε βάθος 1,20-2,10 μ. (Πίν. 54 δ-ε). Το άγαλμα εικονίζει ανδρική μορφή με ιμάτιο και ήταν τοποθετημένο σε λάκκο με προσανατολισμό Β.-Ν.

Από το κυρίως σώμα του αγάλματος δεν σώζεται το εμπρόσθιο τμήμα του, το αριστερό χέρι και τα κάτω άκρα, ενώ από το δεξί χέρι διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα του βραχίονα. Ο χαλκός φέρει έντονα ρήγματα, που οφείλονται στην αποτυχημένη χύτευση. Κατά τη μετακίνησή του προκειμένου να μεταφερθεί στο Μουσείο του Άργους, το άγαλμα διαχωρίστηκε σε τρία κύρια τμήματα: α) στο ανώτερο τμήμα του σώματος και τη σωζόμενη δεξιά πλευρά, διαστ. 0,98x0,60x0,25 μ., β) στην κάτω αριστερή πλευρά με τις πτυχώσεις του ιματίου, διαστ. 1,19x0,30x0,18 μ. και γ) στο οπίσθιο κάτω τμήμα, διαστ. 0,91x0,46x0,15 μ.

Εσωτερικά του αγάλματος διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο σιδερένιων ράβδων, που αποτελούσαν τον κάνναβο πάνω στον οποίο χτίστηκε το πήλινο πρόπλασμα του αγάλματος. Κατά την ανασκαφή γύρω από το άγαλμα περισυλλέχθηκαν μικρά κομμάτια χαλκού. Από τα όστρακα που βρέθηκαν, καθώς και από την ανεύρεση χαρακτηριστικού λύχνου, το άγαλμα χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή (1ος αι.-2ος αι. μ.Χ.). Προφανώς το άγαλμα, μετά την αποτυχημένη χύτευση,

είχε τοποθετηθεί σε λάκκο στο χώρο του εργαστηρίου για να φυλαχθεί προσωρινά με την προοπτική να ξαναχρησιμοποιηθεί ο χαλκός του. Τα κομμάτια που λείπουν φαίνεται ότι ξαναχρησιμοποιήθηκαν από το εργαστήριο. Στην περίπτωση αυτή έχουμε μια σπάνια περίπτωση ανεύρεσης χάλκινου αγάλματος αποτυχημένου κατά τη διαδικασία της χύτευσης, το οποίο διασώζει τεχνικές λεπτομέρειες της κατασκευής του. Εντός του ανεσκαμμένου χώρου δεν βρέθηκε ο κλίβανος στον οποίο χυτεύθηκε το άγαλμα. Το κτίριο που αποκαλύφθηκε (χώροι Α και Β), προφανώς αποτελεί μέρος του εργαστηρίου, το οποίο από την κεραμική χρονολογείται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Βαθύτερα, σε βάθος 1,90-2,40 μ., βρέθηκε κυρίως κεραμική της αρχαϊκής αλλά και της γεωμετρικής εποχής. Στην ανατολική πλευρά του κτιρίου, βαθύτερα από τους τοίχους αριθ. 3 και 4, βρέθηκε αποθέτης που περιείχε κεραμική της ύστερης αρχαϊκής εποχής, μελαμβαφή όστρακα αγγείων, αρχαϊκό πήλινο ειδώλιο και τμήμα λύχνου με εγχάρακτη επιγραφή *AN*. Στη βορειοανατολική γωνία της ανασκαφής, στην τομή αριθ. 1, σε βάθος 1,50-1,90 μ., βρέθηκε πώρινο ιωνικό επίκρανο της ύστερης αρχαϊκής εποχής σε β΄ χρήση. Το επίκρανο διατηρείται σε καλή κατάσταση και διασώζει μέρος από τη γραπτή διακόσμησή του[23]. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής, σε βάθος 1,90-2,20 μ., βρέθηκε τμήμα τοίχου της ύστερης γεωμετρικής εποχής (Σχέδ. 7· αριθ. 10), ενώ βαθύτερα, μέχρι βάθους 3,30 μ., βρέθηκαν όστρακα, τμήμα τοίχου και πλίνθοι της πρωτογεωμετρικής και πρώιμης γεωμετρικής εποχής. Στο χώρο της ανασκαφής βρέθηκαν και δύο αποθέτες (αριθ. 8 και 11) που χρονολογούνται στην πρώιμη και μέση βυζαντινή εποχή καθώς και τμήμα μαρμάρινου θωρακίου.

Πάροδος Καποδιστρίου (Ο.Τ. 24, οικόπεδο αφών Ξακουστή)

Το παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 25x25 μ., βρίσκεται στη δυτική πλευρά της υπό διάνοιξη παρόδου, μεταξύ των οδών Καποδιστρίου και Εθνικής Αντίστασης και στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας Ο.Τ.Ε., που απαλλοτριώθηκε από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου, μέχρι βάθους 1,50 μ., διαπιστώθηκαν υπολείμματα θεμελίων της μέσης βυζαντινής εποχής.

Κατά τις εκσκαφές που έγιναν βαθύτερα για τη διάνοιξη υπογείου, διαστ. 25x25 μ., μέχρι βάθους 5 μ. διαπιστώθηκαν τα εξής: ο χώρος μέχρι βάθους 2,80 μ. πιθανότατα είχε χρησιμοποιηθεί ως εργαστήριο κεραμικής, καθώς και για την εξόρυξη πηλού από την κλασική μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή. Δεν βρέθηκαν θεμέλια κτισμάτων. Κατά μήκος της βόρειας παρειάς του υπογείου, μήκ. 25 μ., όπου ο χώρος είχε σε μεγάλο βαθμό διαταραχθεί από τη συνεχή χρήση και κυρίως από την κατοίκηση του χώρου κατά τη βυζαντινή εποχή, διαπιστώθηκε αρχαίος δρόμος με τρεις επάλληλες φάσεις, Α, Β, Γ, σε βάθος 2,80-3,77 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ο δρόμος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και αποκαλύφθηκε σε πλάτος 3,50 μ. Δεν αποκαλύφθηκε η βόρεια πλευρά του, που εκτείνεται βορειότερα, εκτός του οικοπέδου. Το πλάτος του δρόμου υπολογίζεται σε 4 μ. περίπου. Από τις υπάρχουσες ενδείξεις ο δρόμος ήταν σε χρήση από τον 5ο-4ο αι. π.Χ. μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή, φαίνεται όμως ότι είχε χρησιμοποιηθεί και κατά τους βυζαντινούς χρόνους.

Στο νοτιότερο οικοδομήσιμο τμήμα του οικοπέδου έγινε ανασκαφική έρευνα και από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Οδός Καποδιστρίου 14 (Ο.Τ. 25, οικόπεδο Ευάγγ. Τσίτσου - Στ. Καλαντζή)

Το οικόπεδο αυτό έχει συνολική έκταση 870 τ.μ. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για τη διάνοιξη υπογείου διαπιστώθηκαν τα εξής: η αρχαιολογική επίχωση αρχίζει από την επιφάνεια και φθάνει μέχρι βάθους 2,50 μ. περίπου. Δεν βρέθηκαν θεμέλια κτιρίων. Από την κεραμική διαπιστώθηκε ότι ο χώρος αυτός έχει χρησιμοποιηθεί από την ελληνιστική μέχρι την υστεροβυζαντινή εποχή. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου βρέθηκε αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση Α.-Δ., συνολ. πλ. 4-6 μ. περίπου, με επάλληλες φάσεις, που χρονολογούνται από την ελληνιστική μέχρι την ύστερη βυζαντινή εποχή. Βαθύτερα από την αρχαιολογική επίχωση, σε βάθος 2,50-3,50 μ. το υπέδαφος αποτελείται από ποταμίσιο χαλίκι, ενώ στη συνέχεια σε βάθος 3,50-5,80 μ. αποτελείται από κόκκινο πηλό.

Πλατεία Δημοκρατίας - Λαϊκή Αγορά (Ο.Τ. 18, οικόπεδο Δέσπ. Κωνσταντοπούλου)

Το οικόπεδο, διαστ. 5,40x9,50 μ., βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά της πλατείας και είναι το δεύτερο κατά σειρά οικόπεδο δυτικά της οδού Φείδωνος. Κατά τις εκσκαφές για την κατασκευή υπογείου σε

23. Στο Άργος, όπως είναι γνωστό, έχει βρεθεί ήδη ένα αρχαϊκό ιωνικό επίκρανο στην περιοχή του αρχαίου θέατρου. Βλ. G. Roux, L'Architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C., 1961, σ. 383 κ.ε.

βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και στην ανατολική και τη δυτική παρειά του υπογείου διαπιστώθηκε η ύπαρξη οδοστρώματος αρχαίου δρόμου. Ο δρόμος έχει πλάτος 4-4,50, πάχος 0,30 μ. και κατεύθυνση Α.-Δ.[24].

Διαπιστώθηκαν δύο φάσεις του δρόμου: φάση Α, σε βάθος 1,80-1,90 μ., και φάση Β, σε βάθος 1,90-2,30 μ. Δεν βρέθηκαν χαρακτηριστικά όστρακα για την ακριβέστερη χρονολόγησή του. Κατά τον καθαρισμό του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα χείλους ταφικού πίθου με εγχάρακτη διακόσμηση ιχθυάκανθας, το οποίο χρονολογείται στην υστερογεωμετρική-αρχαϊκή εποχή.

Οδός Γούναρη 45 (Ο.Τ. 17, οικόπεδο Αθ. Μαστοράκου)

Το οικόπεδο αυτό, διαστ. 13x21 μ., βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Γούναρη. Προηγήθηκε ανασκαφική έρευνα από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν θεμέλια κτιρίων βυζαντινής εποχής.

Κατά τη συνέχιση της έρευνας από την Εφορεία στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ., το πλάτος του οποίου υπολογίζεται σε 4-5 μ. περίπου. Βρέθηκε, επίσης, εντοιχισμένος ενεπίγραφος λίθος, διαστ. 0,45x 0,22x0,22 μ., που φέρει δυσανάγνωστη αποσπασματική αναθηματική επιγραφή σε τρεις στίχους[25], καθώς και λίθινη κυλινδρική λεκάνη.

Πάροδος Θεάτρου (οικόπεδο Σ. Κεγαχιά)

Στο οικόπεδο αυτό η ανασκαφική έρευνα γίνεται από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Μεταξύ των κτισμάτων της παλαιοχριστιανικής εποχής βρέθηκαν εντοιχισμένες δύο αρχαίες επιγραφές που διατηρούνται αποσπασματικά.

Πάροδος Τσώκρη 60 (Ο.Τ. 13, οικόπεδο Μιλτιάδη Μαρλαγκούτσου)

Κατά τις εκσκαφές για τη διάνοιξη βόθρου στο παραπάνω οικόπεδο περισυλλέχθηκε επιγραφή σε β΄ χρήση, χαραγμένη σε λευκό ασβεστόλιθο, που διατηρείται αποσπασματικά. Ο λίθος είναι θραυσμένος στο κάτω τμήμα του, σωζ, μήκ. 0,43, πλ. 0,27 και πάχ. 0,17 μ.

Πρόκειται για αναθηματική επιγραφή στους Διοσκούρους με το εξής κείμενο:

]ΠΙΚΟ!
ΑΝΕΘΕΚΕ
ΤΟΙ ΓΑΝΑΚΟΙΝ

Ύψος γραμμάτων 0,02, διάστιχο 0,015 μ.

Η επιγραφή χρονολογείται στον 4ο-3ο αι. π.Χ.

Δυτική πλευρά Προφήτη Ηλία Δειράδας (οικόπεδο Αθαν. και Ευάγγ. Κορομπόκη)

Σε μικρή απόσταση δυτικότερα από τα πρανή του λόφου του Προφήτη Ηλία, κατά τις οικοδομικές εκσκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο σε έκταση 9x10 μ., διαπιστώθηκαν τα εξής: μέχρι βάθους 1,25 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε προσχωσιγενές κοκκινόχωμα. Σε βάθος 1,25-1,65 μ. διαπιστώθηκε αρχαιολογική επίχωση μέσα στην οποία βρέθηκαν όστρακα της μεσοελλαδικής (ΜΕ ΙΙ) εποχής. Προφανώς ο χώρος αυτός είχε κατοικηθεί κατά την εποχή αυτή. Βαθύτερα, σε βάθος 1,65-1,85 μ., βρέθηκε κοκκινόχωμα και στη συνέχεια ο φυσικός ασβεστολιθικός βράχος. Από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα στην περιοχή αυτή δεν ενισχύεται η υποθετική άποψη του Vollgraff[26], σύμφωνα με την οποία στη θέση αυτή βρισκόταν το αρχαίο στάδιο του Άργους. Το στάδιο προφανώς βρισκόταν βορειότερα, όπως έχει υποστηριχθεί σχετικά[27].

Κεφαλάρι Άργους

Οικόπεδο Αθαν. Παπαδημητρίου

Το οικόπεδο, διαστ. 19x35 μ., βρίσκεται στα ανατολικά όρια του οικισμού Κεφαλάρι Άργους, απέναντι από την οικία Γ. Μερκούρη με το μεγαλύτερο άξονα προσανατολισμένο Α.-Δ. και βρίσκεται μεταξύ δύο αρδευτικών τάφρων των πηγών του Ερασίνου. Η ανασκαφική έρευνα έγινε στον ανατολικό οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου, διαστ. 11x22 μ.

Σε βάθος 1-1,30 μ. βρέθηκε δρόμος Α, πλ. 5 μ. περίπου, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ο οποίος προφανώς ακολουθούσε την πορεία της νότιας αρδευτικής τάφρου. Σε τρεις δοκιμαστικές τομές που έγιναν βαθύτερα, σε βάθος 1,50-1,65 μ., διαπιστώθηκε δάπεδο το οποίο πιθανότατα αντιστοιχεί σε δρόμο Β. Μεταξύ των δύο οδοστρωμάτων και ακόμα βαθύτερα διαπιστώθηκαν

24. Η νότια πλευρά του δρόμου συμπίπτει με την οικοδομική γραμμή του οικοπέδου.

25. Με την επιγραφή αυτή θα ασχοληθούμε διεξοδικά σε άλλο χώρο. Στο οικόπεδο αυτό βρέθηκε επίσης ταφικός πίθος γεωμετρικής εποχής από τη συνάδελφο Άλκ. Παπαδημητρίου, βλ. παραπάνω, σ. 99.

26. BCH 1907, σ. 160 κ.ε.

27. Χ. Πιτερός, Το αρχαίο στάδιο του Άργους, Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών, Αθήνα 1989, σ. 111-121.

προσχωσιγενείς ποταμίσιες επιχώσεις που δημιουργήθηκαν προφανώς από τις προσχώσεις των υδάτων του Ερασίνου.

Κατά μήκος της νότιας πλευράς της ανασκαφής, στην τομή αριθ. 3, σε βάθος 1,15-1,65 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος πιθανώς αναλημματικός, πλ. 0,53 και μήκ. 9 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., κατασκευασμένος με ασβεστολιθικές πέτρες χωρίς ασβεστοκονίαμα (Πίν. 55 α.) Από τα όστρακα και τα νομίσματα που περισυλλέχθηκαν, οι δρόμοι Α, Β και το θεμέλιο του κτιρίου χρονολογούνται στη μέση βυζαντινή εποχή.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

Ηραίο

Αγρός Σωτηρίου Τσιράκη

Πρόκειται για ελαιώνα σε απόσταση 97 μ. περίπου από τη βόρεια περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου του Ηραίου και επί του αγροτικού δρόμου που οδηγεί στην περιοχή της Βρασέρκας, όπου έχει εντοπισθεί εκτεταμένο μυκηναϊκό νεκροταφείο.

Σε εργασίες επιφανειακής καλλιέργειας αποκαλύφθηκε τάφος σε βάθος που κυμαίνεται από 1,45 έως 1,52 μ. εξαιτίας της κλίσης του εδάφους. Το μηχάνημα είχε παρασύρει τη μία από τις δύο καλυπτήριες λιθόπλακες, διαστ. 0,89Χ0,70 και 0,92Χ0,67 μ. αντίστοιχα, με πάχος 0,10 μ. περίπου. Ο τάφος ήταν λαξευμένος στο φυσικό πωρόβραχο της περιοχής και καλυπτόταν με ελάχιστη επίχωση, πάχ. 0,15 μ. περίπου.

Οι ρίζες των ελαιοδένδρων είχαν εισχωρήσει στην εσωτερική επίχωση και προκάλεσαν βλάβη στα οστά, τα οποία βρέθηκαν σε έντονη συνεσταλμένη στάση και προς το ανατολικό τμήμα του τάφου. Η ταφή, κτερισμένη με ένα αγγείο (πρόχους), που βρέθηκε σπασμένο στο δυτικό μέρος του τάφου, χρονολογείται στην ΥΕ εποχή.

Σύνορο Μαλανδρενίου

Αγρός Ιω. Σωτηρόπουλου

Η ιδιοκτησία έχει έκταση 4 στρ. και βρίσκεται επί της επαρχιακής οδού Άργους - Λυρκείας σχεδόν απέναντι από το πρατήριο βενζίνης Ντεβέ και στο όριο της κτηματικής περιφέρειας Μαλανδρενίου με την αντίστοιχη του Κουτσοποδίου. Η μικρή σε έκταση ανασκαφική έρευνα με δύο τομές, που έγιναν σε απόσταση 18 μ. περίπου από το βόρειο όριο του αγρού, έφερε στο φως λείψανα κτίσματος βιοτεχνικού χαρακτήρα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (Σχέδ. 2).

Διασώθηκαν μικρή τοιχοποιία από αργολιθοδομή με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., πλίθρες, διαστ. 0,30Χ0,40Χ0,10 μ., υπολείμματα μισοψημένου πηλού και παρατηρήθηκαν ίχνη φωτιάς. Σε βάθος 1,25 μ. διαπιστώθηκε το φυσικό κόκκινο χαλικωτό έδαφος της περιοχής.

Τα κατάλοιπα αυτά ανήκουν σε αρχαίο οικισμό, γνωστό στην αρχαιολογική βιβλιογραφία, που ιδρύθηκε τον 6ο αι. π.Χ. σε μικρή απόσταση από τη βόρεια κοίτη του Ινάχου[28].

Χέλμη Σχοινοχωρίου

Αγρός Νικ. Ντεβέ

Πρόκειται για ελαιώνα που βρίσκεται στην περιοχή Χέλμη και στη θέση Μεγάλο Ρέμα ή Λούρες. Στις εργασίες διαμόρφωσης του χώρου για καλλιέργεια βρέθηκαν οκτώ τάφοι (πώρινοι κιβωτιόσχημοι, απλοί λάκκοι), οι οποίοι αποτελούν τμήμα ενός ευρύτερου νεκροταφείου γνωστού από παλαιά, το οποίο συνδέεται με κατάλοιπα σημαντικού αρχαίου οικισμού που ακμάζει κυρίως κατά τον 4ο αι. π.Χ.[29].

Το οστεολογικό υλικό βρέθηκε σχεδόν σε αποσύνθεση, αλλά τα ίχνη του ήταν αρκετά για να γίνει αντιληπτό ότι κάθε τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για ένα μόνο νεκρό. Πρόκειται για λιτές ταφές χωρίς κτερίσματα. Εξαίρεση αποτελούν οι τάφοι Ι και VIII στους οποίους βρέθηκαν χάλκινες κεφαλές περονών. Σε αυτές του τάφου Ι απεικονίζεται μία Σφίγγα (πρώιμος 5ος αι. π.Χ.).

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Ερμιόνη

Θέση Άγιος Ανδρέας (ανασκαφή Γυμνασίου-Λυκείου)

Με αφορμή αίτημα της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών της Νομαρχίας Αργολίδος για ανέγερση κτιριακού συγκροτήματος Γυμνασίου-Λυκείου στην παραπάνω θέση εντοπίσθηκαν, κατά το δοκιμαστικό έλεγχο του υπεδάφους, αρχαία. Ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα με έκτακτη επιχορήγηση του Υπουργείου Πολιτισμού, η οποία έφερε στο φως τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου της πόλης.

28. BCH Suppl. VI (1980), σ. 196-198 και 206. Επίσης, Α. Μπανάκα-Δημάκη, Το Μαλανδρένι στην αρχαιότητα, Ηόρος, Ιανουάριος 1994 (υπό έκδοση).

29. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 111· 25 (1970): Χρονικά, σ. 156. Επίσης, ΑΑΑ III (1970), σ. 118.

Το γήπεδο, ιδιοκτησίας της κοινότητας Ερμιόνης, βρίσκεται στα βόρεια της επαρχιακής οδού Ερμιόνης-Κρανιδίου, στις υπώρειες του λόφου του Πρωνός, σε απόσταση 500 μ. περίπου από την Ερμιόνη, και έχει έκταση 12 στρεμμάτων. Κατά μήκος της ίδιας οδού, τόσο επί της βόρειας κλιτύος του Πρωνός όσο και στην πεδινή έκταση βορείως αυτής πραγματοποιήθηκαν στις αρχές του αιώνα εκτεταμένες ανασκαφικές εργασίες από τον Α. Φιλαδελφέα[30].

Η ανασκαφική έρευνα, που διήρκεσε ένα περίπου μήνα, επεκτάθηκε επιφανειακά σε έκταση 20x14 μ. περίπου, προκειμένου να σχηματιστεί μία κατ' αρχήν εντύπωση για το είδος και την έκταση των αρχαίων λειψάνων. Τα αποτελέσματά της μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

Εκατέρωθεν μιας ταφικής οδού, με κατεύθυνση Α.-Δ. και πλάτος 3,25 μ., εντοπίσθηκαν έξι ταφικοί περίβολοι (Α-ΣΤ), τέσσερις νότια και δύο βόρειά της. Οι ταφικοί περίβολοι Α-Δ, νότια της ταφικής οδού, περιλαμβάνουν περισσότερους του ενός κιβωτιόσχημους τάφους, κατασκευασμένους από λαξευμένο πωρόλιθο, ενώ οι καλύψεις τους αποτελούνται από ασβεστολιθικές πλάκες (Πίν. 55 β). Οι περισσότεροι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν για αλλεπάλληλους ενταφιασμούς. Η χρήση των περιβόλων αυτών εκτείνεται από τα πρώιμα ελληνιστικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Συνολικά ερευνήθηκαν έξι τάφοι, ένας στον ταφικό περίβολο Β και πέντε στον ταφικό περίβολο Γ[31]. Οι περίβολοι είναι τετράγωνοι και έχουν κατασκευασθεί από πωρολιθικούς ογκόλιθους που είτε έχουν λαξευθεί για τη συγκεκριμένη κατασκευή είτε αποτελούν παλαιότερο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Βόρεια της ταφικής οδού αποκαλύφθηκαν επιφανειακά δύο ταφικοί περίβολοι (Ε-ΣΤ). Η κατασκευή τους διαφέρει από αυτή των ταφικών περιβόλων Α-Δ. Ως υλικό κατασκευής χρησιμοποιήθηκε κυρίως ασβεστόλιθος με σποραδική χρήση πωρολιθικών ογκολίθων σε β΄ χρήση. Από τους δύο αυτούς περιβόλους ερευνήθηκε μόνο τμήμα του εσωτερικού του περιβόλου ΣΤ, στον οποίο εντοπίσθηκαν κατά μήκος της νότιας παρειάς του τέσσερα ανεστραμμένα αγγεία της πρώιμης κλασικής εποχής, καθώς και ένας αμφορέας στη βορειοανατολική γωνία, του (Πίν. 56 β).

Στο εσωτερικό του ταφικού περιβόλου Α έγινε δυνατή η δοκιμαστική έρευνα των στρωμάτων κάτω από την υποθεμελίωσή του. Στο χώρο αυτό εντοπίσθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι καλύπτονται εν μέρει από τις υπερκείμενες παρειές του περιβόλου. Η κατασκευή των τάφων (κτιστοί κιβωτιόσχημοι από ασβεστολιθικές πλάκες), που δεν ερευνήθηκαν, συνηγορεί για τη χρονολόγησή τους στη γεωμετρική εποχή.

Η οργάνωση των ταφικών περιβόλων που εντοπίσθηκαν στο οικόπεδο της κοινότητας Ερμιόνης, η κατασκευή και το περιεχόμενο των τάφων που ερευνήθηκαν, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες του Α. Φιλαδελφέα για την έκταση των ευρημάτων, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός μεγάλου αρχαίου νεκροταφείου με μακρά χρήση (γεωμετρικά έως και ρωμαϊκά χρόνια). Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας, η οποία θεωρείται επιβεβλημένη, θα ρίξει περισσότερο φως στην ιστορία μιας σημαντικής αρχαίας ελληνικής πόλης.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΠΑΘΑΡΗ - ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Οικόπεδο Ο.Τ.Ε.

Το οικόπεδο του Ο.Τ.Ε. Ερμιόνης, έκτασης 22x23 μ., βρίσκεται εντός του οικισμού σε μικρή απόσταση δυτικά του λιμανιού και βόρεια του δημόσιου δρόμου Κρανιδίου-Ερμιόνης από τον οποίο απέχει 11,20 μ. (Σχέδ. 1). Το 1988 κατά τις οικοδομικές εργασίες είχε βρεθεί η μεγάλων διαστάσεων (3,23x1,98x1,45 μ.) μαρμάρινη κλίνη ρωμαϊκού ταφικού μνημείου με δύο ανακεκλιμένες μορφές, άνδρα και γυναίκας[32] (Πίν. 56 α). Το 1990-91 σε απόσταση 1 μ. ανατολικότερα από τη θέση όπου βρέθηκε η παραπάνω μαρμάρινη κλίνη, κατά τις εργασίες κατασκευής βόθρου στον ανατολικό ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου, σε βάθος 1,20 μ. και κάτω από τον υδροφόρο ορίζοντα, αποκαλύφθηκε το κατώτερο σωζόμενο τμήμα ενός μαρμάρινου, ρωμαϊκού βαθμιδωτού ταφικού μνημείου Α. Το μνημείο έχει ορθογώνιο σχήμα, σωζόμενο ύψος 1,13, μέγιστο μήκος 5,20, μέγιστο πλάτος 4,20 μ., προσανατολισμό Β.-Ν. (Σχέδ. 2· Πίν. 56 γ) και αποτελείται από τρεις βαθμίδες, ύψ. 0,42, 0,35 και 0,36 μ. Η ανώτερη σωζόμενη βαθμίδα έχει μήκος 4 και πλάτος 2,85 μ. Στη νότια στενή πλευρά σχηματίζεται άνοιγμα, πλ. 0,50 μ., ενώ στις δύο μακρές πλευρές (ανατολικά-δυτικά) φέρει ανάγλυφα ανά τρία λεοντοπόδαρα.

Τα αρχιτεκτονικά μέλη ενώνονται με συνδέσμους. Ο θάλαμος, διαστ. 2,45x1,42x1,07 μ., βρέθηκε κενός. Στις

30. ΠΑΕ 1909, σ. 180-182.

31. Το εσωτερικό του ταφικού περιβόλου Α είχε καταστραφεί κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικής τομής από το μηχανικό εκσκαφέα. Στον ταφικό περίβολο Β εντοπίσθηκαν τρεις τάφοι, από τους οποίους κατέστη δυνατή η έρευνα μόνον του ενός. Στον ταφικό περίβολο Γ εντοπίσθηκαν και ερευνήθηκαν πέντε τάφοι και ένα οστεοφυλάκιο. Η έρευνα των τάφων του ταφικού περιβόλου Δ δεν ολοκληρώθηκε λόγω ελλιπούς χρηματοδότησης.

32. Η μαρμάρινη κλίνη βρέθηκε από τη συνάδελφο Αναστ. Παναγιωτοπούλου.

παρειές και το δάπεδο έφερε υδραυλικό ασβεστοκονίαμα. Επειδή το μνημείο βρέθηκε χαμηλότερα από τον υδροφόρο ορίζοντα και στο χώρο αυτό επρόκειτο να κατασκευασθεί βόθρος, μετά από εισήγηση της Εφορείας αποφασίστηκε από το Κ.Α.Σ. η αποξήλωσή του με την προοπτική να ανασυσταθεί σε άλλο καταλληλότερο χώρο[33].

Η θεμελίωση του μνημείου ήταν κατασκευασμένη με ασβεστοκονίαμα και πέτρες μικρού μεγέθους. Στην εσωτερική πλευρά του δεύτερου και τρίτου δόμου του, αλλά και της κρηπίδας, το μνημείο ήταν χτισμένο με ασβεστολιθικές πέτρες που συνδέονταν με συνδέσμους, καθώς και με τα μαρμάρινα μέλη (Πίν. 56 δ).

Στη νοτιοδυτική γωνία εξωτερικά του μνημείου περισυλλέχθηκαν τρία κρανία και οστά σκελετού.

Το μνημείο Α είναι πολύ σημαντικό και χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή. Τα αρχιτεκτονικά μέλη μεταφέρθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο της Ερμιόνης.

Σε απόσταση 2 μ. νοτιότερα από το μνημείο Α, σε βάθος 0,73 μ., επισημάνθηκε στην παρειά διπλανής ιδιοκτησίας Γεωργίου Τσέλλου κάτω από οικοδομή η βόρεια πλευρά ενός δεύτερου ταφικού μνημείου Β σε μήκος 1,30 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ.

Το μνημείο Β είναι κατασκευασμένο με ασβεστολιθικές πέτρες, η βάση του σχηματίζει διπλό κυμάτιο, ύψ. 0,25 μ., και έχει συνολικό σωζόμενο ύψος 0,95 μ., ενώ η θεμελίωσή του έχει ύψος 0,30 μ. Χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή.

Μεταξύ των δύο ταφικών μνημείων Α και Β στην ανατολική πλευρά της ανασκαφής και σε επαφή με το μνημείο Α αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλοι ασβεστολιθικοί λιθόπλινθοι με ακανόνιστο τραπεζοειδές σχήμα, συνολ. ύψ. 0,93 και πλ. 0,60 σε βάθος 1,22 μ.

Η κατασκευή αυτή συνεχίζεται προς Ν. Από τον τρόπο κατασκευής γίνεται φανερό ότι πρόκειται για οχυρωματική κατασκευή, η οποία όμως έχει καταστραφεί κατά το μεγαλύτερο τμήμα της. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τη διαπίστωση ότι γύρω από το μνημείο Α βρέθηκαν και περισυλλέχθηκαν και άλλοι λιθόπλινθοι αναλόγου σχήματος και μεγέθους.

Στη βόρεια πλευρά του μνημείου Α σε απόσταση 0,60 μ., βρέθηκε παράλληλος τοίχος, ύψ. 0,45 μ., που χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή. Επίσης, στην ανατολική πλευρά του μνημείου Α περισυλλέχθηκαν τρία μικρά μαρμάρινα κομμάτια σαρκοφάγων ρωμαϊκής εποχής, καθώς και μικρότερα αρχιτεκτονικά μέλη.

33. Η αποκόλληση έγινε σε συνεργασία με τους τεχνικούς της προγραμματικής σύμβασης του ΥΠΠΟ για την Αρχαία Κόρινθο, το μηχανικό Ν. Σιδηρόπουλο και τους αρχιτέκτονες Αντ. Λυμπέρη και Μαρία Θεοδώρου.

Οικία Μαρίας Πλαζομίτη

Η παραπάνω οικία βρίσκεται εντός του διατηρητέου οικισμού της Ερμιόνης. Στην ανατολική εξωτερική πλευρά της οικίας διαπιστώθηκε η ύπαρξη τμήματος οχυρωματικής κατασκευής που αποτελείται από τρεις λιθοπλίνθους (Πίν. 57 γ).

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Αρχαία Κόρινθος

Θέση Αγιαννιώτικα (οικόπεδο Σπ. Γεώργαρη)

Αποκαλύφθηκαν πηγάδι και αγωγός ρωμαϊκών χρόνων. Το πηγάδι, βάθ. 6,70 μ., κτιστό μέχρι βάθους 2 μ., είχε λίθινο κάλυμμα και στόμιο στρογγυλό, λαξευμένο σε τετράγωνη πλάκα. Ο αγωγός, μήκ. 2 μ., ήταν πήλινος, ορθογώνιας διατομής, καλυμμένος από πώρινες πλάκες επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα.

Οικόπεδο Θεοφάνη Κεφάλα

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται 200 μ. ΒΑ. του κεντρικού αρχαιολογικού χώρου και 60 μ. ΒΑ. των ρωμαϊκών λουτρών παρά την οδό Λεχαίου[34]. Επειδή κατά τη διάνοιξη των δοκιμαστικών πεδίλων βρέθηκαν αρχαία, άρχισε ανασκαφική έρευνα, που έφερε στο φως οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Κόρινθος

Οικόπεδο Ξύδη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στις νοτιοανατολικές παρυφές της Κορίνθου, πίσω από τις δικαστικές φυλακές. Αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι από τα κτερίσματα του ενός (μελαμβαφής οινοχόη, δύο κοτύλες) χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Κάτω Αλμυρή

Οικόπεδο Ιω. Τσάλη

Το οικόπεδο βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου Μπεχρή, όπου ερευνήθηκε νεκροταφείο μυκηναϊκών

34. Βλ. Corinth XVII.

θαλαμοειδών τάφων, και σε απόσταση 70 μ. ΝΔ. των ανασκαμμένων τάφων[35].

Αποκαλύφθηκε μικρός θαλαμοειδής τάφος, με κατεστραμμένη οροφή και δρόμο. Στο δάπεδό του υπήρχαν τα απολιθωμένα οστά ενός νεκρού, ένα αρτόσχημο αλάβαστρο και ένα άβαφο μόνωτο κύπελλο.

Στη διαταραγμένη επίχωση του θαλάμου, διαστ. 2,50x1,75x0,70 μ. (σωζ. ύψος), κοντά σε μια κεραμίδα βρέθηκαν τρεις αδιακόσμητες λήκυθοι και μελαμβαφής οινοχόη με αυλακώσεις στο σώμα, αγγεία που ανήκουν σε συνήθεις τύπους του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., πιθανώς κτερίσματα μεταγενέστερης πρόχειρης ταφής.

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Ίναχος (Πασά)

Στην παλιά εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, που βρισκόταν στην πλατεία του χωριού Ίναχος, περιοχή Άργους, και συγκεκριμένα, στη δεξιά πλευρά της δυτικής πόρτας της εκκλησίας υπήρχε εντοιχισμένη ορατή επιγραφή. Το 1979, κατά την ανακαίνιση της εκκλησίας, η επιγραφή αποτοιχίσθηκε και έκτοτε βρισκόταν στο προαύλιο της εκκλησίας. Η επιγραφή είναι χαραγμένη σε λευκό ασβεστόλιθο ορθογώνιου σχήματος, διαστ. 1,20x0,53x0,40 μ. Στην κάτω επιφάνεια ο λίθος έχει λαξευθεί κατάλληλα για να χρησιμοποιηθεί προφανώς ως υπέρθυρο σε κάποιο ταφικό μνημείο. Στην εμπρόσθια πλευρά ο λίθος έχει αδρά λειανθεί και στο μέσον, εντός ορθογώνιου πλαισίου, διαστ. 0,49x 0,33 μ., δεξιά και αριστερά του οποίου είναι εμφανείς οι χαρακτηριστικές απολήξεις, αυτιά, της tabula ansata (Πίν. 57 α). Το κείμενο έχει ως εξής:

ΠΤΟΛΕΜΑΙΟC
ΕΠΟΙΕΙ ΕΥΑΤω
ΚΑΙ ΤΟΙCΙΔΙΟIC
ΓΟΝΕΥCΙ CΠΟΡΩ
ΚΑΙ ΚΡΑΝΑΗ ΖΩΝ
ΤΑΙ <C>ΕΙΔΙΑIC ΧΕΙΡCIN

Το ύψος των γραμμάτων είναι 0,025-0,04 μ., το διάστιχο 0,015 μ.

Η επιγραφή χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Ο λίθος δεν πρέπει να έχει μεταφερθεί από μεγάλη απόσταση. Όπως φανερώνει η επιγραφή, το μνημείο αυτό κατασκεύασε ο Πτολεμαίος για τον εαυτό του και τους γονείς του Σπόρο και Κρανάη, όταν ήταν ακόμη στη ζωή. Είναι αξιοσημείωτο το σπάνιο όνομα Κρανάη[36], ενώ το όνομα Σπόρος[37] είναι αρκετά συνηθισμένο, όπως και το όνομα Πτολεμαίος.

Η επιγραφή μεταφέρθηκε στο Μουσείο του Άργους[38].

Ερμιόνη

1) Ο πολιτιστικός σύλλογος της Ερμιόνης παρέδωσε στην Εφορεία μαρμάρινο, αποσπασματικά σωζόμενο, γυναικείο άγαλμα ρωμαϊκής εποχής από το οποίο διατηρείται το κυρίως σώμα, το οποίο είναι θραυσμένο σε δύο κομμάτια: α) το ανώτερο τμήμα του σώματος (κορμός) που έχει μήκος 0,50, πλάτος 0,32 και πάχος 0,23 μ., β) το κατώτερο τμήμα του σώματος που έχει μήκος 0,68, πλάτος 0,40 και πάχος 0,24 μ. Τα δύο κομμάτια δεν συναρμόζουν (Πίν. 57 β). Εικονίζεται γυναικεία μορφή κατ' ενώπιον η οποία φοράει χιτώνα. Προφανώς προέρχεται από ακρωτήριο ναϊκού (;) κτίσματος. Είναι έντονα καμένο, σε σημαντικό βαθμό ασβεστοποιημένο και απολεπίζεται στο κατώτερο τμήμα της μορφής. Η πίσω πλευρά του είναι σχεδόν επίπεδα κομμένη. Το άγαλμα, η ακριβής προέλευση του οποίου δεν είναι γνωστή, μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ναυπλίου για συντήρηση.

2) Από το κτήμα των αφών Παπαβασιλείου στην Ερμιόνη περισυλλέχθηκε επιγραφή δημοσιευμένη στο AM 59 (1934), σ. 48-52, η οποία αναφέρεται σε διαιτησία για τη διευθέτηση συνοριακών διαφορών μεταξύ Επιδαύρου και Ερμιόνης.

3) Περισυλλέχθηκε επίσης από τον ίδιο χώρο και επιτύμβια ενεπίγραφη μαρμάρινη αετωματική στήλη δημοσιευμένη στο IG IV, 739:

ΝΙΚΑΡΙΣΤΑ
ΧΑΙΡΕ

Και οι δύο επιγραφές μεταφέρθηκαν στο Πόρτο-Χέλι.

4) Στη θέση Κάμπος, δυτικά της Ερμιόνης, κατά τη διάνοιξη δρόμου βρέθηκε βάση αγάλματος, διαστ. 0,65x0,65 μ., από μαύρο ασβεστόλιθο. Στην εμπρόσθια

35. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 102-105.

36. IG II^2 4771. S. Walker, BSA 74 (1979), σ. 256.

37. Études Thasiennes 3, σ. 325.

38. Μετά από σχετική αίτηση η Εφορεία χορήγησε άδεια δημοσίευσης της επιγραφής στον καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Βασιλ. Γ. Μανδηλαρά. Βλ. Basil Mandelaras, An Inscription from Argos: The son with parental love, MATHESIS E PHILIA, Studi in onore di Marcelo Gigante, II, Napoli 1995, σ. 245-248.

άνω επιφάνεια φέρει δυσανάγνωστη επιγραφή σε δύο στίχους.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΣΘΜΙΑ

Ιερό Ποσειδώνα και οικισμός Ράχης

Το 1991 ο Fritz Hemans ολοκλήρωσε τη μελέτη του σχετικά με τους δόμους του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνα. Έχουν εξαχθεί ορισμένα αρχικά συμπεράσματα σχετικά με την τοιχοδομία και τη θέση των διαφόρων δόμων, και έχουν γίνει εκτιμήσεις για το σύνολο του κτιρίου το οποίο έχει αποκαλυφθεί. Ολοκληρώθηκε η απογραφή και η σύνταξη ενός καταλόγου με περισσότερους από 500 δόμους, μαζί με τα 112 σχέδια από τα καλύτερα διατηρημένα κομμάτια. Τα 1.400 θραύσματα που αποκαλύφθηκαν αντιπροσωπεύουν το 20% περίπου του αρχικού αριθμού δόμων του ναού. Από αυτά, 397 είναι αρκετά καλά διατηρημένα ώστε να αποδοθούν σε ομάδες, με βάση τη θέση τους στο αρχικό κτίριο, π.χ. έχουν ταυτισθεί 27 κομμάτια από το στυλοβάτη και 121 κοινοί δόμοι από τους επιμήκεις τοίχους του σηκού. Όλοι οι δόμοι ανήκουν ουσιαστικά στις δύο αυτές ομάδες. Οδηγό για την τοποθέτηση των δόμων αποτελεί το γεγονός ότι οι επιμήκεις τοίχοι του σηκού ήταν στενότεροι από τους εγκάρσιους τοίχους.

Στον οικισμό της Ράχης, στη νότια παρυφή του ιερού η Virginia Anderson-Stojanovic, με τη βοήθεια του αρχιτέκτονα David Peck, ολοκλήρωσε ένα λεπτομερές σχέδιο των οικιών και των εργαστηρίων που ανασκάφηκαν το 1954-56 και το 1989. Αποκαλύφθηκε ότι τα κτίρια ήταν κατανεμημένα κατά μήκος δύο τουλάχιστον δρόμων, με κατεύθυνση Α.-Δ., και ότι η πρόσβαση στην κορυφή γινόταν από τη βόρεια και νότια πλευρά με τη βοήθεια λαξευτών κλιμάκων. Τρεις υπόγειες αίθουσες που ανασκάφηκαν το 1989 έφεραν στο φως πλήθος εμπορικών αμφορέων, από τους οποίους έχουν αποκατασταθεί 18 πλήρη σχεδόν δείγματα. Οι ελληνοϊταλικοί τύποι είναι σπάνιοι, όμως μαζί με τα δείγματα των ροδιακών και κνιδιακών αμφορέων δείχνουν την έκταση των εισαγωγών μιας μικρής κοινωνίας του 3ου αι. π.Χ. Κομμάτια από όπλα και τρεις μολύβδινες σφαίρες σφενδόνης που εντοπίστηκαν στην επίχωση καταστροφής μαρτυρούν ότι η καταστροφή του οικισμού ήταν αποτέλεσμα στρατιωτικής δράσης. Η κεραμική χρονολογεί το γεγονός αυτό στα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

Στην ανατολική πλευρά του ναού του Ποσειδώνα η μελέτη της ανατολικής επέκτασης του πρώιμου ρωμαϊκού τεμένους αποκάλυψε ότι η βορειοανατολική γωνία του περιβόλου δεν διασώζεται και ότι τα θεμέλια που απέδωσε ο Broneer στη γωνία δεν μπορεί να είναι σύγχρονα με τον τοίχο του περιβόλου. Είχαν κτιστεί με πηλοκονίαμα και είναι πολύ χαμηλά σε ύψος σε σύγκριση με τους άλλους τοίχους. Ο οπίσθιος τοίχος της ανατολικής στοάς που έκλεινε την ανατολική πλευρά του τεμένους κατά τον 2ο αι. δεν ήταν συνεχής. Στον τοίχο που βρίσκεται ακριβώς στα βόρεια της ανατολικής πύλης υπάρχει ένα κενό 6 μ., όπου φαίνεται ότι είχε σχεδιαστεί μια είσοδος στο τέμενος, αν και την ίδια περίοδο είχε κατασκευασθεί μια επιβλητικότερη είσοδος προς τα νότια.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στον τομέα της κεραμικής από τον Karim Arafat. Με τη βοήθεια του Chris Kirby, μελέτησε το περιεχόμενο ενός μεγάλου πηγαδιού, βάθ. 19,75 και διαμ. 3 μ., που επιχώσθηκε στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. Μετρήθηκαν και ζυγίστηκαν περισσότερα από 1.000 κιλά κεραμικής, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ανήκε στην περίοδο 700-450 π.Χ. περίπου. Τα είδη και οι ποσότητες κορινθιακών και εισηγμένων αγγείων θα αποτελέσουν τη βάση για μια στατιστική μελέτη της κεραμικής του ιερού. Ανάμεσα στα σκεύη (fine wares) υπερισχύουν οι κοτύλες και τα μικρά αγγεία, όπως οι κωνικές οινοχόες και τα αλάβαστρα. Επίσης, υπάρχουν μερικά μεγάλα ή πλούσια διακοσμημένα δείγματα.

Η Michele Bootsman αφιέρωσε εβδομάδες για τη φωτογράφηση της αρχαϊκής κεραμικής, ενώ η Alma Reyling εργάσθηκε στη σχεδίαση των χαρακτηριστικών της ίδιας ομάδας.

Τη μεγαλύτερη κατηγορία αναθημάτων στο ναό αποτελούν τα πήλινα ειδώλια. Η μελέτη τους έχει ανατεθεί στον David Mitten, ο οποίος συνέταξε κατάλογο για αυτά που προέρχονται από τις ανασκαφές του 1989. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε σε μια ομάδα ειδωλίων χειροποίητων ταύρων από χονδρόκοκκο πηλό, που είχαν αποκαλυφθεί σε ανασκαφές προηγουμένων ετών. Δεν υπάρχουν παράλληλά τους στην Κόρινθο και την Περαχώρα, αλλά μοιάζουν με ζωόμορφα ειδώλια της εποχής του Σιδήρου από την Ολυμπία. Επειδή τα περισσότερα προέρχονται από το νοτιοανατολικό τέμενος στην περιοχή του ανδήρου του 8ου αι. π.Χ., είναι πολύ πιθανό και οι ταύροι να αποτελούν αναθήματα της ίδιας περιόδου. Τα πρωιμότερα αναθήματα στο ιερό είναι τρία πήλινα ομοιώματα υποδημάτων, δύο από τα οποία δεν είναι κορινθιακά (ίσως αττικά) και το τρίτο είναι χωρίς αμφιβολία κορινθιακό. Μολονότι παρόμοια υποδήματα έχουν βρεθεί μόνο σε τάφους του πρώιμου 9ου αι. π.Χ. στην Αττική και την

Ελευσίνα, στην Ισθμία φαίνεται ότι ήταν αναθηματικά.

Η Liane Houghtelin ολοκλήρωσε τον κατάλογο των νομισμάτων που είχαν συγκεντρωθεί από παλαιότερες και νεότερες ανασκαφές. Παρατηρήθηκε ότι τα 72 νομίσματα από τις ανασκαφές του 1982 ακολουθούν το κορινθιακό πρότυπο. Τα περισσότερα είναι χάλκινα και το 50% περίπου έχει κοπεί στην Κόρινθο. Σχεδόν όλα τα νομίσματα από τη Ράχη ανήκουν σε προρωμαϊκές περιόδους, ενώ τα περισσότερα από τα νομίσματα που προέρχονται από το κεντρικό ιερό είναι ρωμαϊκά.

Η Catherine Morgan ολοκλήρωσε σχεδόν την εργασία της σχετικά με τη μυκηναϊκή κεραμική και το ιερό της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και συνεχίστηκε η φωτογράφηση από τις Ι. Μπαρτζιώτη και Λ. Ιωαννίδου. Η συντήρηση της κεραμικής και των αντικειμένων από μέταλλο έγινε με εξαιρετική επιμέλεια από τη Στέλλα Μπουζάκη, ενώ η Jean Perras συνέχισε την επεξεργασία ενός ευρετηρίου της θέσης στον ηλεκτρονικό υπολογιστή.

ELIZABETH R. GEBHARD

Ρωμαϊκό Λουτρό

Το Ohio State University συνέταξε πρόγραμμα μελέτης και συντήρησης του ρωμαϊκού λουτρού στην Ισθμία από τις 27 Απριλίου ως τις 14 Σεπτεμβρίου. Η συντήρηση και η αποκατάσταση πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη του συντηρητή του ΥΠΠΟ Ιω. Δαγκλή.

Πρωταρχικός σκοπός των εργασιών υπήρξε η συντήρηση του μονόχρωμου ψηφιδωτού στην αίθουσα VI, που αποκαλύφθηκε το 1976 και αποξηλώθηκε το 1990. Η περιοχή του ρωμαϊκού λουτρού καθαρίστηκε από τα ζιζάνια και έγιναν επισκευές στους τοίχους του, στα σημεία όπου δεν είχαν ολοκληρωθεί οι εργασίες στερέωσης του 1990. Εν όψει κατασκευής υποστρώματος για το μονόχρωμο μωσαϊκό της αίθουσας VI, απομακρύνθηκε το δάπεδο από ασβεστοκονίαμα και ο αγωγός νερού που αποκαλύφθηκαν το 1990 στα ανατολικά της ελληνικής δεξαμενής. Η κεραμική κάτω από το δάπεδο ήταν αντίστοιχη με την κεραμική που βρέθηκε τον προηγούμενο χρόνο στην επίχωση κατασκευής της ελληνικής δεξαμενής και χρονολογείται στο πρώτο τρίτο του 4ου αι. π.Χ. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε αυτή την κεραμική ήταν τα θραύσματα μεγάλων αγγείων λαδιού που, κατά πάσα πιθανότητα, προέρχονται από παλαιότερες αθλητικές ή λουτρικές δραστηριότητες στην περιοχή. Έρευνες ακριβώς κάτω από το δάπεδο έδειξαν ότι το τελευταίο πατούσε σε αβαθή επίχωση πάνω από το φυσικό έδαφος, το οποίο διέκοπτε αγωγός νερού, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., πλ. 0,30 και βάθ. 0,20 μ. περίπου. Με την κατασκευή του δαπέδου ο αγωγός επιχώσθηκε και αχρηστεύθηκε, το οποίο σημαίνει ότι ήταν παλαιότερος από το δάπεδο και από την ελληνική δεξαμενή.

Ένα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων αφιερώθηκε στην κατασκευή στερεάς υποθεμελίωσης για την επανατοποθέτηση του μωσαϊκού, που υπολογίζεται να γίνει το 1992. Για το λόγο αυτό, ολόκληρη η περιοχή της ελληνικής δεξαμενής συμπληρώθηκε με χώμα που ισοπεδώθηκε και ποτίστηκε επανειλημμένα για να σταθεροποιηθεί. Το χώμα τοποθετήθηκε σε βάθος 0,50 μ. από την άνω επιφάνεια του μωσαϊκού δαπέδου στην αίθουσα VI. Όταν η εργασία ολοκληρώθηκε, ο γύρω χώρος (διαστ. 20,20x6,80 μ. περίπου) καλύφθηκε με πέτρες, οι οποίες θα αποτελέσουν τον πυρήνα της βάσης πάνω στην οποία θα επανατοποθετηθεί το μωσαϊκό το 1992.

TIMOTHY GREGORY

ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Οι ανασκαφές στην Αρχαία Κόρινθο διενεργήθηκαν από τις 18 Απριλίου ως τις 30 Ιουνίου 1991 στην περιοχή νότια του αρχαιολογικού χώρου. Οι εργασίες αποτελούσαν συνέχεια εκείνων του 1989-90 και ως εκ τούτου επικεντρώθηκαν στην αυλή, νότια της καθολικής εκκλησίας που καθαρίστηκε το 1990[1]. Διευθυντής των ανασκαφών ήταν ο Δρ. C. K. Williams, βοηθός διευθυντή η Δρ. N. Bookidis, ενώ πέντε φοιτητές της Σχολής χρησιμοποιήθηκαν ως επόπτες των υπαίθριων εργασιών. Επίσης, οι ανασκαφές απασχόλησαν τρεις τεχνικούς μουσείων, ένα συντηρητή και ένα νομισματολόγο, τον Ο. Ζερβό.

Στη διάρκεια της φετεινής περιόδου οι εργασίες είχαν ως επίκεντρο την εξέταση της εκτεταμένης αίθουσας στα νότια της εκκλησίας, στο χώρο ακριβώς δυτικά του νάρθηκα και των κτιρίων 1 και 2 που οριοθετούν τη δυτική πλευρά της αυλής. Η εκτεταμένη αίθουσα καθαρίστηκε ως το επίπεδο που φαίνεται ότι ήταν το αρχικό δάπεδο. Εντοπίστηκαν δεκαπέντε ενετικά νομίσματα στην επίχωση, κανένα από τα οποία δεν χρονολογείται μετά από την πρώτη εικοσαετία του 14ου αι. Στο χώρο ακριβώς δυτικά του νάρθηκα όπου είχαν εντοπιστεί ταφές, καθαρίστηκαν πέντε λακκοειδείς τάφοι, ένας από τους οποίους περιείχε το σκελετό

1. Hesperia 60 (1991), σ. 24-31.

μικρού παιδιού. Οι τάφοι ήταν σύγχρονοι της αναστήλωσης της εκκλησίας, που έγινε μετά την καταστροφή της αρχικής του πρώιμου 14ου αι. Έγινε μεγάλη προσπάθεια για την περαιτέρω διερεύνηση των κτιρίων 1 και 2. Οι κατασκευές αυτές αποδείχθηκαν μεγαλύτερες από ό,τι είχε αρχικά προβλεφθεί. Το κτίριο 2, το οποίο εφάπτεται της νοτιοδυτικής γωνίας του νάρθηκα, αποτελείται από δύο αίθουσες που βλέπουν προς τη δυτική πλευρά της αυλής. Η δυτική πλευρά του κτιρίου δεν έχει, ωστόσο, αποκαλυφθεί. Χωρίζεται από το κτίριο 1 από Ν. με μια στενωπό, πλ. 1,20-1,35 μ. Αυτή η δίοδος χρησιμεύει ως πρόσβαση σε κάποιο ανεξερεύνητο ακόμη χώρο δυτικά των κτιρίων 1 και 2.

Οι αίθουσες του κτιρίου 1 έχουν αριθμηθεί από Β.-Ν. Οι βορειότερες τρεις και ένας διάδρομος νότια της αίθουσας 3 φαίνεται να σχηματίζουν τον αρχικό πυρήνα του κτιρίου. Οι αίθουσες 4 και 5 φαίνεται να έχουν προστεθεί μεταγενέστερα. Η σειρά αυτή επιβεβαιώνεται από την έλλειψη συγκόλλησης μεταξύ των τοίχων του διαδρόμου του αρχικού συγκροτήματος και των εφαπτόμενων τοίχων της αίθουσας 4, καθώς και από την απότομη αλλαγή κατεύθυνσης σε αυτό το σημείο των αιθουσών 4 και 5. Ένα πηγάδι που προφανώς βρισκόταν στη νοτιοανατολική γωνία του αρχικού συγκροτήματος είχε εγκαταλειφθεί με την επέκταση του κτιρίου 1 γιατί εμπόδιζε την επέκταση προς τα νότια. Οι τεχνίτες κατασκεύασαν την ανατολική πρόσοψη της επέκτασης πάνω από το πηγάδι, αχρηστεύοντάς το έτσι μόνιμα. Έτσι, οι επιχώσεις του χρησίμευαν για τη χρονολόγηση της νέας κατασκευής, γιατί περιείχαν μεγάλο αριθμό αμφορέων σε τρία μεγέθη, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν άβαφοι, έναν αριθμό κανατιών, επίσης άβαφων, και 13 νομίσματα. Όλα τα νομίσματα που ήταν ταυτίσιμα είχαν κοπεί την εποχή του Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η επέκταση του κτιρίου 1 έγινε μέσα στο γ΄ τέταρτο του 13ου αι. ή λίγο αργότερα.

Απομακρύνθηκαν επιχώσεις από το δάπεδο της αυλής των κτιρίων 1 και 2. Η κεραμική κοσκινίστηκε και αποκαλύφθηκε ότι τα ευρήματα ήταν παρόμοια με εκείνα των δύο προηγουμένων ετών, στα σημεία όπου καθαρίστηκαν, αυτό το χρόνο, οι επιφάνειες του δαπέδου του περιβόλου. Τα νομίσματα προέρχονταν κυρίως από τα νομισματοκοπεία του Φιλίππου της Σαβοΐας, της Ιζαμπέλλα Βιλλαρδουίνου και του Φιλίππου του Τάραντα. Μεταξύ αυτών των νομισμάτων δεν ήταν σπάνιος ο εντοπισμός απομιμήσεων που είχαν κοπεί στη μέση ή στα τέσσερα και είχαν πεταχτεί. Έτσι, η σημασία της ανασκαφής του ενετικού συγκροτήματος έγκειται στον πλούτο των νομισμάτων που εντοπίστηκαν σε στρώματα που συνδέονται με την αυλή και στη συνέπεια ως προς τη χρονολόγηση αυτών των νομισμάτων, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον ύστερο 13ο αι. έως τα πρώτα 15 χρόνια του 14ου αι. Συνδέοντας το υλικό αυτό με τις ιστορικές μαρτυρίες σχετικά με την Κόρινθο που υπάρχουν στην αλληλογραφία του Πάπα Κλήμεντος V, μπορεί κανείς να συνδέσει την καταστροφή αυτού του συγκροτήματος με την καταλανική επίθεση στην Κόρινθο το 1312. Οι μαρτυρίες είναι αρκετά ασφαλείς για να δείξουν ότι αυτό το συγκρότημα και τα αντικείμενά του είναι δυνατόν τώρα να προσφέρουν ένα σταθερό χρονολογικό σημείο για τη χρονολόγηση των διαφόρων τεχνοτροπιών κεραμικής, στις οποίες περιλαμβάνονται πρωτομαγιόλικες, αρχαϊκές μαγιόλικες, μεταλλικά αγγεία και αγγεία με διακόσμηση rouletting (βενετσιάνικη). Στο χώρο γύρω από την αίθουσα 4 του κτιρίου 1 εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα, όπως και τα νομίσματα, τέσσερα σύμβολα. Παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί επιβεβαιώνουν τις τραπεζικές δραστηριότητες της βόρειας Ιταλίας στην Κόρινθο στα τέλη του 12ου και στις αρχές του 13ου αι. Τρία από αυτά έχουν κοπεί με το οικόσημο της οικογένειας των Tolomei της Σιέννα. Το τέταρτο πιθανώς ανήκει στην οικογένεια Biccherna της Σιέννα ή στη φλωρεντιανή οικογένεια Baradi.

Διενεργήθηκε ανασκαφή περιορισμένης κλίμακας στα κατώτερα επίπεδα των φραγκικών στρωμάτων. Ερευνήθηκαν μόνο τα ρωμαϊκά στρώματα στην περιοχή νότια του μουσείου, όπου είχε αποκαλυφθεί ο ανατολικός-δυτικός ρωμαϊκός δρόμος για το 1987[2]. Εδώ, αποκαλύφθηκε ένα δίκτυο θεμελίων της πρώιμης ρωμαϊκής πόλης κάτω από τα βυζαντινά στρώματα του 12ου αι. και τα ύστερα ρωμαϊκά. Ο Δρ. D. Romano, ο οποίος ασχολείται με την έρευνα και την εισαγωγή σε ηλεκτρονικό υπολογιστή παρόμοιων καταλοίπων, ενσωμάτωσε αυτή την περίοδο το υλικό στην τράπεζα πληροφοριών του και ανακάλυψε ότι τα θεμέλια συμφωνούν με το σχέδιό του χρονολόγησης ανά αιώνες της πρώιμης αυτοκρατορικής αποικίας.

CHARLES K. WILLIAMS

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΑΡΓΟΣ

Αγορά

Η ανασκαφή[1] επικεντρώθηκε στο φρέαρ που είχε

2. Βλ. Hesperia 57 (1988), σ. 95-108.

1. Οι ανασκαφικές εργασίες στην Αγορά του Άργους πραγματοποιή-

αποκαλυφθεί το 1990, ανατολικά από το τετράγωνο οικοδόμημα, καθώς και στον τομέα ΑΥ.ΒΑ 91.93. Από τον τομέα αυτό ήρθαν στο φως τα λείψανα ενός μαρμάρινου μνημείου.

Το φρέαρ

Το 1990 είχε αποκαλυφθεί ένα φρέαρ σύγχρονο με εκείνο που είχε βρεθεί στη δυτική προέκταση της νότιας στοάς της Αγοράς[2]. Έχει διάμετρο 1,80 μ. και αποτελείται και αυτό από προκατασκευασμένα μέλη που ενώνονται μεταξύ τους με μολυβδοχοημένους συνδέσμους. Σύγχρονο με το δάπεδο IV της Αγοράς (τέλη 3ου-αρχές 4ου αι. μ.Χ.), καταστράφηκε προφανώς την ίδια εποχή με τα μνημεία της Αγοράς και χρησιμοποιήθηκε ως λάκκος απορριμμάτων στη διάρκεια του 6ου αι. μ.Χ. Η επένδυση των τοιχωμάτων του φρέατος έφθανε σε βάθος 0,14 μ. Το φρέαρ εδραζόταν πάνω σε πώρινους λίθους και πλίνθους που σχημάτιζαν ένα είδος χοάνης λίγο βαθύτερης από μισό μέτρο (Πίν. 58 α).

Το υλικό που ήρθε στο φως βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση. Περισυλλέχθηκαν, εκτός από πολυάριθμα όστρακα, ακέραια λυχνάρια, πολλά από τα οποία φέρουν την υπογραφή των κεραμέων *ΧΙΟΝΙΣ* και *ΙΛΑΡΟΣ*, καθώς και αρχιτεκτονικά μέλη μνημείων και αγαλμάτων της Αγοράς. Τα πιο αξιοσημείωτα είναι αποσπασματικά σωζόμενες κεφαλές, μια μικρή προτομή του Σέραπι και μια πλάκα, διαστ. 0,56x0,77x0,52 μ., που φέρει το δεξιό τμήμα μιας αφιερωματικής επιγραφής ενός αυτοκράτορα της δυναστείας των Αντωνίνων, δίχως άλλο του Αδριανού, σπασμένη σε μικρά κομμάτια πεταγμένα μέσα στο φρέαρ. Το ύψος των δύο πρώτων γραμμών είναι 0,085 μ. και των δύο τελευταίων 0,065 μ.:

ΑΥΤΟΚΡΑΤ
ΘΕΟΥΝΕΡΟ

ΑΡΧΙΕΡΕΥΣΜΕΓΙΣ
ΤΗΣΗΡΑ

Αναγνωρίζεται η συνηθισμένη διατύπωση της τιτλοφορίας[3]. Οι δύο τελευταίες λέξεις (της Ήρας) δεν είναι κοινές. Υπονοούν μια τιμή που απονεμόταν στον αυτοκράτορα, ειδικά στην περιοχή του Άργους, ή αναφέρονται στην αιτία για την οποία αφιερώθηκε η επιγραφή.

Το μαρμάρινο μνημείο

Ο δρόμος αγώνων, του οποίου προέκταση ήταν η οδός που οδηγούσε στο περίφημο γυμνάσιο του Κυλάραβη, προσέφερε με τον επιμήκη άξονά του εντυπωσιακή θέα σε όποιον εισερχόταν στην Αγορά. Ανάμεσα στους αποχετευτικούς αγωγούς και τον τάφο του τομέα R υπήρχε χώρος για ένα μνημείο. Για να επαληθευθεί αυτή η υπόθεση, μετατοπίσθηκε το σύγχρονο επικλινές επίπεδο πρόσβασης της Αγοράς, κάτω από το οποίο δεν είχε γίνει ακόμη καμιά ανασκαφή. Ανακαλύφθηκε ο πρώτος δόμος και τα θεμέλια ενός μαρμάρινου κτίσματος σε άριστη κατάσταση (Πίν. 58 β). Έχει σχήμα τετράγωνο σε κάτοψη, 6,20x6,20 μ. περίπου, και στις τέσσερις πλευρές του μια σειρά λίθων μέχρι βάθους 1,25 μ. περίπου. Το εσωτερικό είναι γεμισμένο αποκλειστικά με λιθοδομή αρμολογημένη με κονίαμα. Ολόκληρο το οικοδόμημα εδραζόταν πάνω σε μια τετράγωνη βάση από λιθοδομή και κονίαμα. Δεν έγινε δυνατή η διερεύνηση του συνόλου της υποθεμελίωσης, διότι το ύψος της ξεπερνά το 1 μ.

Η στρωματογραφία που διαταράχθηκε όταν καταστράφηκε το μνημείο, δεν παρέχει σαφείς ενδείξεις για τη χρονολογία ανέγερσής του. Η πολύ φροντισμένη τεχνική των συνδέσμων σε σχήμα διπλού Τ αφ' ενός, η χρήση λιθοδομής με κονίαμα αφ' ετέρου, φαίνεται να υποδεικνύουν χρονολόγηση στην εποχή του Αδριανού[4]. Πολλοί λίθοι και μαρμάρινα θραύσματα που ανήκαν στην ανωδομή του μνημείου βρέθηκαν στη γύρω περιοχή. Πρέπει να ελπίζεται ότι η μελέτη τους θα επιτρέψει την αναπαράσταση της κάτοψης και την ερμηνεία της λειτουργίας του κτίσματος, αν δηλαδή επρόκειτο για μνημειακή βάση ή ηρωικό κενοτάφιο.

MARCEL PIERART

Οικόπεδο Καρμόγιαννη

Οι εργασίες της χρονιάς αυτής[5] επικεντρώθηκαν

θηκαν κυρίως την περίοδο από 14 Ιουλίου έως 3 Αυγούστου 1991 με δεκαπέντε εργάτες και επιβλέποντα τον επιστάτη Μιχ. Ντουζένη· παρατάθηκαν για μία ακόμη εβδομάδα με εννέα εργάτες. Στην ανασκαφή πήραν μέρος επίσης οι: Askold Ivantchik (Πανεπιστήμιο Freiburg, Ελβετία) και Francisco Martinez-Quirce (Πανεπιστήμιο Μαδρίτης).

2. BCH Suppl. VI (1980), σ. 459 κ.ε.

3. Για παράδειγμα:
Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ, Θεοῦ Τραϊανοῦ Παρθικοῦ υἱός, Θεοῦ Νερούα υἱωνὸς Τραϊανὸς Ἁδριανὸς Σεβαστός, ἀρχιερεὺς μέγιστος, κτλ.

4. Για τη χρήση παρόμοιων συνδέσμων στην εποχή του Αδριανού στην Αθήνα, βλ. R. Martin, Manuel d'Architecture grecque (1965), σ. 263.

5. Η ανασκαφική περίοδος 1991 διήρκεσε από τις 25 Ιουνίου έως τις 19 Ιουλίου. Απασχολήθηκαν δεκαπέντε εργάτες και συνεργάστηκαν τέσσερις φοιτητές, Μαρία Τσατσούλα (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιάννης Βαραλής (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Estelle Ranzy (Πανεπιστήμιο IV του Παρισιού) και Bernard Débax (Πανεπιστήμιο της Τουλούζης).

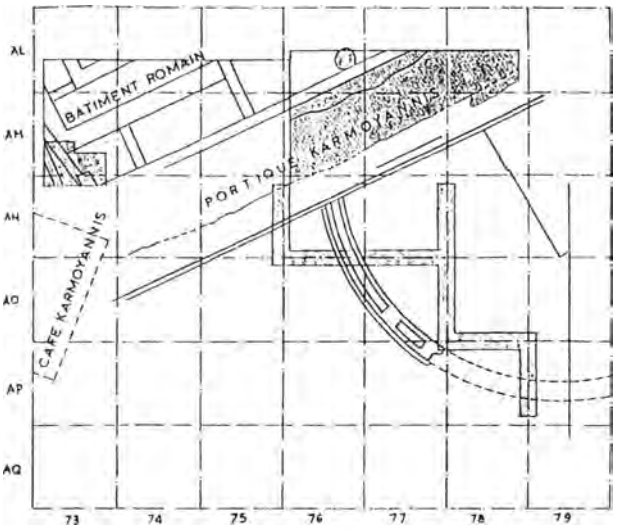
στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου (Σχέδ. 1), όπου τα προβλήματα που είχαν προκύψει σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους και που αφορούσαν στην κάτοψη και τη χρονολόγηση των ανασκαπτόμενων κτιρίων δεν κατορθώθηκε να επιλυθούν ικανοποιητικά. Μπορεί όμως, να επιβεβαιωθεί το γεγονός ότι το ρωμαϊκό κτίριο που αποκαλύφθηκε το 1972, αποτελεί ανακατασκευή του εσωτερικού μιας αρχαιότερης στοάς, από την οποία σώζονταν μόνον η κρηπίδα και η κιονοστοιχία.

Η στοά «Καρμόγιαννη»

Εσωτερικό της στοάς. Συνεχίστηκε η έρευνα των στρωμάτων επίχωσης που εκτείνονται κάτω από τη θεμελίωση της κρηπίδας. Τα αργιλικά ερυθρά στρώματα, που ενέκλειαν σε ορισμένα μέρη στρώσεις κοκκινωπής αργίλου, λατύπη πωρόλιθου και χαλίκια, περιείχαν πολύ λίγα όστρακα, κυρίως μόνον της ύστερης γεωμετρικής εποχής, και μάλλον ήταν φερτά. Επίσης, περιείχαν, εκτός από μικρά κομμάτια κάρβουνου και οστά ζώων, μερικά μικρά μεταλλικά αντικείμενα. Κάτω από τα στρώματα αυτά, από το βάθος 10,35 μ. υπήρχαν αργιλικές στρώσεις με θύλακες από χαλίκια, όπου τα ευρήματα ήταν ακόμα πιο σπάνια. Μια τομή σε βάθος, μέσα στο τετράγωνο AL 78, όπου βρέθηκαν μόνο στρώματα σχεδόν παρθένα και όπου εναλλάσσονταν στρώσεις αργιλικές ή με χαλίκι, επιτρέπει την υπόθεση ότι πρόκειται για προσχωσιγενή στρώματα που προήλθαν από μία ή περισσότερες πλημμύρες.

Συνεχίσθηκε στα τετράγωνα AL/AM 67/77 η ανασκαφή της διαταραγμένης ζώνης που εκτείνεται κατά μήκος της νότιας παρειάς του νότιου τοίχου του ρωμαϊκού κτιρίου. Το πλάτος της ποικίλλει από 0,50-1 μ. και σε κανονικά διαστήματα 3 έως 4 μ. Από το άφθονο υλικό, τόσο κεραμική όσο και διάφορα μικρά μεταλλικά αντικείμενα, αναφέρονται ενδεικτικά ένα αγκίστρι και περόνες από χαλκό, αρκετά νομίσματα — που δεν έχουν καθαριστεί ακόμα — ένα ενώτιο και ένα κλειδί σιδερένιο. Η κεραμική θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο τέλος της ελληνιστικής και στην πρώιμη ρωμαϊκή εποχή (κεραμική Thron Ware, περγαμηνή τύπου Α και Β, λάγυνοι κ.ά.).

Το σπουδαιότερο εύρημα είναι μια εξαίρετη ομάδα από εβδομήντα περίπου μήτρες ειδωλίων, μερικά πήλινα ειδώλια, τα περισσότερα σε άριστη κατάσταση (Πίν. 58 γ), καθώς και πολυάριθμα μικρά πήλινα θραύσματα που συνανήκουν σε μήτρες. Από την έως τώρα έρευνα, οι μήτρες και τα ειδώλια χρονολογούνται στο τέλος του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. και απεικονίζουν Ηρακλή που στηρίζεται στο ρόπαλό του, Άρτεμη θηρεύουσα, κωμικούς ηθοποιούς, καθιστές νέες γυναίκες, χορεύτριες, προσωπείο γενειοφόρου άνδρα, κεφάλι Άττιδος και βωμούς (;) κυλινδρικούς ή κυβικούς. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι υπήρξε εργαστηριακή δραστηριότητα κοντά ή ακόμη και μέσα (;) στη στοά[6]. Τέλος, έγιναν εκμαγεία από τις μήτρες με άργιλο που προέρχεται από σύγχρονο κεραμικό εργαστήριο των Μυκηνών.

Σχέδ. 1. Άργος. Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στη δυτική άκρη της κρηπίδας, μετά από καθαρισμό αποκαλύφθηκε ότι η τελευταία λιθόπλινθος της ευθυντηρίας, ακριβώς κάτω από τον ανατολικό τοίχο του καφενείου Καρμόγιαννη, θα έπρεπε να είναι πράγματι η τελευταία προς Δ. ακραία λιθόπλινθος της κρηπίδας, της οποίας η στενή πλευρά σ' αυτό το σημείο θα στρεφόταν προς ΝΔ., ακολουθώντας την κατεύθυνση που έχει ο δυτικός τοίχος του ρωμαϊκού κτιρίου. Εξάλλου, τα θραύσματα των λιθοπλίνθων και των κεραμιδιών που τοποθετήθηκαν ανάμεσα στην κρηπίδα και τα πώρινα θεμέλια της κιονοστοιχίας, διαμορφώνουν ένα «γέμισμα» εντελώς διαφορετικό από εκείνα των πώρινων ή των ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων που χρησιμοποιήθηκαν σε άλλα σημεία, σε όλο το αποκαλυφθέν μήκος της κρηπίδας. Έτσι, στο σημείο αυτό της δυτικής άκρης της κρηπίδας ίσως έγινε μία μεταγενέστερη επέμβαση.

Το ρωμαϊκό κτίριο

Δυτικό τμήμα του κτιρίου. Με σκοπό τη μελέτη της

6. BCH 115 (1991), Chronique des fouilles, σ. 679.

διαμόρφωσης της δυτικής άκρης του ρωμαϊκού κτιρίου, όσο το επιτρέπει η θέση του καφενείου Καρμόγιαννη, άρχισε η ανασκαφή σε έναν τομέα, διαστ. 4x2 μ., που καταλαμβάνει μέρος από τα τετράγωνα AM/AN 73. Τα επιφανειακά στρώματα ήταν πολύ διαταραγμένα από σύγχρονες επεμβάσεις που σχετίζονταν με τη λειτουργία του καφενείου.

Αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., δίπλα και ανάμεσα στους οποίους υπήρχε σωρός από μικρές πέτρες, θραύσματα κεραμιδιών και κομμάτια κονιάματος. Οι τοίχοι δεν είναι παράλληλοι αλλά, απέχοντας 0,50 μ. μεταξύ τους στο νότιο τμήμα του τομέα, συγκλίνουν και ενώνονται στο βόρειο τμήμα. Ο δυτικός τοίχος (τοίχος Ι), πλ. 0,40 μ., ακουμπά προς Ν. σε μία μεγάλη λιθόπλινθο από ασβεστόλιθο, πιθανώς σε β΄ χρήση, η οποία έχει σχεδόν τον ίδιο προσανατολισμό με το νότιο τοίχο του ρωμαϊκού κτιρίου, αν και είναι λίγο μετατοπισμένη προς Β. Ο τοίχος Ι, του οποίου η τοιχοποιία είναι λιγότερο φροντισμένη από εκείνη του νότιου τοίχου του ρωμαϊκού κτιρίου, μπορεί να ανήκει είτε σε μια μικρή κατασκευή, που προσκολλήθηκε εξωτερικά στο κτίριο αυτό, είτε, πιθανότερα, σε μια μεταγενέστερη επέμβαση σ' αυτό, αφού οι δύο τοίχοι που βρέθηκαν στον τομέα της φετινής ανασκαφής ενώνονται και συμπλέκονται. Όσον αφορά στον ανατολικό τοίχο, τον τοίχο ΙΙ, πλ. 0,60 μ., φαίνεται ότι ανήκει στην ίδια φάση με την κατασκευή του νότιου τοίχου του μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου, αφού οι άξονές τους δεν τέμνονται κάθετα. Στην τοιχοποιία του υπάρχουν αρκετά τμήματα λιθοπλίνθων σε β΄ χρήση, ένα από τα οποία διατηρεί σύνδεσμο σε σχήμα Τ.

Δυτικά του τοίχου Ι, και συνεπώς στον περιβάλλοντα χώρο πιθανότατα το ρωμαϊκό κτίριο, μέσα στο στενό διαθέσιμο για την ανασκαφή χώμα, αποκαλύφθηκαν τα ίχνη ενός δαπέδου από μεγάλα βότσαλα μέσα σε χώμα, που κάλυπταν έναν αγωγό από μόλυβδο, διαμ. 0,10 μ., ο οποίος κόπηκε όταν κατασκευάστηκε ο τοίχος Ι. Ανατολικά του τοίχου ΙΙ, στο εσωτερικό του δυτικότερου δωματίου του ρωμαϊκού κτιρίου, βρέθηκαν διαδοχικά τα υπολείμματα ενός δαπέδου (;) από μικρά βότσαλα μέσα σε κονίαμα — που δεν έδωσε καμιά χρονολογική ένδειξη — ένα συμπαγές και σκληρό στρώμα από στάχτη που αντιστοιχεί πιθανώς σε μια πρόχειρη εστία, καθώς και ένας λάκκος που έδωσε ευρήματα υστερορωμαϊκών χρόνων.

Πηγάδι AL 76. Συνεχίστηκε η ανασκαφή της διαταραγμένης ζώνης στη νοτιοδυτική γωνία του ανατολικότερου, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα της ανασκαφής, δωματίου του ρωμαϊκού κτιρίου, που συνεχίζεται κάτω από τη σημερινή οδό Θεάτρου. Αυτός ο λάκκος που αποκαλύφθηκε το 1989, φαίνεται ότι ανοίχτηκε σε ένα στρώμα, ίδιο με αυτό του λάκκου της διαταραγμένης περιοχής που ανασκάπτεται κατά μήκος της νότιας παρειάς του νότιου τοίχου του ρωμαϊκού κτιρίου (βλ. παραπάνω). Φαίνεται μάλιστα ότι ο λάκκος του τετραγώνου AL 76 γεμίστηκε με τα ίδια χώματα που βγήκαν κατά το σκάψιμό του. Από το βάθος 9,86 μ. βρέθηκε μία πρώτη σειρά από πλίνθους που είχαν καταπέσει και σχημάτιζαν την επένδυση των τοιχωμάτων ενός πηγαδιού. Οι πλίνθοι αυτές είχαν ύψος 0,50 μ. κατά μέσον όρο και μερικές έφεραν κοιλότητες περίπου τετράγωνες για την ανάβαση και την κατάβαση μέσα στο πηγάδι. Η επίχωση του πηγαδιού έδωσε πολλά θραύσματα από αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τμήματα κορινθιακών κιονοκράνων της ύστερης αρχαιότητας — από τα οποία ένα τουλάχιστον ήταν μάλλον ημιτελές —, κορμών κιόνων από μαύρο λίθο, ραβδωτού κίονα με επικάλυψη κονιάματος, καθώς και πολλά χάλκινα νομίσματα.

Μετά από τέσσερα διαδοχικά στρώματα με πλίνθους αυτού του είδους, ό,τι απέμεινε δηλαδή από το πάνω μέρος των τοιχωμάτων που κατέρρευσε επί τόπου, αποκαλύφθηκε η κορυφή της κυλινδρικής πήλινης επένδυσης του πηγαδιού που σώθηκε κατά χώραν. Η ανασκαφή για λόγους ασφαλείας περιορίστηκε στο εσωτερικό του πηγαδιού, που είχε διάμετρο 0,50 μ. και μπόρεσε να προχωρήσει μόνο μέχρι βάθους 0,90 μ. Η επίχωση του πηγαδιού ήταν του ίδιου στρώματος με αυτό της όλης διαταραγμένης ζώνης και έδινε το ίδιο είδος ευρημάτων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά από βάθος 8,96 μ. τα θεμέλια του νότιου τοίχου του ρωμαϊκού κτιρίου ακουμπούν πάνω σε έναν τοίχο από ξερολιθιά, ύψ. 0,75 μ., κάτω από τον οποίο βρίσκεται το αργιλικό στρώμα, όπου είχε ανοιχθεί το κατώτερο τμήμα του πηγαδιού. Παρά το ότι η ξερολιθιά φαίνεται να είναι το θεμέλιο του ρωμαϊκού τοίχου, πρόκειται μάλλον για έναν παλαιότερο τοίχο ελληνιστικής (;) εποχής.

Τέλος, η αφαίρεση αρκετών μαρτύρων (δυτικά του AN 76, βόρεια του AO 76 και 77, δυτικά του AO και AN 78, βόρεια του AP 78 και δυτικά του AP 79) επέτρεψε τη χωρίς σημαντικά ευρήματα, όπως αναμενόταν άλλωστε, αποκάλυψη της όψης του αξιοσημείωτου αρχιτεκτονικού συγκροτήματος που συνθέτουν η στοά και η πεταλόσχημη κατασκευή, που προσκολλάται σ' αυτήν (Πίν. 58 δ).

ANNE PARIENTE

Ε΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Ε΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Αιμιλίας Μπακούρου. Το υπόλοιπο επιστημονικό προσωπικό αποτελούσαν οι αρχαιολόγοι Καλλιόπη Διαμαντή, Αναστασία Οικονόμου (η οποία όμως απουσίαζε με εκπαιδευτική άδεια στο εξωτερικό), Ιουλία Παπαγεωργίου, Καλλίμαχος Αντωνάκος και η έκτακτη αρχαιολόγος Ευαγγελία Παππή· οι αρχιτέκτονες Γεωργία Μαρίνου, Ανεστέι Παρίση, Αμαλία Ανδρουλιδάκη και η υπομηχανικός Αγγελική Θεοδωροπούλου. Ο συντηρητής έργων τέχνης Σταύρος Παπαγεωργίου, με τα τοπικά συνεργεία συντηρητών του Μυστρά και του Γερακίου, είχε την ευθύνη της συντήρησης του ζωγραφικού διάκοσμου των ναών και των φορητών έργων τέχνης.

Στον τομέα της στερέωσης των μνημείων εργάστηκαν οι αρχιτεχνίτες Ευστράτιος Βαχαβιώλος, Χρήστος Μαρουδάς, Κωνστ. Βαχαβιώλος, Νικόλαος Διακουμέας και Γεώργιος Λαμπέας με τα τοπικά εργατοτεχνικά συνεργεία του Μυστρά, Γερακίου, Καλαμάτας και Μεθώνης.

Η Εφορεία εκτέλεσε έργα στους ακόλουθους τομείς: ανασκαφικές διερευνήσεις, στερέωση-αναστήλωση μνημείων, διαμορφώσεις και καθαρισμούς αρχαιολογικών χώρων, συντήρηση τοιχογραφιών-εικόνων-ξυλογλύπτων[1]. Στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

Σημαντικό έργο εκτελέστηκε στον τομέα του οικοδομικού ελέγχου αρχαιολογικών χώρων και παραδοσιακών οικισμών (π.χ. παλαιάς πόλης Ναυπλίου και Καλαμάτας, Νέου Μυστρά, Κάστρου Μονεμβασίας, Κορώνης, Κυπαρισσίας, Παραλίου Άστρους κ.α.).

Επίσης έγιναν: κηρύξεις μνημείων, καταγραφή μνημείων-εικόνων-εκκλησιαστικών κειμηλίων, αυτοψίες, εγκρίσεις ορίων οικισμών, μελέτες μνημείων, εμπλουτισμός και συστηματικότερη οργάνωση των επιστημονικών αρχείων της Εφορείας, εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης (20 βιβλία από νέες αγορές και 90 από δωρεές).

Οι χρηματοδοτήσεις έργων έγιναν από πιστώσεις δημοσίων επενδύσεων, πιστώσεις με συγχρηματοδότηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (έργα ΠΕΠ και ΜΟΠ), προγραμμάτων ΕΟΚ και ΤΑΠΑ.

Επίσης, η Εφορεία επόπτευσε αλλά και εκτέλεσε έργα και με χρηματοδοτήσεις από εκκλησιαστικά συμβούλια.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Αρχαιολογικός Χώρος Μυστρά

Το εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας συνέχισε το, από ετών, εκτελούμενο έργο της στερέωσης-συντήρησης κτισμάτων του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά και συγκεκριμένα φέτος:

α) Συνεργάστηκε με την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά σε έργα στερέωσης-συντήρησης κτιρίων του Μυστρά.

β) Εκτέλεσε εργασίες συντήρησης λειψάνων κτιρίων, ειδικότερα μικρής έκτασης στερεωτικές εργασίες, στεγανοποιήσεις απολήξεων τοίχων, αρμολογήματα τοιχοποιιών, καθώς επίσης και αποχωματώσεις, διαμορφώσεις μικρής έκτασης και καθαρισμούς.

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά

Το έργο που εκτελέστηκε από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, υπό την καθοδήγηση και εποπτεία του προέδρου της Επιτροπής καθηγητή Στέφανου Σίνου σε συνεργασία με την προϊσταμένη της Εφορείας και μέλος της Επιτροπής Αιμιλία Μπακούρου και υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος μηχανικού Γεωργίας Μαρίνου είναι, σύμφωνα με τον απολογισμό του έργου του προέδρου της Επιτροπής προς την επιτροπή (πρακτικά συνεδρίασης 16ης Ιανουαρίου 1992), το ακόλουθο:

Στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά πραγματοποιήθηκε το 1991 ευρείας εκτάσεως έργο. Κατά το έτος αυτό άρχισαν οι ουσιαστικές αναστηλωτικές εργασίες στο Παλάτι. Οι εργασίες αυτές αφορούσαν στην πτέρυγα της αίθουσας του θρόνου. Έτσι, έγιναν εδώ εργασίες καθαρισμού και αρμολογήματος στο εσωτερικό της τοιχοποιίας και θολοδομίας στη στάθμη του μεσοπατώματος και στο εξωτερικό της τοιχοποιίας του βόρειου τοίχου. Η συμπλήρωση του δυτικού (Πίν. 59 α) και ανατολικού τοίχου της αίθουσας του θρόνου προχώρησε σε ικανοποιητικό ύψος. Στο βόρειο και νότιο τοίχο συμπληρώθηκε η τοιχοδομία και η κατασκευή των ανατολικών φεγγιτών. Εξάλλου, τοποθετήθηκαν τα σίδερα της ανώτερης αγκύρωσης στο βόρειο και νότιο τοίχο.

1. Για το εκτεταμένο έργο που πραγματοποιήθηκε το φετινό χρόνο στο Νομό Μεσσηνίας από το εκεί κλιμάκιο της Εφορείας δεν παραδόθηκαν έγκαιρα οι εκθέσεις εργασιών.

Συμπληρώθηκε επίσης ο βόρειος τοίχος του προθαλάμου της αίθουσας στο κτίριο Δ, καθ' όλη την έκταση της πρώτης του στάθμης. Το πώρινο πλαίσιο του ανατολικού πλευρικού παραθύρου της κόγχης του θρόνου κατασκευάσθηκε και προχωρεί η κατασκευή και του δυτικού αντίστοιχου παραθύρου.

Στην Παντάνασσα τοποθετήθηκαν μαρμάρινοι αμφικιονίσκοι και υαλοστάσιο στο παράθυρο της βόρειας κεραίας του υπερώου και αποκαταστάθηκε έτσι η αρχική μορφή του τρίλοβου παραθύρου. Τοποθετήθηκε επίσης μαρμάρινο πλαίσιο στη βόρεια θύρα του νάρθηκα και νέα δρύινα θυρόφυλλα στις δύο βόρειες θύρες του ναού. Στην κύρια πύλη της μονής κατασκευάσθηκε πώρινο πλαίσιο και τοποθετήθηκαν νέα δρύινα θυρόφυλλα. Τέλος, επισκευάσθηκαν τα παλαιά κεραμίδια της στέγης του ναού. Επισκευή κεραμιδιών έγινε και στο ναό του Αγίου Νικολάου.

Ευρείας έκτασης ήταν και οι στερεωτικές εργασίες στα τείχη. Στην Παντάνασσα περατώθηκε η στερέωση του τείχους της μονής. Στην κάτω πόλη συνεχίσθηκαν οι εργασίες στερέωσης του περιμετρικού τείχους, κυρίως κάτω από τη Μητρόπολη του Αγίου Δημητρίου. Συνεχίσθηκαν, επίσης, οι εργασίες στερέωσης στο Κάστρο. Εδώ, οι εργασίες εντοπίσθηκαν στο τείχος και τον πύργο του επάνω εσωτερικού περιβόλου.

Αλλά σημαντικές ήταν και οι εργασίες έργων υποδομής του αρχαιολογικού χώρου. Εκτός από την κατασκευή νέου τοίχου αντιστήριξης τού δρόμου προς το Παλάτι, στα δυτικά του παρεκκλησίου του Παλατιού, εκτελέσθηκε το έργο ύδρευσης της άνω πόλης. Για το σκοπό αυτό κατασκευάσθηκε ενδιάμεση δεξαμενή έξω από την Παντάνασσα και νέα ηλεκτρική εγκατάσταση στην ίδια τη μονή. Η ηλεκτρική αυτή εγκατάσταση έχει προβλεφθεί να είναι επαρκής και για άλλες, μελλοντικές χρήσεις της μονής, για φωτισμό και κλιματισμό της εκκλησίας κτλ.

Σπάρτη

Οδός Τριακοσίων (οικόπεδο Ελευθ. Ρήγου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής το έτος 1984, είχε αποκαλυφθεί ναός βυζαντινών χρόνων, καθώς και χριστιανικοί τάφοι επάνω από λείψανα παλαιότερων εποχών (Πίν. 59 β).

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής η Εφορεία, λόγω της σπουδαιότητας του ναού, εισηγήθηκε τη διατήρηση του μνημείου και προώθησε τις διαδικασίες για την απαλλοτρίωση του χώρου.

Με την ευκαιρία της ολοκλήρωσης της απαλλοτρίωσης, το έτος 1991, η Εφορεία προχώρησε σε καθαρισμό και γενική διευθέτηση του χώρου. Ακολούθως, εκτέλεσε εργασίες στερέωσης των αποκαλυφθέντων λειψάνων και στεγανοποίησης των απολήξεων των τοίχων.

Σύμφωνα με την ανασκαφέα και μελετήτρια του ευρήματος Αρ. Καββαδία[2], στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα δύο οικοδομικών φάσεων τρίκλιτου ναού, που πιθανότατα ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Το μνημείο έφερε στα δυτικά νάρθηκα, ενώ στα ανατολικά το Ιερό διαμορφωνόταν τριμερές με ημικυκλικές αψίδες. Οι τοίχοι του, κτισμένοι με αργολιθοδομή, με πλούσια χρήση πλίνθων στους αρμούς και με σπόλια σε β΄ χρήση, σώζονται μέχρι ύψους 1 μ.

Στις εσωτερικές παρειές των τοίχων σώζονται κατά τόπους επιχρίσματα, σπαράγματα τοιχογραφιών και ίχνη ορθομαρμάρωσης. Κατά χώραν σώζονται η Αγία Τράπεζα και η τράπεζα της πρόθεσης.

Στη βόρεια πλευρά του μνημείου βρέθηκαν τμήματα πεσσών και παραστάδων, στοιχεία που υποδεικνύουν την πιθανή ύπαρξη εκεί στοάς ή πλαγιονάρθηκα.

Στα δυτικά του ναού ήλθαν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που πιθανώς ανήκαν σε προσκτίσματα.

Σε όλο το χώρο της ανασκαφής, μέσα και έξω από την εκκλησία και ειδικότερα στο νάρθηκα, στα δυτικά προσκτίσματα, στη νότια πλευρά του μνημείου και στη βόρεια στοά, ανασκάφηκαν τάφοι κιβωτιόσχημοι, ασύλητοι, με πενιχρά κτερίσματα.

Δύο αρράβδωτοι κίονες που ανήκουν πιθανώς στη δεύτερη οικοδομική φάση του μνημείου, βρέθηκαν ο ένας στη δυτική πλευρά έξω από το ναό και ο άλλος ενσωματωμένος σε μεταγενέστερη επισκευή-μετατροπή της βόρειας στοάς σε κλειστό χώρο.

Τα ευρήματα της ανασκαφής ήταν: εφυαλωμένη κεραμική, μαρμάρινα γλυπτά θραύσματα επιστυλίου τέμπλου και επιθημάτων παραθύρων, χάλκινα μικροαντικείμενα και νομίσματα. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στα μεσοβυζαντινά χρόνια, ενώ οι μεταγενέστερες προσθήκες καθώς και ευρήματα του στρώματος αυτού επιτρέπουν τη διατύπωση της άποψης ότι ο χώρος εξακολούθησε να βρίσκεται σε χρήση και στα ύστερα κομνήνεια χρόνια.

Το εύρημα του οικοπέδου Ελευθ. Ρήγου είναι εξαιρετικά σημαντικό, δεδομένης της αποσπασματικής και περιορισμένης μέχρι σήμερα γνώσης της τοπογραφίας της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας, της βυζαντινής δηλαδή πόλης της Σπάρτης που άκμασε πριν από την

2. Το παρόν λήμμα συντάχθηκε βάσει της ανασκαφικής έκθεσης της αρχαιολόγου Αρ. Καββαδία-Σπονδύλη, η οποία παρουσίασε τα πορίσματα της μελέτης της στο Ε΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης στη Μονεμβασία το 1992 με θέμα: Λακεδαιμονία: Νέα αρχαιολογικά ευρήματα στη βυζαντινή Σπάρτη, καθώς και σε διάλεξή της στην Πνευματική Εστία Σπάρτης την άνοιξη του 1994.

ίδρυση του Μυστρά: η βασιλική, η λεγόμενη του Οσίου Νίκωνα, λείψανα βασιλικών και βυζαντινών τειχών στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης, τα βυζαντινά λουτρά του οικοπέδου Δίπλα (που χρονολογούνται στον 12ο αι.), το τρίκογχο του οικοπέδου Θεοδοσόπουλου-Καρύδη στη Σπάρτη και άλλα σποραδικά και αποσπασματικά ευρήματα είναι τα ελάχιστα στοιχεία από τη φυσιογνωμία της χαμένης αυτής πόλης που είναι γνωστά.

Μαγούλα

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Πρόκειται για ναό μεταβυζαντινών χρόνων, που θα πρέπει να κτίσθηκε το 17ο αι.[3]. Ο αρχιτεκτονικός του τύπος αποτελεί συνδυασμό τρίκλιτης καμαροσκέπαστης βασιλικής και σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού. Στα βορειοανατολικά του ναού ανοίγεται σπηλαιώδης χώρος όπου έχουν εντοπισθεί τοιχογραφίες βυζαντινών χρόνων.

Στην τοιχοποιία του ναού έχουν εντοιχισθεί, σε β΄ χρήση, αρχιτεκτονικά γλυπτά.

Το μνημείο εσωτερικά είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες που χρονολογούνται στο 17ο-18ο αι.

Το 1978[4] είχαν γίνει εργασίες ανακεράμωσης και μερικής στεγανοποίησης της στέγης του ναού. Λόγω της θέσης του όμως στην όχθη του ποταμού Κνακίονα (Μαγουλίτσα) και κάτω από πυκνά φυλλώματα πλατάνων, καθώς και λόγω της επαφής στα ανατολικά του νεότερου ενοριακού ναού της κοινότητας Μαγούλας, το μνημείο έχει σοβαρότατα προβλήματα υγρασίας, με αποτέλεσμα να ανακύψει η ανάγκη εκτέλεσης εκ νέου εργασιών ανακεράμωσης και στεγανοποίησης της στέγης, καθώς και των τοιχοποιιών, και αντιμετώπισης προβλημάτων του περιβάλλοντος χώρου του. Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες εξυγίανσης και στεγανοποίησης της ανωδομής των καμαρών και του τρούλου και ακολούθησε η επικεράμωση. Συγκεκριμένα έγιναν: απομάκρυνση της κεράμωσης και των φερτών υλικών από την ανωδομή των καμαρών, αρμολόγημα των θολιτών, διάστρωση μονωτικού υλικού (ελαφρόπετρα) μέχρι τη στάθμη των στεγών, διάστρωση τσιμεντοκονίας, τοποθέτηση χυτού μονωτικού υλικού (ασφαλτικό) και, τέλος, τοποθέτηση βυζαντινών κεραμιδιών «κολυμβητών».

Η ξύλινη στέγη που στέγαζε νεότερο παρεκκλήσι στο μήκος της βόρειας πλευράς του ναού και η οποία προκαλούσε προβλήματα υγρασίας στο ναό και αλλοίωνε αισθητικά την αυθεντική μορφή του, αποκρύβοντας τη βόρεια όψη, καθαιρέθηκε. Διατηρήθηκε όμως τμήμα της στην ανατολική πλευρά, για να στεγάζει τις τρεις κόγχες του παρεκκλησίου.

Στα δυτικά του ναού υπήρχε μεταγενέστερος νάρθηκας ο οποίος στα νεότερα χρόνια παρασύρθηκε από τα νερά του ποταμού που πλημμύρισε. Από το ζωγραφικό διάκοσμο του νάρθηκα έχουν διασωθεί λείψανα τοιχογραφιών εξωτερικά του δυτικού τοίχου του ναού. Προκειμένου να προστατευθούν αποφασίστηκε η κατασκευή στεγάστρου (στα δυτικά του ναού). Γι' αυτό το λόγο έγιναν ανασκαφικές εργασίες στα δυτικά και νότια του ναού για την ανεύρεση της αρχικής στάθμης του δαπέδου.

Επίσης, απομακρύνθηκαν επιχωματώσεις και ρίζες δένδρων περιμετρικά του ναού και σε απόσταση 20 μ., τα οποία είχαν συσσωρευτεί και λόγω της κατασκευής της πλατείας που βρίσκεται δίπλα στο μνημείο. Παράλληλα, κατόπιν αδείας της δασικής υπηρεσίας, κόπηκαν και εκριζώθηκαν επτά πλατάνια για την προστασία του μνημείου και τον επαρκή ηλιασμό και αερισμό του.

Βορδόνια (συνοικισμός Σουλήνας)

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του μνημείου αποτελεί παραλλαγή[5] του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και υπερώο ναού και ανάγεται στον όψιμο 19ο αι.

Στα ανατολικά απολήγει σε τρίπλευρες πλάγιες αψίδες, ενώ η κεντρική είναι πεντάπλευρη. Ο τρούλος εδράζεται σε υψηλό οκταγωνικό τύμπανο, σε κάθε πλευρά του οποίου διανοίγεται ζεύγος μονόλοβων παραθύρων. Η τοιχοποιία αποτελείται στο μεγαλύτερο μέρος της από αργούς λίθους. Όμως οι αψίδες του Ιερού, τα περιθυρώματα και τα τοξωτά ανώφλια των ανοιγμάτων και οι ακμές των τοίχων του ναού, καθώς και το πενταώροφο κωδωνοστάσιο, προσαρτημένο στη δυτική πλευρά, έχουν οικοδομηθεί επιμελημένα, από λαξευμένους λίθους. Οι εξωτερικές επιφάνειες είναι ανεπίχριστες με εξαίρεση αυτές του τρούλου.

Ο ναός εσωτερικά είναι επιχρισμένος και κοσμημένος με πλήθος κυματίων. Στο ναό φυλάσσονται εικόνες λαϊκής τέχνης του 19ου αι., πολλές από τις οποίες έχουν ζωγραφιστεί από την οικογένεια των Ζωγράφων, που ο ιδρυτής της, Παναγιώτης Ζωγράφος, είναι ο

3. ΑΕ 1969, σ. 10-11.

4. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 156.

5. Η παραλλαγή αυτή έχει χαρακτηρισθεί ως «οκτάστυλος» σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 112-116.

γνωστός ζωγράφος των «Απομνημονευμάτων» του Μακρυγιάννη[6].

Κατά το χρόνο αυτό συνεχίστηκαν οι στερεωτικές επεμβάσεις στο ναό, σύμφωνα με τη μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης που εκπονήθηκε από τους Ι. Κίζη, αρχιτέκτονα και Χ. Φουρνιώτη, πολιτικό μηχανικό, και εγκρίθηκε από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΥΠΠΟ/ΔΑ-ΒΜΜ/46106/1583/26.10.1987). Οι εργασίες χρηματοδοτήθηκαν από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο. Συγκεκριμένα, αφού απομακρύνθηκε η επικάλυψη της στέγης και κατασκευάσθηκε σενάζ περιμετρικά στις στέψεις της τοιχοποιίας, έγινε επίστρωση με οπλισμένη τσιμεντοκονία και, τέλος, ανακατασκευάσθηκε η στέγη, σύμφωνα με τις κλίσεις της παλαιότερης. Για την επικάλυψή της χρησιμοποιήθηκαν κοίλου τύπου κεραμίδια.

Γεράκι

Στερεωτικές επεμβάσεις στα αστικά κτίρια του κάστρου

Στη διάρκεια του χρόνου αυτού πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες και στεγανοποιήσεις τοίχων σε ερειπωμένα αστικά κτίρια που βρίσκονται στα δυτικά του κάστρου του Γερακίου. Επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν σε οικίες στα βόρεια και ανατολικά του ναού της Αγίας Παρασκευής και σε άλλες στα ανατολικά του ναού της Αγίας Αικατερίνης. Επίσης, ανάλογες εργασίες έγιναν και στον ερειπωμένο, ανώνυμο σήμερα, μονόχωρο ναό που βρίσκεται στα βορειοδυτικά της Αγίας Παρασκευής.

Ειδικότερα, αφού έγινε προσεκτικός καθαρισμός των αρμών, ακολούθησε ανακατασκευή των αρμολογημάτων. Συμπληρώσεις στοιχείων πραγματοποιήθηκαν μόνο όπου κρίθηκε απαραίτητο για τη στατική επάρκεια των κτισμάτων. Τέλος, για την εξασφάλιση των κτισμάτων και για τη διευκόλυνση της απορροής των ομβρίων υδάτων έγινε στεγανοποίηση των άνω απολήξεων των τοίχων με τη χρήση στρώματος τσιμεντοκονίας.

Μολάοι

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου «Παναγίας στου Κοκκολάκη»

Πρόκειται για μονόχωρο ναό, σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο, που έχει οκταγωνικό εξωτερικά τύμπανο, στο οποίο ανοίγονται μονόλοβα παράθυρα. Ο κύριος όγκος του μνημείου κατασκευάστηκε στις αρχές του 19ου αι. Όμως, στη βόρεια πλευρά του ναού σώζεται τοίχος με πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο, ο οποίος ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους και αποτελεί κατάλοιπο του αρχικού σώματος του ναού. Στη δυτική πλευρά υπάρχει επιμήκης καμαροσκέπαστη προσθήκη (νάρθηκας) του 19ου αι.

Στη διάρκεια του τρέχοντος έτους ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επισκευής και συντήρησης του ναού, οι οποίες είχαν αρχίσει το προηγούμενο έτος και χρηματοδοτήθηκαν από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο, σύμφωνα με τεχνική έκθεση που εκπονήθηκε από την Εφορεία. Συγκεκριμένα, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

α) Καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα εξωτερικά και εσωτερικά του κυρίως ναού, καθώς και της δυτικής καμαροσκέπαστης προσθήκης. Αποχωματώθηκε η βόρεια πλευρά του ναού και του νάρθηκα, η οποία ήταν επιχωματωμένη μέχρι βάθους 0,60 μ. περίπου κάτω από το γείσο της στέγης. Ακολούθως αρμολογήθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι του μνημείου. Οι επιφάνειες όπου υπήρχαν λαξευτοί δόμοι, ορθογωνικής διατομής από πωρόλιθο, παρέμειναν ανεπίχριστες, ενώ οι υπόλοιπες επιχρίσθηκαν μερικώς έτσι ώστε να είναι εμφανής η λιθοδομή, πλην της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού όπου διασώζεται ο βυζαντινών χρόνων κεραμοπλαστικός διάκοσμος.

β) Αποξηλώθηκαν τα νεότερα δάπεδα στο εσωτερικό του ναού και κατασκευάστηκαν νέα από σχιστολιθικές ορθογώνιες πλάκες διαφόρων μεγεθών.

γ) Επισκευάστηκε η ρηγμάτωση που εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική γωνία του κυρίως ναού, με την τοποθέτηση λίθων-«κλειδιών», αφού προηγουμένως έγινε καθαρισμός της ρωγμής και χρήση ισχυρών συνδετικών κονιαμάτων.

δ) Στεγανοποιήθηκε η βόρεια πλευρά της δυτικής προσθήκης. Ειδικότερα, αφού αφαιρέθηκαν τα μπάζα, σε απόσταση 1 μ. και σε βάθος μέχρι και τα θεμέλια του τοίχου, τοποθετήθηκε στον πυθμένα του αυλακιού και στην εξωτερική παρειά του τοίχου ισχυρό τσιμεντοκονίαμα με στεγανωτικό υλικό, ώστε να δημιουργηθεί αγωγός απορροής των ομβρίων υδάτων. Απομακρύνθηκε η πατητή τσιμεντοκονία και τα μπάζα που κάλυπταν την καμάρα της δυτικής προσθήκης, εξυγιάνθηκε και αρμολογήθηκε η λιθοδομή και επιστρώθηκε με γκρο μπετόν με την παρεμβολή στεγανωτικής μεμβράνης.

ε) Τέλος, πλακοστρώθηκε το προαύλιο του ναού με σχιστολιθικές πλάκες ακανόνιστου σχήματος.

Μάνη, Κουλούμι

Ναός των Ταξιαρχών (ή Αγίων Ασωμάτων)

Βρίσκεται κοντά στο χωριό Κουλούμι, της κοινότητας Μίνας, στη λακωνική Μάνη. Πρόκειται για δικιόνιο, σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο ναό του

6. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 130, Πίν. 81 β.

13ου αι., με νάρθηκα. Στα ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες με ένα μονόλοβο παράθυρο. Η τοιχοποιία του, η οποία είναι αμελής, αποτελείται από αργούς λίθους και πλίνθους. Η βόρεια πλευρά του ναού είναι επιμελέστερα κατασκευασμένη και διασώζει λίθους από αρχαία κτίρια και κεραμοπλαστικά στοιχεία.

Στον οκτάπλευρο, εξωτερικά, τρούλο, τέσσερα τυφλά αψιδώματα εναλλάσσονται με τέσσερα μονόλοβα παράθυρα, ενώ στις γωνίες έχουν εντοιχισθεί μαρμάρινοι ψευδοκιονίσκοι. Στη μέση της δυτικής πλευράς του ναού υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο.

Στο εσωτερικό, τα τόξα που ανέχουν τον τρούλο συνδέονται μεταξύ τους με μαρμάρινους ελκυστήρες με ανάγλυφη διακόσμηση, στοιχείο χαρακτηριστικό της μανιάτικης ναοδομίας. Το τέμπλο, κατά το μεγαλύτερο μέρος του κατασκευασμένο στα τέλη του 19ου αι., είναι μαρμάρινο. Διασώζει θωράκια με πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση (πυροστρόβιλους, σταυρούς, φυτικά και ζωικά θέματα), που χρονολογούνται στους νεότερους χρόνους. Ο ναός κάτω από το ασβέστωμα διασώζει υπολείμματα τοιχογραφιών που χρονολογούνται στο 13ο ή 14ο αι.

Κατά τη διάρκεια του 1991 στο ναό των Ταξιαρχών, πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

α) Απομακρύνθηκε η στέγη του νάρθηκα και της δυτικής κεραίας, καθώς και των νοτιοδυτικών και βορειοδυτικών διαμερισμάτων, οι οποίες αποτελούνταν από σχιστόπλακες. Καθαρίστηκαν από τις επιχωματώσεις οι αντίστοιχες ανωδομές των καμαρών (Πίν. 59 γ).

β) Κατασκευάστηκαν εσωτερικά υποστυλώματα για τη στήριξη της καμάρας του νάρθηκα, η οποία παρουσίασε πολλαπλές ρωγμές λόγω της πρόχειρης κατασκευής της με μικρούς λίθους.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών εξυγίανσης της ανωδομής παρατηρήθηκαν νέες τριχοειδείς ρωγμές στην εσωτερική πλευρά της καμάρας, καθώς και διεύρυνση των ήδη υπαρχουσών ρηγματώσεων. Από την ανάλυση του τρόπου κατασκευής της καμάρας διαπιστώθηκε ότι αυτή είχε καταρρεύσει και ανακατασκευαστεί πρόσφατα, πιθανότατα στις αρχές του 20ού αι. Μετά τον καθαρισμό της τοποθετήθηκε τσιμεντοκονία. Τέλος, ενισχύθηκε με κέλυφος από οπλισμένο σκυρόδεμα σε συνδυασμό με κατασκευή συνδέσμων για την παραλαβή των διατμητικών τάσεων, προκειμένου αφ' ενός να συγκρατηθεί δια αναρτήσεως η υπάρχουσα καμάρα και αφ' ετέρου να διαβιβασθούν κατακόρυφα τα φορτία της καμάρας στους πλάγιους τοίχους. Σημειώνεται ότι στη δυτική πλευρά ως τοίχος στήριξης της καμάρας λειτουργεί ο δυτικός τοίχος του ναού, ο οποίος προς το παρόν κρίνεται στατικά επαρκής, αν και φέρει ρηγματώσεις που πρέπει μελλοντικά να επισκευασθούν, στην ανατολική όμως πλευρά τα φορτία μεταβιβάζονται έκκεντρα στους δύο υποκείμενους πεσσούς στο εσωτερικό του ναού. Η λύση αυτή ενδεχομένως προέκυψε από μετασκευή του ναού και γι' αυτόν το λόγο κατέστη στατικά ανεπαρκής. Οι παραπάνω εργασίες στην καμάρα του νάρθηκα κρίθηκαν αναγκαίες για την αποφυγή του κινδύνου κατάρρευσης.

γ) Έγιναν εργασίες στερέωσης και συγκεκριμένα αποκατάστασης ρωγμής με λιθοσυρραφή στο αέτωμα της δυτικής κεραίας του ναού. Η δυτική αυτή καμάρα, εσωτερικά, παρουσιάζει εκτεταμένη ρηγμάτωση η οποία θα αντιμετωπισθεί τον επόμενο χρόνο.

Προκειμένου να ολοκληρωθεί η φάση αυτή των επεμβάσεων, πρέπει να γίνουν οι παρακάτω εργασίες: στεγανοποίηση, στερέωση και επικεράμωση του τρούλου και των τριών άλλων κεραιών του σταυρού. Επίλυση του στατικού προβλήματος της κόγχης της πρόθεσης, καθώς και η προαναφερθείσα στήριξη της δυτικής κεραίας.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Στρατώνες Καποδίστρια

Το οικοδόμημα αυτό είναι έργο του ιθακήσιου αρχιτέκτονα Λάμπρου Ζαβού και πρόκειται για τους πρώτους στρατώνες που κτίσθηκαν την περίοδο του Καποδίστρια στην Ελλάδα. Μέχρι το 1969 ήταν ιδιοκτησία του Ελληνικού Στρατού, στη συνέχεια περιήλθαν στο Δήμο του Άργους. Το κτίριο έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την ΥΠΠΕ/ΑΡΧΑ101/Α/Φ04/3500/78/24.1.78. Το 1983 εκπονήθηκε μελέτη από τον αρχιτέκτονα Σ. Κυδωνιάτη για τη μετατροπή του κτιρίου σε πολιτιστικό κέντρο και μουσείο. Με υπουργική απόφαση (ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Β2/Φ21Α/1300/63/2.3.84) αποφασίστηκε η αποκατάσταση και μετατροπή του κτιρίου για δημιουργία πολιτιστικού κέντρου και για εγκατάσταση βυζαντινού και λαογραφικού μουσείου, ενώ με την υπουργική απόφαση Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β2/Φ21-05/29711/382/30.6.89 εγκρίθηκε η εγκατάσταση στο κτίριο μουσείου βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης. Ακολούθως, ορίστηκε η συγκρότηση επιτροπής για την εποπτεία και την προώθηση εργασιών αποκατάστασης του κτιρίου, οι οποίες εκτελούνται μέσω προγραμματικής σύμβασης που καταρτίστηκε μεταξύ του Δήμου Άργους και του Υπουργείου Πολιτισμού (ΤΑΠΑ) και σύμφωνα με τις σχετικές, εγκεκριμένες από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης του Υπουργείου Πολιτισμού, μελέτες.

Το 1991 το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Άργους, με την αριθ. πρωτ. 355/91 ΑΔΣ απόφασή του,

παραχώρησε ολόκληρη τη δυτική πτέρυγα των Στρατώνων στο Υπουργείο Πολιτισμού, προκειμένου να στεγαστεί το βυζαντινό μουσείο της πόλης.

Το έργο άρχισε το 1989 και εκτελέσθηκαν τα ακόλουθα, που αναφέρονται συνοπτικά: 1) Καθαιρέσεις ξύλινων ετοιμόρροπων στεγών. 2) Καθαίρεση παλαιάς ξύλινης κατασκευής (κιόσκι) και κατασκευή νέας. 3) Καθαίρεση τμήματος λιθοδομής στο επάνω μέρος των τοίχων, κατασκευή από οπλισμένο σκυρόδεμα «σενάζ», για την τοποθέτηση της στέγης. 4) Κατασκευή ξύλινης στέγης και επικάλυψή της με κοίλου τύπου παλαιά κεραμίδια κατά το «κολυμβητό σύστημα».

Κατά το 1990-1991 πραγματοποιήθηκαν εργασίες οι οποίες στόχευαν στην αποκατάσταση της αντοχής των λιθοδομών του κτιρίου. Σημειώνεται ότι οι λιθοδομές παρουσίαζαν φθορά των συνδετικών κονιαμάτων, κενά στη μάζα τους και περιορισμένης έκτασης παραμορφώσεις (φουσκώματα, στρεβλώσεις) που οφείλονται: α) στην πάροδο του χρόνου (φυσική γήρανση), β) στην έκπλυση των συνδετικών κονιαμάτων από τα νερά της βροχής που έμπαιναν από την κατά καιρούς φθαρμένη στέγη, γ) στο πλήθος των ανοιγμάτων (των παλαιότερων, της ανατολικής όψης, πρόχειρα τοιχισμένων και των μεταγενέστερων), δ) στην επιβάρυνση των λιθοδομών με τα φορτία και τις ωθήσεις από την πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα του ισογείου, ε) στις παλαιότερες επεμβάσεις σ' αυτές (κακότεχνες επισκευές, διάνοιξη νέων ανοιγμάτων κτλ.), στ) στους κραδασμούς από τα διερχόμενα βαρέα οχήματα, που προσβάλλουν ιδιαίτερα την ανατολική πτέρυγα, η οποία βρίσκεται κάτω από τη στάθμη του πλευρικού δρόμου, ζ) στην ενέργεια των σεισμών κτλ. Έτσι: 1) Καθαιρέθηκαν τα εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα των τοίχων του μνημείου (αφού αφέθηκαν μάρτυρες για την επανεπίχριση). 2) Καθαιρέθηκαν τα ξύλινα κουφώματα και τα σιδηρά κιγκλιδώματα (αφού αριθμήθηκαν) και διαφυλάχθηκαν. 3) Έγιναν εργασίες καθαρισμού των αρμών και των ρωγμών της τοιχοποιίας από τα σαθρά υλικά, σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο βάθος. 4) Επισκευάσθηκαν και συμπληρώθηκαν τα κενά της τοιχοποιίας (αργολιθοδομή με τσιμεντοκονία) και έγιναν αρμολογήματα. 5) Υποδηλώθηκαν τα παλαιότερα, κλειστά σήμερα, ανοίγματα της ανατολικής όψης με ενσφήνωση φύλλων χαλκού στον αρμό, με κατάλληλο τρόπο ώστε να μη φαίνεται μετά την επίχριση της λιθοδομής. 6) Διαμορφώθηκαν ή επισκευάσθηκαν πλαίσια ανοιγμάτων των τοίχων, καθώς και τα στηθαία των κλιμάκων με τα ανάλογα κατά περίπτωση υλικά. 7) Εφαρμόσθηκαν τσιμεντενέματα υπό πίεση.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ-ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ - ΕΙΚΟΝΩΝ - ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μυστρά

Μητρόπολη

Στη Μητρόπολη (Άγιο Δημήτριο) του Μυστρά συνεχίσθηκαν και το φετινό χρόνο και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκάλυψης και συντήρησης των τοιχογραφιών που επισημάνθηκαν στον τρούλο του ναού πριν από δύο περίπου χρόνια.

Πρόκειται για ζωγραφική άγνωστη μέχρι σήμερα, η οποία σώζεται μόνο στον τρούλο, δεν ανήκει στη γνωστή βυζαντινή ζωγραφική του τελευταίου τετάρτου του 13ου και των αρχών του 14ου αι., που καλύπτει τις κάτω επιφάνειες του ναού, αλλά αποτελεί μεταγενέστερη φάση, η οποία βεβαίως είναι πολύ προγενέστερη των λίγων τοιχογραφιών του 18ου αι. που σώζονται στο χώρο του Ιερού. Αποκαλύφθηκε πλήρες το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου με τον Παντοκράτορα στο κέντρο (Πίν. 60 α). Σε δεύτερη ζώνη, γύρω, ολόσωμοι άγγελοι και μεταξύ αυτών η Θεοτόκος και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, στα ανατολικά και δυτικά αντίστοιχα. Σε τρίτη ζώνη και ανάμεσα στα παράθυρα έχουν απεικονισθεί ανά δύο οι προφήτες. Τέλος, στα σφαιρικά τρίγωνα οι ευαγγελιστές.

Μια πρώτη θεώρηση της εικονογραφίας του τρούλου επιτρέπει το συμπέρασμα ότι αναφέρεται στην ενσάρκωση του *Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος*, όπως φανερώνει η παρουσία της Θεοτόκου, το κείμενο του ειληταρίου του Προδρόμου, αλλά και των προφητών, καθώς και αντικείμενα που αυτοί κρατούν.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της ζωγραφικής αυτής αποδίδουν τις μορφές ρωμαλέες αλλά με ευγένεια και ήθος, που η απόδοση του όγκου τους τονίζεται και με τις πλατιές φόρμες των ρούχων. Στα ροδαλά πρόσωπα οι λαδοπράσινες σκιές είναι λίγες στα πλάγια, όπως λίγες είναι και οι άσπρες γραμμές των φώτων. Η χρήση των χρωμάτων παραπέμπει σε παραδείγματα από την Οδηγήτρια. Όλα τα στοιχεία της ζωγραφικής αυτής δείχνουν ότι μιμείται ή συνθέτει τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τρούλων παλαιολόγειας εποχής και συγκλίνουν σε χρονολόγηση στο 15ο αι.[7].

Οι εργασίες συντήρησης που έγιναν μετά την αποκάλυψη των τοιχογραφιών περιλάμβαναν καθαρισμούς από άλατα κτλ., στερεώσεις του υποστρώματος της

7. Οι τοιχογραφίες θα μελετηθούν από την υπογράφουσα και θα παρουσιασθούν εκτενέστερα αλλού.

ζωγραφικής, συγκρατήσεις των ορίων των παραστάσεων με κονιάματα σε ουδέτερο χρώμα και, τέλος, αισθητική παρουσίαση.

Παντάνασσα

Στη διάρκεια του έτους αυτού συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου του ναού με στόχο την αντιμετώπιση των πολλαπλών προβλημάτων του.

Στο νάρθηκα[8], όπου ως γνωστόν σώζονται τοιχογραφίες όψιμης μεταβυζαντινής τέχνης[9], και συγκεκριμένα στα τύμπανα του νότιου και δυτικού τοίχου, πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις του υποστρώματος των τοιχογραφιών. Στο τμήμα της καμάρας που εκτείνεται από το ενισχυτικό σφενδόνιο και προς Ν. έγιναν συγκρατήσεις του υποστρώματος των τοιχογραφιών με κονίαμα, στερεώσεις με κόλλα ειδικού τύπου, καθαρισμοί της ζωγραφικής επιφάνειας από άλατα, με μηχανικό τρόπο, και εν τέλει αισθητική παρουσίαση. Επιπλέον, σε όλα τα χαμηλά τμήματα των τοίχων του νάρθηκα έγινε αφαίρεση του τσιμέντου που είχε χρησιμοποιηθεί παλαιότερα για τη συγκράτηση των τοιχογραφιών και αντικατάστασή του με κονίαμα με ουδέτερο χρωματικό τόνο.

Στο ανατολικό τμήμα του ναού, και συγκεκριμένα στο Ιερό, στο ύψος του υπερώου, καθώς και στην ανατολική κεραία του σταυρού[10], όπου διασώζεται η βυζαντινών χρόνων, αρχική, διακόσμηση του ναού, προβλήματα αυξημένης συγκέντρωσης υγρασίας υπαγόρευσαν την απομάκρυνση των παλαιών κονιαμάτων και την ανακατασκευή νέων. Ακολούθως, σε ορισμένα σημεία, έγιναν εκ νέου εργασίες αισθητικής παρουσίασης (Πίν. 60 β-γ, 61 α).

Άγιοι Θεόδωροι

Κατά τη διάρκεια του φετινού χρόνου συνεχίσθηκαν οι εργασίες συντήρησης της ζωγραφικής του ναού, οι οποίες είχαν αρχίσει τον προηγούμενο χρόνο. Ειδικότερα, εκτελέσθηκαν εργασίες καθαρισμού των παραστάσεων του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου του ναού, από τις ιδιαίτερα αυξημένες επικαθήσεις αλάτων. Εξαιτίας αυτού ο καθαρισμός δεν προχώρησε σε βάθος.

Σπάρτη

Οδός Κλεομβρότου

Στο εργαστήριο συντήρησης του αρχαιολογικού χώρου Μυστρά ολοκληρώθηκε το φετινό χρόνο η συντήρηση, αποκατάσταση και ανάδειξη: α) επιτύμβιου ψηφιδωτού και β) τριών τμημάτων ψηφιδωτών πλαισίων δαπέδου, που αποκαλύφθηκαν στο τέλος του 1988-αρχές 1989 στην παραπάνω οδό, εμπρός από τον αριθμό 34 και σε βάθος 1,80 μ. περίπου, κατά τις εργασίες της ΔΕΥΑΣ για το αποχετευτικό έργο της Σπάρτης[11].

Το επιτύμβιο ψηφιδωτό, διαστ. 2,74x0,98 μ. περίπου, το οποίο είχε διμερή διαμόρφωση, δυτικά το κείμενο της επιγραφής και ανατολικά μεγάλο, ανισοσκελή, λατινικού τύπου σταυρό, κάλυπτε τον τάφο του Επισκόπου Στεφάνου, σύμφωνα με την επιγραφή:

ϕKYMHTHPION TOY
THN OCIAN MNH
EΠCKS CTEΦANϬ
TOY EK TΩM AΠOCTO
OC ANEΠAYCATO M..
NOC NOENBPIOY K<
INΩS TETAPTHϕ

Η χρονολόγηση του επιτύμβιου ψηφιδωτού, μετά από την παλαιογραφική και τεχνοτροπική θεώρησή του, οδηγεί σε ιουστινιάνεια χρόνια και στο συσχετισμό με τα επιτύμβια ψηφιδωτά καλύμματα τάφων, ναών και νεκροπόλεων της Βόρειας Αφρικής κυρίως[12].

Ο τάφος του Επισκόπου, ο οποίος είχε προσανατολισμό από ΒΔ.-ΝΑ., ήταν σφραγισμένος με το επιτύμβιο ψηφιδωτό και καλυπτόταν από μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 2,20x0,87μ., βρέθηκε εντελώς κενός. Ήταν κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,20x0,58, βάθ. 1,18 μ., κτισμένος με αργολιθοδομή, ισχυρό κονίαμα και παρεμβολή σειρών πλίνθων.

Εσωτερικά ήταν επιχρισμένος και είχε δάπεδο από μεγάλες πήλινες πλάκες με διπλές αυλακώσεις, σχήματος Χ, με ελαφρά καμπυλούμενες τις άκρες τους.

Ο τάφος είχε διανοιχθεί στο ψηφιδωτό δάπεδο του κτιρίου παλαιοχριστιανικών χρόνων, που θα πρέπει να

8. S. Duzrenne, Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra, Paris 1970, σ. 25.

9. Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς, Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο, Αθήνα 1987, σ. 101-107.

10. Πλατυτέρα, Ανάληψη, Εις Άδου Κάθοδος, Βαϊφόρος.

11. Λόγω του ότι η Εφορεία δεν κατέθεσε τα πεπραγμένα του 1989 θα αναφερθούν εδώ συνοπτικά στοιχεία των ευρημάτων.

12. Το εύρημα, καθώς και γενικότερες παρατηρήσεις παρουσιάσθηκαν από την υπογράφουσα στο επιστημονικό συνέδριο «Νέες πόλεις επάνω σε παλιές, το παράδειγμα της Σπάρτης», που πραγματοποιήθηκε το Φεβρουάριο του 1994 στη Σπάρτη, με τίτλο: «Κυμητήριον» Επισκόπου Στεφάνου. Παρατηρήσεις σε ευρήματα από την παλαιοχριστιανική Λακεδαιμονία (Παραδείγματα μη ένταξης). Εκτενής δημοσίευσή του, βλ. ΑΔ 44 (1989-1991): Μελέτες (υπό εκτύπωση).

ταυτισθεί με ναό, ενόσω ο ναός αυτός ήταν ακόμη σε χρήση, και είχε καταστρέψει τμήμα του ψηφιδωτού του διακόσμου. Κατά την κατασκευή του επιτύμβιου ψηφιδωτού καταβλήθηκε προσπάθεια να συμπέσουν στο ίδιο επίπεδο οι ψηφιδωτές διακοσμήσεις.

Η περιορισμένων δυνατοτήτων, λόγω χώρου, ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στη στενή και πολυσύχναστη εμπορική οδό Κλεομβρότου επέτρεψε να αποκαλυφθούν στα δυτικά του επιτύμβιου ψηφιδωτού μόνο τα ακόλουθα επάλληλα πλαίσια από την ψηφιδωτή διακόσμηση του δαπέδου του ναού.

α) Μία ζώνη πολύ κατεστραμμένη από τη διάνοιξη του τάφου, όπου σώζονται αποσπασματικά κύκλοι, μικροί και μεγάλοι εναλλάξ, οι οποίοι δεν τέμνονται αλλά κατά πάσα πιθανότητα συνδέονται μεταξύ τους. Θυμίζει το θέμα των σηρικών τροχών.

β) Ζώνη με επάλληλους κύκλους, που ενώνονται μεταξύ τους αλυσιδωτά.

γ) Τρίτη ζώνη με σειρά σηρικών τροχών.

Η παρουσία των θεμάτων αυτών παρατηρείται και σε άλλα παλαιοχριστιανικά δάπεδα της Σπάρτης και της Αθήνας με στενή τεχνοτροπική συγγένεια[13].

Τα παραπάνω ψηφιδωτά πλαίσια καθώς και το επιτύμβιο ψηφιδωτό αποκολλήθηκαν από το δάπεδο, για να μην καταστραφούν από τις εργασίες της ΔΕΥΑΣ, και μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο του Μουσείου Μυστρά[14], όπου και πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες συντήρησής τους: αφού αφαιρέθηκε μέρος του παχύτατου κονιάματος του υποστρώματος των ψηφίδων, έγινε στη συνέχεια στερέωσή τους με κόλλα, καθαρισμός από άλατα και συγκράτηση και συμπλήρωση κενών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου.

Στη συνέχεια τα ψηφιδωτά τοποθετήθηκαν σε πλαίσια από αλουμίνιο για να είναι δυνατόν να μετακινηθούν εύκολα και ασφαλώς.

Μαγούλα

Κοίμηση Παναγίας

Παράλληλα με τις εργασίες στερέωσης και στεγανοποίησης του ναού αναλήφθηκαν και εργασίες στερέωσης των τοιχογραφιών του, στα τμήματα εκείνα που παρουσίαζαν κίνδυνο κατάρρευσης. Έγιναν επίσης μικρής έκτασης καθαρισμοί κρυσταλλοποιημένων αλάτων και ασβεστωμάτων. Το έργο της συντήρησης θα συνεχισθεί.

Γεράκι, κάστρο

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του παραπάνω μνημείου που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού. Στα δυτικά προσκολλάται μικρός, ερειπωμένος σήμερα, νάρθηκας. Στα ανατολικά η αψίδα του Ιερού διαμορφώνεται ημικυκλική εξωτερικά.

Το εσωτερικό του μνημείου, άλλοτε κατάγραφο, διασώζει μεγάλο μέρος του ζωγραφικού του διακόσμου, που χρονολογείται, από επιγραφή χαμένη σήμερα, στο α΄ μισό του 15ου αι. (1431) και εντάσσεται σε έναν ευρύτερο κύκλο ζωγραφικής της όψιμης παλαιολόγειας περιόδου που εντοπίζεται στο Γεράκι σε μια ομάδα μνημείων[15].

Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού, πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού τοιχογραφιών από άλατα στις ακόλουθες παραστάσεις:

α) Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού, όπου απεικονίζεται η Ένθρονη Βρεφοκρατούσα, δορυφορούμενη από δύο αγγέλους.

β) Επίσης, στην καμάρα του Ιερού, όπου αναπτύσσεται η παράσταση της Ανάληψης. Εδώ, και συγκεκριμένα στη μορφή του Χριστού, λόγω της προχωρημένης απολέπισης των χρωμάτων της ζωγραφικής επιφάνειας, ο καθαρισμός των αλάτων δεν προχώρησε σε βάθος.

γ) Τέλος, στην παράσταση του ολόσωμου μετωπικού αρχαγγέλου Μιχαήλ στο τυφλό αψίδωμα που διαμορφώνει πλαστικά το νότιο τοίχο, καθώς και στην ολόσωμη μετωπική απεικόνιση του στρατιωτικού αγίου Γεωργίου στον ίδιο τοίχο και στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (Πίν. 61 β).

Ναός Προφήτη Ηλία

Το έτος 1991 συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν[16]

13. Βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, ΙΙ, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 106 κ.ε., 118 κ.ε.

14. Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από την υπογράφουσα με την πολύτιμη συνεργασία του αρχαιολόγου Πλάτωνα Πετρίδη. Την αποκόλληση και τη συντήρηση των ψηφιδωτών ανέλαβαν οι συντηρητές της Εφορείας Θ. Βαχαβιώλος, Π. Τότσης, Παν. και Χαρ. Μπουγάδης με την καθοδήγηση του συντηρητή της Ε΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καλλ. Χατζόπουλου. Επικεφαλής του συνεργείου των εργατοτεχνιτών ήταν ο Βαγγέλης Μαρκόπουλος. Ο αρχιτέκτονας Δ. Κρυονόγλου εργάσθηκε στην αποτύπωση των ευρημάτων, ενώ την τελική παρουσίαση των σχεδίων επιμελήθηκε η αρχιτέκτων Αμ. Ανδρουλιδάκη.

15. Τζ. Παπαγεωργίου, Η χρονολόγηση του ναού των Ταξιαρχών στο Κάστρο Γερακίου, Ι΄ Συμπόσιο ΧΑΕ (1990), Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 68-69. Για τα μνημεία αυτά εκπονείται διδακτορική διατριβή από την αρχαιολόγο Τζούλια Παπαγεωργίου.

16. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 134.

οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του παραπάνω μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού, οι οποίες χρονολογούνται στο 15ο αι. και αποτελούν έκφραση καλής παλαιολόγειας τέχνης ενός ευρύτερου κύκλου ζωγραφικής που εντοπίζεται στην περιοχή[17].

Έγιναν συμπληρωματικές επεμβάσεις στερεώσεων της ζωγραφικής επιφάνειας και του υποστρώματός της, καθώς επίσης και καθαρισμών των αλάτων με μηχανικό τρόπο. Οι εργασίες περιορίσθηκαν σε ορισμένες παραστάσεις του Ιερού (Πίν. 61 γ), του διακόσμου του νότιου τοίχου του ναού, όπου εικονογραφούνται μορφές ολόσωμων αγίων, καθώς και στο τύμπανο του δυτικού τοίχου, όπου αναπτύσσεται η παράσταση της Σταύρωσης.

Η συντήρηση των τοιχογραφιών του μνημείου ολοκληρώθηκε με την εκτέλεση εργασιών αισθητικής αποκατάστασης των φθαρμένων τμημάτων των παραστάσεων.

Εργαστήριο Συντήρησης

Επεξεργασία σπαραγμάτων τοιχογραφιών. Οι συντηρητές της Εφορείας, παράλληλα με τις μεταβάσεις τους στα μνημεία και την άμεση, επιτόπου, θεραπεία των προβλημάτων των τοιχογραφικών συνόλων, εργάσθηκαν τη χρονιά αυτή και στη συντήρηση σπαραγμάτων τοιχογραφιών από ερειπωμένα μνημεία της ευρύτερης περιοχής του Γερακίου και συγκεκριμένα από τις θέσεις «Καλμπατσάκι» και «Επάνω Βρύση». Ειδικότερα, τα σπαράγματα τοιχογραφιών προήλθαν είτε από περισυλλογή κατά τις εργασίες καθαρισμού των ναών αυτών, είτε από αποτοίχιση λειψάνων του διακόσμου που είχε διασωθεί στους ερειπωμένους τοίχους.

Χρύσαφα

Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα

Κατά τη διάρκεια του έτους 1991 συνεχίσθηκαν οι εργασίες συντήρησης της ζωγραφικής στο καθολικό της Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα[18], οι οποίες ως γνωστόν είναι έργο του ζωγράφου Γ. Μόσχου. Επικεντρώθηκαν στις παραστάσεις του νότιου χορού και της νότιας καμάρας του σταυρού, όπου έχουν απεικονισθεί σκηνές του Δωδεκαόρτου, της Παλαιάς Διαθήκης και μαρτυρίων αγίων.

Εδώ, οι εργασίες συντήρησης περιλάμβαναν συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμούς από άλατα και αιθάλη. Ολοκληρώθηκαν με την αισθητική αποκατάσταση των παραστάσεων.

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Πρόκειται για ναό σταυροειδή εγγεγραμμένο τετρακιόνιο με τρούλο, αθωνίτικου τύπου.

Η τοιχοποιία του ναού, από το ύψος των κεραιών του σταυρού και κάτω, είναι αμελής αργολιθοδομή με παρέμβλητες πλίνθους, με εξαίρεση την ανατολική πλευρά, όπου, ιδιαίτερα στη μεσαία αψίδα του Ιερού, αναπτύσσεται πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στον τρούλο, όπως και στο κωδωνοστάσιο, η τοιχοποιία είναι πιο επιμελημένη και αποτελείται από λαξευτούς πωρόλιθους, όπου ανάμεσα στους δόμους παρεμβάλλονται οριζόντιες και κατακόρυφες σειρές πλίνθων, σ' ένα είδος απλοποιημένου πλινθοπερίκλειστου συστήματος. Ο τρούλος είναι οκτάπλευρος με υψηλό τύμπανο.

Οι τοίχοι του μνημείου εξαίρονται με την εκτεταμένη χρήση κεραμοπλαστικών κοσμημάτων, τα οποία κυρίως αναπτύσσονται στον τρούλο και την αψίδα του Ιερού. Επισημαίνεται ιδιαίτερα η παρουσία οδοντωτών ταινιών που περιτρέχουν το μνημείο σε διάφορα ύψη. Πινάκια, σήμερα χαμένα, διακοσμούσαν την αψίδα του Ιερού και τον τρούλο. Εφαπτόμενο στη δυτική πλευρά του ναού είναι το κωδωνοστάσιο, το οποίο αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα.

Ο ναός, ο οποίος μπορεί να χρονολογηθεί στο 17ο αι., είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες λαϊκής τεχνοτροπίας των αρχών του 18ου αι.

Στη διάρκεια του χρόνου αυτού άρχισαν οι εργασίες συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού. Πραγματοποιήθηκαν σε πρώτη φάση συγκρατήσεις των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου στα κατώτερα σημεία του ναού, όπου οι τοιχογραφίες είχαν καταστραφεί σε μεγάλη έκταση.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο, ημισύνθετος ή μεταβατικός, τετρακιόνιος, και χρονολογείται στο 17ο αι.[19].

Στη νότια πλευρά του ναού και στο μεγαλύτερο πλάτος της νότιας κεραίας του σταυρού, εφάπτεται κωδωνοστάσιο κατασκευασμένο από λαξευμένο μάρμαρο που προστέθηκε το 1876. Ένα ακόμα κωδωνοστά-

17. Βλ. Τζ. Παπαγεωργίου, ό.π.

18. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 133.

19. Βλ. Μοσχούλα Χρυσουλάκη-Σπανού, Μαρία Καρυώτου, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα Λακωνίας, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1850), Αθήνα 1982.

σιο, λιθόκτιστο, είναι ενσωματωμένο στον περίβολο του μνημείου.

Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες, λαϊκής τέχνης, που χρονολογούνται στο 17ο αι.[20]. Η ζωγραφική επιφάνεια είχε καλυφθεί από πυκνό στρώμα αιθάλης. Επί πλέον, ο ζωγραφικός διάκοσμος είχε καταστραφεί στα κατώτατα σημεία σε όλους σχεδόν τους τοίχους του ναού και σε ύψος 1,50 μ. από το δάπεδο, πιθανότατα εξαιτίας αφ' ενός της ανερχόμενης υγρασίας και αφ' ετέρου λόγω τοποθέτησης των ξύλινων στασιδιών.

Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού έγιναν μόνο σωστικής φύσεως εργασίες συντήρησης και συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις στα προαναφερθέντα κατώτατα σημεία του ζωγραφικού διακόσμου, με τη χρήση κονιαμάτων σε ουδέτερο χρωματικό τόνο. Η Υπηρεσία προγραμμάτισε για το άμεσο μέλλον συστηματικές εργασίες καθαρισμού και ανάδειξης των τοιχογραφιών του ναού.

Κροκεές

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Πρόκειται για ναό που βρίσκεται ανατολικά των ορίων της κοινότητας Κροκεών. Ανήκει στον αρχιτεκονικό τύπο του σταυρεπίστεγου ναού, της κατηγορίας Α1 κατά τον Α. Ορλάνδο (Πίν. 62 α). Στα ανατολικά απολήγει σε μεγάλη ημικυκλική, εξωτερικά, κόγχη.

Το μνημείο οικοδομήθηκε στο α΄ μισό του 14ου αι. Στο εσωτερικό του διασώζει το μεγαλύτερο μέρος του ζωγραφικού του διακόσμου που είναι έργο καλής παλαιολόγειας τέχνης και χρονολογείται στο β΄ μισό του 14ου αι.[21] (Πίν. 62 β-γ).

Το μνημείο σε νεότερους χρόνους έχει υποστεί εκτεταμένες μετασκευές: οι καμάρες αντικατάσταθηκαν από δίρριχτες ξύλινες καμαροσκέπαστες στέγες. Μέρος της δυτικής κεραίας και της κόγχης του Ιερού ανακατασκευάστηκαν, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη της τοιχοποιίας και την απουσία εσωτερικά τοιχογραφιών.

Στο νότιο τοίχο ανοίχθηκε ορθογώνιο παράθυρο, ενώ το δίλοβο παράθυρο της κόγχης του Ιερού μετατράπηκε σε μονόλοβο. Ακόμη, κλείστηκε η θύρα στο βόρειο τοίχο, ενώ στη δυτική πλευρά του ναού κατασκευάστηκε κακότεχνο στέγαστρο. Τέλος, το μνημείο επιχρίστηκε εξωτερικά, στο σύνολό του, με ασβέστη.

Κατά τη διάρκεια αυτού του έτους συνεργείο της Υπηρεσίας ανέλαβε και ολοκλήρωσε τη συντήρηση του αξιολογότατου ζωγραφικού διακόσμου του. Σε πρώτη φάση έγιναν συγκρατήσεις της ζωγραφικής με κονίαμα και στερεώσεις του υποστρώματός της με κόλλα ειδικού τύπου. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι καθαρισμοί των τοιχογραφιών, με μηχανικό τρόπο, από τα άλατα που είχαν επικαθήσει στην επιφάνειά τους.

Οι εργασίες περατώθηκαν με την αισθητική παρουσίαση του διακόσμου, δηλαδή με την περιορισμένη χρωματική συμπλήρωση (retouche) των φθορών μικρής έκτασης και με την επικάλυψη, για λόγους προστασίας και ανάδειξης, των τοιχογραφιών με βερνίκι ειδικού τύπου.

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο ναός βρίσκεται σε απόσταση 1 χλμ. περίπου ανατολικά του οικισμού. Πρόκειται για ναό μονόχωρο, καμαροσκέπαστο άλλοτε. Σήμερα η καμάρα έχει καταπέσει και το μνημείο παραμένει άστεγο (Πίν. 63 α).

Στα ανατολικά απολήγει σε μεγάλη ημικυκλική εξωτερικά κόγχη Ιερού, στην οποία ανοίγεται μικρή φωτιστική θυρίδα. Η δυτική πλευρά του μνημείου διατηρεί πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο.

Οι τοίχοι του ναού εσωτερικά, κάποτε κατάγραφοι με τοιχογραφίες, διασώζουν σήμερα λείψανα του τοιχογραφικού διακόσμου που αποτελούσε έργο επαρχιακό, καλής όμως ποιότητας, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 13ου αι. και ειδικότερα στην τελευταία 20ετία του[22] (Πίν. 63 β).

Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού πραγματοποιήθηκαν εργασίες σωστικής φύσης του ζωγραφικού διακόσμου του μνημείου και ειδικότερα έγιναν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονιάματα ουδέτερου χρώματος, καθώς και στερεώσεις του υποστρώματος τους με διάλυμα κόλλας ειδικού τύπου.

Ξηροκάμπι

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για υστεροβυζαντινό, μονόχωρο, ξυλόστεγο σήμερα ναό (Πίν. 63 γ).

Το μνημείο, το οποίο παλαιότερα ήταν καμαροσκέπαστο, απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική κόγχη Ιερού, στην οποία ανοίγεται δίλοβο παράθυρο.

Στην εξωτερική επιφάνεια της νότιας πλευράς προ-

20. Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα Ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση, Αθήναι 1957, σ. 199-200.

21. Βλ. Καλλ. Διαμαντή, Κροκεές Λακωνίας. Η αναζήτηση μιας βυζαντινής θέσης και οι εκκλησίες του οικισμού, Λακωνικαί Σπουδαί (υπό εκτύπωση).

22. Ό.π.

βάλλει κεραμοπλαστική διακοσμητική ταινία που αποδίδει δικτυωτό πλέγμα. Το κόσμημα αυτό επιχωριάζει ιδιαίτερα στο Γεράκι και απαντάται συχνά στα βυζαντινά μνημεία της Λακωνίας.

Στο εσωτερικό, κατά μήκος των μακρών τοίχων, ανοίγονται τυφλά αψιδώματα. Αυτό το τυπολογικό στοιχείο, ενώ σπανίζει στην Πελοπόννησο, απαντάται πολύ συχνά σε βυζαντινά μνημεία της Λακωνίας, όπως σε ναούς της περιοχής του Γερακίου.

Τις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού καλύπτουν σε μεγάλη έκταση ασβεστώματα. Τα σωζόμενα ορατά τμήματα του ζωγραφικού διακόσμου του ναού ανήκουν σε όψιμη μεταβυζαντινή τέχνη (19ου αι.). Στο ναό όμως εντοπίστηκε η ύπαρξη προγενέστερου ζωγραφικού στρώματος βυζαντινής εποχής.

Κατά τη διάρκεια του έτους 1991 από συνεργείο συντηρητών της Εφορείας έγιναν δείγματα καθαρισμού σε κρυσταλλοποιημένα άλατα, τα οποία κάλυπταν σε μεγάλη έκταση τις τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος του μνημείου. Ειδικότερα, στο δυτικότερο τύμπανο του τυφλού αψιδώματος του βόρειου τοίχου αποκαλύφθηκε η κεφαλή του έφιππου αγίου Γεωργίου. Πρόκειται για καλής τέχνης ζωγραφική που θα πρέπει να χρονολογηθεί στην πρώιμη παλαιολόγεια εποχή (τέλη 13ου αι.) (Πίν. 64 γ).

Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν περιορισμένης έκτασης διερευνητικές τομές στα ασβεστώματα που, όπως προαναφέρθηκε, καλύπτουν σε μεγάλη έκταση τους τοίχους του μνημείου για τον εντοπισμό τοιχογραφιών, οι οποίες σε λίγες μόνο περιπτώσεις έδωσαν θετικά αποτελέσματα.

Το έργο θα πρέπει να συνεχισθεί με την αποκάλυψη και συντήρηση του ζωγραφικού διακόσμου του ναού.

Μεγάλη Βρύση

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου στη θέση Ρεματιανή

Πρόκειται για καθολικό διαλυμένης σήμερα μονής, που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού. Το μνημείο προσκολλάται με τη βόρεια πλευρά του σε βράχο, ο οποίος υψώνεται κατακόρυφα και παράλληλα με τον καθ' ύψος άξονα του ναού (Πίν. 64 β).

Η θύρα εισόδου, ημικυκλική, ανοίγεται στη δυτική πλευρά. Επάνω από αυτή υπάρχει ημικυκλικό τυφλό αψίδωμα, ενώ σε ακόμα ανώτερο επίπεδο, στο τύμπανο της δυτικής κεραίας του σταυρού, ανοίγεται δίλοβο παράθυρο. Στην απόληξη της δυτικής κεραίας του σταυρού εδράζεται δίλοβο κωδωνοστάσιο, στην αετωματική απόληξη του οποίου σχηματίζεται τυφλό ημικυκλικό αψίδωμα. Στον κυλινδρικό τρούλο του ναού διαμορφώνονται μόνο τρία μονόλοβα παράθυρα, λόγω της επαφής της βόρειας πλευράς του με το βράχο.

Ο ναός στεγάζεται με δίρριχτες στέγες που καλύπτονται με λίθινες σχιστολιθικές πλάκες.

Το μνημείο που θα πρέπει να χρονολογηθεί στα τελευταία βυζαντινά χρόνια, είναι κατάγραφο στο εσωτερικό του με τοιχογραφίες καλής λαϊκής τέχνης, που μπορούν να χρονολογηθούν στο 17ο αι. (Πίν. 64 α). Στο χώρο όμως του Ιερού Βήματος εντοπίστηκε ζωγραφική που θα πρέπει να συσχετισθεί με την ανέγερση του ναού.

Από συνεργείο συντηρητών της Εφορείας εκτελέστηκαν στο μνημείο σωστικές εργασίες συντήρησης στα τμήματα του ζωγραφικού διακόσμου, που ήταν έτοιμα να καταπέσουν, στο νότιο τμήμα του ναού. Έγιναν συγκρατήσεις των τοιχογραφιών με κονίαμα, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας με εισαγωγή διαλύματος κόλλας ειδικού τύπου και πολύ περιορισμένοι καθαρισμοί του διακόσμου από άλατα.

Πολύ περιορισμένης έκτασης σωστικές επεμβάσεις έγιναν επίσης σε ασκηταριό που βρίσκεται στο βράχο, επάνω από το καθολικό της μονής, όπου σώζεται καλής τέχνης ζωγραφική παλαιολόγειων χρόνων.

Ναός Τιμίου Προδρόμου

Στην κοινότητα Μεγάλης Βρύσης υπάρχει ο ναός του Τιμίου Προδρόμου. Πρόκειται για μονόχωρο, σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο, αθωνίτικου τύπου ναό (Πίν. 64 δ). Στην ανατολική πλευρά του ανοίγεται τρίπλευρη αψίδα Ιερού, ίδιων διαστάσεων με τους πλευρικούς χορούς. Η δυτική κεραία του μνημείου επιμηκύνεται εξαιρετικά, καθώς σε αυτήν προσκολλάται μεταγενέστερος νάρθηκας. Μπροστά από τη δυτική θύρα υψώνεται νεωτερικό κωδωνοστάσιο.

Τις εσωτερικές επιφάνειες του ναού κοσμούν τοιχογραφίες, αρκετά καλής λαϊκής τέχνης, που χρονολογούνται, βάσει κτητορικής επιγραφής που βρίσκεται στο τύμπανο της θύρας επικοινωνίας του κυρίως ναού με το νάρθηκα, στο έτος 1701 (Πίν. 65 α-β).

Η συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού ξεκίνησε το έτος 1990, οπότε έγιναν εργασίες συντήρησης στον τρούλο, στο βόρειο χορό και στο Ιερό Βήμα. Κατά τη διάρκεια του τρέχοντος έτους ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης της ζωγραφικής του μνημείου με την εκτέλεση επεμβάσεων στη δυτική κεραία του σταυρού, το δυτικό τοίχο και το νότιο χορό.

Αναλυτικότερα πραγματοποιήθηκαν: συγκρατήσεις των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας, καθώς και συστηματικός καθαρισμός της από κρυσταλλοποιημένα άλατα.

Μετά το πέρας των παραπάνω εργασιών, η διάσωση και ανάδειξη του διακόσμου ολοκληρώθηκε με την αισθητική αποκατάστασή του.

Άγιος Νικόλαος Επιδαύρου Λιμηράς

Ναός Αγίου Νικολάου

Πρόκειται για δίστυλο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό (ελλαδικού τύπου) με τρούλο και λιτή, στοιχείο που υποδηλώνει ότι ο ναός αποτελούσε καθολικό μονής. Στο εσωτερικό διασώζει τοιχογραφίες βυζαντινών χρόνων και συγκεκριμένα του β΄ μισού του 13ου αιώνα[23].

Στο κτίριο πραγματοποιήθηκαν παλαιότερα[24] εργασίες στερέωσης και στεγανοποίησης της στέγης και των τοίχων και αποκατάσταση της αρχικής μορφής του μνημείου. Οι εργασίες αυτές στόχευαν επίσης και στην προστασία του ενδιαφέροντος ζωγραφικού διακόσμου του μνημείου. Εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού πραγματοποιήθηκαν παράλληλα με τις στερεωτικές και λοιπές εργασίες σε τμήματα όπου υπήρχε κίνδυνος κατάρρευσης π.χ. στον τρούλο, κατά τα έτη 1989-90.

Τη φετινή χρονιά συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης του διακόσμου και συγκεκριμένα έγιναν: καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας από άλατα και αιθάλη, απομάκρυνση ασβεστωμάτων, καθώς και στερεώσεις του υποστρώματος των τοιχογραφιών στα ακόλουθα σημεία: στην πρόθεση και στο διακονικό, στους πεσσούς του νάρθηκα και σε παραστάσεις του δυτικού τμήματος του κυρίως ναού (Πίν. 65 γ, 66 α-β).

Λακωνική Μάνη

Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού, συνεργείο συντηρητών της Υπηρεσίας πραγματοποίησε περιοδεία ελέγχου της υφιστάμενης κατάστασης των τοιχογραφιών των σημαντικότερων μνημείων της λακωνικής Μάνης. Διενεργήθηκαν άμεσες σωστικές επεμβάσεις με στόχο τη θεραπεία των επειγουσών αναγκών συντήρησης και συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν συμπληρωματικές στερεώσεις και συγκρατήσεις. Με την ευκαιρία αυτή διαπιστώθηκε ότι στα μνημεία στα οποία είχε επέμβει η Εφορεία κατά τα παρελθόντα έτη, πριν το 1984, και στα οποία είχαν πραγματοποιηθεί συγκρατήσεις και στερεώσεις των τοιχογραφιών τους, δεν παρατηρήθηκαν σοβαρά προβλήματα.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Ατσίχολος

Νέα Μονή Καλαμίου

Στο καθολικό της μονής, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού, διεξάγονται επί σειρά ετών αναστηλωτικές εργασίες[25]. Παράλληλα και οι απαιτούμενες εργασίες προστασίας και αποκατάστασης των τοιχογραφιών.

Το έτος 1991 με απόφαση της Διεύθυνσης Αναστήλωσης του Υπουργείου Πολιτισμού (ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/37482/1193/29.7.91) εγκρίθηκε η εκτέλεση εργασιών στερέωσης των κιόνων του καθολικού εσωτερικής υποθεμελίωσης. Οι κίονες αυτοί, κατασκευασμένοι από λιθοδομή και επιχρισμένοι στο σύνολό τους, έφεραν στο ανώτατο τμήμα τους και στα κιονόκρανά τους τοιχογραφίες όψιμης μεταβυζαντινής εποχής που συνίσταντο σε φυτική διακόσμηση και ειδικότερα σε ελικόμορφους βλαστούς, ανθέμια, ανακαμπτόμενα φύλλα και άνθη. Υπενθυμίζεται ότι η ζωγραφική του μνημείου είναι έργο, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, των Κρητών ζωγράφων Πέτρου και Μιχαήλ των Πεδιωτών (1713)[26].

Προκειμένου να προχωρήσει το έργο της στερέωσης των κιόνων του ναού το έτος αυτό, συνεργείο συντηρητών της Εφορείας προέβη στην αποτοίχιση των τοιχογραφιών που τους κοσμούσαν.

Τα αποτοιχισμένα τεμάχια μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας στο Γεράκι, όπου οι συντηρητές της Υπηρεσίας προχώρησαν σε εργασίες αποκατάστασής τους. Ειδικότερα, έγινε ενίσχυση του υποστρώματος των τοιχογραφιών και στερέωση της ζωγραφικής των όψεων.

Μελλοντικά, και μετά το πέρας των εργασιών στερέωσης των κιόνων, οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες θα επανατοποθετηθούν στην αρχική τους θέση, οπότε και θα επακολουθήσει αισθητική παρουσίαση της ζωγραφικής επιφάνειάς τους.

Βαλτεσινίκο

Μονή Κοίμησης Θεοτόκου

Πρόκειται για τρίκλιτη, ξυλόστεγη, με δικλινή

23. Ν. Β. Δρανδάκης, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄- τόμ. Θ΄ (1977-1979), Αθήνα 1979, σ. 35-58, πίν. 7-20.

24. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 119-120.

25. Ό.π., σ. 121-122.

26. Ν. Μουτσόπουλος, Αρχιτεκτονική των Εκκλησιών και των Μοναστηριών της Γορτυνίας, εν Αθήναις 1956, σ. 83-84, εικ. 48.

στέγη, βασιλική που απολήγει στην ανατολική πλευρά σε δύο κόγχες, του κυρίως Ιερού Βήματος (τρίπλευρη) και της πρόθεσης (ημικυκλική), ενώ η κόγχη του διακονικού εγγράφεται μέσα στο πάχος της τοιχοποιίας. Τα τρία κλίτη επικοινωνούν μεταξύ τους με ζεύγος αψίδων που εδράζονται πάνω σε πεσσούς, στους διαχωριστικούς τοίχους του Ιερού στα ανατολικά και σε επιμήκεις παραστάδες στα δυτικά[27].

Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες λαϊκής τεχνοτροπίας, που μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αι. (Πίν. 67 α). Η χρονολογία κτίσεως του καθολικού δεν είναι γνωστή. Σ' ένα όμως πωλητήριο έγγραφο της μονής, που φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, αναγράφεται στη σφραγίδα της μονής η χρονολογία 1625.

Κατά τη διάρκεια του έτους 1991 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής, οι οποίες είχαν ξεκινήσει το έτος 1990. Συγκεκριμένα, έγιναν καθαρισμοί από άλατα, με μηχανικό τρόπο, συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονιάματα σε ουδέτερο χρωματικό τόνο, και στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας.

Η συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού ολοκληρώθηκε με εργασίες αισθητικής παρουσίασης των τμημάτων της ζωγραφικής επιφάνειας.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Λυγουριό

Άγιος Μερκούριος

Ο ναός του Αγίου Μερκουρίου Λυγουριού, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, καθολικό της διαλυμένης μονής Αγίου Μερκουρίου, στο εσωτερικό διατηρεί αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο σε δύο στρώματα, από τα οποία το νεότερο μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 18ου αι.

Το έτος 1990-91 πραγματοποιήθηκαν στο μνημείο από συνεργείο συντηρητών της Υπηρεσίας μικρής έκτασης σωστικές επεμβάσεις συντήρησης, για τη θεραπεία επειγουσών προβλημάτων του διακόσμου.

Στο μνημείο αυτό στο παρελθόν, και ειδικότερα κατά τη διάρκεια των ετών 1989-90, εκτελέσθηκαν ευρείας κλίμακας αναστηλωτικές εργασίες. Η κοινότητα Λυγουριού είχε ξεκινήσει αυθαίρετα την ανακεράμωση του μνημείου και στη συνέχεια η Εφορεία ανέλαβε και ολοκλήρωσε τις εργασίες, βάσει εγκεκριμένης μελέτης από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, με χρηματοδότηση από τα ΜΟΠ μέσω του Νομαρχιακού Ταμείου Αργολίδας.

Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκε η ανακεράμωση της στέγης, μετά από στεγανοποίηση της καμάρας, και κατασκευάστηκε «σενάζ» στις στέψεις της περιμετρικής τοιχοποιίας. Επίσης, έγινε καθαίρεση των νεότερων επιχρισμάτων και αποκάλυψη της τοιχοποιίας του ναού, αποκατάσταση των ρηγματώσεων και αρμολόγημα των τοίχων. Τέλος, διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος του μνημείου στη νότια και δυτική πλευρά του ναού και παράλληλα εκτελέστηκαν εργασίες για την απορροή των ομβρίων υδάτων και εργασίες αντιστήριξης των θεμελίων του ανατολικού τοίχου.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Παλαιοχώρι Ξηροκαμπίου

Ναός Αγίου Αθανασίου

Πρόκειται για μονόχωρο, ξυλόστεγο σήμερα ναό, ο οποίος αρχικά ήταν καμαροσκέπαστος. Ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική κόγχη Ιερού. Η προσπέλαση στο ναό γίνεται από τη νότια πλευρά του. Εξωτερικά και προς το ανατολικό μέρος του νότιου τοίχου σώζονται κεραμοπλαστικά διακοσμητικά στοιχεία σε σχήμα Χ. Εσωτερικά ο ναός είναι σήμερα επιχρισμένος, ενώ κατά μήκος του βόρειου τοίχου σχηματίζονται τυφλά αψιδώματα.

Στο μέλλον θα πρέπει να διενεργηθεί έρευνα για ενδεχόμενη ύπαρξη τοιχογραφιών.

Το μνημείο θα πρέπει να χρονολογηθεί στα τελευταία βυζαντινά χρόνια.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1991 κηρύχθηκαν ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία οι ακόλουθοι ναοί, οι οποίοι θα αναφερθούν, συνοπτικά, κατά νομό:

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΟΙΤΥΛΟΥ

Αρεόπολη

α) Ναός Αγίου Αθανασίου, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με ημιεξαγωνική κόγχη Ιερού και τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης του 19ου αι.

β) Ναός Παναγίας και Αγίου Χαραλάμπους (δίδυμος

27. Ό.π., σ. 158-162.

ναός): μονόχωροι, καμαροσκέπαστοι και οι δύο. Διασώζουν τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης του 19ου αι.

Κούνος

α) Συνοικία Σταυρί, ναός Αγίου Νικολάου: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με πεντάπλευρη κόγχη Ιερού. Χρονολογείται στο 19ο αι.

β) Συνοικία Παγγιά, ναός Αγίων Ασωμάτων: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με ημικυκλική κόγχη Ιερού. Τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης. Χρονολογείται στα τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αι.

γ) Ναός Αγίου Ιωάννη: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημιεξαγωνική κόγχη Ιερού. Στην τοιχοδομία του είναι ενσωματωμένα βυζαντινά γλυπτά του Νικήτα Μαρμαρά, καθώς και άλλα λαϊκής τέχνης του 19ου αι. Φέρει τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης. Χρονολογείται στα τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αι.

δ) Συνοικία Παγγιά, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με πεντάπλευρη αψίδα Ιερού. Χρονολογείται στο 18ο-19ο αι.

ε) Συνοικία Σταυρί, ναός Αγίου Βασιλείου: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με πεντάπλευρη κόγχη. Χρονολογείται στο 19ο αι.

Μίνα

Συνοικία Αγίου Γεωργίου, ναός Αγίου Νικολάου: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, με ημικυκλική κόγχη Ιερού. Κοσμείται με τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης του τέλους του 18ου-αρχών του 19ου αι.

Πύργος Δυρού

α) Συνοικία Καλού, ναός Αγίων Θεοδώρων[28]: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, με ημικυκλική αψίδα. Ενδιαφέρουσα τοιχοδομία με διακοσμητικά στοιχεία από πλίνθους. Διακόσμηση με πινάκια και γλυπτά. Χρονολογείται στο 12ο αι.

β) Ναός Παναγίας Φανερωμένης: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός, με ημικυκλική κόγχη Ιερού και εσωτερικά τυφλά αψιδώματα. Κτιστό τέμπλο με εικόνες του 1884.

Κελεφάς

Ναός Μεταμόρφωσης του Χριστού: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ενισχυμένο σφενδόνιο εσωτερικά της καμάρας. Φέρει τοιχογραφίες του 18ου αι.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΥΘΕΙΟΥ

Σκουτάρι

Ναός Αγίας Βαρβάρας[29]: δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με αθηναϊκού τύπου τρούλλο, βυζαντινών χρόνων, ναός. Έχει υποστεί μεταγενέστερες κακότεχνες επεμβάσεις. Εσωτερικά φέρει τοιχογραφίες του 19ου αι., και πιθανώς και παλαιότερο στρώμα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ΛΙΜΗΡΑΣ

Μολάοι

Ναός Κοίμησης, Παναγία στου Κοκκολάκη: μονόχωρος σταυροειδής εγγεγραμμένος με εξαγωνικό τρούλο και ημικυκλική κόγχη Ιερού. Η αρχική κατασκευή του ναού τοποθετείται στα βυζαντινά χρόνια (βόρεια πλευρά, τμήμα τοίχου). Ανακατασκευάσθηκε το 19ο αι. και μεταγενέστερα προστέθηκε και νάρθηκας την ίδια εποχή.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ

Άγιος Ανδρέας

Καθολικό μονής Αγίου Γεωργίου Ενδύσσενας: μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με ημικυκλική κόγχη Ιερού. Χρονολογείται στο 18ο-19ο αι.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ

Κάψια

Ναός Αγίου Νικολάου: λιθόκτιστη, μονόχωρη, δρομική βασιλική με κυλινδρικό τρούλο και ημικυκλική κόγχη Ιερού (Πίν. 67 β). Στην τοιχοποιία είναι εντοιχισμένο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες σύγχρονες με το κτίσμα. Χρονολογείται στο 18ο-19ο αι.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μαγούλα Σπάρτης

Οικόπεδο Αγ. Κόκκινου

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας

28. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1977, Α΄, σ. 221-222, πίν. 136-137.

29. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 126, Πίν. 73 β-γ.

που διενεργήθηκε[30] στο παραπάνω οικόπεδο στη Μαγούλα, σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά από την ακρόπολη της Σπάρτης, αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διαφόρων φάσεων κατοίκησης του χώρου.

Το νότιο και δυτικό μέρος του ανεσκαμμένου χώρου κατελάμβαναν 33 τάφοι μικρών διαστάσεων, με προσανατολισμό Α.-Δ., διατεταγμένοι σε τέσσερις σειρές.

Στην πρώτη σειρά, όπου εντοπίστηκαν λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι, ως αξιολόγοι θεωρήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι, επιμελημένης κατασκευής, με τοιχώματα από αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση και με επικάλυψη από λίθινες πλάκες. Χρονολογούνται από την ανευρεθείσα κεραμική και από νόμισμα της επίχωσης, Βαλεντινιανού Α΄ (364-375), στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ.

Οι τάφοι της δεύτερης σειράς ήταν λακκοειδείς ακάλυπτοι και περιείχαν αλλεπάλληλες ταφές. Σημαντικότερα ευρήματα: ζεύγος χάλκινων σκουλαρικιών, χάνδρες γυάλινες και οστέινες και χάλκινο νόμισμα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078).

Οι τάφοι της τρίτης σειράς ήταν στην πλειοψηφία τους απλοί λακκοειδείς, ενώ υπήρχαν και κτιστοί επιμελώς κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και πλίνθους. Σημαντικότερα ευρήματα: νόμισμα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1148-1180) και μεταλλικές πόρπες. Λάκκος-αποθέτης αγγείων των νεκροδείπνων ανασκάφηκε στα ανατολικά της τρίτης σειράς.

Οι τάφοι της τέταρτης σειράς ήταν λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι κτιστοί. Σημαντικό εύρημα: χάλκινο βραχιόλι.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, κάτω από τους τάφους των σειρών ΙΙ και ΙΙΙ, σώζονταν αρχιτεκτονικά λείψανα στην επιφάνεια των οποίων είχαν διανοιχθεί τάφοι. Στο βόρειο και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αλλεπάλληλων, μη σαφώς διακρινόμενων οικοδομικών φάσεων.

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα είναι αψιδωτό οικοδόμημα με πεσσοστοιχίες στο εσωτερικό του, το οποίο σώζεται πολύ αποσπασματικά και του οποίου η αρχιτεκτονική μορφή δεν μπορεί να αποκατασταθεί πλήρως. Η τοιχοδομία του αποτελείται από πωρόλιθους με ισχυρό συνδετικό κονίαμα, ενώ εντοπίζεται και άτακτη χρήση πλίνθων στους αρμούς (Πίν. 67 γ).

Στο χώρο της ανασκαφής περισυλλέχθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών, αρχιτεκτονικά μέλη και 12 νομίσματα, από τα οποία τα 5 μπορούν να χρονολογηθούν στα μεσοβυζαντινά χρόνια (10ος-12ος αι.). Μετά τη χορήγηση έγκρισης οικοδόμησης στον ιδιοκτήτη, το φετινό χρόνο, καταχώθηκαν εν μέρει τα λείψανα του αψιδόσχημου οικοδομήματος. Ορατό παρέμεινε μόνο τμήμα τους, ύψ. 0,50 μ. Όσα τμήματα διατηρήθηκαν εμφανή στο υπόγειο της νέας διώροφης οικοδομής, καθώς και στον αύλειο χώρο της, στερεώθηκαν.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Ιακώβου Μάνου (Ο.Τ. 135Α), οικόπεδο Φωτ. Μακρυγιάννη

Στο παραπάνω οικόπεδο διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα σε τρεις περιόδους από τον Αύγουστο του 1989 έως το Σεπτέμβριο του 1991, οπότε και ολοκληρώθηκε.

Στη συνολική ανασκαφείσα επιφάνεια των 202 τ.μ. ανοίχτηκαν εννέα τομές. Αποκαλύφθηκαν λείψανα κτισμάτων, τοίχων και δαπέδων, επάλληλων οικοδομικών φάσεων.

Λείψανα τοίχων, αμελώς κατασκευασμένων από αργολιθοδομή με κατά τόπους χρήση ισχυρού συνδετικού κονιάματος (κουρασάνι), εντοπίστηκαν από βάθος 1,90 μ. από την επιφάνεια του δρόμου και βαθύτερα, οι οποίοι σε ορισμένα τμήματά τους σώζονταν μέχρι ύψους 1 μ.

Σε αρκετά σημεία του ανασκαφέντος χώρου ήλθαν στο φως επάλληλα δάπεδα, κατασκευασμένα, είτε από χαλίκι και κουρασάνι, είτε από πήλινες πλάκες και από λίθους, που αντιστοιχούν σε μη σαφώς διακρινόμενες οικοδομικές φάσεις του χώρου.

Στα βορειοανατολικά του οικοπέδου και σε βάθος 1,96 μ. βρέθηκε αγωγός, πλ. 0,24 και σωζ. μήκ. 5,50 μ., με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., κατασκευασμένος από αργολιθοδομή με την παρεμβολή πλίνθων και επιχρισμένος με υδραυλικό κονίαμα. Δυτικότερα, σε βάθος 1,90 μ., ανασκάφηκε κτιστός στρογγυλός αποθέτης, διαμ. 1,70 μ., ο οποίος απέδωσε κυρίως κεραμική (αγγεία οικιακής χρήσεως και ελάχιστα εφυαλωμένα). Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 2,38 μ., αποκαλύφθηκε ελλειψοειδούς σχήματος χώρος, στεγανοποιημένος με υδραυλικό κονίαμα, διαστ. 0,88Χ0,54 μ., ο οποίος ενδεχομένως χρησίμευε ως χώρος υγιεινής. Στα δυτικά του ανασκαφέντος χώρου εντοπίστηκαν λιθόκτιστες δεξαμενές, επιχρισμένες εσωτερικά με κουρασάνι, μέσα στις οποίες βρέθηκε κεραμική (αγγεία κα-

30. Η ανασκαφική έρευνα που διενήργησε η αρχαιολόγος Όλγα Βάσση ολοκληρώθηκε το 1990. Ο καθαρισμός και η συντήρηση των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε το 1991, οπότε συντάχθηκε από την ανασκαφέα και η οριστική ανασκαφική έκθεση, βάσει της οποίας καταρτίσθηκε το παρόν λήμμα.

θημερινής χρήσης) και υφαντικά βάρη βυζαντινών χρόνων (11ου-12ου αι.)[31].

Η ανασκαφή έδωσε πενιχρά και όχι ιδιαίτερα αξιόλογα κινητά ευρήματα, χάλκινα αντικείμενα, γυάλινα θραύσματα, λίγα νομίσματα, σφόνδυλους, τμήμα ειδωλίου. Από τη μελέτη της κεραμικής προκύπτει ότι τα όστρακα ανήκουν σε χρηστικά αγγεία, λαγήνια, τσουκάλια, κύπελλα, σαλτσιέρες και ένα πινάκιο, στη βάση του οποίου ήταν χαραγμένος σταυρός, πώματα και bowl εφυαλωμένα.

Ορισμένα από τα αρχαία κατάλοιπα λείψανα που ανασκάφηκαν στο οικόπεδο Μακρυγιάννη επιτρέπουν την υποστήριξη της άποψης ότι πρόκειται για κατάλοιπα μεσοβυζαντινής οικίας, που μπορεί να χρονολογηθεί στο 11ο-12ο αι.

Τα ανευρεθέντα αρχαία, μετά το πέρας της ανασκαφής και την έκδοση άδειας ανέγερσης τετραώροφης οικοδομής, φωτογραφήθηκαν, αποτυπώθηκαν και διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Γούναρη 45 (οικόπεδο Αθ. Μαστοράκου)

Στο οικόπεδο αυτό, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής, επάνω από αρχιτεκτονικά σαθρά κατάλοιπα παλαιότερων εποχών, τάφους και λείψανα κτιρίων, που εκτείνονται από την ύστερη γεωμετρική έως τη ρωμαϊκή περίοδο, βρέθηκαν τμήματα οικίας της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι αμελώς από αργολιθοδομή — με μικρούς συλλεκτούς λίθους — με συνδετικό κονίαμα, ενώ στο ανώτερο τμήμα τους, σε μια νεότερη φάση, η τοιχοδομία αποτελούνταν από μεγάλους λαξευμένους μαρμαρόλιθους.

Στο νότιο τμήμα του ανασκαφέντος χώρου βρέθηκε κατά χώραν μαρμάρινο μονολιθικό κατώφλι με οπές πακτώσεως του θυρώματος.

Κτιστοί υδρευτικοί και πήλινοι αποχετευτικοί αγωγοί εντοπίστηκαν τμηματικά σε χώρους της ανασκαφής.

Στο χώρο της ανασκαφής, όπου τα στρώματα ήταν αναμοχλευμένα, βρέθηκε κεραμική που ανάγεται από τη γεωμετρική έως τη μεταβυζαντινή εποχή. Κυρίως όμως βρέθηκαν θραύσματα ακόσμητα ή εφυαλωμένα από χρηστικά αγγεία που μπορούν να χρονολογηθούν στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια.

Από τα κινητά ευρήματα που ήλθαν στο φως, ενδιαφέροντα να αναφερθούν είναι: οκτώ νομίσματα, ένα χάλκινο δακτυλίδι, τμήματα ειδωλίων και ένας σιδερένιος σταυρός.

Τα αποκαλυφθέντα αρχαία, μετά το πέρας της ανασκαφής και την έκδοση άδειας ανέγερσης τριώροφης οικοδομής, φωτογραφήθηκαν, αποτυπώθηκαν και διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

31. Σε όλη την έκταση της ανασκαφής εντοπίστηκαν πολλές παραβιάσεις, οι οποίες φθάνουν και σε 4 μ. βάθος, και που μαρτυρούν την εκτεταμένη καταστροφή και τις αλλεπάλληλες επεμβάσεις στο χώρο.

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μεγάλη βαρύτητα έδωσε η Εφορεία κατά τη διάρκεια του 1991 στο θέμα της προστασίας των αρχαιοτήτων της περιοχής ελέγχου της και πραγματοποίησε τις κηρύξεις των αρχαιολογικών χώρων αρχαίας Μεσσήνης, Μάλθης, Περιστεριάς, Φιλιατρών και Ψαρίου στη Μεσσηνία, καθώς και της αρχαίας Ήλιδας στο Νομό Ηλείας.

Οι ανασκαφές, που είχαν καθαρά σωστικό χαρακτήρα, διενεργήθηκαν από τις αρχαιολόγους Ολ. Βικάτου (Σκιλλουντία Ηλείας), Μ. Κουμουζέλη (Αγία Τριάδα Ηλείας), Ζ. Κασσιανού (Αγία Τριάδα, Πεύκες Ηλείας και Κάμπο Αβίας στη Μεσσηνία) και Σ. Κασβίκη (Φιγάλεια Ηλείας). Τέλος, η ανασκαφή στη Ζάκυνθο διενεργήθηκε από την υπογράφουσα.

Στα εργαστήρια της Εφορείας ολοκληρώθηκε η συντήρηση των πήλινων και χάλκινων αντικειμένων από το Μουσείο Καλαμάτας, που είχαν υποστεί ζημιές από σεισμό.

Αρκετές υπήρξαν οι παραδόσεις αρχαίων, ενώ εντοπίστηκαν δύο νέες αρχαιολογικές θέσεις (Γλυκορίζι Μεσσηνίας και Γραίκα Ηλείας).

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ολυμπίας

Εγκαταστάθηκε σύστημα ασφαλείας στο νέο Μουσείο Ολυμπίας, καθώς και στους χώρους των αποθηκών, εργαστηρίων και γραφείων του Μουσείου. Επίσης, τοποθετήθηκε σύστημα εξαερισμού στα εργαστήρια πήλινων και χαλκών αντικειμένων.

Στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου κατασκευάσθηκε λιθόκτιστη κρήνη για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών.

Μουσείο Καλαμάτας

Τελείωσαν οι εργασίες αποκατάστασης του Μπενάκειου Μουσείου Καλαμάτας και έγινε διαμόρφωση του προαυλίου του, όπου διευθετήθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από ανασκαφές στο Νομό Μεσσηνίας.

Παράλληλα, εκπονήθηκε από την Εφορεία το κτιριολογικό πρόγραμμα για την επανέκθεση των γλυπτών στο ισόγειο του Μουσείου, το οποίο εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Αρχαιολογική συλλογή Ήλιδας

Έγινε επέκταση της περίφραξης του Μουσείου Ήλιδας και του περιβάλλοντα χώρου.

Μουσείο Χώρας

Αντικαταστάθηκαν όλα τα σιδηρά πλαίσια των παραθύρων που υπάρχουν στις αίθουσες της έκθεσης, λόγω του μεγάλου βαθμού οξείδωσής τους, με νέα, ανοξείδωτα, από αλουμίνιο. Εξασφαλίσθηκε έτσι ένα ασφαλέστερο και αισθητικά ικανοποιητικό αποτέλεσμα στο μουσείο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΖΑΚΥΝΘΟΣ

Οδός Αγίας Άννας και Πικριδιωτίσσης (οικόπεδο Σ. Πατσόπουλου)

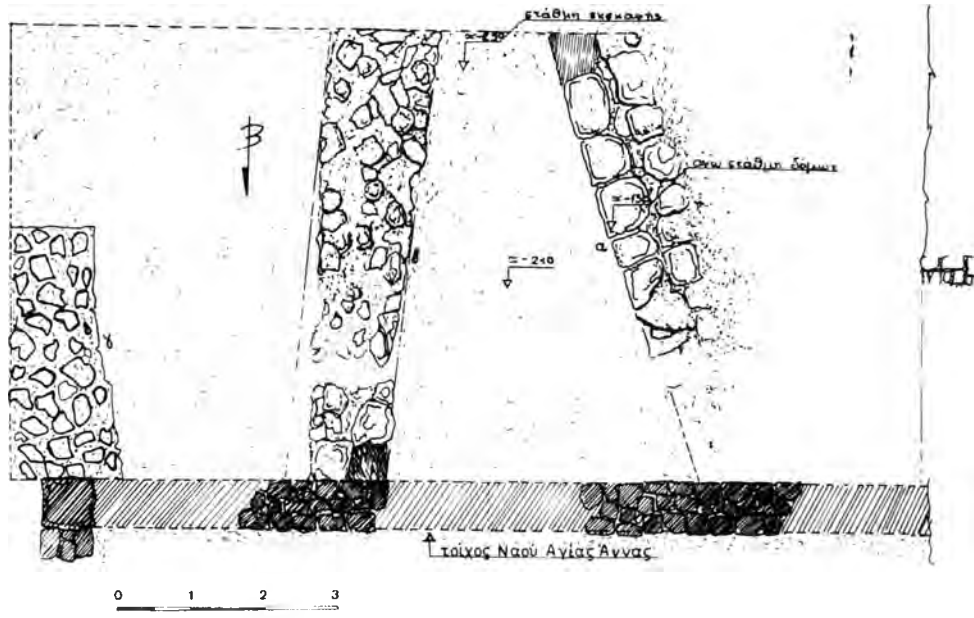
Κατά την ανασκαφή που είχε προηγηθεί στο οικόπεδο από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια του ναού της Αγίας Άννας, που χρονολογείται στο 17ο αι.

Ο μεγάλος αριθμός ελληνιστικών και ρωμαϊκών οστράκων που εντοπίσθηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου οδήγησε στη διενέργεια δοκιμαστικών τομών, στις οποίες εμφανίσθηκαν λείψανα αρχαίων τοίχων σε βάθος 0,60 μ. περίπου από το δάπεδο του χριστιανικού ναού[1].

Η βραχύχρονη ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε (από 26-2 έως 11-3-91) αποκάλυψε τμήμα τείχους (α), με κατεύθυνση Β.-Ν. (Πίν. 68 α). Το τείχος, κτισμένο πρόχειρα κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα από ορθογώνιους ανισομεγέθεις πωρόλιθους, σώθηκε σε ύψος πέντε δόμων (1,40 μ.). Το μέγιστο σωζόμενο πλάτος του είναι 0,80 μ., ενώ το μήκος του φθάνει τα 5,70 μ.· φαίνεται ότι επεκτείνεται προς Β., κάτω από τα θεμέλια του ναού της Αγίας Άννας, ενώ προς Ν., κάτω από το μανδρότοιχο της όμορης ιδιοκτησίας. Στο νότιο τμήμα του το τείχος διατηρείται καλύτερα, ενώ προς Β. είναι πολύ κατεστραμμένο, πιθανώς λόγω των εργασιών ανέγερσης του χριστιανικού ναού. Ανατολικά του τείχους α, εντοπίσθηκαν τα λείψανα δύο πολύ μεταγενέστερων τοίχων (β και γ), της ίδιας περίπου κατεύθυνσης (Σχέδ. 1).

---

1. Πρέπει να σημειωθεί η άριστη συνεργασία με την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και ιδιαίτερα με την αρχαιολόγο Ζωή Μυλωνά που υπηρετεί στη Ζάκυνθο και με ξεχωριστό ζήλο και ενδιαφέρον βοήθησε ενεργά στο έργο της Εφορείας, η οποία της οφείλει πολλές ευχαριστίες.

Σχέδ. 1. Ζάκυνθος. Οδός Αγίας Άννας και Πικριδιωτίσσης. Κάτοψη του τείχους.

Ο τοίχος β (σωζ. διαστ. 6,20x1,40 μ.) από αργούς λίθους, είχε εντοιχισμένους πολλούς λίθους του τείχους σε β΄ χρήση.

Ακόμη μεταγενέστερος φαίνεται ο τοίχος γ (σωζ. διαστ. 3,46x1,20 μ.) από αργούς λίθους που συνδέονται με κονίαμα. Η σχέση του προς το ναό είναι προφανής και πιθανώς χρησίμευε ως περίβολός του.

Η ακριβής χρονολόγηση του τείχους δεν είναι δυνατή δεδομένου ότι δεν υπήρχε σαφής στρωματογραφία, καθώς το έδαφος ανατολικά του τείχους ήταν συνεχώς υγρό και λασπώδες εξαιτίας κάποιου αγωγού, τα νερά του οποίου διοχετεύονταν στο οικόπεδο.

Εν τούτοις, περισυλλέχθηκαν πολλά όστρακα, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στους υστεροελληνιστικούς χρόνους.

Δύο τμήματα του ίδιου (;) τείχους εντοπίσθηκαν βορειότερα, στην ίδια περίπου ευθεία, σε απόσταση 200-300 μ. από το οικόπεδο Σ. Πατσόπουλου, εντός προαυλίων ιδιοκτησιών. Επειδή η περιοχή είναι πυκνά δομημένη, είναι επόμενο το μεγαλύτερο μέρος του τείχους να έχει καταστραφεί ολοκληρωτικά.

Η συνέχιση της ανασκαφής και η αποκάλυψη του τείχους κάτω από τα θεμέλια του ναού της Αγίας Άννας θα έδινε οπωσδήποτε περισσότερα στοιχεία γι' αυτό και θα βοηθούσε στην ακριβή χρονολόγησή του.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Σκιλλουντία

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο οικόπεδο Σκούφη, στη θέση Τρανό Πλάι, εντός του οικισμού Νέας Σκιλλουντίας, βρέθηκε (σε βάθος 0,65 μ.) λακκοειδής τάφος, μήκ. 1,78, πλ. 0,50 και βάθ. 0,38 μ., με μεγάλη καλυπτήρια πλάκα (διαστ. 1,90x0,70x0,12 μ.) από κογχυλιάτη. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν ακτέριστος.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Πεύκες

Στις Πεύκες (Βύλιζα) ανασκάφηκε από την αρχαιολόγο Ζ. Κασσιανού και τρίτος θαλαμωτός μυκηναϊκός τάφος (τάφος 3) που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 εποχή.

Από τον τάφο περισυλλέχθηκαν τρία τρίωτα αλάβαστρα (Π 4177, Π 4178 και Π 4181), ένα αλαβαστροειδές αγγείο (Π 4182), δύο προχοΐδια (Π 4173 και Π 4180), ένα μόνωτο κύπελλο (Π 4172), ένας ψευδόστομος αμφορέας (Π 4174), ένας πιθαμφορίσκος (Π 4175) και δύο βάσεις κυλίκων (Π 4176 και Π 4179). Μεγάλος ήταν επίσης ο αριθμός χανδρών, διαφόρων

σχημάτων από γυαλί (Δ 267-Δ 278), ενώ βρέθηκε και ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι (Π 4183).

Αγία Τριάδα

Στην Αγία Τριάδα, στον ήδη εντοπισμένο και μερικώς ανεσκαμμένο χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου, ανασκάφηκαν τέσσερις ακόμη θαλαμωτοί τάφοι (τ. 12, 13, 14 και 15), όλοι συλημένοι. Από τους θαλαμωτούς τάφους 12 και 13, οι οποίοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους, προέρχονται λίγα ευρήματα τα οποία είχαν διαφύγει των αρχαιοκαπήλων: δύο κυλινδρικά αλάβαστρα (Π 4185 και Π 4184), αρκετά όστρακα, δύο χάνδρες σαρδίου (Δ 265-266) και ένα σφονδύλι από στεατίτη (Δ 279), καθώς και αρκετός αριθμός οδόντων κάπρου (Δ 263-264) που συνανήκουν σε οδοντόφρακτο κράνος.

Οι τάφοι 14 και 15, παρόμοιας κατασκευής με τους προηγούμενους, επικοινωνούσαν επίσης μεταξύ τους και ήταν συλημένοι. Διασώθηκε μόνο ένα τμήμα χάλκινου εγχειριδίου.

Η ανασκαφή των τάφων έγινε από τις αρχαιολόγους Μ. Κουμουζέλη και Ζ. Κασσιανού αντίστοιχα.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Άλτις

Από τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας παραδόθηκαν τα ακόλουθα αρχαία: Χάλκινο δακτυλίδι (ΒΕ 514), μεγ. διαμ. 0,024 μ. Βρέθηκε βόρεια του Πρυτανείου και παραδόθηκε από τον εργάτη της Εφορείας Απ. Φωτόπουλο. Χάλκινο νόμισμα με κεφαλή Διός στον εμπροσθότυπο και φθαρμένο στον οπισθότυπο (ΒΕ 509), διαμ. 1,4 εκ. Παραδόθηκε από τον αρχαιοφύλακα Γ. Τζαβάρα. Χάλκινο αγκιστροειδές αντικείμενο (ΒΕ 505), πιθανότατα συνάφεια σκεύους, μεγ. μήκ. 0,056 και μεγ. πλ. 0,013 μ. Βρέθηκε στην περιοχή του Βουλευτηρίου κατά τη διάρκεια καθαρισμών. Χάλκινο συμπαγές ειδώλιο βοοειδούς (ΒΕ 507), ελλιπές στο πρόσωπο και στην ουρά, μέγ. σωζ. μήκ. 0,05 μ. Προέρχεται από την περιοχή νότια του ναού του Διός. Τύπος του τέλους του 9ου και πρώιμου 8ου αι. π.Χ.[2]. Τμήμα πήλινης βάσης (πλίνθου) (ΒΕ 524) όπου σώζεται συμφυές τμήμα άκρου ποδός πήλινου ζώου, ενδεχομένως λέοντος, μεγ. σωζ. μήκ. 0,20, μέγ. σωζ. ύψ. 0,12 και πάχ. πλίνθου 0,045 μ. Προέρχεται από την περιοχή των Ζανών και παραδόθηκε από τον αρχαιοφύλακα Παν. Παρασκευόπουλο.

Οι φύλακες Ηλ. Θεοδωρόπουλος και Γεώργ. Κωστόπουλος παρέδωσαν ένα μικρό χάλκινο αντικείμενο, το οποίο πιθανώς είναι τμήμα λαβής (ΒΕ 519). Επίσης, οι αρχαιοφύλακες Παναγόπουλος και Δ. Τζαβάρας παρέδωσαν δύο χάλκινα φθαρμένα νομίσματα (ΒΕ 520 και 563).

Αλφειός

Στην κοίτη του ποταμού (περιοχή της Σαλμώνης), βρέθηκαν σε αμμοληψία και παραδόθηκαν από τον Διον. Βούρτση τα ακόλουθα αρχαία: α) Άνω ήμισυ χάλκινου κράνους κορινθιακού τύπου (ΒΕ 517α), του οποίου σώζεται μόνον η θόλος με έντονη ρωγμή, σωζ. μεγ. ύψ. 0,0135 μ.· τύπος του μέσου 7ου-αρχών 6ου αι. π.Χ. β) Χάλκινη φιάλη αρκετά κατεστραμμένη (ΒΕ 517), μέγ. διαμ. 0,0185 μ. Σώζει ζεύγος καρφιών σε σημείο της περιφέρειας.

Στην κοίτη του Αλφειού (περιοχή Στρεφίου), βρέθηκε και παραδόθηκε από τον Σωτ. Δαβέττα, πρόεδρο της κοινότητας στον οποίο παραδόθηκε από τον Γ. Δακουρά, χάλκινο κράνος κορινθιακού τύπου (ΒΕ 529), ελλιπές σε τμήμα της θόλου, του επαυχενίου και της αριστερής παραγναθίδος, μέγ. σωζ. ύψ. 0,018 μ. Σειρά οπών διατρέχει το περίγραμμα του κράνους ενώ σώζει δύο ζεύγη οπών και μία τρίτη οπή στην κορυφή της θόλου. Ύστερος τύπος του τέλους του 6ου-μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Αμπελόκαμπος

Από τη Σωτ. Μάντη, μαθήτρια Λυκείου, παραδόθηκε χάλκινο νόμισμα προερχόμενο από την περιοχή (ΒΕ 513), μεγ. διαμ. 1,5 εκ. Στον εμπροσθότυπο δυσδιάκριτη παράσταση, ενώ στον οπισθότυπο άλογο προς τα δεξιά και νεβρός κάτω από την κοιλιά του αλόγου προς τα αριστερά.

Σκαφιδιά

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας, μετά από λαθρανασκαφή αλλοδαπών τουριστών στη θέση Μπούκα ή Κυράς Λαγκάδι, νότια του Μιραμάρε και δυτικά της

2. Πρβλ. Wolt-Dieter Heilmeyer, Frühe olympische Bronzefiguren: Die Tiervotive, Olympische Forschungen, Band XII, Berlin 1979, πίν. 30, αριθ. 240.

μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου, περισυλλέχθηκε οικιακή κεραμική ρωμαϊκών χρόνων από το χώρο του υποκαύστου[3].

Γραίκα

Από συλημένο κιβωτιόσχημο τάφο στην ιδιοκτησία αδελφών Καστή προέρχονται δύο μελαμβαφή μόνωτα κυάθια, τρία μονόμυξα λυχνάρια και μία δίωτη απιόσχημη λήκυθος του 4ου αι. π.Χ. Από την ίδια τοποθεσία προέρχονται και τρία φθαρμένα χάλκινα νομίσματα (ΒΕ 526).

Λέπρεον

α) Στη θέση Αγραπιδιά, κοντά στην κοινότητα Λεπρέου, κατά την εκσκαφή για διάνοιξη αύλακος υδροδότησης, αποκαλύφθηκε επεξεργασμένος πωρόλιθος (ΒΕ 502) που συνεχίζεται κάτω από το οδόστρωμα του ασφαλτοστρωμένου επαρχιακού δρόμου Θολού-Φιγαλείας (αριστερή πλευρά). Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα, κυρίως ελληνιστικής εποχής.

β) Κατά τη διάρκεια έργων διαπλάτυνσης της επαρχιακής οδού Θολού-Φιγαλείας, στα πρανή του αγροκτήματος ιδιοκτησίας Ιω. Σωτηρόπουλου, στη θέση Λίθος, περισυλλέχθηκε κεραμική κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Κατά την αυτοψία παρατηρήθηκε ότι σε αγροτικό δρόμο, εντός της ίδιας ιδιοκτησίας, είχε αποκαλυφθεί σειρά λίθων από τον εκσκαφέα και εντοπίστηκε πίθος (ΒΕ 503) που αν και σωζόταν ακέραιος, διαλύθηκε από το μηχάνημα κατά την εκσκαφή.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Μάγειρας

Στη θέση Βαμβακιά της κοινότητας Μάγειρα, στον αγρό του Σ. Φωτεινού, βρέθηκαν αρκετά όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, μυκηναϊκών χρόνων.

Άγιος Ηλίας

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στη θέση Παλαιοχώρι του Αγίου Ηλία (επαρχία Ολυμπίας) περισυλλέχθηκαν όστρακα ελληνιστικής εποχής και κεραμίδες (ΒΕ 527). Προέρχονται από καταστροφή τάφου.

Φιγάλεια

Περισυλλέχθηκαν όστρακα κλασικών χρόνων (ΒΕ 523) από σπηλιά που βρίσκεται στη θέση Κάτω Βρύση Φιγαλείας.

Κακόβατος

Περισυλλέχθηκαν όστρακα γκρίζας κεραμικής (ΒΕ 521), προερχόμενα από τη θέση Νέστορας, κατά τη διάρκεια αυτοψίας.

Αλίφειρα

Στη νοτιοδυτική πλευρά της ακρόπολης περισυλλέχθηκαν όστρακα διαφόρων τύπων (ΒΕ 515), προερχόμενα από τη διάνοιξη δρόμου που συνδέει το χωριό με τον αρχαιολογικό χώρο.

Αρχαία Ήλιδα

Ο Π. Νερολόγος παρέδωσε τμήμα σίμης, το οποίο φέρει διακόσμηση από εναλλασσόμενα σχηματοποιημένα άνθη λωτού και λογχοειδή φύλλα (ΒΕ 530), ρωμαϊκών χρόνων. Προέρχεται από τη θέση Κτήρια Καλυβίων Ήλιδας.

Επίσης, στη θέση Φανερωμένη και Παλιόπυργος στην ακρόπολη της Ήλιδας, κατά τη διάρκεια αυτοψίας περισυλλέχθηκαν όστρακα διαφόρων εποχών (ΒΕ 516).

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Άη Γιαννάκης - Βουνάκι

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας για τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου, στην ιδιοκτησία Γαλάνη, στο λόφο Βουνάκι, δεξιά του επαρχιακού δρόμου Πύργου Κυπαρισσίας, περισυλλέχθηκαν όστρακα ελληνιστικών χρόνων και δύο τμήματα λίθινων τριβείων[4].

Γλυκορίζι

Σε απόσταση 2 χλμ. ανατολικά της διασταύρωσης Καλού Νερού και 1,5 χλμ. περίπου βόρεια της επαρχιακής οδού Πύργου-Καλαμάτας, προς ΝΔ. της κοινό-

3. Για τα γνωστά και εκτεταμένα ερείπια λουτρώνος των ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή αυτή βλ. επίσης, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 194, Πίν. 174 β.

4. Στο στρατηγικής σημασίας λοφίσκο τοποθετεί ο N. Valmin τον Αυλώνα του Παυσανία, βλ. M. N. Valmin, Études topographiques sur la Messenie Ancienne, 6, σ. 109.

τητας Γλυκοριζίου Τριφυλίας, έγινε αυτοψία κατά τη διάρκεια περιοδείας σε θέση όπου εντοπίζεται χαμηλό τυμβοειδές έξαρμα που κατά πάσα πιθανότητα καλύπτει θολωτό μυκηναϊκό τάφο. Η τοποθεσία με τη χαρακτηριστική ονομασία Πυργάκι, έχει όντως εξαίρετη θέα: προς Δ. απλώνεται το Ιόνιο Πέλαγος, προς ΒΑ. εκτείνεται η ενδοχώρα της Τριφυλίας και προς Ν. το βόρειο άκρο της προϊστορικής ακρόπολης της Περιστεριάς.

Ο τύμβος είναι ιδιαίτερα εμφανής καθώς υψώνεται 2-2,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, σε μια κατά τα άλλα ισόπεδη και ιδιαιτέρως απλόχωρη έκταση. Η ανατολική πλευρά του έχει ελάχιστα αποκοπεί, προφανώς από τη διάνοιξη σε παλιότερη εποχή του αγροτικού δρόμου που οδηγεί από τη μεριά αυτή στο Γλυκορίζι (Πίν. 68 β). Στην κορυφή του εξάρματος και ελαφρώς παράκεντρα υπάρχει ογκώδης πέτρα από αμυγδαλίτη λίθο μήκ. 2 μ. περίπου και πλ. 0,80 μ. περίπου.

Η προς Α. κλίση της πέτρας φαίνεται πως προκλήθηκε από μετατόπισή της κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών που γίνονταν πλησίον του εξάρματος από χειριστή εκσκαφέα, προ 20ετίας περίπου. Αυτή την πληροφορία μετέφερε ο πρώην αρχαιοφύλακας Περιστεριάς Γ. Κωστόπουλος με τον οποίο έγινε η επίσκεψη στη θέση αυτή. Κάτω από τη μετατοπισμένη πέτρα υπάρχει κενό 1 μ. περίπου, όπως διαπιστώθηκε από πρόχειρη μέτρηση. Η ύπαρξη ΥΕ κεραμικής στην επιφάνεια και ορισμένες πέτρες ιδίου πετρώματος σε περιφερικά σημεία του εξάρματος πείθουν πως πρόκειται πιθανώς για έναν τύμβο της μυκηναϊκής περιόδου.

Νοτιοδυτικά του τύμβου, σε απόσταση 20-30 μ. υπάρχει μισογκρεμισμένη πέτρινη αγροικία, στην τοιχοδομία της οποίας διακρίνονται και ορισμένοι κατεργασμένοι λίθοι· σε απόσταση 80-100 μ. περίπου βόρεια-βορειοδυτικά του τύμβου, υπάρχει λιθοσωρός με πολλές κεραμίδες και χονδροειδή όστρακα, ενδεχομένως προερχόμενα από κάποιο μεμονωμένο τάφο. Επίσης, σε απόσταση 120 μ. βορειοανατολικά, παρατηρήθηκε αφθονία λίθων σε άσκαφο ορθογώνιο και επιμήκη χώρο διαστάσεων 2x3 μ., περικλειόμενο από αβαθές αυλάκι.

Ο εντοπισμός της θέσης αυτής αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς διαπιστώνεται ότι η τοποθεσία δεν ταυτίζεται με καμία από εκείνες που σημειώθηκαν κατά την προ 30ετίας επιφανειακή έρευνα των W.Mc Donald και R. Hope Simpson[5].

Άνω Εγκλιανός-Ανάκτορο Νέστορος

Για β΄ χρονική περίοδο συνεχίστηκε από το Πανεπιστήμιο Minnesota των ΗΠΑ από τη Διεύθυνση του Fred. Cooper και με την επίβλεψη της Εφορείας η κατάρτιση του επίσημου σχεδιασμού όλων των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του C.W. Blegen. Οι εργασίες κατά το 1991 επικεντρώθηκαν στους τοίχους βορειοανατολικά του Κεντρικού Κτιρίου του Ανακτόρου οι οποίοι και καλύφθηκαν με προστατευτική επιχωμάτωση: στο βορειοανατολικό εργαστήριο, στην περιοχή μεταξύ Belvedere, της βορειοανατολικής εισόδου και τις νότιες δοκιμαστικές τάφρους της παλιάς ανασκαφής, οι οποίες απεκάλυψαν τμήματα τοίχου, πιθανότατα οχυρωματικού[6].

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ - ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Το Ανάκτορο της Πύλου

Το πρόγραμμα του Πανεπιστημίου της Minnesota στην Πύλο εγκαινιάστηκε τον Αύγουστο του 1990 υπό τη διεύθυνση των F.A. Cooper και M.C. Nelson και με τη συνεργασία της Ζ΄ Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων. Κύριος αντικειμενικός στόχος ήταν η δημιουργία ενός επίσημου σχεδίου των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που είχαν έρθει στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Ανακτόρου του Νέστορος στην Πύλο. Κατά την περίοδο 1990 ολοκληρώθηκαν μια κάτοψη και αναπαραστάσεις των τοίχων του κεντρικού κτιρίου του ανακτόρου, που τώρα προστατεύονται με στέγαστρο. Οι εργασίες κατά το 1991 επικεντρώθηκαν σε εκείνους τους τοίχους βορειοανατολικά του κεντρικού κτιρίου, που ήταν καλυμμένοι με προστατευτική επιχωμάτωση: το Βορειοανατολικό Εργαστήριο, την περιοχή μεταξύ αυτού του κτιρίου και της Αποθήκης Οίνου, την περιοχή Belvedere, τη Βορειοανατολική Πύλη και τρεις τομές οι οποίες αποκάλυψαν τμήματα πιθανού οχυρωματικού τείχους.

Μολονότι η τελική δημοσίευση του Carl Blegen σχετικά με τη θέση περιλαμβάνει προσεκτικές περιγραφές τόσο της αρχιτεκτονικής όσο και των ευρημάτων, η αρχιτεκτονική καθεαυτή τοποθετήθηκε σε δευτερεύουσα θέση στα γενικά του συμπεράσματα συγκρι-

5. Βλ. σχετικά AJA 68(1964), σ. 235 και AJA 73 (1969), σ. 139, θέση 23Ε.

6. Βλ. και λεπτομερέστερη έκθεση των πεπραγμένων, El. French, Archaeological Reports for 1991-1992, BSA 87 (1992), σ. 27-28.

τικά με τις ιστορικές σχέσεις, τις κεραμικές ακολουθίες, τις τοιχογραφίες και τις πινακίδες Γραμμικής. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν τεκμηριώθηκαν πλήρως με επίσημα σχέδια. Δημοσιεύθηκαν μόνο σχηματικά σχέδια. Έτσι, μια λεπτομερειακή καταγραφή των ανασκαφών του Blegen αποτελεί έργο επείγουσας σημασίας.

Εκτός από την έναρξη των επαναληπτικών ανασκαφών και της καταγραφής των τοίχων έξω από το κεντρικό κτίριο του ανακτόρου, η περίοδος 1991 περιλάμβανε και αρκετούς άλλους στόχους. Διενεργήθηκε τοπογραφική έρευνα του υψιπέδου του ανακτόρου και των γειτονικών ανδήρων παράλληλα με φυτοαρχαιολογική έρευνα. Ελήφθησαν εξήντα οκτώ δείγματα χώματος από τους τοίχους του κεντρικού ανακτόρου και από βοηθητικά κτίρια. Τέλος, η θέση συνδέθηκε για πρώτη φορά με το γεωγραφικό πληροφορικό σύστημα UTM (Universal Transverse Mercator).

Οι εργασίες του 1991 άρχισαν με τη χρήση στη θέση κάνναβου 5Χ5 μ. με προσανατολισμό Β.-Ν. - Α.-Δ. που βασιζόταν στο συντονιστικό σύστημα UTM. Οι τοίχοι βορειοανατολικά του ανακτόρου καθαρίστηκαν από τις επιχωματώσεις σύμφωνα με την τομή, και τα χώματα απομακρύνθηκαν προς τον κατώτερο δόμο ή προς το σημείο που είχαν φθάσει οι αρχικοί ανασκαφείς. Εκτός από τις σημειώσεις, χρησιμοποιήθηκε ένα πρόγραμμα Η/Υ γραμμένο από τον F. A. Cooper για εφαρμογή σε φορητούς Η/Υ Hewlett-Packard 41CX προκειμένου να καταγραφούν τα αρχικά και τελικά βάθη, δείγματα εδάφους, ευρήματα κτλ. Κάθε τμήμα τοίχου φωτογραφήθηκε πριν και μετά την ανασκαφή. Καταβλήθηκε μεγάλη φροντίδα, ώστε να κοσκινιστεί το χώμα που είχε απομακρυνθεί, μια απροσδόκητα χρονοβόρα διαδικασία η οποία, ωστόσο, είχε ως αποτέλεσμα την περισυλλογή πολυάριθμων θραυσμάτων τοιχογραφιών, οστράκων (μεταξύ των οποίων ορισμένα της μέσης ελλαδικής και της γεωμετρικής περιόδου), ενός θραύσματος που εξακριβωμένα ανήκει σε πινακίδα Γραμμικής Β, καθώς και αρκετά άλλα που ενδεχομένως ανήκουν σε τέτοιες πινακίδες. Αν και ήταν αναπόφευκτο να εντοπιστεί αρχαιολογικό υλικό στις επιχωματώσεις, έγινε φανερό ότι ο Blegen και η ομάδα του είχαν κάνει υποδειγματική εργασία, όσον αφορά στο κοσκίνισμα, κατά τη διάρκεια των πρώτων ανασκαφών.

Αφού ολοκληρώθηκε η επαναληπτική ανασκαφή των τοίχων, εφαρμόστηκε για πρώτη φορά ένα σύστημα, το οποίο αναπτύχθηκε το 1990, για την αποτελεσματικότερη καταγραφή των καταλοίπων. Οι επιμήκεις τοίχοι εντάχθηκαν σε ένα ζεύγος γραμμών αφετηρίας οι οποίες εκτείνονταν κατά μήκος της βορειοδυτικής και νοτιοανατολικής πρόσοψης του κεντρικού κτιρίου με μια τραβέρσα. Κατόπιν σχεδιάστηκε η κάτοψη και η πλάγια όψη των τοίχων υπό κλίμακα 1:50. Περίπου 1.500 μετρήσεις βαθέων ελήφθησαν το 1990 και το 1991 σε τοίχους, δάπεδα και άλλα οικοδομικά στοιχεία. Οι επιχωματώσεις των τοίχων που απομακρύνθηκαν το 1991 επανατοποθετήθηκαν με το χώμα κοσκινισμένο. Εγχάρακτες ετικέτες από αλουμίνιο σημειώνουν την έκταση της επαναληπτικής ανασκαφής και τον πυθμένα των νέων επιχωματώσεων.

Εξαιρετικά χρήσιμο για τον τοπογραφικό συσχετισμό των θαλαμωτών τάφων που συνδέονται με το χώρο ήταν ο ανιχνευτής GPS (Global Positioning System) σε συνδυασμό με τα δημοσιευμένα σχέδια και τις περιγραφές του Blegen. Αυτός ο φορητός δέκτης υπολογίζει τη θέση του ανιχνεύοντας έως οκτώ δορυφόρους NAVSTAR με ένα σύστημα ναυσιπλοΐας που χρησιμοποιείται από το Υπουργείο Άμυνας των Η.Π.Α. Ο αριθμός των δορυφόρων που ανιχνεύονται εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον αριθμό και τη θέση των δορυφόρων στον ουρανό σε μια δεδομένη στιγμή της ημέρας. Πρέπει να ανιχνευτούν τέσσερις τουλάχιστον δορυφόροι ταυτόχρονα για ένα μέγιστο τρισδιάστατο στίγμα (γεωγραφικό μήκος, πλάτος και ύψος). Ο εντοπισμός που επιτυγχάνεται κατ' αυτόν τον τρόπο προσφέρει έναν ανώτατο συντελεστή απόκλισης ±30 μ. Με περισσότερους δορυφόρους στον ουρανό, ο βαθμός ακριβείας αυξάνεται σε μία ανώτατη απόκλιση ±2-5 μ.

Ο σχεδιασμός ενός επίσημου σχεδίου του κεντρικού κτιρίου του ανακτόρου το 1990 αποκάλυψε ότι ο αρχιτέκτονας και οι οικοδόμοι του τοποθέτησαν τους δόμους των τοίχων με μεγάλη ακρίβεια. Στους τοίχους του μεγάρου, παραδείγματος χάριν, το ορθογώνιο κατώφλι που διασώζεται κατεβαίνει κατά μήκος εντελώς ίσιων γραμμών με απόκλιση όχι μεγαλύτερη των δύο χιλιοστών. Οι γωνίες στις τομές των τοίχων απέχουν από την ορθογώνιο μόνο κατά ένα δεύτερο της μοίρας.

Ο Blegen περιγράφει την κατά το ήμισυ ξύλινη κατασκευή του ανακτόρου ως «μικρά τμήματα από χονδρές κροκάλες τοποθετημένες σε ένα πλαίσιο από κάθετες, οριζόντιες και εγκάρσιες δοκούς»[1] . Οι παρατηρήσεις των ερευνητών αποκάλυψαν μια εναλλακτική μέθοδο δόμησης. Οι τοίχοι αποτελούνται από επιμήκεις αντηρίδες διαστ. 1,05Χ0,75 μ. περίπου, κατασκευασμένες από συμπαγείς κροκάλες και πηλό. Κάθε αντηρίδα επεκτείνει το πάχος του τοίχου, 1,05 μ. περίπου, που χωρίζεται από τον άλλο με αυλακώσεις βάθ. 0,30 μ. περίπου, γεμάτες με χώμα και άμμο. Το επίσημο σχέδιο διαφωτίζει την τοποθέτηση κατά διαστήματα αυτών των αντηρίδων. Οι σωζόμενοι τοίχοι του

1. Palace of Nestor I, σ. 37.

ανακτόρου, όπως και οι πάνω όψεις των αυλακώσεων, μειώνουν το ύψος από Α. προς Δ., ακολουθώντας την κατωφερή κλίση της γραμμής του εδάφους πριν από τις ανασκαφές. Οι ρίζες των δένδρων δεν εισχώρησαν στις αντηρίδες, αλλά φύτρωσαν στο μαλακό χώμα των κενών. Αυτή η ανάπτυξη των ριζών δημιούργησε κενά που μπορούν εσφαλμένα να θεωρηθούν ως εγκάρσιες δοκοί κτισμένες στην αρχική κατασκευή. Η εικόνα που σχηματίσθηκε από τις ρίζες που εισχώρησαν στα υπόγεια επίπεδα των αυλακώσεων μεταξύ των αντηρίδων διακρίνεται στο επίσημο σχέδιο.

Οι αντηρίδες του μεγάρου υψώνονται πάνω από ένα λίθινο πέδιλο που τοποθετήθηκε εκεί γι' αυτόν το σκοπό. Οι αντηρίδες του νοτιοανατολικού συνόλου των αιθουσών (αίθουσες 30-41), ωστόσο, εδράζονται στην κορυφή ισόδομων τοίχων οι οποίοι αρχικά υποστήριζαν μια προγενέστερη και διαφορετική ανωδομή. Η σύγκριση αυτή οδηγεί σε ένα πρώτο συμπέρασμα ότι το νοτιοανατολικό σύνολο αιθουσών προηγείται του μεγάρου και διέθετε μια αρχιτεκτονική όψη όμοια με τις μινωικές εξωτερικές όψεις ισόδομης τοιχοποιίας με εσοχές.

Ελπίζεται ότι τα δείγματα εδάφους που ελήφθησαν το 1991 θα διευκρινίσουν πιθανές κατασκευαστικές φάσεις μέσα στο κεντρικό ανάκτορο και μεταξύ αυτού του κτιρίου και των βοηθητικών τοίχων προς τα βορειοανατολικά. Μια διαφορά του εδάφους μέσα σε γειτονικούς τοίχους μπορεί να αποκαλύψει ξεχωριστές κατασκευαστικές φάσεις. Θα επιχειρηθεί να προσδιορισθεί αν το έδαφος μέσα στους τοίχους του κεντρικού ανακτόρου είναι σταθερό μεταξύ των κροκαλών και των πήλινων αντηρίδων, καθώς και των αυλακώσεων που τα χωρίζουν, και αν το χώμα που χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή ήταν εγχώριο ή μεταφέρθηκε από κάποιο άλλο σημείο έξω από την περιοχή του ανακτόρου. Ελήφθησαν, επίσης, στρωματογραφικά δείγματα, συγκεκριμένα δείγματα από το μαύρο λιπαρό έδαφος που συνδέεται με τη γεωμετρική κεραμική την οποία ο Blegen περιέγραψε ως υπολείμματα κάποιου ελαιοτριβείου. Η ανάλυση των δειγμάτων θα γίνει στο Πανεπιστήμιο της Minnesota.

Η δημιουργία ενός επίσημου σχεδίου των τοίχων που ήρθαν στο φως το 1991 αποκάλυψε ότι ο άξονας και η συνέχεια της Βορειοανατολικής Πύλης είναι ανάλογα με τις γραμμές του ΥΕ IIIΒ ανακτόρου. Η χρονολόγηση της πύλης στην ΥΕ Ι από τον Blegen μπορεί να υποδηλώνει κάποια σχέση με τους ισόδομους τοίχους στις αίθουσες 30-41 που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ο καθαρισμός των τοίχων στην περιοχή Belvedere, την οποία ο Blegen περιέγραψε ως οικήματα και στις δύο πλευρές ενός στενού δρόμου, έδειξε ότι η τομή που ανασκάφηκε αποκάλυψε μόνο ένα μέρος από τα κατάλοιπα σε αυτή την περιοχή. Προφανώς οι τοίχοι εκτείνονται περαιτέρω προς τα ανατολικά και δυτικά, σε έδαφος που δεν έχει ανασκαφεί. Στη βορειοανατολική γωνία του Βορειοανατολικού Εργαστηρίου εντοπίστηκαν, κατά μήκος του άνω τμήματος των σωζόμενων τοίχων, εκτεταμένα υπολείμματα κονιάματος.

Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας σχεδιασμού του τοπογραφικού χάρτη της περιοχής του ανακτόρου, επανεντοπίστηκε, μετά από είκοσι χρόνια περίπου, ο ΥΕ Ι/ΙΙ Ταφικός Κύκλος που είχε ανασκάψει ο Blegen το 1957[2]. Διασώζεται μεγάλο τμήμα του περιμετρικού κύκλου από λίθους σε ένα πλάτωμα προς τα νότια του ανακτόρου, αλλά κινδυνεύει τελευταία από το βαθύ όργωμα του ελαιώνα όπου βρίσκεται.

FREDERIC A. COOPER - MICHAEL C. NELSON

2. Palace of Nestor III, σ. 134 κ.ε.

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Πατρών

Συνεχίστηκε και φέτος η συντήρηση, καταγραφή και τακτοποίηση αρχαιολογικών ευρημάτων παλαιών και νέων ανασκαφών της Πάτρας και της ευρύτερης περιοχής, παρά τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούν στα εργαστήρια και τις αποθήκες της Εφορείας, εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς χώρου. Με στόχο την ταχύτερη επίλυση του οξύτατου αυτού προβλήματος συνεχίστηκαν με γοργό ρυθμό και φέτος οι εργασίες στο τριώροφο ακίνητο της Εφορείας επί των οδών Ηφαίστου-Πατρέως και Υψηλάντου. Την ευθύνη των καταγραφών είχαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας, της συντήρησης των ευρημάτων οι συντηρητές Κ. Ηλιογάμβρου, Θεοδ. Χριστόπουλος, Π. Παυλόπουλος, Χ. Κατσαΐτης, Άννα Μπούμπουκα (εργαστήριο ψηφιδωτών), Λεων. Παυλάτος, Θεοδ. Ρουγκάλας και Γεωργ. Μπούμπουκα (εργαστήριο συντήρησης αντικειμένων).

Μουσείο Αιγίου

Στα υπόγεια του κτιρίου ολοκληρώθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της η προετοιμασία των ευρημάτων για τη μελλοντική έκθεση του Μουσείου.

Εργασίες Υπαίθρου

Έγινε καθαρισμός των αρχαίων που διατηρούνται σε υπαίθρια ή στεγασμένα ακίνητα της Πάτρας και του Αιγίου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Αδ. Βασιλογάμβρου, Μ. Γάτση-Σταυροπούλου, Γ. Γεωργοπούλου, Ν. Κοκκοτάκη, Μ. Κωτσάκη, Θ. Λουλοπούλου, Λ. Παπακώστα, Μ. Πετριτάκη, Μ. Πετρόπουλος, Γ. Αλεξοπούλου, Α. Σωτηρίου.

Την ευθύνη για την ακριβή σχεδίαση και αποτύπωση των κινητών και ακίνητων αρχαιολογικών ευρημάτων της Εφορείας είχαν οι σχεδιαστές Μ. Πετροπούλου-Φιλιπποπούλου, Χαρ. Μαρινόπουλος και Ελισάβετ Αλεξοπούλου με την εποπτεία του αρχιτέκτονα Ευθύμιου Αυγούλη, ενώ βοήθησαν και οι σχεδιάστριες με σύμβαση ορισμένου χρόνου.

Τις ανασκαφικές εργασίες επιστάτευσαν οι εμπειρότατοι υπάλληλοι της Εφορείας Νικ. Χριστόπουλος στην Πάτρα, Μ. Παπαδόπουλος στο Αίγιο, Γ. Καλύβας και Αθαν. Αναστασόπουλος στην Κάτω Αχαΐα και ο Γ. Μητρόπουλος στην περιφέρεια της Πάτρας.

Την ευθύνη για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα και εργασία είχε ο υπομηχανικός της Εφορείας Κωνστ. Κατσιδήμας.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Πάτρα

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Οδός Αγίου Δημητρίου 98-100 (Σχέδ. 1· Πίν. 69 α)

Η ανασκαφή άρχισε το Σεπτέμβριο του 1990 και ολοκληρώθηκε το Φεβρουάριο του 1991. Αποκαλύφθηκαν διάφορες οικοδομικές φάσεις χρονολογούμενες από την εποχή της τουρκοκρατίας στο πάνω επίπεδο, μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια στο κατώτερο.

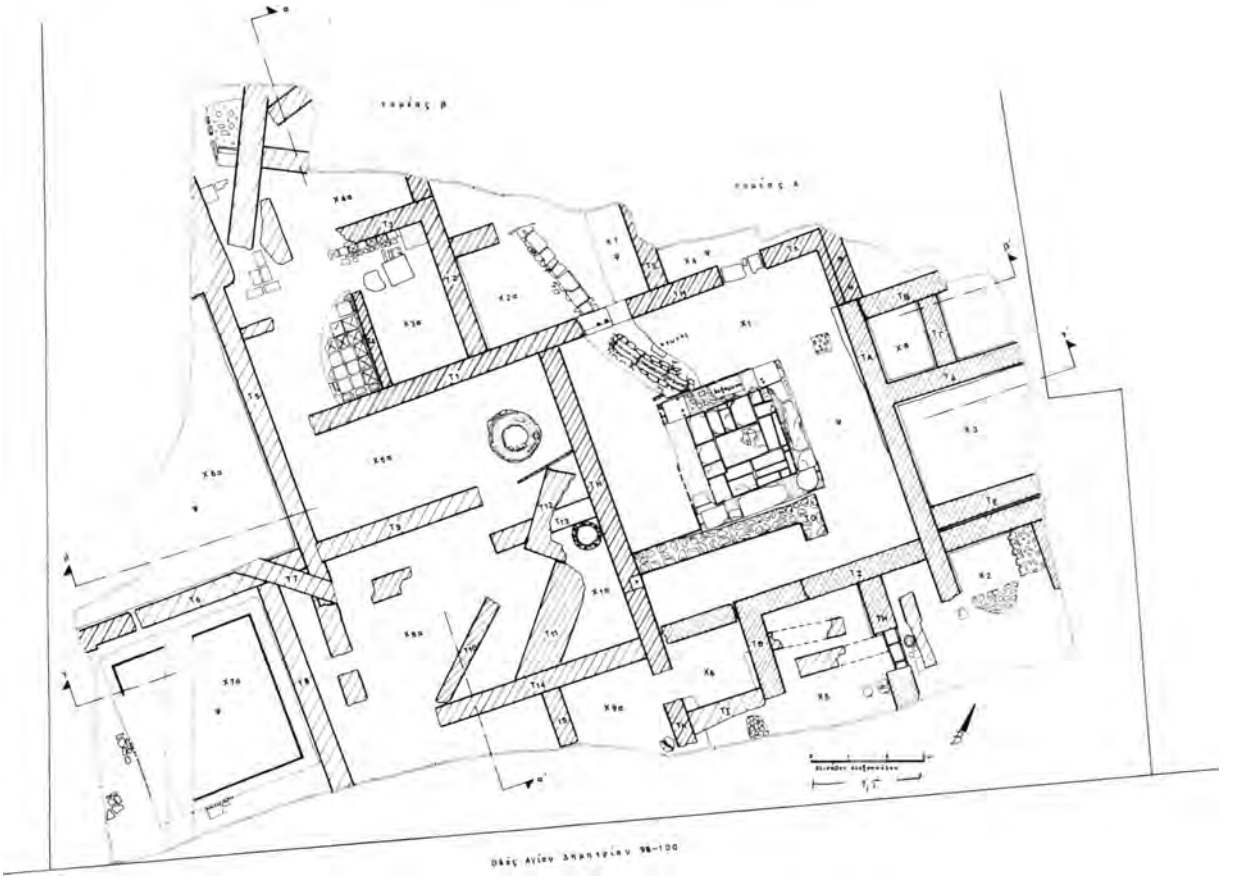
Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου οι νεότερες φάσεις των αρχιτεκτονικών λειψάνων, σε αλλεπάλληλες χρήσεις και μετασκευές, είναι πολύ κακής διατήρησης (Σχέδ. 1: τοιχ. 1-14). Εδώ, αξίζει να σημειωθεί υπόλοιπο ψηφιδωτού δαπέδου ελληνιστικών χρόνων. Φυτικό κόσμημα (λουλούδια και φύλλα) από γαλάζιες ψηφίδες σε άσπρο φόντο περιτρέχει έναν τετράγωνο χώρο, μισοκατεστραμμένο από το θεμέλιο του σύγχρονου σπιτιού. Τα καλύτερα διατηρημένα κομμάτια αποκολλήθηκαν (Σχέδ. 1: χ7α· Πίν. 69 γ).

Από τον ίδιο χώρο αξιοσημείωτο εύρημα μαρμάρινο ρωμαϊκό ανδρικό πορτραίτο τοποθετημένο σε κόγχη στα χείλη μεταγενέστερου φρέατος (Σχέδ. 1: χ5α· Πίν. 69 β).

Στο βόρειο τμήμα αποκαλύφθηκαν χώροι ρωμαϊκής οικίας με διάφορες μετασκευές στα βυζαντινά χρόνια (Σχέδ. 1: χ1, χ4, χ7, χ8, χ3). Ο κυριότερος χώρος είναι μεγάλο αίθριο, διαστ. 7,50χ7,50 μ., με ψηφιδωτό δάπεδο και τετράγωνη δεξαμενή στο κέντρο (Σχέδ. 1: χ1).

Το ψηφιδωτό είναι κακής κατασκευής και διατήρησης. Η διακόσμηση, γεωμετρική, εναλλάσσεται μεταξύ Α.-Δ. και Β.-Ν.: τετράγωνα με άσπρες, μπλε και κόκκινες ψηφίδες στη νότια και βόρεια πλευρά, εναλλασσόμενοι και τεμνόμενοι κύκλοι στην ανατολική και δυτική.

Η δεξαμενή, σχήματος τετραγώνου 3,50χ3,50 μ., είναι επενδεδυμένη με πρασινωπό μάρμαρο. Από τη νο-

Σχέδ. 1. Πάτρα. Οδός Αγίου Δημητρίου 98-100. Κάτοψη της ανασκαφής.

τιοδυτική γωνία της ξεκινάει αγωγός, μήκ. 6 μ. Στις τέσσερις γωνίες της υπάρχουν βάθρα από ασβεστόλιθο. Πιθανώς εδώ ήταν τοποθετημένο το μαρμάρινο σύμπλεγμα που βρέθηκε στον ίδιο χώρο και κατά 0,50 μ. ψηλότερα, στην αποχωμάτωση. Πρόκειται για σύμπλεγμα Διονύσου με νεανίσκο, μάλλον ρωμαϊκό αντίγραφο. Βρέθηκε σπασμένο σε δύο κομμάτια συνανήκοντα σε ορθογώνια βάση. Ο θεός, ακέφαλος (το κεφάλι, νεανικό, με γυναικείο χτένισμα, βρέθηκε πεσμένο δίπλα), αγκαλιάζει με το δεξί του χέρι τον νεανίσκο από τους ώμους, ενώ στο μέσον υπάρχει κορμός δένδρου με κλήμα και σταφύλι. Στα πόδια του πάνθηρας.

Μετά την αποκόλληση του ψηφιδωτού βρέθηκε σε τομή αμέσως κάτω από το υπόστρωμα, ελληνιστικός τοίχος παράλληλος και σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο της δεξαμενής, διαστ. 5,10Χ0,63 και ύψ. 0,80 μ. (Σχέδ. 1: ΤΟ).

Οδός Αγίου Γεωργίου 46

Το οικόπεδο βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του λόφου της ακρόπολης της Πάτρας. Ανασκάφηκε τμήμα αναλημματικού τοίχου ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (Σχέδ. 2: ΤΑ). Όμοιος τοίχος είχε ανασκαφεί στο προς Ν. όμορο οικόπεδο Ηλ. Μηνιάτη 17[1]. Δυτικά του τοίχου δάπεδο από κροκάλες και χοντρό κονίαμα. Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου μεταγενέστερη δεξαμενή και τμήμα ασβεστοκάμινου.

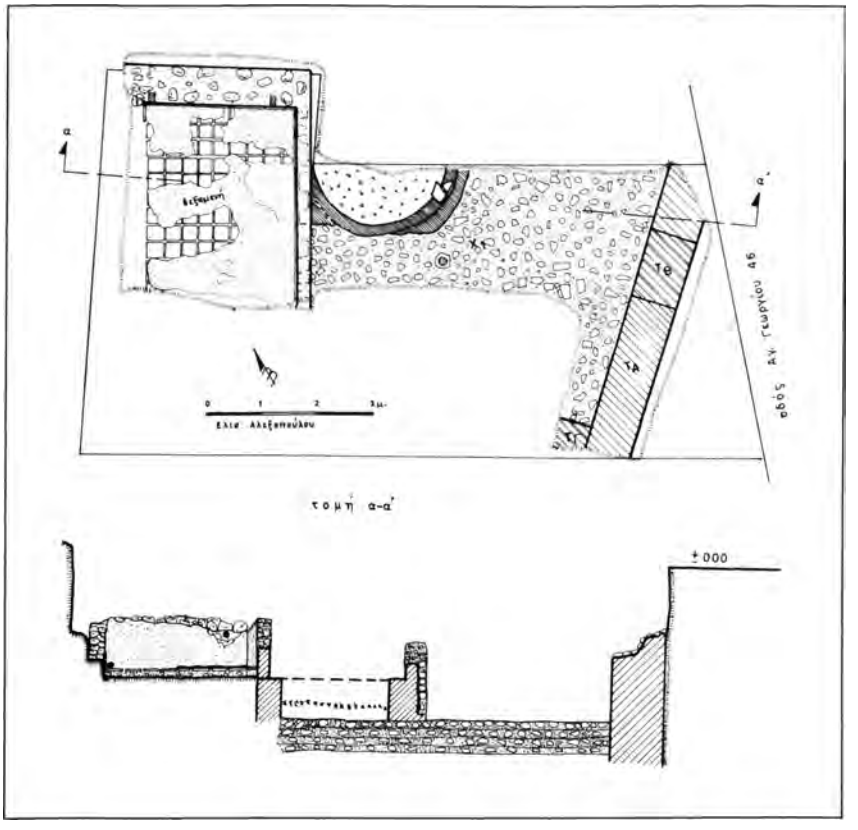
Οδός Κατερίνης 6 και Παξών 10

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου και σε επαφή με την οικοδομική γραμμή βρέθηκε τμήμα ρωμαϊκού αγωγού. Κτιστός με τουβλέττες, καλυμμένος με κεραμίδες κατά το εκφορικό σύστημα.

Οδός Ν.Ε.Ο. 51

Αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός καλυμμένος με ακα-

1. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 126.

Σχέδ. 2. Πάτρα. Οδός Αγίου Γεωργίου 46. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή α-α΄.

τέργαστες σχιστολιθικές πλάκες, μήκ. 19,50, πλ. 0,80, εσωτ. πλ. 0,33, ύψ. 0,40 μ.

Πάροδος Πανεπιστημίου 420

Βρέθηκε ανοιχτός αγωγός χτισμένος με τουβλέττες και κονίαμα, επιχρισμένος εσωτερικά. Διέσχιζε διαγώνια το οικόπεδο, ΒΑ.-ΝΔ., σε μήκος 13,15 μ. Στα 12,15 μ. προς Ν. υπήρχε τετράγωνο φρεάτιο, διαστ. 1x0,90 μ.

Πάροδος Λάμπρου Κατσώνη 9 και Αρόης

Αποκαλύφθηκε σε ελάχιστο βάθος από την επιφάνεια του εδάφους υπόλοιπο «κολυμπητού» δαπέδου με κροκάλες, κεραμίδια και χοντρό κιτρινωπό κονίαμα. Επίσης, υπόλοιπο μεταβυζαντινού τοιχαρίου.

Οδός Αγίου Ιωάννη Πράτσικα και Σαριπόλου

Αποκαλύφθηκαν υπόλοιπα τοιχαρίων από κροκάλες χωρίς συνδετικό κονίαμα που σωζόταν σε ύψος μόλις μιας σειράς λίθων.

Πάροδος Ακρωτηρίου 563

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε κεραμοσκεπής τάφος ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Περιείχε διπλή ταφή. Κτερισμένος με μία χάλκινη περόνη και ένα χάλκινο δακτυλίδι.

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ

Οδός Βασ. Ρούφου 6 (ιδιοκτησία Ελευθ. Τσέρη)

Το οικόπεδο με πολύ στενή πρόσοψη, πλ. 5,30 μ., βρισκόταν μεταξύ δύο επικίνδυνων στατικά μεσοτοιχιών. Γι' αυτό και η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στα στενά όρια των τομών που διανοίχτηκαν για τη θεμελίωση της υπό κατασκευήν οικίας. Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα της εποχής της τουρκοκρατίας, γωνία ορθογώνιας δεξαμενής με επένδυση, βυζαντινών χρόνων, γωνία δύο τοίχων που ανήκε σε κτίριο ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και υπολείμματα ψηφιδωτού. Σε βαθύτερο επίπεδο υπήρχαν λείψανα ελληνιστικού τοίχου και μικρής ορθογώνιας δεξαμενής.

Οδός Βότσαρη 12-14 (ιδιοκτησία Γεωργ. Παναγιώτου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή προς Ν. του σημερινού κάστρου, όπου κατά καιρούς έχουν αποκαλυφθεί τμήματα σημαντικών δημόσιων οικοδομημάτων ρωμαϊκών χρόνων.

Στην περιοχή αυτή γύρω από το κάστρο, τα αρχαία κατάλοιπα συνήθως εντοπίζονται κάτω από πολύ μεγάλες επιχώσεις. Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τμήμα σημαντικότατου οικοδομήματος και τμήματα δύο δρόμων (Σχέδ. 3). Οι δύο δρόμοι ήταν κάθετοι μεταξύ τους. Ο σημαντικότερος απ' αυτούς με κατεύθυνση Α.-Δ. ήταν κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές ορθογώνιες πλάκες διαφόρων μεγεθών. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 και πλάτος 2,50 μ. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του υπήρχε πεζοδρόμιο που δημιουργούσε μικρός αναβαθμός, ύψ. 0,17 μ. (Πίν. 69 δ). Σε μια από τις πλάκες του πεζοδρομίου υπήρχε εγχάρακτος κύκλος με εγγεγραμμένο σταυρό (τροχός) που έφερε ανάμεσα στις κεραίες του από μία στιγμή. Προς το παρόν δεν έχει ερμηνευθεί ο προορισμός του συμβόλου αυτού[2]. Πρόκειται για κύρια οδό, την πρώτη που αποκαλύπτεται στο τμήμα αυτό της πόλης, στην πιθανή ύπαρξη της οποίας έχει ήδη αναφερθεί ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ι. Παπαποστόλου[3]. Τμήματα πεζοδρομίου έχουν αποκαλυφθεί και σε άλλα σημεία της πόλης[4].

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου υπήρχε πιθανότατα άλλη δευτερεύουσα χαλικόστρωτη οδός, κάθετη στην προηγούμενη, της οποίας αποκαλύφθηκε μικρό μόνον τμήμα λόγω κινδύνου υποχώρησης του πεζοδρομίου και κατάρρευσης της προς Β. όμορης οικίας (μεγ. μήκ. 8 μ., πλ. 1,50 μ.).

Κάτω απ' αυτήν διερχόταν κτιστός αγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν. Η αρχική χρήση τόσο της χαλικόστρωτης οδού, όσο και των βαθύτερων υποστρωμάτων της πλακόστρωτης οδού, ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια.

Ακριβώς, στο όριο της βόρειας μεσοτοιχίας και κάτω από μία πλάκα που πιθανώς κάλυπτε τον αγωγό βρέθηκε ανδρικό άγαλμα, του οποίου έλειπαν τα κάτω άκρα από το ύψος των γονάτων καθώς και τα χέρια.

Από το νότιο παρόδιο κτίριο αποκαλύφθηκε μόνον ένα τμήμα του, αποτελούμενο από τέσσερις χώρους διαφορετικών χρονικών φάσεων.

Στην αρχική φάση του κτιρίου ανήκει κατώφλι, μήκ. 4,70 μ., σε β΄ χρήση, που προϋποθέτει ύπαρξη ευρείας εισόδου, αποτελούμενο από τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες (Πίν. 70 α).

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κλίμακα, μεγ. πλ. 1,70 μ., από πέντε κτιστές βαθμίδες.

Η ύπαρξη των δύο σημαντικότατων αρχιτεκτονικών στοιχείων του οικοδομήματος, δηλαδή της ευρείας εισόδου και της κλίμακας, προϋποθέτουν την ύπαρξη στο σημείο αυτό σπουδαίου οικοδομήματος, το οποίο πιθανώς ανήκει στην αγορά της ρωμαϊκής πόλης[5].

Από το χώρο της ανασκαφής προέρχονται πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, χάλκινα νομίσματα, λίθινο ιγδίο, όστρακα. Στα χριστιανικά χρόνια ο χώρος χρησίμευε ως νεκροταφείο. Η λιθόστρωτη οδός και το πεζοδρόμιό της διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Νικολάου Γιαννόπουλου 5 (οικόπεδο Αθ. Καούρη)

Σε βάθος 1,80 μ. περίπου αποκαλύφθηκαν δύο γωνίες κτιρίων υστερορωμαϊκών χρόνων στο ύψος των θεμελίων τους.

Οδός Καρατζά 53 και Αγίου Δημητρίου (οικόπεδο Τρισεύγενης Παναγιωτανάκου)

Σε βάθος 1,30 μ. αποκαλύφθηκε αποχετευτικός αγωγός με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και κλίση προς Ν., σε μήκος 4,50 μ. Ο πυθμένας του ήταν πιόσχημης διατομής και είχε καμαρωτή κάλυψη.

Οδός Χείλωνος Πατρέως 30 (ιδιοκτησία Παν. Τριαντόπουλου)

Βρέθηκαν αποσπασματικά λείψανα ελληνιστικών, ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών κτιρίων.

Οδός Τσαμαδού 43 (ιδιοκτησία Κωνστ. Τρίγκου)

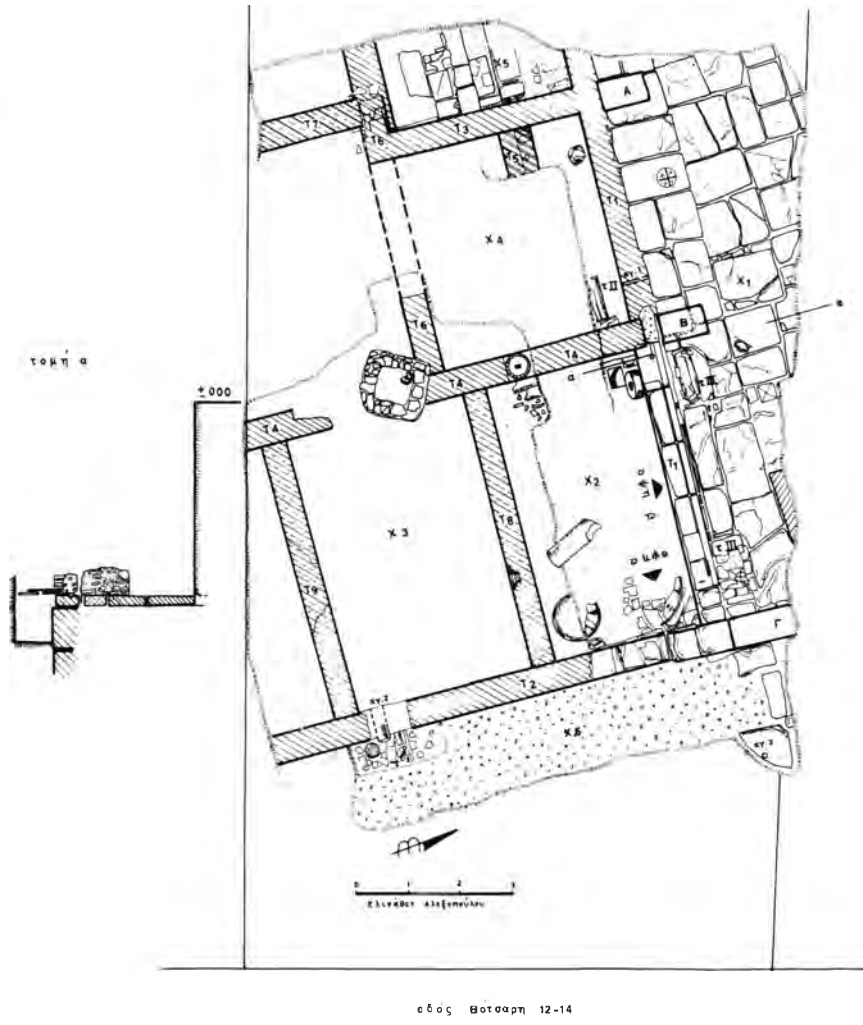
Σε βάθος 2 μ. περίπου από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού αποκαλύφθηκε επιμήκης τοίχος, μήκ. 11 και πλ. 0,55 μ., κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., ο οποίος είχε υποστεί πολλές διαδοχικές μετασκευές, καθώς και οι απαρχές κάθετων τοίχων ως προς αυτόν, που οριοθετούσαν χώρους οι οποίοι δεν ερευνήθηκαν.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε γωνία τοίχων των πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων βρέθηκαν σαράντα χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ.

Οδός Ηλείας 62-64 (οικόπεδο Αθ. Σερέτη)

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 2,40 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της σύγ-

2. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 351· 31 (1976): Χρονικά, σ. 91.
3. Μελετήματα 131 (1991), σ. 309.
4. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 116.
5. Μελετήματα, ό.π.

Σχέδ. 3. Πάτρα. Οδός Βότσαρη 12-14. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή.

χρονης οδού βρέθηκε γωνία τοίχων (Τ1 και Τ2), οι οποίοι στην εξωτερική τους παρειά έφεραν ίχνη επιχρίσματος και είχαν υποστεί πολλές μετασκευές.

Νότια της γωνίας των τοίχων βρέθηκε τμήμα τοίχου, χτισμένου με αργούς λίθους, κομμάτια οπτοπλίνθων και ωχρή αμμοκονία.

Σε βαθύτερο στρώμα, κάτω από τη θεμελίωση του Τ1, διαπιστώθηκε υπόστρωμα δαπέδου από μικρά βότσαλα και μικρά κομμάτια κεράμων.

Πάροδος Δ6 3ου Ορειβατικού (οικόπεδο Κ. Μουρτά)

Αποκαλύφθηκε γωνία τοίχων, στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο σωζόταν αποσπασματικά και έφερε γεωμετρική διακόσμηση ρόμβων.

Σε μεταγενέστερη εποχή ανήκει τοίχος (Τ1), κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., στην επιφάνεια του οποίου βρέθηκαν δύο πήλινοι αγωγοί τετράγωνης και κυκλικής διατομής αντίστοιχα.

Οδός Στρατηγού Μενούνου και Πεσόντων Αστυνομικών (οικόπεδο Κωστόπουλου)

Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε γωνία ταφικού περιβόλου, στο εσωτερικό του οποίου οι τάφοι ήταν συλημένοι. Περισυλλέχθηκαν όστρακα ελληνιστικής περιόδου.

Οδός Λοχαγού Φωτοπούλου 65 (Εγλυκάδα Πατρών - ιδιοκτησία Διον. Καγιάφα)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε ορθογώνια δεξαμενή της ύστερης ρωμαιοκρατίας, διαστ. 7,25x

7x0,97 μ., της οποίας οι εσωτερικές παρειές των τοίχων και το δάπεδο έφεραν επίχρισμα από ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Σε νεότερη περίοδο ανήκει τοίχος που την έτεμνε κάθετα.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑ ΥΔΡΟΔΟΤΗΣΗΣ

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την τοποθέτηση υδροσωλήνων στην πόλη των Πατρών από την 1η ΔΕΚΕ, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στις εξής οδούς:

Οδός Εϋνάρδου και Παντοκράτορος

Κατά τη διάνοιξη τάφρου για τοποθέτηση σωλήνων υδροδότησης και κοντά στη συμβολή των παραπάνω οδών, σε βάθος 0,60 μ. περίπου, βρέθηκε τοίχος κτισμένος από αργούς λίθους και κουρασάνι, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και εκατέρωθεν αυτού σπαράγματα ψηφιδωτού από μαύρες και άσπρες ψηφίδες που σχημάτιζαν αντωπές πέλτες «εκφυλισμένου τύπου».

Οδός Παλαιών Πατρών Γερμανού και 6ου Συντάγματος (πλατεία Ταμπαχάνων)

Αποκαλύφθηκε τοίχος των χρόνων της τουρκοκρατίας, με κατεύθυνση Α.-Δ.

Οδός Γερμανού και Δανιηλίδος

Σε βάθος 1 μ. περίπου από το κατάστρωμα της οδού Γερμανού και κοντά στη συμβολή της με την οδό Δανιηλίδος ήλθε στο φως ορθογώνια δεξαμενή ρωμαϊκών χρόνων, πλ. 1,65 μ. (η βόρεια και η νότια πλευρά βρίσκονταν κάτω από το όριο του σκάμματος), της οποίας οι εσωτερικές πλευρές και το δάπεδο είχαν επένδυση από πλάκες λευκού μαρμάρου διαφόρων μεγεθών. Στη νοτιοανατολική γωνία υπήρχε μολύβδινος αγωγός, διαμ. 0,08 μ. Το ύψος των τοιχωμάτων της ήταν 0,20 μ.

Οδός Αγίου Νικολάου και 25ης Μαρτίου

Σε απόσταση 3 μ. από τη συμβολή των οδών και σε βάθος 1,60 μ. περίπου από το κατάστρωμα της οδού Αγίου Νικολάου βρέθηκε δάπεδο δεξαμενής από ισχυρό κονίαμα κιτρινωπού χρώματος (πάχ. 0,06 μ.) με τις απαρχές δύο τοίχων της, οι οποίοι εσωτερικά έφεραν επίχριση από το ίδιο κονίαμα. Προσανατολισμός δεξαμενής ΒΑ.-ΝΔ.

Οδός Παπαδιαμαντοπούλου

Στην παραπάνω οδό, έναντι των δεξαμενών του δήμου (μεταξύ της συμβολής της με την οδό Λόντου προς Α. και της συμβολής της με την οδό Ηλείας προς Δ.), σε βάθος 0,40 μ. περίπου από το κατάστρωμά της, ερευνήθηκαν αποσπασματικά, λόγω του μικρού πλάτους της τάφρου (1,60 μ.), τμήμα τοίχων ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, τμήμα ημικυκλικής δεξαμενής και αγωγών. Προς Δ. της τομής αποκαλύφθηκε τμήμα υποκαύστου και ανατολικότερα αυτού χώρος κτιρίου, του οποίου οι τοίχοι ήταν χτισμένοι κατά το opus testaceum και opus reticulatum, που εδραζόταν σε προγενέστερο τοίχο ελληνιστικών χρόνων. Μέσα στη τάφρο βρέθηκαν κομμάτια κονιάματος με διακόσμηση ωού και ακοντίου, και όστρακα στιλπνά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά.

Οδός Αραχναίου

Σε βάθος 2 μ. περίπου και έναντι της οικίας αριθ. 8, αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., του οποίου τα τοιχώματα ήταν από πέτρες, κεραμίδες και κουρασάνι (πλ. 0,43 μ., ύψ. τοιχωμάτων 0,20 μ.)

Οδός Αραχναίου και Αγίου Δημητρίου

Βρέθηκαν δύο τμήματα τοίχων, χτισμένων κατά το opus testaceum.

Οδός Παναχαΐδος Αθηνάς

Κατά μήκος της παραπάνω οδού και συγκεκριμένα από την αρχή της έως την είσοδο του κάστρου Πατρών βρέθηκε χώρος υποκαύστου, του οποίου οι τοίχοι, σωζ. ύψ. 2,30 και 1,25 μ. αντίστοιχα, διαμόρφωναν την απαρχή κόγχης. Αποκαλύφθηκαν επίσης τμήματα τοίχων που δεν συγκροτούσαν ολοκληρωμένους χώρους και ανήκαν σε διάφορες εποχές και οικοδομικές φάσεις. Κοντά στη συμβολή της με την οδό Παπαδιαμαντοπούλου αποκαλύφθηκε τοίχος κατά το opus mixtum, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ο οποίος στο εσωτερικό του είχε ψηφιδωτό δάπεδο από λευκές ψηφίδες με μία ταινία περιμετρική από μαύρες ψηφίδες και την απαρχή μιας δεύτερης και ρόδακα εγγεγραμμένο σε κύκλο (οκτάφυλλο) (Πίν. 70 β). Η ύπαρξη του μικρού σε ορατό μήκος καθέτου στον παραπάνω τοίχο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για πολύ μεγάλο χώρο. Δυτικά του τοίχου υπήρχε αγωγός αποχετευτικός με καμαρωτή κάλυψη. Οι αρχαιότητες διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Αγίου Νικολάου και Κανακάρη

Κατά τη διάνοιξη τάφρου για τοποθέτηση σωλήνων υδροδότησης, και συγκεκριμένα σε απόσταση 4,90 μ.

δυτικά της συμβολής των παραπάνω οδών (νοτιοδυτική γωνία) και σε βάθος 0,90 μ. περίπου από την επιφάνεια του καταστρώματος της οδού Αγίου Νικολάου, βρέθηκε ταφικό μνημείο ρωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για ορθογώνια κατασκευή από συμπαγή τοιχοποιία, της οποίας η πρόσοψη ήταν διαμορφωμένη σε βαθμιδωτό κρηπίδωμα από λιθοπλίνθους σε τρεις βαθμίδες. Οι λιθόπλινθοι είχαν δουλεμένη την επιφάνειά τους και έφεραν συνδέσμους ένωσης και λοξότμητο κυμάτιο. Προφανώς κατά τον ίδιο τρόπο θα ήταν διαμορφωμένες η βόρεια και νότια πλευρά, οι οποίες δεν αποκαλύφθηκαν λόγω της στενότητας της τάφρου. Η δυτική πλευρά είχε επίσης διαμορφωμένο κρηπίδωμα με μία σειρά λιθοπλίνθων.

Στο κέντρο της συμπαγούς τοιχοποιίας υπήρχε ορθογώνιο άνοιγμα, διαστ. 0,80x0,60μ., το οποίο παρακολουθήθηκε μέχρι βάθους 0,70 μ. Στο επίπεδο αυτό υπήρχε «άνοιγμα» με τοξοειδές υπέρθυρο που πιθανότατα θα οδηγούσε σε υπόγειο ταφικό θάλαμο (Πίν. 70 γ). Στο σημείο αυτό η έρευνα ήταν αδύνατο να προχωρήσει για τεχνικούς λόγους. Σε μεταγενέστερη φάση, πάνω στη συμπαγή κατασκευή κτίστηκε άλλη τετράπλευρη (Πίν. 70 δ). Ανάλογα ορθογώνια μνημεία έχουν αποκαλυφθεί και σε άλλες ανασκαφές[6].

Ανατολικά του μνημείου εντοπίστηκε αποσπασματικά η ταφική οδός η οποία είναι γνωστή από άλλες ανασκαφές στην περιοχή. Δυτικά του αποκαλύφθηκε γωνία τοίχων, οι οποίοι πρέπει να αποτελούσαν ταφικό περίβολο, και έξω απ' αυτούς (ΝΑ.) κεραμοσκεπής τάφος χωρίς κτερίσματα με προσανατολισμό Α.-Δ., μέσα στον οποίο βρέθηκε σκελετός αποσαθρωμένος, με το κρανίο προς Α.

Στη συμβολή των παραπάνω οδών και στο νοτιοανατολικό τμήμα τους βρέθηκε γωνία τοίχων, οι οποίοι αποτελούσαν ταφικό περίβολο προς Α., και σε απόσταση 3 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. που ανήκε σε ταφικό θάλαμο (σωζ. διαστ. 1,30x 0,60x0,90 μ.). Στο άνω μέρος της επιφάνειάς του φαίνονταν τα στόμια αγγείων (κάλπες) (Πίν. 70 ε), τα οποία είχαν εντοιχισθεί στον τοίχο του θαλάμου σε σημείο όπου δημιουργούνταν κόγχες[7].

Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Λόντου 111-113

Σε οικία ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων ανήκουν οι χώροι που αποκάλυψε η ανασκαφή και οι οποίοι εκτείνονται στο προς Β. όμορο οικόπεδο.

Στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια ανήκουν τοίχοι κτισμένοι με ισχυρό opus testaceum. Στην επόμενη χρονολογικά φάση, οι τοίχοι χτίζονται με το σύστημα του opus mixtum. Κατά τη φάση αυτή γίνονται επιδιορθώσεις, μικρές προσθήκες στους τοίχους και κλείνονται ανοίγματα χώρων για να ανοίξουν νέα.

Στην παλαιοχριστιανική εποχή ανήκει ακτέριστη παιδική ταφή. Εντοπίστηκαν επίσης κατάλοιπα, βυζαντινής κατοίκησης (αποθέτης κεραμικής).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Τσαμαδού 77

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Χαρ. Σολωμού βρέθηκαν λείψανα κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και θησαυρός επτά νομισμάτων. Τα όστρακα χρονολογούνται από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. έως το τέλος του 1ου αι. μ.Χ.

ΘΕΟΔΟΤΑ ΛΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Οδός Σαρανταπόρου 52 (ιδιοκτησία Α. Φιλιππάτου - Γ. Γαλιφοπούλου)

Αποκαλύφθηκε τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της πόλης, το οποίο αποτελεί άμεση συνέχεια αυτού που είχε ερευνηθεί στο οικόπεδο Σαρανταπόρου 50[8].

Στα ανατολικά του οικοπέδου ερευνήθηκαν αποσπασματικά λείψανα τοίχων οι οποίοι σώζονταν σε χαμηλό ύψος και αποτελούσαν ορθογώνιο περίβολο, τεμνόμενοι σε δύο μέρη, κατασκευασμένοι με κροκάλες και σαθρό κουρασάνι.

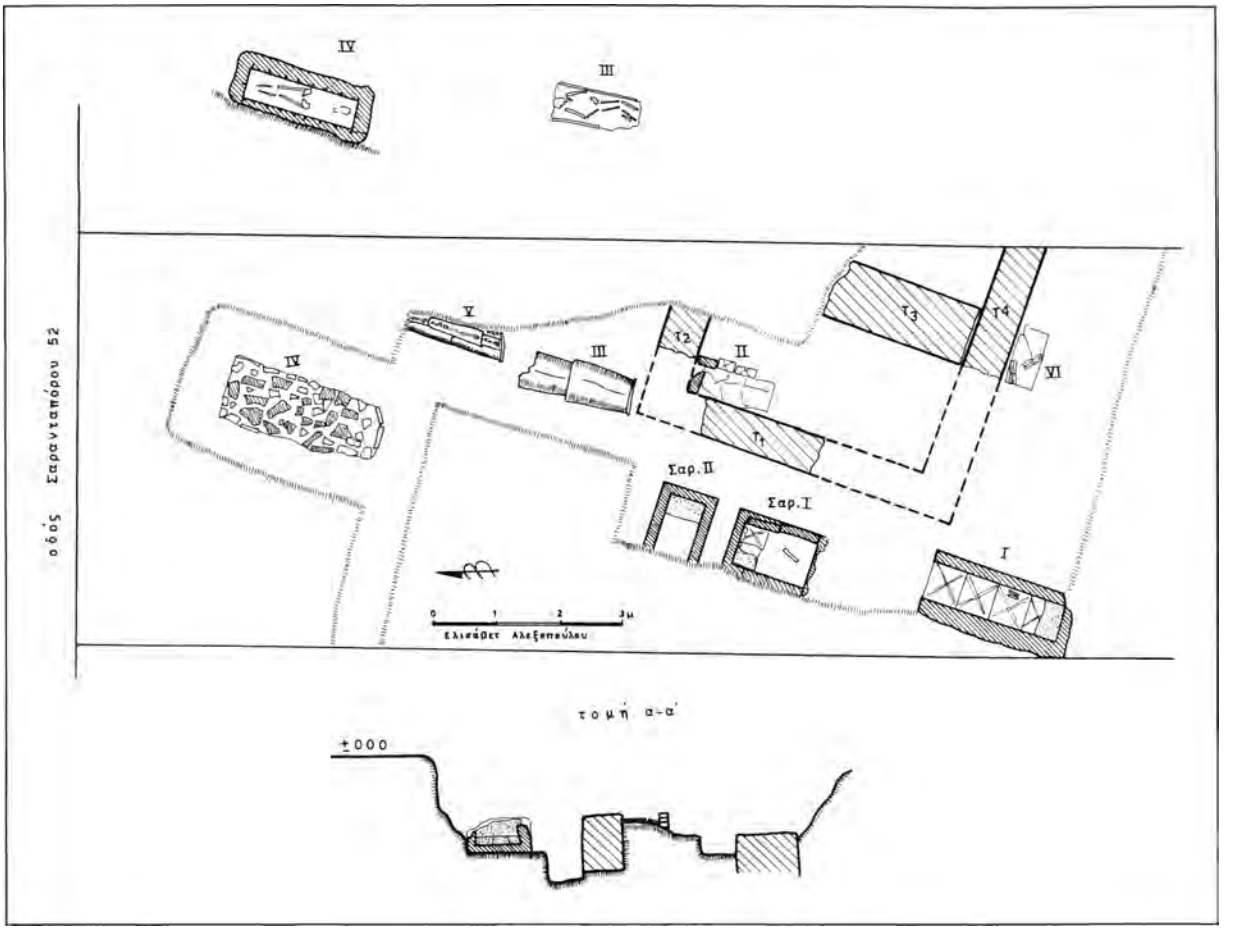
Ερευνήθηκαν δύο πώρινες σαρκοφάγοι, εν μέρει κατεστραμμένες από την επέμβαση του μηχανικού εκσκαφέα κατά την ανέγερση της προς Δ. ευρισκόμενης πολυκατοικίας, καθώς και έξι τάφοι (Σχέδ. 4).

Πώρινη σαρκοφάγος Ι. Εσωτ. διαστ. 1,30x0,63x0,34 μ. και πάχ. τοιχωμάτων 0,14 μ. Έφερε πολλά ραγίσματα και στη βόρεια στενή πλευρά της είχε συμφυές

6. Ι. Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό Μαυσωλείο στην Πάτρα, Στήλη, εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος, σ. 556-575. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 153 κ.ε.· 37 (1982): Χρονικά, σ. 146· 38 (1983): Χρονικά, σ. 119-121.

7. Ι. Δεκουλάκου, ό.π., σ. 559.

8. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 129.

Σχέδ. 4. Πάτρα. Οδός Σαρανταπόρου 52. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή α-α΄.

προσκεφάλαιο με κλίση προς το δάπεδό της. Στο μέσο του προσκεφαλαίου υπήρχε ελαφρώς κοίλο λάξευμα. Δεν είχε κάλυψη, δεν βρέθηκαν κτερίσματα, ενώ τα οστά ήταν αποσαθρωμένα.

Πώρινη σαρκοφάγος ΙΙ. Βρέθηκε προς Β. της πρώτης και σε απόσταση 0,37 μ. Σωζ. εσωτ. διαστ. 1,47x0,64x0,64 και πάχ. τοιχωμάτων 0,14 μ. Στην ανατολική και νότια εξωτερική πλευρά της σώζονταν ίχνη μαύρου και πορφυρού χρώματος. Στην ανατολική στενή εσωτερική πλευρά της είχε συμφυές προσκεφάλαιο. Δεν είχε κάλυψη και δεν βρέθηκαν οστά, ούτε κτερίσματα. Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα.

Τάφος Ι. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 2,20x0,55x 0,25 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Οι πλευρές του ήταν από οπτοπλίνθους ή κομμάτια και μικρές πέτρες με συνδετικό υλικό αμμοκονίαμα, το οποίο περιείχε αμυδρά ίχνη ασβέστη. Δεν είχε κάλυψη. Τέσσερις οπτόπλινθοι, διαστ. 0,55x0,55 και πάχ. 0,05 μ., αποτελούσαν το δάπεδό του και έφεραν διπλή αυλάκωση χιαστί. Στη νότια στενή πλευρά βρέθηκε ισχυρό ασβεστοκονίαμα, το οποίο πιθανότατα αποτελούσε το προσκεφάλαιο. Δεν σώθηκε η βόρεια στενή πλευρά του. Υπολείμματα σκελετού. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα, ούτε περισυλλέχθηκαν όστρακα.

Τάφος ΙΙ. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,02x0,46 μ. Προσανατολισμός Β.-Ν. Η ανατολική πλευρά του είναι από οπτοπλίνθους, πλ. 0,20 μ., ενώ η βόρεια και δυτική πλευρά του σχεδόν εφάπτονται στους αντίστοιχους τοίχους του περιβόλου. Είχε το κρανίο προς Β. Κτερίσματα: ένα χάλκινο νόμισμα.

Τάφος ΙΙΙ. Κεραμοσκεπής, διαστ. 1,80x0,40 και ύψ. 0,30 μ. Προσανατολισμός Β.-Ν. Ο νεκρός σε ύπτια κατάκλιση επάνω στο φυσικό έδαφος, είχε το κρανίο προς Β. και τα άκρα συνεσταλμένα. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος ΙV. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,83x0,47x 0,56 μ. (ύψος τοιχωμάτων). Προσανατολισμός Β.-Ν. Είχε κάλυψη από κομμάτια κεραμίδων. Το κρανίο ήταν προς Ν. Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα.

Τάφος V. Κεραμοσκεπής, διαστ. 1,50x0,30x0,30 μ.

Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Περιείχε μόνο λίγα σαθρά οστά.

Τάφος VI. Κεραμοσκεπής, διαστ. 0,95x0,46 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Παιδική ταφή με σαθρά οστά και το κρανίο προς Δ.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Κολοκοτρώνη 35

Βρέθηκαν λείψανα οκτώ κτιστών κιβωτιόσχημων και πέντε κεραμοσκεπών κατεστραμμένων τάφων ρωμαϊκής εποχής· επίσης, θραύσματα τριών τεφροδόχων αγγείων και τμήμα μιας πώρινης σαρκοφάγου.

Από τον κεραμοσκεπή τάφο (ΤΙ) περισυλλέχθηκαν τρία γυάλινα μυροδοχεία.

Στο όμορο οικόπεδο της οδού Κολοκοτρώνη 29-35 είχαν ανασκαφεί είκοσι έξι τάφοι ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[9].

ΓΕΩΡΓΙΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΤΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Οδός Τσερτίδου 4 (οικόπεδο Δημ. Παπαδάτου)

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν τμήματα γωνιών δύο ταφικών περιβόλων ρωμαϊκής περιόδου, από τα οποία το ένα σώζεται σε μήκος 9,90 μ. Μεταξύ τους υπάρχει διάδρομος, πλ. 0,50 μ. Έχουν συληθεί. Εντάσσονται στο ρωμαϊκό νεκροταφείο που εντοπίζεται προς ΝΑ. της αρχαίας πόλης της Πάτρας.

Οδός Στρατηγού Μενούνου και Πεσόντων Αστυνομικών (οικόπεδο Κωστόπουλου)

Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε γωνία ταφικού περιβόλου, στο εσωτερικό του οποίου οι τάφοι ήταν συλημένοι. Περισυλλέχθηκαν όστρακα ελληνιστικής περιόδου.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Βούντενη

Στο περιφραγμένο τμήμα του μυκηναϊκού νεκροταφείου ανασκάφηκαν επτά ακόμη λαξευτοί τάφοι, όλοι προσανατολισμένοι Β.-Ν., όπως και η πλειονότητα των ήδη ερευνημένων. Ο θάλαμος, με το άνοιγμα προς Ν., σε δύο από τους τάφους (13, 19) ήταν βυθισμένος, ενώ χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η ύπαρξη λάκκων σε τρεις από αυτούς (τάφοι 13, 16, 18).

Ο τάφος 13 είχε σχήμα ωοειδές, διαστ. 2,45x2,90 μ. (Πίν. 71 α). Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν δέκα ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, ενώ λίγα διασκορπισμένα οστά παρέμειναν από πρόχειρο καθαρισμό που έγινε ήδη στην αρχαιότητα και κατά τον οποίο μεγάλο μέρος των σκελετικών λειψάνων απορρίφθηκε χωρίς φροντίδα στο δρόμο. Δύο ανακομιδές περιέχονταν σε έναν αβαθή λάκκο, διαστ. 1,29x0,68x 0,18 μ., στον οποίο βρέθηκε μια χάλκινη τριχολαβίδα. Δύο ακόμη ακανόνιστοι-επιμήκεις λάκκοι που βρέθηκαν ακάλυπτοι και πλήρεις επιχώσεων, περιείχαν ισάριθμες κτερισμένες ταφές. Ο πρώτος, διαστ. 1,60x0,55x 1,20 μ., περιείχε ταφή σε ύπτια συνεσταλμένη στάση την οποία συνόδευαν δέκα ψευδόστομοι αμφορείς.

Ο τάφος 14 είχε τετράπλευρο σχήμα, διαστ. 2,06x 2,38 μ. Δεν περιείχε ταφές κατά χώραν, αλλά αρκετές σε ανακομιδή σε μεγάλο σωρό στην πίσω γωνία, ενώ στο δάπεδο αποκαλύφθηκαν οστά από πρόχειρους καθαρισμούς του θαλάμου. Βρέθηκαν οκτώ αγγεία (τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, τρία ληκύθια, δύο δίωτοι αμφορίσκοι) και λίγα αντικείμενα μικροτεχνίας (σφονδύλια, πλακίδιο από υαλόμαζα και περόνη).

Ο τάφος 15 παρέμεινε ημιτελής. Παρά το γεγονός ότι έχει επιμήκη και επιμελημένο κατασκευαστικά δρόμο, ο θάλαμος αποτελούσε απλώς συνέχεια της αμελώς λαξευμένης εισόδου, την οποία έφραζε ισχυρή ξερολιθιά. Μετά την αφαίρεσή της αποκαλύφθηκαν δύο ανακομιδές χωρίς κτερίσματα.

Ο τάφος 16 είχε τετράπλευρο σχήμα, διαστ. 2x2,70 μ. (Πίν. 71 β). Περιείχε δύο κτερισμένες ταφές με το νεκρό σε στάση συνεσταλμένη, δύο σωρούς οστών σε ανακομιδή στη νοτιοδυτική και βορειοανατολική γωνία του θαλάμου αντίστοιχα και δύο λάκκους ακανόνιστου ωοειδούς σχήματος, διαστ. 0,76x0,55x0,10 μ. ο πρώτος και 0,75x0,52x0,44 μ. ο δεύτερος, εντός των οποίων είχαν εναποτεθεί άτακτα τα οστά και τα κτερίσματα αρκετών ταφών. Συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων (δεκαεννέα ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, τρεις δίωτοι αμφορίσκοι, τρίωτος πιθαμφορίσκος, τέσσερα αρτόσχημα αλάβαστρα, θήλαστρο, δακτυλιόσχημος ασκός, δίωτος σκύφος, μόνωτο λεκανίδιο με προχοή, μόνωτο κυάθιο), καθώς και πολλά αντικείμενα μικροτεχνίας, μεταξύ των οποίων και τρεις σφραγιδόλιθοι.

Ο τάφος 18 είχε σχήμα ωοειδές, μικρών διαστάσεων (1,45x1,80 μ.). Στο δάπεδο του θαλάμου αποκαλύφθηκε πρωτογενής αλλά ακτέριστη ταφή η οποία σωζόταν σε

9. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 366.

εξαιρετικά καλή κατάσταση, στη συνήθη πλάγια συνεσταλμένη στάση. Κοντά της υπήρχε το κρανίο ταφής σε ανακομιδή. Μικρός και αβαθής ακανόνιστος κυκλικός λάκκος, διαστ. 0,40Χ0,35Χ0,30 μ., καλυπτόταν από βαριά πλάκα και περιείχε ελάχιστα οστά κρανίου και ίχνη καύσης.

Ο τάφος 19 είχε σχήμα κυκλικό, διαστ. 2,20Χ2,40 μ. Οι δύο ταφές του θαλάμου ήταν αποτεθειμένες παράλληλα, σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους και σε στάση ύπτια οκλάζουσα. Έτσι, ένα τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο και ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, που βρέθηκαν σε ίσες περίπου αποστάσεις στον ενδιάμεσο χώρο, δύσκολα μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια στη μία ή στην άλλη ταφή.

Ο τάφος 23 είχε επίσης κυκλικό σχήμα και διατηρούνταν ανέπαφος, διαστ. 2Χ2,50 μ. Περιείχε τρεις ταφές σε ύπτια και πλάγια συνεσταλμένη στάση, τις οποίες συνόδευαν αγγεία (δύο ψευδόστομοι αμφορείς, τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο) και χάλκινα όπλα και εργαλεία (αιχμή δόρατος, ξυρός, μαχαιρίδιο). Σε σωρό παραμερισμένων οστών στο δυτικό τοίχωμα βρέθηκαν δύο χάλκινες τριχολαβίδες.

Τα κτερίσματα που βρέθηκαν στους θαλάμους, χρονολογούν τη χρήση των τάφων στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ εποχή.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Χαλανδρίτσα

Ύστερα από νέα αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα στο γνωστό μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου Χαλανδρίτσας, ερευνήθηκε ένας ακόμη τάφος, με τον αριθμό 24, ο οποίος δεν είχε εντοπιστεί κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του νεκροταφείου το έτος 1989[10], γιατί βρίσκεται σε σημείο καλυμμένο με πολύ πυκνή βλάστηση. Οι αρχαιοκάπηλοι είχαν κατορθώσει να εισχωρήσουν στον τάφο από πολύ μικρή οπή, που άνοιξαν ακριβώς πριν από την είσοδο του, αλλά δεν είχαν προχωρήσει στο εσωτερικό του, προφανώς γιατί ήταν γεμάτος με μεταγενέστερη επίχωση προερχόμενη από άνοιγμα στην οροφή του.

Ο δρόμος είχε μήκος 4 και πλάτος 1,23 μ. μπροστά από την είσοδο, η οποία είχε διαστάσεις 0,65 (μήκος) Χ0,55 (πλάτος) Χ0,83 μ. (ύψος). Στον ορθογώνιο θάλαμο, διαστ. 2,26Χ2,95Χ2,36 μ., δεν υπήρχε λάκκος (Πίν. 71 γ). Τα λίγα οστά και τα κτερίσματα ήταν διασκορπισμένα στο δάπεδό του και σχεδόν όλα θραυσμένα από μεγάλες πέτρες και μπάζα. Πρόκειται για δεκαεπτά πήλινα αγγεία με τα συνήθη σχήματα (αμφορείς, τρίωτοι αμφορίσκοι, ψευδόστομοι αμφορείς), ένα πήλινο σφονδύλι και ένα χάλκινο δακτύλιο.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Καλλιθεόκαμπος

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Φ. Αυγέρη εντοπίστηκαν λείψανα κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων. Τα όστρακα χρονολογούνται στο α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. και εξής.

ΘΕΟΔΟΤΑ ΛΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

Σπαλιαρέικα Λουσικών

Μυκηναϊκό νεκροταφείο

Μετά από αλλεπάλληλες απόπειρες λαθρανασκαφής στο μυκηναϊκό νεκροταφείο των Σπαλιαρέικων Αχαΐας, μέρος του οποίου είχε ανασκαφεί το Δεκέμβριο του 1990, συνεχίστηκε με δυσκολίες η ανασκαφή και φέτος το καλοκαίρι. Ανασκάφηκαν συνολικά πέντε λαξευτοί τάφοι, ήδη εντοπισμένοι το 1990. Λαξευμένοι στην ανατολική πλευρά χαμηλού λόφου κατάφυτου από αμπέλια και ελιές, είναι σχεδόν παράλληλοι μεταξύ τους, με προσανατολισμό Δ.-Α. και εισόδους προς Α.

Δύο από τους τάφους (Τ7 και Τ9), βρέθηκαν συλημένοι από τους αρχαιοκάπηλους και ξανασκεπασμένοι. Ανασκάφηκαν μόνον οι δρόμοι και καθαρίσθηκαν οι θάλαμοι για να τοποθετηθούν στο σχέδιο.

Ένας, ο Τ8, συλημένος από την αρχαιότητα, περιείχε μόνο δύο αγγεία (μόνωτο σφαιρικό αλαβαστροειδές και ψευδόστομο αμφορίσκο).

Ενδιαφέρον παρουσίασε ο Τ6, μικρός τάφος, σχεδόν κυκλικής κάτοψης (διαμ. 1,98 μ.). Η θόλος του είχε καταρρεύσει εντελώς. Τα τοιχώματα του θαλάμου σώζονταν από 0,10 μ. (στην είσοδο) έως 1 μ. (στη δυτική πλευρά). Περιείχε επτά ακέραια αγγεία τοποθετημένα στο δάπεδο αμέσως μετά την είσοδο (μεγάλο δίωτο πυθαμφορέα, δύο ψευδόστομους αμφορίσκους, μικρό κυλινδρικό αλάβαστρο, μικρό δακτυλιόσχημο, μικρό μόνωτο κύπελλο, αβαθές κύπελλο με υπερυψωμένη λαβή (Πίν. 71 δ).

Αλλά η έκπληξη ήταν ο Τ5, ορθογώνιας κάτοψης τάφος, διαστ. 2,80Χ1,60 μ., με τη θόλο του βυθισμένη. Τα τοιχώματα του θαλάμου σώζονταν σε ύψος 1,30 μ. Η είσοδος, μισοκατεστραμμένη, έσωζε μέρος της ξερολιθιάς, ενώ δεν υπήρχε δρόμος. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν δύο τρίωτοι αμφορίσκοι, ένα μόνωτο κύ-

10. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 134-136, Σχέδ. 11.

πελλο, ένα μικρό τριποδικό αγγείο, πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής (η απόδοση των χαρακτηριστικών γενικά φυσιοκρατική, τα χέρια πλαστικά, διπλωμένα στο στήθος σε σχήμα Φ), στρογγυλές και αμφικωνικές χάντρες από κορνήλιο, ελαιόσχημες και κυλινδρικές χάντρες από ορεία κρύσταλλο, εγχάρακτες χάντρες από γκρίζο στεατίτη, στρογγυλές και ροδακόσχημες χάντρες από γκρίζα υαλόμαζα, πλακίδια από γκρίζα και γκριζογάλαζη υαλόμαζα.

Το σημαντικότερο εύρημα είναι μυροδοχείο από σταχτιά υαλόμαζα με χαραγμένα φυτικά κοσμήματα, συροαιγυπτιακής προέλευσης, χρονολογούμενο στα 1350-1200 π.Χ., που επιβεβαιώνει εμπορικές επαφές με τις χώρες της νοτιοανατολικής Μεσογείου[11].

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Αίγιο

Οδός Ρωμανιώλη 60

Σε εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής, ήλθε στο φως ορθογώνια δεξαμενή ρωμαϊκών χρόνων, μέγ. σωζ. βάθ. 1,15 μ., της οποίας μεγάλο τμήμα κατέστρεψε ο μηχανικός εκσκαφέας. Προς Β. εκτείνεται κάτω από το όμορο οικόπεδο.

Τα δύο τοιχώματά της που αποκαλύφθηκαν, από αργούς λίθους μετρίου έως μεγάλου μεγέθους, θραύσματα κεραμιδιών και συνδετικό κονίαμα, είναι επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,03 μ. Στον πυθμένα της, σωζ. διαστ. 2,80x3,30 μ., επενδεδυμένος με κονίαμα πάχ. 0,045 μ., σε σκληρό υπόστρωμα πάχ. 0,10 μ., διασώζεται στο ήμισύ του το κυκλικό βύθισμα καθαρισμού, βάθ. 0,09 και διαμ. 0,72 μ.

Στο σημείο ένωσης των τοιχωμάτων μεταξύ τους αλλά και με τον πυθμένα το κονίαμα γίνεται παχύτερο και σχηματίζει αρμοκαλύπτρα τομής τεταρτοκυκλίου για απόλυτη στεγανότητα.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου 52 (οικόπεδο Κρητικού) (Σχέδ. 5)

Τα αρχαία κατάλοιπα εντοπίστηκαν μετά την απομάκρυνση επιφανειακού στρώματος, πάχ. 0,90 μ. περίπου, μέσα στο οποίο εντάσσονταν και τα θεμέλια του σύγχρονου σπιτιού που προϋπήρχε. Ο χώρος, παρά τη μεγάλη καταστροφή που είχε υποστεί, διατήρησε ενδείξεις χρήσης από την ελληνιστική, ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο. Τα υπάρχοντα λείψανα φανερώνουν ότι αρχικά ο χαρακτήρας του χώρου ήταν οικιστικός, στη συνέχεια, προφανώς αφού υποβαθμίστηκε, μετατράπηκε σε ταφικό.

Τα περισσότερα κτιριακά κατάλοιπα σώζονταν μόλις στην τελευταία στρώση του θεμελίου τους. Εντοπίστηκαν υπολείμματα βοτσαλωτού δαπέδου, καθώς και τμήματα τοίχων χτισμένων από αργούς λίθους και από πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, οι οποίοι αντιστοιχούν σε επάλληλες φάσεις. Στον ανατολικό τομέα, εξάλλου, αποκαλύφθηκε δάπεδο από πήλινες πλάκες με χιαστί εγχαράξεις, οριζόμενο από τοίχο χυτής τοιχοποιίας. Τα ίχνη πυράκτωσης του δαπέδου, σε συνδυασμό με τα υπολείμματα ανθράκων που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής του κτιρίου, επιτρέπει την υπόθεση ότι το τελικό στάδιο της καταστροφής του προήλθε από φωτιά.

Στις ταφές, οι οποίες αποκαλύφθηκαν στο χώρο της οικιακής εγκατάστασης, περιλαμβάνονται δύο εγχυτρισμοί ρωμαϊκών χρόνων. Ωστόσο, σπαράγματα οστών και πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων στα δάπεδα χρήσης δηλώνουν την προϋπαρξη και κεραμοσκεπών τάφων.

Λαμβάνοντας υπόψη στοιχεία ανασκαφικά, τα οποία έχουν προκύψει σε παλαιότερες έρευνες σε οικόπεδο της εγγύς περιοχής[12], διαπιστώνεται ότι υπάρχει άμεση χρονολογική συνάφεια, ενώ επιβεβαιώνεται η οικιστική και ταφική χρήση της περιοχής στις προαναφερθείσες περιόδους.

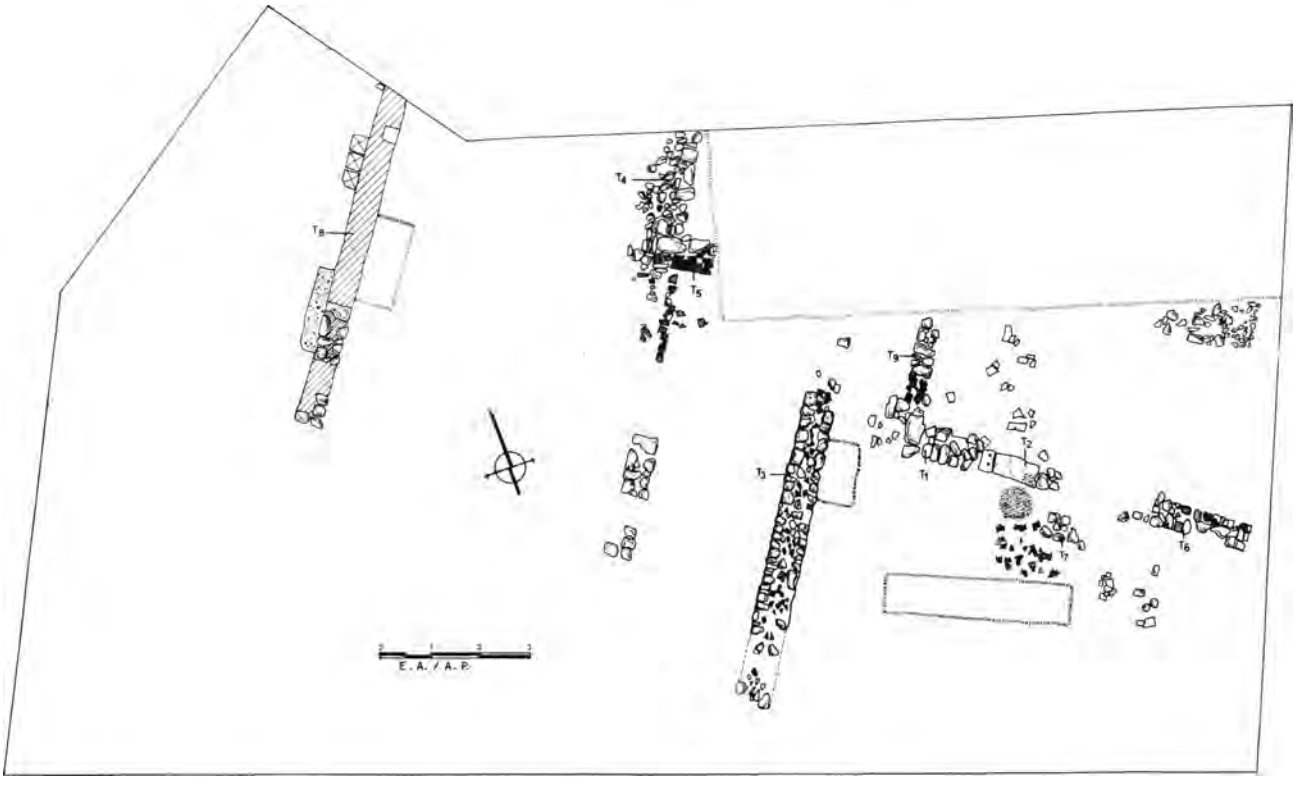
Οδός Περικλέους και Ασημ. Φωτήλα (οικόπεδο Θανασούλια) (Σχέδ. 6)

Τα αρχαία επισημάνθηκαν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, μιας και η καταστροφή που είχε συντελεστεί στο δυτικό από το προϋπάρχον σύγχρονο κτίσμα, το οποίο είχε θεμελιωθεί βαθιά, ήταν ολοκληρωτική.

Στον τομέα Α, βόρεια, αποκαλύφθηκε τμήμα δεξαμενής, η οποία επεκτεινόταν αν και κατεστραμμένη, προς το κατάστρωμα της οδού Περικλέους. Οριζόταν από τοίχο χτισμένο με αργούς λίθους και επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,05 μ., το οποίο διατηρούνταν αποσπασματικά και στο δάπεδό της. Εκτεταμένο

11. Βλ. The Toledo Museum of Art, Early Ancient Glass, New York 1988, σ. 64 αριθ. 23.

12. Βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 99· 34 (1979): Χρονικά, σ. 147· 35 (1980): Χρονικά, σ. 198.

Σχέδ. 5. Αίγιο. Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου 52. Κάτοψη της ανασκαφής.

στρώμα καταστροφής σφράγιζε το χώρο του δαπέδου, ενώ υπολείμματα ανθρώπινων οστών στην ανώτατη στρώση του υποδήλωναν την ταφική χρήση που ακολούθησε. Όπως έδειξε η στρωματογράφηση, η αρχική χρήση της δεξαμενής ανάγεται στην ελληνιστική περίοδο. Από την κεραμική του στρώματος καταστροφής διαπιστώνεται μια κλιμάκωση στον 1ο αι. π.Χ. και μετέπειτα στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει ανάμεσα στα παραμερισμένα ευρήματα του δαπέδου ενεπίγραφο απότμημα αγγείου (Πίν. 72 α). Πρόκειται για τμήμα κυλινδρικού ποδός, πιθανώς κέρνου, το οποίο περιτρέχει αμελής εγχάρακτη κυματοειδής γραμμή πλαισιωμένη άνω και κάτω από διπλή ευθεία γραμμή. Στο επάνω τμήμα της διακοσμητικής ταινίας διαβάζεται η επιγραφή *ΔΟΡΚΙΝΑCΕΙCΙΔΙΔΩΡΟΝ*. Η γενική εικόνα των γραμμάτων και ιδίως τα χαρακτηριστικά γράμματα *C, E, ω*, όπως επίσης και η ορθογραφία *ΕΙCΙΔΙ*, οδηγούν σε χρονολόγηση στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια[13] (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Ο τύπος πάντως της ανάθεσης είναι γνωστός από τα ελληνιστικά χρόνια και το όνομα Δορκίνας σπάνιο. Επιχωριάζει στην Αιτωλία.

Είναι πρόδηλο ότι η επιγραφή υπαινίσσεται την ύπαρξη ιερού της Ίσιδας, για την ύπαρξη του οποίου δεν έχει βρεθεί μέχρι τώρα καμία σχετική μαρτυρία στην περιοχή. Από την άποψη αυτή, παρά το ότι το εύρημα δεν φαίνεται να έχει άμεση σχέση με το χώρο στον οποίο βρέθηκε, προσπορίζει στην έρευνα ένα νέο σημαντικό στοιχείο.

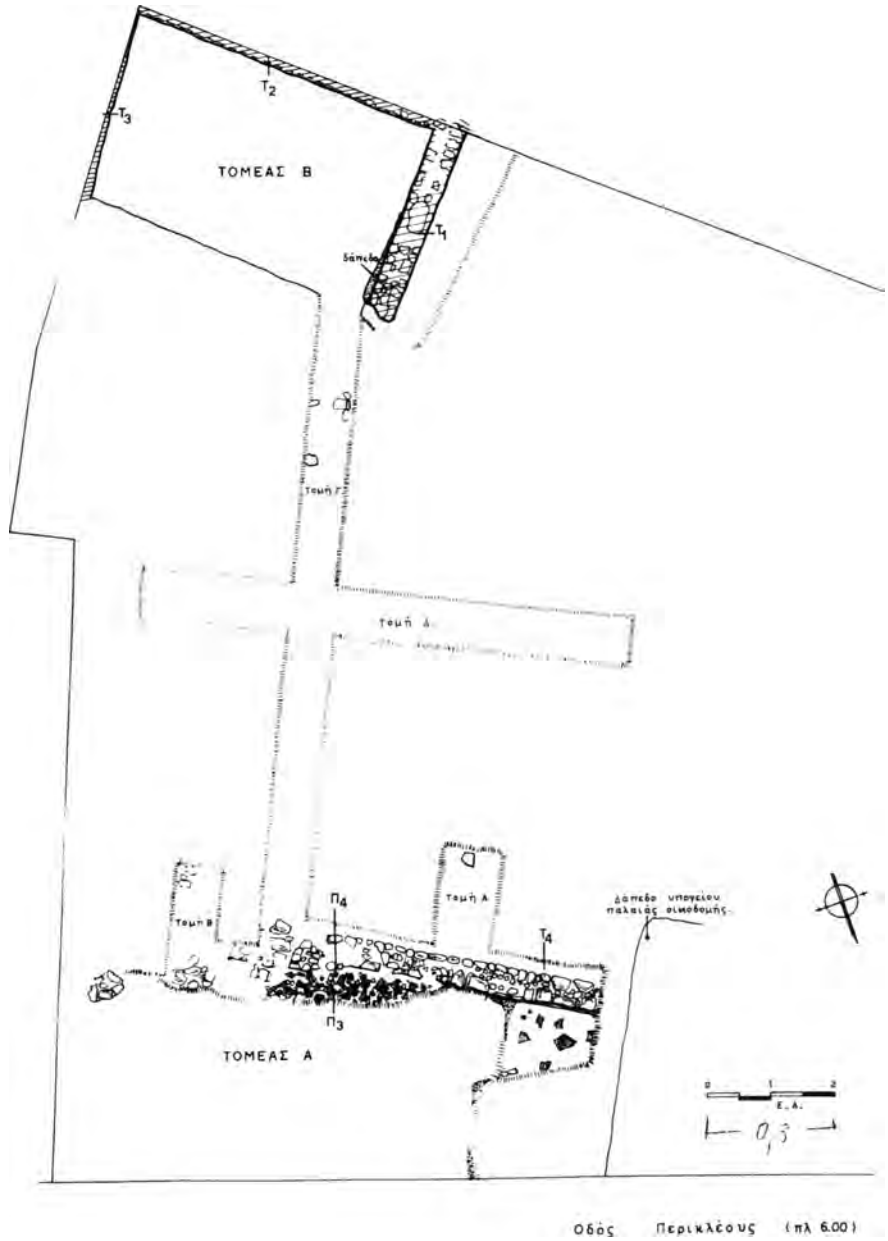
Στον τομέα Β του οικοπέδου εντοπίστηκαν ενδείξεις ρωμαϊκού κτιρίου εντελώς κατεστραμμένου, το οποίο αποτελούσαν τρεις τοίχοι χυτής τοιχοποιίας.

Οδός Ομαγυρίου Διός 12 (οικόπεδο Καββαδία) (Σχέδ. 7)

Αποκαλύφθηκαν τμήματα χώρων ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου άμεσα συνδεδεμένων με τα κτιριακά λείψανα του όμορου (Ομαγυρίου Διός 10) οικοπέδου[14]. Η συνεχής χρήση της θέσης μέχρι και τις περιό-

13. Ευχαριστώ θερμά την επιγραφολόγο Β. Μπαρδάνη για τη βοήθειά της στη χρονολόγηση της επιγραφής.

14. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 166.

Σχέδ. 6. Αίγιο. Οδός Περικλέους και Ασημ. Φωτήλα. Κάτοψη της ανασκαφής.

δους της φραγκοκρατίας και της τουρκοκρατίας είχε ως αποτέλεσμα την αναμόχλευση και την αποσπασματική διατήρηση των λειψάνων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει ο χώρος Χ1, διαστ. 8,20x7,80 μ., του οποίου εντοπίστηκαν δύο όρια με τοίχους από αργολιθοδομή. Διατηρούσε σε άριστη κατάσταση ένα συμπαγές και στέρεο δάπεδο κατασκευασμένο από γκρίζο χαλίκι και κουρασάνι επάνω στο οποίο βρέθηκαν πεσμένα πολλά πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από την κεράμωση της στέγης (τμήματα ηγεμόνων στρωτήρων με γραπτή χρωματιστή διακόσμηση μετώπων ανθεμωτών ηγεμόνων καλυπτήρων, σιμών με ανάγλυφη διακόσμηση βλαστών και ελίκων, και λεοντοκεφαλών από υδρορρόες παραε-

τίδες), τα οποία σε συνδυασμό με σπαράγματα κονιαμάτων χρώματος ερυθρού, κίτρινου, πράσινου και λευκού και θραύσματα πώρινων αρχιτεκτονικών μελών συμπεραίνεται ότι επρόκειτο για ιδιαίτερα σημαντικό οικοδόμημα (Πίν. 72 β-γ).

Η αρχική χρήση του κτιρίου σύμφωνα με τη στρωματογραφία ανάγεται στους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ φαίνεται πιθανό να συνέχισε να χρησιμοποιείται και κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας. Η καταστροφή του σφραγίστηκε από φωτιά, όπως δηλώνουν τα υπολείμματα ανθράκων στο δάπεδο.

Ο χώρος Χ2 αποτελούνταν από ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκών χρόνων, σωζ. διαστ. 6χ6,30 μ. Το βάθος ήταν λευκό και περιμετρικά το όριό του όριζε γκριζομέλανη ταινία. Μία δεύτερη ταινία του ίδιου χρώματος και λεπτότερη διαμόρφωνε εσωτερικά ορθογώνιο πλαίσιο. Στο βάθος διαγράφονταν ακόμα κάποιοι κακότεχνοι ρόμβοι, ενώ υπήρχαν τοποθετημένες και σκόρπιες γκρίζες ψηφίδες. Όπως δήλωναν οι βαθιές εγχαράξεις στα σημεία συναρμογής, η ένθεση των ψηφίδων έγινε κατά τμήματα μαζί με το πρώτο υπόστρωμα.

Ο χώρος Χ3, άμεσα συνδεόμενος με το ψηφιδωτό, περιέσωζε δάπεδο κατασκευασμένο από όστρακα, βότσαλα, ασβεστοκονίαμα και ψηφίδες και κάλυπτε τον τοίχο από αργούς λίθους και πωρόπλινθους που όριζε το παραπάνω ψηφιδωτό.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος από αργούς λίθους, ο οποίος θα πρέπει να αποτελεί κατάλοιπο άλλου κτιριακού συνόλου. Ανατολικά του εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου ίδιο με αυτό του χώρου Χ3 που πιθανώς αντιστοιχεί σε υπαίθριο χώρο. Στην προέκτασή του χώρου αυτού και στο σκάμμα αντιστήριξης του όμορου προς Α. οικοπέδου ανασκάφηκε φρέαρ ρωμαϊκών χρόνων το οποίο παρακολουθήθηκε μέχρι βάθους 3,60 μ. Χυτή κατασκευή, προφανώς με ξυλότυπο, είχε διάμετρο 0,77-0,80 μ. και εσωτερικά έφερε στοιχημένους αναβαθμούς ανά ζεύγη, σε κυμαινόμενες καθ' ύψος αποστάσεις. Καταληκτικά είχε λειτουργήσει ως αποθέτης, όπως και άλλοι λάκκοι στο σύνολο των καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν, που μαζί με το πλήθος των νεότερων αγωγών συμπλήρωναν τη γενικότερη αναταραχή στο χώρο. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο ευρύ χρονολογικό φάσμα των ευρημάτων περιλαμβάνεται και ένα μυκηναϊκό όστρακο.

Τα κτιριακά λείψανα που αποκαλύφθηκαν, όπως προκύπτει από την έρευνα, εκτείνονται στην όμορη προς Β. οικία της οδού Ομαγυρίου Διός 14. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνει γνωστό ψηφιδωτό δάπεδο το οποίο είναι ορατό στο εσωτερικό της παραπάνω οικίας, στο επίπεδο του σύγχρονου δαπέδου της.

Κουλούρα

Κοινοτική οδός (ιδιοκτησία Γεωργ. Κανάγια)

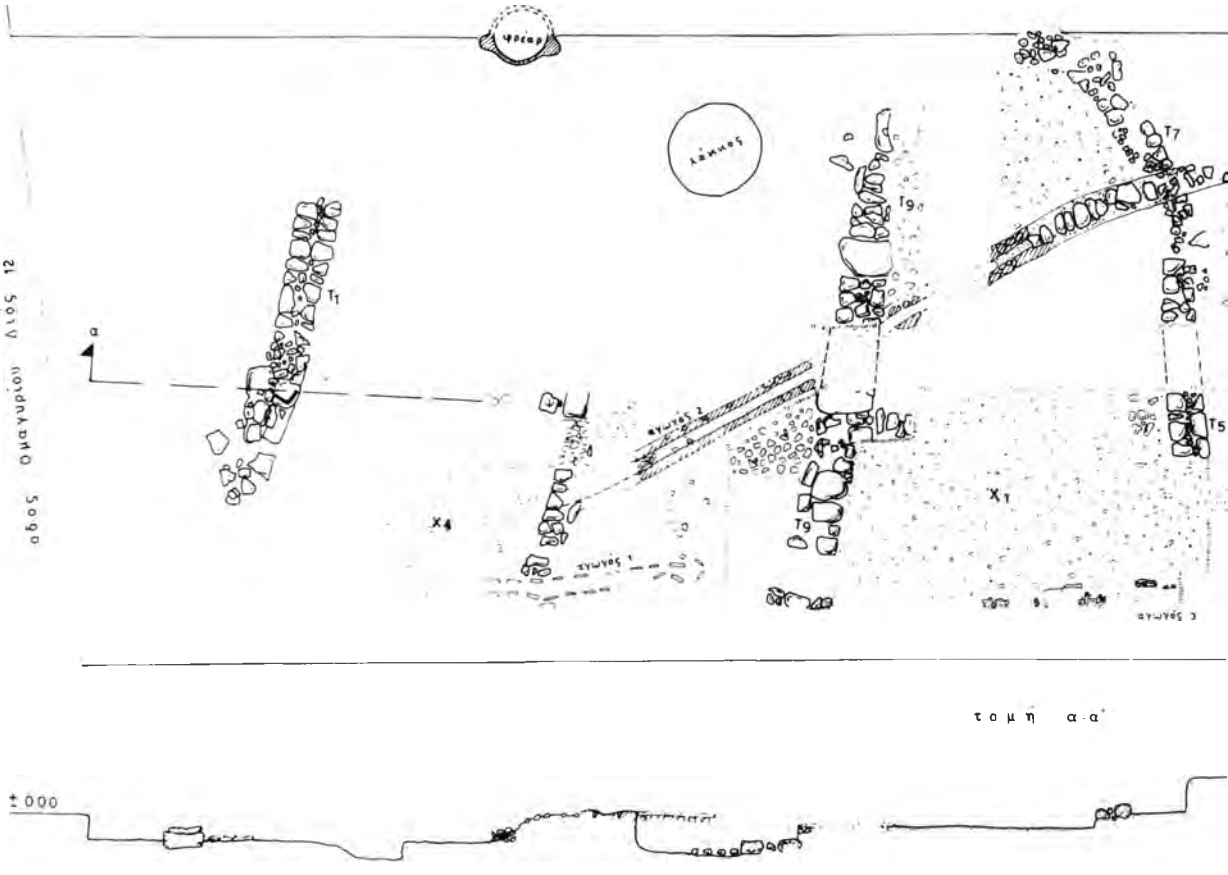
Κατά τις εκσκαφικές εργασίες, παρά το γεγονός ότι το οικόπεδο στο σύνολό του δεν απέδωσε αρχαία, σε μικρό μέρος της δυτικής πλευράς και σε στρώμα της επίχωσης, πάχ. 0,50 μ. περίπου, αποκαλύφθηκαν πενιχρά λείψανα κιβωτιόσχημου τάφου και ασβεστόλακκου, με λίγα μελαμβαφή και μελανόγραφα όστρακα.

Νέες εργατικές κατοικίες Αγίου Αθανασίου

Στη συμβολή δύο αποχετευτικών σκαμμάτων στις οδούς Αγίας Κυριακής και Κουλούρας αποκαλύφθηκαν τρεις ταφικοί πίθοι ελληνιστικών χρόνων, οι δύο από τους οποίους βρέθηκαν ημικατεστραμμένοι από τη διάνοιξη σκαμμάτων αποχέτευσης για το συνοικισμό της Αγίας Κυριακής. Εντοπίστηκαν σε βάθος 1,45χ 1,92 μ. από το οδόστρωμα της οδού Αγίας Κυριακής και είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. με το κρανίο του νεκρού τοποθετημένο ανατολικά προς το στόμιο του πίθου. Ο ταφικός πίθος 1 με ατρακτοειδές σώμα, ύψ. 1,71, διαμ. κοιλίας 0,95 και διάμ. χείλους 0,45 μ., καλυπτόταν με πώμα, το οποίο έφερε εγχάρακτη διακόσμηση από ομάδες ομόκεντρων κύκλων, και στηριζόταν από λιθοσωρό. Ο νεκρός, σε ύπτια στάση με τα χέρια κεκαμμένα σε παράλληλη διάταξη στο ύψος του στήθους, ήταν ακτέριστος. Οι ταφικοί πίθοι 2 και 3 προς την οδό Κουλούρας περιείχαν παιδικές ταφές. Είχαν σωζόμενες διαστάσεις 1,70 (ύψος)χ0,94 μ. (διάμετρο κοιλίας) και 0,95 (ύψος)χ0,69 μ. (διάμετρο κοιλίας) αντίστοιχα, ήταν επίσης ακτέριστοι και οι νεκροί τους είχαν τοποθετηθεί στην ίδια στάση με τον προαναφερθέντα του ταφικού πίθου 1. Ο χώρος των εργατικών κατοικιών της περιοχής Κουλούρας έχει αποδώσει και κατά το παρελθόν τάφους και η εύρεση των παραπάνω πίθων επιβεβαιώνει την ταφική του χρήση.

Δερβένι

Στη θέση Αμπάρα, 100 μ. περίπου από το εκκλησάκι του Αγίου Σωτήρος και μετά τη στροφή στην παρειά του δρόμου αριστερά, καθώς πηγαίνουμε προς Μαμουσιά, εντοπίστηκε τμήμα σίμης το οποίο εξείχε από την επιφάνεια του εδάφους και ήταν διακοσμημένο με γραπτά φύλλα γλωσσοειδούς μορφής. Το ενδιαφέρον αυτό πήλινο αρχιτεκτονικό μέλος βρέθηκε σε βάθος 0,55 μ. από την επιφάνεια της πλαγιάς στο συγκεκριμένο σημείο και πιθανώς αποτελεί προϊόν κατολίσθησης προερχόμενο από υψηλότερο επίπεδο. Η μετάβαση στην παραπάνω θέση έγινε με τη συνοδεία του φύλακα Μαμουσιάς Φαν. Αντωνόπουλου.

Σχέδ. 7. Αίγιο. Οδός Ομαγυρίου Διός. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές α-α΄, β-β΄.

Κοινότης Ελαιώνος

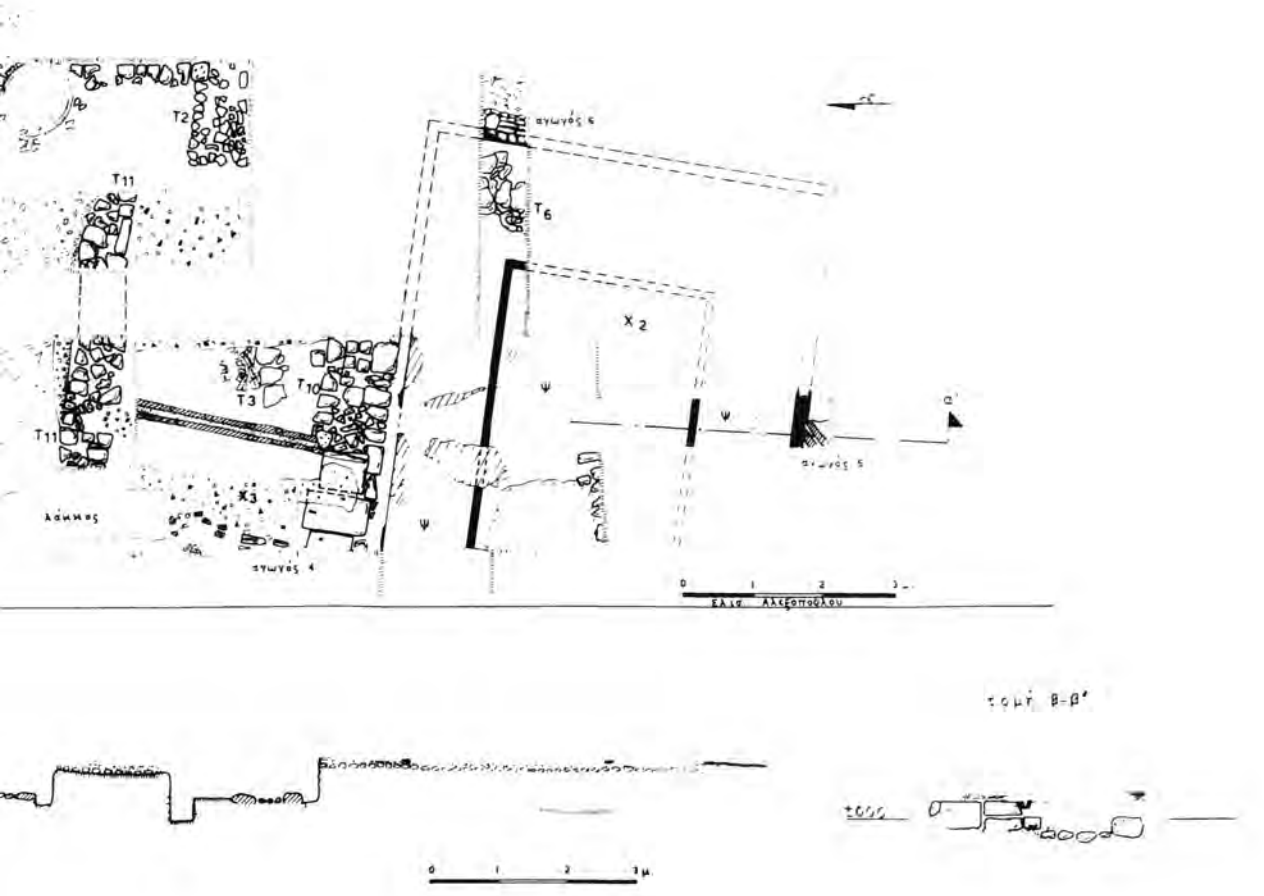
Περίπου 500 μ. βόρεια της διασταύρωσης της παλαιάς Εθνικής οδού και του δρόμου προς Μαμουσιά, στη δεξιά πλευρά της Εθνικής οδού ως προς τον εξερχόμενο από το Αίγιο, εντοπίστηκε θάλαμος λαξευτού μυκηναϊκού τάφου. Η είσοδος του θαλάμου με το τοξωτό υπέρθυρο είναι ξεκομμένη και δυσπρόσιτη, στην παρειά της πλαγιάς σε ύψος 10 μ. περίπου πάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Η διάνοιξη του δρόμου, η οποία απέκοψε μέρος της πλαγιάς, σε συνδυασμό με τις κατολισθήσεις του κροκαλοπαγούς εδάφους, προφανώς κατέστρεψε το δρόμο του τάφου, αφήνοντας ό,τι απέμεινε έκθετο στους πάντες ειδικούς αλλά και μη ειδικούς, αφού ήδη τον επισκέφθηκαν οι αρχαιοκάπηλοι.

Η επικινδυνότητα του εγχειρήματος λόγω των ειδικών συνθηκών του χώρου και οι πρακτικές δυσκολίες απέτρεψαν προς το παρόν την έρευνα. Πάντως είναι πολύ πιθανόν οι αποθέσεις στο εσωτερικό του θαλάμου, αν και αναμοχλευμένες, να έχουν διατηρήσει βαθύτερα αδιατάραχτες τις στρώσεις του δαπέδου. Από μία γενική επιφανειακή έρευνα που έγινε στην προέκταση της πλαγιάς νότια, φαίνεται πως μάλλον υπάρχουν και άλλοι τάφοι και επομένως πρόκειται για μία καινούργια θέση μυκηναϊκού νεκροταφείου. Η αυτοψία έγινε με τη βοήθεια του αρχαιοφύλακα Μιχ. Παπαδόπουλου.

Κλειτορία Καλαβρύτων

Σε τμήμα της πεδιάδας της πόλης του αρχαίου Κλείτορος, στα πλαίσια του αρδευτικού έργου της κοιλάδας του Αροάνιου, άρχισε στους νεοανοιγόμενους δρόμους, τα σκάμματα σωλήνευσης και τις αποστραγγιστικές τάφρους πολυμέτωπη σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη. Πρέπει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος του πολεοδομικού πυρήνα της πόλης με τις επιφανειακές ενδείξεις εξαιρέθηκε του έργου.

ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

΄Ανω Ακράτα

Θέση Χούνη

Σε δημόσια δασική έκταση προς Ν. του χωματόδρομου ΄Ανω Ακράτας-Αμπέλου και στη θέση Χούνη καταστράφηκαν ρωμαϊκοί τάφοι του 2ου και 3ου αι. μ.Χ., των οποίων δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί ο ακριβής αριθμός. Οι τάφοι βρίσκονται σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια πλατώματος που δημιουργείται στην κορυφή μικρού εξάρματος, ύψ. 6-7 μ. από το δρόμο, αποτελούμενο από φυσικό αμμοχάλικο. Κατά την αφαίρεση του αμμοχάλικου έγινε η καταστροφή. Διασώθηκαν μερικώς δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό Β.-Ν., ο ένας πάνω στον άλλο. Τα τοιχώματα του κατώτερου, όπως και η κάλυψη, αποτελούνταν από φυσικές λίθινες πλάκες, ενώ του ανώτερου ήταν κτιστά από αργούς λίθους, οπτοπλίνθους, κεραμίδια και ασβεστοκονίαμα. ΄Αφθονες κεραμίδες και οστά στα μπάζα της εκσκαφής υποδηλώνουν την καταστροφή και κεραμοσκεπών τάφων. Οι τάφοι συνεχίζονται και προς Ν., στο υπόλοιπο πλάτωμα, αλλά η πυκνή θαμνώδης βλάστηση εμποδίζει την περαιτέρω διερεύνηση. Εκτός ελαχίστων οστράκων, βάσει των οποίων έγινε και η χρονολόγηση, δεν διαπιστώθηκαν άλλα κτερίσματα. Κατά τον αγροφύλακα της περιοχής, όμως, οι κάτοικοι έβρισκαν κατά καιρούς πήλινα αγγεία. Προς Α. των τάφων και σ' επαφή διαπιστώθηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής αποτελούμενο αποκλειστικά από καμπύλες κεραμίδες.

Οι τάφοι πρέπει να ανήκουν σε μικρό οικισμό ή αγροικία που βρισκόταν στο δρόμο που συνέδεε στην αρχαιότητα την ΄Ανω Ακράτα με την ΄Αμπελο, θέση η οποία πιθανώς ταυτίζεται με τις αρχαίες Αιγές.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στα πλαίσια της συνεργασίας της Εφορείας και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών για την τοπογραφία της αρχαίας Αχαΐας εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα στις παρακάτω θέσεις της επαρχίας Πατρών και Αιγιαλείας.

ΠΑΤΡΑΪΚΗ

Καμενίτσα Αλισσού

Θέσεις Κούτσουρο και Σουλελέ

Σε πρόσφατη εκσκαφή για τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου στο κτήμα Σπ. Ανδριόπουλου στη νότια πλαγιά του λόφου της Αγίας Παρασκευής και προς Β. της Καμενίτσας, ήλθαν στο φως μυκηναϊκά όστρακα. Το επικλινές της θέσης και το έδαφος (θαλασσινή άμμος με ενδιάμεσες αποθέσεις χαλίκων) προσφέρεται για τη δημιουργία νεκροταφείου θαλαμοειδών τάφων, αλλά στα μπάζα της εκσκαφής δεν βρέθηκαν οστά. Αν στο σημείο αυτό υπάρχουν τάφος ή τάφοι, είναι πιθανό να καταστράφηκαν μόνον οι δρόμοι τους.

Λίγο βορειότερα, στον αγρό ιδιοκτησίας Σουλελέ, ο πτυχιούχος αρχαιολόγος Κ. Παπαγιαννόπουλος βρήκε και παρέδωσε στην Εφορεία υστερογεωμετρικό μελαμβαφή σκύφο, πιθανώς από τάφο.

Σημειώνεται ότι στο οροπέδιο της Αγίας Παρασκευής η επιφανειακή κεραμική καλύπτει ολόκληρη την περίοδο από τα μυκηναϊκά έως τα ρωμαϊκά χρόνια.

Θέση Σχολή

Κατά την επιφανειακή έρευνα περισυλλέχθηκαν όστρακα μυκηναϊκά, γεωμετρικά και ελληνιστικά. Η θέση βρίσκεται στη δυτική πλευρά του οροπεδίου της Αγίας Παρασκευής και πρέπει να συνδέεται με τις θέσεις Κούτσουρο (ως προς τα μυκηναϊκά) και Σουλελέ (ως προς τα γεωμετρικά).

Κάτω Αλισσός

Θέση Παναγιά

Προς ΝΑ. της σημερινής γέφυρας του Πείρου σώζεται μία πλινθόκτιστη καμάρα από παλαιότερη γέφυρα, πιθανώς των χρόνων της τουρκοκρατίας.

Βραχνέικα

Λόφος Τσουκαλά

Κατά μήκος του δρόμου από Θερειανόκαμπο ως και Παναγιά Τσουκαλά εντοπίστηκαν συνεχόμενοι μικροί οικισμοί ή αγροικίες των κλασικών, ελληνιστικών, ρωμαϊκών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Μονή Αναλήψεως Μιντιλογλίου

Σε μεγάλη έκταση γύρω από τη μονή υπάρχουν άφθονα κεραμίδια και όστρακα που υποδηλώνουν την παρουσία αρχαίου οικισμού. Η Αγία Τράπεζα του ναού της Αναλήψεως στηρίζεται σε σπόνδυλο ιωνικού κίονα. Τα κελιά της μονής είναι ερειπωμένα, ενώ στον ίδιο το ναό διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις (βυζαντινή, φράγκικη με οξυκόρυφα τόξα και μεταβυζαντινή, από την οποία σώζεται η επιγραφή της ανακαίνισης από το μοναχό Αβέρκιο το 1703)[15].

Ζάστοβα Πατρών

Νεκροταφείο Ελεκίστρας

Σε μεγάλη έκταση γύρω από το σημερινό νεκροταφείο υπάρχουν άφθονα κεραμίδια στέγης και όστρακα, που υποδηλώνουν την παρουσία αρχαίου οικισμού.

Υδραγωγείο Ελεκίστρας

Πάνω στο δρόμο προς Ζάστοβα, δύο στροφές πριν από το νέο υδραγωγείο της Ελεκίστρας, εντοπίστηκαν άφθονα κεραμίδια και όστρακα ρωμαϊκής περιόδου (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Προφανώς στη θέση αυτή βρισκόταν μία ρωμαϊκή αγροτική έπαυλη (villa rustica).

Θέση Κάμπος ή Σανατόριο

Ακριβώς μπροστά από το ημιτελές κτίριο του Σανατορίου Πατρών βρέθηκαν όστρακα και κεραμίδια περιόδου τουρκοκρατίας. Πιθανώς εδώ βρισκόταν ο γνωστός από τις πηγές ομώνυμος οικισμός[16] που εκμεταλλευόταν το εκτεταμένο οροπέδιο για καλλιέργεια και βοσκή.

Πετρωτό

Θέση Παλιόπυργος

Μέσα στα όρια της νέας θέσης της κοινότητας Πετρωτού, προς Β. του εργοστασίου της Αχάια-Κλάους, εντοπίστηκε χώρος με άφθονη κεραμική περιόδου τουρκοκρατίας. Θα πρέπει να ταυτιστεί με τη γνωστή από τις πηγές θέση Παλαιόπυργος[17], όπου υπήρχε ομώνυμο χωριό επί τουρκοκρατίας και πύργος με πολεμίστρες. Εδώ, είχε ιδρυθεί το πρώτο εργοστάσιο της νεότερης Ελλάδας που παρήγε βαμβακοκλωστή. Σήμερα από τα κτίρια της τουρκοκρατίας δεν σώζεται τίποτα.

15. Κ. Τριανταφύλλου, Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών, 1980, λ. Αναλήψεως Μονή.

16. Κ. Τριανταφύλλου, ό.π., λ. Ζάστοβα.

17. Κ. Τριανταφύλλου, ό.π., λ. Παλαιόπυργος και Βιομηχανία.

Οικισμός Μαυρομαντήλω

Δεξιά του δρόμου από Πετρωτό προς Μαυρομαντήλω και κάτω από το εργοστάσιο της Αχάια-Κλάους εντοπίστηκε κτιστός αγωγός νερού, περιόδου τουρκοκρατίας. Προφανώς εξυπηρετούσε την ύδρευση του Παλαιόπυργου (βλ. παραπάνω θέση).

Κρήνη Πατρών

Θέση Ψαράδες περιφέρειας Ζωιτάδας

Ύστερα από υπόδειξη του αρχαιοφύλακα του Μουσείου Πατρών Γ. Μητρόπουλου εντοπίστηκαν στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Αλεξανδρίδη δύο θαλαμοειδείς συλημένοι τάφοι, των οποίων είχαν καταρρεύσει οι οροφές. Η ανασκαφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου προγραμματίστηκε από την Εφορεία για τον επόμενο χρόνο.

Κάστρο Πάτρας

Θέση Κουκάκι

Ύστερα από κατολίσθηση χωμάτων αποκαλύφθηκε τμήμα καμαροσκεπούς υπόγειου αγωγού νερού, ρωμαϊκών χρόνων. Φαίνεται ότι έρχεται από τα υψώματα της Σαμακιάς και κατευθύνεται προς το γνωστό ρωμαϊκό υδραγωγείο, το τελευταίο τμήμα του οποίου είναι ορατό απέναντι από την ανατολική πύλη του κάστρου της Πάτρας.

Κάτω Σαμακιά ή Πάνω Καβουκάκι

Θέση Άγιος Γεώργιος

Προς ΝΑ. της παραπάνω θέσης, στο οικόπεδο Μπάρλου, διακρίνονται σκόρπιοι ρωμαϊκοί οπτόπλινθοι και κεραμίδια. Προφανώς προέρχονται από κάποια ρωμαϊκή αγροτική έπαυλη (villa rustica), που εκμεταλλευόταν το εύφορο και ομαλό έδαφος των υψωμάτων Καβουκάκι.

Κάτω Καστρίτσι

Άγιοι Θεόδωροι

Κάτω από το εκκλησάκι των Αγίων Θεοδώρων, που ανέσκαψε η 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, σώζονται λείψανα ρωμαϊκής αγροικίας. Περισυλλέχθηκε λίθινο πιεστήριο λαδιού.

Σελλά

Θέση Ρουπακιά

Σε μικρό έξαρμα πάνω στα βουνά της Ζήρειας εντοπίστηκε, ύστερα από υπόδειξη του φύλακα αρχαιοτήτων Γ. Μητρόπουλου, γωνία λιθόκτιστου τοίχου και καλής ποιότητας όστρακα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Πρόκειται πιθανώς για αγροτικό ιερό, η παρουσία του οποίου επιβεβαιώνει τη διέλευση από Αργυρά-Σελλά-Πιτίτσα του αρχαίου δρόμου Πατρών-Αιγίου[18].

Χάραδρο Πατρών (πρώην Βελβίτσι)

Θέση Σπηλιά ή Βαρκός

Ύστερα από πρόσφατη καλλιέργεια με μηχανήματα βαθιάς άροσης καταστράφηκαν τοίχοι ρωμαϊκού κτιρίου, προφανώς έπαυλης.

Στο κάτω από τη θέση αυτή άνδηρο και δίπλα στο δρόμο, κατά μήκος της αριστερής όχθης του Χάραδρου ποταμού σώζονται τα λείψανα ενός παλαιοχριστιανικού κτιρίου με ψηφιδωτό δάπεδο, πιθανώς ναού[19].

Πλατάνι

Θέση Δέλτα και Κούτσουρα

Οι παραπάνω όμορες θέσεις βρίσκονται προς ΝΔ. του εργοστασίου της Δέλτα και προς Δ. του ποταμού Ξυλοκέρα και καλύπτονται επιφανειακά από όστρακα και κεραμίδια ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Κάποιος οικισμός ή αγροικίες είναι πολύ πιθανό να υπάρχουν εκεί, δεδομένου ότι σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, πριν από μερικά χρόνια καταστράφηκε ψηφιδωτό δάπεδο.

Κοίτη Ξυλοκέρας

Εκτός των γνωστών γεωμετρικών ταφικών πίθων και των ελληνιστικών και ρωμαϊκών κτιρίων που βρίσκονται μέσα στην κοίτη της Ξυλοκέρας αποκαλύφθηκε κτιστός ρωμαϊκός κιβωτιόσχημος τάφος. Η άμμος και οι κροκάλες του ποταμού καλύπτουν μερικές φορές τα αρχαία λείψανα.

Δρέπανο

Θέση Πύργος

Στο κτήμα Πολυχρονόπουλου, ύστερα από υπόδειξη

18. Μ. Πετρόπουλος, Τοπογραφικά της Χώρας των Πατρέων, Μελετήματα 13 (1991), σ. 257.

19. Ι. Παπαποστόλου, Χωροταξική Αναγνώριση Χώρου Πανεπιστημίου Πατρών.

του φύλακα αρχαιοτήτων Γ. Μητρόπουλου, εντοπίστηκε καμαροσκεπής κατασκευή, πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων, της οποίας μόνον το ανώτερο τμήμα είναι ορατό.

Φαρές

Άι-Γιώργης Χαλανδρίτσας

Στην περιοχή των Κυδωνιών, γύρω από το παλιό εκκλησάκι του Άι-Γιώργη, σε απόσταση 1.000 μ. περίπου από την Εθνική οδό 111, στα πρόσφατα οργωμένα χωράφια προς Δ. και ΒΔ. του ναού, περισυλλέχθηκε άφθονη κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, αλλά και χρόνων της τουρκοκρατίας. Η παρουσία δουλεμένων πωρόλιθων και οστράκων από μαγειρικά σκεύη υποδηλώνει ότι πρόκειται για κάποιον αγροτικό οικισμό. Τη θέση υπέδειξε ο υπομηχανικός της Υπηρεσίας Κωνστ. Κατσιδήμας.

Πρέβεδος

Από το κτήμα Κουμανιωτη, στο οποίο το 1989 είχαν βρεθεί αρχαϊκά ειδώλια και μικκύλα αγγεία, προφανώς από ιερό, συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα της ίδιας περιόδου. Επιφανειακά δεν διακρίνονται ίχνη κτιρίου ή ναού.

Μοίραλι, θέση Μαλιβαρνό

Κατά την αυτοψία που πραγματοποιήθηκε, ύστερα από αίτηση της εταιρείας ΕΛΜΜΑ για τη χρήση του λόφου ως λατομείου αδρανών υλικών, στο πλάτωμα που δημιουργείται στην κορυφή του και φέρει το χαρακτηριστικό όνομα Κιβούρια (τάφοι), διαπιστώθηκαν ορατοί λιθόκτιστοι τοίχοι και μεγάλοι σωροί από πέτρες διαλυμένων τοίχων. Ο λόφος είναι φύσει οχυρός από τις τρεις πλευρές του, δυτική, νότια και ανατολική, ενώ επικοινωνεί μέσω της τέταρτης, προς Β., με την υπόλοιπη περιοχή. Βρίσκεται ακριβώς προς Β. του μυκηναϊκού οικισμού στο Σταυρό Χαλανδρίτσας, και πιθανώς αποτελούσε την ακρόπολή του. Η ελάχιστη, πάντως, προϊστορική, χονδροειδής κεραμική που περισυλλέχθηκε, χρονολογείται στην ΠΕ ή ΜΕ περίοδο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ορισμένα σημεία του ο αγροτικός δρόμος που οδηγεί στην κορυφή του λόφου και ξεκινά από το δρόμο Χαλανδρίτσας-Ρακίτας (Άνω Μαζαράκι) σώζει σε ορισμένα σημεία του πλακόστρωση από αργούς λίθους που φέρουν ίχνη αρματοτροχιών. Πρέπει να είναι ο αρχαίος δρόμος που οδηγούσε προς την ακρόπολη, της οποίας προφανώς χρήση έγινε και κατά τους ιστορικούς χρόνους.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Σαλμενίκο

Κατά μήκος της δυτικής όχθης του ποταμού Φοίνικα, πέραν των γνωστών θέσεων, εντοπίστηκε μία ολόκληρη σειρά μικρών αρχαίων αγροτικών εγκαταστάσεων μεταξύ Κάτω και Άνω Σαλμενίκου, που λόγω της σημασίας τους για το πρόβλημα της ταύτισης της θέσης των αρχαίων Ρυπών θα αποτελέσουν αντικείμενο και άλλης πολυήμερης αποστολής.

Κερύνεια

Θέση Άγιος Γεώργιος

Η ταύτιση του λόφου του Αγίου Γεωργίου ή Μπρούμα με την ακρόπολη της αρχαίας Ελίκης[20] και η σύνδεσή της από τις πηγές με μυκηναϊκή οχύρωση λόγω πολιορκίας της από τον Τισαμενό στάθηκε η αφορμή επιφανειακής έρευνας με σκοπό τον εντοπισμό του μυκηναϊκού οικισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η απομακρυσμένη θέση Ψωριαρού της κοινότητας, όπου η παρουσία εκτεταμένου στρώματος κιμηλιάς από την κορυφή του υψώματος ως τα κράσπεδα της νέας εθνικής οδού Πατρών-Κορίνθου και η ύπαρξη βυθισμάτων σ' αυτό, υποδηλώνουν ότι εδώ πρέπει να αναζητηθεί το μυκηναϊκό νεκροταφείο. Στα μικρά πλατώματα ορισμένων χαμηλών απολήξεων (εχίνων) του υψώματος, που ανήκει στο ορεινό συγκρότημα του Προφήτη Ηλία, πάνω από το Ριζόμυλο, τα Νικολέϊκα και την περιοχή Τσαγκρί, επιφανειακή κεραμεική από τη μυκηναϊκή περίοδο κ.ε., δείχνει ότι υπήρχαν διάσπαρτοι πολλοί μικροί οικισμοί, οι οποίοι προφανώς συναποτελούσαν την αρχαία Ελίκη. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η παρουσία μικρών σπηλαίων στα κροκαλοπαγή πετρώματα, ιδιαίτερα στα ανατολικά πρανή του υψώματος.

Προφορικές πληροφορίες ντόπιων κατοίκων για την τυχαία ανεύρεση κατά καιρούς τάφων κιβωτιόσχημων ή ταφικών πίθων στην πλατεία των Νικολέϊκων και στις υπώρειες του υψώματος χρειάζονται ανασκαφική επιβεβαίωση.

Στην περιοχή θα γίνει εντατική έρευνα, λόγω του ιδιαίτερου ενδιαφέροντός της.

20. Και ο Αριστ. Σταυρόπουλος, Ιστορία της πόλεως Αιγίου, Πάτρα 1954, σ. 63 κ.ε., 206, ταυτίζει μεν τη θέση με την ακρόπολη της Ελίκης, πιστεύει όμως ότι αργότερα μετονομάστηκε σε Κερύνεια. Την πίστη του αυτή στηρίζει στον Π. Κ. Σινόπουλο, Το Αίγιον δια μέσου των αιώνων, Αθήναι 1912, σ. 22, αλλά και σε παλαιότερους περιηγητές.

Άγιος Στέφανος Ελαιώνα

Η γνωστή αρχαιολογική θέση[21] αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικής έρευνας στα πλαίσια της ταύτισης της θέσης της αρχαίας Βούρας. Στη σημαντική από στρατηγική άποψη θέση εντοπίστηκε ο ένας από τους αναφερόμενους από παλαιότερους μελετητές ναός και πιθανώς και ένας δεύτερος.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΛΑΘΡΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Μια σειρά από αρχαιοκαπηλικές ενέργειες σε διάφορες θέσεις κινητοποίησαν την Εφορεία, αλλά δυστυχώς η Αστυνομία δεν κατόρθωσε να εξιχνιάσει καμία από αυτές:

Πρέβεδος

Άγιος Σπυρίδωνας

Προς τα Δ. και ΒΔ. της εκκλησίας, στα κτήματα των Κωνστ. Ιατρού και Γεωργ. Ιατρού ανοίχτηκαν τρεις μικροί λάκκοι, στα χώματα των οποίων βρέθηκαν λίγα φθαρμένα όστρακα των ελληνιστικών χρόνων. Η έρευνα του χώρου έγινε με λοστούς, κτυπήματα των οποίων διακρίνονται σε όλη του την έκταση.

Σταροχώρι, θέση Άι-Γιάννης

Στην περιοχή αυτή σώζεται χαμηλός τύμβος, του οποίου ένα τμήμα βρίσκεται στο κτήμα του Νικ. Κοντόγιωργα, όπου και έγινε η λαθρανασκαφή. Η θέση βρίσκεται 500 μ. περίπου προς Β. του Άι-Γιάννη. Στα χώματα της λαθρανασκαφής υπάρχουν ανθρώπινα οστά, ελληνιστικά όστρακα και άφθονα κεραμίδια κορινθιακού τύπου, προφανώς από κεραμοσκεπείς τάφους.

Χαλανδρίτσα

Θέση Άι-Λιας

Στο λοφίσκο του Άι-Λια, προς ΝΑ. της Χαλανδρίτσας και ΝΔ. της διασταύρωσης προς Μαίραλι, εντοπίστηκε λάκκος λαθρανασκαφής, διαστ. 1,50x1,50x 0,50 μ., σε απόσταση 50 μ. προς ΝΑ. της εκκλησίας του Άι-Λια. Συγκεντρώθηκαν άφθονα μελαμβαφή όστρακα και λίγα γεωμετρικά.

Θέση Άγιος Βασίλειος

Παρά τα επανειλημμένα έγγραφα της Εφορείας προς το Αστυνομικό Τμήμα Χαλανδρίτσας και την Ασφάλεια Πατρών, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, οι λαθρανασκαφές εξακολούθησαν στη θέση του μυκηναϊκού νεκροταφείου, ευτυχώς χωρίς επιτυχία για τους λαθρανασκαφείς.

Καλλιθέα Πατρών

Θέση Λαγανιδιά

Στην περιοχή του μυκηναϊκού νεκροταφείου που ανασκάπτει ο καθηγητής Αθαν. Παπαδόπουλος για το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και την Αρχαιολογική Εταιρεία, οι αρχαιοκάπηλοι προέβησαν στη διάνοιξη οκτώ τομών. Μόνο σε μία από αυτές διαπιστώθηκε η μερική καταστροφή τοίχου από ξερολιθιά.

Σπαλιαρέικα Λουσικών

Στο μυκηναϊκό νεκροταφείο, που βρίσκεται απέναντι ακριβώς από το Αστυνομικό Τμήμα Λουσικών, και παρά τις συνεχείς οχλήσεις της Εφορείας οι λαθρανασκαφές εξακολούθησαν. Σε μία από τις επανειλημμένες εφόδους της Εφορείας βρέθηκε ένα μυκηναϊκό τρίωτο αλάβαστρο, υπόλοιπο προφανώς της αρχαιοκαπηλικής λείας[22].

Μονοδέντρι Στενωσιάς

Κατά τη διάρκεια παράνομης διαπλάτυνσης δρόμου καταστράφηκαν ολοσχερώς τα κατάλοιπα δύο θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων που είχαν ανασκαφεί το 1977[23].

Αρχαία Ελίκη

Εποπτεία ερευνών

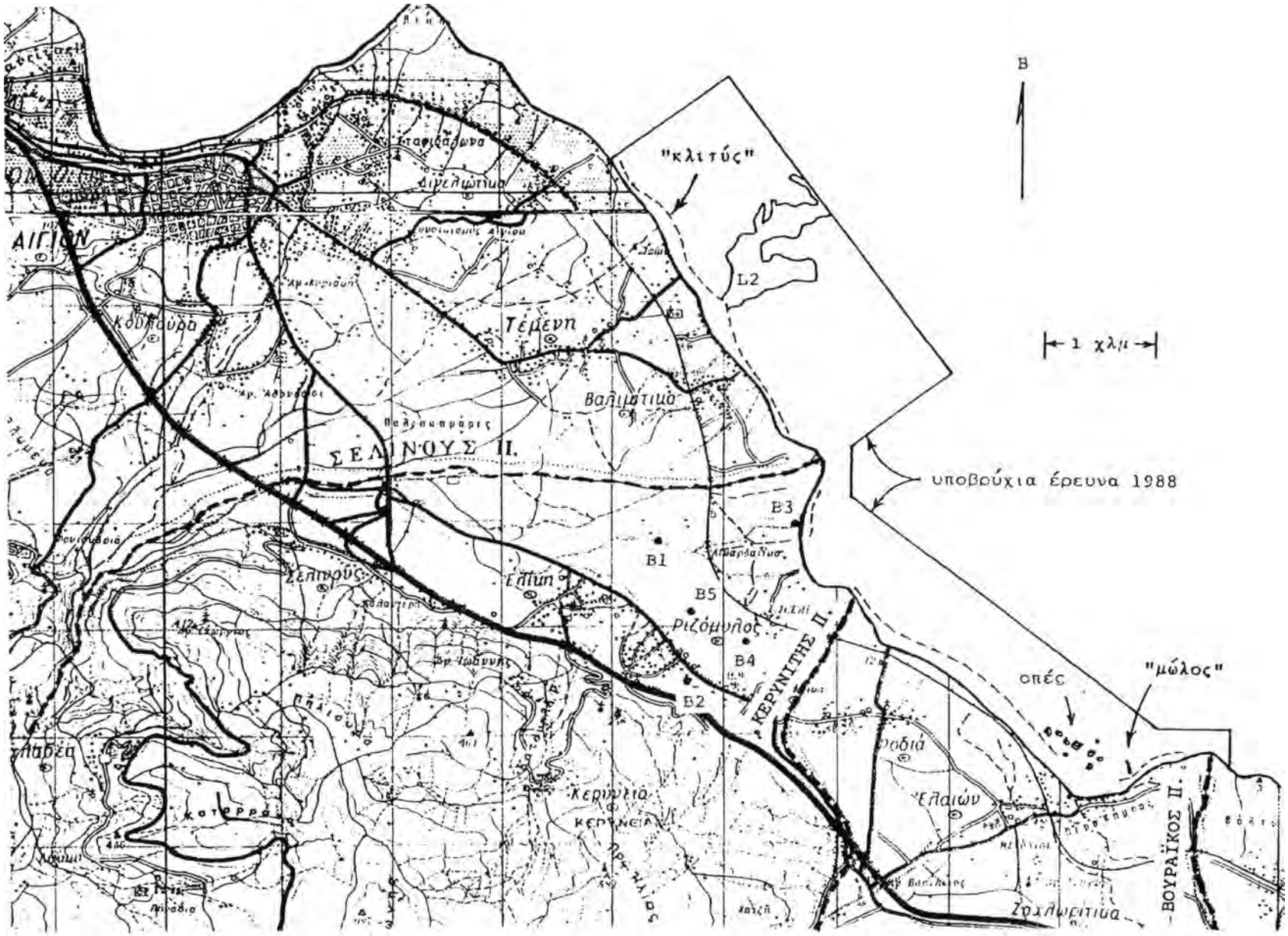
Οι έρευνες διεξήχθηκαν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών με την εποπτεία του μέλους της Θ. Κατσωνοπούλου, προέδρου παράλληλα της Εταιρείας των Φίλων της Αρχαίας Ελίκης, και σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Πατρών και την Εφορεία.

Οι εργασίες διήρκεσαν από 3-7-91 ως και 7-8-91. Έγιναν συνολικά πέντε γεωτρήσεις (Σχέδ. 8: Β1, Β2,

21. Α. Σταυρόπουλος, 65, von Duhn. AM 3 (1878), σ. 62.

22. Βλ. και ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 136· 45 (1990): Χρονικά, σ. 133-135.

23. ΠΑΕ 1977, σ. 485-490.

Σχέδ. 8. Αρχαία Ελίκη. Χάρτης της υποβρύχιας έρευνας.

Εντός πλαισίου σημειώνεται η περιοχή που ερευνήθηκε με sonar. Η διακεκομμένη γραμμή αντιπροσωπεύει την υποβρύχια κλιτύ, με την ένδειξη L2 σημειώνεται ο μαζικός σχηματισμός και με την L3 ο πιθανός «μώλος». Οι αριθ. Β1-Β5 αντιπροσωπεύουν τις πέντε γεωτρήσεις που έγιναν τον Ιούλιο 1991.

Β3, Β4 και Β5). Τα αντίστοιχα βάθη, στα οποία έφθασε η κάθε γεώτρηση, είναι Β1: 40, Β2: 40, 60 (και ως τα 50 μ. συνολικά, αλλά χωρίς δειγματοληψία του υπόλοιπου τμήματος), Β3: 41, 50, Β4: 51 και Β5: 40 μ. Παντού διακρίθηκαν τα ίδια γεωλογικά στρώματα: αμμοχάλικο (που οι αναλύσεις θα δείξουν αν προέρχεται από ποτάμιες προσχώσεις ή είναι πυθμένας θάλασσας) εναλλασσόμενο συχνά με καθαρή άμμο, ιλύ, αμμοϊλύ και αργιλοϊλύ. Επίσης, πυκνότερα στη Β1 και αραιότερα στις άλλες, διαπιστώθηκαν και οργανικά στρώματα που περιλαμβάνουν κυρίως απανθρακωμένους κορμούς, κλαδιά ή φύλλα δέντρων και φυτών. Σημαντικότερη με τα μέχρι στιγμής στοιχεία φαίνεται η γεώτρηση Β2, όπου σε βάθος 22-23 μ. βρέθηκαν όστρακα και δουλεμένες πέτρες. Ασφαλή συμπεράσματα θα εξαχθούν μετά την ανάλυση των δειγμάτων από το Ερευνητικό Κέντρο Δημόκριτος.

Οι φετινές έρευνες αποσκοπούσαν κυρίως, όπως φαίνεται και από τη διάταξη των γεωτρήσεων στο χάρτη, να γίνει η γεωλογική τομή της περιοχής κάθετα και οριζόντια σε σχέση με τη θάλασσα μέχρι βάθους 40 μ. περίπου, βαθύτερα του οποίου λογικά δεν πρέπει να αναμένεται η Ελίκη.

Στην έρευνα συμμετείχαν και ο αμερικανός γεωφυσικός Steven Soter από το Πανεπιστήμιο Smithsonian της Ουάσινγκτον, η εταιρεία Γεωμηχανική με τον εκπρόσωπό της Θεολ. Κατσούλη που είχε αναλάβει τις γεωτρήσεις, και ο Παν. Καρανικόλας, φοιτητής γεωμηχανικής στο Πανεπιστήμιο Purdue της Ιντιάνα της Αμερικής.

Η Ντόρα Κατσωνοπούλου εκθέτει παρακάτω τα αποτελέσματα των ερευνών της.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Υποβρύχια έρευνα

Το 373 π.Χ. καταστροφικός σεισμός και παλιρροϊκά κύματα βύθισαν στον Κορινθιακό κόλπο την πιο σημαντική πόλη της αρχαίας Αχαΐας, την Ελίκη. Πέντε αιώνες μετά την καταστροφή, ο Παυσανίας επισκέφθηκε το χώρο και έγραψε ότι ερείπια της πόλης ήταν ακόμη ορατά στη θάλασσα, στην περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Σελινούντα και Κερυνίτη[24]. Ερείπια της Ελίκης στο βυθό αναφέρονται και αργότερα από βυζαντινές πηγές[25]. Σήμερα τίποτε δεν είναι ορατό από τα ίχνη της αρχαίας πόλης στο βυθό της θάλασσας ή στην ξηρά, καθώς έχουν καλυφθεί από ιζήματα στη διάρκεια των 24 αιώνων που έχουν παρέλθει από την καταστροφή της. Ερευνητικές προσπάθειες που έγιναν στην υποτιθέμενη περιοχή μεταξύ των ετών 1950 και 1974 δεν κατέληξαν στον εντοπισμό της χαμένης αρχαίας πόλης[26].

Η νέα έρευνα για τον εντοπισμό και την αποκάλυψη της αρχαίας Ελίκης, ξεκίνησε στην α΄ φάση της από τη θάλασσα[27]. Κατά τη διάρκειά της, 21-29 Σεπτεμβρίου 1988, ερευνήθηκε με ηχοβολιστικά μηχανήματα η θαλάσσια περιοχή νοτιοανατολικά του Αιγίου, σε έκταση 8 τετ.χλμ. περίπου, μεταξύ των τοποθεσιών Διγελιωτίκων και Ζαχλωριτίκων (Σχέδ. 8). Το μέγιστο βάθος βυθού που ερευνήθηκε ήταν 100 μ. περίπου. Τα ηχητικά σήματα στη συχνότητα των 3.5 kHZ διείσδυσαν στο ίζημα σε βάθος 10-20 μ., βάθος αρκετό για την ανίχνευση της Ελίκης, αν γίνει δεκτό το 1 μ. ως ρυθμός ιζηματογένεσης ανά 1.000 χρόνια, σύμφωνα με σχετικές γεωχρονολογήσεις με άνθρακα-14 δειγμάτων που επιλέχθηκαν από πυρήνες γεωτρήσεων, οι οποίες έγιναν στη θαλάσσια περιοχή Β.-ΒΔ. του Σελινούντα[28].

Η επεξεργασία των δεδομένων της υποβρύχιας έρευνας απέδωσε πλήθος ενδιαφερόντων γεωμορφολογικών στοιχείων. Αν και μερικά από αυτά μπορεί να θεωρηθούν αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, από την έρευνα δεν προέκυψαν στοιχεία που να δηλώνουν αναμφισβήτητα την ύπαρξη ερειπίων χαμένης πόλης στο βυθό[29]. Επομένως, τα ερείπια της Ελίκης βρίσκονται σήμερα πιθανώς θαμμένα στην παραλιακή πεδιάδα. Τα πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία πιθανού αρχαιολογικού ενδιαφέροντος από την έρευνα του 1988 είναι τα εξής:

1) *Βυθισμένη κλιτύς* που εκτείνεται σχεδόν παράλληλα προς την ακτή και εντοπίστηκε σε όλο το μήκος της περιοχής που ερευνήθηκε (Σχέδ. 8). Κοντά στην

24. Παυσανίας VII, 24.13.

25. Πασχάλιον Χρονικόν (έκδ. Βόννης, τ. Α΄), σ. 317, Γεώργ. Σύγκελλος, Εκκλ. Χρονογραφία (έκδ. Βόννης, τ. Α΄), σ. 190.

26. Sp. Marinatos, Helice: A Submerged Town of Classical Greece, Archaeology 13 (1960), σ. 186-193. Επίσης, σχετικά άρθρα στα Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου δια την Αρχαίαν Ελίκην (1981) και Ντ. Κατσωνοπούλου, Αρχαία Ελίκη: Ιστορία και Σύγχρονη Έρευνα, Μελετήματα 13 (1991), σ. 227-234 (Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για την αρχαία Αχαΐα και Ήλιδα, Αθήνα 1989).

27. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από την επιστημονική ομάδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας σε συνεργασία με την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ.

28. H. E. Edgerton and P. Throckmorton, Exploration by Sonar and Coring of the Helice Site, Greece, Nat. Geographic Society Research Reports, 1970 Projects (1979), σ. 135-141 και M. L. Schwartz and C. Tziavos, Geology in the Search for Ancient Helice, JFieldA 6 (1979), σ. 243-252.

29. Τα αναλυτικά αποτελέσματα της υποβρύχιας έρευνας με sonar έχουν υποβληθεί προς δημοσίευση στο Geomarine Letters.

ακτή, η επικλινής επιφάνεια της κλιτύος γίνεται σχεδόν επίπεδη με το βυθό, 4 μ. περίπου κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ισχυρός σεισμός που συνέβη στην περιοχή το Δεκέμβριο του 1861 προκάλεσε καθίζηση της παραλιακής πεδιάδας κατά 2 μ. περίπου, βυθίζοντας έτσι τμήμα της ακτογραμμής σε μήκος 13 χλμ. περίπου[30]. Ίσως η υποβρύχια αυτή κλιτύς να είναι η βυθισμένη ακτογραμμή.

2) *Γραμμική κατασκευή*, σχεδόν κάθετη στην ακτή, που εντοπίστηκε σε βάθος 15 μ. περίπου δυτικά του δέλτα του Βουραϊκού ποταμού (Σχέδ. 8, L3) και δείχνει εντυπωσιακή ομοιότητα με αρχαίο μώλο[31].

3) *Μαζικός σχηματισμός*, όγκου τουλάχιστον 1.000.000 κ.μ. και μήκους τουλάχιστον 1 χλμ., που εντοπίστηκε ΒΔ. των εκβολών του Σελινούντα ποταμού (Σχέδ. 8, L2) και ο οποίος αν δεν είναι αρχαία κοίτη του ποταμού, πιθανώς αποτελεί μαζική ροή φερτών υλικών εξαιτίας ισχυρού καταστροφικού φαινομένου που θα μπορούσε να είναι εκείνο του 373 π.Χ.

4) Μερικές *γιγαντιαίες «οπές»*, που ανακαλύφθηκαν 1,5 χλμ. Δ.-ΒΔ. των εκβολών του Βουραϊκού ποταμού (Σχέδ. 8), οι μεγαλύτερες των οποίων έχουν 10 μ. βάθος και διάμετρο 60 μ. Παρόμοιες οπές έχουν βρεθεί σε άλλα σημεία της υφηλίου και προέρχονται πιθανώς από τη βίαιη εκροή φυσικού αερίου και νερού, τα οποία εκσφενδόνισαν θαλάσσια ιζήματα[32]. Ο σεισμός του 1861 δημιούργησε πολλούς αμμόλοφους στο δέλτα του Βουραϊκού[33], ίσως κατά μια παρόμοια διαδικασία.

Τα αποτελέσματα της υποβρύχιας έρευνας του 1988 αποσαφήνισαν το ερώτημα που από το 1950 είχε απασχολήσει τους ερευνητές, σχετικά με την ύπαρξη ή μη της αρχαίας Ελίκης στη θάλασσα και έστρεψαν τις προσπάθειες για τον εντοπισμό της αρχαίας πόλης στην ξηρά.

Δεδομένου ότι τα ερείπια της Ελίκης είναι θαμμένα κάτω από προσχώσεις, σε μια περιοχή που εκτείνεται στον ευρύτερο χώρο μεταξύ των ποταμών Σελινούντα και Βουραϊκού (Σχέδ. 8), κύριος στόχος, κατά το α΄ στάδιο της έρευνας στην ξηρά, ήταν να καθοριστεί με ραδιοχρονολογήσεις και την ανάλυση περιβάλλοντος το βάθος, άγνωστο έως τότε, στο οποίο θα έπρεπε να αναζητηθεί ο αρχαίος ορίζοντας. Για το σκοπό αυτό, τον Ιούλιο 1991, εκτελέστηκαν πέντε γεωτρήσεις συνεχούς δειγματοληψίας σε θέσεις που επιλέχθηκαν στο κέντρο της ευρύτερης υποτιθέμενης περιοχής, μεταξύ των ποταμών Σελινούντα και Κερυνίτη[34] (Σχέδ. 8, B1-B5). Το ελάχιστο βάθος των γεωτρήσεων ήταν 40 και το μέγιστο 45 μ. Από τις πέντε γεωτρήσεις, τρεις έγιναν στο ενδιάμεσο τμήμα της πεδιάδας (B1, B4, B5) σε υψόμετρο 8-9 μ., μία (B2) κάτω από το λόφο του Αγίου Γεωργίου, στην περιοχή του Ριζομύλου, σε υψόμετρο 16 μ., και η άλλη (B3) πολύ κοντά στην ακτή, στο επίπεδο της στάθμης της θάλασσας (Σχέδ. 9).

Χαρακτηριστικά δείγματα από όλες τις γεωτρήσεις χρονολογήθηκαν με τη μέθοδο του άνθρακα-14[35] και άλλα αναλύθηκαν προκειμένου να αναγνωρισθεί το αρχαίο περιβάλλον[36]. Η χρονολόγηση των δειγμάτων με άνθρακα-14 απέδωσε ένα σύστημα ηλικιών που παρουσιάζουν συνέπεια και οριοθετούν το βάθος του αναζητούμενου κλασικού ορίζοντα.

Τα αποτελέσματα της μικρο-παλαιοντολογικής ανάλυσης έδειξαν ότι η γεώτρηση που εκτελέστηκε κάτω από το λόφο (B2) δεν περιείχε θαλάσσια ιζήματα, σε αντίθεση με τη γεώτρηση κοντά στην ακτή (B3), η οποία περιείχε αποκλειστικά θαλάσσια ιζήματα. Οι ενδιάμεσες γεωτρήσεις (B1, B4, B5) περιείχαν εναλλαγές θαλάσσιων και χερσαίων ιζημάτων. Το συμπέρασμα αυτής της ταξινόμησης ιζημάτων είναι ότι στην περιοχή αυτή έχουν επισυμβεί αλλαγές σε τοπικό επίπεδο θάλασσας, τόσο βαθμιαίες όσο και ξαφνικές. Από τη μία πλευρά παρατηρείται βαθμιαία επέκταση της ξηράς προς τη θάλασσα ως αποτέλεσμα της εναπόθεσης ιζημάτων μεταφερόμενων από τους παρακείμενους ποταμούς και από την άλλη απότομη διακοπή αυτής της διαδικασίας εξαιτίας της έντονης σεισμικής δραστηριότητας στην περιοχή, οπότε η θάλασσα διαβρώνει τμήματα της ξηράς και θαλάσσια ιζήματα εναποτίθενται πάνω σε αντίστοιχα χερσαία.

Ο συνδυασμός των ηλικιών που προέκυψαν από τις χρονολογήσεις δειγμάτων με άνθρακα-14, με τα αναγνωρισμένα στρώματα (θαλάσσια ή χερσαία), οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο κλασικός ορίζοντας πρέπει να αναζητηθεί σε βάθος 5-12 μ. περίπου. Η διαπίστωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι το συγκεκριμένο βάθος μπορεί να ερευνηθεί και με γεωραντάρ και άλλες γεωφυσικές μεθόδους.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στη γεώτρηση B2 και σε βάθος 22 μ. (6 μ. κάτω από το επίπεδο της θάλασσας),

30. J. F. J. Schmidt, Studien über Erdbeben (1875).

31. H. Schläger, D. J. Blackman and J. Schäfer, Der Hafen von Anthedon mit Beiträgen zur Topographie und Geschichte der Stadt, AA (1968), σ. 21-102.

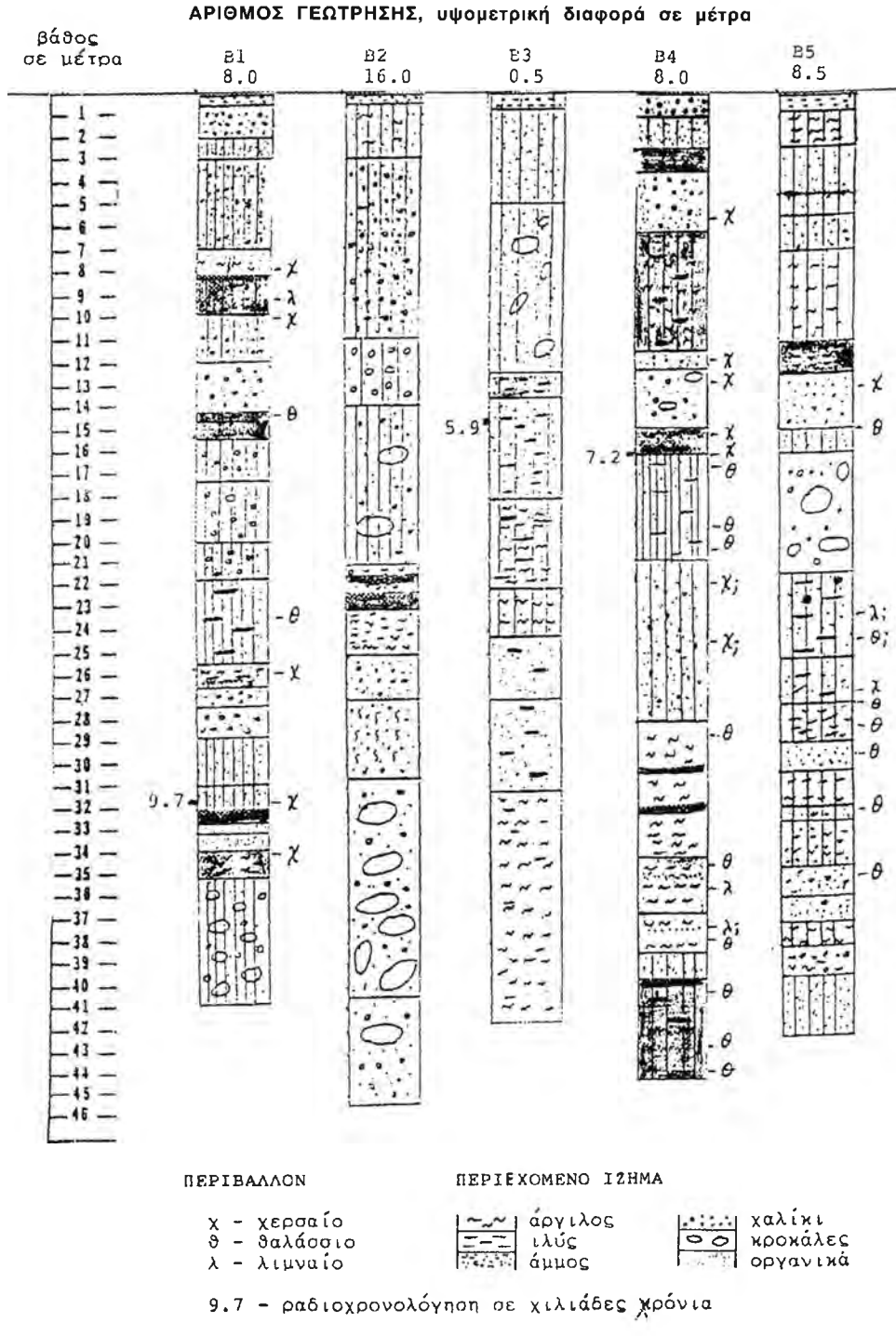
32. M. Howland and A. G. Judd, Seabed Pockmarks and Seepages (1986).

33. Βλ. υποσημ. 31.

34. Οι γεωτρήσεις εκτελέστηκαν από συνεργείο της Γεωμηχανικής ΕΠΕ.

35. Οι χρονολογήσεις έγιναν από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ερευνητικού Κέντρου Δημόκριτος.

36. Οι αναλύσεις περιβάλλοντος πραγματοποιήθηκαν από τον Χρ. Τζιαβό, γεωλόγο του ΕΚΘΕ.

Σχέδ. 9. Αρχαία Ελίκη. Διαγράμματα των πέντε γεωτρήσεων.

βρέθηκαν δύο μικρά θραύσματα κεραμικών. Η χρονολόγηση ιζημάτων από τον πυρήνα στον οποίο βρέθηκαν τα κεραμικά έδωσε μία ηλικία γύρω στο 7.000 π.Χ., ενώ η χρονολόγηση του ίδιου του κεραμικού με τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας έδωσε ηλικία πολύ μεταγενέστερη[37]. Η ασυμφωνία μεταξύ των ηλικιών

37. Βλ. υποσημ. 35.

εδάφους και κεραμικών, όπως παρατηρήθηκε στη γεώτρηση Β2, είναι δύσκολο να ερμηνευθεί ως μεμονωμένο φαινόμενο σε αυτή τη φάση. Είναι προφανές ότι η διενέργεια περισσότερων γεωτρήσεων και οι νέες χρονολογήσεις που θα προκύψουν από αυτές θα βοηθήσουν σημαντικά στην κατανόηση αυτού του φαινομένου.

Συμπερασματικά, είναι χρήσιμο να επισημανθούν τα εξής: Τα αποτελέσματα της υποβρύχιας έρευνας του 1988 οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η αρχαία Ελίκη βρίσκεται σήμερα θαμμένη στην παραλιακή πεδιάδα. Η έρευνα του 1991 κατέστησε γνωστό το βάθος στο οποίο πρέπει να αναζητηθεί ο ορίζοντας της αρχαίας πόλης και κατευθύνει έτσι την επόμενη φάση της έρευνας σε συγκεκριμένο βάθος και με το πλεονέκτημα της χρήσης και άλλων πολύ αποτελεσματικών μεθόδων εντοπισμού, όπως το γεωραντάρ και άλλες γεωφυσικές τεχνικές. Η συνδυασμένη εφαρμογή γεωτεχνικών και γεωφυσικών μεθόδων θα επιτρέψει στην επόμενη φάση της έρευνας τον εντοπισμό αυτού καθ' εαυτού του χώρου αρχαίας κατοίκησης, εφόσον πλέον τα δεδομένα της έρευνας του 1991 καθόρισαν το γενικότερο βάθος που αντιστοιχεί στον κλασικό ορίζοντα της χαμένης πόλης.

ΝΤΟΡΑ ΚΑΤΣΩΝΟΠΟΥΛΟΥ - STEVEN SOTER

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες καταγραφής αρχαιολογικών ευρημάτων στα Μουσεία Αγρινίου, Θέρμου, Θυρρείου και στην αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου.

Την ευθύνη των καταγραφών είχαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση και Γεωργία Αλεξοπούλου.

Στο εργαστήριο συντήρησης στο Μουσείο Αγρινίου συνεχίστηκε η συντήρηση παλαιών και νέων ευρημάτων της περιοχής. Την ευθύνη της συντήρησης είχε η συντηρήτρια Αναστασία Μπέκου.

Επίσης, έγινε μερική επισκευή των κτιρίων των τριών μουσείων του Νομού και συγκεκριμένα αντικατάσταση των κουφωμάτων των παραθύρων τους, τοποθέτηση προστατευτικών μεταλλικών κιγκλιδωμάτων στο Μουσείο Θυρρείου και εργασίες μόνωσης στο Μουσείο Αγρινίου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στις ανασκαφές του Νομού Αιτωλοακαρνανίας συνέβαλε αποφασιστικά ολόκληρο το φυλακτικό και εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας· ιδιαίτερο ζήλο επέδειξε ο αρχαιοφύλακας Χρ. Κοσμάς.

Την ευθύνη της σχεδίασης και αποτύπωσης των αρχαιοτήτων της περιοχής είχαν ο Ευθύμιος Αυγούλης, αρχιτέκτονας της Εφορείας, καθώς και οι σχεδιαστές Χαρ. Μαρινόπουλος και Κ. Στασινού.

Τις ανασκαφικές εργασίες στην αρχαία Στράτο, στους Οινιάδες, καθώς και την επιφανειακή έρευνα στη στρατική γη επόπτευσαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Ανδρονίκη Χρυσάφη και Ιωάννης Μόσχος. Η σχεδιαστική αποτύπωση και η φωτογράφηση πραγματοποιήθηκαν από το σχεδιαστή της Εφορείας Χαρ. Μαρινόπουλο.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Αρχαία Στράτος

Από την Εφορεία και υπό τη διεύθυνση του υπογράφοντος συνεχίστηκαν για δεύτερη συνεχή χρονιά οι ανασκαφικές εργασίες στην αρχαία Στράτο Αιτωλοακαρνανίας.

Παράλληλα, έγινε και κατεδάφιση σπιτιών του νεότερου χωριού Σοροβίγλι, που εκτείνεται στο χώρο της αρχαίας πόλης.

Η έρευνα συνεχίστηκε στο χώρο της αγοράς, με μία επιμήκη δοκιμαστική τομή, μήκ. 50 και πλ. 2 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. (Πίν. 72 δ). Στην τομή αρχικά διατηρήθηκαν για τη συστηματική μελέτη και σχεδιαστική αποτύπωση της στρωματογραφίας οι εγκάρσιοι μάρτυρες των τετραγώνων, πλ. 1 μ., ενώ στη συνέχεια απομακρύνθηκαν ώστε να αποκαλυφθούν πλήρως τα αρχιτεκτονικά λείψανα. Αφού ξεπεράστηκαν τα ανώτερα στρώματα με τα κατάλοιπα οικιών του μεταγενέστερου χωριού Σοροβίγλι, εντοπίστηκαν πάνω στο φυσικό βράχο οι αντωπές τοιχοποιίες, κατεύθυνσης Β.-Ν. που όριζαν την άνω και κάτω αγορά της πόλης, ενώ διαπιστώθηκε ότι ο ενδιάμεσος χώρος, πλ. 5 μ., χρησιμοποιήθηκε ως οδός. Επάνω στο διαμορφωμένο με ομαλή κατωφέρεια φυσικό βράχο αποκαλύφθηκαν επάλληλα αναλημματικά τοιχάρια, καθώς και ζεύγος κυκλικών οπών για την προσαρμογή ξύλινων στειλεών. Βρέθηκε ακόμα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής βυζαντινού κτιρίου του 12ου αι. μ.Χ., του οποίου οι διαστάσεις δεν μπορούν να προσδιοριστούν, διότι συνεχίζεται εντός των παρειών της τομής.

Ο στυλοβάτης, ορατός εν μέρει πριν την έναρξη των εργασιών, οριοθετούσε προς Α. την αγορά της πόλεως. Έχει πλάτος 0,60 μ., ενώ αποκαλύφθηκε σε μήκος 63,50 μ., και έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι δομημένος με μεγάλες λιθοπλίνθους λαξευμένες σε ντόπιο ψαμμιτόλιθο, με ορατές τις θέσεις των δωρικών κιόνων.

Εφαπτόμενη στα δυτικά του στυλοβάτη βρέθηκε αναθηματική εξέδρα σχήματος Π, κατασκευασμένη από το ίδιο υλικό. Προς Β. μεταγενέστερος στυλοβάτης από λευκό ασβεστόλιθο οριοθετούσε με στοές το χώρο, στη βορειοανατολική γωνία του οποίου βρέθηκε κτιστό βάθρο που το αποτελούσαν τρεις τραπεζιόσχημοι ασβεστόλιθοι (Πίν. 72 ε).

Η αρχιτεκτονική μορφή αρυκρήνης πλησίον της νοτιοδυτικής εισόδου της πόλεως αποκαλύφθηκε πλήρως. Πρόκειται για τετράπλευρο κτίριο διαστ. 9,50x9 μ., σε μορφή ναΐσκου με τέσσερις κίονες εν παραστάσει, πλακόστρωτο δάπεδο και κεντρικό φρέαρ για την άντληση του νερού (Πίν. 72 στ).

Στο μαλακό πρανές του λόφου που εκτεινόταν η αρχαία αγορά και στο βόρειο πέρας της εντοπίστηκε το βουλευτήριο της πόλεως, όπου παραμένει κατά χώραν τμήμα ιωνικού κίονα.

Οι ανασκαφικές εργασίες στο θέατρο της αρχαίας πόλης συνεχίστηκαν με πέντε δοκιμαστικές τομές, διαστ. 4x4 μ., στο κέντρο του κοίλου, οι οποίες αποκάλυψαν στρώμα καταστροφής μεταγενέστερων αγροτικών σπιτιών, αλλά και εναπομείναντα τμήματα των αρχαίων εδωλίων. Συνεχίστηκε, επίσης, η έρευνα των δοκιμαστικών τομών που είχαν πραγματοποιηθεί το 1990 στα ανατολικά του θεάτρου, αποκαλύπτοντας τα κατώτερα εδώλια της πρώτης κερκίδας, με την αντίστοιχη τιμητική προεδρία, τις εκατέρωθεν κλίμακες ανόδου, μέρος του αναλημματικού τοίχου και του όμορου παρασκηνίου, ενώ αποκαλύφθηκε τμήμα της περιφέρειας της ορχήστρας (Πίν. 73 β), μήκ. 17 μ. Επάνω στην ορχήστρα βρέθηκε μέρος άλλης τιμητικής προεδρίας. Το θέατρο, δομημένο κυρίως από γκριζοπράσινους ντόπιους ψαμμιτόλιθους, εμφανίζει τα κατώτερα μέρη του κοίλου και την περιφέρεια της ορχήστρας κατασκευασμένα από λευκό ασβεστόλιθο.

Επιφανειακή έρευνα «στρατικής γης»

Άρχισαν το μήνα Σεπτέμβριο εργασίες συστηματικής επιφανειακής έρευνας στη στρατική γη, με τη συνεργασία της Εφορείας, του Deutsches Archäologisches Institut Berlin και των Πανεπιστημίων του Freiburg, Münster και Heidelberg. Τα σχέδια περιλάμβαναν έρευνα εκτάσεως 130 στρεμμάτων στις πεδινές παραποτάμιες περιοχές του Αχελώου, στις παρόχθιες της λίμνης Οζερός, αλλά και στα βραχώδη, απότομα πρανή του όρους Χαρβάτι.

Τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν ικανοποιητικά, καθώς εντοπίστηκαν νέα στοιχεία που πιστοποιούν την κατοίκηση της περιοχής από τα αρχαία χρόνια ως τον περασμένο αιώνα. Συγκεκριμένα, σε φυσικό άνδηρο του ορεινού όγκου Χαρβάτι, προς Ν. του σύγχρονου χωριού Λεπενού, εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίου ναού με δύο τουλάχιστον φάσεις δόμησης, όπως υποδηλώνουν τα θραύσματα των κεραμίδων της στέγης. Ακόμη, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του τείχους της αρχαίας Στράτου, στη θέση Γρανά, εντοπίστηκαν ερείπια άλλου αρχαίου λατρευτικού χώρου, δύσκολα όμως προσπελάσιμου λόγω της πυκνής βλάστησης. Από την κεραμική που περισυλλέχθηκε μπορεί να χρονολογηθεί στους ελληνιστικούς χρόνους.

Τα ερείπια των δύο βυζαντινών κτιρίων στις ορεινές τοποθεσίες Πεζούλια και η εκτεταμένη παρουσία βυζαντινών και μεταβυζαντινών οστράκων υποδηλώνουν τη συνέχιση της αγροτικής οικονομίας.

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο παραμένει ο εντοπισμός του αρχαίου λατομείου από το οποίο εξορύχθηκε το οικοδομικό υλικό δημόσιων κτιρίων της αρχαίας πρωτεύουσας. Εντοπίστηκε στα χαμηλά πρανή του όρους Χαρβάτι, σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από την αρχαία Στράτο, ενώ προς το παρόν δεν μπορούν να προσδιοριστούν τα όριά του. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν όγκοι γκριζωπού φλεβωτού ασβεστόλιθου με οριζόντιες αυλακώσεις και σφηνοειδείς οπές, προετοιμασμένοι για λατόμευση (Πίν. 73 α), τέσσερις τουλάχιστον ημίεργοι αρράβδωτοι κίονες, ένα ημιτελές κιονόκρανο και ένας μεγάλος τραπεζιόσχημος κυβόλιθος που προοριζόταν για ανωδομή κτιρίου. Ένα κατεστραμμένο ασβεστοκάμινο για την καύση των απολεπισμάτων εντοπίστηκε εκεί κοντά. Στους χαμηλότερους πρόποδες του ίδιου όρους, εκτεταμένα ερείπια αρχαίων κτιρίων υποδηλώνουν τις κατώτερες εγκαταστάσεις στις οποίες κατέληγε το υλικό από το λατομείο, για να μεταφερθεί στο εργοτάξιο.

Στράτος

Κοντά στην εκκλησία της ενορίας Στράτου, κατά τη διάνοιξη σκάμματος αποχετευτικού αγωγού από την κοινότητα, εντοπίσθηκε κιβωτιόσχημος τάφος της ελληνιστικής περιόδου, με προσανατολισμό Β.-Ν. Ήταν κατασκευασμένος από τέσσερις ασβεστόλιθους Λεπενούς, ενώ ένας όμοιος ορθογώνιος λίθος, διαστ. 1,96x 0,82x0,12 μ., σπασμένος στα δύο και με το βόρειο τμήμα του ελαφρά μετακινημένο, είχε χρησιμοποιηθεί ως καλυπτήρας. Ο τάφος είχε διαστάσεις 1,80x0,46 μ. Περιείχε μία καλά διατηρημένη κατά χώραν ταφή, σε ύπτια εκτεταμένη στάση, με προσανατολισμό Β.-Ν., και με το κρανίο προς Ν. Στον τάφο δεν βρέθηκαν ευρήματα και δεν αποκλείεται να είχε συληθεί παλαιότερα.

Ο τάφος, ο οποίος διατηρήθηκε σε κατάχωση, ανήκει σε γνωστό νεκροταφείο της αρχαίας Στράτου[38].

38. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 138-139.

Καινούργιο

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος αποχετευτικού αγωγού στη θέση Μπινόβρυση, εντοπίστηκε δίδυμος κιβωτιόσχημος τάφος ελληνιστικής περιόδου, κατεστραμμένος κατά το ανατολικό του ήμισυ από μηχανικό εκσκαφέα. Ο τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ., κατασκευασμένος από μεγάλους ασβεστόλιθους Πετροχωρίου, διατηρούσε κατά χώραν μόνο τις δυτικές καλυπτήριες πλάκες και μέρη των αντίστοιχων ορθοστατών, ενώ το υπόλοιπο δομικό υλικό είχε απομακρυνθεί ή διαταραχθεί. Σκελετικά κατάλοιπα δεν βρέθηκαν, ενώ περισυλλέχθηκε μία μικρή ομάδα οστράκων από το βόρειο θάλαμο και θραύσματα υδρίας από το νότιο.

Οινιάδες

Επαναλήφθηκαν φέτος για δεύτερη φορά συστηματικές ανασκαφικές εργασίες στα νεώρια των αρχαίων Οινιαδών της Ακαρνανίας, με πιστώσεις ΜΟΠ, μέσω της κοινότητας Κατοχής. Η ανασκαφή περιορίστηκε στο ανατολικό ήμισυ του χώρου, καθώς το δυτικό πέρας καλύπτεται από έλος αρκετού βάθους, ενώ προς Β. των εγκαταστάσεων, όπου ο Powell είχε εντοπίσει αρχιτεκτονικά λείψανα που οριοθετούσαν χώρο αποθήκης (;), έχουν καταρρεύσει μεγάλοι ασβεστόλιθοι από τα τείχη της αρχαίας πόλης, αλλά και από πιθανή συμπληρωματική τοιχοποιία του βόρειου τοιχώματος. Ακόμη, το ίδιο σημείο, και ιδίως η βορειοανατολική γωνία, καλύπτονται από επιχώσεις μεγάλου ύψους, που είναι φερτές από το χώρο της αρχαίας πόλης (Πίν. 73 γ). Οι πεσμένοι ογκόλιθοι με τα ανώτερα στρώματα των φερτών επιχώσεων απομακρύνθηκαν με τη βοήθεια μηχανικού μέσου, ενώ ακολούθως συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα, βάσει του καννάβου[39].

Οι θαλαμίσκοι που σχηματίζονται στο οπίσθιο ανατολικό τοίχωμα των εγκαταστάσεων δεν ερευνήθηκαν με δοκιμαστικές τομές, αλλά στη συνολική έκτασή τους (Πίν. 73 δ). Στους δύο πρώτους βρέθηκαν κατά χώραν τμήματα του στρώματος καταστροφής της στέγης, αποτελούμενα από θραύσματα κεράμων, λακωνικού κυρίως τύπου. Ο τέταρτος και ο πέμπτος είχαν ήδη ανασκαφεί, ενώ στον έκτο βρέθηκαν τα πρώτα ταφικά λείψανα μιας σειράς μεταγενέστερων ταφών. Συγκεκριμένα, σε μικρό βάθος (0,40 μ.) και εδραζόμενος σε κατώτερες επιχώσεις, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος της ρωμαϊκής εποχής, με προσανατολισμό Α.-Δ. Περιείχε μία κατά χώραν ταφή σε ύπτια στάση, με τα χέρια τεταμένα κατά μήκος του σώματος, ενώ δύο ακόμη κρανία και αριθμός οστών ολόγυρα υποδηλώνουν την ύπαρξη πρωιμότερων παραμερισμένων ταφών. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με ένα πήλινο μικκύλο αγγείο, μία οστέινη περόνη με εγχάρακτη διακόσμηση και δύο τουλάχιστον θραυσμένα γυάλινα αγγεία, από τα οποία το ένα φέρει ανάγλυφη κοκκίδωση.

Στο δάπεδο του όμορου, έβδομου θαλαμίσκου, βρέθηκαν δύο μικρά παράλληλα τοιχάρια, δομημένα με ακέραιες οπτοπλίνθους, κοσμημένες με αντωπές σειρές αυλακώσεων. Πιθανώς πρόκειται για λείψανα μικρού πλινθόκτιστου τάφου. Το δάπεδο του όγδοου θαλαμίσκου αποκαλύφθηκε στρωμένο με μικρά κομμάτια βράχου και χαλίκια. Επάνω στο στρώμα αυτό βρέθηκαν εκτεταμένα ίχνη πυράς.

Το κατώτερο μέρος των τοίχων και το δάπεδο των θαλαμίσκων είναι αδρά λαξευμένα και ιδίως οι γωνίες, οι οποίες συγκλίνουν προς το εσωτερικό.

Ακόμη, διαπιστώθηκε η μη ύπαρξη (ή πλήρης καταστροφή;) της ένατης πεσσοειδούς αποφύσεως που φυσιολογικά θα ήταν λαξευμένη στο οπίσθιο τοίχωμα των νεωρίων, και θα δημιουργούσε το χώρισμα ανάμεσα στον ένατο και στο δέκατο θαλαμίσκο. Στη θέση τους βρίσκεται ενιαίος θάλαμος, διαστ. 5,85Χ1,90 μ. (Πίν. 73 δ). Αντίθετα, οι όμορές της πεσσοειδείς αποφύσεις (όγδοη και δέκατη σειρά) ήρθαν στο φως για πρώτη φορά, σωζόμενες σε μικρό ύψος, καθώς ο βράχος προς ΒΑ. παρουσιάζει εκτεταμένη διάβρωση. Εφαπτόμενα σ' αυτές, στη δυτική παρειά τους, αποκαλύφθηκαν κατά χώραν τα κατώτερα τμήματα των πεσσών που αποτελούσαν το ανατολικό πέρας κάθε κιονοστοιχίας και κοσμούσαν την πρόσοψη κάθε δεύτερης, μικρότερου βάθους, πεσσοειδούς αποφύσεως. Η κατά χώραν ύπαρξή τους διαπιστώνεται για πρώτη φορά, καθώς μέχρι τώρα είχαν εντοπιστεί μόνο οι ορθογώνιες ασβεστολιθικές βάσεις τους. Οι πεσσοί που αποκαλύφθηκαν, λαξευμένοι επίσης σε λευκό ασβεστόλιθο, έχουν ύψος 1,58 και πάχος 0,70Χ0,40 μ. Στην ανώτερη επιφάνειά τους δεν σώζουν τόρμους για την προσαρμογή ανώτερου μέλους.

Ανασκαφικές εργασίες επίσης έγιναν και στις πέντε κιονοστοιχίες, σε όσο μήκος επέτρεπε η βαλτώδης περιοχή στα δυτικά (Πίν. 73 ε). Κατά τις εργασίες αυτές βρέθηκαν οι κατώτεροι σπόνδυλοι του δεύτερου και τρίτου κίονα της τέταρτης κιονοστοιχίας και των τριών πρώτων κιόνων της πέμπτης κιονοστοιχίας. Οι τελευταίοι δεν έχουν αποκαλυφθεί καθ' όλο το ύψος τους, το οποίο σίγουρα ξεπερνά το 1 μ.

Τόσο οι βάσεις όσο και οι διατηρούμενοι ανισοϋψείς αρράβδωτοι σπόνδυλοι έχουν λαξευτεί σε λευκό ασβεστολιθικό πέτρωμα, με αδρή κατεργασία, η οποία περατώθηκε κατά χώραν, όπως δηλώνει η ύπαρξη

39. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 145.

ασβεστολιθικών πελεκημάτων (λατύπη) σε αδιατάρακτα μέρη των λαξευμάτων, όπου έχουν θεμελιωθεί οι βάσεις. Φέρουν από έναν κεντρικό τόρμο τετράγωνου ή ρομβοειδούς σχήματος για την προσαρμογή συνδέσμου και από έναν μικρότερο και ορθογώνιο εκατέρωθεν για τη μολυβδοχόηση.

Το τμήμα του βόρειου τοιχώματος των εγκαταστάσεων που αποκαλύφθηκε υποδηλώνει ότι οι βάσεις των κιόνων στηρίζονταν πάνω στο λαξευμένο φυσικό δάπεδο, με το γνωστό τρόπο που αναφέρει ο Powell[40], ενώ ισχύουν επίσης οι παρατηρήσεις του ίδιου, τόσο για την απόσταση των κιονοστοιχιών μεταξύ τους, όσο και για τα μετακιόνια διαστήματα[41].

Κατά μήκος του βόρειου τοιχώματος των εγκαταστάσεων, για πρώτη φορά έγιναν εργασίες με την εφαρμογή του καννάβου. Πραγματοποιήθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές, Ψ7/Ια, Ψ7/Ιβ και Ψ7/ΙΙβ, στις οποίες η έρευνα δεν τελείωσε, αλλά εντοπίστηκε η ημικυκλική απόληξη της έκτης εξέδρας ανελκύσεως, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς ο Powell είχε ταυτίσει το βόρειο αυτό χώρο με τη σκευοθήκη, όταν εντόπισε τμήμα τοιχοποιίας με προσανατολισμό Α.-Δ.[42].

Αρχιτεκτονικά λείψανα κτιρίου τέτοιας χρήσης εντοπίστηκαν πράγματι στα βόρεια ακριβώς της πέμπτης κιονοστοιχίας και όχι σε όλη την έκτασή της. Ξεκινούν από το ύψος του πέμπτου κίονα και εκτείνονται προς Δ., δημιουργώντας χώρο, διαστ. 11,70Χ6 μ., με απροσδιόριστη προς το παρόν πρόσβαση. Το κτίριο ήταν κτισμένο κατά τις τρεις πλευρές, ενώ ως τέταρτη χρησιμοποιήθηκε το βόρειο τοίχωμα των νεωρίων (Πίν. 74 α).

Οι νότιοι και ανατολικοί τοίχοι, ακαθόριστου προς το παρόν ύψους, είναι δομημένοι από ασβεστόλιθους διαφορετικών διαστάσεων και σχημάτων, αμελώς προσαρμοσμένους, αρκετοί από τους οποίους βρίσκονται σε β΄ χρήση. Εδραζόμενοι πάνω στην εξέδρα ανέλκυσης (;), υποδηλώνουν ότι το βόρειο αυτό διάστημα των νεωρίων είχε δεχτεί αρχικά τη γνωστή διαμόρφωση και ακολούθως περιορίστηκε συγκεκριμένος χώρος προς Δ., ο οποίος λειτούργησε ως σκευοθήκη. Ο δυτικός τοίχος του χώρου, δομημένος από ντόπιους γκριζωπούς ασβεστόλιθους αδρά κατεργασμένους, πρόχειρα και τυχαία προσαρμοσμένους, διασταυρώνεται με το νότιο και διέρχεται πάνω από αυτόν, δηλώνοντας ότι πρόκειται για υστερότερη ακόμα παρέμβαση, ίσως βυζαντινών χρόνων, η οποία δεν έχει σχέση με την αρχική δόμηση της σκευοθήκης.

Κατά τις εργασίες στο βόρειο αυτό χώρο, εντοπίστηκαν λείψανα τεσσάρων ακόμα ταφών. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου, μόλις απομακρύνθηκαν οι φερτές επιχώσεις, και στην επιφάνεια των κατά χώραν αρχαίων στρωμάτων των νεωρίων, βρέθηκε το κρανίο πρωτογενούς κατεστραμμένης ταφής ρωμαϊκών (;) χρόνων. Στο στόμα του νεκρού είχε τοποθετηθεί χάλκινο νόμισμα, ενώ δύο ακόμα χάλκινα νομίσματα βρέθηκαν κοντά στο κρανίο. Δυστυχώς παραμένουν ασυντήρητα και δεν μπορούν να παράσχουν ασφαλή χρονολογικά συμπεράσματα. Κατά μήκος του βόρειου τοιχώματος των νεωρίων, προς Α. της σκευοθήκης, στο εσωτερικό της, αλλά και επάνω στο νότιο τοίχο της βρέθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι και μία ταφή μικρού παιδιού μέσα στο ήμισυ πίθου, ακτέριστα.

Τα παραπάνω στοιχεία δηλώνουν εγκατάλειψη των εγκαταστάσεων από τα ρωμαϊκά τουλάχιστον χρόνια και ακόλουθη χρήση του χώρου ως νεκροταφείου για μεγάλη χρονική περίοδο (Πίν. 74 β).

Τα κινητά ευρήματα της φετινής περιόδου ήταν πολλά και ιδιαίτερα σημαντικά. Κυριαρχεί η μελαμβαφής κεραμική ελληνιστικών χρόνων, με όστρακα πινακίων, σκύφων, πυξίδων, λύχνων, αλλά και μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, ενώ αντιπροσωπεύεται και η ρωμαϊκή περίοδος.

Ιδιαίτερα σημαντικά ήταν τα ανώτερα στρώματα των δοκιμαστικών τομών που ανασκάφηκαν προς Β., τα οποία βρέθηκαν πλήρη κεραμικών και άλλων ευρημάτων. Υπερτερούν όστρακα εξαίρετης κεραμικής ελληνιστικής περιόδου: μελαμβαφή με διακόσμηση Δυτικής κλιτύος, ακέραιοι και θραυσμένοι λύχνοι με ανάγλυφες παραστάσεις ερωτικού κυρίως περιεχομένου, αρκετά όστρακα μεγαρικών σκύφων με φυτική ή εικονιστική διακόσμηση, ενώ περισυλλέχθηκαν ακόμη θραύσματα πήλινων ειδωλίων γυναικών, ζώων και σατύρων, αποτμήματα γυάλινων αγγείων, αγνύθες κάθε τύπου και πήλινα σφονδύλια, πολλά χάλκινα νομίσματα, χάλκινες και οστέινες περόνες, οστέινες χάντρες και ημιπολύτιμα υλικά. Τα παραπάνω ευρήματα, που δεν αναμενόταν να περισυλλεχθούν σε χώρο λιμενικών εγκαταστάσεων, ενισχύουν την άποψη ότι κοντά στα νεώρια λειτουργούσε κάποιο ιερό (;), το οποίο είχε ως αποθέτη το χώρο των νεωρίων.

Κατά τις φετινές εργασίες περισυλλέχθηκε πολύ μεγάλος αριθμός οστράκων κεραμικής κορινθιακού και λακωνικού τύπου. Ανάμεσά τους βρέθηκαν τριάντα ενσφράγιστα θραύσματα, η πλειονότητα των οποίων πιστοποιεί τα εθνικά *ΟΙΝΙΑΔΩΝ* και *ΑΚΑΡΝΑΝΩΝ*, ενώ ακόμη αναφέρεται σε γενική ενικού το όνομα *ΦΙΛΩΝΟΣ* και σε γενική πληθυντικού το όνομα *ΦΙΛΙΠΠΩΝ*.

40. AJA 1904, πίν. Χ.
41. Ό.π., σ. 229-231.
42. Ό.π., σ. 233.

Δυστυχώς, τα ευρήματα παραμένουν ασυντήρητα και δεν μπορούν να δοθούν φωτογραφίες τους.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ ΚΑΙ ΒΟΝΙΤΣΗΣ

Κοινότητα Καραϊσκάκη

Στη θέση Λαρνάκια-Μασχάλη και στον αγρό ιδιοκτησίας Παναγιώτη Μητσάνη, κατά τη διάρκεια εργασιών εκχέρσωσης αποκαλύφθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι που ανήκαν στους ελληνιστικούς χρόνους, και δύο κεραμοσκεπείς, κατεστραμμένοι ολοσχερώς από το μηχανικό εκσκαφέα. Ήταν κατασκευασμένοι από ασβεστολιθικές πλάκες Αστακού με αδρή επεξεργασία και δεν έφεραν καλυπτήριες. Εδράζονταν στο παρθένο έδαφος και είχαν προσανατολισμό Β.-Ν.

Τάφος Ι. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,90x0,70x 0,60 μ. (ύψος). Ήταν γεμάτος μαλακό χώμα, με αναμοχλευμένα τα οστά και το κρανίο προς Β. Κτερίσματα: τέσσερις μονόμυξοι λύχνοι, ένα γυάλινο μυροδοχείο (με μικρή απόκρουση στο χείλος), ένας οστέινος αστράγαλος. Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα.

Τάφος ΙΙ. Κιβωτιόσχημος, ημικατεστραμμένος από το μηχανικό εκσκαφέα, εσωτ. διαστ. 2,20x0,70x0,60 μ. Το χώμα ξεκινούσε από βάθος 0,30 μ. από το επίπεδο των πλευρών του. Στο νότιο τμήμα του τάφου οστά κάτω άκρων, λεκάνης και δύο κρανία, διαταραγμένα. Κτερίσματα: ένα χάλκινο νόμισμα, ένας λύχνος όχι ακέραιος, θραύσματα οστέινου και γυάλινου αντικειμένου. Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα.

Τάφος ΙΙΙ: Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,70x0,55x 0,60 μ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην επάνω στο σκληρό χώμα με το κρανίο προς Β. Ένας λύχνος βρέθηκε μεταξύ των κνημών του νεκρού.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Ρούγα Παλιαμπέλων

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Λάμπρου Κωσταράκη, που βρίσκεται στη θέση του νεκροταφείου του αρχαιολογικού χώρου της Ρούγας, και στο οποίο ο ιδιοκτήτης προέβη σε παράνομες εργασίες διαμόρφωσης, περισυλλέχθηκε απότμημα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, σωζ. ύψ. 0,21 και σωζ. πλ. 0,26 μ. Φέρει δύο σειρές γραμμάτων:

ΑΓ
ΣΩΤ

Μεταφέρθηκε στο Μουσείο Θυρρείου, όπου και φυλάσσεται με αριθ. ευρ. 236.

Νέα Καμαρίνα

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας, μετά τις εργασίες διαμόρφωσης για οικοδόμηση μεγάλου συγκροτήματος σε ακίνητο ιδιοκτησίας πολυεθνικής εταιρείας (πληρεξούσιος Παν. Κατωπόδης), το οποίο βρίσκεται στη θέση Άγιος Δημήτριος (όπου και το ομώνυμο ναΰδριο) και σε απόσταση 700 μ. περίπου προς Α. του αρχαίου Ανακτορίου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη εντελώς επιφανειακών και ενδεχομένως σποραδικών και αποσπασματικών αρχιτεκτονικών λειψάνων (τοιχάρια;), τα οποία είχε καταστρέψει το εκσκαπτικό μηχάνημα. Περισυλλέχθηκε χονδροειδής κεραμική και λίγα θραύσματα μελαμβαφών αγγείων. Στη θέση προφανώς υπήρχε οικισμός.

Σε μικρή απόσταση από το παραπάνω ακίνητο (100 μ. προς Α.) υπάρχει αρχαίο νεκροταφείο ήδη γνωστό. Με την ευκαιρία, επισκεφθήκαμε το αγρόκτημα ιδιοκτησίας Σπύρου Λαϊνά, όπου βρίσκονται σκορπισμένες επιτύμβιες στήλες. Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχει διάσπαρτο αρχιτεκτονικό υλικό από ασβεστόλιθο.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

Αρχαία Αλίκυρνα

Κατά τη διάρκεια παράνομων εργασιών διαμόρφωσης, δενδροφύτευσης, τοποθέτησης υδροσωλήνων κτλ. που εκτελέστηκαν στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Βασιλικής Ακρίδα, προξενήθηκε βλάβη στο τείχος της αρχαίας Αλίκυρνας.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ

Ναύπακτος

Οδός Λοκρών

Κατά τη διάρκεια εργασιών κατασκευής σύγχρονων αναλημματικών τοίχων στην ιδιοκτησία αφών Φράγκου βρέθηκε κατασκευή (διαστ. 3,10x2,70 μ.), με κατεύθυνση Δ.-Α., η οποία προφανώς αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του τείχους της αρχαίας πόλης. Η παραπάνω κατασκευή ήταν από διάτονους λίθους, που καταλάμβαναν ολόκληρο το πάχος του τοίχου, κατά το ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο σύστημα και σωζόταν σε ύψος τεσσάρων δόμων (Πίν. 74 γ). Οι λίθοι είχαν επι-

φάνεια (εξωτερική) λατομείου. Με τέσσερις ακόμη βοηθητικές τομές που έγιναν εκατέρωθεν της κατασκευής, αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Τα κινητά ευρήματα ήταν χάλκινα νομίσματα, αγνύθες, πήλινο ειδώλιο σε σχήμα πτηνού, χάλκινα ελάσματα και όστρακα.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε — έγιναν μόνον οι δοκιμαστικές τομές — γιατί η ιδιοκτησία είναι μεγάλης έκτασης.

Οδός Φαρμάκη (θέση Οβρυόλακκα, ιδιοκτησία Αλ. Σακελλάρη, Ο.Τ. 107)

Σε βάθος 1,30 μ. περίπου από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Φαρμάκη, αποκαλύφθηκαν λείψανα οικίας ελληνιστικών χρόνων, που ανήκουν σε δύο χώρους. Από τη ρωμαϊκή εποχή σώθηκαν τα υπόλοιπα μεγάλου τοίχου, μήκ. 12,70 και πλ. 0,60 μ., κατά το opus caementicium, στον ανατολικό χώρο του οικοπέδου. Σε βαθύτερο στρώμα εντοπίστηκε τοίχος (Τ3), που ανήκε στους κλασικούς χρόνους.

Ανώνυμη δημοτική οδός (οικόπεδο Νικ. Καραγιώργου, Ο.Τ. 197)

Ερευνήθηκε τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης, το οποίο εκτείνεται κάτω από το νότιο τμήμα της σύγχρονης πόλης (συνοικισμός Αφροδίτης).

Συγκεκριμένα, σε βάθος 1,35 μ. από την επιφάνεια της ανώνυμης οδού, αποκαλύφθηκαν πέντε κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και χωρίς κάλυψη. Ο πέμπτος τάφος δεν ερευνήθηκε, διότι βρισκόταν στο όριο του προς Δ. όμορου οικοπέδου. Καλύτερα σώζονταν οι τάφοι Ι και IV. Στο εσωτερικό του τάφου Ι βρέθηκαν οστά τεσσάρων σκελετών, τοποθετημένα επάνω σε οπτόπλινθους τετράγωνης διατομής, οι οποίες αποτελούσαν το δάπεδο του τάφου (Πίν. 74 δ).

Ίδιου τύπου δάπεδο είχε και ο τάφος IV, του οποίου οι οπτόπλινθοι είχαν διπλές αυλακώσεις (χιαστί). Σε πολλά σημεία των εσωτερικών πλευρών του τάφου σωζόταν παχύ στρώμα από κουρασάνι, πάχ. 0,03 μ., στην επιφάνεια του οποίου βρέθηκαν κομμάτια μαρμάρινων πλακών που ασφαλώς αποτελούσαν την επένδυση του τάφου. Στην ανατολική στενή πλευρά του υπήρχε προσκεφάλαιο.

Ήταν όλοι ακτέριστοι, εκτός από ζεύγος ενωτίων, που βρέθηκε στον τάφο ΙΙ, τα οποία χρονολογούνται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Οδός Νότη Μπότσαρη (οικόπεδο Κωστίας Φράγκου)

Αποκαλύφθηκαν λείψανα (τμήματα τοίχων και δαπέδου), που ανήκαν σε τέσσερις οικοδομικές φάσεις, χρονολογούμενες από τη βυζαντινή εποχή έως και την τουρκοκρατία. Η τελευταία φάση ανήκει στους νεότερους χρόνους.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΝΕΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

Οι θέσεις που ακολουθούν εντοπίστηκαν ύστερα από επιφανειακή έρευνα από τον υπογράφοντα ή από υπόδειξη πολιτών.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΡΑΝΑΙΑΣ

Κοινότητα Κομποθεκρατών, θέσεις Καμίνια και Ντάρα

Οι θέσεις υποδείχθηκαν από τον προϊστάμενο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Μαραγκάκη.

Στα πρανή των λόφων που ορίζουν προς Δ. την εύφορη πεδιάδα Αλαφώνας Κράνης βρίσκονται οι θέσεις Καμίνια και Ντάρα της παραπάνω κοινότητας. Στην πρώτη εντοπίστηκε αρχαίος τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. (μήκ. 9,50, ύψ. 1,20 μ. περίπου) (Πίν. 75 α), πιθανώς αναλημματικός, χτισμένος κατά το τραπεζιόσχημο σύστημα, με μεγάλες καλοδουλεμένες λιθοπλίνθους. Άλλες λιθόπλινθοι διακρίνονται εντοιχισμένες σε σύγχρονες ξερολιθιές.

Μεταξύ των δύο θέσεων (Καμίνια και Ντάρα), που απέχουν η μία από την άλλη 1-1,5 χλμ., υπάρχουν συστάδες λακκοειδών τάφων λαξευμένων στο φυσικό βράχο. Στη θέση Ντάρα η πυκνότητά τους είναι μεγαλύτερη, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις ο φυσικός βράχος διαμορφώνεται σε έναν ευρύτερο χώρο-δωμάτιο χωρίς θόλο, στο δάπεδο του οποίου λαξεύονται οι λάκκοι (δύο συνήθως).

Στην ίδια θέση υπάρχει δρόμος, πιθανώς αρχαίος, μήκ. ±70, πλ. ±2,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος διασχίζει τμήμα του νεκροταφείου. Σε ένα σημείο του και δίπλα από αυτόν ο βράχος έχει λαξευθεί σε μικρή κλίμακα πέντε βαθμίδων (ορατό μήκος 5,60, ύψος βαθμίδων 0,25-0,60, πλάτος βαθμίδων 0,20-0,30 μ.).

Κοινότητα Περατάτων

Σε απόσταση 300 μ. περίπου προς Δ.-ΒΔ. του γνωστού μυκηναϊκού νεκροταφείου των Μαζαρακάτων[43]

43. Π. Καββαδίας, Προϊστορική Αρχαιολογία, 1909, σ. 355.

εντοπίστηκαν λακκοειδείς τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, που ανήκουν σε νεκροταφείο των ελληνιστικών χρόνων. Ο χώρος κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου χρησιμοποιήθηκε ως λατομείο με καταστρεπτικές συνέπειες για τους τάφους.

Οικισμός Κάτω Κατελειός

Πληθώρα οστράκων της ρωμαϊκής περιόδου (2ος αι. μ.Χ.) διαπιστώθηκε στην παραλία του παραπάνω οικισμού και κοντά στην εκβολή του χειμάρρου, ο οποίος διασχίζει το σημερινό οικισμό.

Συστάδα 5-6 λακκοειδών τάφων λαξευμένων στο φυσικό βράχο εντοπίστηκε στα πρανή του λόφου Γιουλάκι, πάνω στο δρόμο Σκάλας-κ. Κατελειού. Δεν αποκλείεται να αποτελούν το νεκροταφείο της ρωμαϊκής εγκατάστασης, που επισημάνθηκε στην εκβολή του χειμάρρου.

Κοινότητα Σκάλας, θέση Βούρτεψη

Στη θέση Βούρτεψη, που βρίσκεται κοντά στον παλιό οικισμό Σκάλας, σώζεται τμηματικά ο κατώτερος δόμος ενός ακανόνιστου ορθογώνιου οικοδομήματος με προσανατολισμό Β.-Ν. (μήκ. ±15, πλ. ±7 μ.), πιθανώς κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Μία μεσοτοιχία χωρίζει το εσωτερικό του σε δύο ανισομερείς χώρους με μεγαλύτερο το βόρειο. Οι δόμοι του είναι χτισμένοι με μεγάλες δουλεμένες λιθοπλίνθους.

Επειδή η θέση έχει θέα προς τα νοτιοανατολικά παράλια της Κεφαλλονιάς και προς το στενό μεταξύ των νήσων Κεφαλλονιάς και Ζακύνθου, δεν αποκλείεται να πρόκειται για πύργο-παρατηρητήριο.

Κοινότητα Πάστρα, θέση Μνήματα

Η θέση υποδείχθηκε από τον πρόεδρο της κοινότητας Πάστρας Διον. Κουλούρη και βρίσκεται στον ίδιο ορεινό όγκο που ανήκει και η ακρόπολη των αρχαίων Πρόννων, 3 χλμ. νότιά της. Εντοπίστηκαν διάσπαρτες (5-6) παραλληλεπίπεδες πλάκες, οι οποίες φέρουν εγκοπή κατά μήκος των στενών πλευρών τους. Προφανώς προέρχονται από κιβωτιόσχημους τάφους.

Αρχαίοι Πρόννοι

Σκέλος τείχους, μήκ. 70 μ. περίπου, εντοπίστηκε 400 μ. προς Ν.ΝΑ. της ακρόπολης των αρχαίων Πρόννων. Από αυτό σώζεται μόνον ο κατώτερος δόμος, ο οποίος είναι χτισμένος με μεγάλους ημίεργους ογκόλιθους.

Κοινότητα Πόρου

Οι παρακάτω θέσεις υποδείχθηκαν από τον πρόεδρο της κοινότητας Πόρου Γερ. Μεταξά.

Στους λόφους δυτικά του Πόρου σώζεται τείχος[44], το οποίο, σύμφωνα με τον χάρτη (κλίμακα 1:100.000) που παραθέτει ο Παρτς, περικλείει μία μεγάλη έκταση. Σήμερα, περιλαμβάνει και μέρος του οικισμού. Επισημάνθηκε στο προαύλιο του δημοτικού σχολείου και, επίσης, κοντά στο δρόμο. Η πυκνή βλάστηση που καλύπτει την περιοχή καθιστά αδύνατη την εξακρίβωση της πορείας του τείχους.

Τμήματά του είναι χτισμένα κατά το πολυγωνικό σύστημα με ευμεγέθεις λιθοπλίνθους, των οποίων η εξωτερική όψη είναι άλλοτε αδρά δουλεμένη (Πίν. 75 β) και άλλοτε λεία.

α) Στη θέση Παχνί, όπου και η ακρόπολη, σώζεται αποσπασματικά ο κατώτερος δόμος ενός όχι απόλυτα ορθογώνιου οικοδομήματος, θεμελιωμένου πάνω στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ. Είναι χτισμένο με μετρίου μεγέθους λίθους, αδρά δουλεμένους, οι οποίοι έχουν έντονα διαβρωθεί. Στην ίδια θέση υπάρχουν όστρακα χειροποίητα και τροχήλατα, τα οποία όμως δεν επιτρέπουν ακριβή χρονολόγηση.

β) Στα πρανή της θέσης Αφράτη, που βρίσκεται εντός των τειχών, επισημάνθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα, πιθανώς κατοικιών. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μεγάλους ημίεργους ογκόλιθους, αλλά και με μικρότερους, και ορίζουν τετράγωνους ή ορθογώνιους χώρους. Ένας μακρύς, πιθανώς αναλημματικός, τοίχος στη θέση αυτή και ένα μικρό τμήμα του τείχους, που βρίσκεται 150 μ. περίπου νοτιότερα, καταστράφηκαν κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου.

γ) Στην ανατολική πλαγιά της λοφοσειράς του Πυροβουνίου, κοντά στη θέση Πεζούλες, σώζεται σε αρκετό μήκος και ύψος τοίχος χτισμένος με μεγάλους ογκόλιθους, ενώ μικρότεροι τοίχοι είναι ορατοί σε αρκετά σημεία της πλαγιάς.

δ) Στη θέση Λιθάρια επισημάνθηκε μικρός μυκηναϊκός θολωτός τάφος (διαμ. 2,80 μ.), από τον οποίο σώζεται μόνον ο κατώτερος δόμος. Συλλέχθηκαν όστρακα χειροποίητα και τροχήλατα και ένα σφονδύλι.

ε) Στη θέση Στου Λανί τον κάμπο σώζεται λακκοειδής τάφος (εσωτ. διαστ. 1,70x0,60x0,45 μ.) λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Περιμετρικά υπάρχει λαξευμένη αύλακα. Λίγα μέτρα από τον τάφο σώζεται το αετωματικό κάλυμμά του με δύο μαστοειδείς αποφύσεις στις δύο γωνίες.

στ) Στη θέση Κάναλλος σώζεται μεγάλο ορθογώνιο οικοδόμημα, με προσανατολισμό Β.-Ν. (μήκ. 29,50, πλ. 7,50 μ.), του οποίου τμήμα της νότιας στενής πλευράς είναι χτισμένο με ευμεγέθεις λίθους κατά το πολυγωνικό σύστημα.

44. Ι. Παρτς, Κεφαλληνία και Ιθάκη, 1892, σ. 187.

ζ) Στη θέση Διπόλια βρέθηκε τμήμα δωρικού κίονα (ύψ. 0,73, διαμ. 0,42 μ.) (Πίν. 75 γ), ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως βάση τράπεζας της παρακείμενης εκκλησίας του Αγίου Νικολάου.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΑΜΗΣ

Κοινότητα Αγίας Ευφημίας

Στη θέση Καραβοστάσι του οικισμού Δρακοπουλάτων Αγίας Ευφημίας, εκτός από το τείχος (Πίν. 76 α) και «της Ωραίας το Κάστρο», που αναφέρει ο Παρτς[45], διαπιστώθηκε η ύπαρξη τεσσάρων ακόμη οικοδομημάτων που βρίσκονται μεταξύ της παραπάνω θέσης και της θέσης Καρδαρά ή Λιοστάσια. Παράλληλα, έγιναν κάποιες πρόσθετες παρατηρήσεις σχετικά με το «Κάστρο». Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για τριμερές, ορθογώνιο περίπου, οικοδόμημα με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. (εσωτ. διαστ.: μήκ. ±26,50, πλ. νοτιοανατολικής πλευράς ±9,90, βορειοανατολικής 10,90 μ.), οι τοίχοι του οποίου είναι χτισμένοι κατά το τραπεζιόσχημο σύστημα με σχετικά φροντισμένους αρμούς. Εσωτερικά της δυτικής μακράς πλευράς του και κάθετα προς αυτήν είναι ευδιάκριτη η αρχή δύο μεσοτοιχιών, οι οποίες δημιουργούν τρεις ανισομερείς χώρους (νοτιοανατολικός 7,90, κεντρικός 11,90, βορειοδυτικός 5,80 μ.). Η βόρεια πλευρά του οικοδομήματος δεν είναι ορατή, όπως εξάλλου φαίνεται και στο χάρτη του Παρτς, μόνο που εκεί θα πρέπει να αντιστραφεί το περίγραμμα του οικοδομήματος και να τοποθετηθεί η ανοιχτή πλευρά, βόρεια.

Σε απόσταση 11,50 μ. περίπου από το βόρειο άκρο των μακρών πλευρών του διακρίνονται, κάτω από την επίχωση και τη βλάστηση, δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Η σχέση των τοίχων με το οικοδόμημα, στην παρούσα κατάσταση, δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί.

Επίσης, 15 μ. περίπου προς Δ. του οικοδομήματος, διακρίνεται κατά χώραν η επιφάνεια τριών μεγάλων λιθοπλίνθων, που ανήκουν σε άλλον τοίχο.

Σε απόσταση 30 μ. περίπου από το νότιο άκρο του τείχους (σκέλος Δρακοπουλάτων) και κάθετα προς την νοητή προέκτασή του βρίσκονται δύο παράλληλοι τοίχοι χτισμένοι με μεγάλους ογκόλιθους, με προσανατολισμό Α.-Δ. (μέγ. μήκ. 12, πλ. 4,50 μ.). Πάνω σ' αυτούς σώζονται τα ερείπια εκκλησίας. Η πυκνή βλάστηση και οι επιχώσεις καθιστούν αδύνατη την εξακρίβωση της σχέσης του τείχους με το οικοδόμημα (οικοδόμημα ή άλλο σκέλος τείχους με διαφορετική κατεύθυνση;).

Σε απόσταση 150-200 μ. προς Α. του «Κάστρου» βρίσκονται τα ερείπια άλλου τριμερούς οικοδομήματος (Πίν. 76 β) με προσανατολισμό Β.-Ν. (μήκ. 16,40 μ. περίπου, πλ. 3,90-6, μέγ. σωζ. ύψ. 2,50 μ.). Οι δύο μεσοτοιχίες σώζονται σε ύψος 1-2 δόμων και δημιουργούν τρεις ανισομερείς χώρους (νότιος 4,80, κεντρικός 4,30 και βόρειος 5,40 μ.). Οι δύο πρώτοι χώροι ως προς την κάτοψη είναι σχεδόν ορθογώνιοι, ενώ ο τρίτος τραπεζιόσχημος. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι κατά το ορθογώνιο ψευδοϊσόδομο σύστημα με μεγάλες λιθοπλίνθους και χαλαρούς αρμούς.

Κατά τον ίδιο τρόπο είναι χτισμένοι οι τοίχοι δύο άλλων μικρότερων οικοδομημάτων που βρίσκονται στους βόρειους πρόποδες του Μεροβιγλίου. Από το πρώτο σώζεται μόνο η νοτιοδυτική γωνία, ύψ. 1,70 μ. Το άλλο έχει προσανατολισμό Α.-Δ., μήκος 5,80, πλάτος 3,50 και ύψος 2,10 μ. Είναι τελείως κατεστραμμένη η βορειοανατολική γωνία.

Το πάχος των τοίχων όλων των παραπάνω οικοδομημάτων κυμαίνεται από 0,55 έως 0,70 μ.

Κοινότητα Χαλιωτάτων

Τα παρακάτω μνημεία είχαν εντοπιστεί παλαιότερα από το συνάδελφο Μ. Πετρόπουλο, αλλά δεν είχαν δοθεί στα Χρονικά του ΑΔ.

Στη θέση Πελεκητά Λιθάρια σώζονται αποσπασματικά τα θεμέλια ορθογωνίου οικοδομήματος από μεγάλες λιθοπλίνθους με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. (μήκ. 17,80 και πλ. 11 μ.). Στο κέντρο του χώρου διακρίνεται τμήμα μεσοτοιχίας, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., που δημιουργεί δύο σχεδόν ισομερείς χώρους. Άλλοι τοίχοι είναι ορατοί γύρω από το οικοδόμημα. Πιθανώς πρόκειται για αγροικία.

Στη θέση Στερνούλες παρόμοιο οικοδόμημα, του οποίου σώζεται καλύτερα η νοτιοδυτική και νοτιοανατολική πλευρά με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. (μήκ. 15,20, πλ. 7,30 μ.), εντοπίστηκε και στη θέση αυτή. Στο εσωτερικό του, παράλληλα προς τη νοτιοανατολική πλευρά και σε απόσταση 4,60 μ. από αυτήν, διακρίνεται τμήμα τοίχου, πιθανώς μεσοτοιχίας, ενώ προς ΒΑ. του οικοδομήματος φαίνεται άλλος τοίχος, μάλλον αναλημματικός.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

45. Ό.π., σ. 170.

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1991 οι ελλείψεις της Εφορείας σε μόνιμο προσωπικό ήταν ιδιαίτερα αισθητές. Η χορήγηση εκπαιδευτικής άδειας σε δύο από τις αρχαιολόγους της Εφορείας, τις Α. Μουτζάλη και Δ. Ρηγάκου, δημιούργησε τεράστια προβλήματα στην υπογράφουσα που παρέμεινε η μοναδική αρχαιολόγος στην έδρα της Εφορείας κατά τους περισσότερους μήνες του έτους (προς τα τέλη του έτους τοποθετήθηκε στην Πάτρα η νεοδιορισθείσα κατόπιν διαγωνισμού Α. Κουμούση). Εξάλλου, η έλλειψη αρχιτέκτονα και πολιτικού μηχανικού τα τελευταία χρόνια, κατά τα οποία υπάρχουν ιδιαίτερα αυξημένες ανάγκες στερεωτικών και αναστηλωτικών εργασιών σε μνημεία, δεδομένου ότι η περιοχή έχει πληγεί από σεισμούς, δημιούργησε την απόλυτη εξάρτηση της Εφορείας από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, η οποία προφανώς δεν θα μπορούσε να καλύψει τις αυξημένες απαιτήσεις σε μελέτες, με αποτέλεσμα να επιδεινωθεί η κατάσταση πολλών μνημείων και σε μία ατυχή περίπτωση να σημειωθεί μερική κατάρρευση (καθολικό μονής Φιλοκάλη Αχαΐας).

Εκτός Πατρών υπηρέτησαν οι συνάδελφοι Κ. Σκαρμούτσου στην Αρχαία Κόρινθο, και Ζ. Μυλωνά, στη Ζάκυνθο.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ζακύνθου

Το Μουσείο Ζακύνθου καλύπτει σε κάτοψη 850 τ.μ. περίπου και αποτελείται από ισόγειο, ημιόροφο και όροφο. Είναι χτισμένο με αντισεισμικό φέροντα σκελετό μετά από τους σεισμούς του 1953 και διαχωρίζεται από δύο αρμούς διαστολής.

Η προσθήκη τμήματος ορόφου με στέγη στο κάτω επίπεδο του δώματος έχει σκοπό την εξασφάλιση χώρων αποθηκών, εργαστηρίων και γραφείων, κατάλληλων να καλύψουν τις σοβαρές ανάγκες του Μουσείου και συγχρόνως να εξασφαλίσουν τη μόνωσή του.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κάστρο Ρίου

Μετά από έντονη τοπική σεισμική δόνηση σημειώθηκαν σοβαρά προβλήματα στα κλειδιά κυρίως των τοξωτών ανοιγμάτων της μεγάλης γέφυρας της τάφρου. Από παλαιότερα είχε ήδη παρατηρηθεί ότι υπήρχαν μεγάλα κενά στα εσωρράχια των τόξων, ώστε και με την ελαφρά μετατόπιση των κλειδιών ύστερα από το σεισμό να υπάρχει κίνδυνος κατάρρευσης. Την κατάσταση είχε επίσης επιδεινώσει η από ετών κατάρρευση του τελευταίου προς Α. πλινθόκτιστου ανοίγματος, διότι άφηνε μετέωρη ως προς το ένα άκρο της την όλη κατασκευή. Οι εργασίες, αφού υποστηλώθηκαν τα κλειδιά, αφορούσαν στη συμπλήρωση των κενών της λιθοδομής των θόλων και στο δέσιμο των τόξων, καθώς και στην αντιστήριξη της γέφυρας στο ανατολικό άκρο· οι εργασίες αυτές έγιναν με τεράστιες δυσκολίες εξαιτίας της συνεχούς διαφοροποίησης της στάθμης του νερού, αλλά και του βαλτώδους βυθού (Πίν. 77 α).

Φρούριο Πάτρας

Το δυτικό τείχος του φρουρίου της Πάτρας, που ανήκει στην παλαιότερη οικοδομική φάση του κάστρου, κτισμένο κατά μεγάλο μέρος από αρχαίο υλικό, προερχόμενο προφανώς από την καταστροφή της αρχαίας ακρόπολης, δεν διαθέτει πρόσβαση από την εξωτερική του πλευρά, η οποία έχει αποκλεισθεί εδώ και πολλά χρόνια από την άναρχη και αυθαίρετη δόμηση οικιών που αποτελούν τμήμα του σημερινού οικισμού Τριτάκη. Παρά το ότι η άμεση ζώνη έχει χαρακτηρισθεί απαλλοτριωτέα από το 1986, δεν έχει αρχίσει καμία διαδικασία απαλλοτρίωσης, διότι οι περισσότεροι ενδιαφερόμενοι στερούνται κανονικών τίτλων ιδιοκτησίας. Η αδυναμία καθαρισμού της βλάστησης στο τμήμα αυτό από την Υπηρεσία δεν επέτρεπε την εκτίμηση της κατάστασης του τείχους μέχρι να παρουσιασθούν κάποιες καταρρεύσεις λίθων, που έθεσαν σε κίνδυνο τους κατοίκους της ζώνης αυτής και έτσι επιτράπηκε η πρόσβαση για την εκτέλεση εργασιών καθαρισμού κατά πρώτο λόγο και στερέωσης του τείχους με βαθύ αρμολόγημα και συμπλήρωση της λιθοδομής

όπου ήταν απαραίτητο. Σε δύο σημεία απαιτήθηκε η κατασκευή υποθεμελίωσης από πέδιλο οπλισμένου σκυροδέματος, διότι το τείχος χωρίς ουσιαστικό θεμέλιο, ακολουθεί τη διαμόρφωση του εδάφους και εδράζεται απευθείας στο φυσικό πέτρωμα, το οποίο όμως από τις αυθαίρετες επεμβάσεις ή την πυκνή βλάστηση είχε στα τμήματα αυτά αποσαθρωθεί.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Φρούριο Χλεμούτσι

Κατά το 1991 οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη στερέωση του βορειοδυτικού τείχους. Εκτεταμένη αποχωμάτωση στην εσωτερική παρειά του τείχους αποκάλυψε στο δυτικό τμήμα την ύπαρξη μιας ακόμη δεξαμενής, ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής, και στο κέντρο της μιας πλευράς της, είσοδο και σκάλα ανόδου, κατά το πρώτο τμήμα της στεγασμένη στο επίπεδο των επάλξεων (Πίν. 77 β). Η όλη κατασκευή χρειάστηκε σημαντικές επεμβάσεις στερέωσης, αφού για την απόδοσή της στους επισκέπτες ήταν απαραίτητη η στερέωση και συμπλήρωση των σωζόμενων επάλξεων (όσων τουλάχιστον διέσωζαν επαρκή μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία) για λόγους ασφαλείας (Πίν. 78 α-β).

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Ναός Αγίου Νικολάου Μώλου

Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική του 16ου αι. Αναστηλώθηκε μετά τους σεισμούς του 1953. Για την αντικατάσταση της στέγης τοποθετήθηκαν νέα ζευκτά. Στην επικεράμωση χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλο ποσοστό τα παλιά κεραμίδια. Η εναπόθεση έγινε με το ημικολυμβητό σύστημα πάνω σε μονωτική μεμβράνη. Επισκευάστηκε, όπου ήταν αναγκαίο, το διάζωμα του γείσου.

Η χρηματοδότηση έγινε από το ΔΤΥΝ Ζακύνθου.

Η επίβλεψη από την Άννα Ζαγκότση, αρχιτέκτονα-μηχανικό της Εφορείας στη Ζάκυνθο.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Το εργαστήριο της Εφορείας κατά το 1991 αποτέλεσαν οι συντηρητές Απόστολος Θεοδωρακόπουλος, Ζώης Γκρίλλας, Νίκος Κατσαΐτης και Γεωργία Σαρακίνη που προσλήφθηκαν στα πλαίσια του επιμορφωτικού προγράμματος της Ε.Ο.Κ. Στα εργαστήρια της Εφορείας στην Πάτρα συντηρήθηκαν οι παρακάτω εικόνες του ναού της Αγίας Μαρίνας Σουλλάρων Κεφαλονιάς, που, όπως και το προηγούμενο έτος[1], μεταφέρθηκαν στην έδρα της Εφορείας, διότι επιτόπου δεν υπάρχει πλέον συνεργείο συντήρησης:

1) Αρχάγγελος Μιχαήλ, διαστ. 0,26x0,185 μ., 2) Παναγία Οδηγήτρια, διαστ. 0,50x0,34 μ., 3) Ευαγγελισμός, διαστ. 0,24x0,22 μ., 4) Άγιος Διονύσιος, διαστ. 0,225x 0,13 μ., 5) Πλατυτέρα, διαστ. 0,42x0,32 μ., 6) Άγιος Γεράσιμος, διαστ. 0,29x0,22 μ., 7) Άγιος Ανδρέας, διαστ. 0,37x0,31 μ., 8) Παναγία Γαλακτοτροφούσα, διαστ. 0,48x0,385 μ., 9) Παναγία δεόμενη (ρωσικής τέχνης), διαστ. 0,44x0,345 μ., 10) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, διαστ. 0,46x0,35 μ., 11) Άγιος Διονύσιος ο Ιεράρχης, διαστ. 0,16x0,13 μ., 12) Λειψανοθήκη με κεντρική παράσταση την Κοίμηση της Θεοτόκου, διαστ. 0,20x0,12 μ., 13) Κεντρικό τμήμα τριπτύχου με παράσταση Δέησης, διαστ. 0,23x0,26 μ., 14) Δέηση (τρίμορφο), διαστ. 0,45x0,36 μ., 15) Παναγία Βρεφοκρατούσα, διαστ. 0,28x0,19 μ.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας

Από το προηγούμενο έτος άρχισαν εργασίες αποκάλυψης και καθαρισμού των τοιχογραφιών του βυζαντινού ναού[2]. Οι εργασίες του 1991 επικεντρώθηκαν στο βορειοδυτικό διαμέρισμα του ναού, όπου από τις παλαιότερες εργασίες είχαν αποκαλυφθεί υπερμεγέθης προτομή του αγίου Νικολάου και ο αρχάγγελος Γαβριήλ. Το διαμέρισμα αυτό του ναού ήταν αφιερωμένο στον άγιο Νικόλαο, όπως επιβεβαίωσαν οι αποκαλυφθείσες τοιχογραφίες της δεύτερης και τρίτης από το δάπεδο ζώνης με σκηνές του βίου του.

Αποκαλύφθηκαν και καθαρίστηκαν οι σκηνές του τοίχου στην υψηλότερη ζώνη που έχει καμπύλη άνω απόληξη. Εικονίζονται στο δυτικό τμήμα ο άγιος στο σχολείο και στο ανατολικό η Γέννηση του αγίου. Στην κάτω ζώνη, στο δυτικό διάχωρο εικονίζεται ο άγιος Νικόλαος με τρεις νέους· πρόκειται πιθανότατα για σκηνή από την ιστορία των τριών στρατηγών, τους οποίους ο άγιος έσωσε από τη φυλακή. Ακολουθεί η Κοίμηση του αγίου. Στο νότιο τοίχο αποκαλύφθηκαν

1. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 146-147.
2. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 205-208· 45 (1990): Χρονικά, σ. 146.

άλλες δύο σκηνές που όμως δεν ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός τους. Είναι η σκηνή του αγίου που σώζει τους τρεις αθώους νέους από το σπαθί του δημίου, σε αποσπασματική μάλλον διατήρηση, ενώ η δεύτερη σκηνή πιθανώς απεικονίζει το θαύμα της προικοδότησης των τριών αδελφών. Στην παράθεση των σκηνών δεν υπάρχει χρονική ακολουθία, στοιχείο που παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις, όπως π.χ. στη Bojana. Πολύ αποσπασματικά σωζόμενες αποκαλύφθηκαν στον ανατολικό τοίχο του διαμερίσματος, βόρεια της θύρας (στο νότιο τμήμα είχε αποκαλυφθεί κατά το 1990 η μορφή του αρχαγγέλου Γαβριήλ), ο πρωτομάρτυρας Στέφανος και αδιάγνωστος ιεράρχης.

Μονή Φραγκαβίλλας

Στο βυζαντινό ναό, καθολικό της μονής Φραγκαβίλλας κοντά στην Αμαλιάδα, άρχισαν εργασίες καθαρισμού και στερέωσης του μεταβυζαντινού τοιχογραφικού διακόσμου. Οι εργασίες στα σφαιρικά τρίγωνα και στο τύμπανο του τρούλου όπου εικονίζονται οι τέσσερις ευαγγελιστές και ζώνη προφητών, περιορίστηκαν στον ελαφρύ καθαρισμό και τη στερέωση, διότι στα τμήματα αυτά παρουσιάζονται σημαντικές ρηγματώσεις από τους σεισμούς του 1988. Οι εργασίες αποκάλυψαν ότι τα προβλήματα αυτά των θόλων είχαν αντιμετωπισθεί σε δύο φάσεις στο παρελθόν. Η παλαιότερη, στην οποία πιθανότατα ανάγεται η σημερινή αλλοιωμένη μορφή του τρούλου, φαίνεται ότι προηγήθηκε της τοιχογράφησης του ναού του 17ου αι., ενώ μια δεύτερη επέμβαση έγινε με τσιμέντο προ τριακονταετίας περίπου. Η ολοκλήρωση του καθαρισμού των τοιχογραφιών θα πρέπει να γίνει μετά τις αναγκαίες στερεωτικές επεμβάσεις. Στο Ιερό καθαρίσθηκε η παράσταση της Πλατυτέρας στην κόγχη. Στην ανατολική καμάρα σώζονται αποσπασματικά η Ανάληψη, η Πεντηκοστή, ζώνη προφητών σε προτομή, ενώ στα πλάγια τμήματα περιλαμβάνονται σκηνές μαρτυρίου, η κλίμακα του Ιακώβ και η κιβωτός της Διαθήκης.

Καθολική Γαστούνης

Άρχισαν εργασίες καθαρισμού των τοιχογραφιών του βυζαντινού ναού της Καθολικής στη Γαστούνη, οι οποίες αλλού είναι καλυμμένες από μεταγενέστερα επιχρίσματα και αλλού η αιθάλη τις έχει καταστήσει τελείως δυσδιάκριτες. Οι εργασίες έγιναν στο νοτιοδυτικό τμήμα του νάρθηκα του ναού. Στο θόλο αποκαλύφθηκε η Θεοτόκος ως Κυρία των Αγγέλων σε μετάλλιο. Στο βόρειο τοίχο εικονίζεται η Σύναξη των Ταξιαρχών, στο δυτικό η Οικουμενική Σύνοδος με τον Μεγάλο Θεοδόσιο ένθρονο στο κέντρο, στο νότιο τοίχο σκηνή του Παραδείσου με χορούς αγίων και οσίων γυναικών. Επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη παλαιότερου στρώματος, που όμως στο τμήμα αυτό του ναού δεν φαίνεται να σώζεται ικανοποιητικά. Στον ανατολικό τοίχο πάνω από την πύλη προς τον κυρίως ναό, υπάρχει κτητορική επιγραφή που αναφέρει χρονολογία της τοιχογράφησης το *1702*.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Στο εργαστήριο συντήρησης στο Μουσείο Ζακύνθου συντηρήθηκαν εφέτος συνολικά 31 εικόνες. Από αυτές 8 ήταν ιδιωτικές και οι υπόλοιπες προέρχονταν από τους παρακάτω ναούς της Ζακύνθου:

Άγιο Νικόλαο Τραγακίου (1), Ευαγγελίστρια Κάτω Γερακαρίου (1), Υπεράγαθο Θεοτόκο Λαγκαδακίων (3), Σωτήρα Λαγοπόδου (2), Άγιο Νικόλαο Καμπίου (2), Ανάληψη πόλης (1), μονή Στροφάδων (4), Αγία Μαύρα Μαχαιράδου (1), Κυρία των Αγγέλων Κοιλιωμένου (7), Παναγία Πικριδιώτισσα πόλης (1).

Σε όλες τις εικόνες έγιναν στερεώσεις και καθαρισμοί της ζωγραφικής επιφάνειας, ξυλουργικές εργασίες (στις περισσότερες αλλαγή τρέσσων, απεντόμωση, παρκετάζ, στερέωση σαθρών ξύλων) και αισθητική αποκατάσταση.

Εργάσθηκαν οι συντηρητές Μαρίνα Μπάρμπα-Ραζή, Δημήτρης Σταμίρης, Αντώνης Ραζής, Άννα Μάνεση.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εργασίες στις εξής εικόνες:

1) Θεοτόκος η Πάντων Χαρά, διαστ. 1,03x0,77 μ., από τη μονή Στροφάδων. Η εικόνα, με ασημένια επένδυση και δύο χρυσά στέμματα, εντάσσεται στον εικονογραφικό τύπο της Γλυκοφιλούσας. Στο επάνω μέρος της, δεξιά και αριστερά ανάγλυφοι οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ σεβίζουν. Υπάρχει η επιγραφή *ΜΡ ΘΥ Η ΠΑΝΤΩΝ ΧΑΡΑ*. Από την ασημένια επένδυση μένουν ακάλυπτα τα πρόσωπα και τα χέρια, καθώς και τα πόδια του Χριστού. Όταν αφαιρέθηκε η ασημένια επένδυση και τα στέμματα, διαπιστώθηκε ότι ακολουθούσε πιστά τη ζωγραφική απεικόνιση με την προσθήκη μόνο του θρόνου. Η εικόνα είναι ζωγραφισμένη πάνω σε τέσσερα ενωμένα κομμάτια ξύλου με προετοιμασία στόκου. Οι συστολές-διαστολές του ξύλου είχαν δημιουργήσει κάθετες ρωγμές στη ζωγραφική επιφάνεια. Η εικόνα ήταν πολύ οξειδωμένη και είχε πολλά στοκαρίσματα και επιζωγραφήσεις από επέμβαση σε άγνωστο χρόνο. Μετά την αφαίρεση του οξειδωμένου βερνικιού, με διάλυμα από βερνίκι και οινόπνευμα, αποκαλύφθηκε χρωματική διαφορά των χεριών της Παναγίας από την υπόλοιπη σύνθεση. Πιθανολογείται

ότι έχουν μεταγενέστερα επαναζωγραφισθεί, όπως ίσως και τα πρόσωπα. Ο «ζωγράφος» ακολούθησε χρωματικά τον τόνο της οξείδωσης που είχε υποστεί ήδη η εικόνα. Υπήρχαν πολλές τρύπες από τα καρφιά με τα οποία ήταν στερεωμένη η ασημένια επένδυση. Ιδιαίτερες στερεώσεις δεν χρειάστηκε να γίνουν, παρά μόνο στις ρωγμές και στα σημεία της θέσης των καρφιών. Τα στοκαρίσματα και οι επιζωγραφήσεις δεν κρίθηκαν σκόπιμο να αφαιρεθούν. Έγιναν νέα στοκαρίσματα στις ρωγμές και προτάθηκε η μη επανατοποθέτηση της ασημένιας επένδυσης, επειδή η εικόνα μελετάται. Συντηρήτρια: Μαρίνα Μπάρμπα-Ραζή.

2) Άγιος Γεώργιος, διαστ. 1,16x0,53 μ., από τη μονή Στροφάδων (17ος αι.). Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος πεζός. Η εικόνα έχει σημαντικές φθορές και φουσκώματα της ζωγραφικής επιφάνειας, μεταγενέστερα στοκαρίσματα και επιζωγραφήσεις, κυρίως γύρω από το πρόσωπο στο χρυσό βάθος, οξειδωμένο βερνίκι, σαθρά τρέσσα, οξειδωμένα καρφιά. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαιρέθηκαν τα μεταγενέστερα στοκαρίσματα, οι επιζωγραφήσεις και το οξειδωμένο βερνίκι. Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού αποκαλύφθηκε η αρχική επιγραφή με το όνομα του αγίου. Αντικαταστάθηκαν τα τρέσσα και τα οξειδωμένα χειροποίητα καρφιά με ξύλινες καβίλιες. Έγιναν μερικά στοκαρίσματα σε φθορές και επικαλύφθηκαν με υδρόχρωμα (Πίν. 79 α-β). Συντηρητής: Α. Ραζής.

3) Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, διαστ. 1,43x0,96 μ. (τέλη 18ου αι.). Δεσποτική εικόνα από το ναό της Αγίας Μαύρας Μαχαιράδου. Η εικόνα είχε αποφλοιώσεις σε όλη τη ζωγραφική επιφάνεια, με εξαίρεση το χρυσό βάθος, και ζωγραφικά συμπληρώματα που είχαν γίνει για να καλυφθούν παλιές φθορές. Το βερνίκι που ήταν οξειδωμένο, πολύ σκληρό, πιθανώς γομαλάκα, είχε συρρικνωθεί, παρασύροντας σε πολλά σημεία το χρώμα, ενώ σε άλλα είχε αποκρυσταλλωθεί σε μορφή σταγόνων. Έγιναν πολλές στερεώσεις των αποφλοιώσεων, αλλού με primal και αλλού με polaroid, ανάλογα με την αυθεντικότητα του χρώματος. Αφαιρέθηκε το οξειδωμένο βερνίκι με μηχανικό τρόπο και με τη βοήθεια διαλυτικών. Έγιναν χρωματικά συμπληρώματα και βερνικώθηκε. Συντηρήτρια: Μαρίνα Μπάρμπα-Ραζή.

4) Άγιος Φανούριος, διαστ. 0,56x0,44 μ. Εικόνα με ασημένια επένδυση, η οποία είχε κλαπεί το 1990 από προσκυνητάρι στην οδό Φώσκολου στην πόλη της Ζακύνθου. Βρέθηκε ύστερα από λίγες μέρες μέσα σε λασπόνερα και παραδόθηκε στο Μουσείο για συντήρηση τον Ιούνιο του 1990. Στο εργαστήριο αφαιρέθηκε η ασημένια επένδυση και η κορνίζα. Η εικόνα παρέμεινε επί μεγάλο χρονικό διάστημα ασυντήρητη προκειμένου να στεγνώσει. Οι εργασίες συντήρησης άρχισαν το 1991 με την αφαίρεση μάζας κεριού που υπήρχε ανάμεσα στη ζωγραφική επιφάνεια και την ασημένια επένδυση. Έγιναν στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας και της προετοιμασίας, αφαίρεση με μηχανικό τρόπο του πολύ αλλοιωμένου και οξειδωμένου βερνικιού και των επιζωγραφήσεων. Έγιναν ορισμένα στοκαρίσματα, τα οποία καλύφθηκαν με υδρόχρωμα για την αισθητική αποκατάσταση του έργου. Συντηρήτρια: Άννα Μάνεση.

4) Ναός Σωτήρος Λαγοπόδου. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος καθώς και η ουρανία του ναού καλύπτονται από ζωγραφική πάνω σε μουσαμάδες με παραστάσεις από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Τα θέματα αναπτύσσονται στους τοίχους σε τρεις ζώνες και μερικά υπογράφει ο ζωγράφος Σπύρος Πελεκάσης (1842-1916). Στα έργα υπήρχαν πολλές φθορές και ήταν κακότεχνα τοποθετημένα μετά τους σεισμούς του 1953. Εφέτος συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των έργων του νότιου τοίχου. Έγιναν οι στερεώσεις, καθαρισμοί, φοδραρίσματα και αισθητική αποκατάσταση δεκατριών έργων με διαστάσεις που ποικίλλουν από 0,40x0,50 μέχρι 3,10x1,40 μ. Συντηρητές: Μίμης Σταμίρης, Α. Ραζής, Άννα Μάνεση.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Πραγματοποιήθηκε ο ετήσιος καθαρισμός του ενετικού φρουρίου Ζακύνθου. Ερευνητικοί καθαρισμοί για τον εντοπισμό και την αποκάλυψη κτιριακών τμημάτων που είχαν επιχωθεί πραγματοποιήθηκαν στο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα (16ου αι.) της κοινότητας Αργασίου και στον πύργο Δομενεγίνη, στον οποίο αποκαλύφθηκαν η πυργοειδής βάση του, η στάθμη δαπέδου εξωτερικά και εσωτερικά, το κατώτερο τμήμα της κλίμακας εισόδου και ο αποχετευτικός αγωγός.

Ενετικό φρούριο Ζακύνθου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες ανακατασκευής του λιθόστρωτου, με σκοπό την αποκατάσταση της βατότητας του κυρίως δρόμου του φρουρίου από τη δεύτερη μέχρι την τρίτη πύλη, σύμφωνα με τη μελέτη και όπως αυτή είχε εφαρμοστεί στο τμήμα που κατασκευάστηκε το 1990.

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ ΣΕΙΣΜΟΠΛΗΚΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Από την αρχιτέκτονα-μηχανικό της Εφορείας στο νομό Ζακύνθου Άννα Ζαγκότση εκπονήθηκαν μελέτες στερέωσης των παρακάτω μνημείων.

Καθολικό μονής Αναφωνήτριας

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική (14ου αι.). Το μεσαίο κλίτος είναι υπερυψωμένο. Η κόγχη του Ιερού είναι εξωτερικά ημικυκλική, στοιχείο εξαιρετικά σπάνιο στη Ζάκυνθο. Υπάρχουν δύο ακόμη μικρές ημικυκλικές κόγχες που παίρνουν εξωτερικά τη μορφή ενός πεπλατυσμένου, άτεχνου ημιεξαγώνου. Υπάρχουν τοιχογραφίες στους τοίχους του κεντρικού κλίτους και του Ιερού. Ο αμυντικός πύργος της μονής, ορθογωνικής κάτοψης, με ισχυρά κεκλιμένες τις επιφάνειες της βάσης και κατακόρυφες του κορμού, φέρει λίγα ανοίγματα και έχει έξι συνολικά καταχύστρες. Διαπιστώθηκε παλαιότερη επισκευή του βόρειου τοίχου του ναού και κακότεχνες επεμβάσεις από σκυρόδεμα στον πύργο. Το μνημείο έχει πολλές ρηγματώσεις από το σεισμό του 1988.

Η αποκατάσταση των λιθοδομών του ναού περιλαμβάνει αρμολογήματα, κλειδιά συρραφών, τοπικές ανακτίσεις και δέσιμο των λιθοδομών στη στάθμη γένεσης των τοξοστοιχιών με σύστημα ελκυστήρων.

Προτείνονται ενέματα, εφόσον διαπιστωθούν κενά, και σταδιακή βελτίωση της θεμελίωσης στο νότιο και ανατολικό τοίχο του ναού.

Η επισκευή των στεγών συνδυάζεται με βελτίωση της σύνδεσης με τις λιθοδομές και αύξηση της ακαμψίας τους.

Οι εργασίες στερέωσης του πύργου είναι ανάλογες με αυτές του καθολικού. Προβλέπονται συμπληρώσεις στην ανώτερη στάθμη, καθώς και διαμόρφωση των κλίσεων στο δώμα για εξασφάλιση της εξόδου των ομβρίων υδάτων από το εξωτερικό των λιθοδομών του πύργου.

Μπόχαλη, ναός Αγίας Παρασκευής

Ο ναός μνημονεύεται από το 1514. Ανήκει στον τύπο μονόκλιτης βασιλικής. Η τοιχοποιία έχει ρωγμές από σεισμούς σε συνδυασμό με ανομοιογένεια του εδάφους στη θεμελίωση. Προτείνεται ομογενοποίηση της μάζας των λιθοδομών με τσιμεντενέματα, τοποθέτηση διαζώματος στη στέψη των λιθοδομών και κατασκευή νέας στέγης.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Παλιόκαστρο ή Παλιοφυλακές

Στην κορυφή του λόφου πάνω από το χωριό Μουζάκι και βόρεια του λατομείου που βρίσκεται στις υπώρειες του υψώματος, διατηρούνται υπολείμματα οχύρωσης. Ανατολικά σώζονται δύο κτίσματα, το ένα κυκλικής και το άλλο ημικυκλικής μορφής εσωτερικά, διαμ. 5 και 3 μ. αντίστοιχα (Σχέδ. 1: Α, Β).

Στο κτίσμα Α, δύο ορθοστάτες με μήκος πάνω από 1 μ. είναι το προς Δ. όριο του κτίσματος.

Στο κυκλικό κτίσμα Β και στα υψηλότερα διατηρούμενα τμήματα του τειχίσματος φαίνεται η κλίση τους προς το εσωτερικό, που πιθανώς υποδηλώνει την ύπαρξη θόλου που κάλυπτε το κατώτερο τμήμα της κυκλικής κατασκευής, με πιθανή πρόσβαση από τα δυτικά.

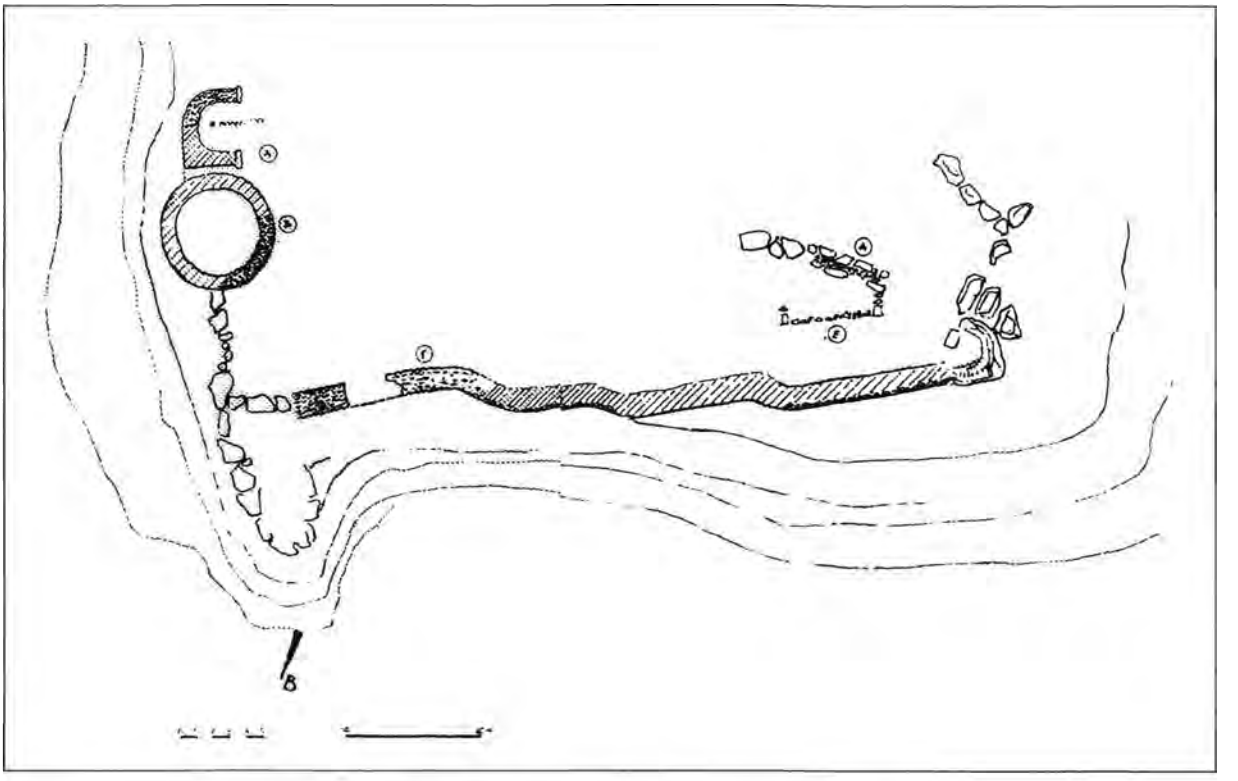
Σημειώνεται ότι τα δύο κτίσματα δεν συνδέονται οργανικά μεταξύ τους. Προς Β. και σε απόσταση 45 μ. περίπου, διατηρούνται ίχνη τειχίσματος, πλ. 1,2-1,5 μ., που εκτείνεται μεταξύ των δύο συγκροτημάτων των βράχων (Σχέδ. 1: Γ). Το υλικό κατασκευής και για τα τρία κτίσματα είναι αργοί ασβεστολιθικοί λίθοι της περιοχής με άφθονο κουρασάνι ως συνδετικό κονίαμα. Το κονίαμα εκτός από την άσβεστο περιέχει λεπτά σκύρα, χοντρή άμμο και τρίμματα κεραμιδιών. Το αδρανές υλικό πρέπει να έχει συγκεντρωθεί από τις ρεματιές της περιοχής.

Διαφορετική ήταν η τοιχοποιία του κτίσματος στο εσωτερικό του τείχους (Σχέδ. 1: Δ, Ε). Το Ε αργολιθοδομή από σχετικά μικρές πέτρες. Το Δ έχει μεγάλους δομικούς λίθους στο εσωτερικό περίγραμμα του πλάτους της τοιχοποιίας και γεμίσματα «εν ξηρώ» από μικρότερες πέτρες.

Η περιοχή ίσως συνδέεται με τις οχυρώσεις της περιόδου του 9ου και 10ου αι., κατά την οποία γίνονται πειρατικές επιδρομές, κυρίως από τους Σαρακηνούς (Σχέδ. 1: Δ).

Προσεισμικός οικισμός κοινότητας Λαγκαδακίων

Εντοπίσθηκαν τα κωδωνοστάσια των ναών του Αγίου Ανδρέα και του Αγίου Γεωργίου, 18ου αι. Ανήκουν στον τύπο των απλών κωδωνοστασίων και είναι αποσπασμένα από τους ναούς και τοποθετημένα ελεύθερα μέσα στο χώρο. Αποτελούν εξαίρετα δείγματα της επτανησιακής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Προγραμματίστηκε η σχεδιαστική τους αποτύπωση

Σχέδ. 1. Ζάκυνθος. Κάτοψη του Παλαιοκάστρου.

και η κήρυξή τους ως ιστορικών-διατηρητέων μνημείων.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Δροβολοβός[3]

Το χωριό Δροβολοβός του τέως δήμου Αροανίας Καλαβρύτων βρίσκεται στους πρόποδες του Ερυμάνθου, στη δεξιά όχθη του Αροανίου (Λειβαρτζινού) ποταμού και έχει μέσο υψόμετρο από την επιφάνεια της θάλασσας 900 μ. Είναι οικισμός ορεινός, με άφθονα πηγαία νερά, χτισμένος σε πλαγιά και οι κάτοικοί του ασχολούνται με την κτηνοτροφία και τη γεωργία· είναι γνωστό, άλλωστε, ότι κάθε οικιστικός σχηματισμός προσδιορίζεται από το γεωγραφικό χώρο στον οποίο δημιουργείται και αναπτύσσεται.

Η πυκνότητα των ναών και των εξωκλησίων σε ολόκληρο το πλέγμα του οικισμού ονοματίζει και προσδιορίζει τοπογραφικά τις συνοικίες του. Η γειτονιά των Αγίων Πάντων ή της Αγίας Τριάδος και εκείνη του Αγίου Χαραλάμπους — προς την κατεύθυνση των Καμενιάνων — είναι από τις παλαιότερες του χωριού.

Στο Δροβολοβό υπήρχαν δέκα ναοί. Σήμερα οι περισσότεροι είναι ερειπωμένοι, ενώ οι άλλοι έχουν καταστραφεί εντελώς και σώζονται μόνον τα αγιωνύμια τους.

Το 1878 ο Αντώνιος Παπαδόπουλος από το Δεσινό Καλαβρύτων, μαθητής τότε του δημοτικού σχολείου Δροβολοβού, βρήκε στη θέση Κουβούκλια, κοντά στο σπηλαιώδες ναΰδριο της Ζωοδόχου Πηγής, σύνολο χάλκινων και αργυρών νομισμάτων. Μερικά από αυτά ταυτίστηκαν το 1969 από τη διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου Μάντω Οικονομίδου, και είναι: Αντωνίου Βενιέρη (κοπή 1382-1400), Φραγκίσκου Δανδόλου (κοπή 1329-1339), Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (κοπή 1122-

3. Max Vasmer, Die Slawen in Griechenland, Βερολίνο 1941, ανατύπωση Λειψία 1970, λ. 40: Δροβολοβόν, σ. 133.

1180)[4]. Τα νομίσματα αυτά δεν κρατήθηκαν για φύλαξη στο Νομισματικό Μουσείο, αλλά — όπως σημειώνει ο Ν. Π. Παπαδόπουλος[5] — παραδόθηκαν για φύλαξη στο ηγουμενοσυμβούλιο της Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων. Αναμφίβολα, όμως, η ανεύρευση των νομισμάτων αυτών, σε συνδυασμό μάλιστα με τα νομισματικά ευρήματα του Πριολίθου[6] και της Κλειτορίας[7], αποτελούν σημαντική ένδειξη για τη συνεχή οικιστική χρήση της ορεινής αυτής περιοχής, στην οποία φαίνεται ότι, παρά την αναστάτωση που επέφερε στο χώρο η διέλευση των Βησιγότθων του Αλάριχου — που κατέστρεψαν το γειτονικό αρχαίο ιερό της Αφροδίτης Ερυκίνης[8] — και τη σλαβική διείσδυση, υπήρχε κάποια δραστηριότητα κατά τους πρώιμους και τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Η απουσία άλλων ευρημάτων μπορεί να είναι εντελώς συμπτωματική, διότι δεν έχει γίνει συστηματική επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα στην περιοχή.

Ναός Αγίου Χαράλαμπους

Στο κέντρο του οικισμού, στη θέση Καλυβάκια, βρίσκεται ο λιθόκτιστος ναός του Αγίου Χαραλάμπους. Πρόκειται για ξυλόστεγη μονόχωρη βασιλική που προς Α. απολήγει σε ημικυκλική αψίδα Ιερού.

Εξωτερικά, σε μικρή απόσταση από το ναό, υψώνεται αυτόνομο λιθόκτιστο πλακοειδές κωδωνοστάσιο. Εσωτερικά, απλούστατης μορφής ξύλινο εικονοστάσι χωρίζει τον κυρίως ναό από το Ιερό Βήμα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει δεσποτική εικόνα του αγίου Χαραλάμπους που έγινε: *διὰ χειρὸς Ἀναστασίου Ἀναγνώστου ἐκ κωμοπόλεως Κερτέζης διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδων Ἀντωνίου Ἱερέως Οἰκονομοπούλου, 1841 [Φεβρ. ἡ Ἰαν.]ουάριος 15.* Από τα λατρευτικά αντικείμενα της εκκλησίας ενδιαφέρον παρουσιάζει επιτάφιος των αρχών του 19ου αι., ρωσικής προέλευσης, δώρημα του Δροβολοβίτη Αντωνίου Τσούνη. Ο Α. Τσούνης ήταν ένας από τους πρώτους εκτάκτους επιτρόπους της Πελοποννήσου που διορίστηκαν στις 19 Απριλίου 1828 από τον Καποδίστρια. Διοικούσε το Δ΄ τμήμα Πελοποννήσου, την Άνω Μεσσηνία, που περιλάμβανε τις περιοχές Αρκαδιάς, Νεοκάστρου, Μεθώνης και Κορώνης.

Ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους Δροβολοβού Καλαβρύτων αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα λαϊκής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της ορεινής Αχαΐας του πρώιμου 19ου αι., συνδέεται με τη νεότερη ιστορία του ελληνικού κράτους και διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση χωρίς μετατροπές και αλλοιώσεις της τυπολογίας και της μορφής του.

Σπηλαιώδες ναΰδριο Ζωοδόχου Πηγής

Προς ΒΑ. του χωριού, σε μια απόκρημνη πλαγιά, βρίσκεται το σπηλαιώδες ναΰδριο της Ζωοδόχου Πηγής, γνωστό ως «Βράχος ή σπηλιά της Παναγιάς». Για να διαμορφώσουν το ναό έφραξαν με δύο λιθόκτιστους τοίχους που σχηματίζουν ως γωνία το βορειοδυτικό άκρο του ανοιχτού προς τη ρεματιά σπηλαίου. Προς την πλευρά του κρημνού, προς Δ., προφυλάσσει τον επισκέπτη χτιστό στηθαίο, που αργότερα — κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας — οχυρώθηκε με πολεμίστρες. Από την οχύρωση αυτή σώζεται σήμερα, σε αρκετά καλή κατάσταση, μόνο μία πολεμίστρα ακέραιη, ενώ διακρίνονται και τα ίχνη τριών άλλων.

Η ανάβαση ως το ναΰδριο γίνεται από ατραπό που ανηφορίζει στην πλαγιά. Μια υποτυπώδης κλίμακα — αλλού χτιστή και αλλού λαξευμένη πάνω στο βράχο — ξεκινά από τους πρόποδές του και ανεβαίνοντας σχεδόν κατακόρυφα οδηγεί στην είσοδο του σπηλαίου. Το ναΰδριο, απλούστατης και μη ολοκληρωμένης αρχιτεκτονικά μορφής, διαμορφώνεται στη φυσική κοιλότητα του βράχου με κατασκευή γωνίας προς ΒΔ. που αρχικά στεγαζόταν με μονόρριχτη στέγη την οποία κάλυπταν ντόπιες σχιστόπλακες. Στη σημερινή της μορφή η στέγη καλύπτεται με γαλλικού τύπου κεραμίδια.

Οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν ανασκευαστεί μετά τις ζημιές που προκάλεσε τα τελευταία χρόνια η πτώση τμημάτων του βράχου. Η πρόσβαση στο ναΰδριο εξασφαλίζεται από μία θύρα που ανοίγεται στο δυτικό στενό του τοίχου, ενώ το φωτισμό τον εξασφαλίζουν

4. Ν. Παπαδόπουλος, Ι. Μ. Ζωοδόχου Πηγής Δροβολοβόν Αροανίας, Επετηρίς των Καλαβρύτων (1969), σ. 52-53, όπου φωτογραφίες και περιγραφή των νομισμάτων αυτών. Γ. Παπανδρέου, Ιστορία των Καλαβρύτων, Αθήνα (χωρίς χρονολογία έκδοσης), σ. 298.

5. Ν. Παπαδόπουλος, Προχριστιανικόν λατρευτικόν σπήλαιον η Ζωοδόχος Πηγή του Δροβολοβού, Επετηρίς Καλαβρύτων (1970), σ. 103, σημ. 1.

6. Το χωριό Πριόλιθος (τ. Συρμπάνι) Καλαβρύτων βρίσκεται προς Α. της Κέρτεζης σε υψόμετρο 1.300 μ. Στη θέση Κόκορη Πριολίθου Καλαβρύτων βρέθηκαν 120 χάλκινα νομίσματα. Χρόνος απόκρυψης: μετά το 584 μ.Χ. Βλ. ΑΑΑ XXII (1979), σ. 63-71. Α. Αβραμέα, Νομισματικοί «Θησαυροί» και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο, Σύμμεικτα 5 (1983), σ. 62, αριθ. 21.

7. Ο «θησαυρός» περιέχει κοπές Ιουστινιανού Α΄, Ιουστίνου Β΄, Τιβερίου Β΄, Μαυρικίου, καθώς και 57 νούμμια, τα περισσότερα φθαρμένα. Α. Αβραμέα, ό.π., σ. 61, αριθ. 20.

8. Η καταστροφή του Ιερού προσδιορίζεται χρονολογικά στο β΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ. Η Χρ. Καρδαρά — που ανέσκαψε το χώρο — αποδίδει την καταστροφή σε φανατισμένους χριστιανούς της περιοχής, ενώ ο Π. Βελισαρίου στους Βησιγότθους του Αλάριχου. Βλ. Χρ. Καρδαρά, Αφροδίτη Ερυκίνη, Ιερόν και μαντείον εις ΒΔ. Αρκαδίαν, Αθήνα 1988, σ. 112, 185, 273-274, 280 και Π. Βελισαρίου, Αρχαιολογική ένδειξη της παρουσίας Βησιγότθων στη Φολόη και στον Ερύμανθο (397 μ.Χ.), Μελετήματα 13 (1991), Ε.Ι.Ε., Κ.Ε.Ρ.Α., Αθήνα 1991, σ. 269-273.

δύο παράθυρα που ανοίγονται στον επιμήκη βόρειο τοίχο του. Εσωτερικά σχηματίζονται δύο ακανόνιστοι χώροι.

Στον εσώτερο χώρο,όπου η χτιστή Αγία Τράπεζα, διατηρούνται τοιχογραφίες, καθώς και υπολείμματα χρωμάτων σε πολλά σημεία. Τα ίχνη αυτά πιστοποιούν ότι το ναΰδριο ήταν κάποτε κατάγραφο. Διακρίνονται δύο γυναικείες μορφές, που διατηρούνται όμως σε μέτρια κατάσταση, μαύρες από τον καπνό και με σαθρό, σε πολλά σημεία, υπόστρωμα.

Τεχνοτροπικά παρουσιάζουν ομοιότητες με τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του Λειβαρτζίου. Με τα ήδη υπάρχοντα στοιχεία θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στις αρχές περίπου του 18ου αι. Η περιοχή Δροβολοβού υπήρξε ορμητήριο κλεφτών κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας.

Σύμφωνα με την τοπική παράδοση το ναΰδριο ήταν αρχικά ασκητάριο, αργότερα μονύδριο — μετόχι της μονής Μακελλιαριάς — και μετά, προς το τέλος της τουρκοκρατίας, ενοριακός ναός του χωριού. Εδώ έμεινε για λίγο, τον Ιανουάριο του 1825, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός[9], όταν τον συνέλαβαν ως αντιπολιτευόμενο οι στρατιώτες του Γκούρα, στη μονή της Χρυσοποδαρίτισσας, όπου είχε αποσυρθεί, και τον οδήγησαν μέσω Δίβρης (Λάμπειας) στη Γαστούνη. Κοντά στο ναΰδριο της Ζωοδόχου Πηγής, στη θέση Κουβούκλια, σώζονται τα ερείπια του παλιού νερόμυλου της Παναγιάς.

Σπηλαιώδες ναΰδριο Αγίας Παρασκευής[10]

Λίγο πιο έξω από το χωριό, πάνω σε απόκρημνο βράχο και μέσα σε σπηλιά, υπήρχε ο ναΐσκος της Αγίας Παρασκευής. Πριν από τριάντα περίπου χρόνια κατέπεσε η βραχώδης οροφή του κι έτσι σήμερα δεν είναι πια επισκέψιμος.

Καμενιάνοι[11]

Οι Καμενιάνοι είναι ορεινό χωριό της επαρχίας Καλαβρύτων, που βρίσκεται προς ΒΔ. του Σοπωτού. Το 1889 υπαγόταν στο δήμο Αροανίας. Από το 1916 οι Καμενιάνοι αποτελούν ομώνυμη κοινότητα στην οποία ανήκει και ο Δροβολοβός.

Ναός Αγίου Αθανασίου

Βρίσκεται στο κέντρο του χωριού, χτισμένος πάνω στα ερείπια παλαιότερου ναού, που ήταν γνωστός ως Άι-Θανάσης στο Χέρωμα. Ανακαινίστηκε το 1915 αλλά και πιο πρόσφατα. Στη σημερινή του μορφή δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο μορφολογικό και τυπολογικό ενδιαφέρον. Μέσα σε ένα μεταλλικό κιβώτιο φυλάγονται, αμελέστατα στοιβαγμένες, μερικές φορητές εικόνες των αρχών του 19ου αι. χωρίς ιδιαίτερη ιστορική ή καλλιτεχνική αξία.

Κοιμητηριακός ναός Αγίου Κωνσταντίνου

Βρίσκεται μέσα στο χωριό. Καταστράφηκε από φωτιά την 15η Αυγούστου 1955. Στη σημερινή του μορφή δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο τυπολογικό ή μορφολογικό ενδιαφέρον.

Με την πυρκαγιά του 1955 καταστράφηκαν και οι εικόνες του 1830, που είχαν μεταφερθεί στον Άγιο Κωνσταντίνο από άλλες εκκλησίες του χωριού.

Ναΰδριο Γέννησης της Θεοτόκου

Πρόκειται για ναΰδριο που βρίσκεται μέσα στο χωριό και είναι χτισμένο πάνω στα ερείπια παλαιότερου. Λιθόκτιστο, με μέσο πάχος τοίχων 0,75 μ. και αρκετά επιχωσμένο. Μονόχωρο, ξυλόστεγο, μικρών διαστάσεων, που ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα Ιερού. Τα τελευταία χρόνια οι εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων του έχουν καλυφθεί με παχύτατο στρώμα κονιάματος. Δεν διακρίνονται ίχνη τοιχογραφιών.

Σύμφωνα με μαρτυρίες[12] των κατοίκων, στα γειτονικά με το ναό χωράφια βρέθηκαν κατά καιρούς τάφοι, αγγεία, όστρακα, οπτόπλινθοι και άλλα αρχαία κατάλοιπα που καταστράφηκαν με την καλλιέργεια.

Φραγκοκκλησιά

Τα ερείπια της Φραγκοκκλησιάς βρίσκονται σε δύσβατη και δασωμένη περιοχή, πάνω στον ομώνυμο λόφο, στη θέση Μεγάλη Βρύση και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από το χωριό.

9. Κ. Τριανταφύλλου, Ιστορικόν λεξικόν των Πατρών, Πάτρα 1980, σ. 75.

10. Γ. Παπανδρέου, ό.π., σ. 298.

11. Max Vasmer, ό.π., λ. 47: Καμενιάνοι, σ. 134. Κ. Α. Αυγουστόπουλος, Οι Καμενιάνοι, Αθήνα 1986.

12. Σημαντική ένδειξη για το μεσοβυζαντινό παρελθόν των Καμενιάνων αποτελεί η ανεύρεση ανώνυμου βυζαντινού φόλλεως. Βλ. Ν. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 115, σημ. 10, όπου και φωτογραφία του νομίσματος, που βρέθηκε πριν από σαράντα περίπου χρόνια στον κήπο του σπιτιού του Θ. Κ. Κυριακόπουλου.

Αλώνι του Ξενοχρήστου

Στη θέση Αλώνι του Ξενοχρήστου, μέσα στο χωριό, σώζονται κατά χώραν δύο τμήματα αρχαίων δωρικών κιόνων.

Σόλος Νωνάκριδος

Το χωριό Σόλος ή Σόλοι Νωνάκριδος, ονομαστό μαστοροχώρι, βρίσκεται προς ΝΔ. της Περιστέρας, μετά τη Ζαρούχλα, στο ανατολικό άκρο του νομού Αχαΐας, στα όρια με το νομό Αρκαδίας, στην κοιλάδα του ποταμού Κράθι σε υψόμετρο 1.047 μ. Σύμφωνα με την απογραφή Grimani[13] το 1700 είχε 150 κατοίκους και 102 το 1903. Αποτελεί, μαζί με τα άλλα Κλουκινοχώρια, πύλη για την ανάβαση του Χελμού.

Οικία Τσέρου

Μέσα στο χωριό, σε κεντρικό σημείο του οικισμού και απέναντι από το ναό του Αγίου Γεωργίου, σώζεται ένα σπίτι γνωστό ως πύργος του οπλαρχηγού της επανάστασης του 1821 Σωτήρη Σολιώτη[14]. Δίπλα στην οικία του Σ. Σολιώτη βρίσκεται η οικία Τσέρου, άλλοτε κατοικία του Νικολάου Σολιώτη, αδελφού και συναγωνιστή του οπλαρχηγού της επανάστασης Σ. Σολιώτη. Η οικία Τσέρου είναι λιθόκτιστη, τετράγωνης κάτοψης. Αρχικά ήταν διώροφη, διαμορφωμένη σε ανωγοκάτωγο. Σήμερα, μετά την κατεδάφιση του ορόφου, είναι ισόγεια. Στην είσοδο της οικίας Ν. Σολιώτη[15] η Παγκαλαβρυτική Ένωση τοποθέτησε, πριν από 26 χρόνια, αναμνηστική πλάκα. Η οικία Τσέρου, μαζί με το λεγόμενο «πύργο του Σολιώτη» και το γειτονικό ναό του Αγίου Γεωργίου, αποτελούν ένα αρχιτεκτονικό σύνολο αρμονικά δεμένο με το φυσικό του περίγυρο. Πρόκειται για δημιουργήματα μιας ακμαίας και παραγωγικής λαϊκής αρχιτεκτονικής που διατηρούν έναν τοπικό χαρακτήρα.

Καλάβρυτα

Ναΰδριο του Άι-Γιάννη στο κάστρο

Προς Α. της σημερινής πόλης των Καλαβρύτων, χτισμένο πάνω σε ένα επικλινές και απρόσιτο οροπέδιο, βρίσκεται το φράγκικο κάστρο. Στα νοτιοανατολικά ριζά του βράχου του κάστρου βρίσκονται τα λείψανα του ναϋδρίου του Άι-Γιάννη[16], που καταλαμβάνει την εκεί σπηλαιώδη κοιλότητα. Το ναΰδριο του Άι-Γιάννη χρησιμοποιήθηκε και μεταγενέστερα από τους κατοίκους της περιοχής.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Ρίκαβα[17]

Ναΐσκος Παναγιάς της Λειτουργούς

Ο ναΐσκος, καθολικό εγκαταλειμμένης μονής, βρίσκεται στον οικισμό Ρίκαβα της κοινότητας Λακκωμάτων[18] Πατρών.

Πρόκειται για λιθόκτιστη, ξυλόστεγη βασιλική μικρών διαστάσεων, που στα ανατολικά απολήγει σε ημιεξαγωνική αψίδα Ιερού και αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα λαϊκής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της ορεινής Αχαΐας των αρχών του 18ου αι.

Η Παναγιά η Λειτουργού[19] παλαιότερα υπαγόταν στη δικαιοδοσία της μονής Χρυσοποδαρίτισσας.

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Πάτρα

Οδός Παπαδιαμαντοπούλου

Κατά τη διάρκεια εργασιών από το Δήμο για την τοποθέτηση σωλήνων υδροδότησης αποκαλύφθηκαν

13. Β. Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι., Αθήνα 1985, χ. Σόλος, σ. 302. Χρ. Π. Κορύλλος, Χωρογραφία της Ελλάδος, τ. Α΄, Αθήνα 1903, Ν. Αχαΐας, σ. 153-154.

14. Β. Χριστόπουλος, Αχαΐα, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1984, σ. 27, 31, φωτογρ. 43. Ιορδ. Δημακόπουλος, «Πύργοι»: Οι οχυρές κατοικίες της προεπαναστατικής Πελοποννήσου, Ανάτυπο από τα Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1987-1988, σ. 320, που θεωρεί το κτίσμα μετεπαναστατικό με σύζευξη παλαιότερων και νεότερων στοιχείων.

15. Γ. Δ. Παναγόπουλος, Εφημερίς Χελμός, Μηνιαίον όργανον του εν Αθήναις συνδέσμου ο «Χελμός», φύλλο 219, Μάρτιος 1970, σ. 1.

16. Γ. Σωτηρίου, Νταού Πεντέλη, Αθήνα 1925, σ. 14-15, όπου και σχέδια του ναϋδρίου. A. Bon, La Morée Franque, τ. II, Παρίσι 1969, πίν. 115, 2β, και 117β. Γ.Α. Πίκουλας, Τοπογραφικά περιοχής Καλαβρύτων, Επετηρίς των Καλαβρύτων 12-13 (1980-1981), Αθήνα 1981, σ. 8.

17. Max Vasmer, ό.π., λ. Ρίκαβα, σ. 137.

18. Κ. Τριανταφύλλου, ό.π., σ. 209. Χρ. Π. Κορύλλος, ό.π., σ. 81.

19. Μαρινέλλης, Παναγιά η Λειτουργού Νεζερών, Φυσιολατρικός, τχ. 123 (1987), σ. 29-30.

αρχαιότητες σε βάθος 1,40-1,80 μ. Καθώς ο χώρος για ανασκαφική έρευνα ήταν περιορισμένος μέσα στα στενά όρια της τάφρου (πλ. 1,40 μ.), οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν ήταν εντελώς αποσπασματικές. Πρόκειται κυρίως για μικρά τμήματα θεμελίων ή και ανωδομής τοίχων χτισμένων με αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και ασθενές συνδετικό κονίαμα.

Οι τοίχοι βαίνουν σχεδόν παράλληλα, με κατεύθυνση Β.-Ν. και έχουν πλάτος 0,60 μ. Αποκαλύφθηκε επίσης και ένας κτιστός αγωγός.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Ναός Αγίου Νικολάου Μαψού

Ο ναός Αγίου Νικολάου, άλλοτε καθολικό ερειπωμένης σήμερα μονής, βρίσκεται στην ορεινή Κορινθία, μεταξύ Σολωμού και Χιλιομοδίου, στην περιοχή Μαψός, που πρέπει να προέρχεται από το όνομα της αρχαίας κορινθιακής πόλης Μαυσός, που μνημονεύει ο Θεόπομπος. Χτισμένος σε ερημικό δασώδες περιβάλλον, είναι σήμερα μονόχωρο εξωκλήσι με δίκλινη κεραμοσκεπή στέγη και τρίπλευρο εξωτερικά Ιερό. Η σημερινή μορφή του ναού αποτελεί την τελευταία φάση διαδοχικών οικοδομικών μετατροπών.

Κατά τη διάρκεια εργασιών επανακατασκευής του δαπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχοποιίας που ανήκουν στην αρχική οικοδόμηση του ναού. Η ανασκαφική έρευνα που επακολούθησε στο δυτικό τμήμα της πλακόστρωσης αποκάλυψε δύο παράλληλους ισοπαχείς τοίχους (μήκ. 4, πλ. 0,70, ύψ. 0,80 μ. περίπου) που καταλήγουν ανατολικά σε ημικυκλική κόγχη (διαμ. 1,57 μ.). Είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή με κονίαμα ενδιάμεσα και θραύσματα πλίνθων. Ο νότιος τοίχος συνεχίζει και εξωτερικά, πέραν της δυτικής όψης του σημερινού ναού.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του κτιρίου στον οποίο ανήκει το τμήμα που αποκαλύφθηκε θα προσδιορισθεί, όταν ολοκληρωθεί η συστηματική πλέον ανασκαφή δυτικά και νότια και εφόσον αρθούν οι υφιστάμενες τεχνικές δυσχέρειες.

Ο ενδιάμεσος μεταξύ των δύο μακρών τοίχων χώρος, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, δυτικά του σημερινού ναού, έχει καλυφθεί από πρόχειρους, ομαδικούς κατά το πλείστον τάφους. Πρόκειται για 19 ελεύθερες ταφές σε αβαθείς λάκκους με κοινά τοιχώματα· οι περισσότερες έχουν προσανατολισμό Α.-Δ.

Από την έρευνα προήλθαν σημαντικότατα ευρήματα:

1) Δύο χρυσά υπέρπυρα Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195). Στη μία όψη ο αυτοκράτορας κρατεί σκήπτρο και ξίφος, μαζί με τον αρχάγγελο Μιχαήλ. Στο κέντρο το χέρι του Θεού που ευλογεί. Στην άλλη όψη ένθρονη η Παναγία με το Χριστό (Πίν. 80 α-β).

2) Δύο όστρακα από βυζαντινά πινάκια με ανοιχτόχρωμη κιτρινοπράσινη εφυάλωση. Στο χείλος φέρουν αντίστοιχα γραπτές επιγραφές σε μικρογράμματη γραφή του τύπου Fettaugen:

α) *[ε] στι το σώμα τω* (Λάβετε, φάγετε, τούτο μου εστί το Σώμα, το υπέρ υμών κλώμενον εις άφεσιν αμαρτιών). β) *τε εξ αυτού πάντες* (Πίετε εξ αυτού πάντες, τούτο εστί το Αίμα μου...).

Οι επιγραφές πλαισιώνονται με διακόσμηση από εμπλεκόμενους αντικριστούς κύκλους. Το περιεχόμενο της γραφής του δεύτερου οστράκου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι χρησιμοποιήθηκε ως δισκάριο του Αγίου Ποτηρίου. Χρονολογούνται στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αι. (Πίν. 80 γ-δ).

3) 77 μικρές διάτρητες ψήφοι από κυανή και πράσινη υαλόμαζα.

4) 11 λεπτά χάλκινα δισκάρια-κομβία με κοκκιδωτή διακόσμηση.

5) Θραύσματα από γυάλινα αγγεία σε πρασινωπή απόχρωση.

6) Σπαράγματα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών, αποσπασματικού χαρακτήρα, στα οποία κυριαρχούν οι αποχρώσεις ώχρας και υπόλευκου με ερυθρές πινελιές.

Πάνω στα ερείπια του ναού που εντοπίσθηκε (α΄ φάση) φαίνεται ότι οικοδομήθηκε στα μεταβυζαντινά τουλάχιστον χρόνια άλλος ναός (β΄ φάση), στοιχεία του οποίου διασώζονται στον υπάρχοντα νεότερο (γ΄ φάση), όπως: α) Το τρίπλευρο εξωτερικά Ιερό, χτισμένο από λαξευτούς πωρόλιθους και στρώσεις κεράμων, έχει μονόλοβο παράθυρο πλαισιωμένο από οδοντωτή κεραμική ταινία και είναι φραγμένο με γλυπτό μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος (Πίν. 80 ε). β) Η Αγία Τράπεζα αποτελείται από μαρμάρινο επίθημα παλαιοχριστιανικής εποχής με διακόσμηση σταυρών, ανθεμίων και φύλλων παπύρου, και στηρίζεται σε μαρμάρινο αρράβδωτο κίονα. γ) Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν ίχνη παλαιότερων τοίχων, όπου εγγράφονται κόγχες με οξυκόρυφη απόληξη.

Ο ναός με τη σημερινή του μορφή ανήκει σε επισκευές των τελευταίων χρόνων, ενώ τα ερειπωμένα κελιά της άλλοτε ακμάζουσας μονής αναπτύσσονται κατά τον άξονα Β.-Ν. Σήμερα διατηρείται ο πίσω τοίχος των κελιών, που λειτουργεί ως μανδρότοιχος, με ίχνη διαχωριστικών και ανοιγμάτων, καθώς επίσης το τζάκι και η καπνοδόχος σε ένα από αυτά. Όλο το συγκρότημα που δεν διέθετε περίβολο, είναι κτισμένο σε ύψωμα και στηρίζεται σε καμαροσκέπαστους χώρους, που χρησιμοποιήθηκαν ως αποθήκες αρχικά και μετά ως σταύλοι.

Στις αρχές του 18ου αι. λειτούργησε ως μετόχι της Μητροπόλεως Κορίνθου «εις αποστροφήν των μητροπολιτών Κορίνθου, είποτε παρά των εισιόντων ή εξιόντων ενοχλοίντο...».

Προς το μετόχι του Αγίου Νικολάου Μαψού «τόπο κατάλληλο ποιμαντικής επισκοπήσεως της επαρχίας», στάλθηκε σιγίλλιο, το έτος 1794 επί Πατριάρχη Γερασίμου Γ΄.

Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας ήταν ορμητήριο των οπλαργηχών, κρυφό σχολειό και καταφύγιο των Ελλήνων.

Κ. ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΡΕΥΝΑ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Το ερευνητικό πρόγραμμα της Πελοποννήσου εγκαινιάστηκε τον Ιούλιο του 1991, υπό τη διεύθυνση του F.A. Cooper του Πανεπιστημίου της Minnesota, του J.D. Alchermes του ίδιου Πανεπιστημίου και του Dumbarton Oaks, με τη συνεργασία της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Αντικείμενο του προγράμματος είναι η εκτεταμένη έρευνα της ύστερης μεσαιωνικής και νεότερης αρχιτεκτονικής της υπαίθρου στη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Η ανάγκη μιας τέτοιας έρευνας είναι άμεση γιατί οι αγροτικές δραστηριότητες και η εκτεταμένη χρήση σκυροδέματος κατά τη δόμηση σε αυτή την περιοχή καταστρέφουν τις υπάρχουσες μαρτυρίες σχετικά με τη βυζαντινή, φραγκική, τουρκική και νεότερη αρχιτεκτονική.

Ο στόχος του προγράμματος είναι διττός: πρώτον, να δημιουργηθεί μια τυπολογία τοπικής αρχιτεκτονικής βάσει της οποίας οι αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες μπορούν να συστηματοποιηθούν χρονολογικά και γεωγραφικά, και δεύτερον να ανακαλυφθούν τα ίχνη, από την ύστερη μεσαιωνική περίοδο, της συνέχειας στην αρχιτεκτονική παράδοση. Το έργο αυτό θα συμπληρώσει το κενό που υπάρχει όσον αφορά στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική ή στην οχυρωματική, πριν από την τουρκοκρατία. Η μεθοδολογία που αναφέρεται παρακάτω επιτρέπει την αξιοποίηση των δεδομένων (τύπων αψιδώσεων, γωνιόλιθων, λιθοδομής κτλ.), έτσι ώστε να εξακριβωθεί η δραστηριότητα των πλανόδιων μαστόρων γεωγραφικά και να μελετηθεί η συνέχεια και η εξέλιξη των αρχιτεκτονικών στοιχείων χρονολογικά.

Επισημαίνεται ότι ένα μέρος της μελέτης για τη φθίνουσα αρχιτεκτονική της υπαίθρου αφορούσε στην έρευνα των οικιακών φούρνων και πραγματοποιήθηκε από τον H. Griebel του Πανεπιστημίου της Pennsylvania.

Μεθοδολογία

Η αρχική έρευνα επικεντρώθηκε στην περιοχή της κοιλάδας του Αλφειού και των γύρω βουνών λόγω του πλούσιου ιστορικού της παρελθόντος: για τη βυζαντινή, τη φραγκική, την τουρκική, καθώς και τη μεταπαναστατική περίοδο υπάρχει πλήθος αρχαιολογικών στοιχείων και γραπτών μαρτυριών. Στην επιλογή και την ένταξη ενός συγκεκριμένου χωριού στην έρευνα έπαιξε καθοριστικό ρόλο το αν συμπεριλαμβάνεται στους φραγκικούς και ενετικούς καταλόγους απογραφής των ετών 1204-1700.

Κατόπιν συνεννοήσεως με τους κατά τόπους υπεύθυνους, δύο μέλη του προγράμματος σχεδίασαν έναν προκαταρκτικό χάρτη του χωριού χρησιμοποιώντας ανιχνευτή GPS (Global Positioning System). Η χρήση της πλέον προηγμένης τεχνολογίας στα συστήματα δυρυφορικής ναυσιπλοΐας είναι ουσιαστική για την επιτυχία του προγράμματος. Ο φορητός αυτός δέκτης χρησιμεύει για να υπολογίζει και να συσσωρεύει «waypoints» που εισχωρούν κατά μήκος δρόμων και μονοπατιών, σε διατομές και σε σημαντικά κτίρια του χωριού. Τα «waypoints» δηλώνονται όταν το GPS υπολογίζει τη θέση τους μετρώντας έως οκτώ δορυφόρους Navstar με ένα σύστημα ναυσιπλοΐας που χρησιμοποιείται από το Υπουργείο Άμυνας των Η.Π.Α. Ο αριθμός των δορυφόρων που ανιχνεύονται εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις τοπογραφικές συνθήκες και τον αριθμό και τη θέση των δορυφόρων στον ουρανό σε μια συγκεκριμένη ώρα της ημέρας. Θα πρέπει να ανιχνευτούν τέσσερις τουλάχιστον δορυφόροι ταυτόχρονα, προκειμένου να επιτευχθεί τρισδιάστατο στίγμα (γεωγραφικό μήκος, πλάτος και ύψος). Μία τοποθεσία που υπολογίζεται με αυτόν τον τρόπο προσφέρει ένα μέγιστο συντελεστή απόκλισης 30 μ. περίπου. Με περισσότερους δορυφόρους, ο βαθμός ακρίβειας αυξάνεται σε μια μέγιστη απόκλιση 2-5 μ. περίπου.

Αφού ένα χωριό χαρτογραφηθεί ηλεκτρονικά και καταχωρηθεί σε σειρά «waypoints», τα στοιχεία μεταφέρονται σε έναν υπολογιστή που χρησιμοποιεί λογισμικό σύστημα ανιχνευτή. Τα «waypoints», καθένα από τα οποία περιλαμβάνει το γεωγραφικό πλάτος, μήκος, ύψος και UTM (Universal Transverse Mercator), συντονίζονται για μια συγκεκριμένη τοποθεσία· κατόπιν μεταφέρονται σε ένα αρχείο GIS (Geographical Information System) και σχεδιάζονται με τη βοήθεια του Autocad 10. Το αποτέλεσμα είναι ένας χάρτης του χωριού που επιτυγχάνεται με την τήρηση της ακολουθίας

των «waypoints» για την αποκατάσταση των δρόμων, μονοπατιών, πλατειών κτλ.

Με αυτόν το χάρτη, τα μέλη του προγράμματος καταγράφουν τα κτίρια που έχουν κατασκευαστεί πριν από την εποχή κατά την οποία γενικεύθηκε η χρήση του σκυροδέματος, σε ειδικά έντυπα με τα στοιχεία της περιοχής. Αυτά αποτυπώνονται ταυτόχρονα στο χάρτη, και κατ' αυτόν τον τρόπο παρουσιάζεται μία προκαταρκτική δισδιάστατη εικόνα των παλαιών τμημάτων του χωριού. Τα ειδικά έντυπα με τα στοιχεία περιλαμβάνουν σχεδιαγράμματα και των τεσσάρων όψεων του κτιρίου και, όπου είναι δυνατόν, ένα σχέδιο του εσωτερικού του κτιρίου και ένα σχέδιο δενδροφύτευσης. Σημειώνονται η ηλικία, η κατάσταση και οι διαστάσεις, και μια σειρά από κωδικοποιημένες απεικονίσεις επιτρέπουν τη γρήγορη καταγραφή του τύπου των αψίδων σε παράθυρα και πόρτες, καθώς και των γωνιόλιθων, των κεράμων της στέγης, των κλιμάκων κτλ. Φωτογραφίζονται οι πρόσθιες όψεις και οι σημαντικές λεπτομέρειες και λαμβάνονται συνεντεύξεις από τους κατοίκους, όποτε είναι δυνατόν, προκειμένου να προσδιορισθεί η ηλικία και να καταγραφεί η ιστορία του κτιρίου και του χωριού.

Με τον τερματισμό των εργασιών της περιόδου, τα στοιχεία που έχουν καταγραφεί στα μεμονωμένα ειδικά φύλλα εισάγονται σε ένα πρόγραμμα D-Base III, από το οποίο λαμβάνονται ποσοτικές και συγκριτικές πληροφορίες. Τέλος, χρησιμοποιώντας πρόγραμμα γραφικών Autocad, δημιουργείται ένα τρισδιάστατο σχέδιο για κάθε χωριό με λεπτομέρειες (αζιμούθιο, διαστάσεις, αρχιτεκτονικά στοιχεία) που απορρέει από τα αρχεία της βάσης δεδομένων και τα σχεδιαγράμματα της περιοχής.

FREDERICK A. COOPER - JOSEPH D. ALCHERMES

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΑΝΑΚΤΟ

Τον Ιούλιο του 1991 η ελληνοαμερικανική ομάδα συνεργασίας διεξήγαγε ανασκαφές στο φρούριο του Πανάκτου, που βρίσκεται πάνω από το χωριό Πράσινο στην κοινότητα Πύλη της επαρχίας Θηβών. Κύριος στόχος των ανασκαφών αυτής της περιόδου ήταν ο προσδιορισμός της χαρακτηριστικής στρωματογραφικής ακολουθίας της θέσης και ο εντοπισμός αδιατάρακτων στρωμάτων, ειδικά της κλασικής-πρώιμης ελληνιστικής και της μυκηναϊκής-πρωτογεωμετρικής φάσης, που είχαν παρατηρηθεί κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας της θέσης. Δεύτερος στόχος ήταν να διευκρινιστεί η φύση και η χρονολογία των αρχιτεκτονικών λειψάνων που ήταν ορατά. Το πρόγραμμα αυτό πραγματοποιήθηκε με επιτυχία χάρη σε ένα συνδυασμό συστηματικών δοκιμαστικών τομών, επιλεκτικού καθαρισμού των ορατών λειψάνων και μιας έρευνας με ηλεκτρικό τηλεκατευθυνόμενο ανιχνευτή όλης της θέσης.

Χρησιμοποιήθηκε κάνναβος με πλευρά τετραγώνου 20 μ. και επιλέχθηκε ο στρατιωτικός δείκτης έρευνας στο μεσαιωνικό πύργο στην κορυφή ως βασικό σημείο αναφοράς. Έγιναν δοκιμαστικές τομές (1x2 μ. και ορισμένες μεγαλύτερες 2x2 μ.) σε 17 από αυτά τα τετράγωνα των 20 μ. Σε 11 από αυτές τις τομές εντοπίστηκε βραχώδες υπόστρωμα, σε μικρά βάθη (από 0,20 ως 0,40 μ.) στα βόρεια (άνω ήμισυ) της θέσης και κάτω από βαθύτερες εναποθέσεις στρωσιγενών μπάζων (από 2,50 ως 1,80 μ. στα νότια (κάτω ήμισυ) της θέσης. Επειδή το βραχώδες υπόστρωμα στο μεγαλύτερο μέρος του βόρειου μισού της θέσης καλυπτόταν από ρηχά χωρίς στρωματογραφία μπάζα, αποφασίστηκε ότι δεν υπήρχε λόγος να ερευνηθούν όλα τα τετράγωνα των 20 μ. Η έρευνα μέσα στον υψηλότερο περίβολο, γύρω από το μεσαιωνικό πύργο, έχει προγραμματιστεί να πραγματοποιηθεί στο μέλλον.

Η προκαταρκτική ανάλυση των ευρημάτων, τόσο από τα ανάμικτα πληρώματα όσο και από τις αδιατάρακτες αποθέσεις σε αυτές τις δοκιμαστικές τομές, απέδωσε μια ενιαία εικόνα της στρωματογραφικής ακολουθίας στα περισσότερα σημεία του Πανάκτου.

Η προϊστορική κατοίκηση περιορίστηκε σε τρεις κύριες περιόδους: ύστατη νεολιθική/πρώιμη Ελλαδική Ι, ύστερη Ελλαδική Ι-ΙΙ και ύστερη Ελλαδική ΙΙΙ Γ-πρωτογεωμετρική. Το παλαιότερο υλικό (ΥΝ/ΠΕ Ι) ως τώρα έχει εντοπιστεί σε μικρές μόνο ποσότητες, κυρίως σε θύλακες του βραχώδους υποστρώματος, και δεν φαίνεται να σώζεται σε σημαντικά αδιατάρακτα στρώματα. Δεν έχουν εντοπιστεί όστρακα που να ανήκουν στις επόμενες φάσεις της εποχής του Χαλκού έως το τέλος της μεσοελλαδικής ή των αρχών της ύστερης ελλαδικής περιόδου. Αξιόλογες αποθέσεις (σε βάθος 0,80-1 μ.) αδιατάρακτου πρώιμου μυκηναϊκού υλικού εντοπίστηκαν σε δύο τομές. Τα όστρακα σε αυτούς τους αποθέτες που διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση, καλύπτουν τη χρονική περίοδο από την ΥΕ Ι ως την ΥΕ ΙΙΒ. Σε μια τομή υπάρχει στρώμα καύσης που συνδέεται με τα αρχιτεκτονικά λείψανα που τοποθετούνται, από μια πρώτη εξέταση, στην ΥΕ ΙΙΙΑ, και πάνω από αυτό ένα στρώμα κεραμικής της ΥΕ ΙΙΒ. Ουσιαστικά, δεν υπάρχουν ενδείξεις κεραμικής που να υποδηλώνουν κατοίκηση κατά το διάστημα της ΥΕ ΙΙΙΑ και ΙΙΙΒ. Τα υπάρχοντα στοιχεία δείχνουν ότι η θέση είχε εγκαταλειφθεί γύρω στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΑ και δεν κατοικήθηκε ξανά μέχρι τις αρχές σχεδόν της ΥΕ ΙΙΙΓ. Εντοπίστηκαν αποθέτες της ΥΕ ΙΙΙΓ σε τρεις τουλάχιστον τομές και σε δύο από αυτές πολλά μεγάλα θραύσματα από μικρά αγγεία που συνδέονται με ενδείξεις καύσης, δείχνουν την ύπαρξη ενός γενικευμένου στρώματος καταστροφής στη θέση κατά τη διάρκεια της μέσης φάσης της ΥΕ ΙΙΙΓ. Η συνέχιση από την ύστατη ΥΕ ΙΙΙΓ στην ΠΓ είναι πιθανή, αλλά δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί. Συχνά τα πρωτογεωμετρικά όστρακα εμφανίζονται παράλληλα με τα ΥΕ ΙΙΙ θραύσματα σε ανάμικτα πληρώματα που διαταράχτηκαν κατά την επανακατοίκηση της θέσης στη διάρκεια των κλασικών χρόνων. Αδιατάρακτα στρώματα της ΠΓ εντοπίστηκαν σε δύο τομές, όπου σε μια περίπτωση δύο ακέραια κύπελλα που προς το παρόν ταυτίστηκαν ως υπο-πρωτογεωμετρικά, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός στρώματος εγκατάλειψης ή καταστροφής ύστερα από κατοίκηση ενός τουλάχιστον αιώνα, κατά τη διάρκεια της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Δεν εντοπίστηκαν όστρακα της γεωμετρικής ή αρχαϊκής περιόδου· έτσι το Πάνακτο φαίνεται να παραμένει και πάλι ακατοίκητο επί τέσσερις τουλάχιστον αιώνες.

Η κλασική και πρώιμη ελληνιστική κεραμική και

τα μικρά ευρήματα αποτελούν την πλειονότητα του υλικού από όλες σχεδόν τις τομές. Η προκαταρκτική μελέτη δείχνει ότι δεν υπάρχει κεραμική παλαιότερη του 450 π.Χ. περίπου. Αδιατάρακτα στρώματα που ανήκουν στο τελευταίο τρίτο του 5ου αι. π.Χ. εντοπίστηκαν σε αρκετές τομές, και σε μία περίπτωση συνδέονται με κεραμική επίστρωση. Μια δοκιμαστική τομή εγκάρσια προς το κατάστρωμα του δρόμου στην πύλη αποκάλυψε ένα πλίνθινο δάπεδο ισοπέδωσης που αποτελούνταν κυρίως από ΥΕ φερτά υλικά, αλλά περιείχε λίγα όστρακα της κλασικής περιόδου. Μια πλέον εκτεταμένη ανασκαφή αυτού του πληρώματος αναμένεται να προσφέρει άμεσα στοιχεία σχετικά με τη χρονολογία κατασκευής του κλασικού φρουρίου. Η ομοιογένεια των τύπων κεραμικής σε στρώματα του 5ου αι. π.Χ. και η στρωματογραφική διάκρισή τους από τα στρώματα του 4ου αι. π.Χ. δείχνουν ότι σώζονται εκτεταμένοι αποθέτες από την καταστροφή και την εγκατάλειψη του Πανάκτου την άνοιξη του 420 π.Χ. (Θουκυδίδης 5.39.3). Τα στρώματα του 4ου και 3ου αι. π.Χ. είναι συνηθισμένα. Εμφανίζονται διαστρωμένοι αποθέτες σε βάθος 0,60 ως 1,20 μ. σε τέσσερις τουλάχιστον τομές και διακριτικά στρώματα συνδέονται με αρχιτεκτονικά λείψανα σε τρεις τομές. Υπάρχει άφθονη κεραμική που χρονολογείται στο 340-260 π.Χ. περίπου, αλλά αντιπροσωπεύονται ικανοποιητικά και η κεραμική του πρώιμου 4ου και του ύστερου 3ου αι. π.Χ. Στα μικρά ευρήματα συγκαταλέγονται ένα ασημένιο αττικό διόβολο του 5ου αι. π.Χ., πολλά χάλκινα νομίσματα του 4ου-3ου αι. π.Χ. από την κεντρική Ελλάδα (κυρίως την Αττική), χάλκινες και σιδερένιες βλητικές αιχμές, μια λίθινη σφαίρα καταπέλτη, καθώς και κεραμικά και μολύβδινα σφονδύλια. Αξιοσημείωτα ευρήματα θεωρούνται μια θαυμάσια μαρμάρινη μικρογραφία κεφαλής γενειοφόρου άνδρα του 4ου αι. π.Χ. και μια βάση ερμαϊκής στήλης με αφιερωτική επιγραφή των εφήβων της Ιπποθοντίδος. Η ερμαϊκή βάση εντοπίστηκε στο ανώτατο στρώμα του δρόμου που διέρχεται από την πύλη, ανάμεσα σε ερείπια κτιρίων που είχαν καταρρεύσει και που τονίζουν ότι η εγκατάλειψη της θέσης προφανώς έγινε γύρω στο 200 π.Χ.

Η φραγκική κατάληψη αντιπροσωπεύει την επόμενη και τελική φάση κατοίκησης στο Πάνακτο. Υπάρχει κεραμική του ύστερου 13ου και 14ου αι. στα ανώτατα στρώματα όλων των περιοχών της θέσης. Υπολείμματα τοίχων από φραγκικά οικήματα είναι ορατά ανάμεσα σε σωρούς από κροκάλες που δημιουργήθηκαν όταν αργότερα καθαρίστηκαν οι βαθμίδες για καλλιέργεια. Οι δοκιμαστικές τομές έδειξαν ότι ορισμένοι από αυτούς τους τοίχους εδράζονταν σε θεμέλια της κλασικής περιόδου. Το πλέον αξιόλογο από αυτά τα κατάλοιπα είναι το κτίριο στο J10-J11. Το ανατολικό τμήμα αυτού του κτιρίου καθαρίστηκε (κυρίως στο J11) και διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για μια εκκλησία. Εντοπίστηκαν κατά χώραν μέσα στην εκκλησία τμήματα ενός κεραμικού δαπέδου και θεμέλια μιας Αγίας Τράπεζας και μιας τράπεζας προθέσεως. Όχι μακριά από την Αγία Τράπεζα εντοπίστηκαν θραύσματα μιας διακοσμημένης δοκού τέμπλου μεσοβυζαντινής τεχνοτροπίας, που αναμφίβολα είχε ξαναχρησιμοποιηθεί σε αυτόν το χώρο. Βρέθηκαν επίσης θραύσματα τοιχογραφιών και άλλα μαρμάρινα μέλη που έχουν προς το παρόν ταυτιστεί με παραστάτες θυρώματος, καθώς και μία τράπεζα βωμού. Ακόμη, τμήμα τοιχογραφίας που απεικονίζει το κάτω μέρος μιας ιστάμενης μορφής με πτυχωτό ένδυμα εντοπίστηκε κατά χώραν, κάτω από το κεραμικό δάπεδο, γεγονός που αποδεικνύει ότι κάτω από το ανώτερο αυτό κεραμικό δάπεδο βρίσκεται ένα παλαιότερο επίπεδο δαπέδου. Ένα ασημένιο βενετσιάνικο tornesello του Andrea Contarini (1368-1382) που βρέθηκε σε πλήρωμα κάτω ακριβώς από το ανώτερο δάπεδο, προσφέρει ένα terminus post quem για την τελευταία φάση της εκκλησίας τοποθετώντας την στις τελευταίες δεκαετίες της καταλανικής κυριαρχίας στο Δουκάτο των Αθηνών. Δύο torneselli που εντοπίστηκαν σε άλλα σημεία της θέσης ανήκουν στην καταλανική περίοδο ή λίγο πριν από αυτή. Γύρω από το ανατολικό άκρο της εκκλησίας αποκαλύφθηκε ένα μεσαιωνικό νεκροταφείο. Ένας κιβωτιόσχημος τάφος με επένδυση κονιάματος, κοντά στη νοτιοανατολική γωνία της εκκλησίας, περιείχε τα αναμοχλευμένα κατάλοιπα δύο σκελετών.

Η ηλεκτρονική τηλεκατευθυνόμενη ανίχνευση, που πραγματοποίησε ο καθηγητής Σταύρος Παπαμαρινόπουλος του Πανεπιστημίου Πατρών, απέδωσε αμέσως χρήσιμα αποτελέσματα. Η μαγνητομετρική έρευνα εντόπισε μια έντονη ανωμαλία ακριβώς ανατολικά της εκκλησίας. Ανοίχτηκε δοκιμαστική τομή η οποία αποκάλυψε το άνω τμήμα ενός κλιβάνου, ακριβώς κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση αυτού του κλιβάνου θα γίνει μελλοντικά. Στην προκαταρκτική ανάγνωση αποκαλύφθηκαν και άλλα στοιχεία και ορισμένα από αυτά, μετά την περαιτέρω επεξεργασία των δεδομένων, μπορεί να οδηγήσουν σε ανασκαφική έρευνα στο μέλλον.

MARK MUNN

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1991 το έργο της Εφορείας επικεντρώθηκε κυρίως στην περάτωση των Μουσείων Χαλκίδας και Ερέτριας, τα οποία εγκαινιάσθηκαν τον ίδιο χρόνο. Για τις εργασίες των δύο Μουσείων, σημαντική υπήρξε η βοήθεια των αρχαιολόγων της Εφορείας Α. Κορωνάκη, Ε. Νικολόπουλου, Αικ. Βλαβιανού, της σχεδιάστριας του Μουσείου Δ. Χρήστου, των συντηρητών Ζ. Μάντζαρη και Γ. Μέλλιου.

Το Μουσείο της Ερέτριας έγινε σε συνεργασία με την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή, η οποία επωμίσθηκε και το οικονομικό βάρος της έκθεσης του Μουσείου, το οποίο πλουτίσθηκε με νέα αίθουσα. Στις εργασίες επανέκθεσης βοήθησε ο αρχαιολόγος Α. Κορωνάκης.

Εκτός από τις εργασίες στα μουσεία, ανασκαφές διενεργήθηκαν στη Χαλκίδα και στη Σκύρο. Στη Χαλκίδα, την επίβλεψη των ανασκαφών είχαν οι επιμελητές της Εφορείας, Αικ. Βλαβιανού και Αμ. Καραπασχαλίδου.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στα Μουσεία Χαλκίδας και Ερέτριας εγκαινιάστηκαν νέοι τρόποι έκθεσης με την αποφυγή συσσώρευσης πλήθους αντικειμένων, όπως συνέβαινε παλαιότερα, και την έκθεση των σημαντικότερων για την ιστορία της τέχνης ή την ιστορία της πόλης, ευρημάτων. Για την πληροφόρηση του επισκέπτη κρίθηκε απαραίτητη η παράθεση εποπτικού υλικού (φωτογραφίες, χάρτες, διαφωτιστικά κείμενα), που αποτελούν τη βάση και το ιστορικό πλαίσιο για την κατανόηση του έργου τέχνης ή του απλού προϊόντος της καθημερινής ζωής.

Μουσείο Χαλκίδας

Εγκαινιάσθηκε το 1991 μετά από σειρά ετών, κατά τα οποία είχε παραμείνει κλειστό λόγω σοβαρών ζημιών που είχαν προκληθεί από το σεισμό του 1981.

Η έκθεση του Μουσείου έγινε σύμφωνα με όλους τους νέους τρόπους της Μουσειολογίας, ένας συνδυασμός δηλαδή σωστής έκθεσης των αριστουργημάτων της τέχνης όλων των περιόδων στην Εύβοια και συγχρόνως διδακτικής. Η είσοδος άλλαξε και γίνεται, αντί από την είσοδο του κυρίως κτιρίου, από τον κήπο.

Στη νέα είσοδο του Μουσείου, δεξιά και αριστερά, εκτίθενται όλα τα είδη ταφικών μνημείων: στήλες όλων των τύπων, ολόγλυφα έργα, κιονίσκοι, σαρκοφάγοι κτλ.

Στη στοά, απέναντι από την είσοδο, εκτίθενται επιγραφές, ψηφίσματα παντός είδους. Στην ίδια στοά επιγραφές και γλυπτά αποτελούν ένα άλλο σύνολο, αυτό των αγωνισμάτων και των τελετών που τελούνταν στη Χαλκίδα.

Στη δεύτερη αυλή εκτίθενται αρχιτεκτονικά λείψανα όλων των ρυθμών και αναπαραστάσεις των ναών, ενώ δεσπόζουσα θέση καταλαμβάνουν τα δωρικά κιονόκρανα από το ναό του Διός. Στη στοά αυτή της αυλής και στο δεξιό τμήμα της, εκτίθενται επιγραφές και γλυπτά που συγκεντρώνουν το σύνολο των πληροφοριών για τις λατρείες που υπήρχαν στη Χαλκίδα. Δίπλα, εκτίθενται ρωμαϊκά γλυπτά.

Κυρίως Μουσείο. Η μοναδική αίθουσα του νεοκλασικού κτιρίου διαιρείται σε τρία μέρη. Εδώ συγκεντρώθηκαν τα σημαντικότερα έργα κάθε περιόδου. Φωτογραφίες, χάρτες, επεξηγηματικές πινακίδες τα συνοδεύουν. Στην είσοδο δεσπόζουν δύο διάσημα έργα ρωμαϊκών χρόνων από την Αιδηψό (Αντίνοος) και τη Χαλκίδα (Απόλλων). Στη δεξιά αίθουσα εκτίθενται ευρήματα από την παλαιολιθική και την πρωτοελλαδική περίοδο μέχρι και τη γεωμετρική, από τις περιοχές Αρτάκης, Μάνικας και Χαλκίδας. Δεσπόζουσα θέση έχουν δύο κυκλαδικά ειδώλια που βρέθηκαν στη Μάνικα από τον Γ. Παπαβασιλείου[1] και το πλήθος των ειδωλίων που βρέθηκαν τα τελευταία χρόνια από την υπογράφουσα[2].

Στην αριστερή αίθουσα εκτίθενται ευρήματα από τους αρχαϊκούς χρόνους μέχρι και τους ρωμαϊκούς: κεφαλές και κορμοί κούρων, επιτύμβια ανάγλυφα, «άρκτοι» από το ναό της Αρτέμιδος που αναφέρεται σε επιγραφές, κεραμική και πήλινα ειδώλια από τη συλλογή Οικονόμου, αλλά και από τις ανασκαφές στη Χαλκίδα (χρυσά νομίσματα, χρυσός στέφανος, λύχνοι κτλ.).

Ειδικοί πίνακες ενημερώνουν για την ιστορία της Χαλκίδας, τους οικισμούς, τη νομισματοκοπία στην Εύβοια και το χαλκιδικό αλφάβητο.

Μουσείο Ερέτριας

Το Μουσείο Ερέτριας είναι το τελευταίο χρονικά

---

1. Παπαβασιλείου, Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων, Αθήνα 1910.

2. BSA 82 (1987), σ. 233 κ.ε. ΑΕΜ (1988), σ. 5. ΑΔ 41 (1986): Μελέτες, σ. 181 κ.ε.

μουσείο της Εύβοιας και εγκαινιάσθηκε το 1991. Τα τελευταία χρόνια, με την ευθύνη της υπογράφουσας, οργανώθηκαν από την αρχή ή επαναλειτούργησαν η Συλλογή της Αιδηψού, η μικρή Συλλογή της Ποταμίας Κύμης, το Μουσείο της Καρύστου και, λίγο πριν από τη λειτουργία του Μουσείου της Ερέτριας, το Μουσείο της Χαλκίδας.

Στο Μουσείο της Ερέτριας δεν έχει περατωθεί ακόμη η οριστική έκθεση στο τμήμα των επιγραφών, που βρίσκονται στις στοές και στο προαύλιο.

Χώρος του Μουσείου. Το Μουσείο βρίσκεται στο δυτικό άκρο της πόλης, στο πίσω μέρος τεράστιας αυλής (όπου εκτίθενται οι επιγραφές), και περιλαμβάνει δύο αίθουσες εκθέσεως, στοά για έκθεση αρχιτεκτονικών μελών και επιγραφών, καθώς και αποθήκες. Το 1960 χτίστηκε μία αίθουσα και αποθήκη, ενώ εργασίες επέκτασης έγιναν το 1961-62. Το 1983 ο χώρος κρίθηκε ανεπαρκής, λόγω του πλήθους των ελληνικών και των ελβετικών ανασκαφών στην περιοχή, καθώς και των αγγλικών ανασκαφών στο Λευκαντί. Γι' αυτό, το 1987 σε συνεργασία με την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή που επωμίσθηκε και όλο το οικονομικό και τεχνικό βάρος του εγχειρήματος, άρχισαν οι εργασίες επέκτασης, οι οποίες τελείωσαν το 1991.

Στην είσοδο προς τις δύο αίθουσες εκτίθενται ευρήματα από την περιοχή της Ερέτριας και το γειτονικό Μαλακώντα.

Από τις δύο αίθουσες, η πρώτη περιλαμβάνει ευρήματα προϊστορικών χρόνων (2500-1100 π.Χ.) από το Λευκαντί, την Αμάρυνθο και την Ερέτρια, ευρήματα των πρωτογεωμετρικών χρόνων από το Λευκαντί και γεωμετρικών-αρχαϊκών από την Ερέτρια. Στο μεγάλο κεντρικό πεσσό εκτίθενται χάρτες και αεροφωτογραφίες, όπου αναγράφονται οι κυριότεροι σταθμοί της ιστορίας της πόλης.

Στη δεύτερη αίθουσα δεσπόζει το δυτικό αέτωμα του ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, που εκτίθεται για πρώτη φορά στην Ερέτρια — 100 χρόνια μετά την εύρεσή του από τον Κουρουνιώτη — και ανήκει στο δωρικό ναό που καταστράφηκε το 490 π.Χ. από τους Πέρσες. Με κεντρικό θέμα την αρπαγή της Αμαζόνας Αντιόπης από το Θησέα, αποτελεί τυπική παράσταση αμαζονομαχίας. Το σύνολο των γλυπτών του ναού του Δαφνηφόρου βρισκόταν μέχρι σήμερα στη Χαλκίδα.

Ακόμη, στην αίθουσα αυτή, εκτίθενται εργαλεία και σκεύη καθημερινής χρήσης και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, δείγματα της ευβοϊκής νομισματοκοπίας, αλλά και ξένα νομίσματα που εισήχθησαν στην περιοχή. Στην αίθουσα αυτή θαυμάζει κανείς επίσης τα ευρήματα από τα ιερά του Διονύσου, του Ηρακλή, της Δήμητρας και Κόρης. Σε διάφορες βιτρίνες εκτίθενται τα ευρήματα ιδιωτικών κατοικιών, ιδιαίτερα του 4ου αι. π.Χ., όπως της «οικίας με τα Μωσαικά». Σε άλλες βιτρίνες εκτίθεται το υλικό από τα παράκτια νεκροταφεία των αρχαϊκών χρόνων και των νεκροταφείων που βρίσκονται από τον 5ο αι. π.Χ. κ.ε. εκατέρωθεν των οδών και εκτός της πόλεως, των Μακεδονικών τάφων της περιοχής κτλ. Τέλος, στην αίθουσα αυτή, έχουν εκτεθεί για πρώτη φορά τα νέα ευρήματα του αποθέτη του ναού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος[3].

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χαλκίδα

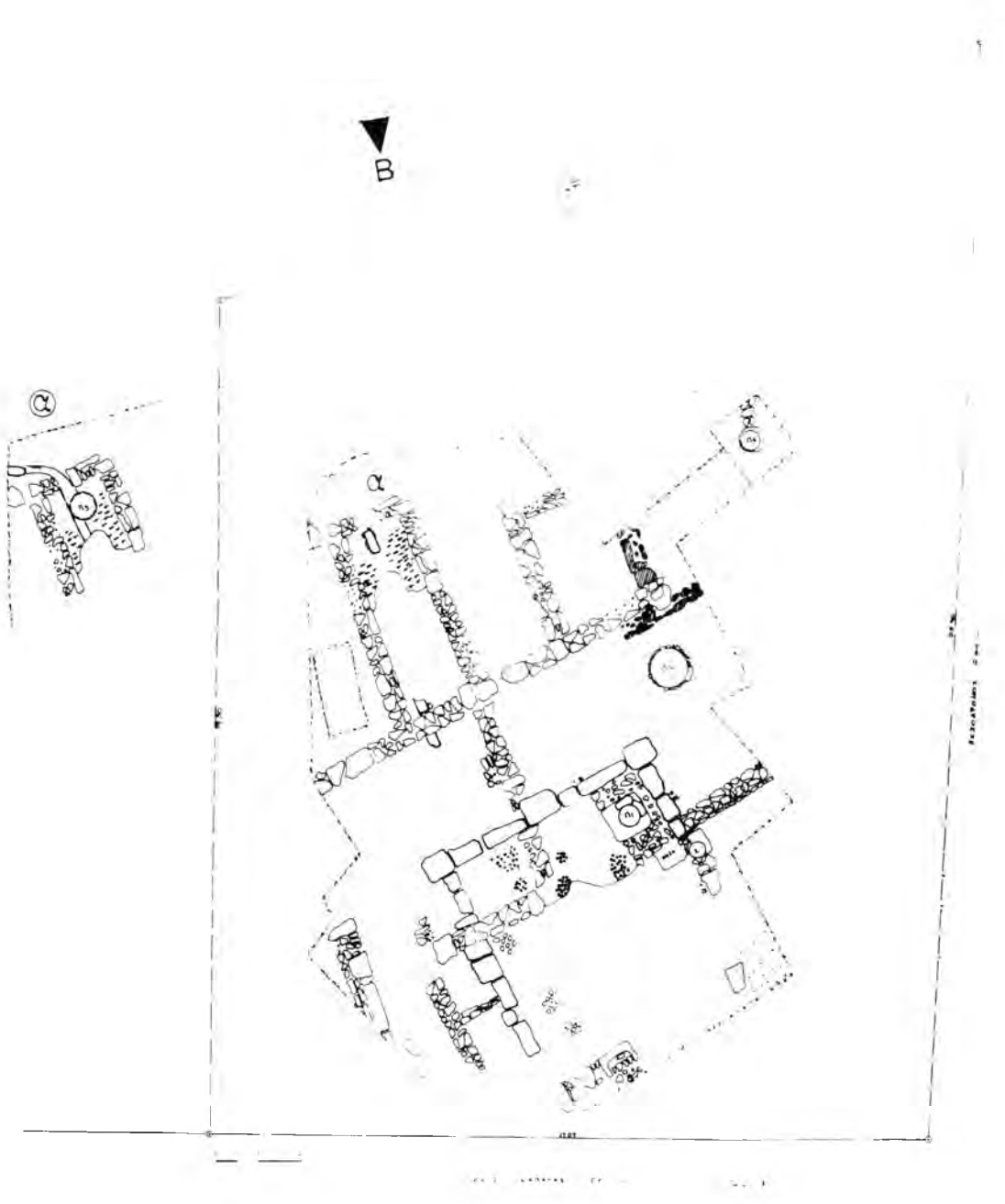
Οικόπεδο Σιδεράκη (Σχέδ. 1· Πίν. 81 α-δ)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Ληλαντίων, συνοικία Ε (Ο.Τ. 14). Το βόρειο τμήμα του οικοπέδου βρίσκεται επί της οδού Καβάλας. Η έρευνα στο οικόπεδο αυτό έδωσε κτίρια της ελληνιστικής περιόδου.

Το κυριότερο από αυτά βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής και είναι κατασκευασμένο από πώρινους τοίχους (Τ 8, Τ 10, Τ 12, Τ 17). Το κτίριο είχε όψη σε δρόμο με κατεύθυνση από Β.-Ν., ο οποίος σώζεται αποσπασματικά. Πάνω σε αυτό επικάθισε κτίσμα νεότερης φάσης που εκτείνεται τόσο προς Δ. όσο και προς Ν. Πάνω σε παλαιότερο ψηφιδωτό δάπεδο εδράζεται αυλή, υπερυψωμένη, που μόνο μικρό τμήμα της διατηρείται. Στη νοτιοδυτική γωνία του κτίσματος αυτού αποκαλύφθηκε πώρινο κυκλικό πηγάδι (Π 1) (Πίν. 81 δ). Τμήμα μιας δεύτερης αυλής βρέθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα, η οποία ήταν εφοδιασμένη με κυκλικό φρέαρ και πήλινο αγωγό που κατευθύνεται προς ΝΑ. Η διάταξη των διαφόρων χώρων και τα τέσσερα φρέατα (Π1-Π4) υποδηλώνουν βιοτεχνικές δραστηριότητες, εφόσον στο σημείο αυτό βρέθηκαν πολλά στοιχεία κεραμέων, όπως π.χ. βάσεις για το ψήσιμο των αγγείων, πολύ φυσικό εφόσον στο σημείο αυτό βρισκόταν ο βιοτεχνικός τομέας της αρχαίας πόλεως. Η κύρια φάση χρήσης της είναι η ελληνιστική περίοδος, όπως δείχνουν η κεραμική Δυτικής κλιτύος και μεγαρικοί σκύφοι (Πίν. 81 α). Η χρήση του χώρου όμως συνεχίστηκε και στα ρωμαϊκά χρόνια. Δύο γεωμετρικά όστρακα που βρέθηκαν στο σημείο αυτό, αποδεικνύουν την πρωιμότατη χρήση του χώρου[4]. Από τα κινητά ευρήματα της περιοχής, αξίζει να σημειωθούν τμήμα από ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με την επιγραφή *...[Ι]ΕΡΟΚΛΕΟΣ* (Πίν. 81 β), σωζ. ύψ. 0,30, πλ. 0,20, πάχ. 0,71 μ., η οποία διατηρεί και τμήματα αν-

3. Kernos 5 (1992), σ. 235.

4. ΑΑΑ XIX (1986), σ. 27.

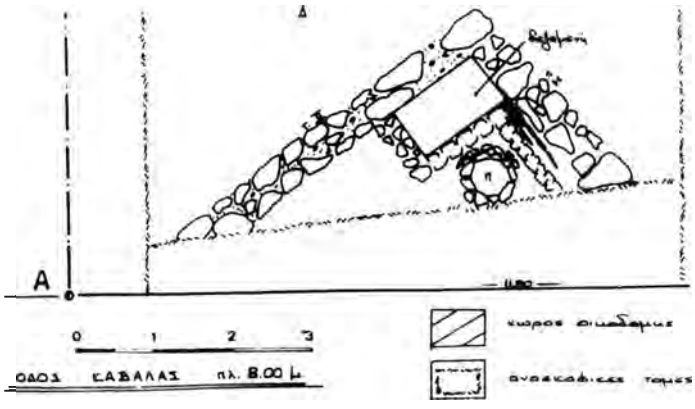

Σχέδ. 1. Χαλκίδα. Οικόπεδο Σιδεράκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

θρώπινων μορφών. Από τα λοιπά ευρήματα αξίζει να σημειωθούν περόνες, λεκάνες λίθινες, χάλκινη ωτογλυφίδα, πήλινο ειδώλιο, μυροδοχεία, χάλκινη πόρπη, δακρυδόχες, μολύβδινη αγνύθα, φακοειδείς πήλινες αγνύθες κτλ.

Οικόπεδο Σαραφίδη (Σχέδ. 2· Πίν. 82 α)

Στην ίδια περιοχή Ληλαντίων, στο οικόπεδο υπ' αριθ. Ο.Τ. 614, συνοικία Α (Καβάλας και Έβρου), διενεργήθηκε ανασκαφή, στην οποία αποκαλύφθηκαν τα εξής: στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ήρθε σε φως κατασκευή, άγνωστης χρήσης. Στη νοτιοανατολική γωνία της κατασκευής υπάρχει μικρή δεξαμενή, διαστ. 1,23x0,70 μ. με επιχρισμένο δάπεδο και πλευρικά τοιχώματα από κονίαμα. Στη νοτιοανατολική γωνία της δεξαμενής καταλήγει πήλινος αγωγός με στηρίγματα από μικρές πέτρες. Δίπλα στον αγωγό αποκα-

Σχέδ. 2. Χαλκίδα. Οικόπεδο Σαραφίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

λύφθηκε μικρό κυκλικό φρέαρ διαμ. 0,55 μ. Το υπόλοιπο τμήμα του κτιρίου ήταν αδύνατο να ανασκαφεί, επειδή σε βάθος 1,50 μ. βρέθηκε νερό. Το αρχαίο κτίριο αυτό φαίνεται ότι έχει σχέση με τα εργαστήρια της περιοχής. Από τα κινητά ευρήματα αναφέρονται λυχνάρια, γυάλινο αγγείο, χάλκινο νόμισμα, δύο οστέινες περόνες, μελαμβαφής και άβαφη κεραμική της ελληνιστικής περιόδου.

Οδός Στύρων και Μακρή (οικόπεδο Αγγέλου) (Σχέδ. 3· Πίν. 82 β)

Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκε κτίριο ρωμαϊκής εποχής με αρκετές μετασκευές στην ίδια περίοδο. Η αρχαιότερη φάση του κτιρίου περιλάμβανε χώρους των οποίων οι τοίχοι είναι κτισμένοι με μεγάλους δόμους. Η φάση που διατηρήθηκε καλύτερα περιλαμβάνει το δωμάτιο Α, του οποίου ο νότιος τοίχος (Τ 8) σχημάτιζε αψίδα. Στα ευρήματα του αψιδωτού χώρου του δωματίου ανήκουν ρωμαϊκά λυχνάρια του 2ου-1ου αι. π.Χ. και γυάλινα αγγεία. Στο δωμάτιο Α και στη βορειοδυτική πλευρά του, εμφανίστηκε δεξαμενή που καλύπτεται από κονίαμα, ενώ το υπόστρωμά της είναι κατασκευασμένο από χαλίκι και μικρές πέτρες. Στο κέντρο του δωματίου, σε βάθος 4,10 μ. αποκαλύφθηκε κυκλικός αποθέτης, διαμ. 1,60 μ., που περιείχε τρόχαλα και κεραμική, ενώ στο νότιο τμήμα του δωματίου αποκαλύφθηκε δάπεδο. Τα ευρήματα αυτού του χώρου ήταν λυχνάρια, πήλινες αγνύθες, χάλκινα καρφιά και νόμισμα. Η έρευνα νότια του δωματίου Α, αποκάλυψε πόρτα και παραστάδες εισόδου, που το συνδέουν με το δωμάτιο Β. Η πόρτα αυτή έχει άνοιγμα πλ. 0,80 και ύψ. 0,50 μ. Στο δωμάτιο Β αποκαλύφθηκαν τα αλλεπάλληλα δάπεδα. Στο δωμάτιο Β βρέθηκε μαρμάρινο θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους, λυχνάρια, οστέινες περόνες κ.ά.

ΣΚΥΡΟΣ

Θέση Χωράφα - Κάμπος

Στη θέση Χωράφα - Κάμπος, σε ιδιοκτησία της μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους που βρίσκεται απέναντι από το οικόπεδο Βάχλα, όπου είχαν βρεθεί γεωμετρικοί τάφοι το 1990, και κατά τη διεύρυνση κοινοτικού δρόμου, αποκαλύφθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι.

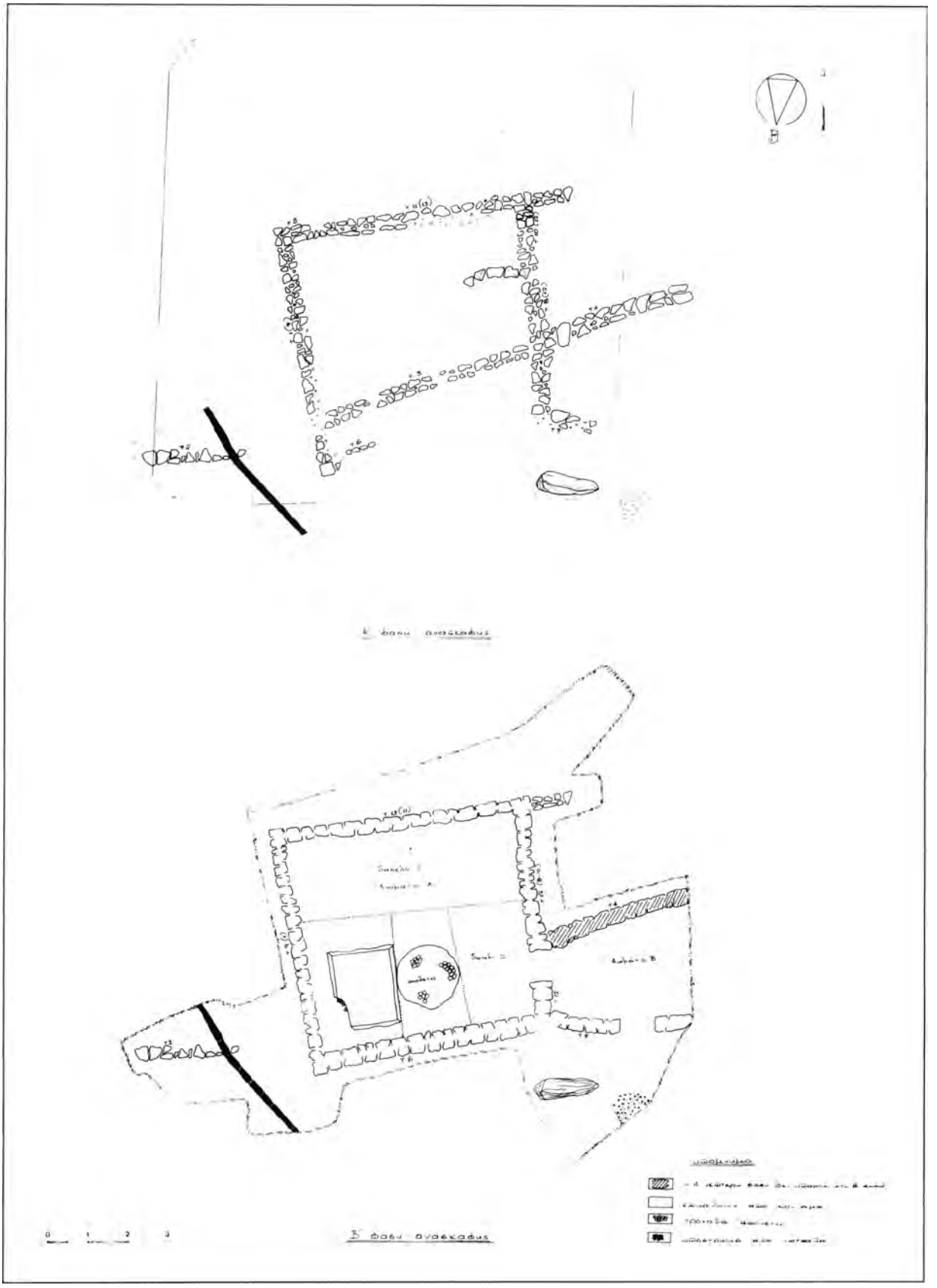
Ο πρώτος τάφος ήταν πώρινος κιβωτιόσχημος με καλυπτήρια πλάκα από το ίδιο υλικό, διαστ. 2,23x0,58 μ. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε η ταφή τριών τουλάχιστον νεκρών, ο ένας από τους οποίους ήταν τοποθετημένος εκτάδην. Ως κτερίσματα βρέθηκαν εννέα αγγεία μεταξύ των οποίων τριφυλλόσχημες οινοχόες, κύλικα, σκύφος, λήκυθος, πιθοειδές αγγείο, κώθων, αστράγαλοι ζώων, τμήματα τουλάχιστον πέντε ελεφάντινων περονών με πλατειά κεφαλή και εγχάρακτες οριζόντιες γραμμές ή σχέδια σε σχήμα Χ.

Δίπλα στον τάφο 1, βρέθηκε ο τάφος 2, από τον οποίο περισυλλέχθηκαν τμήμα της πλάκας της μιας πλευράς και ελάχιστα οστά. Στον τάφο 2, διαστ. 2,10x0,50 μ., ο οποίος ήταν διαταραγμένος, βρέθηκαν δύο πόρπες τοξοειδούς τύπου, μία λίθινη ψήφος περιδεραίου και ένα αγγείο χειροποίητο του τυπικού τοπικού πιθοειδούς σχήματος πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων.

Ο τάφος 3, ο οποίος απέχει 2 μ. από τον τάφο 1, είναι κατασκευασμένος επίσης από πωρολιθικές πλάκες και έχει διαστάσεις 2,04x0,60 μ. Ο τάφος περιείχε ένα νεκρό εκτάδην, πιθανότατα γυναίκα. Ο τάφος έδωσε πλούσια ευρήματα, όπως δύο αλάβαστρα, τρεις περόνες από ελεφαντόδοντο με πλακοειδή κεφαλή και εγχάρακτες διακοσμήσεις. Στο αριστερό χέρι έφερε χάλκινο ψέλιο ελλειψοειδούς διατομής, ενώ βρέθηκε και ένα άλλο σπειροειδές. Από τον τάφο περισυλλέχθηκαν 150 περίπου ψήφοι περιδεραίου από φαγεντιανή και μία από σίδερο, διαφόρων χρωμάτων και σχημάτων (δισκοειδείς, αμφικωνικές, σφαιρικές ή και κυλινδρικές), που προφανώς ανήκουν σε δύο περιδέραια. Στην περιοχή της κεφαλής βρέθηκαν επίσης 14 κομμάτια ελεφάντινου αντικειμένου με οδοντώσεις και διαμπερείς οπές, άγνωστης χρήσης. Κοντά στο κρανίο, στη βορειοανατολική γωνία του τάφου, βρέθηκαν δύο μεγάλες χάλκινες πόρπες βοιωτικού τύπου.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Το 1991 ο L.A. Trittle από το Loyola University των Η.Π.Α. παρέδωσε σειρά φωτογραφικών λήψεων αρχαιοτήτων του 1986 και του 1991 από τη Μαγούλα Ερέτριας. Οι αρχαιότητες αυτές, γνωστές στην Εφορεία,

Σχέδ. 3. Χαλκίδα. Οικόπεδο Αγγέλου. Κάτοψη κτιρίου ρωμαϊκής εποχής, α΄ και β΄ φάση της ανασκαφής.

αναμένουν την κατάλληλη ευκαιρία να ανασκαφούν, γιατί πρόκειται για σημαντικά τμήματα κτιρίων: αρχαίου τοίχου, εγκοπών στο βράχο και δόμου από τοίχο.

Στο Μουσείο Χαλκίδας παραδόθηκαν από την Βασ. Βρεττάκου πέντε αγγεία. Πρόκειται για τρία μελανόμορφα ληκύθια (αριθ. Μουσ. Χαλκίδας 6110-6112), ένα μελαμβαφή αμφορίσκο (αριθ. 6113) και ακέραιο πήλινο αρύβαλλο (αριθ. 6114).

Ο Φ. Κωσταρίδης παρέδωσε επίσης στο Μουσείο Χαλκίδας τρεις πρόχους (αριθ. 6119-6121) και μια λήκυθο (αριθ. 6122) πρωτογεωμετρικής περιόδου.

Καταστροφή αρχαιοτήτων

Το Σεπτέμβριο του 1991, καταστράφηκε το βορειοανατολικό τμήμα της αρχαίας αγοράς από το δήμαρχο της Ερέτριας Ι. Γουρνή και με την έγκριση του νομάρχη Λ. Κυρίζογλου. Το πρωτοφανές αυτό γεγονός μαζί με την επίχωση του ανασκαμμένου τμήματος της αρχαίας αγοράς, συνοδεύτηκε και από την κατασκευή δημοσίων αφοδευτηρίων από το δήμο Ερέτριας, δίπλα στη θόλο.

Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

Αταλάντη

Οικόπεδο Γ. Γιαννόπουλου

Κατά την εκσκαφή του παραπάνω οικοπέδου για την ανέγερση νέας οικοδομής αποκαλύφθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα και διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα που κάλυψε όλη την έκταση του οικοπέδου.

Η ανασκαφή έφερε σε φως αποσπασματικά σωζόμενη υδατοδεξαμενή των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, όπως δείχνουν τα χρονολογήσιμα όστρακα. Το δάπεδο της δεξαμενής ήταν στρωμένο με υδραυλικό κονίαμα πάνω σε μία υποδομή από μικρές πέτρες και κεραμίδια με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Στη δεξαμενή ανήκει προφανώς και αγωγός που βρέθηκε σε μεγαλύτερο βάθος, με κατεύθυνση και κλίση από Ν.-Β., κατασκευασμένος από κυλινδρικούς πήλινους σωλήνες συνδεδεμένους με κονίαμα (Σχέδ. 1).

Σε μεταγενέστερη χρήση του χώρου, ίσως στους ύστερους ρωμαϊκούς - πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, ο χώρος ξαναχρησιμοποιήθηκε και αυτή είναι προφανώς και η αιτία καταστροφής της δεξαμενής. Από αυτήν τη δεύτερη οικοδομική φάση αποκαλύφθηκε τοίχος, κτισμένος με λίθους και σειρές οπτοπλίνθων και συνδετικό υλικό χαλαρό ασβεστοκονίαμα, ο οποίος με κατεύθυνση Α.-Δ., περιτρέχει το βόρειο όριο του οικοπέδου και κατά τα δύο άκρα του συναντάται και σχηματίζει γωνία με άλλους τοίχους που εκτείνονται προς Β. κάτω από το σύγχρονο δρόμο.

Από το μεγάλο αριθμό οστράκων που συγκεντρώθηκε, τα περισσότερα προέρχονται από άβαφα οικιακά σκεύη, διακρίνονται όμως και μερικά κλασικά όστρακα 4ου αι. π.Χ. και αρχαϊκά κορινθιακά που προέρχονται από τα βαθύτερα στρώματα της ανασκαφής. Η πλειονότης των οστράκων όμως ανήκει στα ύστερα ελληνιστικά, ρωμαϊκά και πρώιμα βυζαντινά χρόνια.

Τα λοιπά κινητά ευρήματα της ανασκαφής συνίστανται σε: α) κεραμίδια στέγης και σιδερένια καρφιά που προφανώς χρησιμοποιήθηκαν για τη δόρωσή της, γεγονός που υποδεικνύει ότι εδώ υπήρχαν χώροι στεγασμένοι, β) τεμάχια από μαρμάρινες πλάκες, ίσως από επενδύσεις δαπέδων των τοίχων, γ) μολύβδινους συνδέσμους, δ) πολλές πυραμιδόσχημες και αρτόσχημες αγνύθες, μερικές των οποίων έφεραν σφράγισμα, ε) οστέινες περόνες σε τεμάχια, στ) χάλκινη επένδυση κλειδαριάς, ζ) χάλκινο κοχλιάριο, η) πολλά τεμάχια χαλκών περονών και εργαλείων, θ) πλήθος οστρέων και οστών ζώων, ι) σκωρίες καμινεύσεων, ια) πήλινο λυχνάρι του Ιου αι. π.Χ.-Ιος αι. μ.Χ., ιβ) κεφαλή πήλινου ειδωλίου γυναίκας.

Τα κτιριακά κατάλοιπα, μετά από σχετική γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οικόπεδο Εμμανουήλ και Βαρβάρας Κιουλάφα

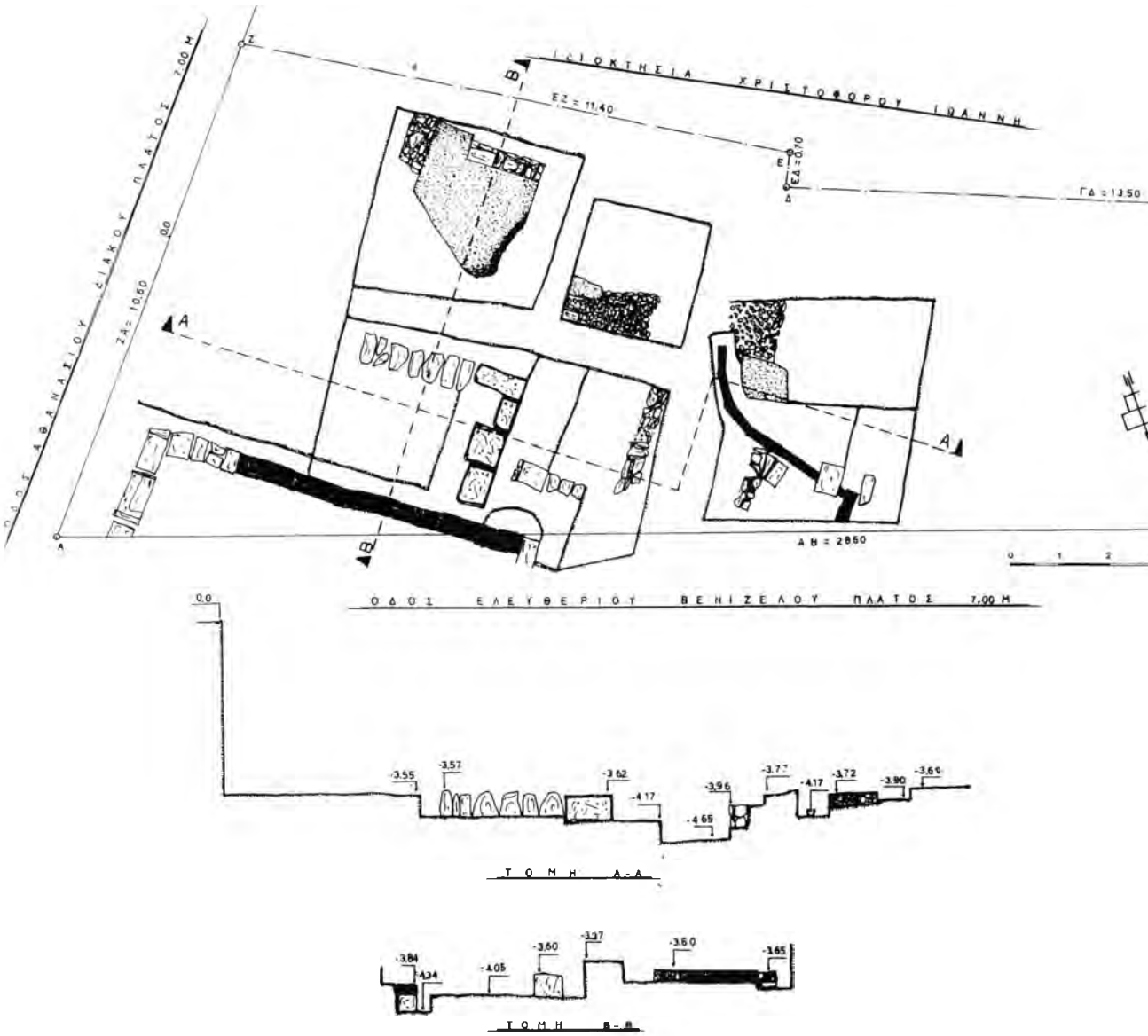
Στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται στην οδό Οϊλέως στην Αταλάντη, με αφορμή εκσκαπτικές εργασίες για τη θεμελίωση νέας οικοδομής, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες και διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή σε όλη την έκταση του οικοπέδου.

Η ανασκαφική διερεύνηση του χώρου έφερε σε φως κεραμικό κλίβανο, κοντά στην οικοδομική γραμμή, ο οποίος εκτείνεται και πέραν αυτής μέσα στη σύγχρονη οδό. Το τμήμα του κλιβάνου που βρέθηκε μέσα στο οικόπεδο, σώζεται μόνον κατά το κατώτερο τμήμα του, σε ύψος 0,10-0,61 μ.

Ο κλίβανος φαίνεται ότι είχε σχήμα απιοειδές με είσοδο προς Β., πλ. 0,80 μ. Δεν βρέθηκε η εσχάρα του αλλά μόνον τμήμα του κεντρικού τοιχαρίου που την στήριζε. Το ενδιαφέρον σ' αυτό τον κλίβανο είναι ότι τα τοιχώματά του είχαν κτιστεί με υλικό σε β΄ χρήση, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και θραύσματα πήλινων αρχαϊκών κεραμίδων στέγης με χαρακτηριστική γραπτή διακόσμηση. Αυτά τα θραύσματα αποτοιχίστηκαν και αποτελούν το σημαντικότερο κινητό εύρημα της ανασκαφής. Ο κλίβανος από τα όστρακα που βρέθηκαν γύρω και μέσα σ' αυτόν, χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε το νότιο ανάλημμα αρχαίου δρόμου που είχε κατεύθυνση Α.-Δ., του οποίου όμως το πλάτος δεν ήταν δυνατόν να υπολογισθεί, διότι εκτείνεται και πέραν του οικοπέδου, σε γειτονικές ιδιοκτησίες. Παράλληλα με το ανάλημμα, στο δρόμο βρέθηκε αγωγός πήλινος από κυλινδρικά στελέχη (Σχέδ. 2). Από τη στρωματογραφία του δρόμου συνάγεται ότι αυτός ήταν σε χρήση από την ελληνιστική μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή. Νοτιότερα του αναλήμματος βρέθηκε τετράγωνο φρεάτιο με τοιχώματα κτιστά από αργολιθοδομή, διαστ. 1,03Χ0,72 και βάθ. 0,95 μ., το οποίο βρέθηκε γεμάτο με τεμάχια κεραμίδων. Η ταύτισή του είναι προβληματική, η σχετική όμως γειτνίασή του με τον κλίβανο ίσως επιτρέπει το χαρακτηρισμό του ως αποθέτη του κεραμικού εργαστηρίου, στο οποίο ανήκε ο κλίβανος.

Ενδιαφέρον στοιχείο που προέκυψε από αυτήν την ανασκαφή, συνιστά η παρουσία μεταξύ των οστράκων

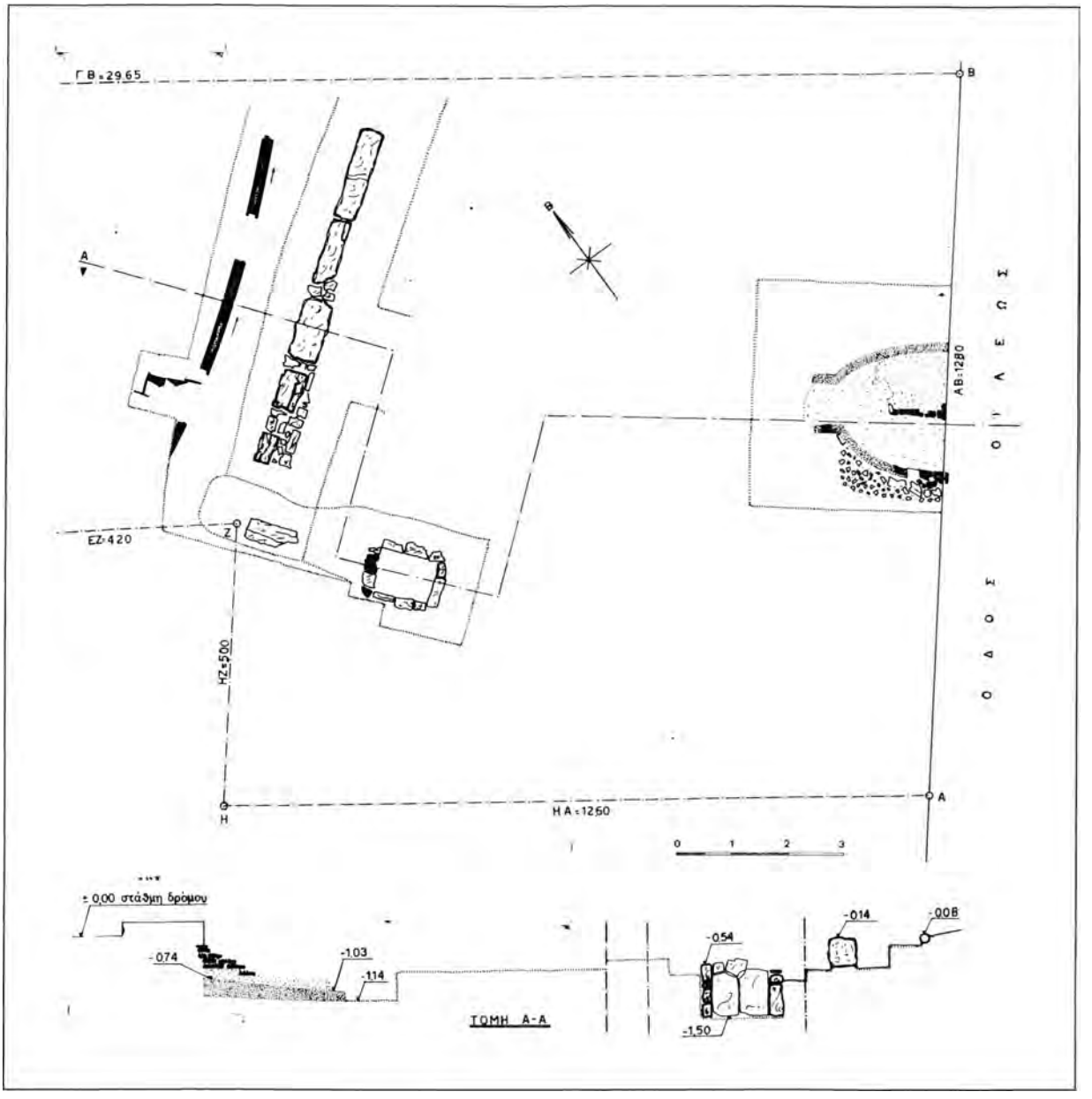
Σχέδ. 1. Αταλάντη. Οικόπεδο Γ. Γιαννόπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α και Β-Β.

και μερικών τυπικών πρωτογεωμετρικών, τα οποία τοποθετούν χρονολογικά την πρωιμότερη χρήση του χώρου τουλάχιστον σ' αυτήν την περίοδο.

Τα λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση και επετράπη η ανέγερση της νέας οικοδομής, σύμφωνα με τη γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδος.

Οικόπεδο Φούτρη

Κατά την εκσκαφή βόθρου στο παραπάνω οικόπεδο, σε βάθος 2,80 μ. βρέθηκε η βορειοανατολική γωνία ενός οικοδομήματος, συνισταμένη από δύο τοίχους κτισμένους από λαξευτούς λιθόπλινθους. Στον οριζόμενο από αυτούς χώρο βρέθηκαν λείψανα μωσαϊκού δαπέδου από μαρμαροψηφίδες διαφόρων χρωμάτων, από το σχέδιο του οποίου διακρίνονταν μόνο μερικές γραμμές, διότι ήταν άλλωστε πολύ κατεστραμμένο, και κυρίως το υπόστρωμά του από κονίαμα. Το μεγάλο βάθος και η στενότητα του χώρου δεν επέτρεψε την σε βάθος έρευνα των λειψάνων, ενώ δεν κατέστη δυνατή η πέραν των ορίων του βόθρου ανασκαφή λόγω των κιν-

Σχέδ. 2. Αταλάντη. Οικόπεδο Εμμ. και Βαρβ. Κιουλάφα. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

δύνων που θα εγκυμονούσε η τέτοιου βάθους εκσκαφή για τα παρακείμενα σπίτια, τα οποία δεν διαθέτουν βαθιά θεμέλια.

Από τις επιχώσεις συγκεντρώθηκαν λίγα τεμάχια κεραμιδιών και όστρακα, τα περισσότερα άβαφα, δύσκολα διαγνώσιμα. Δύο από αυτά, μελαμβαφή, είναι ίσως ελληνιστικά.

Τα λείψανα μονώθηκαν με νάυλον, φελιζόλ και στρώμα τσιμέντου και κατασκευάστηκε ο βόθρος μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας.

Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Μαλεσίνας

Οικόπεδο Π. και Α. Γαβρά

Κατά το 1985 μετά από λαθρανασκαφή η Εφορεία ανέσκαψε μερικώς στο νοτιοδυτικό τμήμα του Ο.Τ. 92 αρχαίο λατομείο πωρόλιθου, από το οποίο προφανώς

προήλθαν τα οικοδομικά υλικά της γειτονικής ακροπόλεως των Αλών[1].

Το 1991, με αφορμή αίτηση των Π. και Α. Γαβρά για χορήγηση άδειας ανεγέρσεως οικοδομής σε οικόπεδό τους στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο δυτικά - νοτιοδυτικά του αρχαίου λατομείου, και πριν τη χορήγηση αυτής, η ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων διενήργησε ανασκαφική έρευνα με τομές προκειμένου να διαπιστωθεί αν το αρχαίο λατομείο εκτείνεται μέχρι εκεί.

Διαπιστώθηκε στο ανατολικό όριο του οικοπέδου μικρό τμήμα αναβαθμού από αρχαία λατόμευση. Στο υπόλοιπο οικόπεδο το οποίο έχει έντονες υψομετρικές διαφορές τόσο από Α.-Δ. όσο και από Β.-Ν., οι τομές απέδειξαν ότι ο χώρος καλύπτεται από μπαζώματα και «πελεκούδια» του λατομείου. Σε συνδυασμό με τις τομές που είχαν γίνει σε άλλα οικόπεδα προς Β., συνάγεται ότι οι αρχαίες λατομεύσεις έγιναν σε «μάτια», όπως ονομάζονται οι μεμονωμένοι όγκοι βραχώδους εδάφους που υψώνονται κάποτε στο μέσον «αδιάφορων» λατομικά εκτάσεων. Αυτά ακριβώς «τα μάτια» εκμεταλλεύτηκαν οι αρχαίοι απορρίπτοντας τα άχρηστα υλικά σε αβαθείς χαράδρες που υπήρχαν μεταξύ των όγκων. Σε μια τέτοια χαράδρα εμπίπτει κατά το μέγιστο τμήμα του και το οικόπεδο των Π. και Α. Γαβρά, και τα ίχνη αρχαίας λατόμευσης ανήκουν προφανώς σε ένα τέτοιο «μάτι» που εκτείνεται ανατολικά πέραν των ορίων του οικοπέδου και συναντά το αρχαίο λατομείο που είχε ερευνηθεί στο παρελθόν.

Μόδι

Στη θέση Σκαμνά, με αφορμή λαθρανασκαφή αποκαλύφθηκαν δύο νέοι τάφοι, των οποίων η αρίθμηση βαίνει σε συνέχεια με τους ανασκαφέντες τα προηγούμενα έτη[2].

Ο τάφος XIV βρέθηκε κοντά στους τάφους I και II του 1989. Είναι του ίδιου τύπου, δηλαδή θαλαμωτός με στρογγυλή ακανόνιστη κάτοψη θαλάμου και μικρό δρόμο στα νότια. Η οροφή ήταν τελείως κατεστραμμένη και είχε πέσει εντός του τάφου. Η είσοδος και το ανατολικό τοίχωμα του δρόμου κατεστραμμένα.

Προφανώς ο τάφος είχε ήδη καταστραφεί και συληθεί στην αρχαιότητα, διότι στα χώματα που τον κατέκλυζαν, εκτός αριθμού ανακατεμένων οστών (ή σκελετών) δεν βρέθηκαν ούτε όστρακα. Κατά τον καθαρισμό του στην ανατολική πλευρά του θαλάμου, στο δάπεδο, βρέθηκε λάκκος, προφανώς δευτερογενούς ταφής, με σωρό οστών κάτω από τα οποία βρέθηκε τρίωτο αλάβαστρο σε όστρακα της ΥΕ IIIB[3].

Ο τάφος XV βρίσκεται κοντά στη δυτική συστάδα και νότια του τάφου XIII. Επίσης κατεστραμμένος με πεσμένη οροφή. Ο θάλαμος είχε ορθογώνια κάτοψη και στο δάπεδό του στη δυτική πλευρά, ορθογώνιος λάκκος χωρίς οστά. Η είσοδος ήταν κατεστραμμένη και ο δρόμος επίσης προς Ν. Στις επιχώσεις του εκτός από σκελετικό υλικό, δεν βρέθηκαν ούτε όστρακα, ούτε ίχνη από άλλα ευρήματα, γεγονός που δείχνει ότι ο τάφος είχε ήδη από την αρχαιότητα συστηματικά καθαριστεί.

Ζέλι - Γολέμι

Νέα επιδρομή αρχαιοκαπήλων στη θέση Άγιος Γεώργιος[4], όπου στο παρελθόν από την ίδια αφορμή εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μυκηναϊκό νεκροταφείο με θαλαμωτούς τάφους, οδήγησε σε επανάληψη της ανασκαφικής διερεύνησης του χώρου.

Ερευνήθηκαν δύο θαλαμωτοί τάφοι, των οποίων η αρίθμηση βαίνει συνεχώς από το 1989.

Τάφος XXIV. Θάλαμος ορθογώνιος, του οποίου είχε καταπέσει η οροφή. Η κατεύθυνση του τάφου Β.-Ν., όπως και αυτή των παρελθόντων ετών. Δρόμος πλατύς και μικρός σε μήκος οδηγούσε σε ορθογώνια είσοδο, ανοιγμένη στο βόρειο τοίχωμα του θαλάμου, η οποία έκλεινε με ξερολιθιά. Ο τάφος είχε επιμελώς συληθεί και στις επιχώσεις του παρέμειναν μόνον ανακατεμένα οστά, λίγα όστρακα και ένας σφραγιδόλιθος.

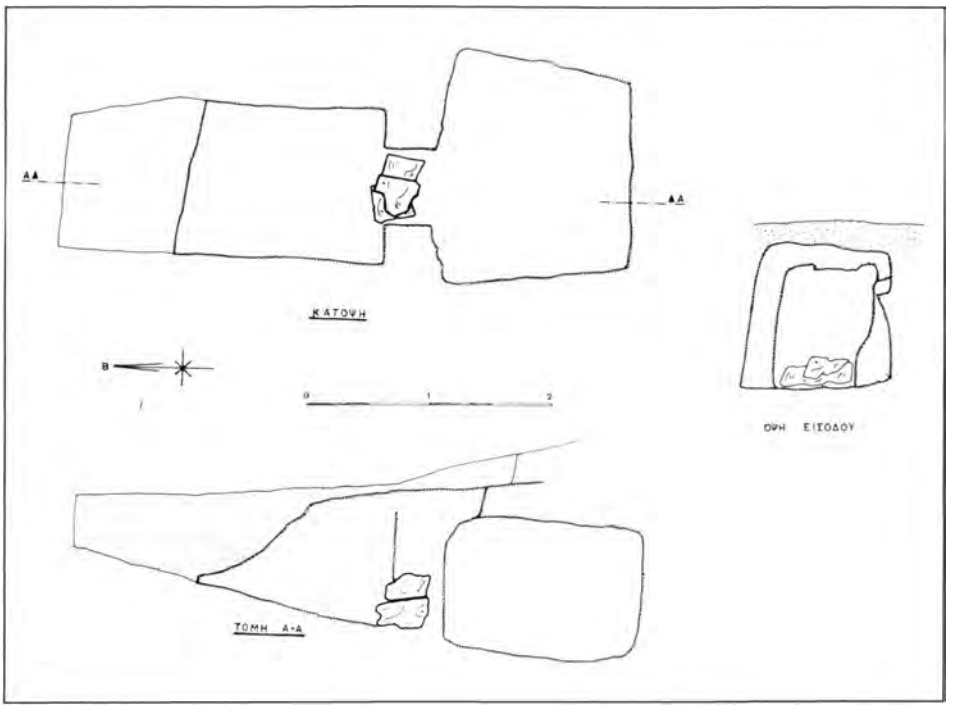
Τάφος XXV (Σχέδ. 3). Ανατολικά του προηγουμένου, με την ίδια κατεύθυνση, βρέθηκε αδιατάρακτος. Είχε και αυτός θάλαμο ορθογώνιο, του οποίου σωζόταν η θολωτή οροφή. Δρόμος μικρός σε μήκος και πλατύς οδηγούσε στη στενή ορθογώνια είσοδο, ανοιγμένη στο βόρειο τοίχωμα του θαλάμου, η οποία είχε επιμελημένη πρόσοψη. Στο δάπεδο του θαλάμου διατηρούνταν κατά χώραν έξι σκελετοί που είχαν ταφεί ύπτιοι με την κεφαλή προς Ν., έντονα συνεσταλμένα τα πόδια και τα χέρια προς το στήθος. Οι νεκροί συνοδεύονταν από κτερίσματα, κατά κανόνα αγγεία που

1. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 169.

2. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 173-175· 45 (1990): Χρονικά, σ. 175-176.

3. P. Mountjoy, Mycenaean Decorated Pottery, SIMA LXXIII, 1986, σ. 99, πίν. 118, 1.

4. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 225 κ.ε.· 44 (1989): Χρονικά, σ. 170-171.

Σχέδ. 3. Ζέλι-Γολέμι. Θέση Άγιος Γεώργιος. Τάφος XXV. Κάτοψη, όψη εισόδου και τομή Α-Α.

βρέθηκαν δίπλα στο κρανίο, ενώ τα χάλκινα κοσμήματα, πόρπη και δακτυλίδια τα φορούσαν. Τα κινητά ευρήματα του τάφου είναι: ψευδόστομος αμφορίσκος με απολεπισμένη επιφάνεια (Πίν. 83 α), δύο ολόβαφες μικρές πρόχοι, η μία ερυθροβαφής (Πίν. 83 β) και η άλλη μελαμβαφής, μικρή πρόχους με διακόσμηση μελανών ταινιών, χάλκινη δοξαρωτή πόρπη με σχοινοειδές τόξο, χάλκινος κρίκος και χάλκινο στρεπτό περασμένα στα δάκτυλα του νεκρού, χάνδρες από ήλεκτρο, στεατίτη και υαλόμαζα, οστέινη περόνη ακέραιη και τεμάχια από άλλες δύο, τέσσερα «κωνικά» κουμπιά από στεατίτη.

Κύνος

Συνεχίστηκε και κατά το 1991 η προσπάθεια ολοκλήρωσης της στρωματογραφίας που αποτελούσε εξαρχής το σκοπό της συστηματικής ανασκαφής στη θέση Πύργος Λιβανάτων[5]. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε δύο σημεία και ήταν μικρής κλίμακας σε διάρκεια και ανθρώπινο δυναμικό.

Στο χώρο της τομής Β, βόρεια του πλίνθινου τοίχου και του κλιβάνου, η ανασκαφή προχώρησε σε ένα επίπεδο με αλλεπάλληλα δάπεδα και αντίστοιχα στρώματα καταστροφής, που ανήκουν χρονικά στην ΥΕ ΙΙΙΒ2[6]. Σκάβοντας βαθύτερα σε ένα χώρο μόλις 6 τ.μ. αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα τοίχων, οι οποίοι από τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν γύρω από αυτούς, χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 εποχή.

Ο χώρος της έρευνας περιορίστηκε, διότι το βάθος ήταν πολύ μεγάλο και υπήρχε κίνδυνος κατάρρευσης των πλίνθινων τοίχων της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Το βάθος σε μερικά σημεία υπερβαίνει τα 7 μ. και παρουσιάστηκαν δυσκολίες και ως προς την απομάκρυνση των χωμάτων. Στα στρώματα πάνω από τα οικοδομικά λείψανα της ΥΕ ΙΙΙΑ1, πάχ. 0,50 μ. περίπου, διαπιστώθηκαν ισχυρά ίχνη καύσης. Σ' αυτό το στρώμα δεν βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα παρά μόνον όστρακα και θραύσματα πίθου. Τα οικοδομικά λείψανα της ΥΕ ΙΙΙΑ εδράζονται σ' ένα σκληρό στρώμα με λίγα

5. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 173 κ.ε.· 41 (1986): Χρονικά, σ. 68 κ.ε.· 42 (1987): Χρονικά, σ. 234· 43 (1988): Χρονικά, σ. 223 κ.ε.· 44 (1989): Χρονικά, σ. 171-172· 45 (1990): Χρονικά, σ. 177-178.

6. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 178.

όστρακα μεσοελλαδικά. Βαθύτερα από το σημείο έδρασης αυτών των τοίχων αποκαλύφθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες δύο κιβωτιόσχημων τάφων οι οποίοι χρονολογούνται στο τέλος της ΜΕ περιόδου.

Στον ένα από τους τάφους είχαν ταφεί περισσότεροι νεκροί σε διαδοχικές εποχές. Τα οστά των παλαιοτέρων ενταφιασμών βρέθηκαν παραμερισμένα στις γωνίες του τάφου. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τελευταίοι νεκροί (τέσσερις) οι οποίοι είχαν ταφεί συνεσταλμένοι με την κεφαλή προς Δ. και η ανθρωπολογική εξέταση των σκελετών απέδειξε ότι επρόκειτο για έναν άνδρα και μία γυναίκα (ζευγάρι;) και δύο παιδιά. Και οι τέσσερις νεκροί φαίνεται ότι είχαν ταφεί συγχρόνως, και συνοδεύονταν από ισάριθμα αγγεία (Πίν. 83 γ) τοποθετημένα γύρω από το άνω μέρος του κορμού τους. Το δάπεδο του τάφου ήταν στρωμένο με πλακαρές πέτρες.

Στο δεύτερο τάφο, ο οποίος είναι πολύ μικρότερος, είχε ταφεί μόνον ένα μικρό παιδί ηλικίας 3-4 ετών με την κεφαλή επίσης δυτικά, του οποίου τα μόνα κτερίσματα ήταν τμήμα λεπίδας από οψιανό και μερικά όστρεα. Και αυτού του τάφου το δάπεδο ήταν στρωμένο με πέτρες.

Η μορφή των τάφων και τα έθιμα ταφής είναι παρόμοια με εκείνα των ΜΕ τάφων, που είχαν βρεθεί κατά το παρελθόν[7].

Το δεύτερο σημείο, όπου συγκεντρώθηκε μέρος της έρευνας, ήταν στο χώρο δυτικά της αποθήκης με τους πίθους[8]. Συγκεκριμένα, πάνω στο δυτικό πλίνθινο τοίχο της αποθήκης και κατά μήκος αυτού, ο χώρος καταλαμβανόταν από λείψανα ενός μακρού τοίχου της ρωμαϊκής εποχής και άλλων εγκάρσιων μικρότερων. Επειδή η σε βάθος διερεύνηση του χώρου δυτικά αυτού ήταν προβληματική, η ανασκαφή είχε σταματήσει σε υψηλά στρώματα, η ύπαρξη των οποίων εμπόδιζε την αποσαφήνιση των οικοδομικών φάσεων. Οι τοίχοι αυτοί —οι ρωμαϊκοί— λόγω σαθρότητας τμηματικά διαλύονταν. Έτσι, λόγω της αδυναμίας διατήρησής τους και μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας, αφού για πολλοστή φορά φωτογραφήθηκαν και αποτυπώθηκαν, ακολούθησε η διάλυσή τους και η περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση του χώρου. Απομακρύνθηκαν στρωματογραφικά επιχώσεις πάχ. 1,50 μ. και επιβεβαιώθηκαν και εδώ όσες φάσεις είχαν διαπιστωθεί κατά το παρελθόν[9], μέχρι του βάθους που έφθασε η έρευνα κατά το 1991, περίπου 2 μ. κάτω από τη σύγχρονη επιφάνεια της γύρω από το χώρο της ανασκαφής άσκαφτης έκτασης.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συνίστανται σε μεγάλο αριθμό οστράκων, μεταξύ των οποίων και όστρακα εικονιστικών κρατήρων, που είτε συμπληρώνουν τις μοναδικές μέχρι σήμερα παραστάσεις ναυμαχιών σε κρατήρες της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ[10], είτε προέρχονται από άλλους κρατήρες με συναφή εικονογράφηση (Πίν. 83 δ).

Εκτός των οστράκων, από την διάλυση των ρωμαϊκών τοίχων και την ανασκαφή των συναφών στρωμάτων προήλθαν αρτόσχημες και πυραμιδόσχημες πήλινες αγνύθες, μερικές των οποίων έχουν σφραγίσματα. Από τις επιχώσεις της εποχής του Χαλκού προήλθαν πήλινα άψητα πηνία, πήλινα και λίθινα σφονδύλια, λεπίδες οψιανού, τριπτήρες λίθινοι, τεμάχια οστέινων περονών, τεμάχια ειδωλίων ζώων και γυναικείων μορφών τύπου Ψ, χάλκινος πέλεκυς, τρία χάλκινα βέλη, χάλκινη περόνη και χάλκινη σμίλη.

Κυρτώνη (πρώην Κολάκα)

Στην περιοχή των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων που έχουν εντοπιστεί από λαθρανασκαφές και έχουν ανασκαφεί κατά καιρούς στη θέση Αη-Γιάννης της κοινότητας Κυρτώνης (πρώην Κολάκας)[11], νέα λαθρανασκαφή οδήγησε σε μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα η οποία αποκάλυψε ελλειψοειδές όρυγμα στο βράχο με μικρό δρόμο (;). Προφανώς οι αρχαιοκάπηλοι πίστεψαν ότι πρόκειται για μυκηναϊκό τάφο, δεν είναι βέβαιο όμως αν το εύρημα μπορεί να χαρακτηριστεί ως τάφος[12]. Παρόμοιο όρυγμα στην ίδια περιοχή είχε βρεθεί και κατά το παρελθόν[13]. Από τα χώματα μέσα σ' αυτό προήλθαν λίγα άβαφα όστρακα μη επιδεχόμενα ακριβούς χρονολόγησης.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Συνεχίστηκε και κατά το 1991 η διαδικασία κήρυξης αρχαιολογικών χώρων, είτε γνωστών από παλαιά είτε

7. Ph. Dakoronia, Mittelhelladische Gräber in Öst-Lokris, AM 102 (1987), σ. 55-64.

8. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 171.

9. Ό.π., υποσημ. 5.

10. Ph. Dakoronia, War-Ships on LH III C sherds from Kynos Livanaton, Tropis II (1987), σ. 117 κ.ε.

11. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 226· 44 (1989): Χρονικά, σ. 172· 45 (1990): Χρονικά, σ. 176-177.

12. Ίσως πρόκειται για τάφο του τύπου (β) της Ελατείας, βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 229-232, ειδικότερα σ. 229.

13. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 172.

εντοπισθέντων κατά το έτος αυτό. Προτάθηκαν και κηρύχθηκαν μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδος οι παρακάτω χώροι, αφού τεκμηριώθηκαν οι σχετικοί φάκελλοι με φωτογραφίες, ακριβή τοπογραφικά σχέδια και βιβλιογραφία.

1. Προϊστορική «Μαγούλα» στη θέση Λίμνη της κτηματικής περιφέρειας κοινότητας Παναγιάς Δομοκού, όπου εντοπίζεται νεολιθικός οικισμός (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ14/583/46/25.1.91, ΦΕΚ 62/Β/14.2.91).

2. Το ύψωμα Μελιδόνι στο 156ο χλμ. της Νέας Εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας, όπου σώζονται λείψανα οχύρωσης αρχαίας πόλης ταυτιζόμενης με τη Λοκρική πόλη Αλόπη (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/39454/2067/13.9.91).

3. Ο αρχαιολογικός χώρος του Ιερού της Ελαφηβόλου Αρτέμιδος και του Απόλλωνος της Υαμπόλεως, που βρίσκεται στην περιφέρεια της κοινότητας Καλαποδίου (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/39453/2068/13.9.91, ΦΕΚ 801/Β/30.9.91).

ΕΛΛΗΝΟΑΥΣΤΡΙΑΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΛΑΤΕΙΑΣ

Κατά το έτος 1990 ολοκληρώθηκε η έρευνα της έκτασης που είχε από την αρχή επιλεγεί για ανασκαφική διερεύνηση, σύμφωνα με το τριετές πρόγραμμα ανασκαφής που είχε συμφωνηθεί εξ αρχής.

Κατά το 1991 συνεχίστηκε η απομάκρυνση όλων των επιφανειακών χωμάτων και ο καθαρισμός του χώρου της ανασκαφής μέχρι το στέρεο πέτρωμα, εργασίες που ήδη είχαν αρχίσει κατά το παρελθόν έτος. Παρακολουθώντας έτσι την επιφάνεια του στέρεου ασβεστολιθικού πετρώματος της περιοχής, μέσα στο οποίο ήταν λαξευμένοι οι τάφοι, εντοπίσθηκαν μετά την αφαίρεση των επιχώσεων και νέοι τάφοι. Συνολικά βρέθηκαν και ερευνήθηκαν δέκα έξι τάφοι. Από αυτούς επτά (LXXVI, LXXX, LXXXI, LXXXII, LXXXIII, LXXXIV, LXXXV) ήταν ορθογώνιοι λάκκοι μέσα στους οποίους είχαν ενταφιαστεί νεκροί εκτάδην, με λίγα ή καθόλου κτερίσματα, και είχαν καλυφθεί με πήλινες πλάκες ή κεραμίδες που πατούσαν σε λαξευμένο αναβαθμό κατά την περίμετρο του λάκκου. Οι τάφοι αυτοί βρέθηκαν συγκεντρωμένοι στο βορειοανατολικό τμήμα του ανασκαπτόμενου χώρου και χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή.

Στο βράχο επίσης, κατά τον καθαρισμό, βρέθηκαν τέσσερις εκβαθύνσεις, σχήματος ελλειψοειδούς, που εικάζεται ότι αποτελούν κατάλοιπα θαλάμων ισάριθμων θαλαμωτών τάφων (LXXIV, LXXIX, LXXXVI, LXXXIX), όπως βεβαιώνουν και μερικά ευρήματα, όπως λίθινη χάνδρα, ελλιπής μελαμβαφής αμφορίσκος και χαρακτηριστικά όστρακα που είχαν παραμείνει σε έναν από αυτούς (LXXIX).

Στο νότιο όριο της ανασκαφής, όπου ο βράχος έχει απότομη κλίση ως συνέπεια αρχαίων λατομεύσεων δυτικά του τάφου LI[14] βρέθηκαν δύο ανοίγματα τα οποία στην αρχή πιστεύτηκε ότι ήταν είσοδοι αντίστοιχων θαλαμωτών τάφων. Η ανασκαφή όμως έδειξε ότι επρόκειτο για έναν ορθογώνιο θάλαμο, με μικρό ακανόνιστο προθάλαμο προς τον οποίο οδηγούσε ακανόνιστος, μικρού μήκους δρόμος και είσοδος. Στενή σήραγγα από το φρύδι του βράχου, ανατολικά της πραγματικής εισόδου, κατέληγε στον προθάλαμο του τάφου και δεν ήταν είσοδος άλλου.

Η παρερμηνεία του ανοίγματος της σήραγγας ήταν δικαιολογημένη, διότι στην άκρη της έκλεινε με ξερολιθιά, όπως οι είσοδοι των κλασικών θαλαμωτών τάφων, και γι' αυτό της δόθηκε η αρίθμηση συνεχής με εκείνη των τάφων (LXXVIII).

Η σήραγγα αυτή με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. προχωρούσε προς Β. και πέραν του προθαλάμου, αλλά δεν κατέστη δυνατόν να παρακολουθηθεί περαιτέρω λόγω στενότητας χώρου, έλλειψης φωτισμού και επαρκούς αερισμού.

Μπροστά από την είσοδο του τάφου LXXVII, με λάξευμα στο βράχο δημιουργείται ένα είδος μικρού προαυλίου του οποίου η περίμετρος οριοθετείται από τοιχάριο ευτελές, από αργολιθοδομή (Σχέδ. 4). Παρόμοιο προαύλιο είχε διαπιστωθεί στο παρελθόν μπροστά από τον ελληνιστικό-ρωμαϊκό τάφο με τα αρκοσόλια (LI)[15].

Μέσα στο θάλαμο, δεξιά της εισόδου βρέθηκε σκελετός στη θέση του, με το κρανίο προς ΒΑ. Ο νεκρός είχε ταφεί σε πλάγια συνεσταλμένη στάση. Από τις επιχώσεις του τάφου περισυλλέχθηκαν όστρακα, θραύσματα κεραμίδων, αρτόσχημες αγνύθες, σιδερένια καρφιά, θραύσματα γυάλινων αγγείων, χάλκινα νομίσματα και δύο λυχνάρια. Η χρονολόγηση των κινητών ευρημάτων βεβαιώνει ότι η χρήση του τάφου ανάγεται στην περίοδο μεταξύ 1ου αι. π.Χ. και 1ου αι. μ.Χ.

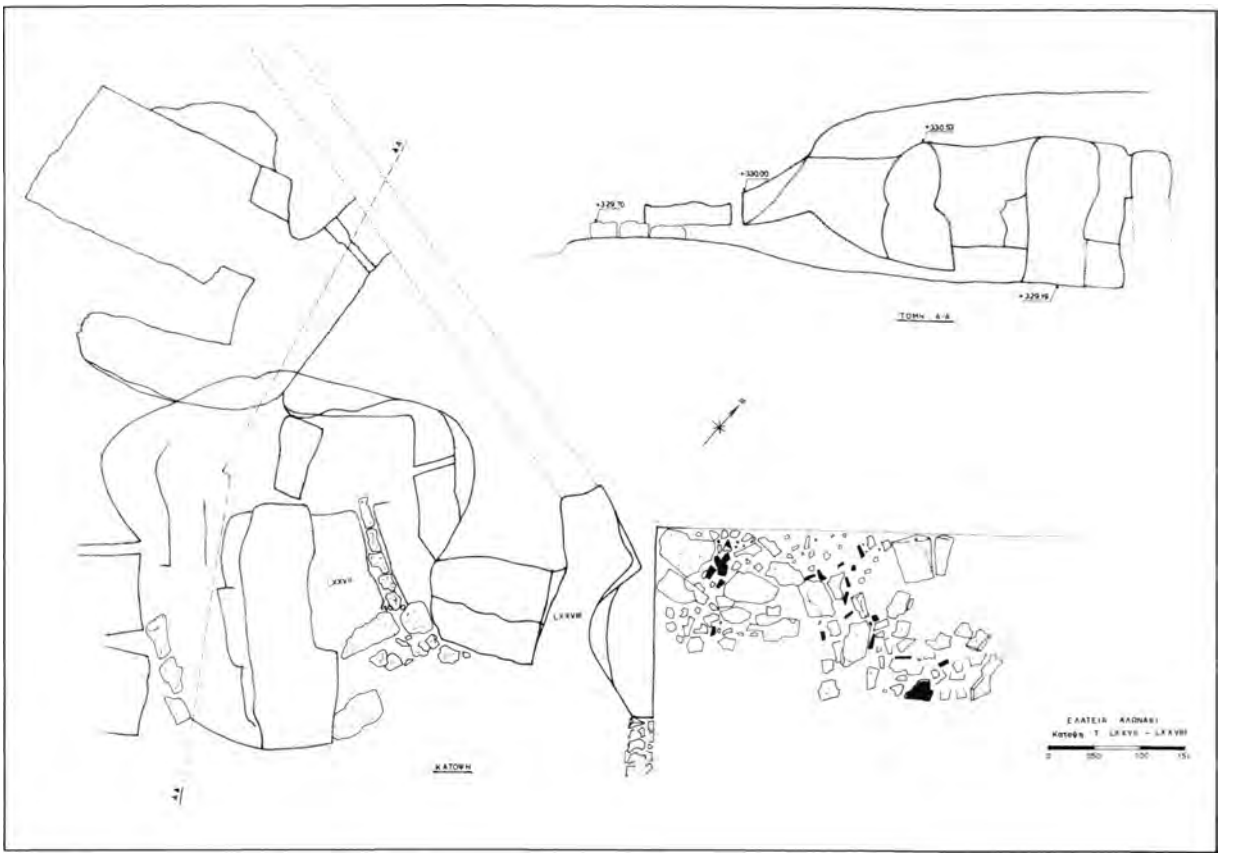
Περαιτέρω εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τρεις ακόμη θαλαμωτοί μυκηναϊκοί τάφοι του συνήθους τύπου (LXXXVII, LXXV, XC). Από αυτούς οι δύο βρέθηκαν ολόκληροι, ενώ του τρίτου (XC) βρέθηκε μόνον ο δρόμος του και η είσοδος.

Του τελευταίου αυτού τάφου ο θάλαμος συνέπιπτε με το ανώτερο τμήμα του θαλάμου του μνημειώδους τάφου VI[16], σημαντικό χρονολογικό στοιχείο, διότι φαίνεται ότι ο τάφος ανοίχτηκε μετά την εγκατάλειψη και

14. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 183-184.

15. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 175-177, ειδικότερα σ. 175.

16. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 67.

Σχέδ. 4. Ελάτεια-Αλωνάκι. Κάτοψη των τάφων LXXVII-LXXVIII και τομή Α-Α.

κατάρρευση της οροφής του VI. Όταν είχε ανασκαφεί ο τάφος VI, στο ανώτερο σημείο του θαλάμου είχαν βρεθεί πολλά ευρήματα, κυρίως χάλκινα, τα οποία είχαν αποδοθεί στη νεότερη χρήση του τάφου. Μετά τον καθαρισμό όμως του περιβάλλοντα βράχου αποκαλύφθηκε ο δρόμος και η είσοδος με την ξερολιθιά του μεταγενέστερου τάφου XC. Στο ανατολικό τοίχωμα του δρόμου βρέθηκε κόγχη με οστά ταφής συνοδευόμενης από μία χάνδρα από καρνεόλη, ένα περιδέραιο από σφαιρικές χάνδρες από στεατίτη και περίαπτο από στεατίτη παπυρόσχημο.

Συμπληρωματική διερεύνηση διενεργήθηκε και σε δύο από τους θαλαμωτούς τάφους που είχαν εντοπιστεί και μερικώς ανασκαφεί στο παρελθόν.

Το 1986 είχε βεβαιωθεί η ύπαρξη θαλαμωτού τάφου (XI) και είχε ερευνηθεί ο δρόμος και η είσοδος[17]. Ο θάλαμος του όμως είχε καταπέσει και στο χώρο πάνω και γύρω από αυτόν είχαν βρεθεί λείψανα κεραμικού εργαστηρίου των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Το γεγονός αυτό είχε εμποδίσει την περαιτέρω έρευνα του θαλάμου.

Όμως η φθορά των οικοδομικών λειψάνων ήταν τέτοια, ώστε στο πλαίσιο του καθαρισμού του χώρου αφαιρέθηκε το δάπεδο κτίσματος το οποίο και συνέπιπτε με το θάλαμο, διότι είχε καταστραφεί, και ακολούθησε η έρευνα του θαλάμου. Ο θάλαμος είναι τραπεζιόσχημος. Κάτω από το δάπεδο του κτιρίου βρέθηκε μπάζωμα και πουριά από την πεσμένη οροφή του μυκηναϊκού τάφου.

Στο δάπεδο του μυκηναϊκού τάφου XI βρέθηκαν ταφές και τα κτερίσματά τους. Από το εργαστήριο που είχε κτιστεί πάνω από την πεσμένη οροφή αυτού του τάφου, αγωγός λαξευμένος στο βράχο με κατεύθυνση προς Ν. κατέληγε σε πήλινη λεκάνη η οποία είχε τοποθετηθεί πάνω από την πεσμένη οροφή και τις επιχώσεις ενός άλλου μυκηναϊκού θαλαμωτού τάφου (LXIII). Επειδή αρχικά υπήρξε η σκέψη διατήρησης του συνόλου του ελληνιστικού εργαστηρίου, η λεκάνη παρέμεινε στη θέση της και καλύφθηκε με πρόχειρο στέγαστρο. Κατά το 1991 όμως αφαιρέθηκε —ήταν εξ

17. Ό.π.

αρχής άλλωστε σπασμένη — και τα κομμάτια της μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο για συντήρηση και συγκόλληση και έτσι διερευνήθηκε και το υπόλοιπο δυτικό τμήμα του θαλάμου του τάφου που είχε παραμείνει άσκαφτο.

Εκτός των ευρημάτων που περιγράφηκαν, περισυλλέχθηκαν και τα εξής κατά τάφο:

Τάφος XI. Μόνωτη χειροποίητη πρόχους, τρεις ολόβαφοι αμφορείς από τους οποίους οι δύο με οριζόντιες λαβές και ο ένας με κάθετες, μελαμβαφής προχοΐσκη, ζεύγος χαλκών περονών, χάλκινη τοξωτή πόρπη, τρεις χάλκινοι κρίκοι, δύο χάλκινα δακτυλίδια με ελλειψοειδή σφενδόνη, χάλκινος σφηκωτήρας, χάλκινο έλασμα, κωνικό κουμπί από στεατίτη, χάνδρα από ήλεκτρο και χάνδρα από υαλόμαζα.

Τάφος LXXVI. Πρόχους ρωμαϊκή με ερυθρόφαιο γάνωμα.

Τάφος LXXXIII. Πρόχους, τριφυλλόσχημη οινοχόη, λυχνάρια και χάλκινο νόμισμα.

Τάφος LXXXIV. Από όστρακα προήλθαν δύο άβαφοι αμφορείς οικιακής χρήσης.

Τάφος LXXXVII. Αμφορέας με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στον ώμο, προχοΐσκη, δύο ζεύγη χαλκών περονών και χάλκινη πόρπη, τρεις χάλκινοι κρίκοι και κωνικό «κουμπί» από στεατίτη.

Τάφος LXIII. Ζεύγος χαλκών περονών, πήλινο κωνικό σφονδύλι και κωνικό «κουμπί» από στεατίτη.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - SIGRID DEGER-JALKOTZY

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΛΕΣ ΛΟΚΡΙΔΟΣ

Η δεύτερη περίοδος ανασκαφών το 1991 (20/5-29/6) απέδωσε εντυπωσιακά αποτελέσματα. Νεολιθικά επίπεδα στις τομές Α4 και Η1 δείχνουν ότι ο νεολιθικός οικισμός εκτεινόταν τουλάχιστον 60 μ. ΒΔ.-ΝΑ. (από την Περιοχή F ως την Περιοχή Η) και 40 μ. τουλάχιστον ΒΑ.-ΝΔ. (από την Περιοχή Α ως την Περιοχή F). Στην περιοχή του ναού (F) αποκαλύφθηκαν πρώιμα νεολιθικά επίπεδα στον πυθμένα της τομής F3 (μιας τομής που είχε μερικώς ανασκαφεί από τους προηγούμενους ανασκαφείς) και συνεχίσθηκε με την ύστερη νεολιθική ακολουθία στις γειτονικές τομές F2-F4. Μολονότι η κεραμική δεν έχει ακόμη μελετηθεί, τα κατώτερα επίπεδα αυτής της ακολουθίας χρονολογούνται κατά πάσα πιθανότητα στη μέση Νεολιθική.

Στην τομή F5, στα βόρεια της F2 και ακριβώς μεταξύ των θεμελίων του αρχαϊκού ναού και του αρχαϊκού βωμού αποκαλύφθηκε μια περίεργη διάσπαρτη ποσότητα μικρών λίθων. Οι λίθοι βρίσκονται σε μια ζώνη που εκτείνεται από Α. προς Δ., πλ. 3 μ. περίπου και υψηλότερης προς το κέντρο. Η σχετική κεραμική είναι νεολιθική, αλλά δεν είναι ακόμη βέβαιο αν οι λίθοι ανήκουν σε κάποια προμελετημένη κατασκευή (ίσως τη βάση ενός οριακού τοίχου;) ή είναι απλά το αποτέλεσμα της μετα-νεολιθικής διάβρωσης.

Όπως και κατά το προηγούμενο έτος, δεν υπήρξαν νεολιθικά ευρήματα που να χρονολογούνται μετά από την ΥΝ1 και δεν υπάρχουν ίχνη κατοίκησης στη θέση μεταξύ της ΥΝ1 και των αρχαϊκών χρόνων.

Τα αρχαϊκά ευρήματα του 1991 παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι τομές στην Περιοχή Α, στα βόρεια της περιοχής του ναού, κάτω από ρωμαϊκά και ελληνιστικά στρώματα αποκάλυψαν αρχαϊκές οικίες. Στην τομή Α3, διαστ. 4Χ4 μ., εμφανίστηκε ένας λίθινος τοιχοβάτης με μια σειρά δόμων από λιθόπλινθους κατά χώραν. Προς τα ΝΔ., μεταξύ αυτού του τοίχου και της πιθανής γραμμής του δρόμου που χωρίζει την περιοχή κατοίκησης από την περιοχή του ναού, δηλαδή έξω από την οικία, εντοπίστηκαν τέσσερις κυκλικές κατασκευές εν είδει εξέδρας. Η χρήση των κατασκευών δεν έχει ακόμη διευκρινισθεί. Πιθανόν να πρόκειται για σιταποθήκες γιατί παρουσιάζουν ομοιότητες με παρόμοιες κατασκευές που εντοπίστηκαν σε γεωμετρικά στρώματα στο Λευκαντί. Η τομή Α4 αποκάλυψε άλλη μια αρχαϊκή οικία, πιθανώς σε σχέδιο μεγάρου, και ένα συνεχόμενο κτίριο.

Όλες οι αρχαϊκές κατασκευές στην Περιοχή Α είναι όμοια ευθυγραμμισμένες και αυτή η ευθυγράμμιση συμφωνεί γενικά με εκείνη των οχυρωματικών τοίχων και του κεντρικού βορειοδυτικού-νοτιοανατολικού δρόμου. Από την άλλη μεριά, ο αρχαϊκός ναός στην Περιοχή F, έχει κατεύθυνση σχεδόν ακριβώς Α.-Δ. και έτσι βρίσκεται σε μια λίγο διαφορετική ευθυγράμμιση, μολονότι ο βωμός προς Α. του ευθυγραμμίζεται με τις υπόλοιπες αρχαϊκές κατασκευές. Τα μέχρι τώρα στοιχεία δείχνουν ότι υπήρχε μια αξιόλογη κοινότητα στη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου μέσα στην ακρόπολη των Αλών. Πόσο πυκνά ήταν κτισμένα τα οικήματα μέσα στην ακρόπολη, κατά πόσο είχε οικοδομηθεί βάσει αυστηρά τετραγωνισμένου σχεδίου και αν περιείχε άλλα δημόσια κτίρια εκτός από το ναό, είναι μερικά από τα προβλήματα που θα εξετασθούν το 1992.

Η τομή F6 στην περιοχή του ναού αποκάλυψε τμήμα ενός κιονόκρανου από τον αρχαϊκό ναό, χάλκινα αρχαϊκά κοσμήματα και αγγεία μέσα σε μπάζα που οι προηγούμενοι ανασκαφείς απέδωσαν στην «Πρώτη Περιοχή του Ναού».

Στις Περιοχές C και Η, εκατέρωθεν του κεντρικού

βορειοδυτικού-νοτιοανατολικού δρόμου, κοντά στο κέντρο της ακρόπολης συνεχίστηκε η διερεύνηση των οικιών της ρωμαϊκής περιόδου. Στη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, υπήρχε προφανώς ένας κάθετος δρόμος σε ορθή γωνία προς τον κεντρικό δρόμο, αλλά η χρήση του είχε εγκαταλειφθεί πριν από το τέλος του οικισμού. Τα νεότερα λείψανα της πόλης χρονολογούνται στον 6ο αι. μ.Χ. Ερευνήθηκαν, επίσης, κατάλοιπα της ελληνιστικής περιόδου κάτω από τις ρωμαϊκές οικίες. Στην Περιοχή Η εντοπίστηκε μια πτώση κεράμων οροφής που πιθανόν να συνδέεται με την καταστροφή των Αλών από τον Σύλλα και που, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, συνέβη το 85 π.Χ.

Επίσης, με τη συνεργασία της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, συγκροτήθηκε μια ερευνητική ομάδα με την επίβλεψη του Δημήτρη Χανιώτη προκειμένου να αναζητηθούν αρχαιότητες κατά μήκος της ακτής και στα αβαθή νερά κοντά στην ακρόπολη των Αλών.

JOHN COLEMAN

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Δελφοί

Η Ι΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κατά το 1991 ασχολήθηκε, εκτός από τις τρέχουσες υπηρεσιακές εργασίες, κυρίως με την προετοιμασία της εκατονταετηρίδας των γαλλικών ανασκαφών στους Δελφούς. Οι έλληνες και οι γάλλοι αρχαιολόγοι ανέλαβαν τη συγγραφή τιμητικού τόμου για τις ανασκαφές των Δελφών.

Ο υπογράφων ασχολήθηκε προσωπικά και σε καθημερινή βάση με τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου, τακτοποίηση των αρχιτεκτονικών μελών, επιχωματώσεις του διαβρωμένου εδάφους, συντήρηση και ευπρεπισμό του κτιρίου του Μουσείου και, μετά από έγκριση του Κ.Α.Σ., διάλυση των μνημείων της περιοχής των Ροδίων για τη διενέργεια ανασκαφών από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και μεταφορά του αρχαιολογικού υλικού. Την ίδια χρονιά συνεχίστηκε το έργο της πυρασφάλειας με τη διάνοιξη και νέων χαντακιών για την τοποθέτηση των σωλήνων. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν τα παρακάτω έργα: Μπάζωμα χώρου μεταξύ Θησαυρού Θηβαίων και Θησαυρού Βοιωτών. Διαμόρφωση ρωμαϊκών οικιών στη θέση Σταθμός. Εργασίες στερέωσης Φαιδριάδων. Αποτύπωση Σταδίου και τοπογράφηση χώρου Δελφών. Άνοιγμα δικτύου πυρασφάλειας, έρευνα αποκαλυφθέντων αγωγών και πήλινων τάφων. Διαμόρφωση στο χώρο της ταράτσας της Στοάς των Αιτωλών. Αποκατάσταση και συγκόλληση βράχων στη μονή Οσίου Λουκά, στην πόλη των Δελφών, όπου αρκοσόλια. Διαμόρφωση δρόμου νότια του Θησαυρού των Αθηναίων. Αποκάλυψη-έρευνα-αποτύπωση τοίχου στη θέση Σταθμός. Εργασίες στο αρχαίο Γυμνάσιο. Τακτοποίηση ρωμαϊκών οικιών δυτικά του ναού. Στρώσιμο πλατείας μπροστά στα μαγαζιά της ρωμαϊκής αγοράς με άμμο.

† ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΕΝΤΑΖΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παραλία Τολοφώνας

Στο λόφο Πίθα, όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα σημαντικού αρχαίου οικισμού[1], έγινε συστηματική επιφανειακή έρευνα, κατά την οποία εξακριβώθηκε η πορεία της οχύρωσης του των κλασικών χρόνων. Ορατά λείψανά της εντοπίστηκαν σε όλες τις πλευρές του λόφου, συμπεριλαμβανομένης και αυτής που υπέρκειται του αυχένα, απ' όπου διέρχεται η Εθνική οδός Ιτέας - Ναυπάκτου.

Με την αποτύπωση όλων των ορατών αρχαίων λειψάνων του λόφου και της πορείας της οχύρωσής του από το συνεργείο του ΤΑΠΑ, συμπληρώθηκε το σχέδιο του Lerat (Σχέδ. 1). Σύντομη σωστική ανασκαφή που έγινε στο οικόπεδο Θ. Παπαδόπουλου, στο βορειοδυτικό τμήμα του λόφου, έφερε στο φως σε πολύ μικρό βάθος κάτω από τη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους, λείψανα οικίας ελληνιστικής εποχής με αποθηκευτικούς χώρους για αγροτικά προϊόντα. Με την ευκαιρία αυτή καθαρίστηκαν και φωτογραφήθηκαν ορατά λείψανα αρχαίων κτισμάτων που διατηρούνται σε διάφορα σημεία του λόφου.

Στο οικόπεδο Κατσικαπή είναι ορατό τμήμα τειχίσματος από μεγάλους εργασμένους λιθόπλινθους με κατεύθυνση κάθετη προς την πορεία του κυρίως τείχους. Με την ευκαιρία σωστικής ανασκαφής καθαρίστηκε, σχεδιάστηκε ο σωζόμενος δόμος του τειχίσματος και ανοίχθηκε μια εγκάρσια τομή, από την οποία περισυλλέχθηκαν ελληνιστικά όστρακα. Στο παρακείμενο προς τα δυτικά αγρόκτημα εντοπίσθηκε η θεμελίωση μεγάλου ορθογώνιου, προφανώς δημοσίου, κτιρίου.

Ρ. ΚΟΛΩΝΙΑ - Δ. ΣΚΟΡΔΑ

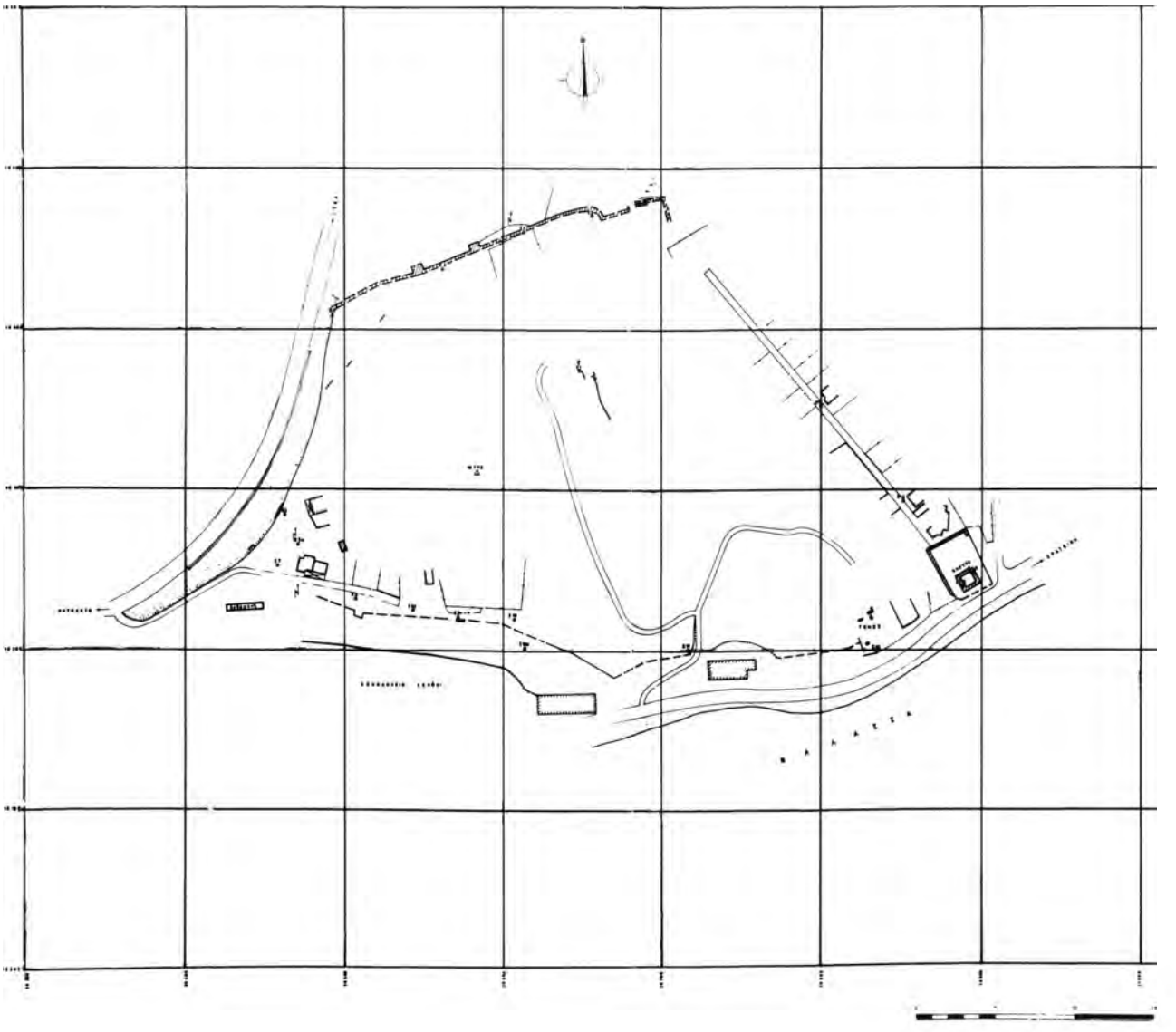
Γαλαξείδι

Οικόπεδο Γ. Κουτσογιωργάκη (Ο.Τ. 82)

Σύντομη σωστική ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως, κάτω από παχύ στρώμα νεότερων μπάζων, τμήμα του βόρειου βραχίονα της αρχαίας οχύρωσης του Γαλαξειδιού, που χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.[2]. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Κουτσογιωργάκη έχει μήκος 5 και πλάτος 3 μ. Και οι

1. Βλ. L. Lerat, Les Locriens de l'Ouest, I, σ. 110.

2. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 147.

Σχέδ. 1. Παραλία Τολοφώνας. Οικόπεδο Θ. Παπαδόπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

δύο παρειές του διατηρούνται σε ύψος δύο δόμων, η επίχωσή του όμως είχε διαταραχτεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις: ένας παιδικός ακτέριστος κεραμοσκεπής τάφος είχε κατασκευαστεί σε επαφή και κάτω από τη θεμελίωση της εξωτερικής παρειάς του τείχους.

Οικόπεδο Θεοφάνη Μαστροπαναγιώτη (Ο.Τ. 256)

Βρίσκεται σε απόσταση 10 μ. βορειοδυτικά της ανασκαφής του Ιωάννη Θρεψιάδη που έφερε στο φως τμήμα νεκροταφείου των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[3]. Κατά την ενιαία εκσκαφή του οικοπέδου για την ανέγερση οικοδομής, αποκαλύφθηκαν σε διαφορετικό βάθος έξι κεραμοσκεπείς τάφοι (αριθ. 1-6), από τους οποίους οι δύο (αριθ. 5 και 6) ήταν ακτέριστοι. Η διατήρηση όλων ανεξαιρέτως ήταν κακή, όπως και η κατάσταση των σκελετών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε ο τάφος 4, που είχε προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. και ορθογώνια κάτοψη. Τα τοιχώματά του αποτελούσαν πήλινες παραλληλεπίπεδες πλάκες πάχ. 0,05 μ., κάθετα τοποθετημένες στο έδαφος. Το δάπεδο του από επίσης πήλινες πλάκες, βρέθηκε κατεστραμμένο. Ο τάφος 4 είχε εσωτερικές διαστάσεις:

3. ΑΕ 1972, σ. 185 κ.ε.

μήκος 1,72, πλάτος 0,62, βάθος 0,55 μ. Περιείχε μία κατά χώραν ταφή και έναν εγχυτρισμό. Ο νεκρός είχε ταφεί με το κρανίο στο ανατολικό άκρο του τάφου και ήταν κτερισμένος με 13 πήλινα αγγεία ελληνιστικής εποχής. Από το χώρο του κρανίου περισυλλέχθηκαν πέντε χάλκινα νομίσματα ελληνιστικής εποχής, ενώ η έρευνα του εγχυτρισμού απέδωσε τρία χάλκινα νομίσματα, επίσης ελληνιστικής εποχής.

Άμφισσα

Σε εκσκαφή για την κατασκευή δικτύου αποχέτευσης στην οδό Γιδογιάννου, στο νότιο τμήμα της πόλης, αποκαλύφθηκε μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. και εσωτερικές διαστάσεις: μήκος 2, πλάτος 0,85 και βάθος 0,75 μ. Τόσο η κάλυψή του, όσο και τα κάθετα τοιχώματά του αποτελούνταν από ασβεστολιθικές πλακοειδείς πέτρες, αδρά δουλεμένες, μέσου πάχους 0,20 μ. Σε βάθος 0,60 μ. βρέθηκε ο σκελετός μιας κατά χώραν γυναικείας, όπως αποδείχθηκε από τα ευρήματα, ταφής σε στάση εκτάδην με το κρανίο στο δυτικό τμήμα του τάφου. Στο χώρο μεταξύ του κρανίου και της νοτιοδυτικής γωνίας του τάφου υπήρχε σωρός από οστά, πιθανότατα από την ανακομιδή παλαιότερης ταφής, πάνω στα οποία είχε τοποθετηθεί μια πήλινη υδρία με πώμα. Η κατά χώραν ταφή ήταν πλούσια κτερισμένη με πήλινα αγγεία, ένα γυάλινο ληκύθιο, μια μολυβένια πυξίδα και χάλκινες περόνες.

Περιοχή Αράχοβας

Σε αυτοψίες της Εφορείας εντοπίστηκαν στα νοτιοδυτικά της Αράχοβας και συγκεκριμένα στη θέση Αγία Άννα οι εξής αρχαιότητες:

Στο κτήμα Φιλοθέας Παπαδήμου, τμήμα τοίχου, χτισμένο από δουλεμένους λιθόπλινθους. Διατηρείται σε ύψος τριών δόμων, συνολ. ύψ. 1,30 και πάχ. 0,90 μ. Από τον ίδιο χώρο ο Γ. Σύρος, κάτοικος Αράχοβας, παρέδωσε τρία νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων.

Στο κτήμα Ιωάννη Τσούλκα, τμήμα τοίχου, μήκ. 5 μ. περίπου, χτισμένου επίσης από δουλεμένους λιθόπλινθους. Αποτελεί προφανώς το δυτικό τοίχο ενός οικοδομήματος, γιατί στη γύρω περιοχή υπάρχουν διάσπαρτα θραύσματα κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου με επίχρισμα, καθώς και όστρακα από άβαφα αγγεία με λεπτά τοιχώματα.

Δ. ΣΚΟΡΔΑ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΕΛΦΟΙ

Ρωμαϊκή Αγορά και Νότιες Θέρμες

Στη ρωμαϊκή Αγορά συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες της περιόδου 1990 με την περαιτέρω διερεύνηση στοιχείων που είχαν έρθει στο φως κατά τη διάρκεια προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων[1]. Η κατάσταση, όπως παρουσιάζεται σήμερα, είναι η ακόλουθη:

Ο «λοξός τοίχος», κατεστραμμένος στο εσωτερικό της βορειοανατολικής γωνίας της Αγοράς, αναγνωρίστηκε στο εσωτερικό του πρώτου ανατολικού καταστήματος όπου φαίνεται να γυρίζει προς ΒΑ. Προς την αντίθετη κατεύθυνση εκτείνεται προς Α., πέρα από την Αγορά. Μια δοκιμαστική τομή που έγινε στο σημείο όπου συναντάται με τον τοίχο που κλείνει τώρα την Αγορά προς Α., επέτρεψε την αναγνώριση του επιπέδου υποθεμελίωσης του «λοξού τοίχου», το οποίο φαίνεται να αντιστοιχεί με το δάπεδο από ασβέστη που αποκαλύφθηκε πέρυσι προς Α. του ανατολικού στυλοβάτη της Αγοράς. Αυτή η δοκιμαστική τομή βοήθησε να κατανοηθεί ο ιδιόμορφος χαρακτήρας του ανατολικού τοίχου της Αγοράς, του οποίου το πλάτος αυξάνει από Ν. προς Β.: η ανατολική όψη αυτού του τοίχου αποτελείται στην πραγματικότητα από μια στροφή του «λοξού τοίχου» κατά 90°, ενώ η δυτική όψη είναι ένα πρόσθετο μέτωπο που χρονολογείται στην τελευταία σπουδαία φάση της Αγοράς (πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας) με σκοπό να ακολουθήσει το νέο προσανατολισμό της Αγοράς.

Συνεχίστηκε η διερεύνηση του μεγάλου επιχώματος του τέλους του 6ου αι. π.Χ. που αποκαλύφθηκε πέρυσι μέσα στο φραγμένο κατάστημα, το οποίο γειτνιάζει με την ανατολική κόγχη της Αγοράς. Απέδωσε άφθονη κεραμική και αρκετά νομίσματα, θραύσματα χονδρόκοκκου μαρμάρου ενός γυναικείου αγάλματος(;) αδρά κατεργασμένου, που ανήκει σε ύστερη περίοδο. Βρέθηκαν σε σημαντικό αριθμό ψηφίδες ψηφιδωτού (κυρίως από σκληρό λίθο λευκό, κυανόμαυρο ή ερυθροκάστανο και πολύ σπάνια από χρωματιστό γυαλί), ένα μικρό τμήμα ψηφιδωτού κατασκευασμένου από τέτοιες ψηφίδες και κυρίως πολλά ακανόνιστα απολαξεύματα

1. Η ανασκαφή διήρκεσε τρεις εβδομάδες, από 1 έως 19 Ιουλίου, με 3-5 εργάτες υπό την επιστασία του Δ. Κορίτου και τη συνεργασία των αρχαιολόγων A. Champagne, V. Lacroix και Π. Πετρίδη. Οι αποτυπώσεις έγιναν από τον D. Laroche και την ομάδα του.

από το ίδιο είδος λίθου, που υποδηλώνουν ότι μάλλον πρόκειται για κατάλοιπα εργαστηρίου.

Στα ανατολικά της βορειοανατολικής γωνίας της Αγοράς, πάνω στο ανώτερο άνδηρο που συγκρατεί ο «λοξός τοίχος», άρχισε η ανασκαφή ενός δωματίου, του οποίου το δάπεδο εδραζόταν σε μια θεμελίωση από λίθους όρθια τοποθετημένους και κονίαμα εξαιρετικά παχύ και στερεό, φτωχή σε ευρήματα. Το λίθινο κατώφλι που είχε αφεθεί από τις προηγούμενες ανασκαφές στη μικρή κοιλότητα του δυτικού τοίχου είναι πιθανώς πολύ κοντά στην αρχική του θέση.

Το δωμάτιο με δεξαμενή που αναγνωρίσθηκε πέρυσι στις Νότιες Θέρμες, αποκαλύφθηκε πλήρως αυτή τη χρονιά. Ορίζεται προς Ν. από έναν τοίχο, το χαμηλό ύψος του οποίου άφηνε άνοιγμα που επέτρεπε το φωτισμό του.

Στα βόρεια βρέθηκε η συνέχεια του τοίχου δίχως κονίαμα, ο οποίος είναι προγενέστερος της οικίας και την οριοθετεί σχηματίζοντας ένα ανώτερο άνδηρο. Στα βόρεια της δεξαμενής: α) Ανασκάφηκε ο τάφος ενός νεογέννητου, ο σκελετός του οποίου βρισκόταν σε άριστη κατάσταση, προστατευμένος με ένα σύστημα κεραμιδιών και πλίνθων. Δεν υπήρχαν κτερίσματα, αλλά βρέθηκε στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με εκείνο των δύο μεσοβυζαντινών φόλλεων. β) Σ' αυτή τη βόρεια επίχωση βρέθηκε ένα όστρακο ενός από τα πινάκια sigillata που είχαν βρεθεί το 1990 μέσα στην επίχωση της δεξαμενής. Πρέπει να είχαν σπάσει το πινάκιο κάπου αλλού (αλλά όχι πολύ μακριά), πριν πετάξουν τα περισσότερα όστρακα στη δεξαμενή.

Η δοκιμαστική τομή επεκτάθηκε προς Ν.:

1) Βρέθηκαν τα κατάλοιπα ενός τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ., μεταγενέστερου της οικίας.

2) Ένας ύστερος κακοχτισμένος τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. έκλεισε το άνοιγμα αυτού του δωματίου στα ανατολικά προς το μεγάλο αψιδωτό δωμάτιο. Το φαινόμενο είναι συχνό στο τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής.

3) Το δωμάτιο φαίνεται ότι είχε επιστρωθεί με ένα λεπτό δάπεδο από ασβέστη, εκτός από το ανατολικό τμήμα.

4) Πάνω σ' αυτό το δάπεδο βρέθηκε ένα πυκνό στρώμα από αρκετά μεγάλα αγγεία κοινής κεραμικής, σχεδόν ακέραια. Το δωμάτιο χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης σε μεταγενέστερη εποχή.

5) Το δάπεδο διακόπτεται προς Δ. από μια τάφρο με πιο χαλαρό χώμα, που πλαισιώνει ένα μεταγενέστερο λάκκο κτισμένο με λίθους ποικίλης προέλευσης συνδεδεμένους με κονίαμα. Στην περιφέρεια του χείλους υπάρχει στρώση από πλίνθους και κεραμίδια. Το σύνολο καλύφθηκε από μεγάλες λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση (τρεις λιθόπλινθοι ενός πώρινου αρχαϊκού μνημείου και μια κλασική ενεπίγραφη ασβεστολιθική πλάκα). Πρόκειται για τάφο που περιείχε τρεις νεκρούς, οι οποίοι προφανώς δεν ενταφιάστηκαν συγχρόνως. Ο πρώτος σκελετός ανήκε σε ενήλικα (άνδρα;), ενώ ο δεύτερος ήταν παιδικός με πολύ εύθρυπτα οστά, τα οποία είχαν αναμιχθεί με εκείνα του πρώτου. Ο τελευταίος και ευκολότερα αναγνωρίσιμος ήταν γυναικείος. Οι ταφές είχαν τοποθετηθεί απευθείας πάνω στο δάπεδο που ήταν στρωμένο με πήλινα πλακάκια. Ανάμεσα στο πολύ φτωχό υλικό βρέθηκαν συνολικά μέσα στον τάφο τέσσερα minimi, τρία στο δάπεδο και ένα στο λίθινο περίζωμα που πλαισίωνε τις καλυπτήριες πλάκες, και επιπλέον ένα άλλο νόμισμα που δεν αναγνωρίστηκε. Θεωρείται πιθανότερη η χρονολόγηση των ταφών στον 5ο αι. (η δοκιμαστική τομή δεν έδωσε άλλα νομίσματα αυτού του τύπου). Αλλά η ανακάλυψη ενός τάφου του 5ου αι. π.Χ. σε ένα σπίτι μάλλον πλούσιο, στο εσωτερικό του περιβόλου της πόλης, προκαλεί μεγάλη έκπληξη.

VINCENT DÉROCHE

Άρμα των Ροδίων

Κύριος στόχος της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου ήταν η μελέτη της στρωματογραφίας με τομές που πραγματοποιήθηκαν στη νότια και στην ανατολική πλευρά των θεμελίων του άρματος των Ροδίων. Σκοπός της φετινής ανασκαφικής περιόδου ήταν η διερεύνηση της έκτασης που βρίσκεται κάτω από τους λίθους του μνημείου, οι οποίοι αποσυναρμολογήθηκαν προσωρινά. Άρχισε επίσης η διερεύνηση της έκτασης μεταξύ των ροδιακών θεμελίων και της βάσης, που επί έναν περίπου αιώνα απέδιδαν στον Τρίποδα των Πλαταιών[2].

Η περιοχή κάτω από το βάθρο του άρματος των Ροδίων

α) Στρώματα μεταγενέστερα της κατασκευής του βάθρου του άρματος των Ροδίων

Από τα θεμέλια που αποσυναρμολογήθηκαν παρέμεινε μόνον ένας δόμος· ήταν όμως πλήρης, αν εξαιρεθεί ένας λίθος. Το κτίσμα συγκρατούσε στα νότια ένας αναλημματικός τοίχος από κροκαλοπαγή λίθο του Παρνασσού (τοίχος 1), αποτέλεσμα μιας πρώτης στερεωτικής εργασίας. Στα σχέδια και τις κατόψεις του Tournaire, που έγιναν κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά τις ανασκαφές, εικονίζονται μόνον οι λίθοι που

2. Αριθ. Atlas 408, βλ. BCH 112 (1988), σ. 299-323.

βρίσκονται στη βόρεια, ανατολική και δυτική πλευρά· σχηματίζουν ένα είδος Π, ενώ ο αναλημματικός τοίχος εμφανίζεται μόνο σε ένα σχέδιο[3].

Κάτω από τους λίθους που δεν είχαν μετατοπιστεί, ανακαλύφθηκαν παλαιοχριστιανικά στρώματα που περιείχαν πολλά θραύσματα ρωμαϊκών κεραμίδων και ένα τμήμα παλαιοχριστιανικού κιονίσκου δίπλα σε έναν μαρμάρινο αρχαϊκό λίθο, ξαναλαξευμένο και με ίχνη κονιάματος, ο οποίος έφερε στη μία όψη του κόσμημα αστραγάλου.

Η παλαιοχριστιανική επιχωμάτωση που βρέθηκε το 1990 στην τομή Α, συνέχιζε κάτω από το νότιο αναλημματικό τοίχο (τοίχος 1) και, επομένως, η κατασκευή του τον χρονολογεί στον 5ο-6ο αι. μ.Χ., ενώ ως τότε τον χρονολογούσαν στον 4ο αι. π.Χ.

Φαίνεται ότι οι άνθρωποι του 5ου και 6ου αι. μ.Χ., που έψαχναν για θαμμένους θησαυρούς και αποσυναρμολογούσαν τα κτίρια, για να πάρουν το μέταλλο των συνδέσμων, έσκαψαν κάτω από τους λίθους της δυτικής πλευράς που εδράζονταν στον αρχαϊκό περίβολο, χωρίς να τους καθαιρέσουν. Οι λίθοι της βόρειας και της ανατολικής πλευράς μετακινήθηκαν αναγκαστικά λίγο και μετά τοποθετήθηκαν και πάλι στη θέση τους. Αυτό συνέβη, γιατί θέλησαν πιθανώς να χρησιμοποιήσουν το Π που σχημάτιζαν αυτοί οι λίθοι, είτε για να οικοδομήσουν επάνω σ' αυτούς είτε για να οριοθετήσουν μια έκταση. Αυτή η έκταση κλείστηκε τότε στα νότια από τον τοίχο 1, ο οποίος πρέπει να κατασκευάστηκε τον 5ο ή τον 6ο αι. μ.Χ.

β) Κτίσματα προγενέστερα του άρματος των Ροδίων

Κάτω από τα ροδιακά θεμέλια ανακαλύφθηκε ένα τμήμα του πρώτου περιβόλου (Πίν. 84 α), που είναι κτισμένος με μικρού μεγέθους λίθους, συναρμοσμένους κατά το πολυγωνικό σύστημα, και εξέχοντες δόμους θεμελίων, ένα συγκρότημα ανδήρων και δύο επίπεδα κατοίκησης (ένα τρίτο επίπεδο φαίνεται μόνο σε τομή και δεν έχει ακόμα ανασκαφεί). Σε ένα από αυτά τα επίπεδα κατοίκησης, πάνω στο οποίο πατά ο περίβολος, είχε κτισθεί μία οικία από ωμή άργιλο, που περιλάμβανε τουλάχιστον δύο δωμάτια, σχεδόν τετράγωνα (με πλευρά 2,50 μ. περίπου), με άνοιγμα προς Ν. (Πίν. 84 β). Τα κονιάματα που έχουν μείνει στη θέση τους είναι λευκά, άλλα όμως σπαράγματα που βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής, είναι κόκκινα. Ορισμένα κομμάτια φέρουν δύο επάλληλες στρώσεις κονιάματος, μαρτυρώντας έτσι ότι έγινε επισκευή. Τα δύο αυτά δωμάτια άνοιγαν πιθανώς σε ένα δρόμο ή μία αυλή, είτε απευθείας, είτε μέσω μιας στοάς που δεν υπάρχει πλέον. Ο αναλημματικός τοίχος που βρέθηκε το 1990 ακριβώς μπροστά, ανήκει ασφαλώς σε προγενέστερη φάση.

Το στρώμα εγκατάλειψης της οικίας (η ανασκαφή δεν έχει ακόμη φθάσει στο δάπεδο) περιέχει μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων (τμήμα ξίφους, σιδερένιους οβελούς, ένα ακέραιο χάλκινο κράνος κορινθιακού τύπου, πολλά κομμάτια από χάλκινες πλάκες και όστρακα της μέσης κορινθιακής περιόδου). Αξίζει να αναφερθεί ιδιαιτέρως ένα χείλος κρατήρα με κόσμημα από άνθη λωτού και ανθέμια, καθώς και πετεινούς. Βρέθηκαν, επίσης, ραβδωτές κοτύλες που χαρακτηρίζουν μάλλον το τέλος της μέσης και την ύστερη κορινθιακή περίοδο. Τα στοιχεία αυτά επιτρέπουν τη χρονολόγηση της κατασκευής του περιβόλου γύρω στο 580 π.Χ. Θα πρέπει συνεπώς να εγκαταλειφθεί η παραδοσιακή χρονολόγηση του περιβόλου που βασίζεται αποκλειστικά στη μελέτη του συστήματος δόμησης, η οποία τον τοποθετούσε στον 7ο αι. π.Χ., και να χρονολογηθεί στα χρόνια μετά τον Α΄ Ιερό πόλεμο (600-590 π.Χ.).

Η βόρεια άκρη του περιβόλου αποτελείται από ένα μεγάλο διάτονο λίθο και όχι δρομικό, όπως όλοι οι άλλοι. Σημειώνεται ότι μέχρι σήμερα δεν βρέθηκε βορειότερα κανένα τμήμα αυτού του περιβόλου. Μια είσοδος μεταξύ αυτού του τμήματος και των στηλών των Ατταλιδών πρέπει να έφθανε το ύψος του ναού. Μπορεί αυτός ο λίθος να χρησίμευε ως στήριγμα παραστάδας.

Μετά την κατασκευή του πρώτου περιβόλου, στο νότιο τμήμα του τομέα που συγκρατούσε ένας αναλημματικός τοίχος, διανοίχτηκαν βόθροι, όπου απορρίφθηκε μεγάλη ποσότητα καμένων οστών, οστράκων και ξυλανθράκων. Στους αποθέτες αυτούς βρέθηκαν δείγματα αττικής μελαμβαφούς στιλπνής κεραμικής, μερικά μελανόμορφα όστρακα που ανήκαν σε κύλικες των Petits maîtres, καθώς και κεραμική της ύστερης κορινθιακής περιόδου.

Στη βόρεια άκρη του τομέα ανακαλύφθηκαν δύο στρογγυλοί λίθοι που ίσως σε β΄ χρήση υποβάσταζαν ξύλινους κίονες. Πιθανόν να πρόκειται για στοά οικίας που δεν υπάρχει πλέον ή για διευθέτηση που σχετίζεται με την είσοδο στον περίβολο.

Στο βόρειο τμήμα αυτού του περιβόλου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δύο τοίχων με δάπεδο και εστία που φαίνεται ότι ανήκουν σε ιδιωτική οικία. Το στρώμα καταστροφής του τοίχου περιείχε υλικό που χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Επομένως, η οικία κατέπεσε μετά την οικοδόμηση του περιβόλου. Η χρονολογία της οικοδόμησής του δεν είναι γνωστή.

Ο τομέας C, στα δυτικά του περιβόλου

Η ανασκαφή αυτού του τομέα περιορίζεται στη

3. Fouilles de Delphes, Atlas, plan F.

στενή έκταση που χωρίζει τα διάφορα ορατά μνημεία. Ανοίχθηκαν δύο τάφροι, χωρίς ακόμη η ανασκαφή να φθάσει στα αδιατάρακτα στρώματα.

Η ανασκαφή επέτρεψε να ανακαλυφθούν πολλά μεταλλικά αντικείμενα, εκτός από εκείνα του στρώματος εγκατάλειψης του σπιτιού. Σημειώνονται λείψανα χάλκινου αγγείου που φέρει κάτω από το χείλος κόσμημα έκτυπο, διάφορα όπλα (Πίν. 84 γ), χαλινούς, μια κεφαλή καρφίδας γεωμετρικής περιόδου κοσμημένη με δύο κεφαλές κριών, ένα πτηνό γεωμετρικής περιόδου με ράμφος σε σχήμα σπάτουλας, ένα διακοσμημένο τεμάχιο ελεφαντοστού (Πίν. 84 δ), δύο χάλκινες πλάκες με έκτυπη διακόσμηση, η μία με πλοχμούς και η άλλη με στιγμές.

Η μελέτη του παλαιοπεριβάλλοντος συνεχίστηκε και φέτος. Περισυλλέχθηκαν ξυλάνθρακες, σπόροι, όστρεα και οστά. Το πιο εντυπωσιακό γεγονός, όσον αφορά στα οστά, είναι χωρίς αμφιβολία η ανεύρεση ενός οστού λέοντος μέσα σε στρώμα που χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

JEAN-MARC LUCE

ARCHAEOLOGICAL SCHOOL OF THE NETHERLANDS

VELOUKHOVO

A Fieldwork Report

Since 1976 a Dutch team is engaged in the archaeological survey of the visible ancient remains on Veloúkhovo Hill near Lidoriki Phokidos. The most conspicuous feature of this site, which lies beside the Steno defile of the River Mornos, is the Kastro, the well-preserved wall of an ancient city with its acropolis, its gates, its interior remains and cemeteries. Equally important from an archaeological and historical point of view is the medieval castle which lies upon the remains of the ancient acropolis. In 1976 and 1977 our team constructed a net of measuring points which constituted the polygonic basis of subsequent recordings. In 1976 the Kastro wall was cleaned of shrub, described and mapped. In 1977 we started the study of the habitation areas of the ancient city, which must be Aitolian Kallipolis or Kallion, and we made a petrographic description of the Kastro fortifications. We also started the study and mapping of the medieval castle. The undersigned returned to the site in 1988, in which year the study of the medieval castle and of the habitation remains of the ancient city was resumed. This work was continued in 1991, drs. K.G.A.M. Van Gulik assisting. The project is basically an architectonical survey not a ceramic one. Questions which held our attention in 1991 are the following. Nowdays, the sloping terrain inside the Kastro is terraced. Was it already terraced in antiquity? Was there perhaps an orthogonal layout of dwellings or streets? Moreover, Veloúkhovo — or Veloúkhi as the locals call it — being a multi-period site, there is a need to distinguish one style of construction from another. How was this to be done?

The Netherlands Organization for Scientific Research (NWO) made the 1991 expedition possible by two generous travel grants. We were based at Lidoriki, where we received every kind of help from the mayor Mr. Georyios Photopoulos and from the recently appointed guard of Antiquities Eleni Papadopoulou. Attempts are being made at assembling a local archaeological collection in Lidoriki. We were given pleasant working conditions in the premises selected for that purpose. As in earlier years the Ephorate of Classical Antiquities at Delphi wholeheartedly encouraged our survey work. The University of Utrecht and the Free University at Amsterdam kindly lent us measuring equipment. Although the direct distance would have been three kilometres, it is now a drive of three quarters of an hour by car from our base to the Kastro of Veloúkhovo as a result of the Mornos dam and the water reservoir in the River Mornos. We were 26 days in Lidoriki, during May.

Interior remains inside the Kastro

The Greek emergency excavations in the lower parts of the Kastro during 1971-1979 were carried out in a zone which had been terraced in antiquity. Close inspection in 1991 revealed that in the higher parts of the site those architectural remains which appear to be ancient do, on the whole, not lie on terraces but rest directly on the flank of the hill. We did not find indications that the modern terraces which are found there and which were used for farming as late as the fifties of this century date back to antiquity. We critically re-examined the interior remains recorded in 1977 and 1978 and we decided that in many cases their typology does not warrant assigning them to so early a period. We designed a questionary for 'locations' and recorded the elements to the list of questions focused on. Each location received a serial number. The questionary facilitated our task of categorizing architectural remains. A number of the locations was remeasured.

Orthogonality was not established. For two weeks we worked hard on this hypothesis, and, certainly, because

the higher terrain displays a morphological regularity, the ancient remains do not lie in a haphazard pattern. Yet, an ancient grid system seems not to be in evidence. It must be concluded that apart from two rather restricted areas the upper Kastro space (the reference here is not to the acropolis but to the upper slope of the city itself) was fairly empty. Habitation had been confined to the lowest part of the site, the zone of the terraced strips, the area of the Greek emergency excavations. Among the remains that are extant in the higher parts of the city the majority may have been substructures of some sort serving to create level planes on the sloping hillside.

In view of the above, ancient Kallipolis was hardly a big city even if the Kastro was one of the strongest fortresses of Aitiolia. It must have been primarily a refuge for people and herds, in the way Akarnanian sites like Tyrrheion are explained[1]. The Veloúkhovo Westgate, a major city gate in the outer acropolis wall, can find an explanation along such a line of interpretation. Herds could be driven in straight from the Kokkinos Valley region of the Kallians. This gate, which was also the main entrance into the medieval castle, was cleaned and measured in detail this year.

The castle of Lidoriki

Medieval written sources refer to a castle of Lidoriki. As there is no castle in present-day Lidoriki, the reference seems to be to the medieval fortress lying upon the remains of the Veloúkhovo Kastro, which site lies at a distance of three kilometres from Lidoriki as the crow flies. In 1988 a selection of the interior remains of the medieval fort had been cleared of shrubs. Mapping of the complete medieval site in its own right had been programmed for 1991. To this purpose series of checks were carried out.

Medieval habitation or occupation appears to have been of the simplest. It was probably confined to the southern, lower part of the fort. It is clear that the top level of the fort, which by its natural strength and considerably artificial terracing was shaped as a high-rising citadel, did not contain constructions of the type found in the lower part of the fort. Apart from a small lookout shelter in its southern tip, the citadel is only marked by a heavily built 9.20 (8.80)X6.80 (6.10) m. quadrangular structure on the very top of the hill. Its walls are consistently 1.50 m. thick. This is exceptional in the medieval fortress; even the fortress wall is thinner, ca. 1.10 m. on average. An entrance cannot be made out. There is a small platform to the south. Perhaps the building could be entered here by means of a ladder. Position, shape and the thickness of its wall could suggest an explanation as a kind of 'keep'. However that may be, the structure was made of carefully fitted masonry: some re-used ancient blocks, many smaller broken stones, rooftile fragments, and mortar. The larger structures in the interior of the medieval fort were of a similar careful construction. So was the fortress wall.

As a whole the medieval castle was a longitudinal hilltop fort that contained large stretches of open space inside but that had intentionally been built and laid out in such a way that spacious terracing made going easy on this by nature craggy terrain. Towers and/or commanding lookout posts are remarkable features of the fort, which bears a military rather than a civilian character. There was probably no medieval church or chapel inside the enclosure, but one may keep in mind that half of a kilometre to the north, on equally high terrain, lie the remains of the Ayios Nikolaos church, near the spring of the Varankorema brook[2]. The remains in the interior of the fort may have served utilitarian purposes; one might think of a central complex, of shacks and shelters perhaps, of one or two communal halls. Some structures may have had an upper floor. The earliest reference to the castle of Lidoriki concerns the 14th century A.D.

Two valuable books on the local history of Lidoriki[3] and Kallion/Veloúkhovo appeared in recent years, facilitating and enriching the diachronical study of the area around Steno, so important as a cross-road points for long distance communications and for commerce.

S.C. BAKHUIZEN

1. R. Martin, L'Urbanisme dans la Grèce antique, Paris 1956[1], σ. 37.

2. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 383, Πίν. 321.

3. Lidoriki, Photographic Memories 1860-1960..., Athens 1986, edited by the Cultural Society of Lidoriki (326 pages; in Greek), and N.A. Panou, The Watermother of Athens, Written Features of 24 Centuries, two volumes, Athens 1986 (in Greek).

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Δημητριάδα

Ιδιοκτησία Γεωργ. και Δημ. Κορδέλα

Ο παραπάνω αγρός βρίσκεται προς ΒΔ. του χώρου, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως στάδιο της αρχαίας Δημητριάδας. Πρόκειται για έναν αμυγδαλεώνα έκτασης 26 στρεμμάτων, στο δυτικότερο και ψηλότερο σημείο του οποίου, κατά την εκσκαφή για ανέγερση οικίας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχων, κεραμίδων, πωρολίθων και οστράκων.

Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς του σκάμματος ανακαλύφθηκε πώρινη σαρκοφάγος. Έξω από τη δυτική στενή πλευρά της σαρκοφάγου βρέθηκαν όστρακα δύο αμφορίσκων (Πίν. 85 α-β), όστρακα μικρών μελανόμορφων ληκύθων αλλά και μεγάλων αγγείων.

Η πώρινη σαρκοφάγος είχε πώρινο σαμαρωτό κάλυμμα. Περιείχε δύο ταφές κτερισμένες με δύο μελανόμορφα ληκύθια και μια οινοχοίσκη (Πίν. 85 γ). Η σαρκοφάγος χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και ανήκει στο νεκροταφείο των Παγασών. Στην ίδια περιοχή έχουν ανασκαφεί αρκετοί τάφοι κλασικής εποχής.

Ανάκτορο

Οι ανασκαφές στο μακεδονικό ανάκτορο της Δημητριάδας άρχισαν το 1956 από τον καθηγητή Δ.Ρ. Θεοχάρη. Αργότερα, ως το 1981 τις ανασκαφές είχε αναλάβει ουσιαστικά το γερμανικό Πανεπιστήμιο Saarbrücken. Με αποφάσεις του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου η ανασκαφή του ανακτόρου ανατέθηκε στη ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, εγκρίθηκε το ανασκαφικό πρόγραμμα και οι εργασίες που έπρεπε να εκτελεστούν για τη συντήρηση και την προστασία του.

Το 1991 με χρηματοδότηση από το ΠΕΠ Θεσσαλίας διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στο χώρο της περίστυλης αυλής, στο ανατολικό και ψηλότερο σημείο του συγκροτήματος, με σκοπό την ενοποίηση των τομών και τον καθαρισμό των επιχώσεων δεξιά και αριστερά των κιονοστοιχιών. Η ανασκαφή σ' αυτό το σημείο επιβαλλόταν να πραγματοποιηθεί κατά προτεραιότητα λόγω της προχωρημένης φθοράς των κιόνων και του στυλοβάτη από την υγρασία, όπως υπέδειξε ο χημικός του Κέντρου Λίθου Νικ. Μπελογιάννης. Οι προηγούμενες ανασκαφές είχαν αποκαλύψει μόνον την πορεία του στυλοβάτη, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα χαντάκι στο βάθος του οποίου βρισκόταν η κιονοστοιχία. Κατά συνέπεια λειτουργούσε ως συλλεκτήριος αγωγός των νερών της βροχής. Η διάβρωση του μαλακού ασβεστόλιθου των κιόνων από τις καιρικές συνθήκες είχε περιοριστεί από το 1985, όταν αμέσως μετά την πρώτη απόφαση του Κ.Α.Σ. κατασκευάστηκαν στέγαστρα και στρώθηκε αμμοχάλικο δίπλα στο στυλοβάτη.

Η ανασκαφή άρχισε από τη νοτιοδυτική γωνία της στοάς του περιστυλίου και προχώρησε κατά μήκος της δυτικής, νότιας και ανατολικής στοάς. Η ανασκαφή δεν απέδωσε πολλά αρχιτεκτονικά στοιχεία. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοιχογραφιών στους τοίχους της νότιας και ανατολικής στοάς. Απ' αυτές προέρχεται η πληθώρα των τμημάτων τοιχογραφιών λευκού, κόκκινου και γκρι χρώματος που βρέθηκαν πάνω από τα δάπεδα της στοάς αναμεμιγμένα με κεραμίδια. Στη νότια στοά άρχισε η συντήρηση του πρώτου από ΝΔ. τμήματος που αποκαλύφθηκε στη θέση του. Τη συντήρηση ανέλαβε η συντηρήτρια της Εφορείας Ιουλία Ζαχαρίου. Η στοά είχε δάπεδο από τριμμένο ασβεστόλιθο πατημένο με χώμα. Στη νότια κιονοστοιχία διαπιστώθηκε ότι ο στυλοβάτης είναι κατεστραμμένος, εκτός από τις δύο γωνίες. Αρκετά τμήματα αρχιτεκτονικών μελών αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία των στοών και στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής, καθώς και πλίνθοι. Τα τμήματα των αρχιτεκτονικών μελών ήταν κατασκευασμένα από πωρόλιθο και ψαμμόλιθο, επιχρισμένα με λευκό κονίαμα. Ανάμεσα στα πολλά δυσδιάγνωστα τμήματα ξεχωρίζουν ένα τμήμα πώρινου δωρικού ημικίονα, ένα τμήμα δωρικού κιονοκράνου και ένα δεύτερο τμήμα ημικίονα με τμήμα του κιονόκρανου. Βρέθηκαν πολλές κεραμίδες με σφραγίσματα. Το δάπεδο της αυλής φαίνεται ότι είναι ο φυσικός βράχος της περιοχής, σχιστόλιθος, ο οποίος ισοπεδώθηκε και πάνω σ' αυτόν οικοδομήθηκε το ανάκτορο.

Στο νότιο πτερό ανασκάφηκαν συνολικά δεκατρείς τάφοι (επτά κεραμοσκεπείς και έξι λακκοειδείς), στην πλειονότητά τους ακτέριστοι, εκτός από δύο. Στον τάφο 8 βρέθηκε ένα ενώτιο από λεπτό χρυσό σύρμα και στον τάφο 6 μια υστερορωμαϊκή ραβδωτή οινοχόη και ένα χάλκινο νόμισμα, εποχής Διοκλητιανού. Ο χώρος της νότιας στοάς και των διαμερισμάτων της νότιας πτέρυγας του Ανακτόρου χρησιμοποιήθηκε ως

χώρος ταφής στα υστερορωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια, αφού το ανάκτορο εγκαταλείφθηκε μετά την ήττα του Περσέα, του τελευταίου βασιλιά της Μακεδονίας, από τους Ρωμαίους.

Η κεραμική είναι τυπική ελληνιστική του 3ου και αρχών του 2ου αι. π.Χ. ως προς τη διακόσμηση και τα σχήματα. Τα νομίσματα ανήκουν στην πλειονότητά τους στον 3ο αι. π.Χ. (Αντιγόνου Γονατά και Δημητρίου Β΄). Μόνο ένα είναι του Κοινού των Μαγνήτων και τρία των αρχών του 4ου αι. μ.Χ.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Φθιώτιδες Θήβες

Αρχαίο τείχος

Στις αρχές του 1991, στην περιοχή των αρχαίων Φθιωτίδων Θηβών, στη θέση Κάστρο της κοινότητας Μικροθηβών Μαγνησίας, δυτικά από την ήδη γνωστή τειχισμένη αρχαία ακρόπολη άρχισε η εκτέλεση του έργου ΕΚ-362 που αφορούσε στην κατασκευή δεξαμενών υγρών καυσίμων, καθώς και του σχετικού αγωγού για την εξυπηρέτηση των αναγκών του αεροδρομίου Νέας Αγχιάλου.

Το έργο έγινε με την επίβλεψη της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ύστερα από απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, επειδή όλο το έργο (οι δεξαμενές και τμήμα του αγωγού) βρίσκεται μέσα στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο.

Στα πλαίσια του έργου αυτού και κατά τη διάρκεια όλης της φετινής χρονιάς έγιναν ανασκαφικές εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο των Φθιωτίδων Θηβών, εκεί όπου κρίνονταν απαραίτητες και μόνο σε σχέση με το έργο αυτό.

Σε απόσταση 600 μ. δυτικά από το τριγωνομετρικό σημείο της γνωστής ακρόπολης των Φθιωτίδων Θηβών, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου τείχους, στο χώρο των δεξαμενών. Το τείχος αυτό καθαρίστηκε σε αρκετά σημεία ώστε να είναι δυνατό να ερευνηθεί η πορεία του[1].

Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για μνημειακό τείχος, κτισμένο με μεγάλους δόμους από ηφαιστειακό υλικό που σε κανονικά διαστήματα ενισχύεται με πύργους. Το τείχος περικλείει ένα φυσικά οχυρωμένο λόφο και με δύο σκέλη (ανατολικό και δυτικό) καταλήγει στη γνωστή ακρόπολη. Το μήκος του είναι 2 χλμ. περίπου και το πλάτος του 2,80-3 μ. Το τείχος αυτό σχετίζεται με το γνωστό τείχος της πόλης των Φθιωτίδων Θηβών και περικλείει πιθανότατα την αρχική πόλη των Θηβών που δημιουργήθηκε με το συνοικισμό των γειτονικών πόλεων Πυράσου και Φυλάκης στα 356-340 π.Χ. Είναι φανερό ότι δεν πρόκειται για το τείχος που θα μπορούσε να χτιστεί το 217 π.Χ. από τον Φίλιππο Ε΄[2], γιατί οι αρχαιολογικές ενδείξεις συνηγορούν ότι το τείχος αυτό χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., σύμφωνα με τα όστρακα που βρέθηκαν στον καθαρισμό της δυτικής πύλης. Μέχρι σήμερα δεν μπορεί να ερμηνευθεί γιατί υπάρχουν σε επαφή δύο τειχισμένες περιοχές, σχεδόν σύγχρονες, και σε ποιό αμυντικό σύστημα ανταποκρίνονταν οι τειχίσεις αυτές.

Το τείχος αποτυπώθηκε με όσο ήταν δυνατόν ακρίβεια και έγινε λεπτομερής φωτογράφηση της εσωτερικής του κυρίως παρειάς.

Αγρός Β. Κίτσιου

Στον παραπάνω αγρό, ύστερα από βαθιά άροση προκλήθηκαν καταστροφές σε αρχαίους τάφους. Ο αγρός βρίσκεται στα νότια της αρχαίας πόλεως των Φθιωτίδων Θηβών, σε μικρή απόσταση (50 μ.) από το αρχαίο τείχος. Στην περιοχή αυτή εκτείνεται το μεγάλο νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών[3], ανατολικά από τον τραπεζοειδή λόφο.

Στον αγρό έγινε σωστική ανασκαφή και καθαρίστηκαν πέντε αρχαίοι τάφοι. Υπάρχουν πιθανώς και άλλοι τάφοι, αλλά δεν ήταν δυνατή η πλήρης ανασκαφή του αγρού, έκτασης 5 στρεμμάτων.

Οι τάφοι ήταν όλοι κιβωτιόσχημοι. Ο ένας απ' αυτούς ήταν κατασκευασμένος από τμήματα επιτυμβίων στηλών του ελληνιστικού νεκροταφείου σε β΄ χρήση και χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια από νόμισμα που βρέθηκε μέσα σ' αυτόν (του Κοινού των Μαγνήτων).

Οι άλλοι δύο είχαν καλυπτήριες πλάκες από το ελληνιστικό νεκροταφείο σε β΄ χρήση. Ο τέταρτος ήταν κιβωτιόσχημος, συλημένος από παλιά, και ο πέμπτος ήταν κιβωτιόσχημος ελληνιστικός και περιείχε δύο σκελετούς.

Τα κτερίσματα των τάφων ήταν συνήθη (μελαμβαφείς κάνθαροι, σκύφοι, μυροδοχεία, λύχνοι κτλ.).

Επιφανειακά βρέθηκε μία ομάδα από πέντε σιδερένιες στλεγγίδες που κρέμονταν από χάλκινο κρίκο.

Περισυλλέχθηκαν ακόμα δώδεκα ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες και μία με ανάγλυφη παράσταση. Οι

1. Α. Αρβανιτόπουλος 1908.

2. Πολύβιος V, 99.

3. ΑΑΑ III (1970), σ. 204.

περισσότερες ενεπίγραφες στήλες από τη μορφή των γραμμάτων, η οποία δεν είναι πάντοτε σαφής λόγω της τραχειάς επιφάνειας του ηφαιστειακού λίθου, μπορούν να χρονολογηθούν στα ελληνιστικά χρόνια.

Οι στήλες είναι οι εξής:

1. (ΒΕ 8902). Τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης ρωμαϊκών χρόνων. Φέρει ανάγλυφη παράσταση δύο όρθιων μορφών: μία γυναικεία και μία ανδρική σε στάση δεξίωσης. Η παράσταση εγγράφεται σε ορθογώνιο πλαίσιο. Διαστ.: ύψ. 0,29, πλ. 0,42, πάχ. 0,06 μ.

2. (ΒΕ 8903). Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη, ελλιπής. Μετά την αρχική επιγραφή, χαράχτηκε μεταγενέστερα και άλλη επιγραφή (ρωμαϊκή). Μία τρίτη δυσδιάκριτη επιγραφή χαράχτηκε σε άγνωστη εποχή. Διαστ.: ύψ. 0,74, πλ. 0,45, πάχ. 0,10 μ.

Φέρει την επιγραφή:

α) Μητρό-
δωρος
β) Φιλίππα Ἀντιπά[τρ]-
ου Ἀρέσκων
Σωσικλῆς

3. (ΒΕ 8904). Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από ηφαιστειακό υλικό με ημικυκλική απόληξη. Λείπει το κάτω μέρος. Διαστ.: ύψ. 0,70, πλ. 0,33, πάχ. 0,08 μ.

Φέρει την επιγραφή:

Ἄρχίνος
Θεοζώτου

4. α) (ΒΕ 8905 α). Τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης στήλης με πλαίσιο. Διαστ.: ύψ. 0,30, πλ. 0,22, πάχ. 0,03 μ. Φέρει επιγραφή χαραγμένη στο κάτω πλαίσιο:

Μητρόδωρος Μητροδώρου

Η δεύτερη σειρά γραμμάτων ανήκει σε άλλη επιγραφή, πολύ φθαρμένη.

β) (ΒΕ 8905 β). Τμήμα στήλης με πλαίσιο. Διαστ.: πλ. 0,20, ύψ. 0,08 μ.

5. (ΒΕ 8906). Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από ηφαιστειακό λίθο, με ημικυκλική απόληξη. Διαστ.: ύψ. 1, πλ. 0,57, πάχ. 0,08 μ.

Φέρει την επιγραφή:

Δικαιαγό-
ρα Ἀσκλη-
πιοδόρου

6. (ΒΕ 8907). Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης με ημικυκλική απόληξη, από ηφαιστειακό λίθο. Διαστ.: ύψ. 0,38, πλ. 0,40 μ.

Φέρει την επιγραφή:

Λεοντομέ-
νης Διονυ-
σίου

7. (ΒΕ 8908). Ακέραια ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από ηφαιστειακό λίθο. Απολήγει σε ελεύθερο αέτωμα, ενώ το κάτω μέρος είναι διαμορφωμένο σε ημικύκλιο. Διαστ.: ύψ. 1, πλ. 0,44, πάχ. 0,08 μ.

Φέρει την επιγραφή:

Σωσιγέ-
νης Ἀντ-
ιγένεος

8. (ΒΕ 8909). Ακέραια ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από ηφαιστειακό λίθο, με ημικυκλική απόληξη. Διαστ.: ύψ. 0,94, πλ. 0,45, πάχ. 0,08 μ.

Φέρει την επιγραφή:

Τιμοξένα Χαρωνίδα

9. (ΒΕ 8910). Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από ηφαιστειακό λίθο, ελλιπής. Συγκολλημένη από δύο κομμάτια. Διαστ.: ύψ. 0,72, πλ. 0,42 μ.

Φέρει την επιγραφή:

Παρμε-
νίκα Ἀ-
γασικρ-
άτου

10. (ΒΕ 9134). Θραύσμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από ηφαιστειακό λίθο. Επιφανειακή περισυλλογή. Διαστ.: ύψ. 0,20, πλ. 0,36, πάχ. 0,08 μ.

Από την επιγραφή σώζονται:

ΔΑΜΟ[
ΛΗ [

11. (ΒΕ 9135). Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από ηφαιστειακό λίθο. Επιφανειακή περισυλλογή. Διαστ.: ύψ. 0,36, πλ. 0,41 μ.

Φέρει την επιγραφή:

Σύρα
Λυσιμάχο

12. (ΒΕ 9136). Ακέραια ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από ηφαιστειακό λίθο με τριγωνική απόληξη (καλυπτήρια σε κιβωτιόσχημο τάφο). Διαστ.: ύψ. 1,02, πλ. 0,36 μ. Φέρει την επιγραφή:

Μνάσ-
ων Ὀλ-
υνπίο

13. (ΒΕ 8901). Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από ηφαιστειακό υλικό. Διαστ.: ύψ. 1,02, πλ. 0,45 μ.

Φέρει την επιγραφή:

ΚΑΛΙ
Ρ ΕΝΙ Η
Α

Από τον ίδιο χώρο προέρχεται και τμήμα ληνού (ΒΕ 8911) με περιχείλωμα, από ηφαιστειακό λίθο, ακτίνας 0,80 μ.

Ναός Ασκληπιού

Στα νότια της έκτασης που περιβάλλει το τείχος, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός μικρού ναού. Ο ναός είναι κτισμένος στην άκρη ενός βράχου, σε θέση ηγε-

μονική, με θέα προς το Κρόκιο πεδίο, την Άλο και την Πύρασο. Η θεμελίωση του ναού έγινε, αφού ισοπεδώθηκε ο φυσικός βράχος, με μεγάλους δόμους από ντόπιο ηφαιστειακό υλικό (Πίν. 85 δ).

Ο ναός αποτελείται από ένα μικρό πρόδομο, διαστ. 1,80x5 μ., και τον τετράγωνο σηκό, διαστ. 5x5 μ. Δεν είναι γνωστή η πλήρης μορφή του ναού, γιατί εκτός από τις πολλές πεσμένες κεραμίδες της οροφής, δεν σώθηκε κανένα άλλο στοιχείο από την ανωδομή του.

Η πρόσοψη του ναού βρίσκεται προς Α. Ακριβώς απέναντι από το άνοιγμα της πόρτας, στη μέση του δυτικού τοίχου του σηκού, βρέθηκε κατά χώραν μία πέτρινη βάση από ηφαιστειακό υλικό με λαξευμένους δύο παραλληλόγραμμους τόρμους στην επιφάνειά της.

Στο σηκό, ένας χαμηλός τοίχος (θρανίο), ύψ. 0,30 και πλ. 0,50 μ., περιτρέχει τη βόρεια και τη δυτική πλευρά. Δεν είναι γνωστό αν υπήρχε και στη νότια πλευρά τοίχος, γιατί το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πλευράς έχει καταρρεύσει κάτω από το βράχο. Μέσα στα μπάζα της νότιας πλευράς του σηκού βρέθηκε τμήμα μιας μικρής μαρμάρινης βάσης αναθήματος που έφερε την επιγραφή: *ΚΛΗΠΙΩ* (Ασκληπιώ). Πρόκειται, επομένως, για ναό αφιερωμένο στον Ασκληπιό.

Σε απόσταση λίγων μέτρων ανατολικά από την πρόσοψη του ναού αποκαλύφθηκε μία ορθογώνια συμπαγής θεμελίωση (διαστ. βάσ. 1,22x2,75 μ.) που χρησίμευε για την τοποθέτηση του αγάλματος του θεού.

Ο Ασκληπιός, όπως φαίνεται, δεν ήταν άγνωστος στις Φθιώτιδες Θήβες. Η λατρεία του είναι γνωστή από αναθηματικές στήλες που βρέθηκαν στην περιοχή, αλλά κυρίως από την παράδοση ενός μαρμάρινου κορμού Ασκληπιού και μιας, επίσης μαρμάρινης, κεφαλής Ασκληπιού[4], που αναφέρεται ότι προέρχονται από την θέση όπου τώρα αποκαλύφθηκε ο μικρός ναός.

Τα μαρμάρινα αυτά αγάλματα ίσως ανήκουν στα αγάλματα που θα είχαν στηθεί στη συμπαγή βάση, μπροστά από την πρόσοψη του ναού.

Στο ναό βρέθηκαν νομίσματα του 4ου αι. π.Χ.:

Χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ΄ (336-323 π.Χ.), βλ. SNG (Cop., αριθ. 1406).

Χάλκινο νόμισμα Λαρισαίων (395-370 π.Χ.), βλ. SNG (Cop., αριθ. 1555-1561).

Νομίσματα του 3ου αι. π.Χ.:

Χάλκινο νόμισμα Θηβαίων (302-186 π.Χ.), βλ. E. Rogers, The Copper Coinage of Thessaly, London 1932, πίν. 175, εικ. 309.

Χάλκινο νόμισμα Μαλιέων, ό.π., πίν. 125, εικ. 197.

Νομίσματα του 2ου αι. π.Χ. και του 1ου αι. π.Χ.

Χάλκινο νόμισμα Ιστιαίων, βλ. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Aetolia-Euboea, πίν. 11, εικ. 538.

Χάλκινο νόμισμα κοινού Θεσσαλών, βλ. Rogers, ό.π., σ. 22.

Τα νομίσματα αυτά δείχνουν και τη μεγάλη διάρκεια χρήσης του Ασκληπιείου.

Εκτός από τα νομίσματα μέσα στο ναό, βρέθηκαν πολλά πήλινα ειδώλια, όστρακα αγγείων, οστέινοι αστράγαλοι και τμήματα από μαρμάρινα αγαλματίδια. Αξιόλογα ευρήματα αποτελούν το μαρμάρινο κεφάλι εφήβου (Πίν. 85 ε), το μαρμάρινο κεφάλι μικρού κοριτσιού, το κάτω μέρος από μαρμάρινο ειδώλιο στον τύπο του Ασκληπιού, το μαρμάρινο ακέφαλο ειδώλιο Αφροδίτης με Έρωτα, καθώς και τμήματα από ανθρώπινα μέλη (πόδια, χέρια κτλ.).

Γύρω από το ναό υπάρχει λιθόχτιστος περίβολος που περικλείει και άλλα οικοδομήματα που προφανώς σχετίζονται με αυτόν. Προς το παρόν όμως, δεν έγινε καμιά έρευνα έξω από το ναό, στα υπόλοιπα κτίρια.

Αγρός Ρουπακιά

Όμορος με τον αγρό Κίτσιου είναι ο αγρός Ρουπακιά, όπου καθαρίστηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Στον αγρό Ρουπακιά είχαν αποκαλυφθεί έξι παρόμοιοι τάφοι το 1983[5]. Οι δύο τάφοι που καθαρίστηκαν φέτος είναι ελληνιστικοί με συνήθη ευρήματα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΙΣΜΑΝΗ-ΑΔΡΥΜΗ

Άγιος Γεώργιος Φερών

Κοινοτική οδός

Εκσκαφές κατά την έναρξη κοινοτικού έργου ύδρευσης στις νότιες παρυφές του χωριού αποκάλυψαν τμήματα τάφων μέσα σε όρυγμα, πλ. 0,70 και βάθ. 0,90 μ. Εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά πέντε τάφοι[6].

Τάφος 1. Εν μέρει κατεστραμμένος από το σκαπτικό μηχάνημα. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Είναι καλυμμένος με σχιστολιθικές πλάκες που εμφανίζονται σε βάθος 0,38 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Είναι λακκοειδής, σωζ. διαστ. 1,60x0,54 μ. εσωτερικά, και τα

4. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 183.

5. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 195.

6. Οι τάφοι αποτελούν τμήμα χριστιανικού νεκροταφείου που βρίσκεται στα νότια του χωριού, γύρω από το λόφο με τη σύγχρονη δεξαμενή νερού. Τάφος του ίδιου νεκροταφείου έχει δημοσιευθεί στο ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 193.

κάθετα τοιχώματα του λάκκου έχουν επενδυθεί με όρθιες σχιστόπλακες. Ο νεκρός τοποθετήθηκε σε εκτεταμένη στάση, με το κεφάλι προς Δ. και τα χέρια λυγισμένα σε αμβλεία γωνία να ακουμπούν στη λεκάνη. Οστά βρέφους βρέθηκαν μεταξύ των μηριαίων οστών της κύριας ταφής.

Τάφος 2. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Λίγες όρθιες πέτρες σώζονται μόνον της βόρειας πλευράς, σε βάθος 0,52 μ., που δηλώνουν ίδια κατασκευή με τον προηγούμενο. Στοιχεία της κάλυψής του δεν διατηρούνται. Σωζ. διαστ. 0,91x0,15 μ. Περιέχει τουλάχιστον δύο σκελετούς, τα κρανία των οποίων βρέθηκαν προς Δ., στη θέση τους, ενώ τα οστά των σκελετών ήταν διαταραγμένα.

Τάφος 3. Κατεστραμμένος από το σκαπτικό μηχάνημα. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Διατηρεί κάποια στοιχεία κάλυψης από σχιστολιθικές πλάκες σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνειά του εδάφους. Σωζ. διαστ. 1,13x0,24 μ. Λακκοειδής, επενδεδυμένος με όρθιες σχιστόπλακες, περιέχει μια παιδική ταφή σε εκτεταμένη στάση, με το κεφάλι προς Δ. Τα χέρια του νεκρού έχουν τοποθετηθεί παράλληλα στον κορμό.

Τάφος 4. Διατηρείται σε καλή κατάσταση. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες. Βρέθηκε σε βάθος 0,48 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Διαστ. 2,14x0,46-0,56 μ. εσωτερικά. Είναι λακκοειδής, επιμήκης, με τις μακρές πλευρές επενδεδυμένες με όρθιες πλάκες. Ο νεκρός τοποθετήθηκε στο χώμα σε εκτεταμένη στάση, με το κεφάλι προς Δ., τα χέρια του είναι λυγισμένα και οι παλάμες έχουν αποτεθεί πάνω στην κοιλιά. Οστά άλλου νεκρού έχουν παραμερισθεί στο δυτικό μέρος του τάφου.

Τάφος 5. Διατηρείται ακέραιος. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Είναι καλυμμένος με σχιστολιθικές πλάκες που βρίσκονται σε βάθος 0,34 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Διαστ. 1,46x0,20-0,48 μ. εσωτερικά. Είναι λακκοειδής, με στενότερη τη δυτική και ανατολική πλευρά, ενώ οι μακρές πλευρές του λάκκου έχουν επενδυθεί με όρθιες σχιστόπλακες. Περιέχει ένα νεκρό σε εκτεταμένη στάση, με το κεφάλι προς Δ. και τις παλάμες των χεριών να ακουμπούν στη λεκάνη.

Οι ταφές είναι ακτέριστες. Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής περισυλλέχθηκε από το χώρο των τάφων μια πήλινη άβαφη οινοχόη του 5ου αι. μ.Χ.[7] (ΒΕ 12331). Το εύρημα αυτό, η αρχιτεκτονική των τάφων και η θέση των νεκρών μέσα σ' αυτούς οδηγούν στη χρονολόγησή τους στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Βελεστίνο

Οικόπεδο ναού Αγίου Χαραλάμπους

Στις ανατολικές υπώρειες του λόφου Μαγούλα Μπακάλη[8] βρίσκεται ο σύγχρονος μονόχωρος ναός του Αγίου Χαραλάμπους. Με αφορμή την απόφαση του εκκλησιαστικού συμβουλίου να βελτιώσει το ναό με την προσθήκη νάρθηκα και βοηθητικών χώρων, έγινε σωστική ανασκαφική έρευνα δυτικά και ανατολικά-νοτιοανατολικά του ναού.

α) Χώρος προσθήκης νάρθηκα. Λόγω συγκεκριμένης διαμόρφωσης του χώρου πραγματοποιήθηκε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε αποσπασματικά διατηρημένα οικοδομικά λείψανα και δύο τάφους. Σχεδόν επιφανειακά, σε βάθος 0,10 μ. αποκαλύφθηκαν τετράγωνες κτιστές βάσεις πεσσών και τμήμα λιθόστρωτου, που πιθανότατα ανήκουν στον παλαιότερο ναό του Αγίου Χαραλάμπους, ο οποίος μαρτυρείται ως *ερύπιον* ήδη στην «Επιπεδογραφία της Φεράς» του Ρήγα[9]. Στο ίδιο βάθος, στο δυτικό τμήμα του χώρου, ερευνήθηκαν δύο τάφοι με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., λακκοειδείς, με τις παρειές επενδεδυμένες με σχιστόπλακες. Στον ένα τάφο υπήρχε μία ταφή και ο νεκρός τοποθετήθηκε απευθείας πάνω στο χώμα, ύπτιος σε εκτεταμένη στάση, με τα χέρια διπλωμένα πάνω στον κορμό. Στο δεύτερο τάφο, εκτός από το σκελετό που βρέθηκε στην ίδια στάση με αυτόν του προηγούμενου τάφου, υπήρχαν παραμερισμένα οστά προγενέστερης ταφής. Οι ταφές ήταν ακτέριστες. Η θέση των νεκρών μέσα στους τάφους, ο τρόπος κατασκευής τους και η ύπαρξη και άλλων όμοιων στον ίδιο χώρο τους χρονολογούν στα χριστιανικά χρόνια.

Σε βάθος 0,60-0,69 μ. βρέθηκε αναλημματικός τοίχος, μήκ. 4 μ. περίπου. Ανήκει πιθανώς στα έργα διαμόρφωσης ανδήρων στο χώρο της αρχαίας ακρόπολης των Φερών. Η κατασκευή του, με βάση την κεραμική, ανάγεται στους κλασικούς χρόνους.

Η έρευνα προχώρησε μέχρι το φυσικό έδαφος, σε βάθος 3-3,07 μ., και λόγω της μικρής έκτασης της τομής (διαστ. 1x1 μ.) έδωσε μόνον στρωματογραφικές πληροφορίες. Υπήρχαν διαδοχικές φάσεις της ελληνιστικής και κλασικής περιόδου, κεραμική των αρχαϊκών, γεωμετρικών και μυκηναϊκών χρόνων και ένα

7. Βλ. Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης Λευκού Πύργου, Αθήνα 1986, σ. 51-53.

8. Ο λόφος ταυτίζεται από τους ερευνητές της περιοχής με την Ακρόπολη των Φερών, βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 119 κ.ε.

9. Η «Επιπεδογραφία της Φεράς» είναι ενσωματωμένη στη «Χάρτα της Ελλάδος» την οποία εξέδωσε ο Ρήγας Βελεστινλής στη Βιέννη το 1797. ΑΑΑ Χ (1977), σ. 174 κ.ε. Αρχαιολογία, τχ. 34 (1990), σ. 58 κ.ε.

παχύ στρώμα της μέσης και πρώιμης εποχής του Χαλκού (Πίν. 86 α-β).

Το σύνολο των κινητών ευρημάτων που απέδωσε η ανασκαφή, αποτελείται από άφθονη κεραμική, μικρά τμήματα πήλινων ειδωλίων, χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.), πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύθες και πηνία, τμήματα σιδερένιων μαχαιριδίων και καρφιών, λίθινη χάνδρα, οστέινα και λίθινα εργαλεία (οπέας, λειαντήρας, λεπίδες, αρτόσχημοι τριπτήρες σε μεγάλη πυκνότητα) και ένα πρωτοελλαδικό αγκυρόσχημο αντικείμενο (ΒΕ 12362).

β) Χώρος κατασκευής βόθρου. Στην ανατολική-νοτιοανατολική πλευρά του προαυλίου του ναού πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε τμήμα χριστιανικού νεκροταφείου.

Ερευνήθηκαν συνολικά δώδεκα τάφοι, τοποθετημένοι σε πυκνή διάταξη. Οι πρώτοι οκτώ (I-VIII) βρέθηκαν σε βάθος 0,10-0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, μέσα σε αργιλώδες χώμα αναμεμιγμένο με μικρές κροκάλες. Οι υπόλοιποι (IX-XII) βρίσκονται κάτω ακριβώς από τους προηγούμενους, σε βάθος 0,68-0,80 μ., μέσα σε καστανό μαλακό χώμα.

Όλοι οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. Είναι λακκοειδείς επιμήκεις, στενότεροι προς την ανατολική και δυτική πλευρά. Άλλοτε έχουν ως παρειά το χώμα του λάκκου (ιδίως στις στενές πλευρές), άλλοτε το όρυγμα επενδύεται με σχιστολιθικές πλάκες όρθιες, κροκάλες ή αρχαίο υλικό σε β΄ χρήση. Η κάλυψη των τάφων γίνεται κυρίως με σχιστολιθικές πλάκες.

Σε δύο τάφους χρησιμοποιήθηκαν ασβεστολιθικές πλάκες προερχόμενες από κιβωτιόσχημους τάφους των κλασικών χρόνων. Η βόρεια μακρά πλευρά ενός άλλου ορίζεται από τμήμα μαρμάρινου πυραμιδόσχημου κιονίσκου (ΒΕ 12366), ο οποίος διατηρεί τμήμα αναθηματικής επιγραφής[10] σε πέντε στίχους:

..ΩΝΦΙΛΟΝ
.ΑΡΑΠΙΔΙΣΙ
ΧΑΡΙΣΣΤΗΡΙΑ
ΥΠΕΡΤΟΥΥΙΟΥ
ΘΕΟΔΟΤΟΥ

Στις καλυπτήριες του ίδιου τάφου έχει χρησιμοποιηθεί τμήμα λίθινου τριπτήρα με διακόσμηση ιχθυάκανθας.

Οι μεγαλύτεροι τάφοι έχουν μήκος 1,85-1,90 μ. και πλάτος 0,50-0,74 μ. Τρεις τάφοι μικρότερων διαστάσεων (μήκ. 0,33-1,50 και πλ. 0,29-0,52 μ.) περιείχαν παιδικές ταφές. Ο νεκρός στους μεγάλους τάφους τοποθετείται απευθείας πάνω στο χώμα, ύπτιος σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Δ. Οι πήχεις των χεριών κάμπτονται και τοποθετούνται παράλληλα, πάνω στο σώμα.

Δύο φορές παρατηρήθηκε δεύτερη χρήση του τάφου με την τοποθέτηση του νεκρού ύπτιου και τον παραμερισμό των οστών του προκατόχου του τάφου προς Δ. Σε δύο ταφές βρέθηκαν τοποθετημένα πάνω στο στήθος του νεκρού κομμάτια πήλινων κεραμίδων ή μια πλατιά πέτρα. Πάνω από τις καλυπτήριες των τάφων που είχαν ανοιχθεί στο βαθύτερο επίπεδο (βάθος 0,50 μ.), βρέθηκαν διαταραγμένα οστά σκελετών. Πιθανώς αυτά προήλθαν από ανακομιδές που έγιναν με σκοπό την επαναχρησιμοποίηση του ίδιου τάφου σε μεταγενέστερους χρόνους.

Όλες οι ταφές ήταν ασύλητες αλλά και ακτέριστες. Ενδείξεις για τη χρονολόγηση του νεκροταφείου στα χριστιανικά χρόνια αποτελούν η θέση των νεκρών μέσα στους τάφους και η γνωστή συνήθεια της δημιουργίας νεκροταφείων στους αύλειους χώρους των χριστιανικών ναών.

Την ανασκαφή επέβλεψε σε όλη τη διάρκειά της η προϊσταμένη της Εφορείας Αργυρούλα Ιντζεσίλογλου.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Οικόπεδο Νικ. Θεοδωρόπουλου

Το οικόπεδο βρίσκεται προς ΒΑ. του ναού του Αγίου Χαραλάμπους, στις βορειοδυτικές παρυφές της πόλης του Βελεστίνου, αλλά σε κεντρικό σημείο της αρχαίας πόλης των Φερών, προς Β. της Υπέρειας Κρήνης, κοντά στο βορειοανατολικό όριο του πλατώματος που εκτείνεται προς Β. της Μαγούλας Μπακάλη. Μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για άδεια ανέγερσης οικοδομής πραγματοποιήθηκε προκαταρκτική δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα, η οποία στη συνέχεια επεκτάθηκε σε ολόκληρο το οικόπεδο, εμβαδού 300 τ.μ. περίπου, λόγω της μεγάλης σπουδαιότητας των ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν. Στο χώρο αυτό δεν κατασκευάστηκαν ποτέ κτίσματα κατά τις μεταγενέστερες εποχές και έτσι οι αρχαίες επιχώσεις παρέμειναν αδιατάρακτες, εκτός από ελάχιστα σημεία όπου εντοπίστηκαν βόθροι της περιόδου της τουρκοκρατίας.

Σε βάθος 0,50 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους που παρουσιάζει ελαφρά κατωφέρεια από ΝΔ.-ΒΑ., ήλθαν στο φως οι τοίχοι μιας ιδιωτικής οι-

10. Την επιγραφή θα δημοσιεύσει η Αργυρούλα Ιντζεσίλογλου ως τμήμα ενός ευρύτερου συνόλου επιγραφών προερχόμενων από τις Φέρες. Η ίδια έδωσε μια πρώτη χρονολόγησή της στο 2ο αι. π.Χ. Διαστάσεις κιονίσκου: σωζ. ύψ. 0,91, ελάχιστο πλ. 0,12, μεγ. πλ. 0,21 μ. Διαστάσεις επιγραφής: ύψ. γραμμάτων 0,015 μ., διάστιχα: 0,02 μ. Γράμματα γωνιώδη με ακρέμονες.

κίας όψιμων ελληνιστικών χρόνων. Ανασκάφηκε μεγάλο τμήμα της βορειοανατολικής πλευράς της οικίας αυτής, η οποία όμως σωζόταν σε αποσπασματική κατάσταση: προς ΒΑ. και ΒΔ. ήταν κατεστραμμένη, ενώ η προς ΝΑ. και ΝΔ. συνέχειά της βρίσκεται πιθανότατα κάτω από τις επιχώσεις των όμορων οικοπέδων (Σχέδ. 1).

Η οικία διέθετε μία περίστυλη πιθανότατα αυλή, της οποίας αποκαλύφθηκε ολόκληρη η βορειοανατολική πλευρά, μήκ. 8 μ. περίπου. Κατά χώραν βρέθηκαν οι κυβόλιθοι-βάσεις για τη στήριξη ξύλινων πιθανώς πεσσών ή κιόνων. Τα κενά διαστήματα μεταξύ των στηριγμάτων αυτών, μήκ. 1,50 μ. το καθένα, σε μεταγενέστερη φάση κλείστηκαν με πρόχειρα τοιχάρια.

Η περίστυλη αυλή περιβαλλόταν από στεγασμένη στοά, πλ. 2,50 μ. περίπου, γύρω από την οποία διατάσσονταν τα δωμάτια και οι άλλοι χώροι της οικίας, που όμως αποκαλύφθηκαν εν μέρει ή αποσπασματικά και δεν παρέχουν μια ολοκληρωμένη κάτοψη. Το κάτω λιθόκτιστο μέρος των τοίχων της οικίας, πλ. 0,50 μ., σωζόταν σε πολύ μικρό ύψος και ήταν κατασκευασμένο από μικρού και μετρίου μεγέθους ακατέργαστες ή λίγο κατεργασμένες πέτρες και ενδιάμεσα τμήματα κεραμιδιών, με λάσπη ως συνδετικό υλικό. Γύρω από τους τοίχους υπήρχαν πυκνές μάζες πηλού από λιωμένα ωμά πλιθιά της ανωδομής, ανάμεσα στις οποίες βρέθηκαν κονιάματα υπόλευκου, κόκκινου και κίτρινου χρώματος που κοσμούσαν τις εσωτερικές επιφάνειες των δωματίων. Βρέθηκαν επίσης στρώσεις κεραμιδιών λακωνικού τύπου από τη στέγη. Τα δάπεδα της οικίας κατά κανόνα αποτελούνταν από πατημένο χώμα. Εντοπίστηκαν, επίσης, τμήματα κλειστών αποχετευτικών αγωγών.

Στη βορειοανατολική πλευρά της αυλής της οικίας υπήρχε μικρό οικιακό ιερό, με πρόχειρο λιθόκτιστο κυκλικό περίβολο, συνολ. διαμ. 1,80 μ. (Πίν. 86 γ). Στο εσωτερικό του περιβόλου βρέθηκε στημένη όρθια μια μικρή λίθινη οξυκόρυφη στήλη, ακόσμητη και χωρίς επιγραφή. Εμπρός από τη στήλη ήταν τοποθετημένο ένα πήλινο ελλειψοειδές σκεύος με χώρισμα στη μέση, πιθανότατα για την υποδοχή προσφορών, καλυμμένο με μια σχιστολιθική πλάκα. Κάτω από την αυλή της οικίας βρέθηκε υπόγεια δεξαμενή σε μορφή μικρού, τετράγωνου δωματίου, πλευράς 2,50 μ. περίπου, στην οποία οδηγούσε υπόγεια επίσης στοά με 22 σκαλοπάτια, συνολ. μήκ. 12, πλ. 0,80 και ύψ. 2 μ. περίπου (Πίν. 86 δ-ε). Τόσο η δεξαμενή, όσο και η στοά ήταν λαξευμένες μέσα στο φυσικό, μαλακό, κιτρινοκόκκινο βράχο. Η είσοδος της στοάς βρισκόταν σε έναν από τους χώρους της οικίας και περιβαλλόταν από ψηλό λιθόκτιστο τοίχο σε σχήμα Π. Η δεξαμενή επικοινωνούσε με ένα πηγάδι μέσω ενός ορθογωνίου ανοίγματος που είχε λαξευθεί στο νοτιοδυτικό τοίχωμά της. Το επίπεδο του δαπέδου της δεξαμενής βρισκόταν σε βάθος 9 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Προς ΒΑ. της οικίας εντοπίστηκε αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., ανάλογη με τον προσανατολισμό της οικίας. Προστίθεται έτσι ένα ακόμη πολύτιμο στοιχείο για τη σύνθεση του πολεοδομικού ιστού των αρχαίων Φερών. Το οδόστρωμα αποτελούνταν από μικρές πέτρες, χαλίκι, τμήματα κεραμιδιών και όστρακα. Κατά μήκος της νοτιοδυτικής παρυφής του οδοστρώματος υπήρχε χαμηλός λιθόκτιστος αναλημματικός τοίχος που συγχρόνως αποτελούσε όριο οικοδομικού τετραγώνου. Πάνω σ' αυτόν τον αρχαίο τοίχο εδραζόταν ένας άλλος τοίχος ανάλογης χρήσης της εποχής της τουρκοκρατίας, ενώ στην ίδια θέση με τον αρχαίο δρόμο των Φερών υπάρχει αντίστοιχα δρόμος του νεότερου Βελεστίνου, ενταγμένος σήμερα στο σχέδιο πόλης, του οποίου η διαμόρφωση και η ασφαλτόστρωση κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του αρχαίου οδοστρώματος.

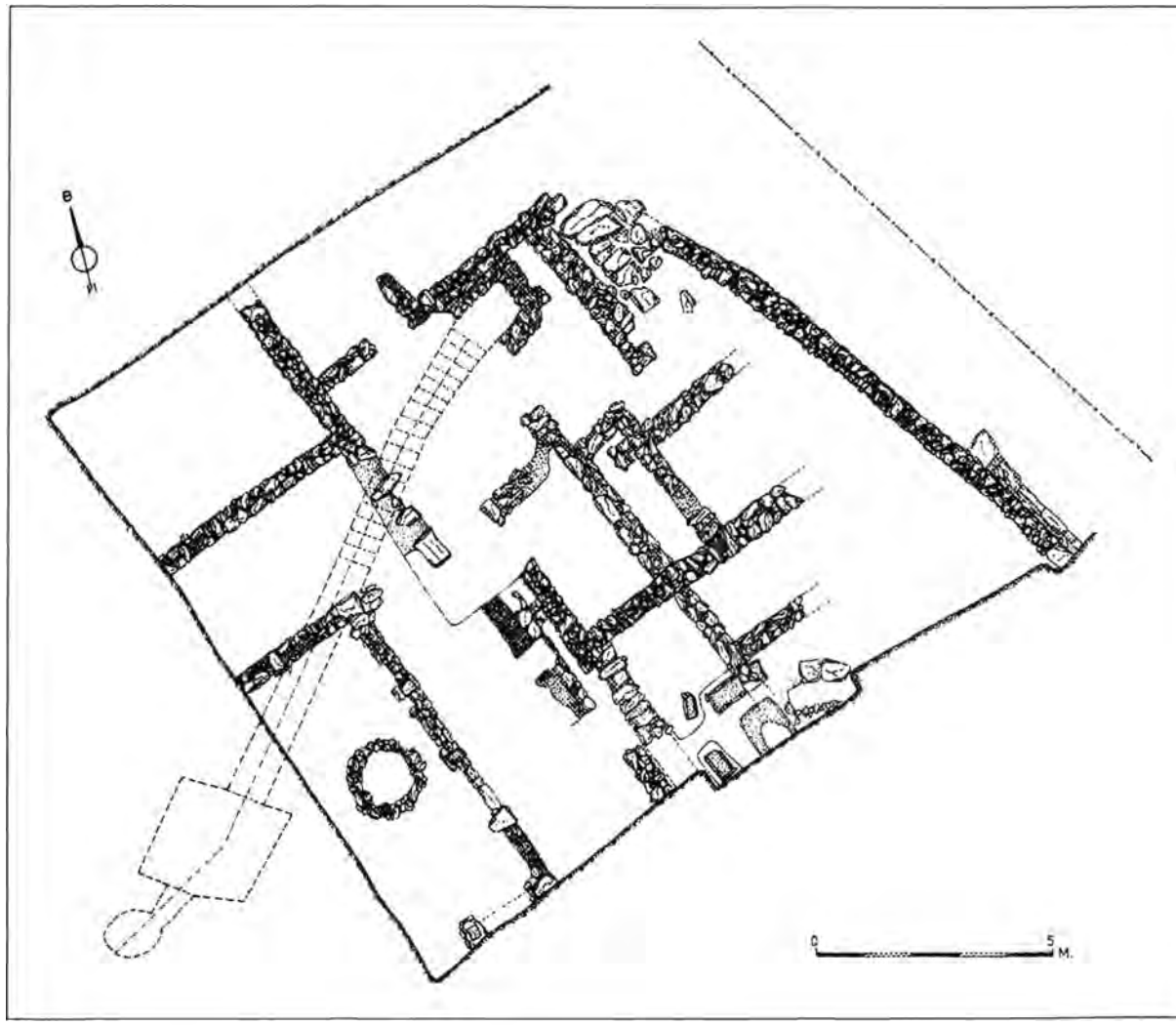
Κάτω από το επίπεδο του δαπέδου της ελληνιστικής οικίας επισημάνθηκαν τοίχοι παλαιότερου κτίσματος, του 4ου αι. π.Χ. ή των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, ίσως προγενέστερης φάσης της ίδιας οικίας, στην οποία ανήκαν υπολείμματα δαπέδου από μικρά τμήματα κεραμιδιών όρθια τοποθετημένα. Σε βαθύτερα στρώματα εντοπίστηκαν υπολείμματα ακόμη παλαιότερων οικοδομικών φάσεων, του 5ου αι. π.Χ. ή της αρχαϊκής εποχής. Οι επιχώσεις μέχρι το επίπεδο του φυσικού βράχου, που βρισκόταν σε βάθος 1,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, ήταν πλουσιότατες σε κεραμική και μικροαντικείμενα ελληνιστικών και κλασικών χρόνων και λιγότερο αρχαϊκής, γεωμετρικής, μυκηναϊκής και μεσοχαλκής περιόδου.

Στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα του γνωστού αρχαίου νεκροταφείου που έχει εντοπιστεί και σε άλλα οικόπεδα, στην ίδια περιοχή. Ανασκάφηκαν λίγοι τάφοι βρεφών και ενηλίκων, λακκοειδείς ή κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι με σχιστολιθικές πλάκες. Κάθε τάφος κατά κανόνα περιείχε το σκελετό ενός νεκρού, σε ελαφρά συνεσταλμένη θέση, και ελάχιστα ή καθόλου κτερίσματα. Οι τάφοι χρονολογούνται πιθανότατα στους μυκηναϊκούς και πρωτογεωμετρικούς χρόνους.

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο άρχισε το 1990 και διεξήχθη σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Π. Αραχωβίτη.

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου και Ξάνθου (οικόπεδο Ε. Γιανναδάκη και Αικ. Αντάκη)

Το οικόπεδο εντάσσεται στη νοτιοανατολική πλευρά της αρχαίας πόλης των Φερών, πολύ κοντά στο αρ-

Σχέδ. 1. Βελεστίνο. Οικόπεδο Ν. Θεωδορόπουλου. Κάτοψη τμήματος οικίας ελληνιστικών χρόνων και άλλων αρχαίων λειψάνων.

χαίο τείχος. Κατά τη διάρκεια γενικής εκσκαφής για την ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκε και στη συνέχεια ανασκάφηκε μικρό τμήμα οικίας ελληνιστικών χρόνων, στη δυτική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 2 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, που στο χώρο αυτό παρουσιάζει αρκετά έντονη κατωφέρεια από Ν.-Β. Ανάλογη είναι και η κατωφέρεια του φυσικού, μαλακού, κιτρινοκόκκινου βράχου, ο οποίος στο σημείο αυτό υπέστη κατά την αρχαιότητα εκτεταμένη διαμόρφωση, προκειμένου να κατασκευασθεί η ελληνιστική οικία με προσανατολισμό Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ. Από το αρχαίο κτίριο αποκαλύφθηκε μόνο η νοτιοανατολική γωνία του, σε μήκος 6,50 και σε πλάτος 5 μ. περίπου, ενώ το υπόλοιπο βρίσκεται προφανώς κάτω από τις επιχώσεις των όμορων οικοπέδων, προς ΒΔ. και ΝΔ. Σ' αυτή τη νοτιοανατολική γωνία βρισκόταν και η είσοδος — ή μία από τις εισόδους — της οικίας. Ένας διάδρομος, μήκ. 4,10 και πλ. 1,40 μ., με ελαφρά κεκλιμένο προς Β. δάπεδο, λαξευμένο στο βράχο, οδηγούσε στο εσωτερικό της και με τη μεσολάβηση ενός επίσης λαξευτού στο βράχο σκαλοπατιού, πλάτους και ύψους 0,30 μ., κατέληγε σ' ένα χώρο με οριζόντια διαμορφωμένο δάπεδο, όπου εντοπίστηκε λαξευμένος μικρός ρηχός αποθέτης. Στο μέσον περίπου του διαδρόμου και κάθετα στον κατά μήκος άξονά του υπήρχε στενό, ρηχό επίμηκες λάξευμα, πιθανώς για την υποδοχή ξύλινης πόρτας. Ο διάδρομος περιβαλλόταν από δύο παράλληλους μεταξύ τους τοίχους, των οποίων

διασώθηκε μόνο το κάτω λιθόκτιστο τμήμα από μικρού και μετρίου μεγέθους, μάλλον πλακαρές, ακατέργαστες πέτρες και ενδιάμεσα τμήματα κεραμιδιών, συνδεδεμένα με λάσπη· ο ανατολικός, εξωτερικός τοίχος της οικίας, είχε πάχος 0,60-0,65 μ., ενώ ο δυτικός, εσωτερικός τοίχος, είχε πάχος 0,40-0,45 μ.

Αποκαλύφθηκε επίσης εν μέρει ο νότιος εξωτερικός τοίχος της οικίας, πάχ. 0,50 μ., καθώς και ένα ορθογώνιο δωμάτιο στα δυτικά του διαδρόμου-εισόδου. Οι τοίχοι σώζονταν σε μέγιστο ύψος 1,30 μ. και ακολουθούσαν τη φυσική κλίση του εδάφους.

Σ' όλο τον ανασκαπτόμενο χώρο υπήρχαν μάζες λιωμένων ωμών πλίνθων από την ανωδομή των τοίχων, τμήματα κονιαμάτων υπόλευκου και κόκκινου χρώματος από την εσωτερική τους επένδυση, καθώς και κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου, μερικά από τα οποία έφεραν σφραγίσματα. Τα δάπεδα αποτελούνταν από πατημένο χώμα. Τα λιγοστά μικροαντικείμενα και η κεραμική χρονολογούν την κατασκευή και τη χρήση της οικίας στο 2ο αι. π.Χ. Στρωματογραφικά δεν διαπιστώθηκαν στο σημείο αυτό ίχνη κατοίκησης προγενέστερα της ελληνιστικής περιόδου, ενώ οι παχειές επιχώσεις που κάλυπταν την οικία ανήκουν στην τουρκοκρατία και σε μεταγενέστερες εποχές.

Η ανασκαφή αυτή, αν και περιορισμένης έκτασης, παρέχει σημαντικά στοιχεία για τη σύνθεση του πολεοδομικού ιστού και για το σχέδιο των ιδιωτικών οικιών των ελληνιστικών Φερών.

Οικόπεδο Μιχάλη Τέτσια

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλαγιά του πλατώματος που εκτείνεται προς Β. της Μαγούλας Μπακάλη, ανάμεσα στα οικόπεδα των αδελφών Κ. και Στ. Τσουμπέκου και Μιχ. Γ. Σαράντη[11]. Με αφορμή τις εκσκαφές που πραγματοποιήθηκαν για την κατασκευή προσθήκης σε υπάρχουσα οικία, διενεργήθηκε στο οικόπεδο περιορισμένης έκτασης δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα σε βάθος, με σκοπό να διερευνηθούν τα πρωιμότερα στρώματα κατοίκησης στο σημείο αυτό της αρχαίας πόλης των Φερών.

Αφαιρέθηκαν αρχικά επιχώσεις, πάχ. 3 μ. περίπου, αρκετά διαταραγμένες, με ελάχιστα υπολείμματα κτισμάτων και κεραμική ελληνιστικής, κλασικής, γεωμετρικής και μυκηναϊκής εποχής. Σε βάθος 3 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε αδιατάρακτο στρώμα κατοίκησης της μεσοχαλκής εποχής με χαρακτηριστική κεραμική, επάλληλες στρώσεις πηλού από λιωμένα πλιθιά και υπολείμματα λιθόκτιστων τοιχαρίων, ενώ κατά διαστήματα παρατηρούνται έντονα ίχνη καύσης περιορισμένης έκτασης (εστίες;). Από βάθος 3,70 μ. εντοπίσθηκε κεραμική της πρωτοχαλκής εποχής, χονδροειδής αλλά χαρακτηριστική, ενώ στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν δύο λίθινα εργαλεία: μια αξίνα, σε βάθος 3,80 μ., και μια λεπίδα οψιανού, σε βάθος 4,90 μ. Το σκληρό κιτρινωπό φυσικό έδαφος, με έντονη κλίση από ΒΔ.-ΝΑ. εμφανίστηκε σε βάθος 5-5,50 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Με τη δοκιμαστική αυτή τομή διαπιστώνεται ότι η πρωιμότερη φάση κατοίκησης στο χώρο αυτό ανήκει στην πρωτοχαλκή εποχή με την οποία συνδέεται, στρωματογραφημένη, η παρουσία λίθινων εργαλείων. Εδώ επίσης θα πρέπει να αναζητηθούν οι βορειοανατολικές παρυφές του οικισμού της μεσοχαλκής εποχής, δεδομένου ότι προς ΒΑ. στο οικόπεδο των αδελφών Κ. και Στ. Τσουμπέκου αποκαλύφθηκε νεκροταφείο της ίδιας εποχής.

Στην ανασκαφή συνεργάσθηκε η αρχαιολόγος Ελ. Νικολάου.

Οικόπεδο Δημοτικών Σφαγείων

Το συγκρότημα των Δημοτικών Σφαγείων βρίσκεται προς Β. του Βελεστίνου, έξω από τον πολεοδομικό ιστό της πόλης και κοντά στο εξωκλήσι του Αγίου Μηνά. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής μεγάλου ορθογώνιου βόθρου στον ελεύθερο χώρο του οικοπέδου, εντοπίστηκε το βόρειο τείχος της αρχαίας πόλης των Φερών, για πρώτη φορά από την εποχή που ο Υ. Bequignon[12] είχε επισημάνει ορισμένα ίχνη του στην περιοχή αυτή. Σε μια παρειά του σκάμματος του βόθρου εμφανίστηκε μια «τομή» του τείχους, η οποία στη συνέχεια καθαρίστηκε προσεκτικά. Η άνω σωζόμενη πλευρά του βρισκόταν σε βάθος 1,35 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, ενώ γύρω του υπήρχαν επάλληλες στρώσεις από χαλίκι, κροκάλες και κιτρινωπό λασπώδες χώμα που προέρχονταν από τον παρακείμενο ρου των υδάτων της Υπέρειας Κρήνης. Το τείχος φαίνεται ότι είναι κατασκευασμένο από υλικό σε β΄ χρήση. Σώζονται και οι δύο παρειές του σε ύψος δύο δόμων, ενώ μόνον η εξωτερική παρειά εδράζεται σε ευθυντηρία από σχιστόπλακες. Το γέμισμά του αποτελείται από χώμα, τμήματα κεραμιδιών και λίγες πέτρες. Το πλάτος του τείχους είναι 2,20 και το σωζόμενο ύψος του 1 μ., ενώ στο σημείο αυτό φαίνεται ότι κατευθύνεται από ΝΔ. προς ΒΑ.

Η έρευνα θα συνεχιστεί συστηματικά στο μέλλον.

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

11. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 255-257.

Οικόπεδο Χρ. Χατζηκωτούλα

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Ταμπάχανα ή Παλιά Σφαγεία του δήμου Βελεστίνου, προς ΝΑ. της πανάρχαιας πηγής Υπέρειας — σήμερα ονομάζεται επίσης Κεφαλόβρυσο — στο ανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης των Φερών. Η εκσκαφή βόθρου προς Δ. του υπάρχοντος σπιτιού έδωσε αφορμή για την πραγματοποίηση μικρής ανασκαφικής έρευνας μετά την επισήμανση ύπαρξης αρχαίου τοίχου.

Η ανασκαφή προχώρησε μέχρι βάθους 3,45 μ. χωρίς να φτάσει στο φυσικό έδαφος και εντοπίστηκαν ουσιαστικά δύο στρώματα. Το πρώτο, μέχρι βάθους 1,90 μ., ήταν πολύ διαταραγμένο και περιείχε κυρίως σύγχρονα απορρίμματα, καθώς και κεραμική διαφόρων περιόδων (τουρκοκρατίας, ελληνιστική, αρχαϊκή, γεωμετρική, μυκηναϊκή). Το δεύτερο στρώμα ήταν αδιατάρακτο και περιείχε κεραμική ελληνιστικής περιόδου. Στην επίχωση αυτού του στρώματος, σε βάθος 2,65 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε τοίχος (Πίν. 87 α) με κατεύθυνση Α.ΒΑ.-Δ.ΒΔ., από τέσσερις κατά μήκος ασβεστολιθικές πλάκες σε β΄ χρήση, που μόνο πάνω από τη μία, προς Δ., σωζόταν η ανωδομή από αργούς λίθους (αποκαλ. μήκ. 2,30, πλ. 0,70-0,59 και αποκαλ. ύψ. 0,90 μ.). Η έλλειψη ανωδομής πάνω από τις υπόλοιπες πλάκες πιθανώς σχετίζεται με την ύπαρξη θυραίου ανοίγματος σ' αυτό το σημείο του τοίχου. Η επιφάνεια των πλακών είναι δουλεμένη με βελόνι. Η διαμόρφωση της προς Β. παρειάς είναι επιμελημένη, σε αντίθεση με την προς Ν. που είναι αδρά επεξεργασμένη. Η περιορισμένη έκταση του χώρου δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την ταύτιση-χαρακτηρισμό του ευρήματος. Δάπεδο από πατημένο χώμα εντοπίστηκε προς Β. του τοίχου, στο ίδιο επίπεδο με τις πλάκες. Ακόμη, σε μικρή απόσταση προς Β. του τοίχου, αποκαλύφθηκε πηγάδι, σύγχρονο του τοίχου και του δαπέδου, τα τοιχώματα του οποίου είχαν επενδυθεί με πήλινους δακτυλίους (διαμ. 0,74, ύψ. 0,60 και πάχ. 0,02 μ.). Στο μέσον περίπου του ύψους του ο κάθε δακτύλιος φέρει δύο, διαμετρικά αντίθετες, αψιδωτού σχήματος, διαμπερείς οπές που χρησίμευαν αφ' ενός ως λαβές, αλλά κυρίως ως σκαλοπάτια του πηγαδιού που ερευνήθηκε σε βάθος 1,45 μ. μόνο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη του πηγαδιού σε σχέση με τη μικρή απόστασή του από την αρχαία πηγή Υπέρεια αλλά και σε σχέση με τα άλλα πηγάδια που έχουν ανασκαφεί μέχρι τώρα στο χώρο της αρχαίας πόλης των Φερών[13], γιατί προσθέτει ένα ακόμη στοιχείο στη μελέτη των τρόπων αξιοποίησης των υδάτινων πόρων και αντιμετώπισης του θέματος ύδρευσης του κάθε νοικοκυριού, αλλά και του ρόλου-λειτουργίας της Υπέρειας ως προς αυτό. Τα κινητά ευρήματα και η κεραμική χρονολογούν το δεύτερο στρώμα στο 2ο αι. π.Χ.

Η αποτύπωση και εκπόνηση του σχεδίου που δημοσιεύεται έγιναν από το σχεδιαστή Γ. Κιάσσα.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΡΑΧΩΒΙΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Ραχούλα

Θέση Τούμπα

Η παραπάνω θέση βρίσκεται στο 12ο χλμ. του δρόμου Καρδίτσας-Ραχούλας, 2 χλμ. προς ΒΑ. της Ραχούλας. Με αφορμή την ανεύρεση δύο κιβωτιόσχημων τάφων στον αγρό Βασ. Κουμπούρα κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών ύδρευσης της κοινότητας Ραχούλας, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή δυτικά του δρόμου Καλλιθήρου-Ραχούλας. Η θέση του αρχαίου νεκροταφείου ήταν γνωστή από την ύπαρξη ενός τύμβου, ενώ το 1988 ο αρχαιολόγος Λεωνίδας Χατζηαγγελάκης είχε ανασκάψει δύο κιβωτιόσχημους τάφους στον ίδιο χώρο, στον αγρό Ηλ. Ζαχαρή.

Βρέθηκαν συνολικά 18 τάφοι κλασικών χρόνων (Σχέδ. 2), από τους οποίους οι δέκα είναι κιβωτιόσχημοι και οι οκτώ κεραμοσκεπείς. Όλοι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είχαν προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., εκτός από τον τάφο 10 που περιείχε παιδική ταφή και είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Όλοι σχεδόν έφεραν καλυπτήριες πλάκες ακατέργαστες, από γκρίζο ψαμμόλιθο, οι οποίες εμφανίζονται σε βάθος 0,60-1,15 μ. από το σημερινό οδόστρωμα. Μόνον ο τάφος 1 έφερε καλυπτήρια πλάκα από σχιστόλιθο. Στον τάφο 3 δεν εντοπίσθηκε καλυπτήρια πλάκα και ο τάφος 10 ήταν καλυμμένος με στρογγυλές, μικρές, ποτάμιες πέτρες. Τα πλευρικά τοιχώματα των τάφων αποτελούνταν από ακατέργαστες ψαμμολιθικές γκρίζες πλάκες. Το μήκος των κιβωτιόσχημων αυτών τάφων, κυμαινόταν από 0,40 έως 2,10 μ. και το πλάτος τους από 0,30 έως 0,80 μ. Οι τάφοι 3, 10 και 12 πιθανώς ήταν παιδικοί. Η επιφάνεια ταφής βρισκόταν σε βάθος από 1 έως 1,55 μ., δεν ήταν

12. Y. Béquignon, Recherches archéologiques à Phères de Thessalie, Παρίσι 1937, σ. 17.

13. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 193· 42 (1987): Χρονικά, σ. 259· 43 (1988): Χρονικά, σ. 243.

επιμελημένη, και οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί απ' ευθείας στο χώμα, εκτός από την περίπτωση του τάφου 3 που ο νεκρός είχε τοποθετηθεί πάνω σε γκρίζα ψαμμολιθική πλάκα.

Οι οκτώ κεραμοσκεπείς τάφοι (2, 4, 6, 7, 9, 13, 14, 16) δεν διατηρούνταν σε καλή κατάσταση. Οι περισσότεροι είχαν προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., ο τάφος 13 Β.-Ν. και οι τάφοι 14 και 16 ΒΑ.-ΝΔ. Η επιφάνεια ταφής κυμαινόταν σε βάθος από 0,90 έως 1,65 μ. Σε τρεις περιπτώσεις δεν ήταν καθόλου επιμελημένη, ενώ σε πέντε οι νεκροί τοποθετήθηκαν πάνω σε στρωτήρες λακωνικού τύπου.

Από μια πρώτη προσέγγιση του υλικού, παρατηρείται ότι: α) δεν βρέθηκαν οστά στους περισσότερους τάφους, ενώ σε επτά περιπτώσεις ήταν διαλυμένα και λιγοστά (οστά κρανίου, άνω και κάτω άκρων, τμήματα σπονδύλων), β) ο αριθμός των νεκρών ανέρχεται στους 18, γ) δεν παρατηρήθηκαν ανακομιδές προγενέστερων ταφών, δ) το φύλο και η ηλικία των νεκρών δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν εξαιτίας της κακής διατήρησης των οστών και ε) από τις διαστάσεις όλων των τύπων των τάφων πιθανώς οι επτά ήταν παιδικές ταφές.

Σε όλους τους τάφους που διατηρήθηκαν οστά, οι νεκροί τοποθετήθηκαν σε ύπτια εκτεταμένη στάση. Ο προσανατολισμός των νεκρών μόνο σε έξι περιπτώσεις είναι δυνατό να προσδιορισθεί από ΝΑ.-ΒΔ., με το κρανίο προς Α. Σε τέσσερις περιπτώσεις προσδιορίσθηκε η εκτεταμένη θέση των κάτω άκρων, ενώ δεν ήταν δυνατό να ορισθεί η θέση των άνω άκρων.

Σε δέκα τάφους βρέθηκαν κτερίσματα που χρονολογούνται στο τέλος του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.: αγγεία μελαμβαφή και άβαφα και δύο χάλκινα νομίσματα του βασιλέως Φιλίππου Β΄ (359-336 π.Χ.). Τα αγγεία είναι κατασκευασμένα από πορτοκαλέρυθρο πηλό, φέρουν μελανό γάνωμα κακής ποιότητας με στοιχεία κακής όπτησης. Τα πιο πολλά αγγεία δεν είναι ακέραια και έχουν συγκολληθεί. Όσον αφορά στα σχήματα των αγγείων που βρέθηκαν, επικρατούν οι κύλικες χωρίς πόδι τύπου "Bolsal" (Πίν. 87 β), κάνθαροι (Πίν. 87 δ), αρυτήρες, μόνωτα και άωτα σκυφίδια (Πίν. 87 γ), σκύφοι και αρυβαλλοειδή ληκύθια (Πίν. 87 ε).

Από στρωματογραφικά δεδομένα συμπεραίνεται ότι όλοι οι τάφοι έχουν ανοιχθεί σε στρώμα με ποτάμιες αποθέσεις που περιέχει καστανόχρωμο χώμα με μικρές πέτρες.

Τα δεδομένα από την ανασκαφική έρευνα των 18 τάφων που χρονολογούνται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πιστοποιούν ότι στη θέση Τούμπα υπήρχε κατά τον 4ο αι. π.Χ. ένα εκτεταμένο νεκροταφείο, μέρος του οποίου αποτελούν οι 20 τάφοι που έχουν ανασκαφεί και ο τύμβος που βρίσκεται 100 μ. βορειότερα. Το νεκροταφείο πιθανώς εκτείνεται ανατολικά και δυτικά του σημερινού δρόμου Καλλιθήρου-Ραχούλας και η έκτασή του υπολογίζεται στα 100 στρέμματα περίπου. Θα πρέπει να σχετίζεται με τον οικισμό που έχει εντοπισθεί από επιφανειακή έρευνα στη θέση Παλιοκλήσια, νότια του νεκροταφείου, από το οποίο απέχει 700 μ. περίπου. Η θέση αυτή, διαστ. 120 (Α.-Δ.)x100 μ. (Β.-Ν.), είναι ένας γήλοφος, ύψ. 15 μ. περίπου, στην κορυφή του οποίου υπάρχει πλάτωμα, όπου έχουν περισυλλεχθεί όστρακα από κεραμίδες του 4ου αι. π.Χ., καθώς και μυλόλιθοι από ανδεσίτη και ένας κίονας από γκρίζο μάρμαρο. Σ' αυτή τη θέση υπάρχει πλινθόκτιστο σπίτι με λίθινη κρηπίδα, για την κατασκευή της οποίας χρησιμοποιήθηκαν αρχαίοι δόμοι, πιθανώς από κτίριο του αρχαίου οικισμού.

Η ανασκαφή αυτή, αν και έχει περιορισμένη έκταση, παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την οργάνωση του αρχαίου νεκροταφείου και τη σχέση του με τον οικισμό στην θέση Παλιοκλήσια, αφού τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα από την ευρύτερη περιοχή της Ραχούλας είναι λιγοστά.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΚΑΦΙΔΑ

ΣΚΟΠΕΛΟΣ (αρχαία Πεπάρηθος)

Πάνορμος

Οικόπεδο ιδιοκτησίας Κ. Ζανίκα - Α. Λαυδή (πρώην οικογενείας Κεχριώτου)

Στην περιοχή της αρχαίας πόλης Πανόρμου, όπου αναπτύσσεται ο σύγχρονος ομώνυμος οικισμός, η Εφορεία έχει θεσπίσει έλεγχο θεμελίων των νεοανεγειρόμενων οικοδομών, ο οποίος όμως δεν έδινε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, λόγω του μικρού βάθους των εκσκαφών.

Στο οικόπεδο Ζανίκα - Λαυδή, που βρίσκεται στα νότια του λόφου Παλαιόκαστρο, όπου η τειχισμένη ακρόπολη της αρχαίας πόλης, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες και σε μεγάλο βάθος εκσκαφές για την ανέγερση ξενοδοχειακής μονάδος και εντοπίστηκαν στρώματα με άφθονα όστρακα, σε βάθος 1,70 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Ακολούθησε μικρής κλίμακας δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα με πέντε τομές σε διαφορετικά σημεία, μέσα στο χώρο που επρόκειτο να καταλάβουν οι οικοδομές. Διαπιστώθηκε ότι από βάθος 1,50 μ. περίπου και κάτω αρχίζει στρώμα κατοίκησης, που μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο και 3ο αι. π.Χ. Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα τοίχων, πλ. 0,50-0,60 μ., κατασκευασμένων από μικρού και μετρίου μεγέθους

ακατέργαστους ή λίγο κατεργασμένους λίθους, συνδεδεμένους με λάσπη, που ανήκουν σε μικρά κτίσματα, ίσως ιδιωτικές οικίες, με προσανατολισμό Α.ΒΑ.-Δ.ΝΔ. Το στρώμα καταστροφής περιείχε πολλά όστρακα αμφορέων των γνωστών πεπαρηθιακών τύπων[14], πολλά κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου και λίγα όστρακα άλλων αγγείων, μεταξύ των οποίων και μελαμβαφών.

Μάζες καμένου πηλού και όστρακα παραμορφωμένα από το ψήσιμο συνηγορούν στην υπόθεση ότι υπήρχε και εδώ εργαστήριο κατασκευής αμφορέων. Η ανασκαφή δεν στάθηκε δυνατό να συνεχιστεί κάτω από το βάθος των 2,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, λόγω της ύπαρξης του υδροφόρου ορίζοντα, αλλά διαπιστώθηκε ότι τα αρχαία στρώματα και οι τοίχοι των κτισμάτων συνέχιζαν και κάτω απ' αυτό το επίπεδο. Οι επιχώσεις, πάχ 1,50 μ., που βρίσκονταν πάνω από το επίπεδο κατοίκησης της αρχαιότητας, αποτελούνταν από επάλληλες οριζόντιες στρώσεις αργιλλώδους χώματος (ιλύος) και αμμοχάλικου με ελάχιστα όστρακα.

Οι ανασκαφικές ενδείξεις επιτρέπουν την εξαγωγή ενός προσωρινού συμπεράσματος για το χώρο, ότι δηλαδή στη μικρή εύφορη κοιλάδα, προς Ν.ΝΑ. και ΝΔ. του λόφου της ακρόπολης, εκτείνονταν η κάτω πόλη του Πανόρμου, τα ερείπια της οποίας αργότερα καλύφθηκαν από παχειές αποθέσεις, λόγω εκτεταμένων πλημμυρών.

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στα ανατολικά του τείχους των Φθιωτίδων Θηβών περισυλλέχθηκε μία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη (ΒΕ 12383), με δύο ρόδακες, σπασμένη πάνω και κάτω (Πίν. 87 στ).

Διαστ.: ύψ. 0,87, πλ. 0,55, πάχ. 0,17 μ.

Φέρει την επιγραφή:

ΑΓΗΣΑΙΣ .....
ΔΕΙΝΩ ΝΝΙΚΟΜΕ ...Σ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

ΕΛΛΗΝΟ·Ι·ΤΑΛΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Περιοχή Βελεστίνου (αρχ. Φερών)

Συνεχίστηκε και κατά το 1991, μετά από άδεια του ΥΠΠΟ, το ελληνοϊταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών στην ευρύτερη περιοχή των αρχαίων Φερών[15]. Η έρευνα έγινε φέτος στην παραλιακή περιοχή του Παγασητικού Κόλπου, μεταξύ του οικισμού της Χρυσής Ακτής Παναγίας (Καντήρ-Αγά) και του ακρωτηρίου Αγκίστρι, με σκοπό την επανεξέταση ήδη γνωστών και τον εντοπισμό τυχόν άγνωστων παραθαλάσσιων οικισμών και λιμανιών που θα μπορούσαν να σχετίζονται με τις λειτουργίες της πόλης των Φερών και των κωμών της ευρύτερης περιοχής της. Διερευνήθηκε επίσης η πιθανότητα ύπαρξης φυσικών διόδων από την παραλιακή ζώνη προς το εσωτερικό της «χώρας» των Φερών, μέσω των δύσβατων υψωμάτων της Βελανιδιάς, και διαπιστώθηκε ότι η κυριότερη δίοδος, στρωμένη με καλντερίμι, είναι εκείνη που συνέδεε το σημερινό χωριό Σέσκλο με τη Χρυσή Ακτή Παναγίας, από τη μεταβυζαντινή τουλάχιστον εποχή μέχρι σήμερα. Στην πορεία της οδού αυτής, στο ύψωμα Μικρή Βελανιδιά, εντοπίστηκαν λείψανα μικρού οικισμού υστερορωμαϊκών χρόνων, ενώ στο οροπέδιο Σουβάλα διασώζονται ιδιόρρυθμα συγκροτήματα λιθόκτιστων, δίχωρων οικημάτων ορθογώνιας κάτοψης, με εσωτερικά ανοίγματα και τρουλωτές στέγες, μεταβυζαντινών χρόνων, που πιθανώς ανήκαν σε εγκαταστάσεις κτηνοτρόφων.

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

14. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 251 (οικόπεδο Χατζηδρόσου). BCH CXIV (1990), I, σ. 361-389.

15. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 228 κ.ε.· 45 (1990): Χρονικά, σ. 210-211.

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Την ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων διηύθυνε και κατά το 1991 ο Έφορος Αρχαιοτήτων Κωνστ. Γαλλής. Από το 1991 προστέθηκε στο επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας και η μόνιμη αρχαιολόγος Σοφία Καραπάνου, η οποία εργάσθηκε με ζήλο και ευσυνειδησία. Στο κείμενο που ακολουθεί, παρέχονται οι εκθέσεις των ανασκαφέων και η παρουσίαση των σημαντικότερων τυχαίων ευρημάτων και περισυλλογών αρχαιοτήτων.

ΚΩΝ. Ι. ΓΑΛΛΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Λάρισα

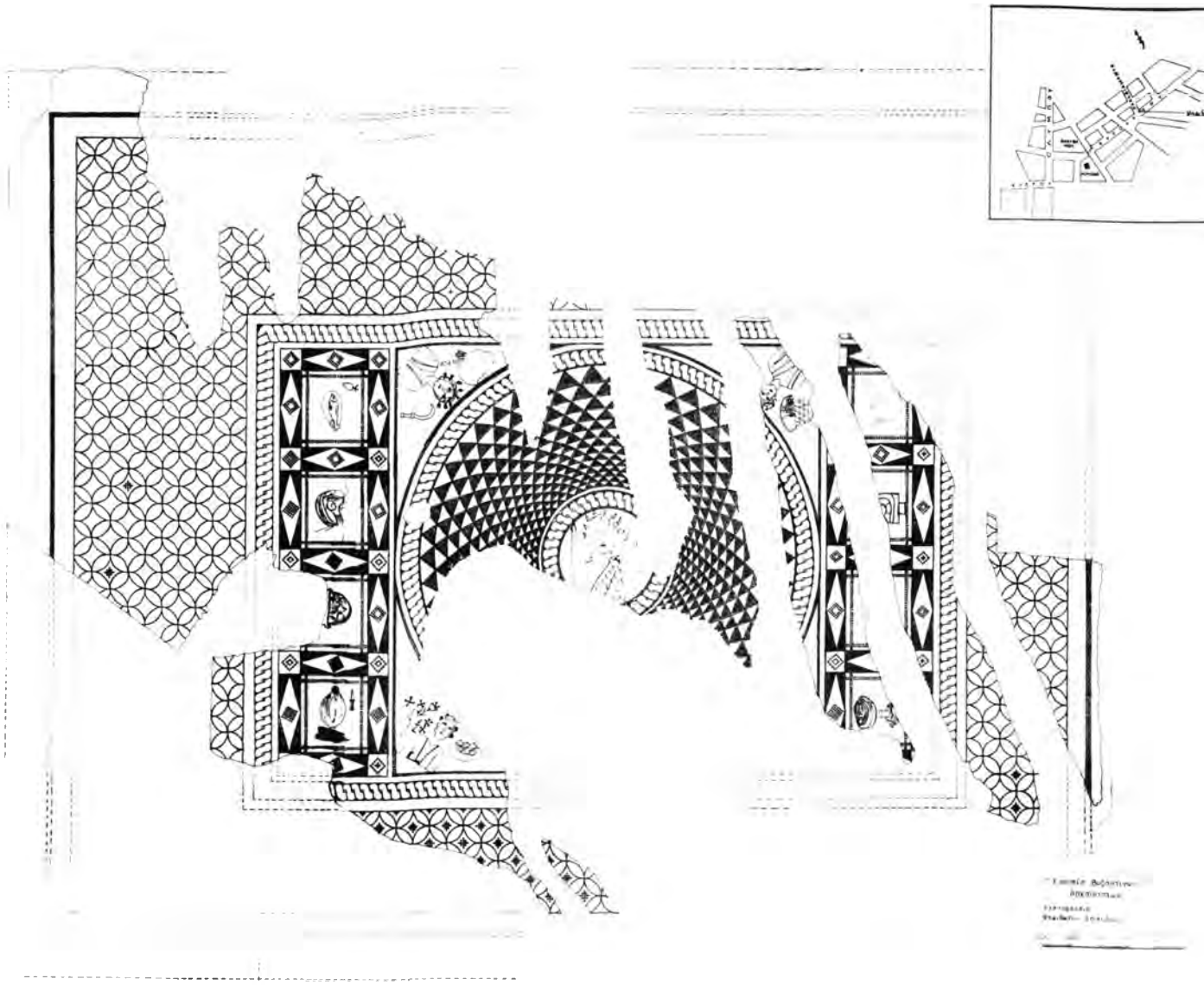
Γωνία οδών 31ης Αυγούστου και Παπαδιαμάντη

Στη συμβολή των παραπάνω οδών επισημάνθηκε κατά την εκτέλεση εργασιών του δήμου για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού, σε βάθος 2,10 μ., ψηφιδωτό δάπεδο, μέρος του οποίου καταστράφηκε από το εκσκαπτικό μηχάνημα (Πίν. 88 α). Ανήκε πιθανότατα σε μεγάλη αίθουσα συμποσίων (triclinium), εμβαδού 60 τ.μ. περίπου, η οποία αποτελούσε χώρο μεγάλης ιδιωτικής κατοικίας (Σχέδ. 1). Οι τοίχοι της αίθουσας αυτής είχαν καταστραφεί μέχρι τη θεμελίωσή τους σε παλαιότερα χρόνια. Το ψηφιδωτό δάπεδο διακοσμείται περιμετρικά με ζώνη από αλληλοτεμνόμενους κύκλους, στο εσωτερικό των οποίων σχηματίζονται ρόμβοι από ψηφίδες σκούρου μπλε χρώματος, ενώ το βάθος αποτελείται από λευκές ψηφίδες. Στο χώρο που περικλείει η ζώνη αυτή υπάρχει ένα ορθογώνιο πλαίσιο, διαστ. 6,40x4,30 μ., το οποίο διακοσμείται με ανθρωπόμορφες παραστάσεις, καθώς και διάχωρα με θέματα νεκρής φύσης («ξένια»). Συγκεκριμένα, ένας πολύχρωμος πλοχμός περιέτρεχε τις πλευρές του ορθογωνίου, ενώ περιμετρικά του κυκλικού κεντρικού θέματος του ορθογώνιου πλαισίου σχηματίζονται οκτώ διακοσμητικά διάχωρα, από τα οποία όμως σώθηκαν συνολικά μόνον έξι, τέσσερα στη δυτική πλευρά και δύο στην ανατολική. Ανάμεσα στα διακοσμητικά διάχωρα σχηματίζονται ρόμβοι. Στο εσωτερικό των διαχώρων της δυτικής πλευράς υπάρχουν τα ακόλουθα θέματα: ψάρι σε πινάκιο και ρεπάνι, σαλιγκάρι, καλάθι με φρούτα (αχλάδια και ίσως δαμάσκηνα), πεπόνι με μαχαίρι και δύο μελιτζάνες. Από τα διακοσμητικά θέματα των διαχώρων της ανατολικής πλευράς αναγνωρίσθηκε καρπούζι με αγγείο και ένα σκεύος με απροσδιόριστο το περιεχόμενό του.

Οι γωνίες ανάμεσα στα διάχωρα και το κεντρικό κυκλικό μοτίβο του ορθογώνιου πλαισίου διακοσμούνται με ανθρωπόμορφες παραστάσεις. Πρόκειται για γυναικείες προσωποποιήσεις των τεσσάρων εποχών του έτους, οι οποίες αποδίδονται όλες σε προτομή. Ειδικότερα, στη βορειοδυτική γωνία παριστάνεται το θέρος που σώζει και την επιγραφή: *ΘΕΡΟC* (Πίν. 88 β). Η μορφή έχει στα μαλλιά της στάχυα, αριστερά της εικονίζεται δρεπάνι και δεξιά της δεμάτι με στάχυα. Στη νοτιοδυτική γωνία παριστάνεται η άνοιξη με την επιγραφή: *EAP* (Πίν. 88 γ). Κρατάει κλωνάρι με ανθισμένα λουλούδια και συνοδεύεται από καλαθάκι γεμάτο επίσης με λουλούδια. Πλούσιο στεφάνι με πράσινα φύλλα διακοσμεί το κεφάλι της. Στη βορειοανατολική γωνία εικονίζεται το φθινόπωρο, το οποίο συνοδεύεται με καλάθι γεμάτο με φθινοπωρινά φρούτα (Πίν. 89 α). Στην αντίστοιχη νοτιοανατολική γωνία εικονιζόταν ο χειμώνας, ο οποίος όμως καταστράφηκε πλήρως από το εσκαπτικό μηχάνημα.

Το μεγαλύτερο μέρος του ορθογώνιου πλαισίου καταλαμβάνει μεγάλο κυκλικό μοτίβο που διακοσμείται από επάλληλες σειρές πολύχρωμων τριγώνων («κουκουνάρα»). Στο κέντρο του κύκλου αυτού εικονίζεται σε προτομή κατενώπιον η μεγαλοπρεπής μορφή του Διονύσου (Πίν. 89 γ). Ο θεός φορά χειριδωτό χιτώνα και στον αριστερό ώμο του πορπώνεται η δορά του πάνθηρα, του ζώου που συνοδεύει το Διόνυσο σε πολλές παραστάσεις του. Δύο μικρά κέρατα διαμορφώνονται στο πάνω μέρος του κεφαλιού του. Ο Διόνυσος φοράει διάδημα και είναι στεφανωμένος με κισσόφυλλα. Με το δεξί του χέρι κρατάει το κύριο σύμβολό του, το θύρσο, ενώ αριστερά του ο χώρος καλύπτεται με ένα εντυπωσιακό τσαμπί σταφύλια.

Τα διακοσμητικά θέματα των διαχώρων και οι ανθρωπόμορφες παραστάσεις αποδόθηκαν με μεγάλη χρωματική ποικιλία μικρών ψηφίδων. Αναγνωρίσθηκαν είκοσι χρώματα ψηφίδων, μερικές από τις οποίες είναι κατασκευασμένες από υαλόμαζα. Η πολυτέλεια του ψηφιδωτού δαπέδου συνδυάζεται και με τα πολύχρωμα κονιάματα των τοίχων που βρέθηκαν στη σωστική ανασκαφή, καθώς και με ωραίες ανάγλυφες διακοσμήσεις από ασβεστοκονίαμα. Με την ανεύρεση του ψηφιδωτού αυτού αναγνωρίσθηκε ένα οργανωμένο και αξιόλογο εργαστήριο ψηφιδωτών με ιδιαίτερα το-

Σχέδ. 1. Λάρισα. Γωνία οδών 31ης Αυγούστου και Παπαδιαμάντη. Κάτοψη του ψηφιδωτού δαπέδου.

πικά χαρακτηριστικά, η δραστηριότητα του οποίου επισημάνθηκε και σε άλλες σωστικές ανασκαφές της Λάρισας. Συγκεκριμένα, ψηφιδωτά του ίδιου εργαστηρίου βρέθηκαν: σε οικόπεδο της οδού Παπακυριαζή με παράσταση Διονύσου και προσωποποιήσεις εποχών[1]· στη γωνία των οδών Κύπρου και Αλ. Παναγούλη (το ψηφιδωτό εδώ καταστράφηκε πλήρως)· στη γωνία των οδών Γρηγορίου Παλαμά και Νεοφύτου (παράσταση Διονύσου). Τόσο τα ανασκαφικά δεδομένα όσο και η συγκριτική μελέτη του ψηφιδωτού οδηγούν, με επιφυλάξεις βέβαια, σε μια χρονολόγηση γύρω στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ.

Με την εποπτεία του επιθεωρητού συντήρησης Δ. Χρυσόπουλου και τη συνεργασία των ειδικών συντηρητών της ΙΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωάννη Γούλα και Στυλιανού Σφέτσα, το ψηφιδωτό αυτό αποκολλήθηκε από τη θέση του και μεταφέρθηκε στα εργαστήρια του Μουσείου Λάρισας.

Γωνία οδών Υψηλάντου και Βυζαντίου (οικόπεδο Η. Γεωργίου Κατσίφα)

Στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκαν σε βάθος 1,80 μ.

1. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 187.

πέντε πήλινες λάρνακες, πέντε ανοιχτές ταφές, δύο κιβωτιόσχημοι και έξι κεραμοσκεπείς τάφοι που καταστράφηκαν πλήρως κατά την εκσκαφή των θεμελίων για την ανέγερση πολυκατοικίας. Από το λεπτομερή έλεγχο των χωμάτων της εκσκαφής συγκεντρώθηκαν αρκετά τεμάχια, πήλινων κυρίως, αντικειμένων και τα ακόλουθα ακέραια κτερίσματα τα οποία χρονολογούν τους τάφους από τις αρχές του 3ου αι. έως το τέλος του 1ου αι. π.Χ.: σαράντα τρία πήλινα μυροδοχεία, δύο λύχνοι, επτά λήκυθοι, τρεις κοτύλες, ένας οξυπύθμενος αμφορίσκος, μία πυξίδα, δύο κυάθια, τρεις προχοΐσκες, μία γυάλινη φιάλη, ένα γυάλινο μυροδοχείο, δύο χάλκινες στλεγγίδες, μία χάλκινη πόρπη, ένας μεγαρικός σκύφος, ένα κύπελλο, μια οινοχοΐσκη.

Οι τάφοι αυτοί ανήκουν στο νότιο νεκροταφείο της αρχαίας Λάρισας[2], το οποίο εκτείνεται κατά μήκος του οδικού άξονα της πόλης προς τη Φθιώτιδα και απλώνεται σε πολύ μεγάλη έκταση. Στις σωστικές ανασκαφές της Εφορείας τα τελευταία χρόνια έχουν αποκαλυφθεί αρκετοί τάφοι από το νεκροταφείο αυτό, από τους οποίους οι παλαιότεροι χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. και οι νεότεροι στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

Οδός Θεσσαλονίκης 163 (διασταύρωση με την οδό Υψηλάντου)

Ο τάφος βρέθηκε σε εργασίες εκσκαφής θεμελίων για ανέγερση πολυώροφης οικοδομής, στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς του οικοπέδου και σε βάθος 1,10 μ. από την οδό Υψηλάντου. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του τάφου εισχωρούσε στο προς Β. παρακείμενο οικόπεδο. Ο τάφος είχε προσανατολισμό από Α. προς Δ. και εσωτερικές διαστάσεις: 1,93x0,57x 0,66 μ. Οι πλευρές του τάφου, το δάπεδο και η καλυπτήρια πλάκα του αποτελούνταν από μονοκόμματες μαρμάρινες γκριζόλευκες πλάκες, πάχ. 0,085 μ. Η πλάκα του δαπέδου, η καλυπτήρια, καθώς και η εξωτερική επιφάνεια των πλευρών ήταν αδρά επεξεργασμένες, σε αντίθεση με την εσωτερική επιφάνεια των τελευταίων η οποία είχε λειανθεί επιμελώς. Οι πλάκες των πλευρών διακοσμούνται στο εσωτερικό τους με ορθογώνιο πλαίσιο από διπλές εγχάρακτες γραμμές, το οποίο στις μακρές πλάκες χωρίζεται στο μέσον από εγχάρακτο κιονίσκο. Οι πλάκες των μακρών πλευρών εισχωρούν σε αύλακες βάθους 0,05 μ. που λαξεύονται στις άκρες των πλακών των στενών πλευρών και έτσι εξασφαλίζεται η καλή αρμογή μεταξύ τους[3].

Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε ο σκελετός του νεκρού με το κεφάλι προς Α. και ένα σιδερένιο καρφί. Η περιοχή όπου βρέθηκε ο τάφος εντάσσεται στο εκτεταμένο ανατολικό νεκροταφείο της ακρόπολης[4] του οποίου έχουν ανασκαφεί κατά καιρούς πολυάριθμοι τάφοι[5]. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, ο τάφος χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή. Σημειώνεται επίσης ότι σε μικρή απόσταση ανατολικά αυτού και στη βόρεια παρειά του οικοπέδου, εντοπίστηκαν, στο ίδιο περίπου βάθος, λείψανα από μερικούς διαλυμένους κεραμοσκεπείς τάφους.

Διασταύρωση οδών 31ης Αυγούστου και Ελλαδίου

Κατά τις εργασίες εκσκαφής τάφρου για τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού από τη ΔΕΥΑΛ στην οδό 31ης Αυγούστου, στο ύψος της διασταύρωσής της με την οδό Ελλαδίου, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος σε βάθος 1,05 μ. από το οδόστρωμα. Ο τάφος είχε προσανατολισμό από Α. προς Δ. και εξωτερικές διαστάσεις 1,80x0,54x0,50 μ. Τα τοιχώματα των μακρών πλευρών του τάφου, καθώς και της στενής δυτικής πλευράς, αποτελούσαν γκριζόλευκες μαρμάρινες πλάκες, πάχ. 0,06-0,08 μ., ενώ η στενή ανατολική πλευρά ήταν κτισμένη με τετράγωνες οπτοπλίνθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Οι πλάκες των μακρών πλευρών εισχωρούν σε αύλακες λαξευμένες στις άκρες της δυτικής στενής πλάκας εξασφαλίζοντας έτσι καλή αρμογή μεταξύ τους. Η ανατολική κτιστή πλευρά ήταν επενδεδυμένη εσωτερικά με ακέραια τετράγωνη οπτόπλινθο. Η κάλυψη του τάφου γινόταν με τρεις πλακαρές πέτρες τοποθετημένες κατά πλάτος, οι οποίες εξείχαν ελαφρώς των μακρών πλευρών και από τις οποίες σώθηκε μόνον μία στο ανατολικό άκρο του τάφου. Το δάπεδο του τάφου αποτελούσαν τετράγωνες οπτόπλινθοι (διαστ. 0,38x0,03 μ.) σε δύο σειρές. Οι οπτόπλινθοι κατά μήκος της βόρειας πλευράς ήταν σπασμένες κατά το ήμισύ τους.

Οι μαρμάρινες πλάκες των πλευρών του τάφου ήταν αδρά πελεκημένες εξωτερικά, ενώ εσωτερικά καλά λειασμένες και διακοσμημένες με ορθογώνια πλαίσια

2. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 218.

3. Παρόμοια κόσμηση στις εσωτερικές πλευρές των μαρμάρινων πλακών του τάφου και παρόμοιο τρόπο κατασκευής, είχαν και οι τάφοι του α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. σε τύμβο του Στρατιωτικού Αεροδρομίου Λάρισας, βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 281-282.

4. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 572-573.

5. Πολύ κοντά στον περιγραφόμενο τάφο, είχε βρεθεί παλαιότερα ένας παρόμοιος τάφος, βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 236.

από διπλές εγχάρακτες γραμμές, όπως και ο τάφος της οδού Θεσσαλονίκης 163. Ωστόσο, οι πλάκες χρησιμοποιήθηκαν στον τάφο αυτό σε β΄ χρήση. Ο τάφος περιείχε μόνον λίγα οστά του σκελετού και κανένα κτέρισμα. Ο νεκρός είχε ταφεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Δ.

Διαλυμένα λείψανα ενός παρόμοιου τάφου εντοπίστηκαν στη βόρεια παρειά της τάφρου, σε απόσταση 20 μ. βόρεια του προηγουμένου και σε βάθος 1,40 μ. από το οδόστρωμα της οδού 31ης Αυγούστου.

Με βάση τις υπάρχουσες ενδείξεις, οι δύο παραπάνω τάφοι χρονολογούνται με πιθανότητα στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

Φάρσαλα (κοινότητα Ερέτριας)

Στη θέση Παλιοκκλήσι που βρίσκεται σε λοφώδη περιοχή και σε απόσταση 150 μ. περίπου νότια του χωριού Ασπρόγεια, εντοπίστηκε μεσοελλαδικό νεκροταφείο με αφορμή εργασίες διάνοιξης δρόμου και ισοπεδώσεων για την ανέγερση αναψυκτηρίου. Συγκεκριμένα, ανασκάφηκαν έξι κιβωτιόσχημοι τάφοι του νεκροταφείου. Απ' αυτούς οι τρεις ήταν κτισμένοι από μακρόστενες πλάκες με τις μακρές πλευρές να εξέχουν των στενών, δύο είχαν τη μια μακρά πλευρά τους κτισμένη με αργούς λίθους, ενώ ένας τάφος βρέθηκε σχεδόν κατεστραμμένος. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και ΒΑ.-ΝΔ. και περιείχαν έναν ή δύο νεκρούς σε στάση συνεσταλμένη.

Σε έναν τάφο βρέθηκε πήλινος κάνθαρος με ταινιωτές λαβές και μικρό πήλινο σφαιρικό αγγείο με ταινιωτή καλαθοειδή λαβή (Πίν. 89 β), ενώ ο άλλος περιείχε ένα πήλινο μόνωτο κυάθιο. Τα παραπάνω αγγεία χρονολογούνται στη μεσοελλαδική περίοδο.

Κραννώνα

Αγρός Σ. Κουκουτάρα

Στον παραπάνω αγρό και σε απόσταση 300 μ. περίπου ΝΑ. της ακρόπολης, εντοπίσθηκαν ύστερα από εργασίες άροσης τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου. Σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις, το ψηφιδωτό δάπεδο ανήκε σε αίθουσα ελληνιστικού κτιρίου, η αποκάλυψη του οποίου θα ολοκληρωθεί με τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας. Το δάπεδο καλυπτόταν από επιχώσεις, πάχ. μόλις 0,25-0,30 μ., και γι' αυτό έχει υποστεί σημαντικές ζημιές από την καλλιέργεια. Η διακόσμησή του είναι γεωμετρική και περιλαμβάνει ρόμβους από μπλε, πρασινωπές και λευκές ψηφίδες. Προς το παρόν το δάπεδο συντηρήθηκε επί τόπου και καλύφθηκε με στρώμα χαλικιού, περλίτη και άμμου. Η αίθουσα στην οποία ανήκε είναι ορθογώνια με προσανατολισμό Β.-Ν., αλλά στο νότιο τμήμα της έχει υποστεί σημαντικές ζημιές με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατό να υπολογισθούν προς το παρόν οι ακριβείς διαστάσεις της. Στα σωζόμενα πάντως τμήματα της αίθουσας, οι εσωτερικές διαστάσεις της είναι 7,45Χ5,85 μ. Προς Ν. συνδεόταν με άλλο διπλανό χώρο, ο οποίος είχε και αυτός ψηφιδωτό δάπεδο αλλά είναι κατεστραμμένος σχεδόν σε όλη την έκτασή του.

Οι τοίχοι της αίθουσας με το γεωμετρικό ψηφιδωτό δάπεδο είναι κατασκευασμένοι από μικρούς αργούς λίθους με λάσπη ως συνδετικό υλικό, πλ. 0,50-0,80 μ. Στο εσωτερικό της αίθουσας βρέθηκαν διάσπαρτα τμήματα έγχρωμων κονιαμάτων που διακοσμούσαν τους τοίχους με κόκκινο, μπλε, λευκό και κίτρινο χρώμα. Τα κονιάματα ήταν πολύ περισσότερα κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του δυτικού τοίχου της αίθουσας, όπου βρέθηκαν πεσμένα πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο με την έγχρωμη επιφάνειά τους προς τα κάτω και το ένα πάνω στο άλλο. Παρόμοια κονιάματα βρέθηκαν και στον κατεστραμμένο χώρο, νότια της αίθουσας. Στο βόρειο τμήμα της αίθουσας υπάρχει πλακόστρωτο δάπεδο, πλ. 2,20 μ. Οι πλάκες είναι από κιτρινωπό ψαμμόλιθο, τοποθετημένες σε τρεις παράλληλες σειρές και η επιφάνειά τους επεξεργασμένη (Πίν. 89 ε).

Δυτικά και βόρεια της αίθουσας με το ψηφιδωτό δάπεδο, έχουν εντοπιστεί εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα τοίχων που ανήκουν σε χώρους η ανασκαφή των οποίων βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ - ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στο Μουσείο Λάρισας μεταφέρθηκαν από διάφορες αρχαιολογικές θέσεις αρκετές αρχαιότητες, οι οποίες αποκαλύφθηκαν τυχαία κατά την εκτέλεση διαφόρων γεωργικών εργασιών και παραδόθηκαν από τις αστυνομικές αρχές ή τους αγρότες. Παρακάτω δίνονται τα στοιχεία των αξιολογότερων από αυτές.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Άτραξ

(ΑΕΜΛ 91/13). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο. Όλες οι επιφάνειές της είναι αδρά δουλεμένες με το βελόνι, εκτός από μια λεπτή λειασμένη ταινία της κύριας όψης (ύψ. 0,06 μ.) όπου είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Ἀμφίμαχος

Ύψ. γραμμάτων 0,025 μ. Διαστ.: ύψ. 0,68, πλ. 0,34, πάχ. 0,020 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/21). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με ελαφρές αποκρούσεις στους κροτάφους από την άροση. Το κάτω τμήμα της, που χρησίμευε για να στηρίζεται στο έδαφος, είναι εντελώς άπεργο. Η κύρια όψη και οι κρόταφοί της έχουν επιμελημένη εργασία λάξευσης. Αντίθετα, η πίσω πλευρά της είναι κατεργασμένη με χοντρό βελόνι. Στο πάνω μέρος της πρόσθιας επιφάνειάς της είναι χαραγμένο το όνομα της νεκρής (Πίν. 89 δ):

Ἀργεία

Ύψ. γραμμάτων 0,04 μ. Διαστ.: ύψ. 0,78, πλ. 0,39, πάχ. 0,15 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/22). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο, σπασμένη στο πάνω τμήμα της αετωματικής επίστεψής της. Στο κάτω μέρος σώζεται το έμβολο για την ένθεσή της στη βάση. Στην κύρια όψη έχει τη δίστιχη επιγραφή (Πίν. 89 στ):

Λαυκρίτα Φιλονικεία
νεβεύσανσα

Ύψ. γραμμάτων 0,015 μ. Διαστ.: ύψ. 0,36, πλ. 0,35, πάχ. 0,05 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/23). Ακέραιη τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο. Το κάτω μη ορατό τμήμα (ύψ. 0,40 μ.) του κορμού της είναι εντελώς άπεργο. Η επιφάνεια και οι πλαϊνές πλευρές της είναι κατεργασμένες με ξοΐδα, ενώ η οπίσθια είναι αδρά δουλεμένη με το βελόνι. Στην επίστεψή της είναι χαραγμένη η επιγραφή[6]:

Ἁρμοξοῦ

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Διαστ.: ύψ. 1,21, πλ. 0,33, πάχ. 0,15 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/24). Αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο με ελαφρές αποκρούσεις στα ακρωτήρια της αετωματικής επίστεψής της. Από την ζωγραφική παράσταση που κάλυπτε την μπροστινή επιφάνειά της, σώθηκαν ελάχιστα ίχνη. Στην επίστεψη έχει την επιγραφή:

Δαίμονι ἀθανάτωι Θεσ-
σαλή Λέοντος εὐξαμένη

Ύψ. γραμμάτων 0,01 μ. Διαστ.: ύψ. 0,31, πλ. 0,25, πάχ. 0,06 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/29). Απότμημα λεκανίδας από γκριζόλευκο μάρμαρο. Σώζεται τμήμα της βάσης και της κοιλίας με ανάγλυφη καρδιόσχημη διακόσμηση στο σημείο της προχοής, η οποία δηλώνεται με διαμπερή οπή. Διαστ.: ύψ. 0,16, διαμ. 0,075 μ.

(ΑΕΜΛ 91/30). Λεκανίδα από γκριζόλευκο μάρμαρο. Η βάση της διακοσμείται με εγχάρακτο ρόδακα. Περιμετρικά της βάσης αναπτύσσονται ανάγλυφα τέσσερις ταινιωτές λωρίδες, που καταλήγουν στο χείλος. Η μία από αυτές δηλώνεται εντονότερα και πλαισιώνεται από δύο λεπτότερες ταινίες. Διαστ.: ύψ. 0,19, διαμ. 0,075 μ.

(ΑΕΜΛ 91/33). Αριστερό τμήμα ναϊσκόσχημης αναθηματικής στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Από την επίστεψη σώζονται το κεντρικό και το αριστερό ακρωτήριο. Στο κάτω μέρος η στήλη έχει έμβολο (ύψ. 0,05 μ.) για τη στήριξή της στη βάση. Στην κύρια όψη της, κάτω από το τριταινιωτό επιστήλιο, είναι χαραγμένη η ακόλουθη τρίστιχη επιγραφή:

Θαϊσύλα Ἡγησικ[ρατεία]
Ἀγεισίς Φιλιππε[ία
Δικεύπολις ΦΙΛΙΠ [------]

Ύψ. γραμμάτων 0,01 μ. Διαστ.: ύψ. 0,57, πλ. 0,30, πάχ. 0,04 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 3ου αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/35). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο. Στο κάτω μέρος της σώζεται το έμβολο στήριξης (ύψ. 0,04 μ.). Στην πρόσθια επιφάνειά της έχει την ακόλουθη δίστιχη επιγραφή (Πίν. 89 ζ).

[----------]Α Δαμοχαρεία Ἀρ-
τ[έ]μ [ι] δ[ι] νεβεύσασσα

Ο πρώτος στίχος της επιγραφής είναι χαραγμένος οριζόντια, κάτω από την επίστεψη, ενώ ο δεύτερος κάθετα, κατά μήκος της δεξιάς στενής πλευράς. Ύψ. γραμμάτων 0,01 μ. Διαστ.: ύψ. 0,32, πλ. 0,37, πάχ. 0,04 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/37). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο, η οποία πλαισιώνεται δεξιά-αριστερά από δύο αρράβδωτους δωρικούς ημικίονες. Στο κάτω μέρος διατηρείται το έμβολο (ύψ. 0,06μ.) για την ένθεσή της στη βάση. Το τύμπανο του αετώματος διακοσμείται με ανάγλυφο ρόδακα. Διαστ.: ύψ. 0,46, πλ. 0,34, πάχ. 0,10 μ.

(ΑΕΜΛ 91/38). Αετωματική επίστεψη αναθηματικής στήλης από άσπρο μάρμαρο με αποκρούσεις στα ακρωτήρια. Στην κάτω πλευρά της έχει ένα ορθογώνιο τόρμο (διαστ. 0,13Χ0,07, βάθ. 0,03 μ.) για την στερέωσή της στον κορμό της στήλης. Διαστ.: ύψ. 0,26, πλ. 0,41, πάχ. 0,20 μ.

(ΑΕΜΛ 91/39). Τοξωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης με πλούσιο ανάγλυφο ανθέμιο. Διαστ.: ύψ. 0,28, πλ. 0,35, πάχ. 0,16 μ.

(ΑΕΜΛ 91/40). Απότμημα ενεπίγραφης στήλης από άσπρο μάρμαρο με την ελλιπή επιγραφή:

ΓΟΡΓΟΝΙ [---------]

Ύψ. γραμμάτων 0,015 μ. Διαστ.: ύψ. 0,31, πλ. 0,26, πάχ. 0,08 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/42). Επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με τοξωτή επίστεψη, η οποία εξέχει ελαφρά

6. Το όνομα *Ἁρμόξενος-Ἁρμοξένα* είναι κοινό. Ο τύπος *Ἁρμοξοῦ* μαρτυρείται για πρώτη φορά στις θεσσαλικές επιγραφές.

από τον κορμό της. Το κάτω μέρος της, που έμπαινε στο έδαφος, είναι εντελώς άπεργο. Η κύρια όψη της και οι κρόταφοί της έχουν επιμελημένη εργασία λάξευσης. Αντίθετα, η οπίσθια πλευρά της έχει αδρή κατεργασία με χοντρό βελόνι. Στην πρόσθια επιφάνειά της έχει ρηχό ορθογώνιο βάθυσμα, όπου στην αρχαιότητα θα υπήρχε μάλλον γραπτή παράσταση. Κάτω από την επίστεψη είναι χαραγμένη η ακόλουθη επιγραφή:

Κριτόλαος Δαμάρχου

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Διαστ.: ύψ. 1,40, πλ. 0,60, πάχ. 0,19 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/44). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο με αποκρούσεις από την άροση σε όλες τις επιφάνειές της. Στο κάτω μέρος διατηρείται το έμβολο για τη στήριξή της στη βάση. Από την αετωματική επίστεψη σώζεται μόνον το κεντρικό ακρωτήριο. Η στήλη πλαισιώνεται δεξιά-αριστερά από δύο αρράβδωτους ιωνικούς ημικίονες, με βάσεις και κιονόκρανα, οι οποίοι στηρίζουν το επιστήλιο.

Στον οριζόντιο κανόνα, όπου στηρίζονται οι δύο ημικίονες, είναι χαραγμένη η επιγραφή[7]:

Περισσονόα Καλλιαία ὀνέθεικεν

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Διαστ.: ύψ. 1,01, πλ. 1,22, πάχ. 0,15 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/45). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από γκρίζο μάρμαρο. Στο κάτω μέρος σώζεται το έμβολο για την ένθεσή της στη βάση. Δεξιά-αριστερά πλαισιώνεται από δύο δωρικούς αρράβδωτους ημικίονες. Το τύμπανο του αετώματος διακοσμείται με ανάγλυφο ασπίδιο. Στο επιστήλιο είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Δαμαινέτα Ἀγεμαχεία ταγεύσασσα ὀνέθεικεν

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Διαστ.: ύψ. 0,73, πλ. 0,54, πάχ. 0,10 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/47). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

Ἀτθόνειτος

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Διαστ.: ύψ. 0,92, πλ. 0,32, πάχ. 0,09 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/48). Απότμημα ενεπίγραφης στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με ελλιπείς απελευθερωτικές επιγραφές στις τρεις επιφάνειές της. Οι επιγραφές:

I. (Πίν. 90 α)

[----------]
[----------]ΣΑ
[----------]ΟΥ
[----------]ΟΣ
[----------α]ρέτου
[----------]vacat

II. (Πίν. 90 β)

[------ὁ ἀπελευθε]-
[ρωθ]εὶς ὑπὸ Με[--]-
[ο]υς τοῦ Νικοστράτου κατὰ τὸ[ν]
νόμον. Ἑρμίας
Λυσιμάχου ὁ ἀπελευθερωθεὶς ὑπὸ
Ἐπικράτους τοῦ Κλεομέδοντος κατὰ τὸν νόμον.
Ὠφελίων Λαπίθου ὁ ἀπελευθερωθεὶς ὑπὸ Νικολόχου τοῦ Εὐφόρβου κατὰ τὸν νόμον. Σίμα Ξενόκα ἡ ἀπελευθερωθεῖσα ὑπὸ Λαπίθου τοῦ Σίμωνος κατὰ τὸν νό(μον).
Σωσιφίλα Ἱπποκράτου ἡ ἀπελευθερωθεῖσα ὑπὸ Ἱπποκράτους καὶ Ἀγασικράτου καὶ Φιλίπ(π)ου τῶν Εὐμή/λου/.
Βαργάθης Σιμίου ὁ ἀπελευθερ[ω]θεὶς ὑπὸ Σιμίου τοῦ Ἀγάθωνος [κατὰ τὸ]ν νόμο[ν].
[----------]

[----------ὁ ἀπελευ]θερω-
[θεὶς ὑπὸ------τοῦ--------κ]ατὰ τὸν
[νόμον ----------ἡ ἀπελευθερ]ωθεῖσα
[ὑπὸ---------τοῦ --------κατὰ τ]ὸν νόμον.
[----------ὁ ἀπελ]ευθερωθεὶς
[ὑπὸ---------τοῦ----------ο]υς καὶ Δαμο-
[---------τοῦ----------κατὰ τὸ]ν νόμον vac.
[----------ὁ ἀπελευθερω]θεὶς ὑπὸ Ἀμφι-
[-----τοῦ ----------κατὰ τὸν νό]μον. vac.
[----------]vacat
[----------ὁ ἀπελευθερωθεί]ς ὑπὸ Φιλοκρά-
[τους----------]Ν κατὰ τὸν
[νόμον----------ω]ν Θρασυλόχου
[ὑπὸ--------τοῦ-------κατὰ τὸν νό]μον. vac.
[----------]vacat
[----------]Ιοῦς τῆς
[----------]ΩΝΔΕ
[----------Ἄφρο]δισία
[----------]ΕΠΙ
[----------]

7. Το όνομα *Περισσονόα* είναι αμάρτυρο στη Θεσσαλία.

III. (Πίν. 90γ)

[----------]
Σ[----------]
ΟΣ[----------]
Α[----------ἀπε]-
λευθ[ερωθεΙΣ ὑπὸ----------]
Συνέρῳ [----------κατά τον]
νόμον[----------ἡ ἀπελευθερω]-
θεῖσα ὑπ[ὸ ----------]
-ΝΔΙ---[----------]
-ΣΑ---[----------]
ΕΠ--- [----------]
κατὰ τὸν ν[όμον ----------]
ἀπελευθερωθ[ΙΣ ὑπὸ ---------τοῦ-----]
ΟΥ κατὰ τὸν νόμ[ον ----------]
πελευθερωθεΙΣ [ὑπὸ ----------]
--ΟΣ κατὰ τὸν [νόμον ----------]

(Ακολουθούν τρεις δυσανάγνωστοι στίχοι).

Ύψ. γραμμάτων 0,01 μ. Διαστ.: ύψ. 0,55, πλ. 0,27, πάχ. 0,19 μ.

(ΑΕΜΛ 91/50). Ακέραιη ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο. Στο κάτω μέρος έχει έμβολο για την τοποθέτησή της στη βάση. Στην κύρια επιφάνειά της σώζονται ελάχιστα ίχνη γραπτής παράστασης. Διαστ.: ύψ. 0,37, πλ. 0,24, πάχ. 0,03 μ.

(ΑΕΜΛ 91/51). Ακέραιη ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο, με έμβολο στήριξης στο κάτω μέρος. Όπως και η προηγούμενη σώζει ελάχιστα ίχνη γραπτής παράστασης στην πρόσθια επιφάνειά της. Διαστ.: ύψ. 0,36, πλ. 0,25, πάχ. 0,06 μ.

(ΑΕΜΛ 91/55). Ορθογώνια βάση επιτύμβιου γλυπτού από γκριζόλευκο μάρμαρο με δύο χρήσεις. Η κύρια όψη και οι πλαϊνές πλευρές της είναι κατεργασμένες με ξοΐδα, η οπίσθια πλευρά της είναι δουλεμένη με το βελόνι. Έχει την ακόλουθη επιγραφή:

[--------] ΑΝΟΥ και Σοφοκλέα
[--------] ΝΟΝ Πολείτου τὸν
υἱὸν

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Διαστ.: ύψ. 0,18, πλ. 0,56, πάχ. 0,34 μ. Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/56). Πάνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

Κλεόμειτις

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Διαστ.: ύψ. 0,49, πλ. 0,38, πάχ. 0,13 μ. Χρονολογείται στον 4ο π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/64). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο. Όλες οι επιφάνειές της είναι αδρά κατεργασμένες με χοντρό βελόνι, εκτός από μια λεπτή ταινία (ύψ. 0,07 μ.) της κύριας επιφάνειας της, όπου είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Ἀγίας

Ύψ. γραμμάτων 0,035 μ. Διαστ.: ύψ. 0,76, πλ. 0,24, πάχ. 0,10 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/66). Απότμημα αγαλματιδίου γυναικείας μορφής από άσπρο μάρμαρο. Σώζεται από το ύψος του στήθους μέχρι των γονάτων περίπου. Φοράει χιτώνα, ζωσμένο ψηλά, κάτω από το στήθος, και πολύπτυχο ιμάτιο. Διαστ.: ύψ. 0,44-0,27 μ. Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/67). Τμήμα ναϊσκόσχημης αναθηματικής στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Το τύμπανο του αετώματος διακοσμείται με ανάγλυφο ασπίδιο. Στο επιστήλιο έχει την ακόλουθη επιγραφή:

Πύρρος και ΘΑΕΙΣ [--------]

Ύψ. γραμμάτων: 0,015 μ. Διαστ.: ύψ. 0,60, πλ. 0,34, πάχ. 0,11 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Γελάνθη[8]

(ΑΕΜΛ 91/71). Ακέραιη επιτύμβια στήλη από άσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο με τοξωτή άνω απόληξη (Πίν 90 δ). Στο πάνω μέρος της κύριας όψης, μέσα σε ρηχό τοξωτό βάθυσμα (0,05 μ.), έχει ανάγλυφη παράσταση γυναικείας μορφής σε προτομή κατενώπιον. Το δεξί χέρι της είναι κεκαμένο στο στήθος και φέρει δαχτυλίδι. Η μορφή φοράει χιτώνα και ιμάτιο, που αναδιπλώνεται στους ώμους, με αραιές και σχηματοποιημένες λοξές πτυχώσεις. Τα μαλλιά της χωρίζονται στη μέση και φέρονται προς τα πίσω σε σχηματοποιημένους κυματισμούς· στο πάνω μέρος της κεφαλής δημιουργούν χαμηλό κρωβύλο, ο οποίος αποτελείται από δύο ισομερείς πλοκάμους, που διασταυρώνονται και αποδίδονται σχηματικά με εγχάρακτα τρίγωνα και γραμμές. Το σχήμα του προσώπου είναι ελλειπτικό με εξογκωμένα ζυγωματικά. Τα μάτια είναι ασύμμετρα τοποθετημένα, χωρίς βαθύ σκάψιμο, χείλη σαρκώδη, που βαίνουν οριζόντια. Τα αυτιά αποδόθηκαν κακότεχνα, κατενώπιον. Κάτω από τον αριστερό μαστό της γυναικείας μορφής εικονίζεται, πάνω σε βάθρο, προτομή παιδίσκης κατενώπιον. Τα μαλλιά της παιδικής μορφής αποδόθηκαν εντελώς σχηματοποιημένα, χωρίζονται στη μέση και φέρονται προς τα πίσω.

8. Η στήλη παραδόθηκε στην Εφορεία από τη Διεύθυνση Ασφαλείας Τρικάλων και σχετίζεται με σοβαρή υπόθεση αρχαιοκαπηλείας. Ανήκει μάλλον στον αρχαιολογικό χώρο των Γόμφων.

Ακριβώς κάτω από την εικονιστική παράσταση αποδίδονται εγχάρακτα τα ακόλουθα προσωπικά αντικείμενα της νεκρής: άτρακτος, χτένι, κάτοπτρο, κάλαθος, μυροδοχείο και πυξίδα. Κάτω από τα αντικείμενα αυτά είναι χαραγμένη η ακόλουθη τετράστιχη επιγραφή:

Κάσσανδρος Ἀρτε-
μὼ[ν] τὴν ἑαυτοῦ
γυν(αί)κα[ν] μνήμης
χάριν

Κάτω από την επιγραφή η στήλη έχει εγχάρακτη παράσταση ερμαϊκής στήλης.

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Διαστ.: ύψ., 1,64, πλ. 0,43, πάχ. 0,19 μ. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Ἄζωρος Ελασσόνας

(ΑΕΜΛ 91/16). Αναθηματική στήλη με ανάγλυφη παράσταση αετού. Το σώμα και οι ανοιχτές φτερούγες του αετού αποδίδονται με εγχάρακτες γραμμές και ρομβοειδή σχήματα. Στο πάνω μέρος της στήλης είναι χαραγμένη η επιγραφή (Πίν. 90 ε).

Ἑρμοκλῆς Ὑψίστῳ
εὐξάμενος δῶρον

Ύψ. γραμμάτων 0,01 μ. Διαστ.: ύψ. 0,47, πλ. 0,31, πάχ. 0,08 μ. Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/258). Πρωτογεωμετρική πρόχους, ύψ. 0,11, διαμ. 0,09 μ., με ομόκεντρους κύκλους στους ώμους και οριζόντιες παράλληλες γραμμές στο υπόλοιπο σώμα.

(ΑΕΜΛ 91/557). Πρωτογεωμετρικό θήλαστρο με επίπεδη βάση, σφαιρική κοιλιά και χαμηλό λαιμό, ο οποίος καταλήγει σε οπισθότμητη προχοή. Έχει κυλινδρική κάθετη λαβή. Διαστ.: ύψ. 0,09, διαμ. 0,06 μ.

(ΑΕΜΛ 91/79). Φάτνωμα από γκριζόλευκο μάρμαρο. Στην κύρια όψη έχει εντός τριών εγκοίλων τετραγώνων ανάγλυφη παράσταση μικρογραφικής κεφαλής (ύψ. 0,065μ.). Διαστ.: ύψ. 0,25, πλ. 0,20, πάχ. 0,13 μ.

Δομένικο (αρχαίες Χυρετίες)

(ΑΕΜΛ 91/15). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο. Στην πρόσθια επιφάνειά της έχει σε τοξωτό βάθυσμα ανάγλυφη παράσταση ανδρικής μορφής σε στάση δεξίωσης. Διαστ.: ύψ. 0,49, πλ. 0,37, πάχ. 0,11 μ.

Λάρισα

(ΑΕΜΛ 91/2). Πάνω τμήμα υστεροελληνιστικής επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με ανθεμωτή διακόσμηση στην τοξωτή επίστεψη και ανάγλυφη παράσταση έφιππου νέου στην κύρια όψη του κορμού της. Στο επιστήλιο χαράχθηκε, σε β΄ χρήση, η ακόλουθη υστερορωμαϊκή επιγραφή:

Ἀνθυ(λλ)ὶς Ἐπι(γ)όνου
μνήμης ἕνεκεν
καὶ Σεκούνδας ἥ-
ρωι χρηστ(ὴ) χαῖρε

Ύψ. γραμμάτων 0,04 μ. Διαστ.: ύψ. 0,89, πλ. 0,49, πάχ. 0,18 μ.

(ΑΕΜΛ 91/3). Πάνω τμήμα υστεροελληνιστικής επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφο ανθέμιο στην τοξωτή επίστεψή της. Στην κύρια όψη, κάτω από την επίστεψη, έχει μέσα σε ρηχό τοξωτό βάθυσμα ανάγλυφη παράσταση έφιππου νέου προς τα δεξιά. Διαστ.: ύψ. 0,64, πλ. 0,50, πάχ. 0,13 μ.

(ΑΕΜΛ 91/14). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από άσπρο μάρμαρο με ανάγλυφη παράσταση καθισμένης μορφής. Σώζεται το κάτω μέρος του κορμού της μορφής, καθώς και τμήμα του θρόνου. Διαστ.: ύψ. 0,74, πλ. 0,24, πάχ. 0,28 μ.

(ΑΕΜΛ 91/73). Κάτω μέρος επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με έμβολο στήριξης. Στην πρόσθια όψη σώζεται τμήμα του ορθογώνιου βαθύσματος, όπου στην αρχαιότητα θα υπήρχε γραπτή παράσταση, από την οποία δεν διατηρήθηκε κανένα ίχνος. Ακριβώς πάνω από το βάθυσμα είναι χαραγμένη η επιγραφή:

[Λ]εοντὼ Κλέου ἀντελευθέ-
ρα ἡρωὶς χρηστὴ χαῖρε

Κάτω από την επιγραφή η στήλη έχει ανάγλυφη παράσταση ερμαϊκής στήλης.

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Διαστ.: ύψ. 1,28, πλ. 0,54, πάχ. 0,16 μ. Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/74). Κάτω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με εγχάρακτη ερμαϊκή στήλη και την επιγραφή:

Ἑρμάου Χθονίου

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Διαστ.: ύψ. 0,87, πλ. 0,45, πάχ. 0,13 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/79). Τοξωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με πλούσιο ανάγλυφο ανθέμιο. Στο επιστήλιο έχει την επιγραφή:

Λύκος Νικοστράτειος

Κάτω από την επιγραφή σώζεται ανάγλυφο ασπίδιο.

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Διαστ.: ύψ. 0,97, πλ. 0,60, πάχ. 0,21 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/78). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο. Στο πάνω μέρος του κορμού είναι χαραγμένη η ακόλουθη επιγραφή:

Βαθυλὶς Ἑρμά-
δος γυνὴ ἥ-
ρως χρηστὲ
χαῖρε

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Διαστ.: ύψ. 0,78, πλ. 0,27, πάχ. 0,10 μ. Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/81). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με ανθεμωτή επίστεψη και δύο χρήσεις. Στο κάτω μέρος του κορμού της από την πρώτη χρήση της σώζεται ανάγλυφη παράσταση ερμαϊκής στήλης και η επιγραφή:

Ἑρμάου Χθονίου

Ύψ. γραμμάτων 0,01 μ. Διαστ.: ύψ. 1,30, πλ. 0,39, πάχ. 0,11 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

(ΑΕΜΛ 91/82). Αετωματική επίστεψη αναθηματικής στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Το τύμπανο του αετώματος διακοσμείται με ανάγλυφο ασπίδιο. Στο επιστήλιο έχει την αποσπασματική επιγραφή:

[----------]Ι ΗΔΕΦ [----------]

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Διαστ.: ύψ. 0,36 πλ. 0,46, πάχ. 0,11 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΡΕΒΕΝΑ

Τα μέλη του Προγράμματος Γρεβενών ασχολήθηκαν από τις 4 Ιουνίου ως τις 22 Ιουλίου με υπαίθρια εργασία στις ακόλουθες περιοχές:

Μελέτη κεραμικής

Το μεγαλύτερο μέρος του έργου αφιερώθηκε στη μελέτη της κεραμικής που συγκεντρώθηκε στο διάστημα των προηγούμενων περιόδων. Ο John Russer ολοκλήρωσε την καταλογογράφηση της μεσαιωνικής κεραμικής και η Nancy Wilkie έκανε το ίδιο για την κλασική και την ελληνιστική. Ο William Coulson άρχισε τη μελέτη του υλικού της εποχής του Σιδήρου, και ο Curtis Runnels επισκέφθηκε το χώρο για μία μέρα προκειμένου να μελετήσει τα λίθινα εργαλεία που έχουν συγκεντρωθεί. Έγιναν ορυκτολογικές μελέτες ενός αριθμού οστράκων έτσι ώστε να γίνει επιλογή για ανάλυση. Ο Steve Mooney σχεδίασε τον τύπο των περισσότερων οστράκων που μελετήθηκαν αυτή την περίοδο, και φωτογραφήθηκε το μεγαλύτερο μέρος τους προκειμένου να γίνει η τελική δημοσίευση.

Επαναληπτικές επισκέψεις και έλεγχος

Δεν έγιναν επισκέψεις και έλεγχος όλων των θέσεων όπως είχε προγραμματισθεί εξαιτίας των ασυνήθιστων βροχοπτώσεων, οι οποίες καθυστέρησαν το θερισμό. Ολοκληρώθηκε, ωστόσο, ο έλεγχος στις ακόλουθες θέσεις: Μυρσίνα, Άγιος Πέτρος, Κνίδη, Παλαιοκνίδη, Ταξιάρχης, Προφ. Ηλίας-Μοναχίτης, Τζιάνη, Μέγα Σειρήνι, Αγία Τριάδα-Καρπερό, Άγιος Αθανάσιος και Ασπρόκαμπος, Αγία Παρασκευή. Ο καθηγητής Gerald Johnson δεν επισκέφθηκε τα Γρεβενά για την αεροφωτογράφηση των σημαντικότερων θέσεων γιατί ο πόλεμος στον Περσικό Κόλπο είχε ως αποτέλεσμα να ακυρωθεί το ταξίδι του στην ανατολική Μεσόγειο.

Ανάλυση των οστράκων

Ολοκληρώθηκε η ανάλυση των 100 θραυσμάτων που είχαν σταλεί στο Carleton College το 1988. Τα θραύσματα αυτά επεστράφησαν στην αποθήκη των Γρεβενών. Εγκρίθηκε η αίτησή μας για την εξαγωγή 100 επιπλέον θραυσμάτων τα οποία βρίσκονται αυτή τη στιγμή στο Carleton όπου θα γίνουν αναλύσεις.

Ανθρωπολογικές και ενθοαρχαιολογικές μελέτες

Ο Stan Aschenbrenner ολοκλήρωσε τη μελέτη του των δικτύων επικοινωνίας του νομού. Επιπλέον, επιχείρησε να προσδιορίσει ορισμένες από τις σφαίρες αλληλοεπίδρασης του περασμένου αιώνα έτσι ώστε η πληροφορία αυτή να χρησιμοποιηθεί ως πρότυπο για τον έλεγχο της κατανομής θέσεων στο απώτερο παρελθόν. Η Claudia Chang επέστρεψε στο Περιβολάκι προκειμένου να ολοκληρώσει την εθνοαρχαιολογική μελέτη για τους κτηνοτρόφους της περιοχής της Πίνδου.

NANCY WILKIE

ΜΕΓΑΛΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ

Η έρευνα στην παλαιολιθική Θεσσαλία διενεργήθηκε τον Ιούνιο του 1991 και είχε δύο κύριους στόχους. Ο πρώτος στόχος ήταν η γεωλογική εξέταση των θέσεων της κατώτερης και μέσης παλαιολιθικής περιόδου που είχαν αποκαλυφθεί το 1987 και 1989. Ο δεύτερος στόχος ήταν η έρευνα για τον εντοπισμό θέσεων της κατώτερης παλαιολιθικής περιόδου στην περιοχή Μεγάλο Μοναστήρι Θεσσαλίας.

Η περιοχή αυτή βρίσκεται νότια της Λάρισας, 4 χλμ. περίπου Β.-Ν. και 6 χλμ. Α.-Δ. Η μέθοδος εργασίας αποτελούνταν από επιφανειακή έρευνα μέρους ανδήρων σε διαφορετικά υψόμετρα που είχαν αποκα-

λυφθεί με τη διάνοιξη δρόμων, και στις πλευρές αγρών και χειμάρρων. Κατ' αυτόν τον τρόπο ερευνήθηκαν σύντομα μεγάλες εκτάσεις από ομάδα τεσσάρων ή πέντε ατόμων.

Αποκαλύφθηκαν έξι θέσεις με ευρήματα (θέσεις 50-55) με σύνολο 49 πυρήνες, απολεπίσματα και σχετικά εργαλεία. Δεν εντοπίστηκαν λεπίδες, οψιδιανός ή αντικείμενα από χαλαζία. Σε τρεις από τις θέσεις βρέθηκαν αντικείμενα σε ακάλυπτα τμήματα σε πλειστόκαινα εδάφη, και μια θέση βρίσκεται στο ίδιο σημείο όπου, το 1985, αποκαλύφθηκαν απολιθώματα ελέφαντα από αγρότες της περιοχής. Μονολότι οι θέσεις με ευρήματα στο Μεγάλο Μοναστήρι δεν έχουν χρονολογηθεί άμεσα, η σύνδεση των θέσεων με πλειστόκαινα εδάφη αποτελεί ένδειξη ότι οι θέσεις αυτές είναι παλαιολιθικές. Εκτός από το γενικό τους πλαίσιο, τα περισσότερα χαρακτηριστικά των αντικειμένων που εντοπίστηκαν στο Μεγάλο Μοναστήρι παρουσιάζουν ομοιότητες με την παραγωγή της Ροδιάς (σημείο 30) και αυτά τα κοινά γνωρίσματα δείχνουν ότι όλα τα νέα σημεία με ευρήματα ανήκουν στην κατώτερη παλαιολιθική. Μερικά από αυτά τα γνωρίσματα είναι:

1) Η χρήση συμπαγών τεμαχίων χαλαζία και κροκαλών για πρώτη ύλη. 2) Οι πυρήνες διπλής όψεως είναι πελέκεις και δισκοειδή. 3) Είχε χρησιμοποιηθεί τεχνική ισχυρής κρούσεως προκειμένου να παραχθούν απολεπίσματα με μεγάλες πλατειές επιφάνειες. 4) Απουσιάζει η τεχνική Levallois που είναι χαρακτηριστική των θέσεων της μέσης παλαιολιθικής του Πηνειού. 5) Τα απολεπίσματα χρησιμεύουν για την κατασκευή εργαλείων. 6) Οι ακμές των εργαλείων μετατρέπονται χάρη σε σημαντική επεξεργασία. 7) Τα χαρακτηριστικά εργαλεία περιλαμβάνουν ξύστρες και πολλά λοξότμητα ή οδοντωτά κομμάτια που συχνά αποτελούν σύνθετα όργανα.

Οι θέσεις στο Μεγάλο Μοναστήρι έχουν διαταραχθεί πρόσφατα από μεγάλης κλίμακας διάβρωση και εκτεταμένη αγροτική δραστηριότητα. Περαιτέρω έρευνα προφανώς θα αποκαλύψει νέες θέσεις.

Συμπεράσματα

Η απευθείας σύνδεση μιας συγκέντρωσης αντικειμένων με το άνδηρο του πρώιμου ή μέσου Πλειστόκαινου στο Σημείο 30 (Ροδιά) αποτελεί τη βάση για να ταξινομηθεί η θέση ως κατώτερη παλαιολιθική. Η ομοιότητα των συγκεντρωμένων αντικειμένων από το Μεγάλο Μοναστήρι με αυτή του Σημείου 30 αποτελεί ένδειξη ότι αυτές οι θέσεις ανήκουν επίσης στην κατώτερη παλαιολιθική. Οπωσδήποτε, το Σημείο 30 (Ροδιά) είναι η πρώτη θέση κατώτερης παλαιολιθικής με ασφαλές γεωλογικό γενικό πλαίσιο που έχει τεκμηριωθεί στον ελλαδικό χώρο. Τα αντικείμενα που συγκεντρώθηκαν στα Σημεία 30 και 50-55 από τη Ροδιά και το Μεγάλο Μοναστήρι παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς το υλικό, την τεχνική, και την τυπολογία με αντικείμενα της κατώτερης παλαιολιθικής στην ανατολική Ευρώπη και με αντικείμενα που αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές του Yarimburgaz Cave κοντά στην Κωνσταντινούπολη, στην Ανατολική Θράκη, η οποία έχει προσωρινά χρονολογηθεί στα 350.000 χρόνια.

Αν και ένα μεγάλο μέρος της έρευνας δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί, είναι φανερό ότι η προϊστορία της Ελλάδος μετατέθηκε 200 ή 300 χιλιάδες χρόνια πίσω.

CURTIS RUNNELS

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Επιφανειακή έρευνα στην οροσειρά των Χασίων

Η επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στα Χάσια πραγματοποιήθηκε φέτος από τις 2 έως τις 25 Μαΐου. Εκτός από την L. Darmezin, την ομάδα αποτελούσαν οι B. Helly, J.-C. Decourt, G. Lucas και J.-P. Bravard. Στην έρευνα συμμετείχε η Καλλιόπη Μπαλατσούκα που εκπροσωπούσε την ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και ο Σωτήρης Κουτσιμπίρης, φύλακας αρχαιοτήτων στα Τρίκαλα. Επιπλέον, στις θέσεις όπου υπήρχαν βυζαντινές εκκλησίες, την έρευνα παρακολούθησε η Κρυστάλλω Μαντζανά, της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας, που επιθυμούσε να τις μελετήσει από κοντά.

Η έρευνα έλαβε χώρο προς Β. και Δ. της περιοχής που είχε ερευνηθεί το 1989, δηλαδή κατά μήκος των οχθών του Μουργκάνη, και επίσης στα περίχωρα της Καλαμπάκας, του Αγιόφυλλου και της Οξύνειας.

Για την τοποθέτηση του θεωρητικού δικτύου των εδαφών με βάση τα σταθερά σημεία έγινε προσπάθεια αρχικά να επαληθευθεί η ταύτιση του Αιγηνίου με την Καλαμπάκα και της Φαλωρίας με τον λόφο του Σκούμπου. Η ταύτιση του Αιγηνίου με την Καλαμπάκα δεν αμφισβητείται: αρκετές επιγραφές που είναι ακόμα ορατές στους τοίχους των δύο εκκλησιών της πόλης, μία από τις οποίες αφιέρωσε η *πόλις Αἰγηνειῶν* (IG, IX2, 329) στους αυτοκράτορες Σεπτίμιο Σεβήρο και Καρακάλλα, ορισμένα ίχνη τοίχου κατά μήκος του φαραγγιού προς Α. της πόλεως και τάφοι που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια οικοδομικών εργασιών επαληθεύουν την άποψη του W.M. Leake.

Η ταύτιση όμως της Φαλωρίας με τον Σκούμπο γίνεται με αρκετές επιφυλάξεις, αν και στη θέση Σκούμπος

υπάρχουν αναμφισβήτητα τα ερείπια μιας πόλης της κλασικής και της ελληνιστικής (τουλάχιστον) εποχής, η ταύτισή της παραμένει δύσκολη. Πράγματι, αν τοποθετηθεί εδώ η Φαλωρία, το δρομολόγιο του Φλαμινίνου που καταδίωκε τον Φίλιππο Ε΄ το 198 π.Χ. (Τίτος Λίβιος 32, 14-15) φαίνεται ακατανόητο.

Αλλά, εκτός από τις δύο αυτές θέσεις που αντιστοιχούν σε πόλεις, τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας επιφανείας δίνουν την ακόλουθη εικόνα:

Από τη μια πλευρά ζώνες εντελώς ακατοίκητες στην αρχαία εποχή (αριστερή όχθη του Μουργκάνη και κοιλάδα του Λιθαίου). Από την άλλη, σχεδόν αδιόρατα ίχνη αρχαίας κατοίκησης (στην Ασπροκλησιά, Αγιόφυλλο και Οξύνεια): λιγοστά ή καθόλου αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, λιγοστή ή καθόλου κεραμική (αν και η εποχή που πραγματοποιήθηκε η έρευνα θα μπορούσε να δικαιολογήσει το τελευταίο γεγονός).

Πουθενά δεν ήταν δυνατόν να επισημανθεί μια οργάνωση εγκατάστασης σύμφωνη με το «παραδοσιακό» σχήμα, με ακρόπολη, τειχισμένη πόλη χαμηλότερα, νεκρόπολη και λεκανοπέδιο αξιοσημείωτης εκμετάλλευσης. Εντούτοις, οι θέσεις που εντοπίστηκαν στην Ασπροκκλησιά, στο Αγιόφυλλο και στην Οξύνεια έχουν ορισμένα κοινά σημεία, και ειδικότερα ένα κορυφαίο ερυμάτιο και ίχνη ανθρώπινης κατοίκησης στον άμεσο περίγυρο, τα οποία όμως γίνονται αντιληπτά μόνο χάρη στην κεραμική και όχι από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η θέση της Οξύνειας παρουσιάζει κάποιες διαφορές από τις υπόλοιπες: είναι ο μόνος χώρος όπου εντοπίσθηκαν δύο περιβόλοι, ένα κορυφαίο άνδηρο με ίχνη κατοίκησης, στοιχεία ενδεικτικά για την ύπαρξη τάφων στη γύρω περιοχή. Στην ίδια θέση ένα άλλο «κάστρο» (Άγ. Ιωάννης) θα μπορούσε να αποτελεί σημείο οχύρωσης και παρατηρητήριο ενδιάμεσο του «Κάστρου». Απαντώνται εδώ μερικά ήδη γνωστά χαρακτηριστικά, αν και δεν είναι εμφανές οποιοδήποτε άλλο ίχνος της κάτω πόλης.

Φαίνεται λοιπόν ότι φτάσαμε στα όρια χρήσης του θεωρητικού μας προτύπου. Εντούτοις, η ερευνητική του χρήση λειτούργησε καλά, αφού τα σημεία στα οποία βρήκαμε αρχαία κατάλοιπα (Ασπροκλησσιά, Αγιόφυλλο και Οξύνεια) συμφωνούν με τα υποθετικά σημεία πριν την έρευνα: η απόσταση μεταξύ των θέσεων είναι 10 χλμ. περίπου, κάτι που αντιστοιχεί στη μέση απόσταση μεταξύ δύο κύριων θέσεων πάνω στο θεωρητικό δίκτυο για το θεσσαλικό πεδίο. Αλλά εκτός από το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν αρχαίες θέσεις σε άλλες περιοχές όπου ήταν αναμενόμενο (κοιλάδα του Λιθαίου και αριστερή όχθη του Μουργκάνη), στο εσωτερικό αυτών των κλειστών θέσεων δεν υπάρχουν οι ίδιες δομές με τα προηγούμενα. Οι θέσεις που βρίσκονται στο κέντρο αυτών των κλειστών θέσεων δεν έχουν σχέση με τις «συνηθισμένες» κεντρικές θέσεις.

Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι το Αιγήνιον βρισκόταν, κατά τον Στράβωνα (VII, 7, 9), στην Τυμφαία. Βρισκόμαστε φαινομενικά σε μια περιοχή έξω από τη Θεσσαλία, όπου δεν υφίσταται ο «πολιτισμός των πόλεων», τουλάχιστον όχι με τον ίδιο τρόπο που απαντάται αλλού. Επιπλέον, η περιοχή αυτή είναι ημιορεινή και η κατοίκηση αναμφίβολα ήταν διαφορετική απ' ό,τι είναι σήμερα σε σχέση με την κατοίκηση της πεδιάδας. Τα πολυάριθμα «παλιοχώρια» που εντοπίστηκαν λίγο πολύ παντού, δίνουν ενδείξεις που θα μπορούσαν να είναι πολύτιμες στη συνέχεια, πάνω σ' έναν τύπο κατοίκησης, όχι πολύ σημαντικό, απομονωμένο, που συμφωνεί φαινομενικά με έναν τρόπο ζωής αγροτών-κτηνοτρόφων σχετικά αυστηρό. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι βρισκόμαστε σε μια ζώνη χειμαδιών, αφού το υψόμετρο δεν το δικαιολογεί αλλά υπάρχουν σ' αυτή την περιοχή, ειδικότερα κατά μήκος του κατώτερου ρείθρου του Μουργκάνη, άξονες περάσματος για χειμαδιά.

Φαίνεται λοιπόν απαραίτητο να προσανατολισθούν προς το παρόν οι έρευνες προς την εθνοαρχαιολογία, για να κατανοηθούν οι ανθρώπινες δραστηριότητες σ' αυτή την περιοχή κατά την αρχαιότητα.

LAURENCE DARMEZIN

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Έκθεση θεσσαλικών ψηφιδωτών

Στις 4 Νοεμβρίου έγιναν στο Βόλο τα εγκαίνια της έκθεσης «Τα θεσσαλικά ψηφιδωτά» που διοργανώθηκε με τη συνεργασία της Ι. Μητρόπολης Δημητριάδος, του Τμήματος Βυζαντινών Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού και της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, και διήρκεσε ένα μήνα.

Εκτέθηκαν 17 τμήματα ψηφιδωτών που έχουν αποκολληθεί από διάφορα μνημεία της Θεσσαλίας, από τις Φθιώτιδες Θήβες - Νέα Αγχίαλο, από τη Λάρισα, τα Τρίκαλα κ.α.

Η έκθεση σημείωσε επιτυχία, αφού είχε περίπου 10.000 επισκέπτες. Κατά τη διάρκειά της πραγματοποιήθηκαν ξεναγήσεις στον εκθεσιακό χώρο, κυρίως μαθητών, με οπτικοακουστικό πρόγραμμα και ασκήσεις σε ψηφιδωτά με τη συνεργασία αρχαιολόγων και συντηρητών. Έγιναν προβολές βιντεοσκοπημένων ταινιών - ντοκυμανταίρ σχετικών με τα ψηφιδωτά στο χώρο της έκθεσης (Πνευματικό Κέντρο Ι. Μητρόπολης Δημητριάδος).

Στα πλαίσια της έκθεσης έδωσαν διαλέξεις με προβολή διαφανειών ο προϊστάμενος της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάζαρος Δεριζιώτης με θέμα «Συμβολισμός και τέχνη των ψηφιδωτών», η αρχαιολόγος Σταυρούλα Σδρόλια με θέμα «Ψηφιδωτά δάπεδα της Λάρισας», η αρχαιολόγος Ασπασία Ντίνα με θέμα «Ψηφιδωτά δάπεδα Φθιωτίδων Θηβών - Νέας Αγχιάλου» και ο συντηρητής Δημήτριος Μαλτέζος με θέμα «Τεχνική των ψηφιδωτών δαπέδων».

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Έγιναν στερεωτικές εργασίες στα κωδωνοστάσια των ναών Αγίου Αθανασίου στην κοινότητα Μικρού Βουνού και Μεταμορφώσεως του Σωτήρα στην Αγιά (επισκευή στέγης και αρμολόγημα).

Επίσης, έγινε τμηματική αντικατάσταση στέγης στο ναό της Αγίας Τριάδας Ανατολής Αγιάς.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Πύργος Ιθώμης

Ναός Αγίων Αποστόλων

Είναι τρίκλιτη θολοσκεπής βασιλική του α΄ μισού του 19ου αι. Άρχισε η επισκευή των θόλων με καθαίρεση των επιχρισμάτων, πλήρωση των ρωγμών, κατασκευή σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα και τοποθέτηση κατάλληλης μόνωσης.

Φιλία

Ναός Προφήτη Ηλία

Έγινε αντικατάσταση της ξύλινης στέγης και τοποθετήθηκε μόνωση.

Μικρότερης έκτασης εργασίες έγιναν επίσης στη μονή Γενεσίου της Θεοτόκου στο Ανθηρό (επισκευή του πυλώνα), στη μονή Θεοτόκου στο Πετρίλο και στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βατσουνιάς (αντικατάσταση κουφωμάτων), καθώς και στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα στην Πεζούλα (επισκευή αντηρίδων, πλακόστρωση του δαπέδου). Οι παραπάνω εργασίες εκτελέσθηκαν με συγχρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού, της Νομαρχίας Καρδίτσας και των αντίστοιχων εκκλησιαστικών συμβουλίων.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Μετέωρα

Μονή Ρουσσάνου

Οι εργασίες του συνεργείου Μετεώρων περιορίσθηκαν εφέτος στην αποκατάσταση της δυτικής πλευράς εξωτερικά.

Μονή Βαρλαάμ

Αρμολογήθηκαν τα στηθαία της λίθινης κλίμακας

που οδηγεί στη μονή, όπως επίσης και η βόρεια και δυτική πλευρά του καθολικού των Αγίων Πάντων. Τέλος, ολοκληρώθηκε η επισκευή του πύργου του Βριζονίου.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

Υπάτη

Στο ναό του Αγίου Νικολάου[1] πραγματοποιήθηκαν αναστηλωτικές εργασίες στη μία κιονοστοιχία[2].

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ[3]

Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες συντήρησης σε μνημεία του νομού:

1) Επανατοποθέτηση τοιχογραφιών στην Άνω μονή Ξενιάς, οι οποίες είχαν αποκολληθεί μετά τους σεισμούς του 1980.

2) Επίσκεψη και εξέταση τοιχογραφιών και εικόνων του ναού των Αγίων Αποστόλων Κωφών Αλμυρού.

3) Επίσκεψη και εξέταση τοιχογραφιών και κειμηλίων του ναού της Αγίας Μαρίνας Κισσού.

4) Συντήρηση εικόνων της Κάτω μονής Ξενιάς.

5) Επίσκεψη και εξέταση τοιχογραφιών του ναού της Παναγίας Ανεμούτσας.

6) Προληπτική συντήρηση[4] των πιθαριών που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφή του οικοπέδου Υπερτοπικής Αγοράς στα Παληά Βόλου.

Φθιώτιδες Θήβες[5]

Έγιναν οι εξής εργασίες συντήρησης σε μνημεία των Φθιωτίδων Θηβών:

1) Συντήρηση τόξου πυλίδας υποκαύστου, το οποίο βρίσκεται προς Δ. της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου (Πίν. 91 α).

2) Συντήρηση πεσσίσκων και στυλίσκων του λουτρού-υποκαύστου που έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Π. Ιλτσόπουλου, νότια της βασιλικής του Μαρτυρίου.

3) Καθαρισμός, ταύτιση και συγκόλληση μαρμάρινων μελών προερχόμενων από σωστικές ανασκαφές, καθώς και από το συγκρότημα των βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου.

4) Προετοιμασία για αναστήλωση του τέταρτου από Δ. κίονα της νότιας κιονοστοιχίας, η οποία περιβάλλει τη δεύτερη βασιλική του συγκροτήματος των βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου.

5) Συντήρηση και συγκόλληση μαρμάρινης τράπεζας του πρεσβυτερίου της βασιλικής του Επισκόπου Ελπιδίου. Επειδή το μάρμαρο ήταν αρκετά σαθρό, έγινε εμποτισμός με movilit 20%.

6) Καθαρισμός, ταύτιση και συγκόλληση μαρμάρινης τράπεζας, η οποία περισυλλέχθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο Κυρ. Φλαμουρίδη. Έγινε εμποτισμός με movilit 20%, επειδή το μάρμαρο είχε αποσαθρωθεί εξαιτίας καύσεως.

7) Συνέχιση του καθαρισμού τεμαχίων ψηφιδωτού δαπέδου, προερχομένων από το βαπτιστήριο Υπάτης και στερέωσή τους σε τελάρα, στο εργαστήριο της Εφορείας στη Νέα Αγχίαλο (Πίν. 91 β).

8) Συνέχιση της συντήρησης γραπτών πινακίων προερχόμενων από σωστική ανασκαφή στην οδό Διαμαντοπούλου κατά το 1986 (Πίν. 91 γ).

9) Καθαρισμός - συντήρηση χάλκινων μικροτεχνημάτων και νομισμάτων προερχόμενων από σωστικές ανασκαφές.

10) Καθαρισμός, συντήρηση και στερέωση εκκλησιαστικών κειμηλίων: αργυρού σταυρού με ξύλινο σώμα (Πίν. 91 ε) και αργυρού δισκοπότηρου του έτους 1863, στη βάση του οποίου υπάρχουν χαραγμένες δύο επιγραφές και αργυρό φωτοστέφανο τεχνικής filigran (Πίν. 91 δ).

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

Θαυμακός Δομοκού

Στη θέση Παλαιοκκλησιές Θαυμακού έχει αποκα-

1. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 165-166.

2. Οι εργασίες έγιναν από το συνεργείο του συντηρητή Κωνστ. Δασκαλόπουλου με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα-μηχανικού Δημ. Καραγκούνη.

3. Η συντήρηση των τοιχογραφιών στο Νομό Μαγνησίας έγινε από τους συντηρητές Ι. Σκοτεινιώτη, Κ. Κορμάζο, Κ. Χρυσόπουλο, Α. Γιαννακέρη.

4. Η συντήρηση των πιθαριών έγινε από τους συντηρητές Αναστασία Ντίνα και Κωνστ. Δασκαλόπουλο.

5. Η συντήρηση αρχαίων μνημείων και χώρων στις Φθιώτιδες Θήβες έγινε από το συνεργείο του συντηρητή Ιωάννη Βέγγου, η συντήρηση και συγκόλληση μαρμάρινων μελών έγινε από τους συντηρητές Κωνστ. Δασκαλόπουλο και Δημ. Τερψιάδη, ο καθαρισμός και η συντήρηση ψηφιδωτών από τους συντηρητές Δημ. Μαλτέζο και Ιω. Ερρινάκη και η συντήρηση χαλκών, κεραμικών, νομισμάτων και γενικά μικροτεχνημάτων από τη συντηρήτρια Αναστασία Ντίνα.

λυφθεί παλαιοχριστιανική βασιλική[6]. Εφέτος έγινε καθαρισμός του ψηφιδωτού δαπέδου, στέρεωση, σχεδιαστική αποτύπωση και στη συνέχεια κάλυψη με υαλοβάμβακα, νάυλον και άμμο[7]. Παράλληλα, περιφράχθηκε για προστασία ο χώρος της βασιλικής.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Κατά το έτος 1964 πραγματοποιήθηκαν καταγραφές εικόνων σε μνημεία της Σκοπέλου[8]. Εφέτος έγιναν καταγραφές εικόνων[9] και ιερών κειμηλίων στους εξής ναούς:

1) Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου (Παπαμελετίου): έγινε καταγραφή εικόνων που ανήκουν στη μονή Τιμίου Σταυρού, στο ναό Αγίου Γεωργίου Καρυάς, στη μονή Ρηγίνου και στο ναό Παναγίας Πολεμίστριας. 2) Ναός Τριών Ιεραρχών. 3) Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. 4) Ναός Μεγάλου Βασιλείου. 5) Ναός Ταξιαρχών. 6) Ναός Αγίου Παντελεήμονος. 7) Μονή Εισοδίων Θεοτόκου (Βράχου). 8) Ναός Αγίων Πάντων Βράχου. 9) Ναός Ταξιαρχών (κοιμητηριακός). 10) Ναός Αγίου Δημητρίου. 11) Ναός Αγίων Πάντων. 12) Ναός Αγίου Σπυρίδωνος. 13) Ναός Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου. 14) Μονή Τιμίου Προδρόμου. 15) Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου στη Γλώσσα. 16) Ναός Αγίου Νικολάου στο Λουτράκι Γλώσσας.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Τύρναβος

Με την ευκαιρία της διεξαγωγής κατά το 1990 του Α΄ Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδών, που οργάνωσε ο Δήμος Τυρνάβου[10], η Εφορεία πραγματοποίησε συστηματικές καταγραφές στις εκκλησίες του Τυρνάβου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1991, με τη συμμετοχή εκτός από την υπογράφουσα, των αρχαιολόγων Καλλιόπης Φλώρου και Αγγελικής Κυριτσάκα.

Ναός Αγίου Νικολάου Τουραχάν

Σύμφωνα με την παράδοση, ο ναός οφείλει την ονομασία του στον Τούρκο στρατηγό που τον έχτισε (μετά το 1423 και την οριστική υποταγή της Θεσσαλίας), τον Τουραχάν Βέη. Θεωρείται ο παλαιότερος από τους ναούς του Τυρνάβου. Είναι μονόχωρος δρομικός ναός, ξυλόστεγος, ο οποίος έχει υποστεί ριζικές επισκευές κατά τις τελευταίες δεκαετίες και διατηρεί λείψανα τοιχογράφησης μόνον στο Ιερό και σε εξωτερική κόγχη του νότιου τοίχου. Διέθετε αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο, με χαμηλό ανάγλυφο, του 16ου-17ου αι., από το οποίο σώζονται μόνο μικρά τμήματα. Στο νέο κτιστό τέμπλο έχουν τοποθετηθεί οι παλιές εικόνες από τη σειρά της Μεγάλης Δέησης, ενώ σώζονται ακόμη τα λυπηρά της Θεοτόκου και του Ιωάννη.

Καταγράφηκαν 27 φορητές εικόνες, η πλειονότητα των οποίων είναι αξιόλογης τέχνης του 16ου-17ου αι., αλλά η κατάστασή τους δεν επιτρέπει λεπτομερέστερη εξέταση πριν τον καθαρισμό τους. Αναφέρονται οι κυριότερες: 1) Κοίμηση της Θεοτόκου περιβαλλόμενη από τις 12 σκηνές του Δωδεκαόρτου, 2) Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, 3) Η αγία Παρασκευή, 4) Ο άγιος Γεώργιος σε προτομή, 5) Η Ανάβαση του προφήτη Ηλία, 6) Η αγία Βαρβάρα, η αγία Αικατερίνη και η αγία Κυριακή, 7) Ο άγιος Δημήτριος έφιππος, 8) Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός, 9) Ο Χριστός ως Δίκαιος Κριτής, 10) Η αγία Παρασκευή, 11) Η Βάπτιση, 12) ο άγιος Νικόλαος σε προτομή (Πίν. 92 α), 13) Ο άγιος Νικόλαος ένθρονος, 14) Ο προφήτης Ηλίας καθισμένος μπροστά στο σπήλαιο και περιβαλλόμενος από τις 12 σκηνές του Δωδεκαόρτου, 15) Ο αρχάγγελος Μιχαήλ ή Γαβριήλ, 16) Ο άγιος Αθανάσιος σε προτομή, 17) Ο Χριστός Παντοκράτωρ σε προτομή (Πίν. 92 β). Αρκετές από αυτές πιθανώς προέρχονται από το παλιό τέμπλο.

Ναός Παναγίας Φανερωμένης

Είναι μεγάλη τρίκλιτη βασιλική με τρούλο (Πίν. 93 β), χτισμένη το 1872 στη θέση παλαιότερου ναού, ο οποίος μαρτυρείται από το 17ο αι., και διασώζει αρκετά παλαιά κειμήλια. Καταγράφηκαν συνολικά 122 εικόνες, από τις οποίες οι 20 μπορούν να χρονολογηθούν στο 17ο αι. (Πίν. 92 γ) —αρκετές επιζωγραφισμένες μεταγενέστερα— και οι υπόλοιπες στο 18ο και 19ο αι. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εξής:

6. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 323-325, Πίν. 280 γ· 36 (1981): Χρονικά, σ. 269.

7. Οι εργασίες έγιναν από το συνεργείο του συντηρητή Στυλ. Σφέτσα.

8. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 273-293, Πίν. 312-322.

9. Η καταγραφή έγινε από τις αρχαιολόγους Ελένη Τσιμπίδα, Αγγελική Κυρίτσικα και Καλλιόπη Μπαλατσούκα.

10. Βλ. Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδών (Τύρναβος 9-10/9/1990), Τύρναβος 1991, με πολλές ανακοινώσεις για την ιστορία, αρχαιολογία και λαογραφία του Τυρνάβου. Ειδικά για τις εκκλησίες που αναφέρονται παρακάτω, βλ. Σ. Σδρόλια, Οι μεταβυζαντινοί ναοί του Τυρνάβου, σ. 75-92, όπου και η υπόλοιπη βιβλιογραφία.

α) Εικόνα του 19ου αι. με τη μορφή και το μαρτύριο του τοπικού νεομάρτυρα Γεδεών[11], ο οποίος μαρτύρησε στον Τύρναβο το 1818, και η οποία αντιγράφει χαλκογραφία του 1842. Στο ναό υπάρχουν ακόμη άλλες τρεις εικόνες της ίδιας εποχής που απεικονίζουν τον ίδιο άγιο, καθώς και ασημένια ανάγλυφη λειψανοθήκη του 1842 με την κάρα του. Πιθανώς τα κειμήλια αυτά προέρχονται από τον κατεστραμμένο ναό των Αγίων Αποστόλων, όπου ενταφιάστηκε ο άγιος.

β) Εικόνα του 1778 με σκηνές του βίου του αγίου Ιωάννη Βλαδίμηρου, βασιλέα της Βουλγαρίας, με μακροσκελή επιγραφή που τον εξυμνεί.

γ) Δίζωνη εικόνα της Αναστάσεως του 1786, στην πάνω ζώνη της οποίας εικονίζεται η σκηνή κατά το δυτικό τύπο και στην κάτω κατά το βυζαντινό (Κάθοδος στον Άδη).

δ) Εικόνα του θεσσαλού οσίου του 16ου αι., Διονυσίου του εν Ολύμπω, με σκηνές του βίου του και μακροσκελή επιγραφή με τα ονόματα της συντεχνίας των υφαντών του Τυρνάβου, που αφιέρωσε την εικόνα (έργο του ζωγράφου Σταμπόπουλου) το 1875. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι αφ' ενός η συντεχνία αυτή ήταν η ανθηρότερη του Τυρνάβου, λόγω των πολλών βιοτεχνιών που διατηρούσε και αφ' ετέρου η πρακτική του να αναλαμβάνει κάθε συντεχνία την αποκλειστική φροντίδα του ναού του προστάτη της αγίου μαρτυρείται τόσο από την παράδοση, όσο και από σωζόμενες επιγραφές.

Στο ναό της Φανερωμένης υπάρχει ακόμη αξιόλογη συλλογή ιερών σκευών και άλλων μεταλλικών κειμηλίων με ανάγλυφη διακόσμηση. Ξεχωρίζουν δύο ασημένια στέφανα γάμου με αφιέρωση της ονομαστής σχολής της πόλης και χρονολογία *1832*. Μερικά από τα παραπάνω κειμήλια προέρχονται, σύμφωνα με τις επιγραφές τους, από τους κατεστραμμένους σήμερα ναούς του Προφήτη Ηλία και των Αγίων Αποστόλων.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Είναι σύγχρονο κτίσμα, που κατέλαβε τη θέση του παλαιού ναού των Ταξιαρχών. Ο παλαιός ναός του Αγίου Γεωργίου βρισκόταν στην αυλή του σημερινού 3ου Δημοτικού Σχολείου, όπου σώζεται ακόμη εικονοστάσι στη θέση της Αγίας Τράπεζας.

Καταγράφηκαν 45 εικόνες από το 17ο-19ο αι. καθώς και αξιόλογα μετάλλινα κειμήλια. Μεταξύ των τελευταίων συγκαταλέγονται ενεπίγραφα εξαπτέρυγα και σταχώσεις ευαγγελίων, προερχόμενα από τους ναούς της Αγίας Παρασκευής, της Αγίας Τριάδας και του Αγίου Νικολάου του Ντούμα· ασημένια λαβίδα Θείας Μεταλήψεως του 1657 με επιγραφή, σύμφωνα με την οποία αφιερώθηκε από τον Θανάση Χρυσικό στη μονή του Αγίου Γεωργίου· στάχωση ευαγγελίου του 1552, κοσμημένη με επίχρυσα ανάγλυφα πλακίδια, που χωρίζονται μεταξύ τους με ζώνες πολύχρωμων σμάλτων και πολύτιμων λίθων (Πίν. 93 α)· ξυλόγλυπτος σταυρός με επίχρυση επένδυση του 1806 και αφιέρωση του ιερομονάχου Δαμασκηνού στη μονή Αγίου Αντωνίου.

Ναός Αγίου Αντωνίου

Είναι μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική του 1636, σύμφωνα με επιγραφή που σωζόταν τον προηγούμενο αιώνα. Απομένουν λίγες τοιχογραφίες στο δυτικό τοίχο με σκηνές από τα Πάθη του Χριστού και την Κοίμηση της Θεοτόκου. Στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου, εξωτερικά, η προτομή του αγίου Αντωνίου με μοναχικό ένδυμα περιστοιχιζόμενου από ασκητές. Η παράσταση αυτή ενισχύει την υπόθεση ότι ο ναός υπήρξε παλαιότερα καθολικό μονής.

Σώζεται ακόμη αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο χρονολογημένο το 1603 με τρεις σειρές εικόνων, καθώς και ορισμένες φορητές, της ίδιας εποχής και μεταγενέστερες.

Ναός Αγίας Τριάδας

Είναι μονόχωρη βασιλική με τρούλο που χρονολογείται στο 19ο αι. Στο εσωτερικό του σώζονται λίγες τοιχογραφίες, καθώς και ξυλόγλυπτο τέμπλο του 1871. Οι δεσποτικές εικόνες είναι πολύ καλής τέχνης του 17ου αι., οι οποίες πιθανώς σχετίζονται με την παλαιότερη φάση του ναού. Πρόκειται για τις εικόνες της Φιλοξενίας του Αβραάμ[12], της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας (με τίτλο *η Παντάνασσα*), του Χριστού ως Αρχιερέα (ένθρονου) και των Αγίων Πάντων (Πίν. 94 α). Στο Ιερό φυλάσσονται και άλλες παλαιές εικόνες, μεταξύ των οποίων και η Φιλοξενία του Αβραάμ που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 16ου αι.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Εναι τρίκλιτη θολοσκεπής βασιλική του 1871, που διατηρεί ωραίο ξυλόγλυπτο τέμπλο του 17ου αι. (με εικόνες της ίδιας εποχής) από την προηγούμενη οικοδομική φάση (Πίν. 94 β). Καταγράφηκαν ακόμη αρκετές φορητές εικόνες, άγια σκεύη και χρυσοκέντητος επιτάφιος του 17ου αι.

11. Σ. Σδρόλια, ό.π., πίν. στη σ. 90.

12. Σ. Σδρόλια, ό.π., πίν. στη σ. 86.

Στο ναό υπάρχουν επίσης αξιόλογα ξυλόγλυπτα προσκυνητάρια, καθώς και άμβωνας με ζωγραφιστές παραστάσεις των ευαγγελιστών.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Νεραϊδοχώρι

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη βασιλική με μεταγενέστερο νάρθηκα και στοά, επίσης μεταγενέστερη, στη νότια πλευρά (Πίν. 95 α-β). Ο τοιχογραφικός διάκοσμος απλώνεται στην ανατολική, βόρεια και νότια πλευρά, ενώ οι τοιχογραφίες της δυτικής πλευράς επιχρίσθηκαν κακότεχνα όταν κατασκευάσθηκε ο νάρθηκας.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ

Αηδόνα

Ναός Αγίας Παρασκευής

Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και στοά στη νότια πλευρά. Εσωτερικά ο ναός ήταν κατάγραφος με τοιχογραφίες καλής τέχνης, οι οποίες δυστυχώς καταστράφηκαν με το πέρασμα του χρόνου και την πλήρη εγκατάλειψη του ναού. Σήμερα σώζονται μόνον η παράσταση της Πλατυτέρας στο Ιερό και αποσπασματικά μερικές σκηνές στον κυρίως ναό.

Αγιόφυλλο

Ναός Αγίου Αθανασίου

Μονόχωρο κτίσμα, διαστ. 5x3,5 μ., που δέχτηκε κακότεχνες μεταγενέστερες επεμβάσεις. Εσωτερικά φέρει τοιχογραφίες, οι οποίες όμως διατηρούνται σε κακή κατάσταση (ρωγμές, απολεπίσεις, αμαυρώματα κτλ.). Στη δυτική πλευρά και πάνω από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου διασώζονται, δυστυχώς, αποσπασματικά.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο νομό Μαγνησίας[13] έγιναν επίσης οι παρακάτω εργασίες:

1) Κατασκευή μεταλλικής σκαλωσιάς στο κωδωνοστάσιο του ναού του Αγίου Νικολάου Βόλου, κηρυγμένου ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου, προκειμένου να αρχίσουν οι στερεωτικές εργασίες. Ο ναός έχει υποστεί σοβαρές ζημιές από τους σεισμούς του 1980.

2) Έγινε κατάχωση των αρχαίων που αποκαλύφθηκαν το προηγούμενο έτος στο οικόπεδο Δημ. Σταθόπουλου (οδός Δεληγιώργη στο Βόλο) και διατήρηση εν υπογείω της κρήνης και τμήματος της πεσσοστοιχίας του περιστυλίου.

3) Καταγραφή και σχεδίαση των ευρημάτων[14] των ανασκαφών.

4) Καθαρισμός των παλαιοχριστιανικών βασιλικών Πλατανιδίων.

5) Άρχισαν οι εργασίες στη μονή Ευαγγελισμού στη Σκιάθο[15] (καθαρισμοί τοιχοποιίας, ανακατασκευή στέγης, αρμολογήματα κτλ.).

Φθιώτιδες Θήβες

Στις Φθιώτιδες Θήβες έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

1) Καθαρισμός και διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου και των ανεσκαμμένων μνημείων και ψεκασμός για την καταπολέμηση της άγριας βλάστησης.

2) Ανακατασκευή των φθαρμένων τμημάτων της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου.

3) Κάλυψη με πλαστικά φύλλα και άμμο των ψηφιδωτών δαπέδων των βασιλικών για προστασία από τις καιρικές συνθήκες.

4) Καταγραφή ευρημάτων προερχόμενων από συστηματικές και σωστικές ανασκαφές της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών.

5) Σχεδιαστική αποτύπωση των ευρημάτων των ανασκαφών.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος)

Βασιλική Αρχιερέως Πέτρου[16]

Κατά το έτος 1991 διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα

13. Οι αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες έγιναν από συνεργεία της Εφορείας με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα-μηχανικού Δημητρίου Καραγκούνη.

14. Η σχεδίαση των ευρημάτων έγινε από τη σχεδιάστρια Βασιλική Σιούρα.

15. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 336-337, Πίν. 398 β - 400 α.

σε πέντε θέσεις του συγκροτήματος των βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου:

α) Στη δυτική πτέρυγα του αιθρίου (ΤΜ-Ρ91) αποκαλύφθηκε και δεύτερο δάπεδο (Δ2) από πήλινες πλάκες πάνω σε στρώμα από κουρασάνι, το οποίο ανήκει σε μεταγενέστερες κατασκευές, όταν πιθανώς το κυρίως κτίριο και αυτό της βασιλικής της τελευταίας περιόδου θα είχε καταστραφεί.

Νότια του δαπέδου $Δ_1$ βρέθηκαν οι κυλινδρικοί πήλινοι σωλήνες του αγωγού, Αγ. 3, ο οποίος έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΔ.

β) Στον εσωνάρθηκα (ΤΜ-Γ), σε βάθος 1 μ. από το πλακόστρωτο δάπεδο της γ΄ περιόδου, ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη ψηφιδωτού δαπέδου, διαστ. 4,60Χ4,40 μ., που ανήκει σε κτίριο άγνωστου προς το παρόν προορισμού. Ο διάκοσμός του αποτελείται από πλαίσιο πλοχμού που περιβάλλει συνεχές γεωμετρικό σχέδιο με ατέρμονα σύνθεση επιμήκων εξαπλεύρων, τετραγώνων, τριγώνων και κύκλων.

Στον ίδιο χώρο και σε μεγαλύτερο βάθος αποκαλύφθηκαν τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου με διπλά πλαίσια, διάκοσμο των οποίων αποτελεί κληματίδα και ελισσόμενος βλαστός με κισσόφυλλα και κληματίδα και «τρέχων κύων». Έχουν υποστεί μεγάλες φθορές από τις μεταγενέστερες κατασκευές που έγιναν για τη διαμόρφωση των βασιλικών.

γ) Στο νότιο κλίτος της πρώτης περιόδου (ΤΜ-Θ) έγινε αποκόλληση επτά τεμαχίων του ψηφιδωτού δαπέδου που είχε υποστεί φθορές από τους βόθρους των σύγχρονων κατοικιών. Ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε τοίχους και δάπεδα που ανήκαν σε κτίρια παλαιότερα του α΄ μισού του 4ου αι. μ.Χ.

δ) Στο δυτικό τμήμα του μεσαίου κλίτους (ΤΜ-Α), κατά την επέκταση της ανασκαφής στο ανατολικό τμήμα της τομής Α/Η-91, διαπιστώθηκε η συνέχεια των δύο ανισοϋψών ψηφιδωτών δαπέδων ανατολικά της μαρμάρινης βάσης. Στο δυτικό τμήμα της τομής αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων παλαιότερων κατασκευών, καθώς και η συνέχεια των ψηφιδωτών των ίδιων κτιρίων, τα οποία συσχετίζονται με αυτά που αποκαλύφθηκαν στον εσωνάρθηκα (ΤΜ-Γ).

Σημειώνεται, επίσης, η περισυλλογή πολλών σπαραγμάτων τοιχογραφιών που χρονολογούνται πριν και μετά τη βασιλική του 5ου αι. μ.Χ.

ε) Στο βόρειο κλίτος (ΤΜ-Δ) με την ευκαιρία της αποκόλλησης τμημάτων ψηφιδωτού δαπέδου που είχαν υποστεί φθορές, έγινε ανασκαφική έρευνα σε δύο τομές: Στην πρώτη τομή ΤΜ/Δ-α αποκαλύφθηκε το ψηφιδωτό της α΄ περιόδου με διάκοσμο με γεωμετρικά σχέδια, το οποίο στην ανατολική του πλευρά ορίζεται από τοίχο που είναι και το ανατολικό όριο του βόρειου κλίτους της βασιλικής της α΄ περιόδου. Στη δεύτερη τομή ΤΜ/Δ-β βρέθηκε σε βάθος 1,24 μ. η συνέχεια του ψηφιδωτού της α΄ περιόδου το οποίο με έναν τοίχο, κατεύθυνσης Α.-Δ., χωρίζεται σε δύο τμήματα. Το νότιο τμήμα διακοσμείται με τεμνόμενα οκτάπλευρα που στο σημείο τομής τους σχηματίζουν εξάγωνα και τετράγωνα, ενώ στο βόρειο σχηματίζεται ατέρμονας συνδυασμός από ρόμβους, τετράγωνα και τρίγωνα που περικλείουν κύκλους. Πλαισιώνεται από ορθογώνια παραλληλόγραμμα, τετράγωνα και ρόμβους.

Τα αποτελέσματα της έρευνας εκτίθενται λεπτομερέστερα στα ΠΑΕ 1991[17].

Οδός Τσιτσίνια (οικόπεδο Ροδοθέας Πετάβραντζη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για οικοδόμηση στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,40-1,90 μ. τμήμα του προτειχίσματος της οχύρωσης της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών. Το χτίσιμο είναι με κοινή τοιχοποιία από ακατέργαστες ασβεστολιθικές πέτρες και ελάχιστη ασβεστοκονία. Οι εξωτερικές πλευρές των πετρών έχουν λειανθεί ελαφρά για να επιτευχθεί η ισόπεδη εξωτερική εμφάνιση του τείχους. Δεν έχουν χρησιμοποιηθεί κεραμίδια και μικρές πέτρες. Το πλάτος του τείχους είναι 1,50 μ. και το συνολικό αποκαλυφθέν μήκος 11 μ. περίπου.

Σε απόσταση 0,93 μ. προς Α. του προτειχίσματος βρέθηκε αποχετευτικός αγωγός κτιστός από κοινή τοιχοποιία. Έχει την ίδια κατεύθυνση με το προτείχισμα, Β.-Ν. Το πλάτος της τοιχοποιίας του είναι 0,38-0,46, το ύψος του 0,54 και το άνοιγμά του 0,60 μ. Ο πυθμένας βρίσκεται σε βάθος 1,94 μ. Για κάλυψη είχε σχιστολιθικές πλάκες από τις οποίες έχουν διατηρηθεί ελάχιστες.

Οδός Διαμαντοπούλου και Ράλλη Ράλλη (οικόπεδο Κυριάκου Φλαμουρίδη)

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τα εξής:

Τοίχος $Τ_1$. Σε βάθος 0,67-1,63 μ. από το κράσπεδο της οδού Διαμαντοπούλου. Αποτελείται από αργολιθοδομή και χωματολάσπη ως συνδετικό υλικό. Έχει πλάτος 0,65 και μήκος 6,50 μ.

Τοίχος $Τ_2$. Σε βάθος 0,63-1,56 μ. Χωματόκτιστος, πλ. 0,65 και μήκ. 5,50 μ.

16. Έργον 1991, σ. 45-54.

17. Βλ. ΠΑΕ 1991, σ. 146-168, πίν. 95-101.

Τοίχος T_3. Σε βάθος 0,64-0,84 μ. Χωματόκτιστος, πλ. 0,65 και μήκ. 3,20 μ. Στο δυτικό του άκρο λαμπάς από ηφαιστειακό λίθο, διαστ. 0,70Χ0,55 μ.

Οι τοίχοι T_1 και T_3 συνδέονται οργανικά. Ο τοίχος T_2 εφάπτεται στον T_3.

Δάπεδο Δα. Από πήλινες πλάκες σε βάθος 1,72-1,76 μ. και στο χώρο μεταξύ των τοίχων T_1 και T_2. Από τις πήλινες πλάκες σώζονται ελάχιστες. Τα ίχνη μερικών διατηρούνται ακόμη στο υπόστρωμα. Διαστ. πήλινων πλακών: 0,37Χ0,40 μ.

Ανατολικά του τοίχου T_1 και σε βάθος 0,92 μ. αποκαλύφθηκε ένα πιθάρι αρκετά κατεστραμμένο. Δύο ακόμη πιθάρια αποκαλύφθηκαν δυτικά του τοίχου T_2, σε βάθος 1,25 μ., καθώς και τμήμα τόξου (Τόξ. 1) σε βάθος 0,96 μ. Κάτω από το χείλος του πιθαριού 3, το οποίο βρέθηκε σε θραύσματα και περισυλλέχθηκε, υπάρχει η εξής επιγραφή:

+ΘCΒΟΗΘΟC ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥΤΟΥ+

Διαβάζεται ως εξής: Θεός βοηθός του έργου τούτου. Αρχίζει με σταυρό και καταλήγει σε χρίσμα με κουκίδες. Ύψ. γραμμάτων 0,04-0,07 μ.

Κατά την έρευνα περισυλλέχθηκαν 103 θραύσματα μαρμάρινης τράπεζας, η συντήρηση της οποίας είναι αρκετά δύσκολη λόγω της φθοράς που έχει υποστεί το μάρμαρο από καύση, ένα χάλκινο νόμισμα, σιδερένια και χάλκινα αντικείμενα και αρκετά όστρακα.

Τα ερείπια που περιγράφηκαν ανήκουν σε κτίριο παλαιοχριστιανικής εποχής, ευτελούς κατασκευής (χωματόκτιστο), και δεν είναι επαρκή ώστε να αποδώσουν μια πλήρη και ολοκληρωμένη εικόνα του κτιρίου που να συντελεί στην καλύτερη γνώση της πολεοδομίας της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, επειδή η ανασκαφή περιορίστηκε σε μικρό μόνο χώρο του οικοπέδου. Το πιθανότερο είναι ότι επρόκειτο για αποθηκευτικό χώρο κάποιου συγκροτήματος.

Οδός Διαμαντοπούλου και 30ής Ιουλίου (οικόπεδο Κωνστ. και Χριστόφορου Θεοχάρη)

Το παραπάνω οικόπεδο περιβάλλεται από τις ιδιοκτησίες Κ. Τσίτογλου και από το απαλλοτριωμένο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία οικόπεδο πρώην Π. Μάντζη, στο οποίο έχουν αποκαλυφθεί δύο σημαντικά παλαιοχριστιανικά αστικά κτίσματα. Καταλαμβάνεται από διώροφη οικοδομή και συνεχόμενη μεγάλη αίθουσα, η οποία χρησιμοποιούνταν ως κινηματογράφος πριν λίγα χρόνια. Οι ιδιοκτήτες ζήτησαν την έγκριση να διαμορφώσουν μέρος του εσωτερικού χώρου του κινηματογράφου σε διώροφα καταστήματα. Επειδή η ιδιοκτησία τους βρίσκεται μέσα στον περιτειχισμένο χώρο της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στις θέσεις όπου ήταν επιτρεπτό από άποψη στατικής ασφάλειας του κτιρίου, τα αποτελέσματα της οποίας είναι τα εξής: Σε βάθος 0,43-1,25 μ. αποκαλύφθηκαν 13 τοίχοι (T_1-T_{13}), η τοιχοποιία των οποίων είναι αργολιθοδομή με χωματολάσπη ως συνδετικό υλικό και το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,60-0,68 μ. Στο χτίσιμο δύο τοίχων (T_5 και T_9) έχουν χρησιμοποιηθεί πώρινοι δόμοι. Μεταξύ των τοίχων T_2 και T_3 σχηματίζεται άνοιγμα, μήκ. 1,06 μ. Άνοιγμα, πλ. 1,35 μ., σχηματίζεται και μεταξύ των τοίχων T_1 και T_7.

Αποκαλύφθηκαν επίσης τρία δάπεδα: το δάπεδο Δα σε βάθος 1,60 μ., από πατημένο χώμα, στο χώρο που δημιουργείται μεταξύ των τοίχων T_1, T_2, T_3 και T_7· το δάπεδο Δβ, πλακόστρωτο, σε βάθος 1,66 μ., από πλάκες διαφόρων σχημάτων και διαστάσεων, ασύμμετρα τοποθετημένες (ενδεικτικές διαστάσεις πλακών: 0,33Χ0,34, 0,31Χ0,28 μ. κ.ά.)· το δάπεδο Δγ σε βάθος 1,15 μ. από πατημένο χώμα, καθώς και δύο αγωγοί: ο αγωγός 1, με κατεύθυνση Α.-Δ., είναι κτιστός από αργολιθοδομή και ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό. Το πλάτος της τοιχοποιίας του είναι 0,25, το εσωτερικό του πλάτος 0,32 και το ύψος του 0,43 μ. Ο πυθμένας του και τα εσωτερικά του τοιχώματα είναι επιχρισμένα με κουρασάνι. Ο αγωγός καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες διαφόρων διαστάσεων. Ο αγωγός 2 αποτελείται από λούκια, διαστ. 0,65Χ0,20 μ., και φέρνει νερά στον προηγούμενο αγωγό 1.

Κατά την έρευνα περισυλλέχθηκαν τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου, ύψ. 0,52 μ. και διαμ. 0,275 μ., μαρμάρινος λίθος, διαστ. 0,92Χ0,54Χ0,25 μ., τμήμα ανάγλυφου θωρακίου από γκρίζο σχιστόλιθο με διακόσμηση επάλληλων ρόμβων, διαστ. 0,74Χ0,405Χ0,035 μ., χάλκινο νόμισμα, όστρακα και κομμάτια γραπτών πινακίων εκατέρωθεν του αγωγού 1 από βάθος 0,60-1,20 μ.

Τα ερείπια που περιγράφηκαν ανήκουν σε αστικό κτίσμα της παλαιοχριστιανικής εποχής, ευτελούς κατασκευής (χωματόκτιστο), δύο οικοδομικών περιόδων, τα οποία δεν είναι αρκετά να αποδώσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα του κτιρίου, ούτε να καθορίσουν τη μορφή και τον προορισμό του. Αυτό οφείλεται στο ότι ο χαρακτήρας της έρευνας ήταν δοκιμαστικός και στο ότι η ανασκαφή δεν επεκτάθηκε διότι υπήρχε κίνδυνος διατάραξης της στατικής ισορροπίας της οικοδομής που είναι χτισμένη στο οικόπεδο.

Οδός Πυράσου (οικόπεδο Σμαράγδας Ερρινάκη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο για ανέγερση οικίας, αποκαλύφθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών σε βάθος 1,10-1,60 μ. από το κράσπεδο της οδού Πυράσου. Πρόκειται για τον εξωτερικό τοίχο πύργου του τείχους. Το

πλάτος του είναι 1,33 μ. και το αποκαλυφθέν μήκος 4,40 μ. Είναι χτισμένος από αργούς λίθους με ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό.

Οδός 30ής Ιουλίου και Αγίου Γεωργίου (οικόπεδο Καραδούκα)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης βόθρου στη βορειοδυτική γωνία του παραπάνω οικοπέδου, σε βάθος 3 μ., αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, των οποίων οι πλευρές και κάλυψη ήταν από σχιστολιθικές πλάκες. Οι διαστάσεις των τάφων: μήκος 1,16-1,24, πλάτος 0,56 και ύψος 0,84 μ. Περιείχαν κτερίσματα, κυρίως σκύφους.

Οδός 30ής Ιουλίου (οικόπεδο Ι. Κίτσιου)

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στα δυτικά του επισκοπικού μεγάρου, σε βάθος 2,20 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού αγωγού με κατεύθυνση Α.-Δ.

Οδός Μαλτέζου (αγρός κληρονόμων Κωνστ. Κίνη)[18]

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στον παραπάνω αγρό, κατά την οποία αποκαλύφθηκε κτίσμα αποτελούμενο από δύο πτέρυγες.

Πρόκειται για σημαντικό κτίσμα δημόσιας χρήσης, μεγάλης έκτασης, των πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων, το οποίο συνεχίζεται και έξω από τον αγρό των κληρονόμων Κωνστ. Κίνη προς όλες τις κατευθύνσεις και προφανώς σχετίζεται με το κτίσμα που ήλθε στο φως παλαιότερα στο γειτονικό αγρό Κουτσοβασίλη, αλλά και με το λουτρό με τα θαυμάσια ψηφιδωτά, το οποίο αποκαλύφθηκε στον αγρό Π. Ιλτσόπουλου κατά το έτος 1973. Σε μικρή απόσταση βρίσκεται και η βασιλική Μαρτυρίου που χρονολογείται στο 431.

Παληά Βόλου

Οδός Φερών (τμήμα μεταξύ των οδών Σαρανταπόρου και Κρέσνας)

Κατά την κατασκευή αγωγού ομβρίων υδάτων σε βάθος 0,90-1,50 μ. από το κατάστρωμα της οδού, αποκαλύφθηκε τοίχος T_1, πλ. 0,77 μ., κατασκευασμένος από αργούς λίθους και ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό, με κατεύθυνση Β.-Ν. Προς Δ. του προηγούμενου και σε βάθος 1-1,40 μ. αποκαλύφθηκε και άλλος τοίχος T_2, πλ. 0,86 μ., ίδιας κατεύθυνσης με τον T_1. Αποτελείται από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και αραιή χρήση πλίνθων.

Οδός Φερών (τμήμα μεταξύ των οδών Σαρανταπόρου και Σουλίου)

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του ανατολικού πεζοδρομίου της οδού Φερών και στο χώρο όπου ο δήμος επρόκειτο να διοργανώσει το γραφικό παζάρι, αποκαλύφθηκαν λείψανα λουτρικού κτίσματος.

Αποκαλύφθηκε ένας λουτήρας, εσωτ. διαστ. 0,92x 0,82 μ., επιχρισμένος με κουρασάνι, ο οποίος ορίζεται από τέσσερις τοίχους (T_1-T_4), κτισμένους κατά το μικτό σύστημα τοιχοδομίας. Οι ακριβείς διαστάσεις των τοίχων δεν ήταν δυνατό να μετρηθούν επειδή ακριβώς δίπλα σ' αυτό το κτίσμα εδράζεται ψηλός μανδρότοιχος του Ο.Σ.Ε.

Στην αίθουσα του caldarium αποκαλύφθηκαν δέκα σχιστολιθικές πλάκες του δαπέδου, κάτω από τις οποίες υπήρχαν έντονα ίχνη καύσης. Κάτω από το δάπεδο τρεις πεσσίσκοι, διαστ. 0,37x0,27 μ., από πλινθοδομή. Το πάχος των πλίνθων τους είναι 0,03-0,04 μ., ενώ ο μεταξύ τους αρμός από κουρασάνι έχει πάχος 0,02 μ.

Αποκαλύφθηκε, επίσης, ένας αψιδωτός λουτήρας, διαστ. 1,40x1,20x0,12 μ., το δάπεδο του οποίου είναι από σχιστολιθικές πλάκες και πλίνθους. Ο λουτήρας έχει επίχριση από υδραυλικό κονίαμα. Στο εσωτερικό του ημικυκλίου υπάρχει αεραγωγός, πλ. 0,11 μ. Σε μεταγενέστερη εποχή, πάνω στον αρχικό λουτήρα κατασκευάστηκε μικρότερος, διαστ. 0,95x0,80 μ. Τα λείψανα του λουτρικού κτίσματος συνεχίζονται και κάτω από το μανδρότοιχο του Ο.Σ.Ε. Χρονολογούνται πιθανώς στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Χώρος ανατολικά του ναού των Αγίων Θεοδώρων

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του πρανούς προς Α. του ναού των Αγίων Θεοδώρων αποκαλύφθηκε το τείχος της αρχαίας πόλης, πλ. 2,50 μ., από αργολιθοδομή και ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό. Διατηρήθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του ορατό.

Οδός Σουλίου (τμήμα μεταξύ των οδών Μητροπολίτου Γρηγορίου και Φερών)

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του βόρειου πεζοδρομίου της παραπάνω οδού, αποκαλύφθηκε κίονας από γρανίτη, ύψ. 2,14 και διαμ. 0,35 μ., και κτιστός αγωγός, εσωτ. πλ. 0,36 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., καλυπτόμενος με σχιστολιθικές πλάκες. Η τοιχοποιία του κοινή, πλ. 0,43 μ.

18. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 292.

Οδός Μητροπολίτου Γρηγορίου (οικόπεδο Γεωργίου Πούλιου)

Στο παραπάνω οικόπεδο υπάρχει καμαροσκέπαστο ημιερειπωμένο κτίσμα. Κατά τις εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης του οικοπέδου με την προοπτική ανέγερσης διώροφης οικοδομής, εντοπίστηκαν μαρμάρινα μέλη και διαπιστώθηκε ότι το ημιερειπωμένο κτίσμα είχε σχέση με την οχύρωση του Φρουρίου του Βόλου, όπως σημειώνεται στο ρυμοτομικό σχέδιο του έτους 1888 της συνοικίας των Παλαιών, όπου προσδιορίζεται και η πορεία του τείχους της αρχαίας πόλης.

Συστηματικός καθαρισμός του χώρου και στη συνέχεια ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ότι στο βόρειο όριο του οικοπέδου, σε βάθος 0,45-0,66 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 6 μ. περίπου, τμήμα του τείχους της αρχαίας πόλης, πλ. 2 μ. περίπου. Η τοιχοποιία του ήταν από αργολιθοδομή και είχε ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό. Στην εσωτερική πλευρά του τείχους αυτού εφάπτονται λείψανα τοιχοποιίας παλαιάς οικοδομής (T_1, T_2), μεταγενέστερης του τείχους, από αργούς λίθους και ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό, πλ. 0,65 μ. Βρέθηκαν σε βάθος 0,28-0,87 μ.

Στην ίδια πλευρά εφάπτεται κατά τη βορειοανατολική γωνία του και το καμαροσκέπαστο κτίσμα. Το κτίσμα αυτό, εξωτ. διαστ. 8,33x11,40 μ., είναι από ισχυρή τοιχοποιία μεγάλου πάχους (1,70-1,75 μ.) και καλυπτόταν από καμάρα την οποία υποβάσταζαν τρία σφενδόνια. Η καμάρα αυτή είναι κατασκευασμένη από πλίνθους και κατά την τελευταία οικοδομική φάση του κτιρίου είχε καλυφθεί από σχιστολιθικές πλάκες Πηλίου. Το εσωτερικό ύψος του κτίσματος είναι 5 μ.

Από τις επισκευές της τοιχοποιίας και της κάλυψης του κτίσματος, καθώς και από τις τροποποιήσεις στην αρχική του μορφή, όπως π.χ. τη μετατροπή μιας θύρας στη βορειοανατολική γωνία σε παράθυρο και τη διάνοιξη μιας άλλης θύρας στη νοτιοανατολική γωνία, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Κατά την ανασκαφική έρευνα περισυλλέχθηκαν τμήμα πώρινου κίονα, τμήμα ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα και αρκετά όστρακα.

Επειδή τόσο το τμήμα του τείχους της αρχαίας πόλης με τα λείψανα της εφαπτόμενης σ' αυτό οικοδομής, όσο και το καμαροσκέπαστο κτίριο, αποτελούν σημαντικά στοιχεία της παλαιοχριστιανικής και μεσαιωνικής πόλης του Βόλου[19] προτάθηκε η διατήρησή τους. Επιπλέον, το τμήμα του τείχους που αποκαλύφθηκε καθορίζει την πορεία της οχύρωσης της αρχαίας πόλης σε συνδυασμό με ένα άλλο τμήμα του τείχους που βρέθηκε το έτος 1989 στην οδό Κρέσνας και διατηρήθηκε ορατό.

Το καμαροσκέπαστο κτίσμα μπορεί να θεωρηθεί ως τμήμα (πυριτιδαποθήκη, οπλοστάσιο κτλ.) του συγκροτήματος της παρακείμενης πύλης που είναι γνωστή με το όνομα Καρά Καπού, κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο.

Οικόπεδο Υπερτοπικής Αγοράς

Σε οικόπεδο του δήμου Βόλου που περιβάλλεται από τις οδούς Γρ. Λαμπράκη, Φερών, Σαρανταπόρου και Μητροπολίτου Γρηγορίου στη συνοικία Παλαιών, εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου γνωστού ως αρχαίας Ιωλκού, υπήρχε από το 1930 κτίριο χρησιμοποιούμενο ως λαχαναγορά. Ο δήμος Βόλου κατεδάφισε το κτίριο αυτό με σκοπό την ανέγερση οικοδομής για να εγκατασταθεί η Υπερτοπική Αγορά.

Το Υπουργείο Πολιτισμού με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/A_1/Φ13/42375/20317/6-11-1990 απόφαση του ενέκρινε κατ' αρχήν τη χορήγηση άδειας ανέγερσης της Υπερτοπικής Αγοράς.

Κατά τις εργασίες εκσκαφής θεμελίων αποκαλύφθηκαν τμήματα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης. Τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας που ακολούθησε είναι τα εξής:

Αποκαλύφθηκε η νοτιοανατολική γωνία της οχύρωσης (Πίν. 95 γ) σε μήκος 40 μ. περίπου. Το τμήμα αυτό αποτελείται από τείχος πλ. 2,50 μ. και δύο πύργους τετράγωνους (ελαφρώς παράγωνους), εξωτ. διαστ. 4-4,40x5,30 μ. (πύργος 1) και 5,30x6 μ. (πύργος 2), ενώ το πλάτος της τοιχοποιίας τους κυμαίνεται από 1,10-1,30 μ.

Στην τοιχοποιία του τείχους (T_1) παρουσιάζονται τρεις φάσεις (Πίν. 96 α): α) η κατώτερη από κοινή τοιχοποιία με χρήση λίθων ελαφρώς κατεργασμένων, διαφόρων διαστάσεων, αλλά και παλαιότερου υλικού σε μεγάλες διαστάσεις με συνδετικό υλικό κουρασάνι, με το οποίο έχει επιχρισθεί και η πρόσοψη.

β) Αποκαλύφθηκε ζώνη, ύψ. 1,20 μ. περίπου, με χρήση αρχαιότερου υλικού (μαρμάρινης βάσης, μαρμάρινων δόμων με στοιχεία μολυβδοσυνδέσεων, δόμων ελληνιστικού τείχους της Δημητριάδας κ.ά.) με συνδετικό υλικό κουρασάνι, το οποίο περιορίζεται μόνο στους αρμούς και δεν επεκτείνεται στην επιφάνεια.

γ) Η ψηλότερη φάση από κοινή τοιχοποιία με ακατέργαστους λίθους και ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό. Στην τοιχοποιία αυτή έχουν χρησιμοποιηθεί σποραδικά μαρμάρινα μέλη που μπορούν να χρονολογηθούν στην πρωτοβυζαντινή περίοδο (μαρμάρινη βάση, τμήμα επιθήματος).

19. ΕΕΒΣ, τ. Η΄, Αθήνα 1931, σ. 110-133.

Το ύψος του σωζόμενου τείχους είναι 2,50 μ. περίπου πάνω από τη στάθμη του νερού. Από την ανώμαλη διαμόρφωση της άνω επιφάνειας του τείχους και σε σύγκριση με τμήματα της οχυρώσεως που σώζονται στη βόρεια και τη δυτική πλευρά της αρχαίας πόλης, φαίνεται ότι το τείχος είχε ακόμη πολύ ύψος, το οποίο μπορεί να υπολογιστεί με μεγάλη πιθανότητα στα 7-8 μ.

Όπως προαναφέρθηκε, οι δύο τετράγωνοι πύργοι απλώς εφάπτονται χωρίς να συνδέονται οργανικά με το τείχος, στοιχείο που υποδηλώνει την προσθήκη τους σε μεταγενέστερη εποχή.

Στον πύργο 1 (βόρειο) η τοιχοποιία είναι κοινή, με άφθονη όμως χρήση στα κατώτερα τμήματα μεγάλων πώρινων δόμων. Το συνδετικό υλικό είναι ασβεστοκονία. Και στον πύργο 2 (νότιο) (Πίν. 96 β) η τοιχοποιία είναι κοινή με ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό και άφθονη χρήση αρχαιότερου υλικού (πώρινου επιστυλίου, διαστ. 1,75x0,44x0,54 μ. με αναθύρωση, σπονδύλου δωρικού κίονα από πωρόλιθο, μαρμάρινου τμήματος από εξέδρα με στοιχεία μολυβδοσύνδεσης κ.ά.). Στην εξωτερική επιφάνεια σώζονται σποραδικά επιχρίσματα από κουρασάνι.

Ο πύργος αυτός (και πιθανώς και ο πύργος 1) στεγαζόταν με καμάρα από πλινθοδομή, μεγάλο τμήμα της οποίας βρέθηκε πεσμένο στο εσωτερικό του. Από σπαράγματα τοιχογραφιών που περισυλλέχθηκαν συμπεραίνεται ότι θα έφερε και ζωγραφικό διάκοσμο.

Η οχύρωση έχει κατασκευασθεί πάνω σε αρχαιότερα κτίρια, πιθανώς της ύστερης ρωμαιοκρατίας (T_7, T_8, T_9, T_{10}, T_{17}, T_{18}). Το κτίριο θα αποτελούνταν από τρεις τουλάχιστον χώρους, όπως δείχνουν τα διασωθέντα λείψανα.

Σε απόσταση 11,50 μ. προς Α. του τείχους και κατά 1 μ. χαμηλότερα από τη σωζόμενη κορυφή του βρέθηκαν λείψανα τοιχοποιίας (Τ5) με κατεύθυνση παράλληλη προς το τείχος. Η κατασκευή είναι από αργούς λίθους με ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό, πλ. 0,80 μ. περίπου, παρουσιάζει όμως δύο τουλάχιστον φάσεις: η πρώτη, από τη βόρεια πλευρά του μέχρι το μέσον του μήκους του, αποτελείται από αργολιθοδομή με ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό το οποίο φράσσει και τους αρμούς. Η δεύτερη, ως το νότιο τέρμα του, είναι από αργολιθοδομή αμελέστερης κατασκευής.

Η ανατολική πλευρά της τοιχοποιίας αυτής δεν είναι κατακόρυφη αλλά διαμορφώνει σκάρπα. Η δυτική πλευρά της είναι ανώμαλη, πράγμα που σημαίνει ότι όταν κατασκευαζόταν δεν θα ήταν ορατή. Το ύψος της τοιχοποιίας αυτής δεν μπορεί προς το παρόν να καθοριστεί· θα σχετιζόταν όμως με το ύψος του τείχους, οπότε και αποτελούσε ένα είδος «προτειχίσματος».

Στη δυτική πλευρά του προτειχίσματος και απέναντι ακριβώς από τον πύργο 2 βρέθηκαν τα λείψανα πυργοειδούς κατασκευής η οποία ενωνόταν με το προτείχισμα (T_{14}, T_{15}, T_{16}). Έτσι, δημιουργούνταν ένα πέρασμα-πύλη προς το χώρο μεταξύ του κυρίως τείχους και του προτειχίσματος. Η τοιχοποιία του ήταν κοινή με αργούς λίθους και ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό και αραιή χρήση παλαιότερου υλικού. Η κατασκευή αυτή έχει πατήσει σε λείψανα τοιχοποιίας παλαιότερου κτιρίου (T_{17}).

Σε απόσταση 14,50 μ. προς Α. του προτειχίσματος και 0,70 μ. χαμηλότερα από την κορυφή του βρέθηκαν τα λείψανα και άλλης τοιχοποιίας (T_6), πλ. 0,80 μ. περίπου, με αργούς λίθους και ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό. Στην τοιχοποιία αυτή είναι εμφανή τα ίχνη πυρκαγιάς. Στο χώρο μεταξύ των τοίχων T_5 και T_6 υπήρχε τάφρος.

Στο χώρο μεταξύ του κυρίως τείχους και του προτειχίσματος βρέθηκαν στη θέση τους 17 πήλινα πιθάρια (πιθ. 1-πιθ. 17). Το σχήμα τους, η σύσταση του πηλού, το χρώμα και οι διαστάσεις ποικίλλουν. Σημειώνεται ότι τα πιθάρια αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, γιατί σε πολλά από αυτά παρατηρούνται εργασίες συντήρησης με μολύβδινες συνδέσεις. Η έρευνα των στοιχείων της οχύρωσης έφθασε σε πολλές θέσεις ως τη στάθμη του νερού.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής περισυλλέχθηκε άφθονο κεραμικό υλικό που μπορεί να χρονολογηθεί από την παλαιοχριστιανική περίοδο ως το τέλος του 19ου αι. μ.Χ.

Επίσης, εκτός από τα μαρμάρινα μέλη που είναι ενσωματωμένα στο τείχος και στους πύργους, περισυλλέχθηκαν τμήμα αμφικίονα και δύο τμήματα αρράβδωτων μαρμάρινων κιονίσκων, καθώς και νομίσματα.

Χρονολόγηση των ευρημάτων

Στην ύστερη ρωμαιοκρατία ανήκουν τα λείψανα του κτιρίου πάνω στο οποίο πάτησε το τείχος. Η παλαιότερη φάση του τείχους μπορεί να χρονολογηθεί στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια, εποχή κατά την οποία υπήρχε ένας ακμαίος οικισμός, προάστιο της Δημητριάδος[20], πάνω στο Φρούριο του Βόλου.

Επισκευή της οχύρωσης αυτής έγινε σύμφωνα με τον Προκόπιο (Προκοπίου, Περί κτισμάτων, IV, 3, 232, «κάστρον Δημητριάς») στην εποχή του Ιουστινιανού — η ζώνη με το αρχαίο υλικό. Επισκευή και συμπλήρωση του τείχους έγινε και κατά τη βυζαντινή περίοδο — η ανώτερη ζώνη.

Γύρω στο τέλος της βυζαντινής περιόδου θα προστέ-

20. Ό.π.

θηκαν οι δύο πύργοι για μεγαλύτερη ενίσχυση της οχύρωσης και πιθανώς το προτείχισμα (η παλαιότερη φάση του), καθώς και η τάφρος.

Τελευταία επισκευή και συμπλήρωση του τείχους πιθανώς έγινε μετά την καταστροφή της οχύρωσης του Βόλου από τον Μοροζίνι το 1655[21], οπότε θα συμπληρώθηκε και το προτείχισμα.

Τα τμήματα της οχύρωσης που περιγράφηκαν είναι ιδιαίτερα σημαντικά και δείχνουν τη σπουδαιότητα που είχε ο οικισμός σ' όλη την έκταση της συνοικίας των Παλαιών από την ύστερη ρωμαιοκρατία και κυρίως κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για την πόλη του Βόλου που διαδέχθηκε τη αρχαία Δημητριάδα. Από το συσχετισμό τους, μάλιστα, και με άλλα λείψανα τα οποία έχουν βρεθεί και σε διάφορα σημεία της συνοικίας των Παλαιών, βεβαιώνεται ότι η κατοίκηση του χώρου ήταν συνεχής και ακμάζουσα.

Οδός Λαχανά

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του πρανούς προς Α. της παραπάνω οδού, στη δυτική πλευρά της οχύρωσης, αποκαλύφθηκαν λείψανα τετράγωνου πύργου του τείχους. Επακολούθησε καθαρισμός και σχεδίαση.

Παλαιοχριστιανική βασιλική στην πλατεία Αγίων Θεοδώρων

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής[22] με αποτέλεσμα την αποκάλυψη και άλλων αρχιτεκτονικών στοιχείων (Πίν. 96 γ). Η βασιλική, όπως αναφέρθηκε και παλαιότερα, ιδρύθηκε πάνω σε αρχαιότερο κτίριο (Πίν. 97 α).

Βόλος

Οδός Γαλλίας και Δεληγιώργη (οικόπεδο Ι. Γιαλαμά - Μ. Χατζηκυριάκου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο επισημάνθηκε η ύπαρξη λειψάνων τοιχοποιίας. Τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας που επακολούθησε είναι τα εξής:

Σε βάθος 1 μ. από το κράσπεδο της οδού Γαλλίας βρέθηκε το δυτικό τμήμα κτιρίου του οποίου η κάτοψη, όπως συμπεραίνεται από τα μέχρι τώρα αποκαλυφθέντα στοιχεία, είναι σχήματος ορθογωνίου παραλληλογράμμου.

Οι τοίχοι T_1, T_2, T_3, πλ. 1,10 μ., είναι από ισχυρή τοιχοποιία κατά το μικτό σύστημα δόμησης, δηλαδή από αργούς λίθους με την παρεμβολή καθ' ύψος ζωνών οπτών πλίνθων, διαστ. 0,32x0,335x0,028 μ., με συνδετικό μίγμα ισχυρής ασβεστοκονίας ενισχυμένης με θηραϊκή γη. Στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί πλακοειδείς λίθοι σε απλή κατεργασία, μήκ. 0,48-0,53 μ. Στο πλάτος των τοίχων ανοίγονται διαμπερείς σκαλότρυπες. Οι εξωτερικές και εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων φέρουν αρμολόγημα από το ίδιο μίγμα, το οποίο καλύπτει και μέρος της επιφάνειας των λίθων.

Στο σώμα των τοίχων T_1 και T_2 ανοίγονται ημικυκλικές κόγχες, χορδής 1,32 και ακτίνας 0,68 μ. του T_1 και χορδής 1,30 και ακτίνας 0,78 μ. του T_2.

Σε βάθος 3,70 μ. από το κράσπεδο της οδού Γαλλίας βρέθηκε το υπόστρωμα από κουρασάνι δαπέδου Δβ, στο οποίο προφανώς πατούσαν μαρμάρινες πλάκες, θραύσματα των οποίων περισυλλέχθηκαν.

Σε κάποια εποχή, προφανώς για επισκευή ή ενίσχυση της ασφάλειας του κτιρίου ή μετατροπή της λειτουργίας του, στρώθηκε, υψωμένο κατά 0,50 μ. το δάπεδο Δα από πατημένο χώμα. Μεταξύ των δύο δαπέδων υπάρχουν συντρίμματα πλίνθων, κεράμων στέγης, κομμάτια πιθαριού κτλ. Τότε θα πρέπει να κατασκευάστηκαν και οι δύο πεσσοί $Π_1$ και $Π_2$, διαστ. 1x1 μ., κατά το μικτό σύστημα τοιχοδομίας, πάνω στους οποίους θα στηρίχθηκε σφενδόνιο από πλίνθους για ενίσχυση της καμάρας του κτιρίου. Τμήμα του σφενδονίου αυτού, μήκ. 2 μ., υπάρχει στην επίχωση.

Αρχικά στο πλάτος των τοίχων T_1 και T_3 υπήρχαν ανοίγματα - πόρτες, τα οποία τοιχίσθηκαν κατά τις εργασίες επισκευής του κτιρίου.

Από υπολείμματα καύσης πάνω στο δάπεδο Δα συμπεραίνεται ότι το κτίριο θα καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Σε απόσταση 3 μ. περίπου από τη βορειοδυτική γωνία του κτίσματος και σε βάθος 3,70 μ. από το κράσπεδο της οδού Γαλλίας βρέθηκαν δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς τάφοι, διαστ. 1,85x0,83x0,90 μ. (Τάφ. 1) και 1,94x0,71x0,87 μ. (Τάφ. 2). Στον τάφο 1 υπήρχαν τα οστά τριών νεκρών και στον τάφο 2, δύο νεκρών σε θέση χριστιανικής ταφής. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν. Οι εσωτερικές πλευρές των τάφων είναι επιχρισμένες με ασβεστοκονία και τα δάπεδά τους στρωμένα με πήλινες πλάκες. Σημειώνεται ότι η στάθμη του νερού κάλυπτε τα δάπεδα των τάφων σε ύψος 0,10 μ.

Κατά την έρευνα περισυλλέχθηκαν 11 τεμάχια μαρμάρινου κοσμήτη με λοξότμητο κυμάτιο, ένα από αυτά είναι γωνιακό, διαστ. 1,25x0,72x0,18 μ., δύο μαρμάρινοι πεσσίσκοι τετράγωνης διατομής, ύψ. 1 και 1,05 μ.,

21. Coronelli, Description Geographique et Historique de la Morée, τ. 2, Paris 1686, σ. 216-219.

22. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 234-235.

και τρία τμήματα άλλων από τα οποία τα δύο ανήκουν σε γωνιακούς πεσσίσκους. Οι απολήξεις των πεσσίσκων δεν σώζονται· επίσης 12 θραύσματα πλαισίων μαρμάρινων θωρακίων, θραύσμα διάτρητου θωρακίου, ένα χάλκινο νόμισμα μεγέθους φακής αρκετά φθαρμένο και λίγα όστρακα.

Τα αρχαία που περιγράφηκαν κρίνονται πολύ σημαντικά. Ανήκουν σε συγκρότημα κτιρίων, λείψανα των οποίων αποκαλύφθηκαν και κατά το παρελθόν. Συγκεκριμένα, το 1982[23] κατά την τοποθέτηση αγωγού αποχέτευσης κατά μήκος της οδού Γαλλίας και ακριβώς μπροστά από το οικόπεδο των Ι. Γιαλαμά και Μ. Χατζηκυριάκου βρέθηκαν λείψανα τοιχοποιίας στο ίδιο βάθος και ακριβώς όμοιας κατασκευής με τα αποκαλυφθέντα εφέτος. Όμοια λείψανα κτιρίων βρέθηκαν και στην οδό Δεληγιώργη. Ακόμη, το 1990 κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας της Εφορείας στο οικόπεδο Δημ. Σταθόπουλου στην οδό Δεληγιώργη βρέθηκε μεγάλο αίθριο με πεσσοστοιχία και οκτάγωνη κρήνη[24].

Οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Ι. Γιαλαμά και Μ. Χατζηκυριάκου ανήκουν, από τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και από τον τρόπο δομής τους, σε κτίριο το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί στους ύστερους χρόνους της ρωμαιοκρατίας, που εξακολούθησε όμως να χρησιμοποιείται και κατά την πρώιμη παλαιοχριστιανική περίοδο.

Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν την πληροφορία του Ν. Γιαννόπουλου[25] για ύπαρξη στο Βόλο ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής πόλης, η οποία ερημώθηκε κατά τον 7ο ή 8ο αι. μ.Χ. και στη συνέχεια καλύφθηκε από προσχώσεις χειμάρρων σε ύψος 1-2 μ.

Οδός Πολυμέρη και Φιλίππου Ιωάννου (οικόπεδο Κ. Δημόπουλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων σε βάθος 2,10-2,90 μ. από το κράσπεδο της οδού Πολυμέρη αποκαλύφθηκαν λείψανα τεσσάρων τοίχων (T_1-T_4), οι οποίοι αποτελούνται από αργολιθοδομή και ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό με πολλή άμμο και αραιή χρήση πλίνθων.

Από την έρευνα περισυλλέχθηκαν ένα ακέραιο επίθημα παλαιοχριστιανικής εποχής διαστ. 0,64x0,47x 0,19 μ., στη στενή πλευρά του οποίου υπάρχει λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, από μάρμαρο λευκό χοντρόκοκκο με κρυστάλλους, κομμάτια πιθαριών, πλίνθων και όστρακα.

Βελεστίνο

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε από τη ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στη δυτική πλευρά του ναού του Αγίου Χαραλάμπους, στα υψηλότερα στρώματα, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιίας, τα οποία πιθανώς ανήκουν στην προγενέστερη του σημερινού ναού εκκλησία, η οποία σημειώνεται στην Επιπεδογραφία της Φεράς του Ρήγα.

Νοτιοανατολικά του ναού επισημάνθηκαν και ερευνήθηκαν δέκα χριστιανικοί τάφοι.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Λάρισα

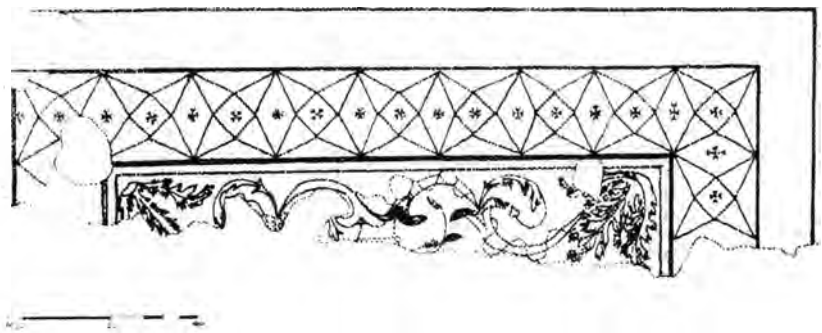
Οδός Φιλελλήνων 87-88

Κατά τις εργασίες της Δημοτικής Επιχειρήσεως Ύδρευσης για την τοποθέτηση αποχετευτικού δικτύου, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου σε βάθος 1,60-1,36 μ. από το οδόστρωμα με κατεύθυνση Β.-Ν. Το μεγάλο πλάτος του τοίχου (1,40 μ.), καθώς και η άφθονη χρησιμοποίηση αρχαίου υλικού σε β΄ χρήση προκάλεσαν το ενδιαφέρον για λεπτομερέστερη έρευνα.

Από το πάνω μέρος ανασύρθηκε τμήμα μαρμάρινου εδωλίου (μήκ. 0,66, πλ. 0,42 και ύψ. 0,35 μ.), πιθανότατα από το αρχαίο θέατρο της Λάρισας, που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση, καθώς και τμήμα τριταινιωτού επιστυλίου από ψαμμόλιθο, παρόμοιο με άλλα προερχόμενα από παλαιοχριστιανικές εκκλησίες της Λάρισας. Τα μέλη αυτά ήταν χτισμένα στο πάνω μέρος του τείχους, ενώ το κατώτερο,ύψ. 1,50 μ., αποτελούνταν από σειρές ορθογωνισμένων δόμων σε β΄ χρήση (η βόρεια παρειά) και ακανόνιστους λίθους σε ασβεστοκονίαμα (η νότια). Το εσωτερικό του τοίχου ήταν γεμισμένο με αργούς λίθους σε άφθονο ασβεστοκονίαμα. Στη βόρεια παρειά έχει εντοιχισθεί ένα ακόμη τμήμα εδωλίου από το αρχαίο θέατρο, το οποίο δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο διότι συνεχίζεται κάτω από το οδόστρωμα προς Δ.

Το αρχαίο υλικό σε β΄ χρήση που χρησιμοποιήθηκε οδηγεί σε χρονολόγηση του τοίχου στο τέλος των ρωμαϊκών ή στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ενώ η ισχυρή κατασκευή του και η θέση στο λόφο του φρουρίου καθιστά πιθανή την εκδοχή να σχετίζεται με την οχύρωση της πόλης.

23. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 255-256.
24. ΔΧΑΕ, περ. Δ΄-τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα 1992, σ. 107-114.
25. ΕΕΒΣ 9 (1932), σ. 505-508.

Σχέδ. 1. Κρήνη Φαρσάλων. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Κρήνη Φαρσάλων

Στις εργασίες διαπλάτυνσης της κοινοτικής οδού που οδηγεί από το κέντρο του χωριού προς τα Φάρσαλα, και συγκεκριμένα ανατολικά της οδού, σε κοινοτική έκταση που συνορεύει προς Α. με την ιδιοκτησία Ν. Παπακωνσταντίνου, εντοπίσθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, διαστ. 4,6x1,4μ. (Σχέδ. 1). Διασώθηκε το ανατολικό τμήμα του δαπέδου, το οποίο αποτελείται από κεντρικό θέμα με πράσινα φύλλα άκανθας στις γωνίες και ελισσόμενους βλαστούς από τους οποίους εκφύονται άνθη ρόδινου χρώματος. Περιβάλλεται από ταινία, πλ. 0,5 μ., με γεωμετρικό κόσμημα (τετράκτινα σχέδια με κεντρικό τετράγωνο που κοσμείται με σταυρό). Εξωτερικά υπάρχει λευκό πλαίσιο πλ. 0,33 μ. Τα φυτικά κοσμήματα είναι καλής εκτέλεσης και αποδίδονται με αρκετά φυσιοκρατικό τρόπο. Το ψηφιδωτό μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος των ρωμαϊκών χρόνων (3ος-4ος αι. μ.Χ.)

Σύντομη ανασκαφική έρευνα στον περίγυρο του δαπέδου δεν αποκάλυψε κτιριακά λείψανα. Όμως υπάρχει άφθονη κεραμική στους γύρω αγρούς, τόσο ρωμαϊκών όσο και βυζαντινών χρόνων, στοιχείο που προϋποθέτει την ύπαρξη οικισμού.

Λόγω του επείγοντος του εκτελούμενου έργου και επειδή το ψηφιδωτό κινδύνευε να καταστραφεί, αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στο εργαστήριο της Εφορείας στη Λάρισα.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Κλοκωτός

Στην θέση Παζαροτόπι της κοινότητας Κλοκωτού είχαν επισημανθεί παλαιότερα λείψανα ναού, που από τους κατοίκους είχαν ονομασθεί Αγία Σοφία (Πίν. 97 β-γ). Η ανασκαφική έρευνα που άρχισε εφέτος έφερε στο φως περιμετρικά τα θεμέλια μιας τρίκλιτης βασιλικής, που χρονολογούνται πιθανότατα στον 6ο αι. μ.Χ., ενώ τμήματα από το ανώτερο μέρος των σωζόμενων τοίχων ανήκουν σε μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις.

Τα ευρήματα, πολύ λίγα μέχρι στιγμής, περιορίζονται μόνον σε όστρακα άβαφων αγγείων και άλλων με εφυάλωση. Εφέτος, η ανασκαφική έρευνα περιορίσθηκε στο χώρο της κεντρικής κόγχης και του νότιου κλίτους.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κάτω Μερόπη

Κατά το 1991 ερευνήθηκαν τάφοι του γεωμετρικού-αρχαϊκού νεκροταφείου[1] που έχει αποκαλυφθεί στα ΝΑ. του τύμβου της Κάτω Μερόπης[2] (ερευνήθηκε συνολικά χώρος διαστάσεων 200 τ.μ. περίπου). Στο τμήμα αυτό η επιφάνεια του εδάφους παρουσιάζει κλίση προς τα ανατολικά, ενώ προς τα δυτικά δημιουργείται μικρή υπερύψωση, στην κορυφή της οποίας είχε κατασκευαστεί ο τύμβος. Η επιχωμάτωση που είχε δεχτεί ο τύμβος, οπωσδήποτε θα προέβαλε στο χώρο και ιδιαίτερα στην αρχαία οδό που διέρχεται την κοιλάδα κατά μήκος του ποταμού Γορμού. Το φυσικό έδαφος στην περιοχή είναι ο φυσικός φλύσχης, εύθριπτος σε πολλά σημεία, αλλού συμπαγής και σκληρός, με πολλές βαθειές ρωγμές οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για ταφές. Ανασκάφηκαν συνολικά έξι τάφοι (Πίν. 98 α), δύο κιβωτιόσχημοι και τέσσερις λακκοειδείς.

Τάφος 1/91. Κιβωτιόσχημος, με πρώτη χρήση στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου στην οποία χρονολογούνται λίγα οστά μαζί με τμήμα μεγάλου χειροποίητου αγγείου και σιδερένια αιχμή δόρατος φυλλοειδούς τύπου. Ο τάφος είχε ξαναχρησιμοποιηθεί στους αρχαϊκούς χρόνους και στη δευτερογενή ταφή ανήκε σφαιρικός κορινθιακός αρύβαλλος. Όλα τα ευρήματα είχαν εναποτεθεί με σεβασμό μέσα σε φυσική σχισμή του βράχου κατά τους αρχαϊκούς χρόνους.

Τάφος 2/91. Μέσα σε φυσική ρωγμή του βράχου βρέθηκαν, σχεδόν διαλυμένα, οστά του σκελετού και τα κτερίσματα, σιδερένια αιχμή δόρατος του φυλλόσχημου τύπου (μήκ. 0,17 μ.), πήλινος χειροποίητος σκυφοκάνθαρος με υπερυψωμένη ταινιωτή λαβή και τμήμα σφαιρικού κορινθιακού αρύβαλλου. Και σ' αυτήν την ταφή τα δύο πρώτα ευρήματα, η αιχμή δόρατος και ο χειροποίητος σκυφοκάνθαρος, είναι παλαιότερα από τον κορινθιακό αρύβαλλο του 6ου αι. π.Χ.· ανήκουν, επομένως, σε πρωτογενή ταφή της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, όπως και άλλα όστρακα από χονδρά χειροποίητα αγγεία. Επίσης, βρέθηκαν τμήμα από μικρό λίθινο εργαλείο (ξέστρο) κατασκευασμένο από διαφανή γαλακτόχρωμο πυριτόλιθο.

Τάφος 3/91. Λακκοειδής, κατασκευασμένος μέσα σε ειδικά διαμορφωμένο ωοειδές κοίλωμα στο βράχο, διαστ. 0,75x0,45 και βάθ. 0,50 μ. Στα τοιχώματά του, κατ' αποστάσεις υπήρχαν στερεωμένες πλακοειδείς πέτρες. Από το διαλυμένο σκελετό βρέθηκαν λίγα οστά. Κτερίσματα του τάφου ήταν τμήμα χειροποίητου σκυφοκάνθαρου, κορινθιακός ωοειδής αρύβαλλος (σε κομμάτια), θραύσματα ενός τρίτου αγγείου με σφαιρικό σώμα και κατακόρυφη λαβή και μία κορινθιακή κοτύλη ύψ. 0,07 μ. που χρονολογείται στο τέλος του 8ου αι. π.Χ. και ανήκει σ' έναν ελάχιστα γνωστό τύπο (ένα δεύτερο παράδειγμα προέρχεται από τα Ίσθμια[3]).

Τάφος 4/91. Κιβωτιόσχημος τάφος, κατασκευασμένος από ντόπιες ασβεστολιθικές πλάκες, διαστ. 1,95x 0,30-0,40 μ. Ο σκελετός ήταν αναμοχλευμένος με το κρανίο στο δυτικό άκρο. Στην επίχωση του εσωτερικού του τάφου βρέθηκε τμήμα χείλους με λαβή χειροποίητου σκυφοκάνθαρου, στο μέσον περίπου του τάφου υπήρχε τμήμα χάλκινου κρικοειδούς δαχτυλιδιού τριγωνικής διατομής και τμήμα σιδερένιου μονόστομου καμπύλου μαχαιριού. Τα ευρήματα αυτά πρέπει να ανήκουν στην πρωτογενή ταφή της πρώιμης εποχής του Σιδήρου (τέλος 11ου αι. π.Χ.), ο τάφος όμως χρησιμοποιήθηκε και κατά τον 6ο αι. π.Χ., όπως συμπεραίνεται από δεύτερο κρανίο που βρέθηκε στο ανατολικό άκρο του τάφου μαζί με όστρακα κορινθιακού σφαιρικού αρύβαλλου του 6ου αι. π.Χ.

Τάφος 5/91. Εναπόθεση μέσα σε αβαθή κοιλότητα του φυσικού βράχου. Ο σκελετός ήταν διαλυμένος και βρέθηκαν λίγα οστά μαζί με κομμάτια κορινθιακού αρύβαλλου και σιδερένια αιχμή δόρατος πολύ οξειδωμένη. Τα ευρήματα χρονολογούνται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.

Τάφος 6/91. Ο νεκρός της ταφής είχε εναποτεθεί πάνω στο φυσικό βράχο με το κρανίο προς τα βόρεια και στη συνέχεια είχε σκεπαστεί με χώμα. Ο τάφος είχε τα εξής κτερίσματα: 1) Σιδερένια αιχμή δόρατος

---

1. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 302-304.

2. Η ανασκαφή του τύμβου της Κάτω Μερόπης άρχισε το 1983 και ολοκληρώθηκε το 1984. Βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 229-230, Πίν. 95, 96. Actes du 1er colloque international de Clermont Ferrand 1984, σ. 47.

3. Σύμφωνα με την πληροφορία των Katherine Morgan και Karim Arafat του Πανεπιστημίου Holloway του Λονδίνου, οι οποίοι εξέτασαν το αγγείο της Κάτω Μερόπης στα πλαίσια μελέτης τους για την κορινθιακή κεραμική.

με πολύ πλατιά ωοειδή λεπίδα (πλ. 0,059, μήκ. 0,40 μ.) τοποθετημένη κατά μήκος του αριστερού πλευρού. 2) Πήλινο σκυφοκάνθαρο πλάϊ στο δεξί γόνατο. 3) Χάλκινο κρικοειδές δαχτυλίδι ορθογωνικής διατομής και 4) Σιδερένια αιχμή δόρατος με μακρόστενη φυλλόσχημη επίπεδη λεπίδα.

Κατά την αφαίρεση της επίχωσης μεταξύ των τάφων συγκεντρώθηκαν αρκετά όστρακα από χοντρά χειροποίητα αγγεία, από λεπτότερα του τύπου των μελανότεφρων, αλλά και άλλα με πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση και μερικά με πλαστικές αποφύσεις. Βρέθηκε, επίσης, ακέραιη χάλκινη περόνη (μήκ. 0,10 μ.) που χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και κυλινδρική πτέρνα μεγάλου εργαλείου από γκριζωπό σκληρό λίθο, τμήματα δύο σιδερένιων μονόστομων μαχαιριών, τμήμα σιδερένιας αιχμής δόρατος και πυρήνας οψιανού.

Στη νοτιοανατολική εσωτερική γωνία του περιφραγμένου χώρου της Κάτω Μερόπης ερευνήθηκε χώρος, διαστ. 5x5 μ. περίπου, στον οποίο εντοπίσθηκε σύμπλεγμα μικρών, ακανονίστου σχήματος, λάκκων, βάθ. 0,50-0,60 μ. Τα πλευρικά τοιχώματα των λάκκων έφεραν κατά τόπους μικρές ασβεστολιθικές πλάκες για την υποστήριξη των τοιχωμάτων (Πίν. 98 β). Οι κατασκευές αυτές περιείχαν καμένα χώματα με πολλά όστρακα λεπτών αγγείων διαφόρων σχημάτων. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν πολλά συνανήκοντα όστρακα μεγάλου πιθοειδούς αγγείου από μελανότεφρο πηλό, δύο κομμάτια από κόκαλα βοοειδούς (ίσως για λείανση της επιφάνειας ορισμένων αγγείων), κομμάτια από μεγάλο λίθινο τριπτήρα και όστρακα με πλαστική διακόσμηση σχοινοειδών ταινιών. Η ανεύρεση στον ίδιο χώρο μαζών μισοψημένου πηλού πρασινωπού χρώματος (κατάλοιπα καμίνευσης) και δύο μεγάλων τμημάτων πήλινου δαπέδου (πάχ. 0,04 μ.), το ένα από τα οποία σώζει μεγάλη κυκλική διαμπερή οπή, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι κατασκευές ανήκουν σε κεραμικό εργαστήριο, το οποίο από την κεραμική χρονολογείται στην πρώϊμη εποχή του Σιδήρου, εύρημα ιδιαίτερα σημαντικό.

Σε απόσταση 100 μ. ανατολικά του περιφραγμένου χώρου του τύμβου Κάτω Μερόπης εντοπίστηκε ο οικισμός, στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Ο οικισμός καταλαμβάνει έκταση 150x100 μ. περίπου, προστατεύεται από περίβολο, πλ. 2 μ., και αποτελείται από κυκλικές καλύβες κατανεμημένες, λόγω της κλίσης του εδάφους, σε τρία επάλληλα άνδηρα. Οι καλύβες έχουν διάμετρο που κυμαίνεται από 3 έως 6 μ. και η βάση τους είναι κατασκευασμένη από μεγάλες πέτρες, ελαφρώς επεξεργασμένες στα ψηλότερα άνδηρα και μικρές πέτρες στα χαμηλότερα. Η ανωδομή ήταν μάλλον κατασκευασμένη από πλεγμένα κλαδιά, ενώ η αρκετά επικλινής στέγη από στρώματα χόρτου. Η συγκεκριμένη πρακτική εφαρμόζεται μέχρι σήμερα στις κτηνοτροφικές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας και της Ηπείρου στην κατασκευή χώρων για σταυλισμό των κοπαδιών.

Το 1991 άρχισε η έρευνα μιας από τις κυκλικές καλύβες. Έχει εσωτερική διάμετρο 2,20 μ. και θεμελίωση πλ. 0,50 και σωζ. ύψ. 0,20-0,30 μ., κατασκευασμένη από μικρές πλακοειδείς πέτρες (Πίν. 98 γ). Η είσοδος βρίσκεται προς ΝΑ. και για δάπεδο χρησιμοποιήθηκε ο φυσικός βράχος.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΟΡΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Τοπογραφική έρευνα

Ο πύργος του Πόρου, ένας από τους επτά που αναφέρει ο Dörpfeld στην έρευνά του για τα κλασικά ερείπια της Λευκάδας (Alt-Ithaka, σ. 256-262) αντιπροσωπεύει σήμερα ένα από τα καλύτερα διατηρημένα δείγματα αρχαίου πύργου με τις παρακείμενες κατασκευές του. Ο πύργος έχει κτιστεί από κροκαλοπαγές πέτρωμα που αφαιρέθηκε από το βραχώδες κοίτασμα ακριβώς στα δυτικά. Από αυτό κατασκευάσθηκαν ισόδομοι ογκόλιθοι, μήκ. άνω των 2 μ., και τοποθετήθηκαν σε ψευδοισόδομες σειρές από τις οποίες σώζονται 22 (σε ύψος άνω των 7 μ.) στη βορειοδυτική γωνία.

Ο καθαρισμός αποκάλυψε πολλές αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες του ορθογώνιου συμπλέγματος που συνορεύει με τον πύργο προς ΝΔ. Ισόδομα θεμέλια ορίζουν το εξωτερικό ενός ορθογώνιου χώρου που εκτεινόταν 33 μ. από Β.-Ν. και 20 μ. από Α.-Δ. Στα δυτικά ένα υψωμένο κοίτασμα βραχώδους υποστρώματος φαίνεται να έχει σχηματίσει ένα φυσικό όριο για το συγκρότημα, που σήμερα έχει περιοριστεί από ένα σύγχρονο αναλημματικό τοίχο από αρχαίους ογκόλιθους και έκρυψε αποτελεσματικά τη θέση από τη θάλασσα που βρίσκεται στο κάτω μέρος. Στα ανατολικά, ένας τοίχος διατηρεί τρεις δόμους ως το βραχώδες υπόστρωμα που βρίσκεται χαμηλότερα από ό,τι στα δυτικά. Διακρίνονται ορισμένοι ογκόλιθοι που μαρτυρούν την ύπαρξη ενός δεύτερου, εξωτερικού ανατολικού τοίχου. Το εσωτερικό του συγκροτήματος, ελεύθερο τώρα από καλλιέργειες, διχοτομείται από έναν ανατολικό-δυτικό τοίχο που συνδέεται με το ανατολικό όριο, το οποίο

σήμερα χωρίζει δύο επίπεδα εδάφους. Απροσδόκητη υπήρξε η αποκάλυψη τμήματος ενός κυκλικού πύργου, διαμ. 6,30 μ., κτισμένου στη σύνδεση του κεντρικού και ανατολικού τοίχου. Τρεις δόμοι αυτής της κυκλικής κατασκευής είναι ορατοί προς Α., χωρίς κατάλοιπα επεξεργασίας για ανωδομή. Οι οποιοιδήποτε άνω δόμοι θα πρέπει να ήταν από ωμόπλινθους, αφού δεν υπάρχουν κυβόλιθοι κυκλικής κατασκευής που να διατηρούνται στην περιοχή, και παράλληλα σχετικά με κυκλικούς πύργους από πλίνθινους δόμους πάνω σε πέτρα σε άλλες περιοχές (π.χ. στη νοτιοανατολική Αττική). Αυτός θα πρέπει να είναι ο πρώτος κυκλικός πύργος που αποκαλύφθηκε στη Λευκάδα, με εξαίρεση το περίεργο κυκλικό οικοδόμημα που έχει κτισθεί μέσα στον πύργο που σχεδίασε ο Dörpfeld στην ανατολική ακτή του κόλπου του Βλυχού (Alt-Itaka, σ. 258-259, εικ. 25) και που δεν διακρίνεται σήμερα. Η συνέχεια ή συνύπαρξη κυκλικών και τετράγωνων πύργων σε μια μεμονωμένη θέση είναι ασυνήθιστη, αλλά διαδεδομένη σε ένα μεμονωμένο νησί ή σε μια περιοχή.

Όπως παρατήρησε ο Dörpfeld πριν από μερικές δεκαετίες, η θέση του πύργου του Πόρου στην κορυφή μιας πλούσιας κοιλάδας, επικλινούς προς Ν., προστατευμένης από τη θάλασσα και χωρίς ορατή επικοινωνία με άλλες αρχαίες θέσεις, αντιβαίνει σε κάθε στρατιωτική ή «στρατηγική» λειτουργία. Επιπλέον, αποκαλύπτονται γεωργικές δραστηριότητες στο συγκρότημα χάρη σε δύο μισά τμήματα από μυλόπετρες, μιας κτισμένης σε ύστερη (;) επιμήκυνση του ανατολικού-δυτικού τοίχου, και μιας μεγαλύτερης θαμμένης στο χώμα σε μια γωνία ακριβώς στα βόρεια της πρώτης. Στα δυτικά αυτής της μεγαλύτερης μυλόπετρας, και περιορισμένη στα δυτικά από ένα σύγχρονο τοίχο άνδηρου, υπάρχει μια κοίλη λεκάνη από πλάκες θαλάσσιου κροκαλοπαγούς που άδειαζε το περιεχόμενό της σε μια βαθειά κοιλότητα, 2x2 μ. περίπου, ακριβώς στα βόρεια που μοιάζει με δεξαμενή. Τα ελάχιστα ίχνη κονιάματος που διατηρούνται πάνω στις πλάκες, πιθανώς να χρησίμευαν για αδιαβροχοποίηση του πωρόλιθου και οι ορθωμένες άκρες εμφανίζουν βαθειές τομές όπως οι υποδοχές για ξύλινους στύλους. Αν και αυτή η διάταξη μαρτυρεί λεκάνη συγκέντρωσης νερού μέσα σε μια ξύλινη στοά, μια πιο λογική ερμηνεία θα ήταν η ταύτισή της με ληνό (με ξύλινες πλευρές;) για έκθλιψη σταφυλιών. Αυτά τα επιφανειακά κατάλοιπα υποδηλώνουν την ύπαρξη καί άλλων αρχαιοτήτων στο εσωτερικό του αβαθούς εδάφους που υπολογίζεται ότι υπάρχουν κάτω από το σημερινό επίπεδο εδάφους και του βραχώδους υποστρώματος, που μπορούν να ανιχνευτούν ανατολικά και δυτικά του αρχαίου περιβόλου. Το εσωτερικό αυτού του συγκροτήματος μπορεί να έφερε τοίχους, κατασκευασμένους με ελαφρύτερη λιθοδομή και πλίνθους που οριοθετούσαν τα δωμάτια και τις αυλές μέσα σε έναν «οχυρωμένο» περίβολο.

JANE CARTER - SARAH MORRIS

ΝΙΚΟΠΟΛΗ

Μέθοδοι

Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από τηλεκατευθυνόμενους ανιχνευτές τοποθετημένους σε διαστημικό σκάφος αποτελούν πιθανώς σημαντική βοήθεια για τη μελέτη του τοπίου, γιατί οι ανιχνευτές μπορούν να συγκεντρώσουν πληροφορίες πάνω σε εκτεταμένες περιοχές της γης ταυτόχρονα, σε αρκετές ζώνες του ηλεκτρομαγνητικού φάσματος. Ορισμένοι τηλεκατευθυνόμενοι ανιχνευτές μπορούν να εντοπίσουν χαρακτηριστικά στοιχεία κάτω από ορισμένους τύπους εδαφικής επιφάνειας (π.χ. το ραντάρ μπορεί να ανιχνεύσει βράχους κάτω από άμμο), ενώ άλλοι εντοπίζουν διαφορετικές αξίες ανάκλασης της ίδιας της επιφάνειας. Αυτό που εντοπίζουν οι ανιχνευτές μπορεί να επηρεαστεί από φυσικές συνθήκες ή και από δομικά (φυσικά ή τεχνητά) χαρακτηριστικά στοιχεία κάτω από την εδαφική επιφάνεια. Το Πρόγραμμα της Νικόπολης χρησιμοποιεί αυτή τη στιγμή στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από έναν ανιχνευτή του δεύτερου τύπου για τον οποίο κάθε είδος εδαφικής επιφάνειας έχει μια χαρακτηριστική αξία ανάκλασης σε κάθε ζώνη του φάσματος. Ο συνδυασμός αυτών των αξιών στις ζώνες που χρησιμοποιούνται από τον ανιχνευτή συγκροτεί ένα φασματικό σήμα το οποίο μπορεί να αντιπροσωπεύεται από ένα (εσφαλμένο) χρώμα που μεταβιβάζεται σε μια πολυφασματική εικόνα και παράγεται από τον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Αυτή η μεταβίβαση χρωμάτων, ή ταξινόμηση εικόνων, είναι μια διαδικασία όπου κάθε γήινη περιοχή που διαθέτει το ίδιο είδος εδαφικής επιφάνειας λαμβάνει παρόμοιο (εσφαλμένο) χρώμα μέσα στην εικόνα. Τότε, ο ερευνητής, αφού ταυτίσει τουλάχιστον μια φορά την κατηγορία που αντιπροσωπεύεται από ένα ορισμένο χρώμα με συγκεκριμένη εδαφική επιφάνεια (π.χ. κατηγορία ΟΟ = κόκκινο = εμφάνιση ασβεστολιθικού κοιτάσματος) μπορεί, λογικά, να θεωρήσει ότι τα άλλα κομμάτια κόκκινου σ' αυτή την εικόνα αντιπροσωπεύουν το ίδιο είδος εδαφικής επιφάνειας. Στην πράξη, ωστόσο, η ταξινόμηση μιας εικόνας μπορεί να προκύψει με τον συνδυασμό αρκετών σημάτων μέσα σε μια κατηγορία ή μπορεί να υποδιαιρέσει ένα σήμα σε περισσότερες από μία κατηγορίες, ανάλογα με τον αριθμό των κατηγοριών που επιλέγει ο ερευνητής για την εικόνα και άλλων φυσικών χαρακτήρων της εδαφικής επιφάνειας.

Η περαιτέρω ανάλυση των δεδομένων στοιχείων συνεπάγεται άμεση παρατήρηση πάνω στο έδαφος των διαφόρων ειδών εδαφικής επιφάνειας που αποκαλύπτονται από εκείνα τα εσφαλμένα χρώματα ή τις κατηγορίες. Χάρη σ' αυτή τη διαδικασία παρατήρησης και σύγκρισης, που ονομάζεται "ground-truthing", τα συγκεκριμένα είδη εδαφικής επιφάνειας — είτε αυτή είναι βλάστηση, είτε εμφάνιση βραχώδους κοιτάσματος ή ορισμένα είδη πολιτιστικών λειψάνων — είναι δυνατό να αναγνωριστούν. Ωστόσο, απαιτείται επιπλέον εργασία με τις εικόνες προκειμένου να συνδυαστούν ορισμένες κατηγορίες και να υποδιαιρεθούν άλλες για να γνωρίσουμε τα φασματικά σήματα των ειδών εδαφικής επιφάνειας που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα που διεξάγεται. Οι πρόσθετες αναφορές ταξινόμησης για την αρχαιολογική έρευνα θα συζητηθούν στην επόμενη παράγραφο.

Το Πρόγραμμα της Νικόπολης χρησιμοποιεί τεχνολογία τηλεκατευθυνόμενης ανίχνευσης προκειμένου: 1) να μελετηθεί το μεταβαλλόμενο τοπίο και 2) να προσδιοριστούν, αν είναι δυνατόν, τα φασματικά σήματα για χαρακτηριστικά στοιχεία στο τοπίο που μαρτυρούν διαφορετικά είδη παλαιότερης ανθρώπινης δραστηριότητας, ή περιβαλλοντικές ρυθμίσεις όπου υπάρχει πιθανότητα να εντοπιστούν στοιχεία για μια τέτοια δραστηριότητα. Όπου υπάρχουν ενδείξεις πολιτιστικών χαρακτηριστικών στοιχείων, είναι συχνά δυνατός ένας σαφέστερος ορισμός με τη χρήση γεωφυσικής ανίχνευσης ή άλλων τηλεκατευθυνόμενων ανιχνευτών/φωτογραφικών μηχανών που χρησιμοποιούνται σε μικρότερη ακτίνα (για καλύτερη ανάλυση) όπως σε ένα προσδεδεμένο αερόστατο.

Φάσμα Εικόνων και Χάρτες

Το φάσμα εικόνων του γαλλικού δορυφόρου SPOT επελέγη γιατί προσφέρει σύγχρονη κάλυψη της Ελλάδας με καλύτερη ανάλυση από εκείνη των αμερικανικών εικόνων Landsat. Οι πολυφασματικές (MSS) εικόνες SPOT — πράσινες, κόκκινες και σχεδόν υπέρυθρες ζώνες — είναι σε 20 μ. ανάλυση και οι παγχρωματικές εικόνες είναι σε 10 μ. ανάλυση. Τούτο σημαίνει, ότι το μικρότερο στοιχείο (που ονομάζεται pixel, από το picture element) που μπορεί να εντοπίσει ο ανιχνευτής είναι πλευράς 20 μ. σε εικόνες MSS και 10 μ. σε παγχρωματικές. Το Πρόγραμμα απέκτησε δύο MSS εικόνες, κάθε 80 χλμ. σε μια πλευρά, που επικαλύπτονται ελαφρά κατά μήκος μιας ανατολικής-δυτικής γραμμής στα νότια της Νέας Σινώπης και της Νέας Σαμψούντας. Επίσης, ελήφθησαν ταιριασμένες παγχρωματικές εικόνες. Στη διάρκεια του προηγούμενου έτους, μέρος των βόρειων εικόνων υποδιαιρέθηκαν σε ένα σύνολο 20 μεγεθυμένων σκηνών η καθεμία σε MSS και σε παγχρωματικές. Η ομάδα των σκηνών προσφέρει κάλυψη ολόκληρης της υπό έρευνα περιοχής, σχεδόν 400 τ.χλμ.

Κάθε σκηνή καλύπτει 20 τ.χλμ. περίπου και είναι ισοδύναμη με μια κλίμακα 1:50.000. Η κλίμακα εξυπηρετεί, γιατί είναι όμοια με μια από τις σειρές χαρτών που προμηθεύτηκε το Πρόγραμμα από τον ελληνικό στρατό για γενική τοπογραφική εργασία. Κατόπιν, το φάσμα εικόνων MSS ταξινομήθηκε σε 50 κατηγορίες, με όλες τις αταξινόμητες εδαφικές επιφάνειες τοποθετημένες στην κατηγορία Ο, και τυπώθηκαν διαφανείς επικαλύψεις για κάθε σκηνή, με απεικόνιση δέκα κατηγοριών η καθεμία, έτσι ώστε υπάρχουν πέντε επικαλύψεις για κάθε φόντο σκηνής. Οι σκηνές αυτές με τις επικαλύψεις τους μεταφέρθηκαν στον τόπο έρευνας, στην Ήπειρο, για παρατήρηση-σύγκριση (ground-truthing).

Η ταύτιση των κατηγοριών εδαφικής επιφάνειας στο χώρο έρευνας απαιτούσε ακριβή θέση του υπό παρατήρηση τοπίου, έτσι οι ομάδες έρευνας εφοδιάστηκαν, επίσης, με αντίγραφα των παγχρωματικών σκηνών, και με ακόμη λεπτομερέστερες υπο-σκηνές. Οι τοποθεσίες σημειώθηκαν σε τοπογραφικούς χάρτες κλίμακας 1:5.000, και χρησιμοποιήθηκαν επίσης αεροφωτογραφίες (κλίμακα 1:20.000) για να βοηθήσουν στον εντοπισμό συγκεκριμένων χαρακτηριστικών στοιχείων του τοπίου: τόσο οι χάρτες όσο και οι φωτογραφίες ελήφθησαν από την Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού. Συμπληρωματικές πληροφορίες για τις τοποθεσίες ελήφθησαν: 1) με καθολικούς σταθμούς εντοπισμού, που παρέχουν UTM, καθώς και ενδείξεις γεωγραφικού μήκους/πλάτους μέσω επικοινωνίας με τους δορυφόρους πλοήγησης (τώρα ανέρχονται σε 21) που συνεχώς περιστρέφονται γύρω από τη γη, 2) με υψομετρικές ενδείξεις (ακριβέστερες από GPS για τον καθορισμό του ύψους) όταν τα τοπογραφικά σημεία αναφοράς δεν είναι διαθέσιμα, και 3) με ενδείξεις με ηλεκτρονικό θεοδόλιχο λέιζερ για ακριβέστερο τρισδιάστατο εντοπισμό, όπως είναι το ορθό.

Γεωλογική και παλαιοοικολογική έρευνα

Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1991, δύο γεωλόγοι πραγματοποίησαν σύντομες μελέτες εφαρμογής. Ο ένας συγκέντρωσε την προσοχή του στη γεωλογία του Πλειστοκαίνου και ο άλλος εστίασε την έρευνά του σε προσεγγίσεις που αφορούν στην έρευνα της παράλιας γεωμορφολογίας και στη συγκέντρωση παλαιο-οικολογικών στοιχείων, δύο δραστηριότητες που συνεπάγονται σχέδια για τη λήψη γεωλογικών πυρήνων. Επιπλέον, συσκέφθηκαν με τον διευθυντή και το προσω-

πικό για διάφορα ειδικά γεωλογικά θέματα μεταξύ των οποίων, τράπεζες πληροφοριών, υπολογισμούς, και γενικά γεωαρχαιολογία.

Αρχαιολογική έρευνα

Κατά την περίοδο 1991 αποκτήσαμε αρκετή οικειότητα με την υπό έρευνα περιοχή ώστε να προσδιορίσουμε ορισμένες άλλες περιοχές σε διαφορετικές περιβαλλοντικές θέσεις όπου μια τέτοια έρευνα θα ήταν κατάλληλη σε μια μεταγενέστερη περίοδο. Επίσης, μέσα σ' αυτές τις περιοχές, παρατηρήθηκε ότι υπήρχαν εκτάσεις, ακόμη και στις αρχές του καλοκαιριού, όπου η βλάστηση ή η αγροτική κάλυψη ήταν λιγότερο πυκνή από ό,τι αναμενόταν.

Πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις σε αριθμό γνωστών θέσεων και έγιναν λεπτομερείς παρατηρήσεις της εδαφικής επιφάνειας. Ταυτόχρονα, συγκεντρώθηκαν πληροφορίες για Αρχαιολογικές Μορφές Θέσης/Διασποράς (Archaeological Site/Scatter Forms, ASF), οι οποίες σχηματίζουν τη βάση μιας τράπεζας πληροφοριών για όλες τις θέσεις/διασπορές στην υπό έρευνα περιοχή. Η τράπεζα πληροφοριών ASF αναπτύχθηκε κατά τον ίδιο τρόπο που αναπτύχθηκε το GTF.

Και οι δύο αυτές τράπεζες πληροφοριών, οι χάρτες, το φάσμα εικόνων, οι μελλοντικές τράπεζες για τη γεωλογία, υδρολογία κτλ., θα συνδυαστούν σε ένα γεωγραφικό πληροφορικό σύστημα (GIS) που θα επιτρέψει την παραγωγή χαρτών που θα δείχνουν τη σχέση θέσεων/διασπορών διαφορετικών περιόδων στην περιβαλλοντική διάταξη.

JAMES R. WISEMAN

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Ελληνο-αμερικανικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών

Το διεπιστημονικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών που διενεργείται από το Πανεπιστήμιο της Βοστώνης σε συνεργασία με την ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο νομό Πρέβεζας (σε έκταση περίπου 1200 τ.χλμ.) έχει ως στόχο την κατανόηση των μεταβαλλόμενων σχέσεων του ανθρώπου με το περιβάλλον και τη μελέτη των πολιτιστικών καταλοίπων σε σχέση με το φυσικό χώρο, από τους πρωιμότερους προϊστορικούς χρόνους έως και το Μεσαίωνα[1].

Η χρήση δορυφορικών εικόνων στις αρχαιολογικές επισκοπήσεις κυριάρχησε στους προβληματισμούς των αρχαιολόγων και γεωλόγων για την οργάνωση του όλου εγχειρήματος κατά την πρώτη ερευνητική περίοδο. Αν και οι εργασίες του θέρους του 1991 σφραγίστηκαν με την ανακάλυψη κατά χώραν, στη γνωστή παλαιολιθική θέση του Κοκκινοπηλού, ενός χειροπέλεκυ Αχελαίας τεχνολογίας, οι διάφορες ερευνητικές ομάδες περιορίστηκαν σε μια αναγνώριση του εδάφους και των στοιχείων που καταγράφονται με τηλεανιχνευτές από δορυφόρο, στην εξοικείωση με το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής και στο σχεδιασμό των επόμενων αρχαιολογικών και γεωλογικών ερευνών.

Εικόνες, χάρτες και επαλήθευση στο έδαφος

Τα δεδομένα που συγκεντρώνονται με τηλεανιχνευτές προσαρμοσμένους σε δορυφόρο, αποτελούν σημαντική βοήθεια στη μελέτη του περιβάλλοντος εφόσον μπορούν να συγκεντρώσουν πληροφορίες από εκτεταμένες περιοχές του πλανήτη ταυτόχρονα σε διαφορετικές ζώνες του ηλεκτρομαγνητικού φάσματος[2]. Ορισμένοι τηλεανιχνευτές είναι σε θέση να ανιχνεύουν

1. Την Αμερικανική πλευρά ως διευθυντής του Προγράμματος εκπροσωπεί ο καθηγητής James Wiseman, Διευθυντής του Τμήματος Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Βοστώνης, ενώ την ελληνική πλευρά ως συνδιευθυντές ο Δρ. Κ. Ζάχος για την ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και η Φ. Κεφαλλωνίτου για την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Κατά το 1991 στις εργασίες του Προγράμματος, το οποίο ονομάστηκε Πρόγραμμα Νικοπόλεως (Nikopolis Project) από το μεγάλο ομώνυμο αστικό κέντρο των αυτοκρατορικών χρόνων, αν και η περιοχή του αρχαιολογικού χώρου δεν συμπεριλαμβάνεται στις επιφανειακές έρευνες, έλαβαν μέρος οι κάτωθι ερευνητές διαφόρων ειδικοτήτων και φοιτητές αρχαιολογίας, στους οποίους εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες: καθ. Timothy Baugh, καθ. Curtis Runnels, Priscilla Murray, Lusy Wiseman, καθ. George (Rip) Rapp, καθ. Tjeerd van Andel, Robert Deroy, David Clayton, Κώστας Παπαβασιλείου, Αθηνά Κοτσάνη. Φοιτητές: Stephen Agnew, Michele Miller, Carol Stein, Thomas Tartaron, Elizabeth Wiseman, Κατερίνα Δάκαρη. Επίσης για λίγες μέρες συμμετείχαν στο πρόγραμμα οι φοιτητές του Πανεπιστημίου των Ιωαννίνων, Σταματία Κορτζή, Σαπφώ Βάρνα και Χρήστος Μεράντζας. Ευχαριστούμε επίσης θερμά τον Δήμαρχο Πρέβεζας κ. Ν. Γιαννούλη και το φύλακα αρχαιοτήτων Νικοπόλεως Γ. Νούσια για την πολύτιμη συνδρομή τους. Το μεγαλύτερο μέρος του εξοπλισμού που χρησιμοποίησε το Πρόγραμμα κατά το 1991 και που θα χρησιμοποιηθεί κατά τα επόμενα έτη παρείχε το Κέντρο Τηλεπισκόπησης και το Τμήμα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Βοστώνης. Η ανάλυση των δεδομένων στους υπολογιστές και ο εμπλουτισμός με εικόνες έγινε στα εργαστήρια του Κέντρου Τηλεπισκόπησης του Πανεπιστημίου της Βοστώνης. Το Σύστημα Παρακολούθησης της Γης της NASA στο Stennis Space Center βοηθάει στην ανάλυση των δεδομένων στους υπολογιστές. Το μεγαλύτερο μέρος του προϋπολογισμού του προγράμματος για το 1991 προέρχεται από το Σύστημα Παρακολούθησης της Γης της NASA, το ίδρυμα M. Keck Foundation και τους Φίλους του Προγράμματος Νικοπόλεως.

2. Για τις δυνατότητες της τεχνολογίας της τηλεπισκόπησης στην αρχαιολογική έρευνα, βλ. James Wiseman and Thomas L. Sever, eds.,

χαρακτηριστικά κάτω από συγκεκριμένους τύπους εδαφοκάλυψης (για παράδειγμα το ραντάρ μπορεί να ανιχνεύσει βράχους κάτω από στρώμα άμμου), ενώ άλλοι μπορούν να ανιχνεύσουν διαφορετικές τιμές ανάκλασης του ίδιου του στρώματος της επιφάνειας του εδάφους. Αυτό που εντοπίζουν οι ανιχνευτές μπορεί να επηρεάζεται τόσο από τις φυσικές συνθήκες όσο ακόμη και από δομικά χαρακτηριστικά (φυσικά ή ανθρωπογενή) κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Το ερευνητικό πρόγραμμα χρησιμοποιεί δεδομένα που συγκεντρώθηκαν από ανιχνευτές του τελευταίου τύπου, για τους οποίους κάθε είδος εδαφοκάλυψης παρουσιάζει μία χαρακτηριστική τιμή ανάκλασης σε κάθε ζώνη του φάσματος. Ο συνδυασμός αυτών των τιμών στις ζώνες που χρησιμοποιεί ο ανιχνευτής αποτελεί μία φασματική υπογραφή, η οποία μπορεί να αντιπροσωπεύεται από ένα συμβατικό χρώμα που αποδίδεται σε ένα χαρακτηριστικό στοιχείο μιας πολυφασματικής εικόνας που παράγεται από τον υπολογιστή. Αυτή η απόδοση των χρωμάτων ή ταξινόμηση των εικόνων, αποτελεί μια διαδικασία κατά την οποία κάθε περιοχή με την ίδια εδαφοκάλυψη λαμβάνει το ίδιο συμβατικό χρώμα στην εικόνα. Ο ερευνητής, αφού προσδιορίσει για μια τουλάχιστον φορά την κατηγορία που αντιπροσωπεύεται με ένα συγκεκριμένο χρώμα ως ένα συγκεκριμένο είδος εδαφοκάλυψης (π.χ. κατηγορία 00 = κόκκινο = προεξοχή ασβεστολιθικού πετρώματος), μπορεί εύλογα να αναμένει πως άλλες κηλίδες ιδίου χρώματος στη συγκεκριμένη εικόνα αντιπροσωπεύουν το ίδιο είδος εδαφοκάλυψης. Στην πράξη, η ταξινόμηση μιας εικόνας ίσως να καταλήγει στη συνένωση διαφόρων φασματικών υπογραφών σε μια μόνο κατηγορία, ή μπορεί να υποδιαιρεί μια υπογραφή σε περισσότερες από μία, ανάλογα με τον αριθμό των κατηγοριών που επιλέγει ο ερευνητής για την εικόνα και άλλα φυσικά χαρακτηριστικά της επιφάνειας του εδάφους.

Η περαιτέρω ανάλυση των δεδομένων περιλαμβάνει επιτόπια επιβεβαίωση στο έδαφος των διαφόρων ειδών εδαφοκάλυψης που δηλώνονται με αυτά τα συμβατικά χρώματα ή τις κατηγορίες. Επικρατεί η άποψη πως με αυτή τη μέθοδο της παρατήρησης και της συσχέτισης, που συνήθως αποκαλείται «επαλήθευση επί του εδάφους» (GTF), μπορεί να προσδιοριστούν διάφοροι τύποι εδαφοκάλυψης, είτε πρόκειται για βλάστηση, είτε για βραχώδη προεξοχή, είτε για συγκεκριμένα είδη πολιτισμικών καταλοίπων. Κανονικά όμως απαιτείται περαιτέρω εργασία με τις εικόνες, που θα συνενώσει μερικές κατηγορίες και θα υποδιαιρέσει άλλες, με σκοπό να εντοπιστούν οι φασματικές υπογραφές συγκεκριμένων τύπων εδαφοκάλυψης που ενδιαφέρουν ιδιαίτερα ένα ερευνητικό πρόγραμμα.

Το πρόγραμμα χρησιμοποιεί τη μέθοδο της τηλεπισκόπησης με απώτερο στόχο να μελετηθούν οι περιβαλλοντικές αλλαγές και να προσδιοριστούν, εφόσον είναι δυνατό, οι φασματικές υπογραφές για χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος χώρου, τα οποία υποδηλώνουν διαφορετικές μεταβολές, ανθρωπογενείς ή μη. Συχνά, όπου υποδεικνύονται στοιχεία πολιτιστικών καταλοίπων, είναι δυνατός ένας πιο ακριβής προσδιορισμός με τη διεξαγωγή γεωφυσικών ερευνών ή τη χρήση άλλων τηλεανιχνευτών/φωτογραφικών μηχανών από μικρότερες αποστάσεις (για μεγαλύτερη διακριτική ικανότητα), όπως για παράδειγμα από πρόσδετο αερόστατο[3]. Επιπλέον οι δορυφορικές εικόνες θα συμβάλλουν σημαντικά στη μελλοντική ανάπτυξη μιας βάσης δεδομένων γραφικών που είναι γνωστή ως Γεωγραφικό Σύστημα Πληροφοριών (GIS). Το Γεωγραφικό Σύστημα Πληροφοριών καθιστά δυνατές τις γραφικές παρουσιάσεις σε επίπεδα με διαφορετικά είδη πληροφοριών, όπως π.χ. τη θέση των διαφόρων φάσεων ενός οικισμού, την τοπογραφία του αναγλύφου, τους δρόμους και τα είδη των εδαφών.

Για το πρόγραμμα επιλέχθηκαν οι γαλλικές δορυφορικές εικόνες SPOT γιατί προσφέρουν κάλυψη της Ελλάδας και καλύτερη διακριτική ικανότητα από τις αμερικανικές εικόνες Landsat. Οι πολυφασματικές (MSS) εικόνες SPOT (σε πράσινες, κόκκινες και σχεδόν υπέρυθρες ζώνες) έχουν διακριτική ικανότητα 20 μ. και οι παγχρωμικές 10 μ. Αυτό σημαίνει ότι το μικρότερο στοιχείο που ο τηλεανιχνευτής μπορεί να ανιχνεύσει, η εικονοψηφίδα είναι πλευράς 20 μ. για πολυφασματικές εικόνες (MSS), και 10 μ. για παγχρωματικές. Το πρόγραμμα διαθέτει δύο πολυφασματικές εικόνες, η κάθε μια από τις οποίες καλύπτει έκταση πλευράς 80 χλμ. και οι οποίες ελαφρώς επικαλύπτονται κατά μήκος του άξονα Α.-Δ., νότια των κοινοτήτων Νέα Σινώπης και Νέα Σαμψούς, πλησίον του βορείου άκρου της χερσονήσου της Νικοπόλεως. Για το

Remote Sensing in Archaeology: Potential for the Future, Report on a Conference, March 1-2, 1984 (Earth Resources Laboratory: NSTL, Mississipi 1985). Για μια επισκόπηση ορισμένων πρόσφατων εφαρμογών, βλ. Thomas L. Sever and Clifford Behrens, eds., Proceedings of a Conference on Remote Sensing in Anthropology (NASA: Stennis Space Center, Mississipi 1991).

3. Για πρώτη φορά στην αρχαιολογική έρευνα η προσαρμογή τηλεανιχνευτή σε πρόσδετο αερόστατο χρησιμοποιήθηκε το 1986 στην αρχαία Κόρινθο από ορισμένους ερευνητές της ομάδας του Προγράμματος, βλ. σχετικά Frederic P. Hemans, J. Wilson Myers, and James Wiseman, Remote Sensing from a Tetheral Blimp in Greece. Technical Paper Number 2 (Center for Remote Sensing, Boston University, 1987).

πρόγραμμα επίσης έγινε προμήθεια και των αντίστοιχων παγχρωματικών εικόνων.

Πριν από τις εργασίες πεδίου ένα μεγάλο μέρος των φωτογραφιών που καλύπτει την προς έρευνα περιοχή υποδιαιρέθηκε σε 20 συνολικά μεγεθυμένα πλάνα, καθένα σε MSS και σε παγχρωματική εικόνα. Κάθε πλάνο καλύπτει 20 τ.χλμ. περίπου και αντιστοιχεί σε κλίμακα 1:50.000. Η κλίμακα αυτή κρίθηκε κατάλληλη διότι είναι η ίδια με την κλίμακα των τοπογραφικών διαγραμμάτων που παραχωρήθηκαν από την Ελληνική Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού για γενική χρήση. Τα πλάνα κατόπιν ταξινομήθηκαν σε 50 είδη εδαφοκάλυψης, δίνοντας την κατηγορία 0 σε όλα τα είδη που δεν μπορούσαν να ταξινομηθούν, και εκτυπώθηκαν 5 διαφάνειες με 10 κατηγορίες συμβατικών χρωμάτων για κάθε μια, ώστε να χρησιμοποιηθούν ως επικάλυψη στις εκτυπώσεις των αρχικών εικόνων.

Αυτά τα αντίγραφα των εικόνων του ηλεκτρονικού υπολογιστή μεταφέρθηκαν στις εγκαταστάσεις του Προγράμματος στην Πρέβεζα, όπου μια από τις πρωταρχικές εργασίες της πρώτης ερευνητικής περιόδου ήταν να επαληθευθούν τα διαφορετικά είδη εδαφοκάλυψης που παριστάνονται με συμβατικά χρώματα στα ταξινομημένα πλάνα. Οι εκτυπώσεις των μεγεθυμένων εικόνων χρησιμοποιήθηκαν από τις ομάδες επαλήθευσης επί του εδάφους σε συνδυασμό με παγχρωματικές εικόνες SPOT εξαιρετικής διακριτικής ικανότητας, αεροφωτογραφίες, τους ευρύτερους χάρτες κλίμακας 1:50.000 και τα τοπογραφικά διαγράμματα 1:5.000 της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού για ακριβέστερους προσδιορισμούς. Επιπλέον τοπογραφικές πληροφορίες αντλήθηκαν: 1) από σταθμούς προσδιορισμού θέσεων της υδρογείου, οι οποίοι παρέχουν συντεταγμένες σε UMT, καθώς και συντεταγμένες μήκους/πλάτους κατόπιν επικοινωνίας με δορυφόρους που βρίσκονται σε συνεχή τροχιά γύρω από τη γη[4], 2) μετρήσεις από υψομετρητή (πιο ακριβείς από το GPS στον καθορισμό του υψομέτρου), όταν υψομετρικά σημεία δεν είναι διαθέσιμα στην περιοχή, και 3) μετρήσεις με ηλεκτρονικό θεοδόλιχο laser για τον ακριβέστερο τρισδιάστατο προσδιορισμό, όταν κρίνεται απαραίτητο.

Η ομάδα επαλήθευσης των δεδομένων της τηλεπισκόπησης στο έδαφος αναγνώρισε 27 είδη εδαφοκάλυψης, συμπεριλαμβανομένων σχεδόν όλων αυτών που παριστάνονταν στις εικόνες με συστάδες από εικονοψηφίδες. Η επιτυχία στην ταύτιση των συμβατικών χρωμάτων με συγκεκριμένα είδη βλάστησης — ή πιο συχνά με συνδυασμό βλάστησης και άλλων φυσικών ή ανθρωπογενών στοιχείων — οδήγησε στη δημιουργία μιας αντίστροφης μεθοδολογίας, πιο κατάλληλης για τα διάφορα αρχαιολογικά προβλήματα που θέτουν οι επιφανειακές έρευνες. Μια δηλαδή από τις προσδοκίες του Προγράμματος είναι να έχει τη δυνατότητα να αναγνωρίσει στις εικόνες συμβατικά χρώματα και σκιαγραφήσεις, που υποδηλώνουν είτε πολιτισμικά κατάλοιπα είτε τις περιβαλλοντικές συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκαν συγκεκριμένες πολιτισμικές δραστηριότητες. Γι' αυτό το σκοπό οι ομάδες εργασίας υπαίθρου έκαναν λεπτομερείς παρατηρήσεις σε γνωστές αρχαιολογικές θέσεις που θα μπορούσαν να εντοπίσουν στις εικόνες, με απώτερο στόχο να δημιουργηθούν στα εργαστήρια των ηλεκτρονικών υπολογιστών του Πανεπιστημίου της Βοστώνης συγκεκριμένες κατηγορίες γι' αυτές τις θέσεις, που ονομάστηκαν περιοχές εκπαίδευσης.

Αυτή η μέθοδος εφαρμόστηκε σε αρχαία λατομεία, σε οχυρές ακροπόλεις, σε τμήματα του ρωμαϊκού υδραγωγείου και στον Κοκκινοπηλό με τις διαβρωμένες παλαιολιθικές αποθέσεις. Εάν η μεθοδολογία αυτή πετύχει, θα είναι δυνατόν στο τέλος να αναγνωριστούν ή τουλάχιστον να υποτεθούν όμοια στοιχεία στις εικόνες μέσω των φασματικών υπογραφών. Αξίζει να σημειωθεί ότι με τη χρήση απλώς του διακριτικού χρωματισμού για το έδαφος του Κοκκινοπηλού, όπως αυτό παρουσιάστηκε στην κατηγοριοποιημένη βασική εικόνα, οι ομάδες επαλήθευσης των δεδομένων της τηλεπισκόπησης στο έδαφος μπόρεσαν να εντοπίσουν άλλα παρόμοια εδάφη, όπου όταν τα επισκέφθηκαν, διαπίστωσαν την παρουσία παλαιολιθικών εργαλείων. Οι δορυφορικές εικόνες φάνηκαν χρήσιμες και για άλλους σκοπούς, όπως για τη σχεδίαση της πορείας του ρωμαϊκού υδραγωγείου που έφερνε νερό στη Νικόπολη από τις πηγές του Αγίου Γεωργίου σε μία απόσταση 40 χλμ. περίπου.

Ο μικρός χρόνος που δαπανήθηκε για τις επιφανειακές έρευνες το 1991, δεν επέτρεψε μεν τη συγκέντρωση όλων των ειδών της εδαφοκάλυψης στην προς έρευνα περιοχή, αλλά παρείχε τη δυνατότητα πειραματισμού σε ικανοποιητικό βαθμό ώστε να τεκμηριωθεί η χρησιμότητα της μεθόδου της επαλήθευσης στο έδαφος και να καταφανεί ότι η επικέντρωση του ενδιαφέροντος στις λεγόμενες «περιοχές εκπαίδευσης» το 1992 μπορεί να είναι πλέον καρποφόρα.

4. Το Σύστημα Προσδιορισμού Θέσεων της Υδρογείου (Global Positioning System) μόλις πρόσφατα άρχισε να χρησιμοποιείται από τους αρχαιολόγους. Για μια λεπτομερή περιγραφή της επιτυχημένης χρήσης ενός Magellan GPS (παρόμοια συσκευή που χρησιμοποείται και στο πρόγραμμα) σε αρχαιολογικές έρευνες στην Κεντρική Αμερική, βλ. W. Frank Miller, Ground Truthing with GPS in Guatemala, GPS World (September 1991), σ. 37-41.

Βάσεις δεδομένων

Λεπτομερειακές παρατηρήσεις σχετικά με την επαλήθευση επί του εδάφους (και άλλες επιφανειακές παρατηρήσεις) καταγράφηκαν στα ημερολόγια της έρευνας και στις αντίστοιχες φόρμες για την επαλήθευση επί του εδάφους (GTF). Οι πληροφορίες των τελευταίων εισήχθησαν στη συνέχεια σε μια βάση δεδομένων που κατασκευάστηκε γι' αυτό το σκοπό με την εφαρμογή του προγράμματος Foxbase. Η βάση δεδομένων που δημιουργήθηκε περιέχει αφ'ενός όλες τις παρατηρήσεις που κάνει η ομάδα επαλήθευσης, αφ' ετέρου επιτρέπει άμεση πρόσβαση σε όλα τα δεδομένα, καθώς και τη διερεύνηση διαφόρων ομάδων δεδομένων (π.χ. θέσεις συγκεκριμένων ειδών εδαφοκάλυψης ψηλότερα ή χαμηλότερα από ορισμένο υψόμετρο, κτλ). Αυτή και άλλες παρόμοιες βάσεις δεδομένων θα χρησιμοποιηθούν για την οργάνωση και αποθήκευση όλων των πληροφοριών που θα συγκεντρωθούν κατά τη διάρκεια του προγράμματος, ορισμένες από τις οποίες θα χρησιμοποιηθούν στη δημιουργία του Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών.

Γεωλογικές και παλαιοπεριβαλλοντικές έρευνες

Ο καθηγητής Tjeerd van Andel επικέντρωσε τη μελέτη του στη γεωλογία του Πλειστόκαινου και συμμετείχε στην ομάδα των επιφανειακών ερευνών που αφορούσαν την παλαιολιθική περίοδο μαζί με τον καθηγητή Curtis Runnels και την Priscilla Murray. Ο καθ. George (Rip) Rapp εστίασε την προσοχή του κυρίως στη γεωμορφολογία των παραλίων και στα παλαιοπεριβαλλοντολογικά δεδομένα και προγραμμάτισε τις πυρηνοληψίες για το επόμενο έτος. Εξετάστηκαν αρκετές θέσεις που θεωρήθηκαν πιθανές για να δώσουν γεωλογικούς πυρήνες με στοιχεία για τις μεταβολές στη βλάστηση από την παλαιολιθική εποχή ως τις μέρες μας, για τις μεταβολές της ακτογραμμής και για τις κλιματικές αλλαγές.

Γεωλογία του Πλειστόκαινου και η Παλαιολιθική εποχή

Η περιοχή της κοιλάδας του Λούρου είναι ιδιαίτερα γνωστή στους προϊστοριολόγους χάρη στις σημαντικές έρευνες και ανακαλύψεις του E. Higgs κατά τη δεκαετία του 1960, που οδήγησαν στον εντοπισμό καταλοίπων της Ανώτερης και Μέσης Παλαιολιθικής στον Κοκκινοπηλό και στο Ασπροχάλικο[5]. Πιο πρόσφατα ο G. N. Bailey του Πανεπιστημίου του Cambridge και οι συνεργάτες του ανέλαβαν τη δημοσίευση του υλικού που είχε συλλεχθεί από τον Higgs και στα τέλη της δεκαετίας 1980 συνέχισαν την έρευνα στον Κοκκινόπηλο και στην ευρύτερη περιοχή[6]. Η ομάδα του προγράμματος μας που ασχολήθηκε με τη γεωλογία του Πλειστόκαινου και της Παλαιολιθικής εποχής επισκέφθηκε τον Κοκκινοπηλό στην αρχή της ερευνητικής περιόδου για να εξοικειωθεί με τη γεωλογία της περιοχής. Κατά την επιτόπια έρευνα επιβεβαιώθηκε η παρουσία λίθινων εργαλείων της Μέσης Παλαιολιθικής (που χρονολογούνται 60.000-30.000 χρόνια από σήμερα), είτε πάνω σε επιχώσεις ερυθρογής που διατηρούνται σε διάφορα σημεία, είτε χαμηλά στις ρεματιές που δημιουργήθηκαν από τις διαβρώσεις του εδάφους. Κατά την αυτοψία βρέθηκε σχεδόν τυχαία ένας χειροπέλεκυς Αχελαίας τεχνολογίας εν μέρει αποκαλυμμένος και εν μέρει σκεπασμένος από ιζηματογενείς αποθέσεις περίπου 20 μ. χαμηλότερα από το στρώμα των εργαλείων της Μέσης Παλαιολιθικής. Φαίνεται πιθανόν ότι αυτό το σημαντικό ακέραιο αντικείμενο, μήκ. 0,21 μ., έπεσε στο στρώμα όπου βρέθηκε, λίγο μετά την κατασκευή του (Σχέδ. 1). Άλλα εργαλεία της Κατώτερης Παλαιολιθικής διακρίνονται στις ιζηματογενείς αποθέσεις της περιφέρειας της προϊστορικής λίμνης.

Ο καθ. C. Runnels ταύτισε το χειροπέλεκυ ως Μικόκειο, έναν από τους τελευταίους τύπους εργαλείων του Αχελαίου Πολιτισμού που είναι γνωστός σε θέσεις της Κατώτερης Παλαιολιθικής στη Δυτική Ευρώπη, και χρονολογείται περίπου 250.000 χρόνια από σήμερα. Μια τόσο πρώιμη χρονολόγηση συμφωνεί με τα γεωλογικά δεδομένα των ιζηματογενών αποθέσεων που σχηματίστηκαν με αργούς ρυθμούς σε μεγάλο βάθος κάτω από τις προσχώσεις με τα λείψανα της Μέσης Παλαιολιθικής. Ο χειροπέλεκυς επομένως αποτελεί την πρώτη αξιόπιστη μαρτυρία για την παρουσία των προγόνων του ανθρώπου στην Ελλάδα κατά την Κατώτερη Παλαιολιθική. Οι T. van Andel και C. Runnels ερμηνεύουν την περιοχή του Κοκκινοπηλού ως μια λεκάνη προϊστορικής λίμνης, της οποίας τα νερά δεν

5. S.I. Dakaris, E.S. Higgs and R.W. Hey, The Climate, Environment, and Industries of Stone Age Greece: Part I, Proceedings of the Prehistoric Society 30 (1964), σ. 199-244. E.S. Higgs and C. Vita-Finzi, The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part II, Proceedings of the Prehistoric Society 32 (1966), σ. 1-29. E.S. Higgs et al., The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part III, Proceedings of the Prehistoric Society 33 (1967), σ. 1-29.

6. G.N. Bailey et al., Asprochaliko and Kastritsa: further investigations of palaeolithic settlement and economoy in Epirus (NW Greece), Proceedings of the Prehistoric Society 49 (1983), σ. 14-42.

Σχέδ. 1. Κοιλάδα του Λούρου. Χειροπέλεκυς Αχελαίου πολιτισμού.

είχαν βρεί διέξοδο αποστράγγισης έως τους χρόνους μετά τη ρωμαϊκή περίοδο. Συμπεραίνουν πως οι παχιές αποθέσεις ερυθρογής σχηματίστηκαν με πολύ αργό ρυθμό στη λίμνη, η οποία διαδοχικά θα αποξηραινόταν και θα ξαναπλημμύριζε με την εναλλαγή των εποχών της βροχόπτωσης και της ξηρασίας. Η διάβρωση πρέπει να άρχισε μόνο κατά την ύστερη ρωμαϊκή ή τη βυζαντινή περίοδο όταν τελικά βρήκαν διέξοδο τα νερά ανάμεσα στα ασβεστολιθικά πετρώματα της περιοχής[7].

Η ομάδα επισκέφθηκε και άλλες θέσεις, όπου είχαν αναφερθεί και άλλα παρόμοια εδάφη, ιδίως ΒΑ. του Ριζοβουνίου κοντά στη λίμνη Ζηρού, και εξερεύνησε τα ποικίλα γεωλογικά δεδομένα στην ορεινή ενδοχώρα και κατά μήκος του Ιονίου, μέχρι το δέλτα του ποταμού Αχέροντα.

7. C. Runnels and Tjeerd H. Van Andel, A Hand axe from Kokkinopilos, Epirus, and its Implications for the Paleolithic of Greece, Journal of Field Archaeology 20 (1993), σ. 191-203.

Αρχαιολογική Έρευνα

Η περίοδος του 1991 ήταν σύντομη για να επιτρέψει επισταμένη επιφανειακή έρευνα για αρχαιολογικά κατάλοιπα. Όπως σημειώθηκε όμως και παραπάνω, έγιναν λεπτομερείς παρατηρήσεις στα επιφανειακά αρχαιολογικά λείψανα και το περιβάλλον ορισμένων γνωστών αρχαιολογικών θέσεων. Οι παρατηρήσεις για τα πολιτισμικά κατάλοιπα που συγκεντρώθηκαν θα δημιουργήσουν μια βάση δεδομένων, η οποία θα συμπεριλαμβάνει όλες τις αρχαιολογικές θέσεις που θα εντοπισθούν και στις οποίες θα προστεθούν τα δεδομένα των ήδη γνωστών θέσεων από τα αρχεία των δύο συναρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων της περιοχής.

Το Υδραγωγείο

Τα εκτεταμένα ερείπια του ρωμαϊκού υδραγωγείου κοντά στις πηγές του Λούρου στην κοινότητα Αγίου Γεωργίου μελετήθηκαν και χαρτογραφήθηκαν από ομάδα αρχαιολόγων, τοπογράφων και σχεδιαστών. Ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στον αγωγό, ο οποίος βρίσκεται στην πλαγιά πάνω από την ανατολική όχθη του Λούρου, και τροφοδοτούσε τα δύο σκέλη του υδραγωγείου που φέρονται με τοξοστοιχίες πάνω από το ποτάμι. Τμήματα του υδραγωγείου, συμπεριλαμβανομένων ενός φρεατίου προσβάσεως και των δύο αγωγών που οδηγούσαν το νερό στις τοξοστοιχίες, καθαρίστηκαν, μελετήθηκαν και σχεδιάστηκαν. Επίσης ορίστηκαν υψομετρικά σε πολλά σημεία κατά μήκος του πυθμένα του αγωγού. Οι εργασίες θα καταστήσουν δυνατή, μόλις ολοκληρωθούν και μελετηθούν τα σχέδια, την καλύτερη κατανόηση του τρόπου κατασκευής του υδραγωγείου, συμπεριλαμβανομένων και ορισμένων πληροφοριών για τον όγκο του νερού που μετέφερε, καθώς και για το ρυθμό ροής.

Το υδραγωγείο παίρνει τη μορφή λαξευτής σήραγγας διαμέσου του υψώματος στα νότια του Αγίου Γεωργίου, που εκτείνεται κάτω από τις προϊστορικές λιμναίες αποθέσεις του Κοκκινοπηλού και συνεχίζεται ως τη Νικόπολη, σε απόσταση 40 χλμ. περίπου. Για την ολοκληρωμένη μελέτη του υδραγωγείου απαιτείται ένας χάρτης όλων των γνωστών τμημάτων του και επιπλέον λεπτομερείς μετρήσεις υψομετρικών σημείων. Προετοιμάζοντας αυτή την εργασία έγιναν προκαταρκτικές παρατηρήσεις σε μια σειρά θέσεων όπου σώζονται τμήματα του υδραγωγείου κοντά στο Κάστρο Ριζοβουνίου, κοντά στη Στεφάνη, στον Παλαιορόφορο, στον Αρχάγγελο και αλλού.

JAMES WISEMAN
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ
ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία πραγματοποίησε το 1991 τις παρακάτω εργασίες:

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο άρχισαν και ολοκληρώθηκαν, από την αρχαιολόγο Φωτεινή Λιάπη, η οποία αποσπάστηκε στο τέλος του περασμένου χρόνου από την ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην Η΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, οι εργασίες τακτοποίησης και αναδιοργάνωσης της κεντρικής αρχαιολογικής αποθήκης κατά νομό (Κέρκυρα-Θεσπρωτία), περιοχή και ανασκαφή. Παράλληλα, έγινε τακτοποίηση στην αποθήκη της Ρολίνας και του σκελετικού υλικού των ανασκαφών που δεν έχει ακόμη παραχωρηθεί ή αποσταλεί σε κάποιο ερευνητικό κέντρο για μελέτη και εξέταση.

Συνεχίστηκε η ενημέρωση του αρχείου μνημείων της Εφορείας, από τον αρχαιολόγο Γ. Ρήγινο, ο οποίος επέστρεψε στην Υπηρεσία στα μέσα του περασμένου χρόνου, μετά από μακροχρόνια εκπαιδευτική άδεια. Η κατάρτιση του αρχείου μνημείων της Εφορείας άρχισε από την αρχαιολόγο Άλκ. Χωρέμη και διακόπηκε το 1983, εξαιτίας της μετάθεσής της από την Εφορεία.

Στους καταλόγους ευρημάτων της Κέρκυρας καταγράφηκαν από τους αρχαιολόγους Κ. Κάντα, Γ. Μεταλληνού, Γ. Ρήγινο, αντικείμενα από τις ανασκαφές στα οικόπεδα Μικάλεφ, Πουλή, Δουκάκη, Κασφίκη και Πιέρη, ενώ στους καταλόγους νομισμάτων της Κέρκυρας και της Θεσπρωτίας καταγράφηκαν από την αρχαιολόγο Γ. Αυγερινού τα νομίσματα των ανασκαφών Κασφίκη, Μικάλεφ, Ζωχιού, Χαλικιόπουλου και Γιτάνης.

Στο εργαστήριο συντήρησης συνεχίστηκε από τον Γ. Μακρή η συντήρηση και συγκόλληση των ευρημάτων των ανασκαφών της χρονιάς, καθώς και πολλών ευρημάτων ανασκαφών περασμένων ετών, τα οποία με τις εργασίες τακτοποίησης της κεντρικής αποθήκης, διαπιστώθηκε ότι είχαν ανάγκη συντήρησης.

Στο σχεδιαστήριο εκπονήθηκαν από την αρχιτέκτονα Μ. Βραδή και τη σχεδιάστρια Ε. Χονδρογιάννη: 1) τα σχέδια των ανασκαφών Ζωχιού, Γιούργα, Χαλικιόπουλου και Μουρίκη, 2) τρία σχέδια, που δείχνουν τον τρόπο κατασκευής αγγείων, για να χρησιμοποιηθούν ως ενημερωτικές πινακίδες στην έκθεση της συλλογής Χιωτάκη στο Μουσείο Ασιατικής Τέχνης, τρία σχέδια σε σμίκρυνση του ναού της Αρτέμιδος και δύο των λίθινων ταφικών μνημείων του αρχαϊκού νεκροταφείου (Γαρίτσα) της αρχαίας πόλης της Κέρκυρας για να χρησιμοποιηθούν ως πινακίδες στην έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου και 3) τα σχέδια: α) του κιγκλιδώματος και θύρας του αρχαιολογικού χώρου της Παλαιόπολης για τη μελέτη επέκτασης της περίφραξης του χώρου, β) της πλακόστρωσης του αιθρίου του Μουσείου για τη μελέτη στεγανοποίησης της οροφής, γ) τριάντα αγγείων των ανασκαφών Πουλή, Μπαλή και Μουρίκη και δεκαπέντε κοσμημάτων της ανασκαφής του Παραποτάμου για τη μελέτη και δημοσίευση των ανασκαφών.

Στα πλαίσια εκπόνησης γενικής χωροταξικής μελέτης της Κέρκυρας τοποθετήθηκαν πάνω σε χάρτες όλοι οι εντοπισμένοι αρχαιολογικοί χώροι του νησιού. Σημειώθηκαν, επίσης, σε πινακίδες με κλίμακα 1:5.000 οι αρχαιολογικοί χώροι της Θεσπρωτίας και εκπονήθηκε, έπειτα από έρευνα, προμελέτη για την εγκατάσταση συστήματος ασφάλειας στα δύο Μουσεία της Εφορείας. Παράλληλα, ο τοπογράφος Κ. Τσίτος εκπόνησε τα τοπογραφικά της Δόλιανης, Πέντε Εκκλησιών, του δρόμου από το φράγμα Καλαμά μέχρι τη Γιτάνη και του Καρτερίου, αρχαιολογικών χώρων της Θεσπρωτίας, ενώ ο αρχιτέκτων Θ. Νακάσης εκπόνησε το σχέδιο του κτιρίου Γ της συστηματικής ανασκαφής της Γιτάνης.

Το φωτογραφικό αρχείο εμπλουτίστηκε με 900 νέες φωτογραφίες από τις τεχνικές και ανασκαφικές δραστηριότητες της χρονιάς. Στα πλαίσια ενός γενικού προγράμματος του ΥΠΠΟ για τη φωτογράφηση αντικειμένων στα μουσεία δαπανήθηκε το ποσό των 8.000.000 δρχ. από το οποίο φωτογραφήθηκαν ευρήματα προερχόμενα από τις πρόσφατες ανασκαφές. Με τις φωτογραφίες που έγιναν, εκτός από το γενικό αρχείο ενημερώθηκαν και οι κατάλογοι καταγραφής και τα δελτία καταγραφής των ευρημάτων.

Στις αίθουσες εκθέσεως του Μουσείου συνεχίστηκαν από την αρχαιολόγο Φ. Λιάπη, την αρχιτέκτονα Μ. Βραδή και τον συντηρητή Γ. Μακρή, δοκιμαστικές εργασίες για τη σύνταξη μελέτης της έκθεσης ορισμένων σημαντικών πρόσφατων έργων, προερχόμενων από τις ανασκαφές της Κέρκυρας και της Θεσπρωτίας.

Μουσείο Ασιατικής Τέχνης

Με την ευκαιρία της απομάκρυνσης διαφόρων αντικειμένων της Χριστιανικής Συλλογής, τα οποία παρέ-

μεναν ακόμη σε δύο αίθουσες στη δυτική πτέρυγα του Μουσείου, παρά την ίδρυση Βυζαντινού Μουσείου στην Κέρκυρα (Μουσείο Αντιβουνιώτισσας), αποφασίστηκε η επέκταση της έκθεσης έργων που φυλάσσονταν στην αποθήκη, στις δύο αίθουσες της πρώην Χριστιανικής Συλλογής. Στα πλαίσια της επέκτασης έγινε ανανέωση της έκθεσης τριών ακόμη αιθουσών της ίδιας πτέρυγας του πρώτου ορόφου του Μουσείου των Παλαιών Ανακτόρων, έτσι ώστε ολόκληρη η δυτική πτέρυγα να παρουσιάζει πιο ενιαία, ως προς την έκθεση, μορφή και να περιλαμβάνει πιο ομοιογενή, ως προς την προέλευση, σύνολα έργων. Για την έκθεση αναφέρει στη συνέχεια η αρχαιολόγος-ασιατολόγος Π. Μελά.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Επανέκθεση σε πέντε αίθουσες της δυτικής πτέρυγας του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης

Η έκθεση είναι προϊόν στενής συνεργασίας με την Προϊσταμένη της Η΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή.

Μετά την απομάκρυνση των αντικειμένων της Χριστιανικής Συλλογής από τις δύο αίθουσες της δυτικής πτέρυγας του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης, έγινε δυνατή η επέκταση της έκθεσης σε ολόκληρο τον πρώτο όροφο του κτιρίου των Παλαιών Ανακτόρων και ο εμπλουτισμός αυτής με νέα εκθέματα.

Οι αίθουσες (Ν και Ξ) της πρώην Χριστιανικής Συλλογής, μετά την εκκένωσή τους, είχαν ανάγκη σημαντικής επισκευής εξαιτίας των φθορών που είχαν υποστεί. Οι εργασίες που έγιναν σ' αυτές τις αίθουσες επεκτάθηκαν και σε άλλες τρεις συνεχόμενες αίθουσες (Μ, Ο, Π,) της ίδιας πτέρυγας, οι οποίες επίσης είχαν ανάγκη επισκευής (οροφές, πατώματα, κονιάματα, ελαιοχρωματισμοί κτλ.)[1].

Μετά την περάτωση των εργασιών επισκευής άρχισαν οι επανεκθετικές εργασίες. Έγιναν ριζικές αλλαγές στην έκθεση των αντικειμένων των τριών αιθουσών (Μ, Ο, Π) στις οποίες μέχρι τότε ήταν εκτεθειμένα ανομοιογενή, ως προς την προέλευσή τους, αντικείμενα της Συλλογής Ν. Χατζηβασιλείου. Στην αίθουσα Μ ήταν εκτεθειμένα αντικείμενα από τη Βόρεια Ινδία (γλυπτά Γκαντάρας 2ος-4ος αι. μ.Χ.), μπρούτζινα θρησκευτικά γλυπτά από το Νεπάλ και το Θιβέτ (16ος-18ος αι. μ.Χ.). Στην αίθουσα Π ήταν εκτεθειμένα λίθινα και μπρούντζινα βουδιστικά γλυπτά (11ος-18ος αι. μ.Χ.) από το Σιάμ, ινδικά ξυλόγλυπτα του 18ου αι. μ.Χ. και κορεατικά παραβάν. Στην αίθουσα Ο, τέλος, η σειρά από προθήκες με μπρούντζινα, σχεδόν όμοια επαναλαμβανόμενα ως προς το θέμα γλυπτά από την Ινδία.

Η νέα διάταξη της έκθεσης, όπως διαμορφώθηκε, αποσκοπεί στο να παρουσιάσει πιο ομοιογενή ως προς την προέλευση σύνολα και διατήρησε σε συνεχόμενες αίθουσες (Μ και Ν) τη Συλλογή Χατζηβασιλείου, δεύτερη μεγάλη συλλογή του Μουσείου. Στις αίθουσες Ξ και Ο εκτέθηκαν σημαντικότατα αντικείμενα της Συλλογής Γρ. Μάνου που μέχρι τώρα φυλάσσονταν στην αποθήκη του Μουσείου. Τέλος, για πρώτη φορά δημιουργήθηκε αίθουσα Κορέας με σημαντικά εκθέματα από τις συλλογές Γρ. Μάνου και Ν. Χατζηβασιλείου.

Τα αντικείμενα των αιθουσών προβλέπεται να εκτεθούν σε προθήκες κατά μήκος των τοίχων, οι προδιαγραφές των οποίων έχουν ήδη εγκριθεί από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, με την ευκαιρία της έκθεσης Χ. Χιωτάκη[2]. Επειδή όμως η κατασκευή τους είναι ιδιαίτερα δαπανηρή και η τοποθέτηση των προθηκών δεν μπορεί παρά να γίνει σταδιακά, για τις αίθουσες Μ, Ν, Ο, Π χρησιμοποιήθηκαν οι υπάρχουσες προθήκες αφού βελτιώθηκε η εμφάνισή τους με επισκευή. Για τις αίθουσες Ξ, Ο κατασκευάστηκαν με τη χρηματοδότηση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων, ειδικά για την έκθεση ιαπωνικής ζωγραφικής, ταμπλώ και υαλοπίνακες. Εκτός από τους οικονομικούς, λόγοι πολιτικής επέβαλαν την επίσπευση της έκθεσης με τη χρήση των παλαιών προθηκών, για να μη μείνουν οι αίθουσες κενές εξαιτίας των απαιτήσεων διαφόρων φορέων για κατάληψη των χώρων του Μουσείου. Η επιλογή αυτή της Εφορείας αποδείχτηκε σωστή, όταν κατά τη διάρκεια των εργασιών έγινε γνωστό ότι προγραμματιζόταν το κτίριο των Παλαιών Ανακτόρων να χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες της Προεδρίας της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1994. Οι επανεκθετικές εργασίες δεν σταμάτησαν, αλλά συνεχίστηκαν με εντατικό ρυθμό με αποτέλεσμα να ανοίξουν οι νέες αίθουσες για το κοινό το Δεκέμβριο του 1991. Το Μουσείο καταλαμβάνει πλέον ολόκληρο τον α΄ όροφο του κτιρίου, γεγονός που έδωσε τη δυνατότητα στο ΥΠΠΟ να απαιτήσει και να πετύχει τη θετική απόφαση της Πολιτείας για την επαναφορά αποκλειστικά του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης στα Παλαιά Ανάκτορα.

Συγκεκριμένα, στις προαναφερόμενες πέντε αίθου-

1. Η επίβλεψη των εργασιών έγινε από την αρχιτέκτονα της Εφορείας Μ. Βραδή.

2. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 283.

σες του Μουσείου, που επισκευάστηκαν, τα αντικείμενα εκτίθενται ως ακολούθως:

Αίθουσα Μ. Εκτίθενται αντικείμενα προερχόμενα από τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας: το Σιάμ, το Νεπάλ, το Θιβέτ και την Καμπότζη, της Συλλογής Ν. Χατζηβασιλείου. Τα εκθέματα είναι ταξινομημένα κατά χώρα προέλευσης στις τέσσερις προθήκες και σε βάθρα που τοποθετήθηκαν στην αίθουσα. Τα αντικείμενα είναι βουδιστικά και ινδουιστικά γλυπτά από μπρούντζο, λίθο και ελεφαντόδοντο. Σημαντική θέση ανάμεσα σ' αυτά κατέχουν τα θρησκευτικά λαμαϊστικά λάβαρα (τάνκας) από το Θιβέτ, του 17ου αι.

Αίθουσα Ν. Στην αίθουσα εκτίθενται αντικείμενα από τις Ινδίες, της Συλλογής Ν. Χατζηβασιλείου. Τα εκθέματα είναι ταξινομημένα κατά χρονολογική σειρά σε οκτώ προθήκες και βάθρα, που περιλαμβάνουν αντικείμενα σημαντικής αρχαιολογικής και αισθητικής αξίας όπως: λίθινα βουδιστικά γλυπτά του 2ου-4ου αι. μ.Χ. της τέχνης Γκαντάρα, που φέρει έντονη ελληνορωμαϊκή επίδραση. Τα γλυπτά αυτά, σε έξεργο ανάγλυφο, παριστάνουν κυρίως διάφορες φάσεις από τη ζωή του Βούδα. Επίσης, τα μπρούντζινα ινδουιστικά και τζαϊνιστικά γλυπτά του 14ου-17ου αι.

Στην έκθεση προβλέφθηκε χώρος και τοποθετήθηκαν δύο προθήκες για τα ινδικά ξυλόγλυπτα του 18ου αι., τα οποία σήμερα συντηρούνται στη Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟ. Προσωρινά σ' αυτές εκτίθενται μπρούντζινα ινδουιστικά γλυπτά των θεοτήτων Βισνού, Σίβα, Γκανέσα κ.ά.

Αίθουσες Ξ και Ο. Περιλαμβάνουν έργα ζωγραφικής, ιαπωνικές ξυλογραφίες (τυπώματα) του 17ου-19ου αι. μ.Χ., της Συλλογής Γρ. Μάνου. Τα έργα αυτά, που μέχρι σήμερα φυλάσσονταν στην αποθήκη του Μουσείου, παρουσιάζονται για πρώτη φορά σε μόνιμη έκθεση[3].

Οι ξυλογραφίες εκτίθενται κατά σχολές ζωγράφων του κινήματος Ουκίγιο-ε ή «Εικόνες από την αμφίρροπη ζωή». Τα θέματα που προβάλλουν είναι σκηνές από την καθημερινή ζωή των απλών ανθρώπων της Ιαπωνίας, απεικονίσεις υπαρκτών ηθοποιών και ωραίων γυναικών, τοπίων κ.ά. της εποχής Έντο (17ος-19ος αι.).

Τα αντικείμενα έχουν τοποθετηθεί σε υαλοπίνακες με ειδικό προστατευτικό αντιόξινο πασπαρτού και περιβάλλονται από μεταλλικές μαύρες κορνίζες, που ασφαλίζουν τις ξυλογραφίες αεροστεγώς. Αναρτήθηκαν πάνω σε ξύλινα πανώ τα οποία έχουν προσαρμοστεί στους τοίχους και έχουν το ίδιο χρώμα των τοίχων. Ο τρόπος ανάρτησης των υαλοπινάκων προφυλάσσει τα αντικείμενα από την υγρασία και από την κλοπή.

Στην αίθουσα Ξ παρουσιάζονται έργα των πρωτοπόρων ζωγράφων του κινήματος Ουκίγιο-ε, Hishikawa Moronobu (1638-1714) και Hishikawa Sukenobu (1674-1754). Επίσης, έργα δασκάλων-ζωγράφων, οι οποίοι δημιούργησαν σχολές, και μαθητών αυτών: ξυλογραφίες ζωγράφων της σχολής Torii, της σχολής Harunobu και πολλών άλλων ζωγράφων που ανήκουν σε διάφορες άλλες σχολές.

Στο κέντρο της αίθουσας προβλέπεται να τοποθετηθεί καθιστικό και φυτά. Επίσης, με τις νέες πιστώσεις προβλέπεται να τοποθετηθούν ειδικές ράγες με τεχνητό φωτισμό, κατά μήκος της αίθουσας (όπως ήδη έγινε στην αίθουσα Ο).

Στην αίθουσα Ο εκτίθενται ξυλογραφίες που αντιπροσωπεύουν τα επόμενα στάδια της εξέλιξης του κινήματος Ουκίγιο-ε. Παρουσιάζονται έργα μεγάλων δημιουργών της Ιαπωνίας όπως του Kitagawa Utamaro (1754-1806), Utagawa Toyokuni (1769-1825), Katsushika Hokusaï (1760-1849) και των ζωγράφων που ακολούθησαν το ύφος τους.

Στην κόγχη που υπάρχει στην αίθουσα Ο, τοποθετήθηκε προθήκη με δείγματα από ξύλινες μήτρες για την παραγωγή τυπωμάτων.

Αίθουσα Π. Περιλαμβάνει εκθέματα από την Κορέα, όπως κεραμικά και χαλκά της συλλογής Γρ. Μάνου, που μεταφέρθηκαν από την αίθουσα Α στην οποία εκτίθεντο μαζί με τα κινέζικα εκθέματα.

Για πρώτη φορά στην έκθεση του Μουσείου, αναρτήθηκαν εδώ, έργα κορεατικής ζωγραφικής της συλλογής Γρ. Μάνου, που φυλάσσονταν στην αποθήκη.

Τέλος, σημαντικά εκθέματα αποτελούν τα τέσσερα κορεατικά παραβάν της συλλογής Ν. Χατζηβασιλείου, που εκτίθεντο πριν στην ίδια αίθουσα, πάνω στο πάτωμα, χωρίς καμία προστασία.

ΤΙΤΣΑ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΕΛΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά το 1991 διενεργήθηκαν μία συστηματική και δώδεκα σωστικές ανασκαφές στην Κέρκυρα και μία συστηματική και πέντε σωστικές ανασκαφές στη Θεσπρωτία.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κέρκυρα (περιοχή αρχαίας πόλεως)

Οικόπεδα Κουρμουλή, Κασφίκη, Κατέχη, Αρταβάνη, Κοκοτού

Διενεργήθηκε για πέμπτη συνεχή χρονιά η συναναν-

3. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 335-336.

σκαφή που γίνεται στη χερσόνησο της Παλαιοπόλεως και στην ομώνυμη θέση, από την υπογράφουσα σε συνεργασία με τον καθηγητή του καθολικού Πανεπιστημίου της Louvain la Neuve Βελγίου, T. Hackens, και τον επιστημονικό συνεργάτη καθηγητή R. Winkens του Brown University της Αμερικής. Κατά τη φετινή χρονιά η ανασκαφή περιορίστηκε στην έρευνα του χώρου 6 των λουτρών του οικοπέδου Κασφίκη. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκε η συνέχεια του νότιου τοίχου του χώρου σε μήκος 4,30 μ., όπου και συναντάται με ένα νέο τοίχο, ο οποίος κλείνει το χώρο από τα ανατολικά. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι από αργούς λίθους, πήλινες πλάκες και συνδετικό κονίαμα. Στην εσωτερική όψη τους καλύπτονται από λευκό κονίαμα. Από την επίχωση του χώρου προήλθαν μεγάλες ποσότητες από κεραμίδια στέγης, αγγεία καθημερινής χρήσης, 31 νομίσματα και λίγα ειδώλια. Η ανασκαφή δεν προχώρησε στην αποκάλυψη ολόκληρου του ψηφιδωτού δαπέδου[4], με το οποίο είναι καλυμμένο το δάπεδο του χώρου, όπως διαπιστώθηκε από την ανασκαφή του δυτικού τμήματός του, ούτε του ανατολικού τοίχου που σώζεται σε μεγάλο ύψος, εξαιτίας διαφόρων τεχνικών εργασιών, που έπρεπε να συνεχισθούν για την προστασία του μνημείου κατά την περίοδο του χειμώνα. Κατά τη διάρκεια των τεχνικών εργασιών αποκαλύφθηκε το άνω τμήμα μαρμάρινου κορμού Αφροδίτης (Πίν. 99 α), ενώ κατά τις εργασίες διαλογής οστράκων επισημάνθηκαν τμήματα ενεπίγραφων κεράμων (Πίν. 99 β).

Φιγαρέτο

Οικόπεδο Μικάλεφ

Διενεργήθηκε για ένατη χρονιά η ανασκαφή στο οικόπεδο με τη συνέχιση της έρευνας στο χώρο του αποθέτη με τις μήτρες[5], που αποκαλύφθηκε το 1989.

Στον αποθέτη ερευνήθηκε από βάθος 1,80 μέχρι 1,25 μ. η πέμπτη στρώση και από βάθος 1,25 μέχρι 1,45 μ. η έκτη στρώση των απορριμμάτων. Σε βάθος 1,17 μ. προς Α. του κλιβάνου 10, εμφανίστηκε σκληρό στρώμα ψημένου πηλού, που προερχόταν από τα λείψανα ενός ακόμη κλιβάνου, του 11ου, από τον οποίο διασώθηκε μόνον τμήμα του δαπέδου του θαλάμου καύσης του. Στα ευρήματα του αποθέτη συγκαταλέγονται πολυάριθμα θραύσματα ειδωλίων, του γνωστού υστεροαρχαϊκού τύπου που επιχωριάζει στην Κέρκυρα, μητρών και βωμίσκων (Πίν. 99 γ).

Οικόπεδο Γιούργα (Σχέδ. 1)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής που έγινε στις 13/3/1990 διαπιστώθηκε, όπως αναμενόταν, εξαιτίας της θέσης του οικοπέδου που βρίσκεται μεταξύ των θέσεων τριών παλαιοτέρων ανασκαφών που έγιναν: α) στο οικόπεδο Πουλιάση[6], β) στο οικόπεδο Γιοβάνη-Κόλλα[7] και γ) στο κεντρικό δρόμο[8] μπροστά από το οικόπεδο Γιούργα, η ύπαρξη αρχαιοτήτων.

Η εκσκαφή διακόπηκε και επακολούθησε ανασκαφή από 14/8 έως 4/10/91 με έξοδα του ιδιοκτήτη. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, ερευνήθηκε αρχικά μόνον ο οικοδομήσιμος χώρος μέσα στον οποίο έγιναν 24 τομές, διαστ. 3x3 μ.

Το οικόπεδο κάλυπτε στρώμα που αποτελούνταν από καστανό αμμώδες χώμα, που έφθανε μέχρι βάθους 1,10 μ.· στο στρώμα αυτό βρέθηκαν ολιγάριθμα κεραμίδια στέγης δημόσιου κτιρίου (Πίν. 99 δ-ε) και χονδροειδή διαβρωμένα όστρακα νεοτέρων κυρίως χρόνων. Ακολουθούσε ένα στρώμα από μαύρο μαλακό χώμα που έφθανε μέχρι βάθους 1,60 μ. Το ανώτερο τμήμα του στρώματος, από βάθος 1,20 μέχρι 1,35 μ., κάλυπτε ένα στρώμα καταστροφής από αγελαίες κεραμίδες στέγης, απολεπίσματα[9] λευκών λίθων και κατά τόπους ίχνη πυράς, μέσα στο οποίο βρέθηκε κερκυραϊκό νόμισμα που χρονολογείται στα 300-229 π.Χ. Κάτω από το στρώμα καταστροφής αποκαλύφθηκαν δύο σειρές πεσσών που έφεραν κίονες που στήριζαν υπόστεγο νεωσοίκων (ομοτέγων) και όστρακα ελληνιστικών και κλασικών χρόνων. Οι πεσσοί εδράζονταν στο επόμενο τρίτο στρώμα. Το τρίτο στρώμα αποτελούνταν από κιτρινωπή καθαρή άμμο, που προχωρούσε σε μεγάλο βάθος και περιείχε αντικείμενα των αρχαϊκών χρόνων.

Το τμήμα του υπόστεγου[10] που αποκαλύφθηκε, αποτελείται από δύο παράλληλες σειρές πεσσών που έχουν κατεύθυνση από Α. προς Δ., κάθετα προς την υλλαϊκή ακτή (Πίν. 99 στ).

4. Για τη συνανασκαφή στην Παλαιόπολη Κερκύρας, βλ. γενικά ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 340-341, Σχέδ. 4· 43 (1988): Χρονικά, σ. 342· 44 (1989): Χρονικά, σ. 298 και για το ψηφιδωτό ειδικά, στο ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 284-286.

5. Για τον αποθέτη με τις μήτρες, βλ. Κ. Πρέκα, ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 296 και 45 (1990): Χρονικά, σ. 286.

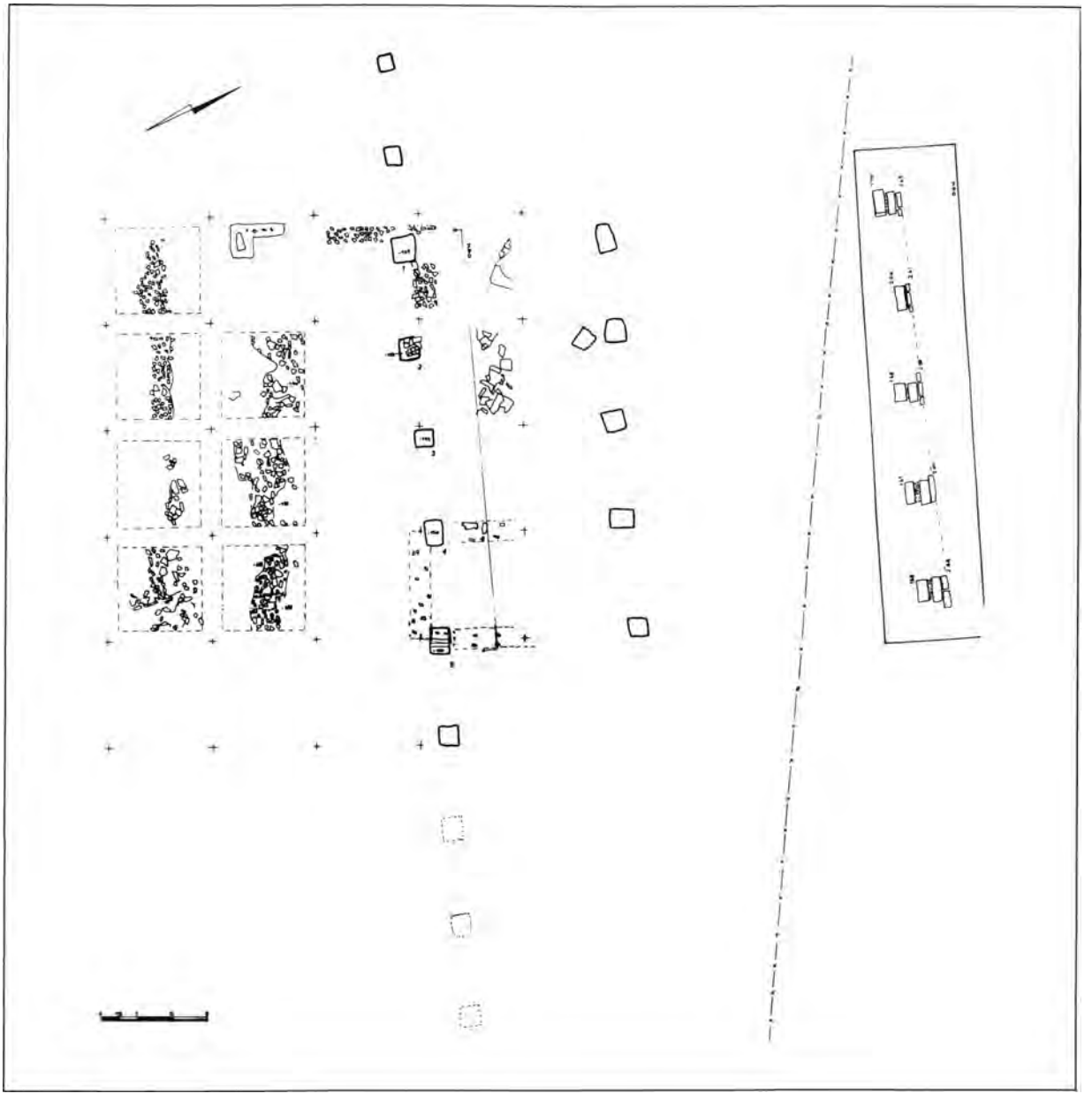
6. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 421, Πίν. 383 γ.

7. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 642-644, Σχέδ. 5, Πίν. 457, 458· 32 (1977): Χρονικά, σ. 181, Πίν. 144 και ΑΑΑ VII (1974), σ. 183-186, εικ. 1 και 2.

8. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 238.

9. Στρώμα με απολεπίσματα λίθων κάλυπτε και το γειτονικό οικόπεδο Γιοβάνη.

10. Για νεωσοίκους, βλ. ΠΑΕ 1985, σ. 64-71, σχέδ. 2 και ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 125, 127, 129.

Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Οικόπεδο Γιούργα. Κάτοψη του υποστέγου νεωσοίκων.

Από τη νότια πεσσοστοιχία αποκαλύφθηκαν: α) εξ ολοκλήρου, πέντε πεσσοί μέσα στον οικοδομήσιμο χώρο, β) μερικώς, μόνον η άνω επιφάνεια άλλων τριών πεσσών εκατέρωθεν των πέντε, και υπολογίστηκε με βάση την έκτη η θέση και άλλων που πρέπει να υπάρχουν προς Δ. της πεσσοστοιχίας. Οι πεσσοί, που είναι θεμελιωμένοι στο αμμώδες έδαφος και συνίστανται από διαδοχικές στρώσεις γωνιόλιθων, κεραμιδιών και πλακοειδών λίθων, απέχουν μεταξύ τους 2-2,20 μ.

Οι διαστάσεις των πεσσών που αποκαλύφθηκαν πλήρως από Δ.-Α. είναι: Πρώτος πεσσός: α) επιφανειακός γωνιόλιθος, διαστ. 0,72x0,62x0,35 μ., β) στρώση κεραμίδων, πάχ. 0,12 μ., γ) δεύτερος γωνιόλιθος, πάχ. 0,25 μ., δ) δύο πλακοειδείς λίθοι, πάχ. 0,15 μ. Δεύτερος πεσσός που απέχει από τον πρώτο 2,02 μ.: α) ο γωνιόλιθος δεν σώθηκε, β) στρώση κεραμίδων, διαστ. 0,12x0,57x0,52 μ., γ) γωνιόλιθος, διαστ. 0,31x0,65x0,62 μ., δ) τρεις γωνιόλιθοι που εξέχουν στα πλάγια από

τον υπόλοιπο πεσσό 0,15 μ. Τρίτος πεσσός, που απέχει από το δεύτερο 2 μ.: α) γωνιόλιθος, διαστ. 0,35x0,54x 0,49 μ., β) κεραμίδες, πάχ. 0,10 μ., γ) δεύτερος γωνιόλιθος, πάχ. 0,28 μ., δ) τρεις πλακοειδείς λίθοι που εξέχουν στα πλάγια από τον υπόλοιπο πεσσό 0,15 μ. Τέταρτος πεσσός που απέχει από τον τρίτο 2,18 μ.: α) γωνιόλιθος, διαστ. 0,26x0,58x0,52 μ., β) κεραμίδες, πάχ. 0,13 μ., γ) γωνιόλιθος, πάχ. 0,28 μ., δ) πλακοειδής λίθος, πάχ. 0,15 μ. Πέμπτος πεσσός που απέχει από τον τέταρτο 2,15 μ.: α) γωνιόλιθος, διαστ. 0,30x0,59x 0,54 μ., β) κεραμίδες, πάχ. 0,12 μ., γ) γωνιόλιθος, πάχ. 0,30 μ., δ) δύο πλακοειδείς λίθοι, πάχ. 0,15 μ.

Από τη βόρεια πεσσοστοιχία αποκαλύφθηκε η άνω επιφάνεια πέντε πεσσών. Οι πεσσοί, η θέση των οποίων αντιστοιχεί προς τους πεσσούς της νότιας πεσσοστοιχίας, απέχουν απ' αυτήν 4,50 μ. περίπου, μεταξύ τους από 2 μέχρι 2,20 μ., και φαίνεται, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τη νότια όψη τους που αποκαλύφθηκε στο πρανές του σκάμματος, ότι είναι και αυτοί με τον ίδιο τρόπο κατασκευασμένοι, όπως και οι πεσσοί της νότιας.

Ανατολικά των πεσσοστοιχιών πρέπει να υπάρχει τοίχος με ή χωρίς αντηρίδες. Ο τοίχος αυτός αποτελεί τον κύριο τοίχο των νεωσοίκων, μπροστά από τον οποίο σχηματίζονταν οι εσχάρες, πάνω στο κεκλιμένο επίπεδο των οποίων καθελκύονταν πλοία. Δεξιά και αριστερά από τις εσχάρες υπήρχαν οι πεσσοστοιχίες, οι οποίες στήριζαν πάνω σε ξύλινους πιθανώς κίονες τη στέγη των νεωσοίκων. Οι παράλληλοι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν από την Π. Αγαλλοπούλου το 1975 μπροστά από το οικόπεδο, πιθανώς να έχουν σχέση με τους τοίχους που βρίσκονταν στο οπίσθιο τμήμα των νεωσοίκων. Βορειότερα της πεσσοστοιχίας είναι δυνατό να υπάρχει και άλλη ακόμη σειρά πεσσών, η οποία θα βρίσκεται κάτω από το κράσπεδο του δρόμου που τέμνει εγκάρσια τον κύριο δρόμο της Κέρκυρας-Φιγαρέτου Κανονίου.

Προς Ν. της νότιας πεσσοστοιχίας δεν φαίνεται να επεκτεινόταν η εγκατάσταση, γιατί το οικόπεδο ανασκάφηκε σε έκταση 8 μ. απ' αυτήν, χωρίς να αποκαλυφθεί πεσσοστοιχία ή άλλο στοιχείο που μπορεί να αποδοθεί στο νεώριο. Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται πολυάριθμες αγελαίες κεραμίδες, κωνικές αγνύθες, λίγα ειδώλια, επτά νομίσματα, ένας ημιπολύτιμος μπλε λίθος με παράσταση γυναικείας μορφής, θραύσματα λύχνων, μεταξύ των οποίων και ένα πολύμυξο λυχνάρι (Πίν. 100 α), όστρακα, αρχαϊκά, μελανόμορφα (Πίν. 100 β), ερυθρόμορφα και μελαμβαφή, και πολυάριθμα θραύσματα αμφορέων, ορισμένα από τα οποία χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. Η ανασκαφή, εξαιτίας των βροχοπτώσεων και άλλων λόγων, δεν ολοκληρώθηκε. Αποφασίστηκε όμως η συνέχισή της, λόγω της σπουδαιότητας του ευρήματος, τον επόμενο χρόνο κάτω από καλύτερες συνθήκες.

Οικόπεδο Ζωχιού (Σχέδ. 2)

Κατά την διάρκεια εκσκαφής θεμελίων και ανασκαφής που επακολούθησε στο παραπάνω οικόπεδο για την ανέγερση κατοικίας, αποκαλύφθηκαν σταδιακά από 30/7/1990 και από 18/7 έως 5/11/1991, τα λείψανα τεσσάρων κτιρίων.

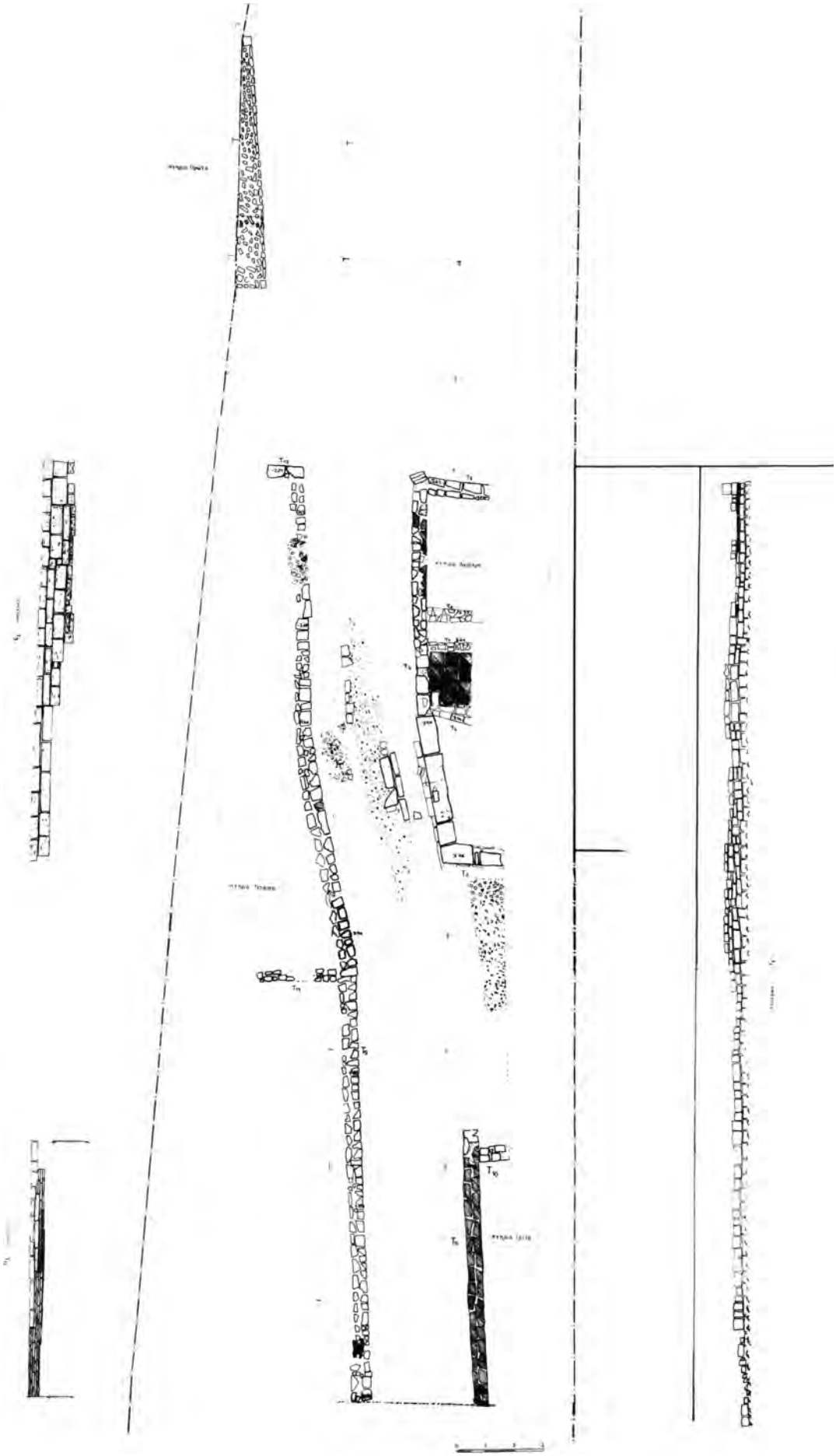
Στο οικόπεδο, που βρίσκεται δεξιά του δρόμου Φιγαρέτου-Κανονίου και ανάμεσα στις ανασκαφές Μικάλεφ και Γιοβάνη, ερευνήθηκε ένας χώρος, διαστ. 52,50x12 μ., που αποτελούνταν από τρία στρώματα. Το πρώτο, από την επιφάνεια του εδάφους μέχρι βάθους 1-1,50 μ., συνίστατο από καστανόφαιο χώμα με ελάχιστα άβαφα όστρακα. Το δεύτερο, από βάθους 1,50 έως 2,40 ή 2,50 μ. αποτελούνταν από καστανόφαιο χώμα, που περιείχε κεραμική ελληνιστικών κυρίως χρόνων και στρώμα καταστροφής των τεσσάρων κτιρίων. Το τρίτο, από βάθους 2,50-2,59 μ., αποτελούνταν από κιτρινωπό αμμώδες χώμα μέσα στο οποίο ήταν θεμελιωμένες οι αρχαιότητες και τα κράσπεδα των δρόμων.

Ο κεντρικός δρόμος[11], πλ. 4 μ., στις παρειές του οποίου αποκαλύφθηκαν τα τμήματα των τεσσάρων κτιρίων, διέτρεχε το οικόπεδο από Α. προς Δ.

Αρχικά, από Α.-Δ. και στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε τμήμα ελληνιστικού κτιρίου, που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε από το τέλος του 4ου έως το 2ο αι. π.Χ. Αποτελείται από τοίχο (Τ1), μήκ. 8,70, μέγ. πλ. 1,10 και σωζ. ύψ. 1,30 μ. Ο Τ1 που κατευθύνεται από Α.-Δ. είναι χτισμένος από σειρές δουλεμένων λίθων και αγελαίων κεράμων εναλλάξ, χωρίς συνδετικό κονίαμα. Κάθετα στη δυτική απόληξη του τοίχου (Τ1), με κατεύθυνση από Ν. προς Β. αποκαλύφθηκε ο δεύτερος τοίχος (Τ2), μήκ. 1,10, ύψ. 1,30 και πλ. 0,50 μ., που είναι χτισμένος από μικρές επεξεργασμένες πέτρες. Η σωζόμενη επιφάνεια του κτιρίου αποκαλύφθηκε στην αρχή του δεύτερου στρώματος.

Δυτικότερα και προς Ν. του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε το βόρειο τμήμα του δεύτερου κτιρίου, σε βάθος 0,56 μ. κάτω από την επιφάνεια του δεύτερου στρώματος, το οποίο προς Δ., κοντά στο υλλαϊκό λιμάνι, εμφανίζεται σε μεγαλύτερο βάθος. Το κτίριο, μήκ. 13,40 μ., αποκαλύφθηκε σε πλάτος 2,50 μ. και έχει σωζόμενο ύψος 1,22 μ. Αποτελείται από έναν τοίχο (Τ3) που κατευθύνεται από Α. προς Δ. και πέντε κάθετους

11. Για το οδικό σύστημα της αρχαίας Κέρκυρας, βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 422.

Σχέδ. 2. Κέρκυρα. Οικόπεδο Ζωχιού. Κάτοψη των τεσσάρων κτιρίων.

προς αυτόν τοίχους (Τ5, Τ4, Τ7, Τ6, Τ8) που σχηματίζουν τέσσερις χώρους, από τους οποίους ο χώρος μεταξύ των Τ6 και Τ7 είναι δυνατό να χαρακτηρισθεί ως λουτρό (Πίν. 100 στ). Ο χώρος έχει δάπεδο επενδεδυμένο με πήλινες τετράγωνες πλάκες, πλευράς 0,50 μ., που στη δυτική πλευρά διακόπτονται από το λουτήρα. Από το λουτήρα διασώθηκε το δάπεδο, στη βόρεια πλευρά του οποίου σχηματίζεται κοιλότητα. Εσωτερικά οι τοίχοι του δωματίου είναι επιχρισμένοι με λευκό κονίαμα. Ένας αγωγός κατασκευασμένος από κονίαμα και κεραμίδια στο μέσο του βόρειου τοίχου, θα απομάκρυνε τα νερά από το χώρο προς το δρόμο. Οι τοίχοι του κτιρίου είναι χτισμένοι από μικρού και μεσαίου μεγέθους δουλεμένες επιμήκεις πέτρες, συνδεδεμένες μεταξύ τους με λάσπη. Στο δυτικό ήμισυ του Τ3, πάνω από τη δεύτερη σειρά των δόμων, έχουν χρησιμοποιηθεί για την ανωδομή και κέραμοι. Εσωτερικά όλοι οι τοίχοι ήταν επενδεδυμένοι με λευκό κονίαμα. Στο μέσον του βόρειου τοίχου του τετάρτου προς Δ. χώρου του κτιρίου, διασώθηκε κατώφλι που θα οδηγούσε από το δρόμο στο εσωτερικό του κτιρίου. Από τα ευρήματα προκύπτει ότι το κτίριο κατασκευάσθηκε στο τέλος του 5ου ή στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Ακόμη δυτικότερα του οικοπέδου και στο νότιο τμήμα του αποκαλύφθηκε τρίτο κτίριο που απέχει από το δεύτερο 9 μ. Από το κτίριο ανασκάφηκε ένα μικρό μόνον τμήμα, μήκ. 9,30, πλ. 1 και ύψ. 0,50 μ. Αποτελείται από τον Τ11, που κατευθύνεται από Α. προς Δ., και τον κάθετο Τ10, που κατευθύνεται από Β. και προχωρεί προς Ν., μέσα στο άσκαφο. Το ανατολικό τμήμα του κτιρίου είναι κατεστραμμένο, αλλά είναι πιθανόν ότι επεκτεινόταν κατά 4 μ., μέχρι το τμήμα του οδοστρώματος που αποκαλύφθηκε μεταξύ των δύο κτιρίων, ενώ το δυτικό του τμήμα προχωρεί στο γειτονικό οικόπεδο.

Οι τοίχοι του κτιρίου είναι χτισμένοι από δουλεμένες, επιμήκεις πέτρες και κεράμους εναλλάξ σε σειρές, με συνδετικό υλικό λάσπη. Το κτίριο αποκαλύφθηκε προς το τέλος του δεύτερου στρώματος και χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Το τμήμα του οδοστρώματος, μήκ. 1,20 και πλ. 4,60 μ., που αποτελείται από χαλίκια, απολεπίσματα λευκών λίθων και θραύσματα κεράμων και αποκαλύφθηκε μεταξύ των κτιρίων 2 και 3, φανερώνει ότι είναι ο δεύτερος, κάθετος προς τον πρώτο, δρόμος που υπήρχε στη συνοικία.

Τέλος, προς Β. του οικοπέδου, 7 μ. δυτικά του πρώτου κτιρίου, εντοπίστηκε το τέταρτο οικοδόμημα του οποίου το ανατολικό τμήμα ήταν μέσα στο δεύτερο στρώμα, ενώ το δυτικό, νότιο τμήμα, κατέληγε μέσα στο τρίτο. Το κτίριο αποκαλύφθηκε σε μήκος 31,80, πλάτος 3 και ύψος 0,90 μ. Αποτελείται από τον τοίχο Τ9, που κατευθύνεται από Α. προς Δ., και τους κάθετους τοίχους Τ12 και Τ13. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι από επεξεργασμένους λίθους διαφόρων μεγεθών που σε ορισμένα τμήματα συμπληρώνονται με πήλινους στρωτήρες και λάσπη. Το μεγαλύτερο τμήμα του κτιρίου, το οποίο ήταν σε χρήση από τον 4ο μέχρι και τον 2ο αι. π.Χ., προχωρεί προς Β., κάτω από το γειτονικό οικόπεδο.

Η ανασκαφή του κεντρικού δρόμου ανάμεσα στα κτίρια έφερε στο φως πλήθος κεραμικής, μεταξύ της οποίας υπάρχει μια αρκετά μεγάλη ποικιλία από ανάγλυφους σκύφους (Πίν. 100 γ) και ειδώλια (Πίν. 100 δ-ε).

Οικόπεδο Σταμάτη Χαλικιόπουλου

Από τη σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δύο κατασκευών των υστεροαρχαϊκών και υστεροκλασικών χρόνων (Σχέδ. 3). Σε βάθος 2 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι, Τ1 και Τ2, που απέχουν μεταξύ τους 3,14 μ. Οι τοίχοι που έχουν κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκαν σε μήκος 21,90 μ., έχουν πλάτος 0,50 μ. και σώθηκαν σε ύψος από 0,18 μέχρι 0,40 μ.

Κάθετα και προς ΝΑ. του Τ1 αποκαλύφθηκε ο Τ3 που σώθηκε σε μήκος 7,50, ύψος 0,40 μ., ενώ έχει πλάτος 0,54 μ. Οι τρεις τοίχοι είναι χτισμένοι από δύο κατά πλάτος σειρές ημίεργων λίθων που έχουν μεταξύ τους για γέμισμα κεραμίδια, μικρές πέτρες και συνδέονται με λάσπη. Στο χώρο ανάμεσα στους δύο παράλληλους τοίχους Τ1 και Τ2, αλλά και στις εξωτερικές πλευρές τους αποκαλύφθηκαν μεγάλες ποσότητες από κεραμίδια στέγης, μάζες και απολεπίσματα λίθων. Οι δύο παράλληλοι τοίχοι Τ1 και Τ2 προχωρούν και πέραν του οικοπέδου, κάτω από το σημερινό δημόσιο δρόμο με κατεύθυνση το υλλαϊκό λιμάνι, με το οποίο πιθανώς σχετίζονται. Ο χώρος ανάμεσα στους δύο παράλληλους τοίχους είναι δυνατό να υποθέσει κανείς ότι ήταν στεγασμένος εξαιτίας της μεγάλης ποσότητας των κεραμίδων που αποκαλύφθηκε ανάμεσά τους.

Η κατασκευή του Τ2 κατέστρεψε αρχαϊκό κτίριο[12] που υπήρχε στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου. Το αρχαϊκό κτίριο, στη μορφή που διασώθηκε, αποτελείται από δύο τοίχους που σχηματίζουν γωνία προς ΝΔ. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,82 μ. και είναι θεμελιωμένο πάνω στο φυσικό έδαφος. Από τους τοίχους, που είναι κατασκευασμένοι από ημίεργες πέτρες, ο Τ4, μήκ. 4

12. Πιθανώς να πρόκειται για μικρό ιερό, λαϊκό ή οικιακό, βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 287 και BCH CXV (1991), σ. 183-211.

Σχέδ. 3. Κέρκυρα. Οικόπεδο Στ. Χαλικιόπουλου. Κάτοψη των δύο οικοδομημάτων.

και πλ. 0,50 μ., βρίσκεται κάτω από τον Τ2, εκτείνεται από Α. προς Δ., ενώ ο Τ5, μήκ. 6 και πλ. 0,55 μ., εκτείνεται από ΝΔ. προς ΒΔ.

Ανάμεσα στους δύο αυτούς τοίχους φαίνεται ότι υπήρχε δάπεδο, διαχωριστικά τοιχάρια ή έδρανα κατασκευασμένα από κεραμίδες στέγης, από τα οποία σώζονται λείψανα, ανεπαρκή για την αποκατάσταση της αρχαϊκής μορφής του κτιρίου. Τα σπουδαιότερα ευρήματα του κτιρίου ήταν ειδώλια υστεροαρχαϊκών χρόνων του γνωστού κερκυραϊκού τύπου[13].

Οικόπεδα Πουρίκη, Βελιανίτη και Αρταβάνη

Τα οικόπεδα που σχηματίζουν μια ενιαία έκταση βρίσκονται δυτικά και σε επαφή με τον περίγυρο της μονής Κασσωπίτρας[14], κοντά στο χώρο που αποκαλύφθηκε ο αποθέτης με τα ειδώλια από τους Καραπάνου και Lechat[15].

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων που έγινε και στα τρία οικόπεδα, αποκαλύφθηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής εποχής, στρώμα από απολεπίσματα λίθων και διάφορα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Στο δυτικό όριο του οικοπέδου Βελιανίτη και στη συμβολή του με την περίφραξη της μονής Κασσωπίτρας, σε βάθος 1,32 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε πιόσχημη κατασκευή. Η κατασκευή αποτελείται από τον τοίχο Τ1 που έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν. Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος από δύο ενωμένες επιμήκεις σειρές μεσαίου και μικρού μεγέθους ημίεργων λίθων, μήκ. 2,75, πλ. 0,45 και ύψ. 0,25 μ. Κάθετα προς τη δυτική παρειά του Τ1 φέρονται δύο παράλληλοι τοίχοι που απέχουν μεταξύ τους 1,82 μ.

Απ' αυτούς ο Τ2 που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,51 μ. είναι κατασκευασμένος όμοια προς τον Τ1 και έχει μήκος 1,95, πλάτος 0,50 και ύψος 0,15 μ. Ο τρίτος τοίχος Τ3 αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,39 μ. και είναι κατασκευασμένος από θραύσματα πήλινων στρωτήρων στέγης, μήκ. 2,10, πλ. 0,30 και ύψ. 0,20 μ.

Η κατασκευή θυμίζει χώρους που αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά στα οικόπεδα Βορδόχειλα και Χαλικιόπουλου[16]. Η συνέχιση της ανασκαφής κατά το 1992 θα δώσει πιθανώς περισσότερα στοιχεία για την ερμηνεία αυτού του τύπου των κατασκευών.

Γύρω από την κατασκευή αποκαλύφθηκαν ποσότητες άψητου πηλού και όστρακα μελαμβαφών αγγείων.

Γαρίτσα

Οικόπεδο Κωνστ. Μπαλή (Σχέδ. 4-5)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη συμβολή της οδού Κύπρου με την τρίτη πάροδο Αλκινόου, στο σημερινό προάστειο της Γαρίτσας, περιοχή στην οποία κατά την αρχαιότητα υπήρχε το οργανωμένο και εκτεταμένο νεκροταφείο της αρχαίας πόλεως.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν 41 ταφές διαφόρων τύπων, τέσσερις πυρές, τέσσερις πήλινες κατασκευές και τμήμα ενός λίθινου ταφικού περιβόλου, ένα μέρος του οποίου βρίσκεται κάτω από το γειτονικό οικόπεδο Μπούα.

Οι ταφές είχαν ανοιχθεί μέσα σε στρώμα κιτρινωπού αμμώδους χώματος, που σε πολλές περιπτώσεις είναι ανάμικτο με καγιά, το φυσικό έδαφος της περιοχής. Το στρώμα άρχιζε από βάθος 1,50 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου και έφθανε σε ορισμένες περιπτώσεις σε βάθος 3,53 μ.

Τάφος 1. Μεγάλος οξυπύθμενος πίθος. Αποκαλύφθηκε στο τετράγωνο Τ.Α1 σε βάθος 1,99 μ., όρθια τοποθετημένος στο έδαφος. Είχε ύψος 1,42, διάμετρο χείλους 0,77 και διάμετρο κοιλίας 1,14 μ. Ως κάλυμμα είχε μεγάλη πήλινη λεκανίδα ανάποδα τοποθετημένη στο στόμιο του πίθου. Στο εσωτερικό του πίθου βρέθηκαν τα αποσαθρωμένα οστά ενός σκελετού και μία τριφυλλόσχημη οινοχόη (Πίν. 101 β).

Τάφος 2. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Α1, σε βάθος 1,80 μ. αποκαλύφθηκε ακέφαλος σκελετός, ύψ. 0,82 μ., σε συνεσταλμένη στάση με προσανατολισμό Ν.-Β.

Τάφος 3. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Α1, σε βάθος 1,79 μ. αποκαλύφθηκε σκελετός, σωζ. ύψ. 1,30 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. Στο αριστερό χέρι του νεκρού είχε τοποθετηθεί πήλινη λήκυθος.

Τάφος 4. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Α1, σε βάθος 1,94 μ. αποκαλύφθηκαν τα κάτω άκρα σκελετού, ύψ. 0,69 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Α.-Δ.

Τάφος 5. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Α1, σε βάθος 2,03 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 0,94 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ.

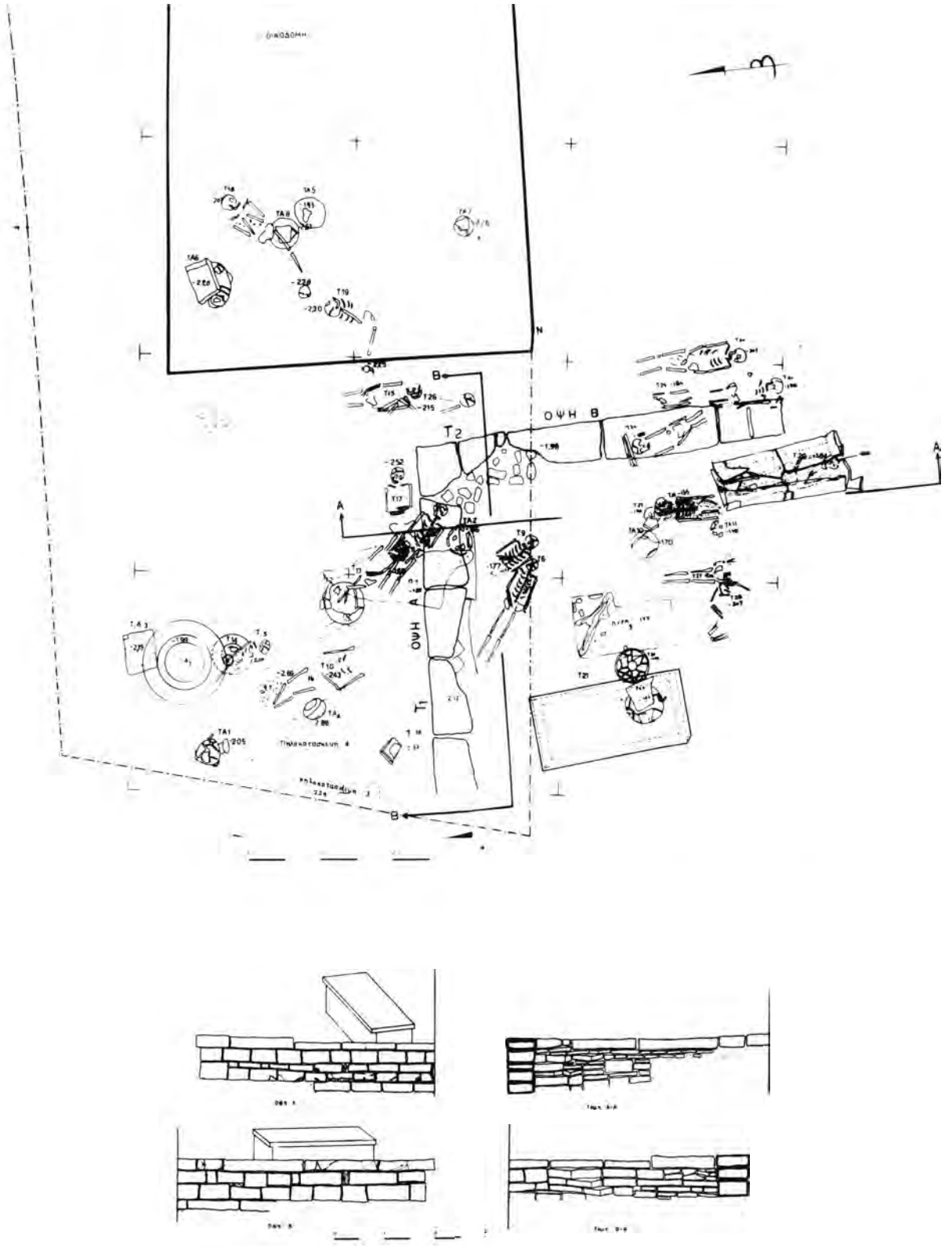
Τάφος 6. Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Αποκαλύφθηκε στο Τ.Β1 και σε βάθος 1,84 μ. Είχε μήκος 1,64, πλάτος 0,54, ύψος 0,45 μ. και προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. Από το υλικό της κατασκευής του τάφου σώζονταν από δύο πήλινοι στρωτήρες σε κάθε μία από τις μακρές πλευρές (διαστ. 0,82Χ0,54 μ. ο καθένας). Οι στρωτήρες των στενών πλευρών δεν σώθηκαν. Μέσα στον τάφο ο σκελετός, ύψ. 1,56 μ., είχε τοποθετηθεί σε ύπτια

13. Η. Lechat, BCH 15 (1891), σ. 1-111. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 123.

14. Παράρτημα ΑΔ (1915), σ. 45.

15. Βλ. υποσημ. 13.

16. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 286 κ.ε.

Σχέδ. 4-5. Κέρκυρα. Οικόπεδο Μπαλή. Κάτοψη τμήματος του αρχαίου νεκροταφείου. Όψεις και τομές του λίθινου ταφικού περιβόλου.

στάση, απευθείας στο έδαφος με το κεφάλι στραμμένο προς Δ.

Τάφος 7. Ταφή στο έδαφος. Σε βάθος 1,92 μ., στο Τ.Β1 αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 1,08 μ., σε συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό Α.-Δ. και το κεφάλι στραμμένο προς Α.

Τάφος 8. Κεραμοσκεπής (καλυβίτης ή κιβωτιόσχημος). Στο Τ.Β2 και σε βάθος 1,35 μ. αποκαλύφθηκε το περίγραμμα κατεστραμμένου τάφου που είχε μήκος 1,86, πλάτος 0,63, σωζόμενο ύψος 0,28 μ. και προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. Τα λείψανα του σκελετού, ύψ. 1,60 μ., ήταν τοποθετημένα πάνω στο δάπεδο του τάφου που αποτελούνταν από δύο μεγάλους επίπεδους στρωτήρες στέγης (διαστ. 0,82x0,54 μ. ο καθένας), σε ύπτια στάση με το κεφάλι θρυμματισμένο.

Τάφος 9. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Β2 και σε βάθος 1,77 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού από το κρανίο μέχρι τη λεκάνη, ύψ. 0,82 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Ν.-Β.

Τάφος 10. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Α1 και σε βάθος 2,43 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 1,42 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., με θρυμματισμένο κεφάλι.

Τάφος 11. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Β2 και σε βάθος 1,80 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 1,37 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., με το κεφάλι στραμμένο προς Δ.

Τάφος 12. Μικρός οξυπύθμενος πίθος. Αποκαλύφθηκε στο Τ.Β2 σε βάθος 1,98 μ., με την κοιλιά στο έδαφος και τη βάση προς Β. Είχε ύψος 0,55 και διάμετρο κοιλίας 0,65 μ. Ήταν σπασμένος στο σώμα και το χείλος από το οποίο σώθηκε ένα μικρό τμήμα, καλυμμένος με θραύσμα πήλινου στρωτήρα. Μέσα στο αγγείο βρέθηκαν τα λείψανα παιδικού σκελετού με το κρανίο ΒΔ. του πίθου.

Τάφος 13. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Β2 και σε βάθος 2,02 μ. αποκαλύφθηκε σκελετός, ύψ. 1,37 μ., σε ύπτια στάση, με προσανατολισμό Ν.-Β. και το κρανίο στραμμένο προς Α. Τα πόδια του νεκρού βρέθηκαν μέσα στον πίθο του τάφου Τ.12.

Τάφος 14. Καύση. Στο Τ.Α1 και σε βάθος 3 μ. αποκαλύφθηκε ανάποδα τοποθετημένος μικρός πίθος (ύψ. 0,54 μ.) που χρησίμευε για κάλυμμα χάλκινης λεκανίδας (Πίν. 101 α) που περιείχε τέφρα νεκρού. Η λεκανίδα είχε τοποθετηθεί πάνω σε στρωτήρα στέγης, ο οποίος σφράγιζε συγχρόνως και το στόμιο του πίθου. Μέσα στη λεκανίδα αποκαλύφθηκαν πήλινη οινοχόη[17], πρώιμης κορινθιακής περιόδου (Πίν. 101 γ), και σκύφος.

Τάφος 15. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Β2 και σε βάθος 2,39 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 1,10 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Ν.-Β. και το κρανίο στραμμένο προς Α.

Τάφος 16. Καύση. Στο Τ.Β1 και σε βάθος 2,37 μ. αποκαλύφθηκε τεφροδόχος κρατήρας, ύψ. 0,27 μ., τοποθετημένος μέσα σε στρώμα πηλού που είχε σχήμα πετάλου, μήκ. 1,42, πλ. 0,62 και ύψ. 0,10 μ. Ο κρατήρας που προστατευόταν από στρώμα πηλού που σχημάτιζε κύβο γύρω απ' αυτόν, περιείχε την τέφρα και κομμάτια οστών από το σκελετό.

Τάφος 17. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Β2 και σε βάθος 2,52 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 1,30 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Α.-Δ. Το κρανίο ήταν στραμμένο προς Ν.

Τάφος 18. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Α3 και σε βάθος 2,07 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 1,50 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Α.-Δ. Το κρανίο ήταν στραμμένο προς Ν. Τα κάτω άκρα του σκελετού είχαν καταστραφεί από την κατασκευή νεότερου τοίχου.

Τάφος 19. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Α3 και σε βάθος 2,30 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 0,66 μ., σε συνεσταλμένη στάση με προσανατολισμό Α.-Δ. Το κρανίο, πιθανώς μετακινημένο, ήταν στραμμένο προς Α.

Τάφος 20. Καύση. Στο Τ.Γ1 και σε βάθος 1,52 μ. αποκαλύφθηκε μελαμβαφής «κορινθιακός» κρατήρας[18] (ύψ. 0,28, διάμ. χείλους 0,30 μ.) χαλκιδικού τύπου, πλάγια τοποθετημένος, με τη βάση προς Β. Κρατήρας και λεκανίδα καλύπτονταν από δεύτερη λεκανίδα, ύψ. 0,24, διάμ. χείλους 0,42 μ., που είχε τοποθετηθεί με τον πυθμένα προς τα άνω. Μέσα στον κρατήρα (Πίν. 101 δ) αποκαλύφθηκε η τέφρα και λίγα οστά από το σκελετό μικρού παιδιού. Η ταφή χρονολογείται στα 575-550 π.Χ.

Τάφος 21. Πώρινη μονολιθική σαρκοφάγος. Στο Τ.Γ1 και σε βάθος 1,91 μ. κάτω από την καύση της ταφής 20 αποκαλύφθηκε πώρινη μονολιθική σαρκοφάγος ακέραια (μήκ. 2,04, πλ. 0,82, πάχ. 0,11, ύψ. 0,48 μ.) που έφερε ως κάλυμμα μονολιθική πλάκα, μήκ. 2,15, πλ. 1 και πάχ. 0,15 μ. Η σαρκοφάγος χρονολογείται στο 550 π.Χ. Εσωτερικά της σαρκοφάγου αποκαλύφθηκε ο σκελετός, ύψ. 1,50 μ., σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στραμμένο προς Ν. Στο ύψος του αγκώνα του δεξιού χεριού είχε τοποθετηθεί τριφυλλόσχημη οινοχόη (Πίν. 102 α), κοντά στη δεξιά του παλάμη

17. Βλ. Corinth, VII, Part II, σ. 140 AN 213.

18. Για το σχήμα του κρατήρα της ταφής 20, βλ. H. Payne, Necrocorinthia, Oxford 1931, σ. 330 εικ. 174.

κωνική αγνύθα, ενώ κοντά στην παλάμη του αριστερού χεριού χάλκινος κρίκος.

Τάφος 22. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 1,35 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 0,90 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Ν.-Β. Το κρανίο ήταν στραμμένο προς Ν. Το κάτω τμήμα του σκελετού δεν σωζόταν.

Τάφος 23. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 1,90 μ. αποκαλύφθηκε σκελετός, ύψ. 1,06 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Ν.-Β. Το κατεστραμμένο κρανίο ήταν στραμμένο προς Δ. Τα κάτω άκρα του σκελετού από τα γόνατα και κάτω δεν σώθηκαν. Η ταφή ήταν κάτω από την ταφή 22.

Τάφος 24. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 1,88 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα σκελετού, ύψ. 1,10 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Β.-Ν. Το κρανίο ήταν στραμμένο προς Ν. Τα κάτω άκρα του σκελετού από τα γόνατα και κάτω δεν σώθηκαν. Εσωτερικά του αριστερού χεριού, στο ύψος του στομάχου, είχε τοποθετηθεί μικρή πήλινη μυροδόχος.

Τάφος 25. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 1,84 μ. αποκαλύφθηκαν τα κάτω άκρα σκελετού, ύψ. 0,58 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Ν.-Β.

Τάφος 26. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Β2 και σε βάθος 2,85 μ. αποκαλύφθηκε σκελετός, ύψ. 1,20 μ., τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση με προσανατολισμό Ν.-Β. Το σωζόμενο τμήμα του κρανίου ήταν στραμμένο προς ΒΑ.

Τάφος 27. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 2,01 μ. αποκαλύφθηκε σκελετός, ύψ. 1 μ., από τη λεκάνη και κάτω, τοποθετημένος σε ύπτια στάση, με προσανατολισμό Ν.-Β.

Τάφος 28. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Γ1 και σε βάθος 2,07 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα σκελετού, από τη λεκάνη και κάτω, ύψ. 0,85 μ., σε συνεσταλμένη στάση με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ.

Τάφος 29. Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 1,84 μ. αποκαλύφθηκε τάφος με προσανατολισμό Ν.-Β. Είχε μήκος 1,65, πλάτος 0,53 και ύψος 0,50 μ. Ο τάφος είχε κατασκευασθεί με στρωτήρες στέγης που είχαν τοποθετηθεί από δύο σε καθεμία από τις μακρές πλευρές, ανατολική και δυτική, και από μία σε κάθε στενή, βόρεια και νότια. Η αετωματική απόληξη της στέγης και τμήμα της νότιας στενής πλευράς βρέθηκαν σπασμένες. Ο σκελετός, ύψ. 1,70 μ., ήταν τοποθετημένος πάνω στο δάπεδο του τάφου, που αποτελείται από δύο κεραμίδες, σε ύπτια στάση με το κρανίο στραμμένο προς Β.

Τάφος 30. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 2,07 μ. αποκαλύφθηκε σκελετός, ύψ. 1,50 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Ν.-Β. Το κρανίο ήταν στραμμένο προς Β. και στη δυτική του πλευρά είχε τοποθετηθεί πρόχους, ενώ ανάμεσα στους μηρούς οξυπύθμενος αμφορέας.

Τάφος 31. Ταφή στο έδαφος. Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 1,75 μ. αποκαλύφθηκε σκελετός, ύψ. 1,06 μ., σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Ν.-Β. Το θρυμματισμένο κρανίο του σκελετού ήταν στραμμένο προς ΒΔ., ενώ τα κάτω άκρα του δεν σώζονταν. Στα αριστερά της λεκάνης είχε τοποθετηθεί σιδερένια στλεγγίδα και χάλκινο αντικείμενο, που βρέθηκαν σε θραύσματα.

Τάφος 32. Υδρία (Τ.Α1). Στο Τ.Α1 και σε βάθος 2,05 μ. αποκαλύφθηκε υδρία, ύψ. 0,37 μ., τοποθετημένη με την κοιλιά στο έδαφος και τη βάση της προς Β. Η υδρία ήταν σπασμένη σε πολλά σημεία και είχε ως κάλυμμα τμήμα στρωτήρα στέγης (διαστ. 0,16χ0,17 μ.). Στο εσωτερικό του αγγείου δεν σώθηκαν ίχνη οστών ή τέφρας.

Τάφος 33. Αμφορέας (Τ.Α2). Στο Τ.Β2 και σε βάθος 1,66 μ. αποκαλύφθηκε μισοκατεστραμμένος αμφορέας ύψ. 0,34 μ., τοποθετημένος με την κοιλιά στο έδαφος και τη βάση του προς Α. Ως κάλυμμα είχε πλακοειδή λίθο (διαστ. 0,17χ0,15 μ.). Στο εσωτερικό του αγγείου δεν βρέθηκαν ίχνη οστών ή τέφρας.

Τάφος 34. Σφαιρικό αγγείο (Τ.Α3). Στο Τ.Α1 και σε βάθος 2,15 μ. αποκαλύφθηκε σφαιρικό κατεστραμμένο αγγείο, ύψ. 0,32 μ., τοποθετημένο με την κοιλιά στο έδαφος. Ως κάλυμμα είχε τμήμα κεραμίδας (διαστ. 0,54χ0,44 μ.). Στο εσωτερικό του αγγείου βρέθηκαν θρυμματισμένα οστά παιδικού σκελετού.

Τάφος 35. Υδρία (Τ.Α4). Στο Τ.Α1 και σε βάθος 2,88 μ. αποκαλύφθηκε υδρία, ύψ. 0,22 μ., τοποθετημένη με την κοιλιά στο έδαφος και τον πυθμένα προς Δ. Το κάλυμμα του αγγείου δεν σώθηκε και το εσωτερικό του είχε παραβιαστεί. Στο κάτω τμήμα του αγγείου που σώθηκε διακρίνεται διακόσμηση ακτίνων αρχαϊκής εποχής (;).

Τάφος 36. Οξυπύθμενος αμφορέας (Τ.Α5). Στο Τ.Α3 και σε βάθος 1,93 μ. αποκαλύφθηκε αμφορέας, ύψ. 0,38 μ., τοποθετημένος με την κοιλιά στο έδαφος και τον πυθμένα προς Ν. Το κάλυμμα του αγγείου δεν σώθηκε και ο λαιμός του ήταν σπασμένος. Στο εσωτερικό του δεν σώθηκαν ίχνη οστών ή τέφρας.

Τάφος 37. Υδρία (Τ.Α6) αρχαϊκής εποχής. Στο Τ.Α3 και σε βάθος 2,28 μ. αποκαλύφθηκε αγγείο, ύψ. 0,35 μ., τοποθετημένο με την κοιλιά στο έδαφος και τον πυθμένα προς Ν. Ως κάλυμμα είχε τμήμα στρωτήρα (διαστ. 0,54χ0,42 μ.). Το κάτω ήμισυ του ήταν διακοσμημένο με ζώνη ακτίνων. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν θρυμματισμένα και καμένα οστά παιδικού σκελετού κτερισμένα με σκύφο, κοτύλη και τριφυλλόσχημη οινοχόη.

Τάφος 38. Χύτρα (Τ.Α7) αρχαϊκής εποχής, 625-600 π.Χ. Στο Τ.Β3 και σε βάθος 2,26 μ. αποκαλύφθηκε χύ-

τρα, ύψ. 0,27 μ., τοποθετημένη όρθια στο έδαφος. Ως κάλυμμα είχε θραύσμα στρωτήρα (διαστ. 0,16x0,13 μ.). Στο εσωτερικό δεν βρέθηκαν ίχνη οστών ή τέφρας αλλά εξωτερικά υπήρχαν ίχνη καύσης.

Τάφος 39. Οξυπύθμενος αμφορέας (Τ.Α8). Στο Τ.Α3 και σε βάθος 2,57 μ. αποκαλύφθηκε αμφορέας που σωζόταν από το λαιμό και κάτω, ύψ. 0,40 μ., τοποθετημένος με την κοιλιά στο έδαφος και τον πυθμένα προς Δ. Ως κάλυμμα είχε τμήμα στρωτήρα (διαστ. 0,25x0,21 μ.). Στο εσωτερικό του αγγείου βρέθηκαν θρυμματισμένα οστά παιδικού σκελετού.

Τάφος 40. Οξυπύθμενος πίθος (Τ.Α9). Στο Τ.Γ1 και σε βάθος 1,56 μ. αποκαλύφθηκε μικρός πίθος, τοποθετημένος όρθια στο έδαφος και πάνω από τη λίθινη σαρκοφάγο. Ήταν καλυμμένος με τμήμα στρωτήρα (διαστ. 0,54x0,48 μ.). Στο εσωτερικό του αγγείου δεν σώθηκαν οστά ή ίχνη τέφρας, αλλά ένας πήλινος αρύβαλλος, δύο πήλινες μικρογραφικές κοτύλες, πήλινη οινοχόη και πήλινη σιπύη (Πίν. 102 β).

Τάφος 41. (Τ.10). Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 1,72 μ. αποκαλύφθηκε αγγείο, ύψ. 0,20 μ., τοποθετημένο με την κοιλιά στο έδαφος και τον πυθμένα προς ΝΑ. Ήταν σπασμένο και ελλιπές με το κάλυμμα του πεταγμένο στα πλάγια (τμήμα στρωτήρα). Στο εσωτερικό του αγγείου δεν σώθηκαν ίχνη οστών ή τέφρας, αλλά μόνο μία μικρή πρόχους.

Τάφος 42. (Τ.Α11). Στο Τ.Γ2 και σε βάθος 1,98 μ., κοντά στον τάφο 22, αποκαλύφθηκαν θραύσματα αγγείου, πλάγια τοποθετημένου στο έδαφος. Ανάμεσα στα θραύσματα του αγγείου βρέθηκαν οστά παιδικού σκελετού.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και μεταξύ των τετραγώνων Β1, Β2, Γ1 και Γ2 αποκαλύφθηκε τμήμα περιβόλου (Πίν. 102 ε). Ο περίβολος, στο τμήμα που ερευνήθηκε, αποτελείται από δύο τοίχους (Τ1 και Τ2). Ο Τ1 αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,72 μ., ενώ τμήμα του εισχωρεί κάτω από το οδόστρωμα της οδού Κύπρου, η οποία διασχίζει τη Γαρίτσα. Το πλάτος του είναι 0,78 μ. και έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Ο Τ2 αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,10 μ., ενώ τμήμα του εισχωρεί στο παρακείμενο άσκαφο οικόπεδο ιδιοκτησίας Μπούα. Το πλάτος του είναι 1 μ. και έχει κατεύθυνση Ν.-Β.

Οι δύο τοίχοι εσωτερικά είναι κατασκευασμένοι από μικρούς αργούς πωρόλιθους χωρίς συνδετικό υλικό, ενώ εξωτερικά από πωρόλιθους μεγαλύτερου μεγέθους, επιμελούς κατασκευής, χωρίς συνδετικό υλικό. Το ύψος των τοίχων (θεμελίωση) είναι 1,22 μ.

Εσωτερικά του περιβόλου περικλείονταν η πώρινη σαρκοφάγος (Τ.21) που χρονολογείται μεταξύ των ετών 625-600 π.Χ., το ταφικό αγγείο Τ.Α9, ο τάφος 20 της ίδιας περιόδου και η πυρά 3. Οι υπόλοιποι τάφοι, Τ.6 (κεραμοσκεπής), Τ.9 (στο έδαφος), Τ.31 (στο έδαφος), Τ.25 (στο έδαφος), Τ.24 (στο έδαφος), Τ.29 (κεραμοσκεπής), Τ.22 (στο έδαφος), Τ.23 (στο έδαφος), Τ.27 (στο έδαφος), Τ.28 (στο έδαφος), είναι νεότερες ταφές που παραβίασαν το χώρο του περιβόλου των αρχαϊκών χρόνων.

Εκτός από τις ταφές στο χώρο που ανασκάφηκε, διασώθηκαν ίχνη από τέσσερις μεγάλες πυρές και υπολείμματα πήλινων κατασκευών από στρώμα άψητου πηλού διαφόρων σχημάτων που φέρει περιοριστικό περιχείλωμα, μέσα στις οποίες φαίνεται ότι έγινε αποτέφρωση ορισμένων νεκρών. Μέσα στις πηλοκατασκευές βρέθηκαν τεφροδόχα αγγεία, αλλά και καμένα ανθρώπινα οστά.

Πυρά 1. Σε βάθος 1,85 μ. εμφανίστηκε τετράπλευρος χώρος πυράς, μεγ. σωζ. διαστ. 1,80x0,80 μ.

Πυρά 2. Σε βάθος 2,20 μ. αποκαλύφθηκε η πυρά 2, σωζ. διαστ. 0,52x0,67 μ. Στην άνω επιφάνεια βρέθηκε καμένο και θρυμματισμένο οστό.

Πυρά 3 (αρχαϊκής εποχής). Αποκαλύφθηκε τετράπλευρος χώρος (πυρά 3) σε βάθος 1,79 μ., που αποτελούνταν από ισχυρά υπολείμματα καμένων ξύλων και έντονα ίχνη καύσης που κάλυπταν επιφάνεια, διαστ. 1,33x0,83-0,63 μ. Εσωτερικά της πυράς υπήρχαν όστρακα με γραπτή διακόσμηση κορινθιακού τύπου.

Πυρά 4 (6ος αι. π.Χ.). Σε βάθος 2,82 μ. εξωτερικά του ταφικού μνημείου της ανατολικής παρειάς του Τ.2, αποκαλύφθηκε η πυρά 4, ελλειψοειδούς σχήματος, σωζ. διαστ. 1,26x0,27 μ. Εσωτερικά αυτής βρέθηκαν θραύσματα καμένων οστών σε βάθος 2,79 μ. και όστρακα άβαφου πήλινου μόνωτου χυτροειδούς αγγείου με ίχνη καύσης (6ου αι. π.Χ.).

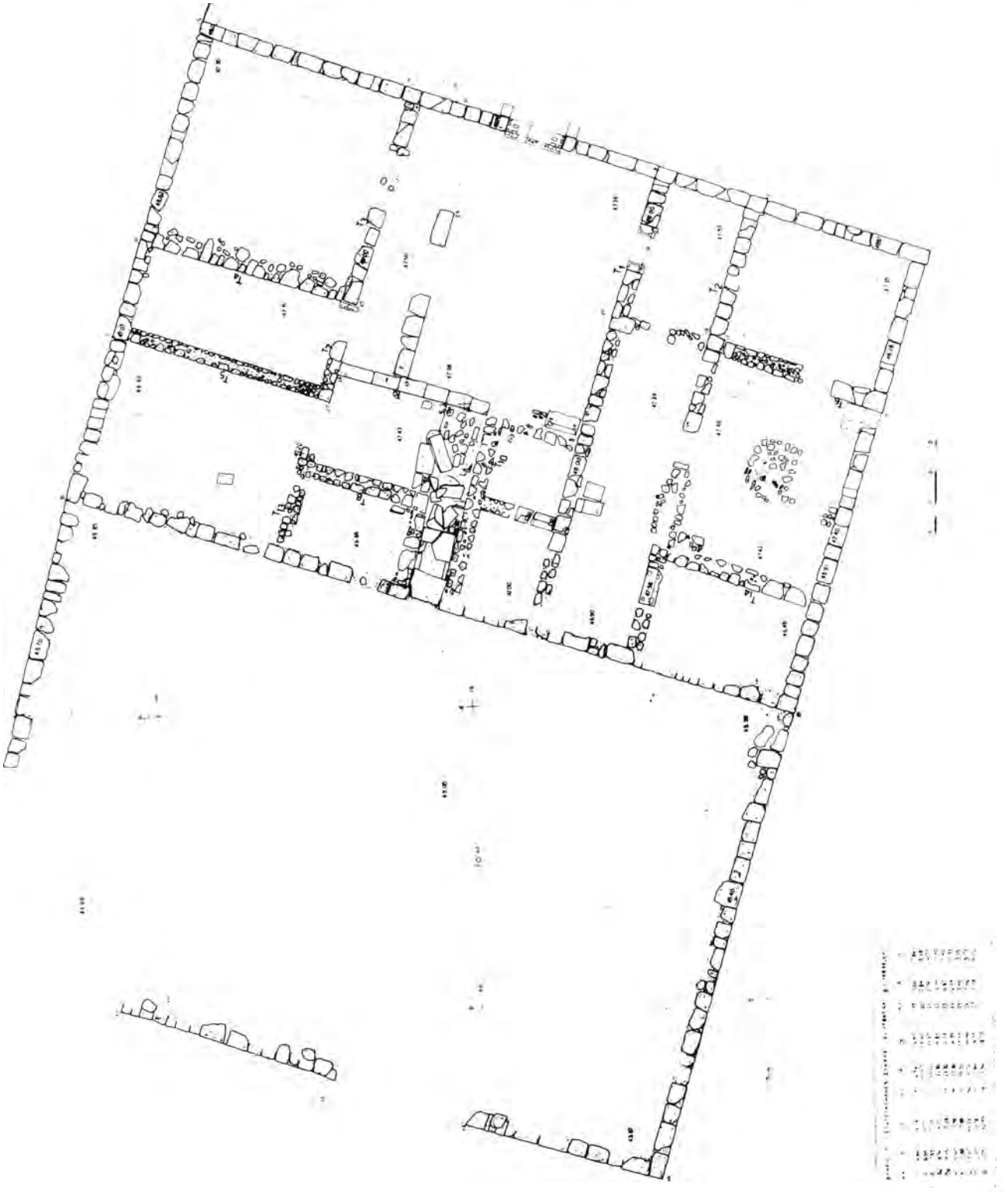
Πηλοκατασκευή 1. Σε βάθος 1,56 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα πηλοκατασκευής (το μεγαλύτερο τμήμα της εισχωρεί κάτω από το οδόστρωμα της οδού Κύπρου) με ίχνη καύσης, αποκαλ. μήκ. 1,20 μ.

Πηλοκατασκευή 2. Σε βάθος 1,93 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα κατεστραμμένης πηλοκατασκευής[19] (συνεχίζει κάτω από το οδόστρωμα της 3ης παρόδου Αλκινόου) με ίχνη καύσης, αποκαλ. μήκ. 1,04 μ.

Πηλοκατασκευή 3 (αρχαϊκής εποχής). Σε βάθος 2,24 μ. και απόσταση 0,49 μ. από την εξωτερική παρειά του Τ.1, αποκαλύφθηκε τμήμα κατεστραμμένης πηλοκατασκευής ημικυκλικού σχήματος (συνεχίζει προς Δ. κάτω από το οδόστρωμα της οδού Κύπρου). Σωζόμενες διαστάσεις: μήκ. 1,42, πλ. 0,62, πάχ. τοιχώματος 0,10 μ. Εσωτερικά αυτής, σε βάθος 2,37 μ. βρέθηκε ο τάφος 16 (ταφή καύσης εντός κορινθιακού κιονωτού κρατήρα).

Πηλοκατασκευή 4 (αρχαϊκής εποχής). Σε βάθος 2,69 μ. και απόσταση 1,08 μ. εξωτερικά του τοίχου 1 του

19. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 293.

Σχέδ. 9. Νομός Θεσπρωτίας. Φιλιάτες. Γιτάνη. Κτίριο Γ. Κάτοψη της ανασκαφής.

ταφικού περιβόλου, αποκαλύφθηκε κατεστραμμένη πηλοκατασκευή με ίχνη καύσης, ωοειδούς σχήματος. Σωζόμενες διαστάσεις: μήκ. 1,85, πλ. 1,10, πάχ. τοιχώματος 0,17-0,70 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,27 μ.

Εσωτερικά της πηλοκατασκευής εντοπίσθηκαν καμένα ίχνη οστών, καθώς επίσης και το κατεστραμμένο ταφικό αγγείο 4 (υδρία) κορινθιακού τύπου.

5η πάροδος Αλκινόου (οικόπεδο Ε. Σουργιανού)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών και ερευνητικών ανασκαφικών τομών που διενεργήθηκαν στο παραπάνω οικόπεδο για τη χορήγηση άδειας καταλληλότητος για ανοικοδόμηση, τις οποίες παρακολούθησαν οι αρχαιολόγοι Π. Μελά και Δ. Κουρκουμέλης, στο β΄ τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,30-1,40 μ. από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκαν τμήμα επιτύμβιας ναϊσκόσχημης στήλης (Πίν. 102 γ) και μικρή μελαμβαφής πρόχους. Στο σωζόμενο τμήμα της αετωματικής απόληξης της στήλης διακρίνεται η λέξη *ΧΑΙΡΕ*. Τόσο το τμήμα της στήλης, που ανήκει στους ελληνιστικούς χρόνους, όσο και το αγγείο δεν βρέθηκαν κατά χώραν.

Οδός Κύπρου (οικόπεδο Μουρίκη)

Στο βορειοανατολικό πίσω τμήμα του οικοπέδου, που αποτελεί συνέχεια του οικοπέδου Τάντη, το οποίο ερευνήθηκε στο παρελθόν[20], ανασκάφηκε από 12/11/91 έως 13/1/1992 συστάδα τάφων του αρχαίου νεκροταφείου. Το τμήμα του νεκροταφείου στο πρόσθιο δυτικό τμήμα του οικοπέδου είχε καταστραφεί από την ανέγερση οικίας που κατεδαφίστηκε πρόσφατα για την ανέγερση άλλης, ενώ το νοτιοανατολικό από την διάνοιξη πηγαδιού, το οποίο μαζί με τα υπόγεια νερά της θάλασσας έκαναν δύσκολη την έρευνα της συστάδας των τάφων που εντοπίσθηκε κατά την εκσκαφή θεμελίων. Συνολικά ερευνήθηκαν πέντε ταφές στο έδαφος, ένας κιβωτιόσχημος τάφος και πέντε ταφικά αγγεία.

Τάφος 1. Κεραμοσκεπής παιδικός τάφος, αετωματικού τύπου. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,19 μ. Είχε προσανατολισμό Ν.-Β., μήκ. 0,50, πλ. 0,22, ύψ. 0,25 μ. και ήταν κατασκευασμένος από στρωτήρες κεραμίδες στέγης. Στο εσωτερικό του τάφου ο παιδικός σκελετός, ύψ. 0,30 μ., ήταν τοποθετημένος απευθείας στο έδαφος σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Β.

Ταφή 2 στο έδαφος. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,32 μ., σε επαφή με την ανατολική μακρά πλευρά του Τ1, η κατασκευή του οποίου φαίνεται ότι κατέστρεψε την ταφή. Τα λείψανα του σκελετού, ύψ. 0,78 μ., ήταν τοποθετημένα σε συνεσταλμένη στάση, προς Α. και το κεφάλι που έλειπε προς Β.

Ταφή 3 στο έδαφος. Αποκαλύφθηκε τμήμα σκελετού, ύψ. 0,98 μ., σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Β., σε βάθος 2,23 μ.

Ταφή 4 στο έδαφος. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,30 μ. Ο σκελετός, σωζ. ύψ. 1,52 μ., βρέθηκε σε ύπτια στάση με το κεφάλι θρυμματισμένο προς ΒΔ.

Ταφή 5 στο έδαφος. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,44 μ. Ο σκελετός, σωζ. ύψ. 1,22 μ., βρέθηκε σε ύπτια στάση, με το κεφάλι προς ΒΑ. πάνω στο θώρακα του σκελετού της ταφής Τ3. Ο νεκρός έφερε στη δεξιά παλάμη πήλινο αγγείο που βρέθηκε κατεστραμμένο και καμένο.

Ταφή 6 στο έδαφος. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,52 μ. Ο σκελετός, σωζ. ύψ. 1,33 μ., χωρίς κρανίο, βρέθηκε σε ύπτια στάση με προσανατολισμό προς ΒΑ.

Ταφικό αγγείο 1. Οξυπύθμενος πίθος. Είχε ύψος 0,49 και διάμετρο κοιλιάς 0,57 μ. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,70 μ. Ήταν όρθια τοποθετημένος στο έδαφος, σπασμένος, ελλιπής και χωρίς κάλυμμα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν θρυμματισμένα οστά παιδικού σκελετού.

Ταφικό αγγείο 2. Οξυπύθμενος αμφορέας. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,31 μ. και είχε ύψος 0,40 μ. Βρέθηκε τοποθετημένος με το στόμιο προς το έδαφος και ήταν σπασμένος σε πολλά θραύσματα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν θρυμματισμένα οστά παιδικού σκελετού και μικκύλη κοτύλη[21].

Ταφικό αγγείο 3. Πίθος. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50 μ., κοντά στην ταφή 6, και είχε ύψος 0,30 και διάμετρο κοιλίας 0,55 μ. Βρέθηκε τοποθετημένος όρθια στο έδαφος, σπασμένος σε πολλά θραύσματα, καλυμμένος με πήλινο στρωτήρα, διαστ. 0,47Χ0,45 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τα θρυμματισμένα οστά παιδικού σκελετού.

Ταφικό αγγείο 4. Οξυπύθμενος αμφορέας. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,46 μ., είχε ύψος 0,20 και διάμετρο κοιλίας 0,40 μ. Βρέθηκε τοποθετημένος όρθιος στο έδαφος και ήταν σπασμένος και ακάλυπτος. Στο εσωτερικό του τα θρυμματισμένα οστά παιδικού σκελετού, κοτύλη, μικκύλη κοτύλη[22] και πυξίδα που περιείχε επίσης μικκύλη κοτύλη[23].

Ταφικό αγγείο 5. Οξυπύθμενος αμφορέας. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50 μ. Είχε ύψος και διάμετρο κοιλίας 0,40 μ. Βρέθηκε τοποθετημένος με την κοιλιά στο έδαφος, ελλιπής κατά το στόμιο, το λαιμό και μία από

20. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 125.

21. Κοτύλη-Dunbabin, Pepachora II, σ. 296, πίν. 119, 2952 2947-LC.

22. Ό.π., σ. 296, πίν. 119, 2948.

23. Ό.π., σ. 296, πίν. 119.

τις λαβές. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν οστά ή ίχνη καύσης.

Γύρω από τη συστάδα των τάφων βρέθηκαν διάφορα κτερίσματα που δεν είναι δυνατό να αποδοθούν στους τάφους που αναφέρθηκαν — πιθανώς προέρχονται από άλλες ταφές που έχουν καταστραφεί. Στα ευρήματα αυτά συγκαταλέγονται και ένα κεφάλι ελληνιστικού ειδωλίου, τμήμα στλεγγίδας και πέντε αγγεία που δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί.

Κανάλια (οικόπεδο Γεωργ. και Ελ. Λουκά)

Η περιοχή νοτιοδυτικά της πόλης της Κέρκυρας, στην παρυφή των υψωμάτων της λίμνης Χαλικιόπουλου, φαίνεται ότι είχε χρησιμεύσει ως νεκροταφείο για μεμονωμένες ταφές από την αρχαϊκή[24] έως και την ελληνιστική[25] εποχή.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες που έγιναν στο παραπάνω οικόπεδο, υπό την επίβλεψη του φύλακα αρχαιοτήτων Ε. Προβατά, στα νότια του οικοπέδου και σε βάθος 3 μ. από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκε ριγμένο τμήμα καλύμματος λίθινης σαρκοφάγου, ενώ προς ΝΔ. του οικοπέδου και σε βάθος 0,30 μ. τετράγωνη πλάκα με υποδοχή στη μια της επιφάνεια (λεκάνη;).

Κασσιώπη

Οικόπεδο Α. Βλάχου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο οικόπεδο της Α. Βλάχου στην Κασσιώπη της Κέρκυρας για την κατασκευή οικίας, αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι:

Τάφος 1. Αποκαλύφθηκε στην κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., 30° απόκλιση από το μαγνητικό βορρά. Τρεις λακωνικοί στρωτήρες, κίτρινοι ή κόκκινοι, αποτελούν κάθε μία των μακρών πλευρών, που έχουν καταπέσει από το βάρος. Ο καθαρισμός τους ήταν δύσκολος λόγω της σκληρότητας του πηλοχώματος, εξωτερικά αλλά και εσωτερικά του τάφου. Διατηρήθηκαν μόνον τα οστά των ποδιών, ίχνη από το κεφάλι και τη σπονδυλική στήλη ενώ τα υπόλοιπα έχουν αποσυντεθεί. Το κεφάλι στα νοτιοδυτικά ήταν στραμμένο προς ΒΑ. Συλλέχθηκαν όσα από τα οστά ήταν σε σχετικά καλή κατάσταση, μαζί με θραύσμα ενός από τους τρεις στρωτήρες που αποτελούσαν το δάπεδο του τάφου (σωζ. μήκ. 1,90, διαστ. μεσαίου στρωτήρα 0,73x0,38 μ.). Σωζόμενο μήκος σκελετού από το κεφάλι μέχρι τους αστραγάλους 1,65 μ. περίπου.

Τάφος 2. Η νοτιοδυτική άκρη δεύτερου κεραμοσκεπούς τάφου σε βάθος 1,50 μ. και απόσταση 4,50 μ. από γωνία Α οικοπέδου που απλώνεται στο προς Α. οικόπεδο αφών Γρίβα, όπου υπάρχει διώροφη οικοδομή. Καθαρίστηκε το άκρο του τάφου αυτού που είναι σχεδόν παράλληλος του πρώτου (απόκλιση 40° προς ΒΑ. από το μαγνητικό βορρά), ακριβώς κάτω από την τσιμεντένια πασσάλωση της περίφραξης. Οι μακρές πλευρές αποτελούνταν από στρωτήρες, ένα θραύσμα στη νοτιοδυτική στενή πλευρά και πάνω από τον στρωτήρα-δάπεδο τμήμα μεγάλου άβαφου αγγείου (δίκην δεύτερου δαπέδου). Στα χώματα βρέθηκαν θραύσματα από στόμιο γυάλινου αγγείου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Αρμίκες Αγίου Γεωργίου στον Αφιώνα

Οικόπεδο Σπ. Λούβρου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων και ανασκαφής που επακολούθησε στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε τοίχος κτισμένος από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Η συνέχιση της έρευνας αποκάλυψε τον τοίχο σε μήκος 5,65 μ. και έδειξε πως πρόκειται για το νότιο τοίχο κτιρίου (40° απόκλιση από τον άξονα Α.-Δ.). Με τη βοήθεια και του εκσκαπτικού μηχανήματος αποκαλύφθηκε, σε συνολικό μήκος 6 μ., η εξωτερική παρειά του δυτικού τοίχου (40° απόκλιση προς ΒΔ.), καθώς και σε μήκος 75 μ. η αντίστοιχη του βόρειου τοίχου. Δεν εντοπίσθηκε η ανατολική πλευρά του κτιρίου αυτού· η βόρεια πλευρά πιθανώς δεν εκτείνεται πέραν των 7,75 μ., καθώς αμέσως μετά αλλάζει ριζικά η στρωματογραφία: εμφανίζεται αμέσως μετά το επιφανειακό στρώμα σκληρού καγιά εν είδει πετρώματος, ενώ πριν υπήρχε καστανό πηλόχωμα. Η νότια πλευρά, πιθανότατα κατεστραμμένη εν μέρει μετά τα 5,65 μ., καθώς στο τμήμα αυτό βρέθηκε λιθοσωρός, όχι όμως και η γωνία του προς Β. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργούς ή αδρά επεξεργασμένους λίθους, λεπτές αποστρογγυλεμένες πλάκες (θαλάσσης;) και κροκάλες με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα, και εντελώς σαθρά. Ο νότιος και δυτικός έχουν πάχος 0,60 μ.· του βόρειου ανιχνεύθηκε, χωρίς όμως και να αποκαλυφθεί, η εσωτερική παρειά και φάνηκε πως τουλάχιστον στο ανατολικότερο τμήμα ήταν πλατύτερος των άλλων δύο. Στο μέσον του δυτικού τοίχου υπήρχε άνοιγμα, πλ. 1,10 μ. (εκτός αν πρόκειται για μερική καταστροφή του τοίχου). Ο εσωτερικός χώρος του κτιρίου παρέμεινε άσκαφος, εκτός από λωρίδα εσωτερικά του νό-

24. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 124.

25. Κερκ. Χρον. VI (1958), σ. 93-97. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 479· 42 (1987): Χρονικά, σ. 341.

τιου και δυτικού τοίχου (αυτή εσωτερικά του νότιου κατά το μεγαλύτερο τμήμα της αρχικής δοκιμαστικής τομής Ε), φαίνεται όμως πως απλώνεται στρώμα πήλινων κεραμιδιών στέγης σ' όλη την έκταση και σε βάθος 0,60 μ. από την αρχική άσκαφη επιφάνεια του οικοπέδου.

Εξωτερικά του νότιου τοίχου του κτιρίου και σε επαφή μ' αυτόν υπήρχε, στο ίδιο περίπου ύψος με το σωζόμενο του τοίχου, σωρός λίθων. Ένας πρώτος καθαρισμός έδειξε πως στη μεγάλη τους πλειονότητα πρόκειται για λίθινες πλάκες τοποθετημένες στη σειρά, εν είδει δαπέδου, σε επαφή με τον τοίχο (είδος βεράντας). Καθώς παρόμοιες πλάκες δεν υπήρχαν νοτιοδυτικά του κτιρίου, η έρευνα προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος. Έτσι, εντοπίσθηκε η δυτική στενή πλευρά κιβωτιόσχημου τάφου σε απόσταση 0,75 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία και βαθύτερα από τον προαναφερθέντα λιθοσωρό. Η βόρεια μακριά πλευρά του τάφου βρίσκεται παράλληλα και σε απόσταση 0,10-0,20 μ. από την εξωτερική παρειά του νότιου τοίχου (τάφος 1). Νοτιότερα, παράλληλα και σε απόσταση 0,70 μ., αποκαλύφθηκε ακόμη ένας (τάφος 2), ενώ σε απόσταση 0,52 μ. από τον πρώτο εντοπίστηκε η δυτική πλευρά άλλου κιβωτιόσχημου (τάφος 3), του οποίου η βόρεια μακριά πλευρά είναι κτισμένη σε επαφή με το νότιο τοίχο του κτιρίου.

Τάφος 1. Καλυπτόταν από επτά μακρόστενες λεπτές σχιστολιθικές πλάκες και μια μεγαλύτερη κυκλική στα δυτικά· τα κενά μεταξύ των πλακών κάλυπταν μικρότερες πέτρες. Οι εξωτερικές διαστάσεις του τάφου μετά την αφαίρεση των πλακών είναι 1,90Χ0,82-0,65 μ. Τη βόρεια μακριά πλευρά αποτελούν δύο μεγάλες πλάκες τοποθετημένες κάθετα που συμπληρώνονται καθ' ύψος, όπου είναι αναγκαίο, από λεπτές αποστρογγυλεμένες πλάκες. Μία μεγάλη πλάκα στα δυτικά και μία μικρότερη στα ανατολικά αποτελούν τη νότια μακριά πλευρά, μία αδρά επεξεργασμένη πέτρα τη δυτική στενή πλευρά και λεπτή πλάκα την αντίστοιχη ανατολική πλευρά του τάφου. Στον τάφο είχε εισχωρήσει γκρίζο πηλόχωμα (καγιάς), το οποίο έχοντας στεγνώσει είχε γίνει πάρα πολύ σκληρό. Το πηλόχωμα αυτό συνέτεινε στο να μη διατηρηθούν τα οστά του νεκρού· ίχνη μόνον κατέδειξαν την θέση του νεκρού μέσα στον τάφο (εσωτ. διαστ. 1,70Χ0,54-0,37 μ.). Στη βορειοδυτική εσωτερική γωνία, δίπλα στο κρανίο, σωζόταν κατά χώραν ακέραιη πήλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη (αριθ. Ευρ. 18858). Αριστερά και δεξιά από το κρανίο βρέθηκε ζεύγος σκουλαρικιών και λεπτό καμπύλο χάλκινο σύρμα (τμήμα κρίκου) με κοκκάλινη χάντρα. Τα σκουλαρίκια αποτέλεσαν ένδειξη για το φύλο της νεκρής που ήταν στραμμένη προς Α.

Τάφος 2. Παράλληλα και σε απόσταση 0,70 μ. από την εξωτερική νότια πλευρά του τάφου 1 βρέθηκαν στη σειρά και κάθετα, εντός του χώματος, τέσσερις λεπτές πλάκες που, όπως φάνηκε στη συνέχεια, αποτελούσαν τη βόρεια μακριά πλευρά κιβωτιόσχημου τάφου. Διατηρείται η δυτική πλευρά, αποτελούμενη από μία παρόμοια πλάκα, καθώς επίσης και μικρό τμήμα της νότιας μακριάς πλευράς (δύο παρόμοιες πλάκες). Άγνωστο πότε καταστράφηκε το υπόλοιπο τμήμα του τάφου μαζί με τις καλυπτήριες πλάκες. Διατηρήθηκαν μέρος του αριστερού χεριού και ποδιού του σκελετού που ήταν επίσης στραμμένος προς Α. Το σωζόμενο μήκος του τάφου είναι 1,90 μ. (πιθανώς το μήκος αυτό της βόρειας μακριάς πλευράς είναι και το συνολικό αρχικό) και το πλάτος της δυτικής στενής πλευράς 0,65 μ. (εξωτερικές διαστάσεις).

Τάφος 3. Σε απόσταση 0,52 μ. από τον Τ1 και στην ίδια ευθεία με εκείνον, η βόρεια μακριά πλευρά του τάφου 3 εφάπτεται του νότιου τοίχου του κτιρίου. Καλυπτόταν από πέντε σχιστολιθικές πλάκες· πάνω από τις πλάκες υπήρχε στρώμα, πάχ. 0,15 μ. περίπου, από πηλόχωμα, πάνω στο οποίο πατούσαν άλλες πλάκες «δίκην» δαπέδου (αυτές που ονομάστηκαν «βεράντα»). Δεν ήταν πάντως τυχαία η υψηλότερη αυτή σειρά των πλακών. Το μήκος του τάφου είναι 2,35 μ. (εξωτ.) και 2,15 μ. (εσωτ.) Τις στενές πλευρές αποτελούν λεπτές πλάκες τοποθετημένες κάθετα, ενώ οι μακριές πλευρές αποτελούνται από παρόμοιες πλάκες που στο υψηλότερο τους σημείο συμπληρώνονται από λεπτές μικρές αποστρογγυλεμένες πλάκες για να αποκτήσουν το απαιτούμενο ύψος. Στο εσωτερικό του τάφου είχε εισχωρήσει σταδιακά γκρίζο πηλόχωμα (καγιάς) που είχε καλύψει σχεδόν όλο το χώρο. Τα οστά διατηρούνταν σε αναγνωρίσιμη κατάσταση. Το κεφάλι, προς Δ. και σε απόσταση 0,20 μ. από την αντίστοιχη στενή πλευρά, ήταν όμως παρά πολύ φθαρμένο, όπως και όλος ο σκελετός (σαθρός). Κοντά στο κεφάλι βρέθηκε μικρή μάζα σιδήρου (σαν κεφαλή καρφιού), ενώ δίπλα στη λεκάνη, στα αριστερά του νεκρού, βρέθηκε σιδερένιος κρίκος και αιχμή (εγχειρίδιο πιθανότατα), σιδερένιο αντικείμενο στο αριστερό τμήμα της λεκάνης (σαν γλωσσίδι-ζωστήρας). Πάνω στο αριστερό στήθος του νεκρού βρίσκονταν αναποδογυρισμένη μία πήλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη, παρόμοια με του Τ1, ραγισμένη σε πολλά σημεία.

Ευρήματα: α) Στην παρειά της αρχικής (Β.-Ν.) τομής Ε αποκαλύφθηκε, μετά τις βροχές που μεσολάβησαν, θραύσμα πωρόλιθου, μήκους 0,60 μ., που πιθανότατα προέρχεται από επίστεψη. β) Εξωτερικά του κτιρίου, βόρεια, βρέθηκε λίθινο κατώφλι μήκ. 0,70, πλ. 0,35 και πάχ. 0,17 μ. γ) Άβαφα όστρακα από τον καθαρισμό τοίχων. δ) Χάλκινο νόμισμα Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού (886-912). Εμπρ.: + *LEOn/bASILEVS ROM΄*. Όπ.: + *LEOn/En ΘEObA/SILEVSR/OMEOn*, σε τέσσερις γραμμές (Ν. 9002), νομισματοκοπείου Κων-

σταντινουπόλεως[26]. Βρέθηκε κατά τον καθαρισμό της βορειοδυτικής γωνίας του κτιρίου.

Ανεμόμυλος Κέρκυρας

Οικόπεδο Γ. Πιέρρη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την κατασκευή οικίας αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες.

Κυρίως ανασκαφική έρευνα: Η έρευνα που επακολούθησε αποκάλυψε: α) Το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού εξωτερικού τοίχου (Τ1) ενός κτιρίου που επεκτεινόταν προς Ν. (ασφαλτοστρωμένος δρόμος), αλλά κυρίως προς Α. (ξενοδοχείο ΑΡΙΩΝ), με μικρά τμήματα τριών εσωτερικών χώρων του ίδιου κτιρίου. β) Τμήματα δύο αναλημματικών τοίχων (Τ4 και Τ6) που σχηματίζουν αμβλεία γωνία, συγκρατούσαν τα χώματα που κυλούσαν από την πλαγιά του λόφου. γ) Τμήμα αγωγού δίπλα και παράλληλα με τον αναλημματικό τοίχο Τ4. δ) Δύο πηγάδια.

Η έρευνα κάλυψε έκταση διαστ. 9x12 μ. του οικοδομήσιμου χώρου και μικρό τμήμα πέραν της έκτασης αυτής, μεταξύ του οικοδομήσιμου χώρου και της περίφραξης από την πλευρά του δρόμου:

α) Αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,20 μ. τοίχος κτισμένος με γωνιασμένους λίθους και θραύσματα πήλινων κεραμιδιών στέγης (Τ1). Ο τοίχος αυτός, σωζόμενος αλλού μέχρι ύψους 2 μ. περίπου πάνω από το δάπεδο και αλλού μόνον στη θεμελίωση, κάτω από το επίπεδο του δαπέδου, είναι ο εξωτερικός δυτικός τοίχος κτιρίου, από το οποίο αποκαλύφθηκε μικρό μόνο μέρος τριών χώρων του και μικρό μέρος του εξωτερικού τοίχου της βόρειας πλευράς (Τ7) στη γωνία με τον Τ1. Στα νότια αποκαλύφθηκε τμήμα (διαστ. 2x1,70 μ.) ενός λουτρού, οριζόμενου στα δυτικά από τον Τ1 και στα βόρεια από παρόμοιο τοίχο, κτισμένο με γωνιασμένους λίθους (Τ5)· μεταξύ των Τ1 και Τ5 υπάρχει άνοιγμα πλ. 0,65 μ. Το νότιο και ανατολικό άκρο του λουτρού δεν έχει ακόμα αποκαλυφθεί. Ο Τ1 εσωτερικά και ο Τ5 από όλες τις πλευρές φέρουν επίχρισμα λευκού χρώματος. Ο Τ5 σώζεται σε ύψος 1,50 μ. πάνω από το επίπεδο του δαπέδου του λουτρού, ενώ ο Τ1 ακόμα υψηλότερα (1,85 μ.). Το δάπεδο του λουτρού είναι στρώση κονιάματος με κλίση Ν.-Β.· σε μικρό τμήμα έχει εμφανισθεί και «μωσαϊκό» δάπεδο, με μικρά άσπρα βότσαλα μέσα σε παχύ στρώμα κοκκινωπού κονιάματος. Σε επαφή με τη νότια παρειά του Τ5 αποκαλύφθηκε κτιστός λουτήρας, διαστ. 1,20x0,745-0,725 μ., επιχρισμένος εξωτερικά και εσωτερικά με κονίαμα. Στα βόρεια ο λουτήρας έχει εσωτερικά κάθισμα, ενώ στα νότια πήλινη κατασκευή διαμέτρου 0,335 και βάθους 0,14 μ. Ο χώρος του λουτρού βρίσκεται εκτός του οικοδομήσιμου χώρου. Ο κτιστός λουτήρας στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί μόνο με τη δημιουργία «λαγουμιού» στην ανατολική παρειά του σκάμματος, καθώς δίπλα ακριβώς υπάρχει φοίνικας.

Ο χώρος ακριβώς βόρεια του λουτρού ορίζεται από τους Τ1, Τ2, και τρίτο τοίχο που θα πρέπει να βρισκόταν λίγο βορειότερα του μεταγενέστερου λασπότοιχου Τ2 (ο οποίος εκτείνεται και δυτικότερα του Τ1), καθώς σε απόσταση 3,90 μ. από τον Τ5 τελειώνει το δάπεδο του χώρου αυτού. Θεμέλιο του τρίτου αυτού τοίχου, βόρειου τοίχου του ΔΩΜΑΤΙΟΥ 1, ίσως αποτελούν λίθοι που βρέθηκαν σε μεγαλύτερο βάθος, δίπλα από το πέρας του δαπέδου κονιάματος του χώρου. Το ανατολικό όριο-τοίχος του ΔΩΜ. 1 βρίσκεται είτε στην άσκαφη λωρίδα μεταξύ του ανασκαφικού χώρου και του ξενοδοχείου «ΑΡΙΩΝ», είτε έχει πιθανότατα καταστραφεί, μαζί με το μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου κατά τη διάρκεια οικοδόμησης του ξενοδοχείου, καθώς η θεμελίωση του ξενοδοχείου που έχει στο τμήμα αυτό και υπόγειο, πρέπει να έχει φθάσει σε μεγαλύτερο βάθος απ' αυτό στο οποίο σώζεται το κτίριο.

Το δάπεδο-κονίαμα του ΔΩΜ. 1 έχει κλίση από όλα τα σημεία προς το σημείο του θυραίου ανοίγματος στον τοίχο Τ1. Οι πήλινες τετράγωνες πλάκες δίπλα στους Τ5 και Τ1, στα νότια του θυραίου ανοίγματος, έχουν την ίδια κλίση. Οι πλάκες αυτές πάνω στο δάπεδο κονιάματος είναι, είτε επένδυση του δαπέδου ή προέρχονται από κάποια β΄ φάση (επισκευή ή β΄ περίοδος χρήσης χώρου).

Το θυραίο άνοιγμα στον Τ1 έχει πλάτος 0,80 μ. και καλύπτεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από μονόλιθο κατώφλι· μικρό κενό αφήνεται μεταξύ του κατωφλιού και της βόρειας παρειάς του ανοίγματος. Το κενό αυτό, επενδεδυμένο με κονίαμα, χρησίμευε ως αγωγός για να αποχετεύει τα νερά από το ΔΩΜ. 1 και πιθανώς το λουτρό. Η επάνω επιφάνεια του Τ1 στη νότια παρειά του θυραίου ανοίγματος χρησίμευε ως σημείο μέτρησης του βάθους κατά τη διάρκεια της ανασκαφής (βρίσκεται 1,60 μ. υψηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου). Η πάνω επιφάνεια του Τ1 στη βόρεια παρειά του ανοίγματος σώζεται ως το επίπεδο του δαπέδου, δηλαδή μόνον η θεμελίωσή του.

Βορειότερα, ο Τ1 σώζεται χαμηλότερα, αλλά φαίνεται ότι ακολουθώντας την κλίση του εδάφους ήταν και βαθύτερα θεμελιωμένος. Το ίδιο το κτίριο φαίνεται ότι ακολουθούσε την κλίση αυτή· έτσι το μικρό τμήμα μωσαϊκού δαπέδου (μικρά βότσαλα μέσα σε παχύ στρώμα κόκκινου κονιάματος) του ΔΩΜ. 2, του χώρου στα βόρεια του ΔΩΜ. 1, που βρέθηκε κατά χώραν,

26. David R. Sear, Byzantine Coins and their Values, 1974, σ. 286, αριθ. 1729.

βρίσκεται σε βάθος 1,68-1,73 μ. από το σημείο μέτρησης των υψών, περίπου 0,20 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του ΔΩΜ. 1. Το ΔΩΜ. 2 ορίζεται δυτικά από τον Τ1, βόρεια από τον Τ7 και νότια από τον τοίχο, ο οποίος θα βρισκόταν λίγο βορειότερα από το μεταγενέστερο λασπότοιχο Τ2.

β-γ) Δυτικά του Τ1 αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος και με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. τοίχος (Τ4), κτισμένος με ανομοιόμορφους λίθους (μεγάλους αδρά λαξευμένους, μικρούς τετράγωνους λαξευμένους και αργούς λίθους), ο οποίος στα νότια σώζεται σε αρκετά μεγάλο ύψος, καθώς όμως προχωρεί προς Β. είναι περισσότερο κατεστραμμένος. Στα δυτικά του Τ4 αποκαλύφθηκε η ανώμαλη επιφάνεια του βράχου, ενώ αποδείχθηκε ότι ο Τ4 έχει μέτωπο μόνον στα ανατολικά· πρόκειται επομένως για τοίχο που κατασκευάστηκε για να συγκρατεί τα χώματα που κυλούσαν στην πλαγιά του παρακείμενου λόφου. Ο αναλημματικός αυτός τοίχος, όπως φαίνεται από το νοτιότερό του σημείο, είναι θεμελιωμένος επάνω στο φυσικό βράχο (καγιά) της περιοχής.

Δυτικά του Τ4, στην κατεύθυνση Β.-Ν. αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα αποχετευτικού αγωγού. Τις πλευρές του αγωγού αποτελούν κάθετα τοποθετημένες πλάκες αμυγδαλόπετρας, ενώ παρόμοιες μεγαλύτερες πλάκες αποτελούν σκέπασμά του. Αντί δαπέδου έχει χρησιμοποιηθεί πήλινος κορινθιακός στρωτήρας που εσωτερικά φέρει και κονίαμα. Ο αγωγός, ο οποίος πάνω από τις πλάκες του σκεπάσματος έχει και αργούς λίθους, εκτείνεται προς Ν., στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου, παράλληλα με το δρόμο.

Σε πολύ μικρή έκταση δυτικά του αγωγού, βρέθηκαν εκατοντάδες βάσεις και θραύσματα πήλινων κορινθιακών καλαθίσκων που φέρουν εσωτερικά και εξωτερικά επάλληλες ταινίες κόκκινου χρώματος. Λιγότερα θραύσματα παρόμοιων καλαθίσκων βρέθηκαν βορειότερα, κατά τον καθαρισμό της επιφάνειας του βράχου. Ο Τ4 στο βορειότερο του σημείο, όπου σώζεται σε μεγάλο βάθος (2,36 μ.), κτισμένος με μικρούς αργούς λίθους, σχηματίζει αμβλεία γωνία προς ΒΔ. Ο δεύτερος αναλημματικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,80 μ., φαίνεται όμως ότι συνεχιζόταν προς ΒΔ., στο σημείο που η έρευνα δεν έχει προχωρήσει μέχρι το βάθος στο οποίο αυτός σώζεται (2,28 μ.). Η υψηλότερη σειρά λίθων του τοίχου αυτού (Τ6) αποτελείται από έξι γωνιόλιθους που βρίσκονται στο ίδιο βάθος και των οποίων η πίσω πλευρά είναι αδρά λαξευμένη. Χαμηλότερα συνεχίζεται ο Τ6 με τετράγωνους μικρούς λαξευμένους λίθους, παρόμοιους με αυτούς του Τ4.

Από το σημείο συνάντησης των Τ4 και Τ6 εκτείνεται προς Ν., παράλληλα με τον Τ1 και σε απόσταση 1 μ. περίπου απ' αυτόν, τοίχος κτισμένος με μικρούς γωνιόλιθους (Τ3). Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό ένας διάδρομος που από το θυραίο άνοιγμα του ΔΩΜ. 1 οδηγεί προς τα δύο πηγάδια που αποκαλύφθηκαν λίγο βορειότερα. Ο διάδρομος αυτός αχρηστεύθηκε αργότερα από το λασπότοιχο Τ2 που φθάνει μέχρι τον Τ3 (κτισμένος χωρίς κονίαμα/λάσπη).

δ) Βόρεια του Τ7 και ακριβώς δίπλα του αποκαλύφθηκε πηγάδι, κτισμένο με αδρά λαξευμένους λίθους. Έχει εσωτερική διάμετρο 0,60 μ. Το γέμισμα μεταξύ των τοιχωμάτων και του αρχικού σκάμματος του ΠΗΓ. 1 αποτελείται από μικρούς λίθους, θραύσματα πήλινων κεραμιδιών στέγης και χώμα. Νοτιοδυτικά του ΠΗΓ.1 αποκαλύφθηκε το στόμιο ενός δεύτερου πηγαδιού (ΠΗΓ. 2), στο χώρο μεταξύ των τοίχων Τ1 και Τ6. Το στόμιο αποτελείται από τέσσερις γωνιόλιθους, έναν από κάθε πλευρά, οι οποίοι λαξευμένοι κατάλληλα δημιουργούν παράγωνο στόμιο. Μετά το στόμιο το πηγάδι γίνεται κυκλικό (διάμ. 1 μ.) και η διάμετρός του αυξάνεται σε μεγαλύτερο βάθος (διάμετρος 1,40 μ., σε βάθος 2,30 μ. από το στόμιο).

Στο βόρειο πέρας του διαδρόμου, για το οποίο έχει ήδη γίνει λόγος, αποκαλύφθηκε γωνιόλιθος σε βάθος 2 μ., μεταξύ των Τ1 και της εξωτερικής γωνίας των Τ3, Τ4 και Τ5. Νότια του γωνιόλιθου αυτού αποκαλύφθηκε επικλινές επίπεδο που καταλήγει στο γωνιόλιθο, ενώ στα βόρεια του γωνιόλιθου και στο τμήμα που μένει ακάλυπτο από τους γωνιόλιθους του στομίου του ΠΗΓ.2, αποκαλύφθηκε «μωσαϊκό» δαπέδου (χαλίκια μέσα σε στρώμα κιτρινωπού κονιάματος).

Τέλος, στα βόρεια των ΠΗΓ.1 και 2 αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. η επάνω επιφάνεια τοίχου (Τ8), κτισμένου με αδρά λαξευμένες πέτρες και θραύσματα πήλινων κεραμιδιών στέγης, σε βάθος 2,85 μ. ανατολικά και δυτικά. Ο τοίχος αυτός είχε εντοπιστεί κατά τη διενέργεια των δοκιμαστικών τομών. Δυτικότερα, σε οξεία γωνία με τον Τ6, αποκαλύφθηκαν αδρά λαξευμένες πέτρες που ίσως αποτελούν μέρος ενός τοίχου. Βόρεια των λίθων αυτών εντοπίστηκε, πριν τη διακοπή της ανασκαφής, στρώμα σαθρού κονιάματος (είδος δαπέδου;)

Η έρευνα πρέπει να συνεχιστεί, τόσο στο βόρειο αυτό τμήμα που δεν αποκαλύφθηκε ακόμα, για την διασαφήνιση των προβλημάτων που έχουν σχέση με το νέο δάπεδο κονιάματος και τη συνέχεια προς ΒΔ. του Τ6, όσο και στο εσωτερικό του ΠΗΓ.2, όπου η εμφάνιση νερού δεν επέτρεψε τη συνέχιση της έρευνας (ήδη η στάθμη του νερού έχει κατέβει κατά 0,15-0,20 μ.).

Εκτός του οικοδομήσιμου χώρου φαίνεται ότι συνεχίζεται και ο Τ4 με τον αγωγό, οι οποίοι μάλιστα βρίσκονται σε μικρό βάθος, κάτω από την επιφάνεια του εδάφους (λωρίδα μεταξύ ανασκαφής και δρόμου-περίφραξης).

Χρονολόγηση: Παλαιότεροι φαίνεται πως είναι οι Τ4-Τ6 (ο δεύτερος κατά το κατώτερό του τμήμα, το όμοιο του Τ4). Ίσως μάλιστα πρέπει να συσχετισθούν χρονολογικά με τους εκατοντάδες αρχαϊκούς καλαθίσκους και με τη σύγχρονη ή λίγο μεταγενέστερη των καλαθίσκων κεραμική που βρέθηκε στο χώρο πίσω απ' αυτούς.

Σε μία οικοδομική φάση, μεταγενέστερη των Τ4 και Τ6, ανήκουν οι τοίχοι Τ1, Τ5, Τ7 και γενικά το κτίριο στο οποίο αυτοί ανήκουν και του οποίου μικρό μέρος, βοηθητικών (κυρίως) χώρων, αποκαλύφθηκε. Σύγχρονος του κτιρίου πρέπει να είναι ο τοίχος Τ3, ο οποίος παρουσιάζει μεγάλες κατασκευαστικές ομοιότητες με τον Τ1. Ο τοίχος αυτός (Τ3) επικάλυψε τον πιθανώς ήδη κατεστραμμένο τότε στο τμήμα εκείνο, τοίχο Τ4, δημιουργώντας το διάδρομο που οδηγούσε στο ΠΗΓ.2, το οποίο επίσης πρέπει να συσχετισθεί με το κτίριο. Μεταγενέστερος της κύριας αυτής οικοδομικής φάσης στο χώρο είναι ο λασπότοιχος Τ2, ο οποίος αχρήστευσε το δρόμο προς το ΠΗΓ. 2, τουλάχιστον από την πλευρά του θυραίου ανοίγματος του ΔΩΜ. 1 του κτιρίου. Μεταγενέστερο είναι και το ΠΗΓ. 1, του οποίου το στόμιο βρισκόταν τουλάχιστον 1,50 μ. υψηλότερα απ' αυτό του ΠΗΓ 2.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Φιλιάτες

Γιτάνη. Κτίριο Γ (Σχέδ. 6)

Το κτίριο βρίσκεται εσωτερικά του τείχους του οικισμού, κοντά στις πύλες 2 και 4. Η έρευνα άρχισε το 1990 και συνεχίστηκε χωρίς να ολοκληρωθεί κατά το 1991.

Είναι κτισμένο σε πλαγιά λόφου με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. Έχει μήκος 51, πλάτος 32 μ. και διαιρείται σε δύο ίσα τμήματα που είναι τοποθετημένα σε δύο επίπεδα. Το προς ΝΑ. τμήμα του κτιρίου βρίσκεται σε ύψος 47,99 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας, ενώ το προς ΒΔ. σε ύψος 42,97 μ.

Οι εξωτερικοί τοίχοι του κτιρίου που λειτουργούν παράλληλα και ως αναλημματικοί, είναι κτισμένοι κατά το πολυγωνικό σύστημα. Η είσοδος στο κτίριο γίνεται από μία μόνο πόρτα που είχε ανοιχθεί στο μέσον της νοτιοανατολικής πλευράς.

Την είσοδο πλαισίωναν αρράβδωτοι κίονες τοποθετημένοι πάνω σε κυβόσχημες βάσεις, από τους οποίους σώθηκε ο ένας που αποκαλύφθηκε πεσμένος μπροστά στην είσοδο. Ο χώρος κατά μήκος της πρόσοψης καλύπτεται με δάπεδο κατασκευασμένο από πέτρες.

Η είσοδος οδηγεί σε αίθριο, στις τρεις πλευρές του οποίου ανοίγονται 12 τουλάχιστον χώροι. Η διάταξη των χώρων είναι σε γενικές γραμμές όμοια προς εκείνη του κτιρίου Α. Κατά τη διάρκεια της χρήσης του κτιρίου φαίνεται ότι έγιναν διάφορες μετατροπές που θα προσδιορισθούν σαφέστερα με τη συνέχιση της ανασκαφής. Οι χώροι γύρω από το αίθριο ήταν στεγασμένοι και οι ηγεμόνες καλυπτήρες της στέγης που αποκαλύφθηκαν στο νοτιοδυτικό διάδρομο έφεραν διακόσμηση ανθεμίων. Οι εσωτερικοί τοίχοι καλύπτονταν με κονιάματα χρωματισμένα σε ορισμένα δωμάτια με πορφυρό χρώμα και διακοσμημένα με κυμάτια.

Τα δάπεδα των χώρων καλύπτονταν με χαλίκι, το οποίο σε ορισμένα δωμάτια είναι σαφές ότι αποτελούσε υπόστρωμα ψηφιδωτού, λείψανα του οποίου, λευκές και φαιές ψηφίδες, αποκαλύφθηκαν στο χώρο 8. Στη βορειοδυτική πλευρά του αιθρίου ο μεγάλος και επιμελούς κατασκευής αγωγός θα διοχέτευε τα νερά του στεγασμένου τμήματος του κτιρίου προς τον ακάλυπτο χώρο, ο οποίος φαίνεται ότι λειτουργούσε ως δεύτερη αυλή ή ως παρατηρήριο της εκτός των τειχών περιοχής του θεάτρου και του πλωτού ποταμού Θύαμι.

Το κτιστό έδρανο στο χώρο 2 κοντά στο οποίο αποκαλύφθηκαν δύο γυναικεία ειδώλια, πιθανώς οδηγεί στην υπόθεση για την ύπαρξη κάποιου οικιακού ιερού. Το δωμάτιο 5, στο οποίο, μεταξύ των άλλων αποκαλύφθηκαν πήλινο σφράγισμα, χάλκινο έλασμα που διασώζει την επιγραφή *ΧΕΥΔΕ* και σταθμίο με μονόγραμμα, πιθανώς στέγαζε κάποιο είδος αρχείου σχετικό με λογιστικά θέματα του οικισμού. Ορισμένα από τα δωμάτια του κτιρίου πρέπει να ήταν εξοπλισμένα με πολυτελή έπιπλα. Στο δωμάτιο 4 διασώθηκε χάλκινο τμήμα που επένδυε την απόληξη ποδιού επίπλου το οποίο μιμείται πόδι λιονταριού (Πίν. 102 δ). Με την ιδιαίτερη σημασία που φαίνεται να είχε το κτίριο για τον οικισμό σχετίζεται και η αποκάλυψη σ' αυτό μεγάλου αριθμού νομισμάτων, τα περισσότερα από τα οποία ανάγονται στους χρόνους της ηπειρωτικής δημοκρατίας 238-168 π.Χ.

Σκάλα Φιλιατών. Θέση Πηγαδούλια

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στην παραπάνω θέση, για την κατασκευή αποστραγγιστικού έργου, αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου δρόμου, ελληνιστικής εποχής.

Το πλακόστρωτο, σωζ. διαστ. 2,84Χ3,06 μ., είναι κατασκευασμένο από λευκούς πλακοειδείς λίθους μικρού, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και έχει κατεύ-

θυνση ΒΔ.-ΝΔ. Ανατολικά το πλακόστρωτο ορίζεται από τοίχο που αποτελείται από δύο σε επαφή σειρές αργόλιθων μικρού και μεσαίου μεγέθους και σώζεται σε μήκος 8,30, πλάτος 0,46 και ύψος 0,15 μ. Όμοιος τοίχος ορίζει και τη δυτική πλευρά του πλακόστρωτου. Ο δεύτερος τοίχος σώζεται σε μήκος 4,77, πλάτος 0,40 και ύψος 0,15 μ. Ο δρόμος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1 μ., μέσα σε στρώμα φαιού αργιλώδους εδάφους.

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής συγκαταλέγονται άωτο λυχνάρι του 200 π.Χ. (βλ. Agora, IV, πίν. 42, 449), όστρακα μελαμβαφών μεγαρικών σκύφων, πήλινη κωνική αγνύθα, θραύσματα κεράμων και ένα χάλκινο διαβρωμένο νόμισμα.

Παραπόταμος - Θέση Τσιφλίκι

Σε πλαγιά λόφου που χρησιμοποιήθηκε κατά το παρελθόν για τη λατόμευση αδρανών υλικών και σε απόσταση 290 μ. από τον τύμβο του Παραποτάμου, αποκαλύφθηκε μετά από βροχή μισοκατεστραμμένος τάφος ή από τις προαναφερόμενες εργασίες ή από τη διαπλάτυνση του παρακείμενου δρόμου.

Ο τάφος είχε κατασκευασθεί, μέσα σε στρώμα σκούρου ερυθρού χώματος που περιείχε χονδρό χαλίκι, από λευκές ορθογώνιες δουλεμένες πλάκες και είχε προσανατολισμό Δ.-Α. Από τον τάφο διασώθηκε η πλάκα της ανατολικής στενής πλευράς, μία από τις πλάκες της βόρειας μακράς πλευράς και το δάπεδο διαστάσεων 0,80Χ0,70 μ., το οποίο σχημάτιζαν τρεις πλάκες όμοιας κατασκευής και συστάσεως προς τις πλευρικές.

Κοντά στην ανατολική στενή πλευρά του τάφου διασώθηκαν λίγα οστά από το σκελετό μικρού παιδιού. Κτερίσματα δεν σώθηκαν αλλά η κατασκευή και ο προσανατολισμός του τάφου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτός ανήκει στη μεταβυζαντινή περίοδο του νεκροταφείου που ερευνήθηκε στη θέση Τσιφλίκι. Επίσης, η διαπίστωση της ύπαρξης και επέκτασης του νεκροταφείου την ίδια εποχή σε γειτονικούς λόφους δείχνει ότι ο μεσοβυζαντινός οικισμός του Παραποτάμου πρέπει να είχε αρκετό πληθυσμό και επομένως πρέπει να είχε εξασφαλίσει όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που θα έκαναν δυνατή την άνετη διαβίωση των κατοίκων του.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

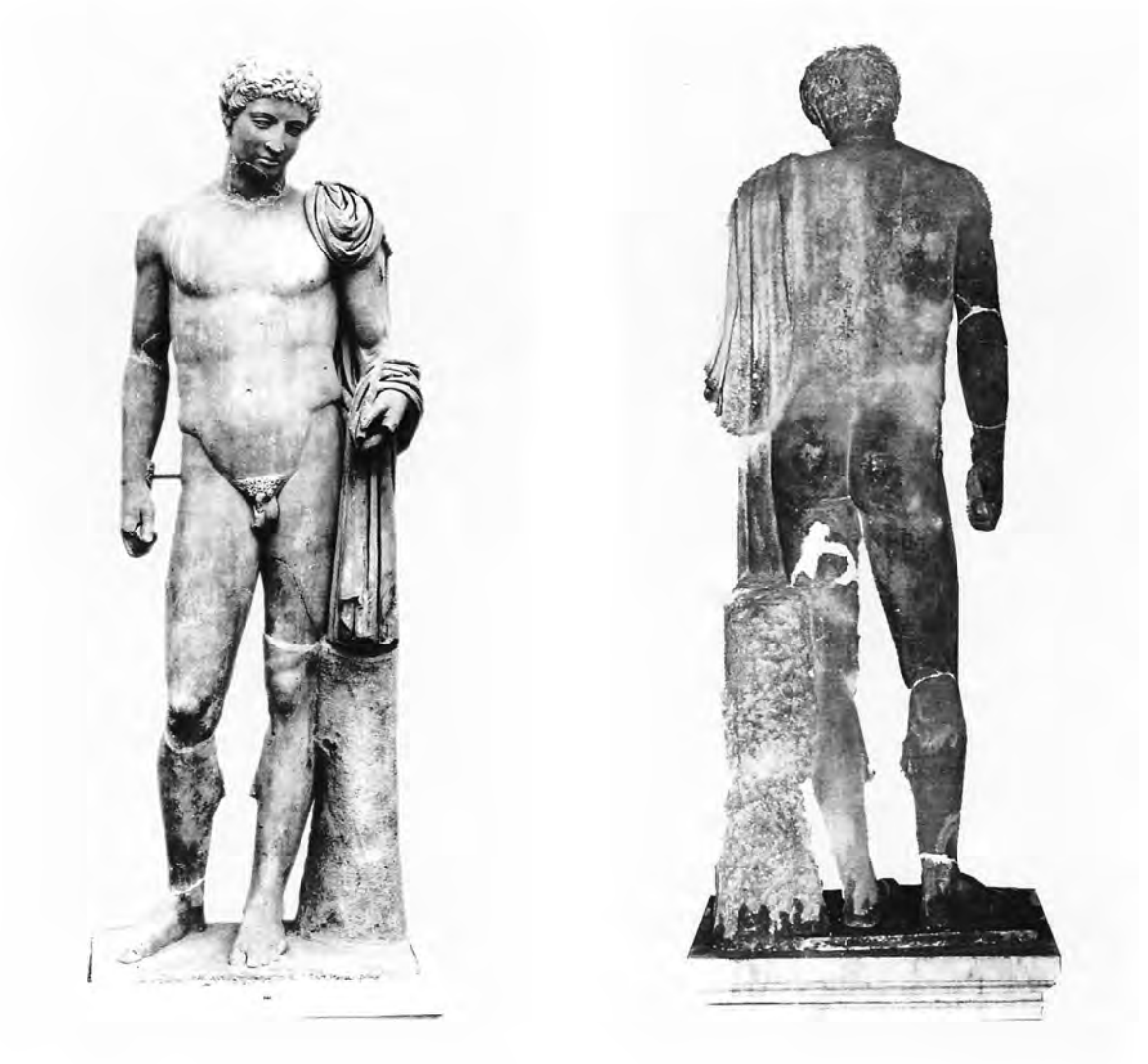
Με σκοπό την αποσαφήνιση της εικόνας της ρωμαϊκής Κέρκυρας, όπως αυτή προσδιορίζεται στις εκδόσεις του χάρτη Πάιτινγκερ, έγιναν στο νομό διάφορες περιοδείες, κατά τη διάρκεια των οποίων εντοπίστηκαν αρχαιολογικοί χώροι για τους οποίους θα γίνει αναφορά μετά τη μελέτη των ευρημάτων. Μεταξύ των θέσεων που εντοπίστηκαν συγκαταλέγεται και εργαστήριο κεραμικής, όπως προκύπτει από τα λείψανα κλιβάνου που ήταν εγκατεστημένος στην παραλία Αγίου Στεφάνου κοντά στην Παλαιοκαστρίτσα. Νέοι αρχαιολογικοί χώροι εντοπίστηκαν και στη Θεσπρωτία, τόσο κατά τη διάρκεια περιοδειών, όσο και αυτοψιών. Μεταξύ των θέσεων που εντοπίστηκαν είναι περιοχές στη λωρίδα Σαγιάδας μέχρι τα σύνορα με την Αλβανία, στην Παραμυθιά και Φασκομηλιά, που μελλοντικά θα προσδιορισθούν πάνω σε πινακίδες. Μεταξύ των νέων θέσεων είναι και μία που βρίσκεται στο οικόπεδο Ανδρέα Δημάκη στη Φασκομηλιά.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

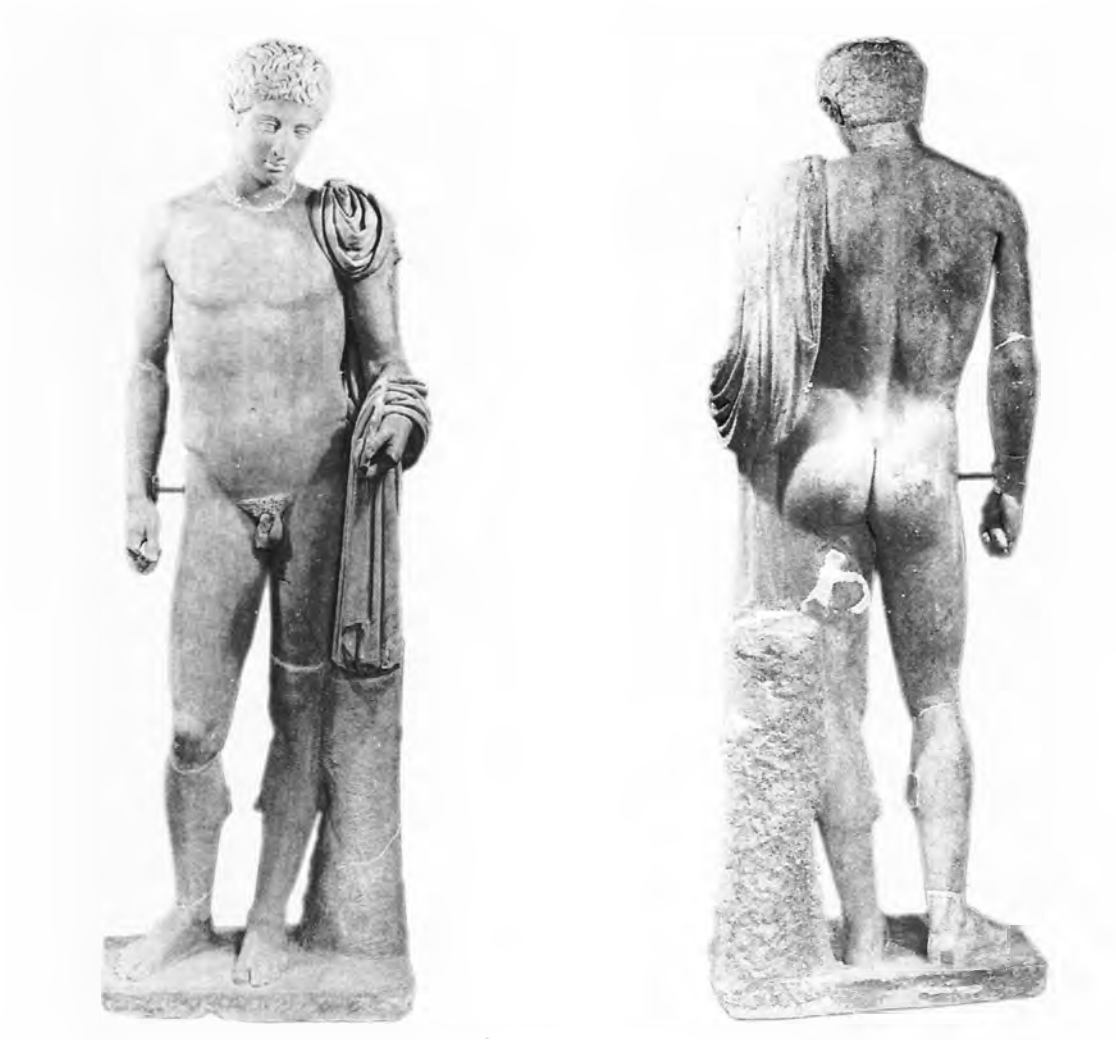
8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: α-β) Το υπ' αριθ. 241 άγαλμα πριν από τον καθαρισμό.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: α-β) Το υπ' αριθ. 241 άγαλμα μετά τον καθαρισμό.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: α-β) Το κεφάλι του υπ' αριθ. 2779 αγάλματος πριν και μετά τον καθαρισμό, γ-δ) Το υπ' αριθ. 2779 άγαλμα πριν και μετά τον καθαρισμό.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: α-δ) Λεπτομέρειες του υπ' αριθ. 2779 αγάλματος πριν και μετα τον καθαρισμό.

1 2 3

4 5 6 7

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

8

9

10

11

12

13

14

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Βυζαντινό Μουσείο: α) Εικόνα με παράσταση Έγερσης του Λαζάρου, β) Τοιχογραφία με παράσταση της Παναγίας μετά τη συντήρηση.

Βυζαντινό Μουσείο. Αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας και της Ετοιμασίας του Θρόνου.
Η κύρια όψη μετά τη συντήρηση.

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας και της Σταύρωσης από τον ενοριακό ναό της Ραφήνας. Η Παναγία στην κύρια όψη και η Σταύρωση μετά τη συντήρηση.

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας και της Σταύρωσης (βλ. Πίν. 9). Λεπτομέρειες από τον Ευαγγελισμό και την Υπαπαντή μετά τον καθαρισμό.

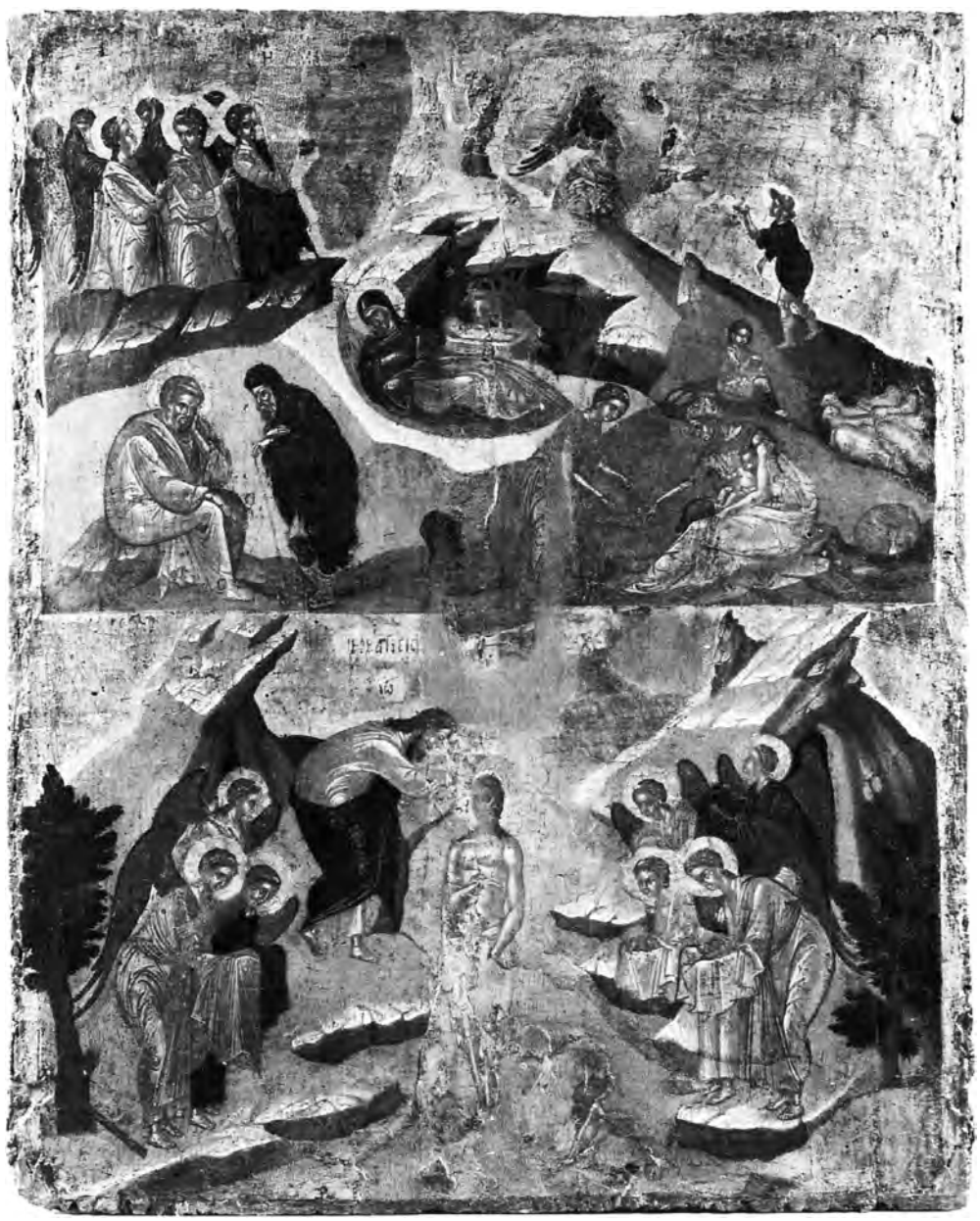
Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα JHS του Ανδρέα Ρίτζου, μετά τη συντήρηση.

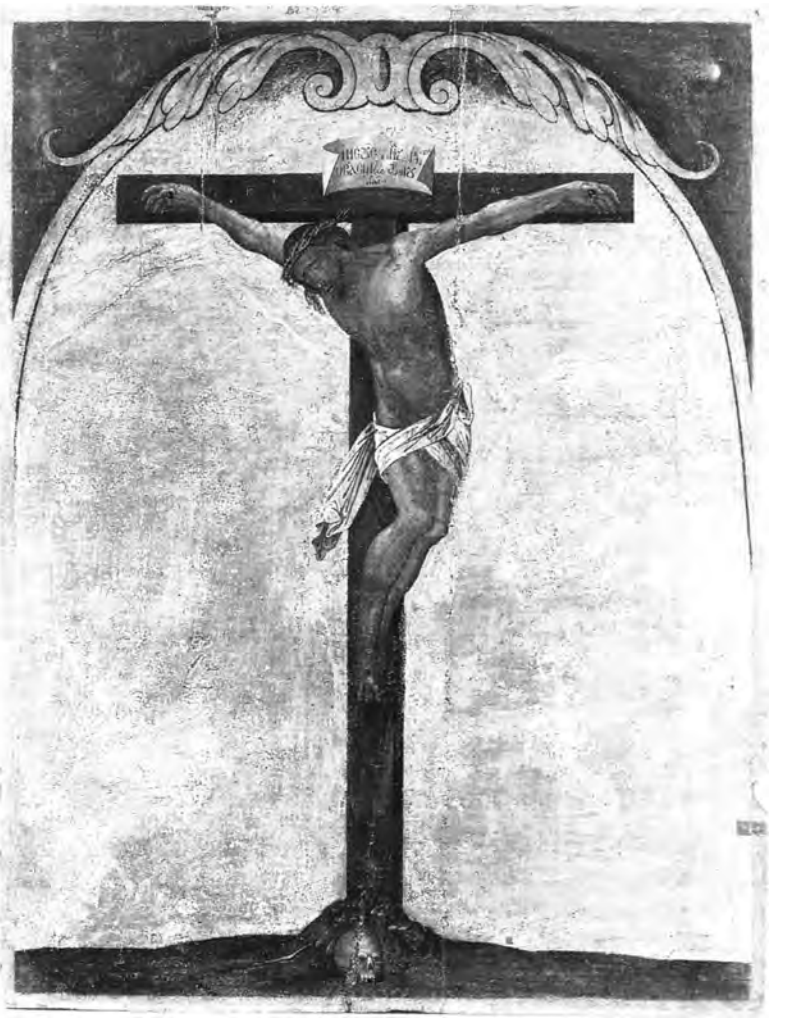
Βυζαντινό Μουσείο: α) Εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου μετά τη συντήρηση, β) Εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Δίζωνη εικόνα με τη Γέννηση και τη Βάπτιση μετά τη συντήρηση.

Βυζαντινό Μουσείο: α) Εικόνα των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης μετά τη συντήρηση, β) Εικόνα του Εσταυρωμένου Χριστού μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα του αγίου Αντωνίου με σκηνές από το βίο του, μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α) Εικόνα της Αγίας Κερκύρας, μετά τη συντήρηση, β) Εικόνα του Αρχάγγελου Μιχαήλ, μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α) Εικόνα με παράσταση της παραβολής των Δέκα Παρθένων, μετά τη συντήρηση, β) Θύρα τέμπλου, μετά τη συντήρηση.

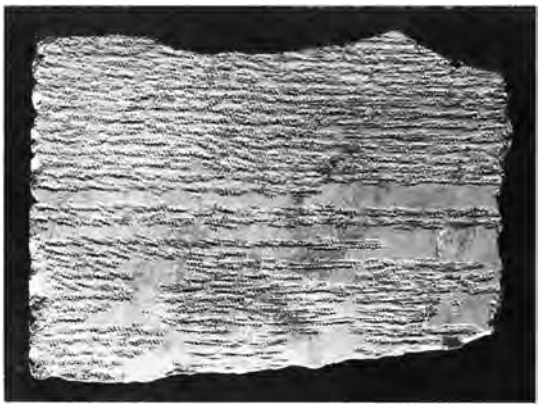
ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

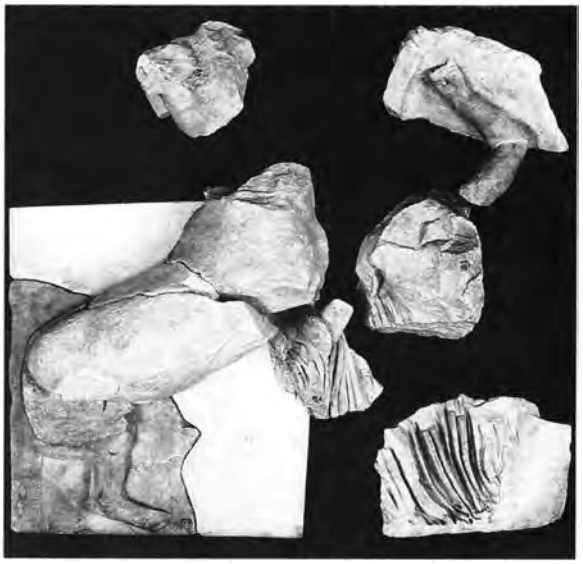
Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα της Βαϊοφόρου, μετά τη συντήρηση.

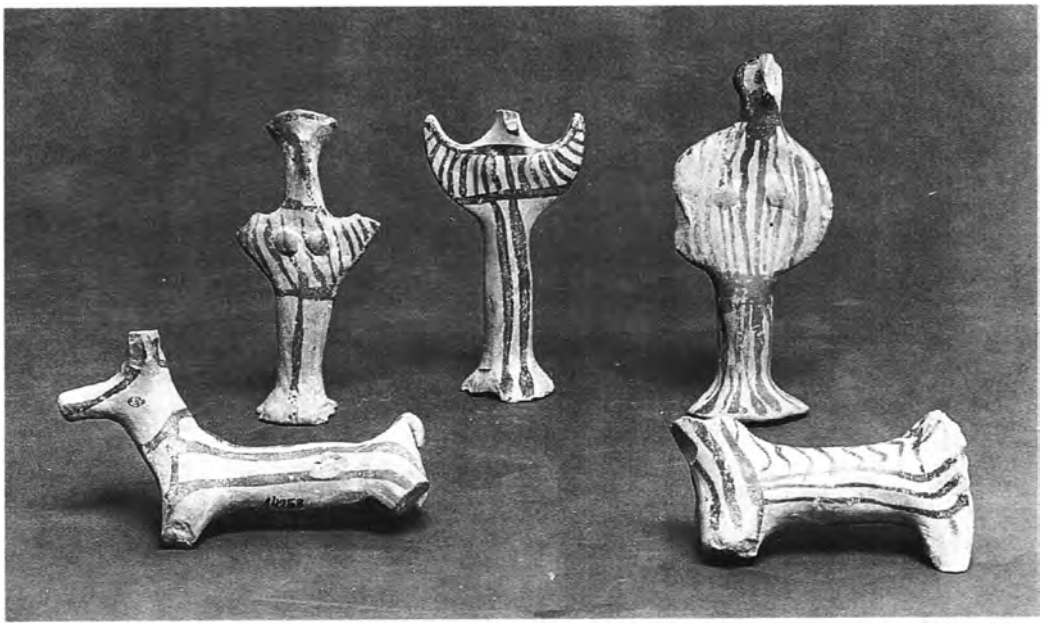

Αθήνα. Μουσείο Ακροπόλεως: α) Η βάση του αναθήματος του Ατάρβου, β) Τμήμα υστεροαρχαϊκού αναγλύφου, γ) Τμήμα ενεπίγραφης στήλης, δ) Αρχαϊκός συμπληρωμένος ίππος, ε) Ανασύσταση της μετόπης 11 από τη δυτική πλευρά του Παρθενώνα.

Αθήνα. Μουσείο Ακροπόλεως: α-β) Πήλινα αρχαϊκά και μυκηναϊκά ειδώλια.

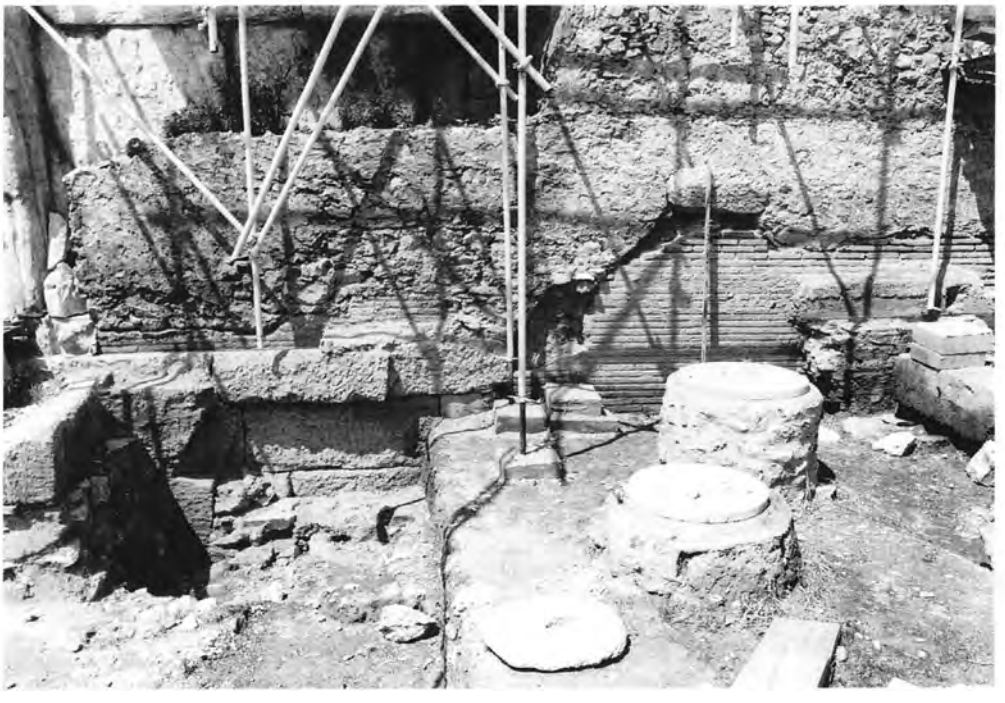

α) Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου. Χάλκινο έμβολο πλοίου, β) Αρχαιολογική αποθήκη Βιβλιοθήκης Αδριανού. Θραύσματα συγκολλημένα από το ένδυμα του αγάλματος της Νίκης, γ-δ) Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως. Εργαστήριο εκμαγείων. Κατασκευή εκμαγείου εσωτερικών αλόγων του άρματος του Ηλίου και ελαστικού καλουπιού της μορφής D από το ανατολικό αέτωμα του Παρθενώνα, ε-στ) Βιβλιοθήκη Αδριανού. Θραύσματα από ενεπίγραφο τιμητικό βάθρο.

Π. Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ - ΑΛ. ΜΑΝΤΗΣ - ΑΛΚ. ΧΩΡΕΜΗ

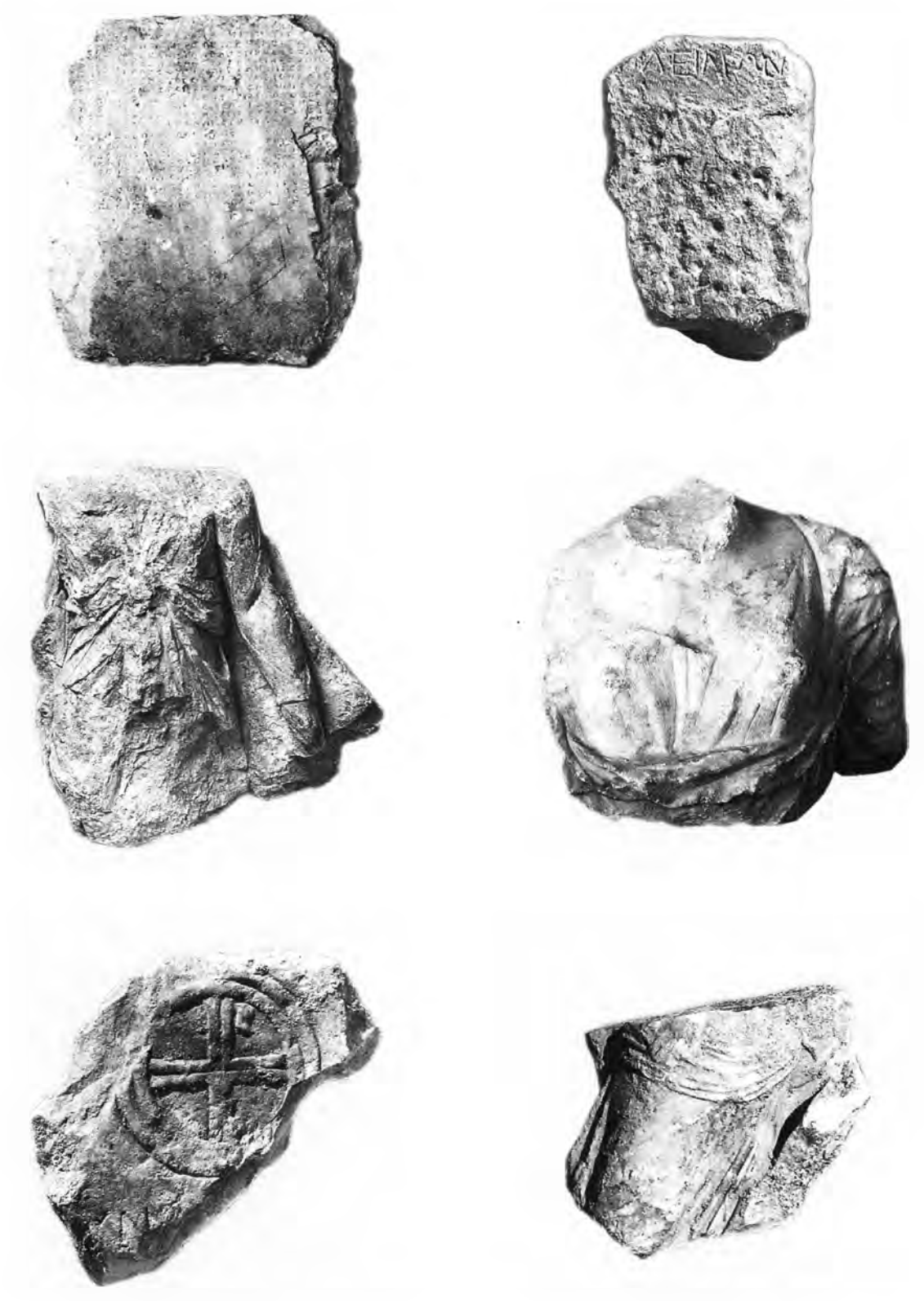

Αθήνα. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Δυτικό περιστύλιο: α-β) Δάπεδο από πήλινες πλάκες στο στυλοβάτη και κεραμικός κλίβανος με εσχάρα, γ) Ο τοιχοβάτης εσωτερικά του δυτικού τοίχου.

Αθήνα. Βιβλιοθήκη Αδριανού: α) Δυτικό περιστύλιο. Τμήμα αναγλύφου γυναικείας μορφής, β) Κιονόκρανο από το δυτικό πρόπυλο, γ) Η νοτιοδυτική γωνία της δυτικής αυλής.

Αθήνα: α-β) Βιβλιοθήκη Αδριανού. Ενεπίγραφη στήλη και ενεπίγραφος όρος, γ-δ) Βιβλιοθήκη Αδριανού. Ανάγλυφος κορμός ιέρειας της Ίσιδας και άνω μέρος κορμού ρωμαϊκού αγάλματος, ε-στ) Πλάκα. Θραύσμα παλαιοχριστιανικού θωρακίου και τμήμα αναγλύφου.

Αθήνα. Πλάκα: α) Τμήμα επιτύμβιας στήλης, β) Τμήμα του μεσαιωνικού τείχους του Ριζόκαστρου, γ) Τμήμα πύργου του υστερορωμαϊκού τείχους.

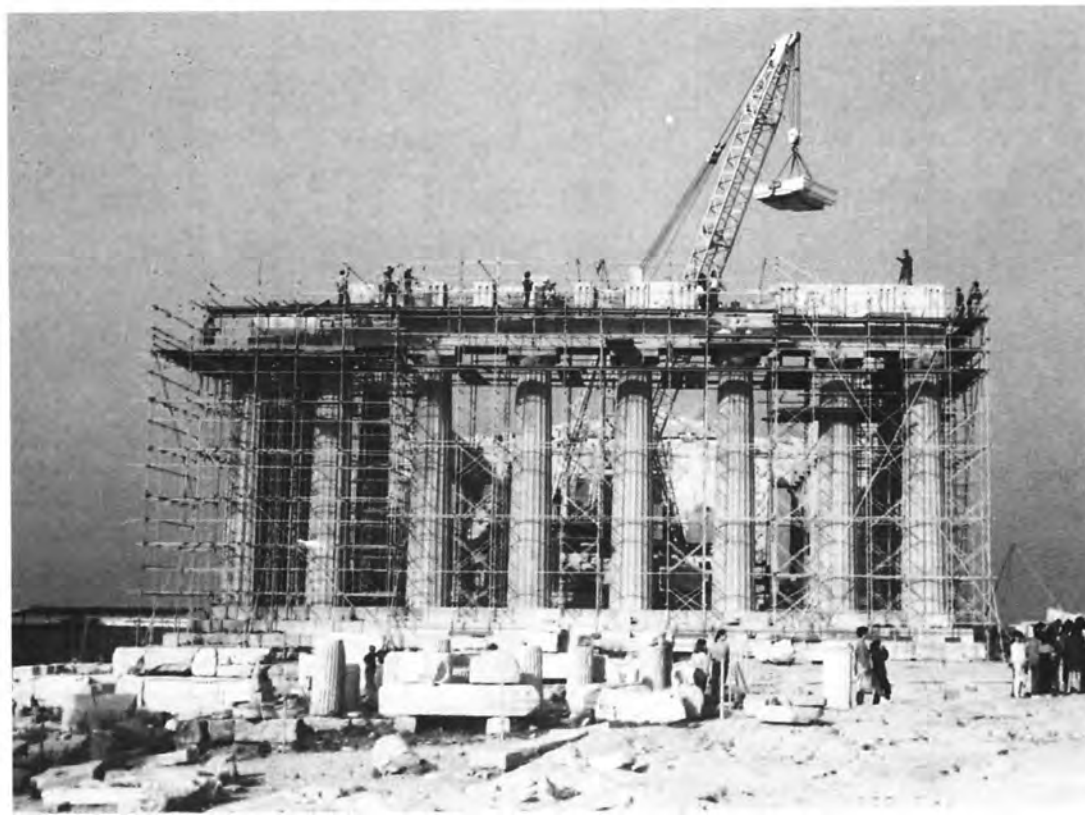

Αθήνα. Πλάκα: α-β) Τμήματα επιτυμβίων στηλών, γ) Οδός Σχολείου. Οικοδομικά λείψανα εποχής τουρκοκρατίας, δ) Άνω τμήμα ανδρικού κορμού κλασικών χρόνων, ε) Ρωμαϊκή Αγορά. Δυτικό περιστύλιο. Η θεμελίωση του στυλοβάτη.

Αθήνα. Ακρόπολη: α) Η ανατολική πλευρά του Παρθενώνα κατά τη διάρκεια και μετά τις εργασίες αναστήλωσης.

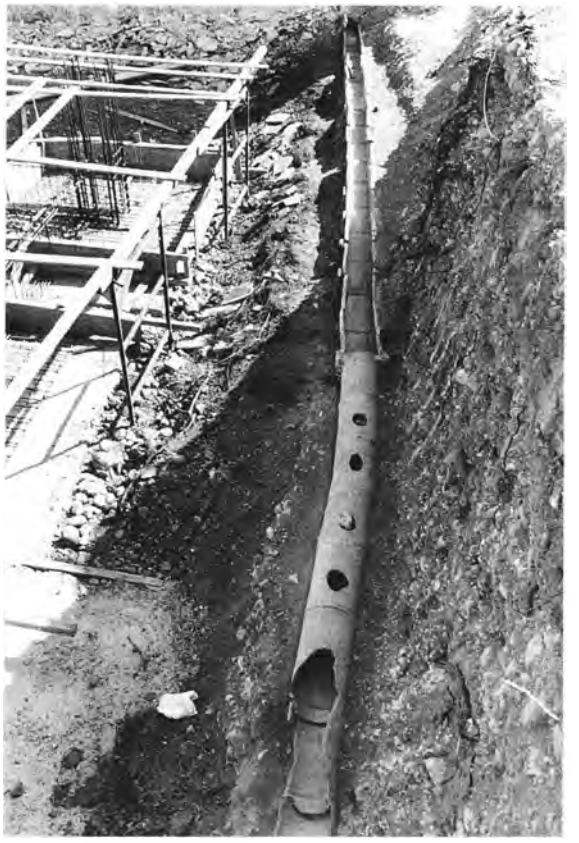

α) Αθήνα. Ακρόπολη. Κίονας της νότιας περίστασης του Παρθενώνα κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης, β) Αθήνα. Ακρόπολη. Η φατνωματική οροφή των Προπυλαίων κατά τη διάρκεια των εργασιών καταβίβασης, γ) Αθήνα. Ακρόπολη. Καμαροσκεπής τάφος στη βόρεια περίσταση του Παρθενώνα, δ-ε) Κέα. Αγία Ειρήνη. Αρχαίοι τοίχοι πριν και μετά τις εργασίες καθαρισμού και στερέωσης.

Αθήνα: α) Οδός Αν. Ζίννη 32 και Ανδρούτσου 30. Επιτύμβια στήλη του 2ου αι. μ.Χ., β) Οδός Ερυσίχθονος 13. Τμήμα του προτειχίσματος από Β.

Ελευσίνα: α) Οδός Παπαγιάννη. Ο αγωγός ύδρευσης, β) Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Ο χώρος του υπογείου.

α) Ελευσίνα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Οικόπεδο Ρεντούμη. Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Ελευσίνα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Οικόπεδο Καρατζά. Γενική άποψη της ανασκαφής, γ) Μέγαρα. Οδός Στίλπωνος 48. Άποψη του υπογείου από ΝΔ.

Μέγαρα: α) Οδός Πλουτάρχου 9. Άποψη της ανασκαφής από Δ. (χώροι Β, Γ και Δ), β) Οδός Δημοσθένους 26. Ο τοίχος με τον ενεπίγραφο λίθο από Α., γ) Οδός Πλάτωνος και Λουκιανού. Άποψη της ανατολικής παρειάς του μακρού τείχους.

α-γ) Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς. Αφιερωματική στήλη και η κύρια και η πίσω όψη γυναικείου αγάλματος πριν τις εργασίες καθαρισμού (από τη χωματερή Άνω Λιοσίων), δ-ε) Βούλα. Οδός Ελευθερίας. Ο χτιστός αγωγός από ΒΑ. και ο αγωγός ορθογώνιας διατομής από Ν.

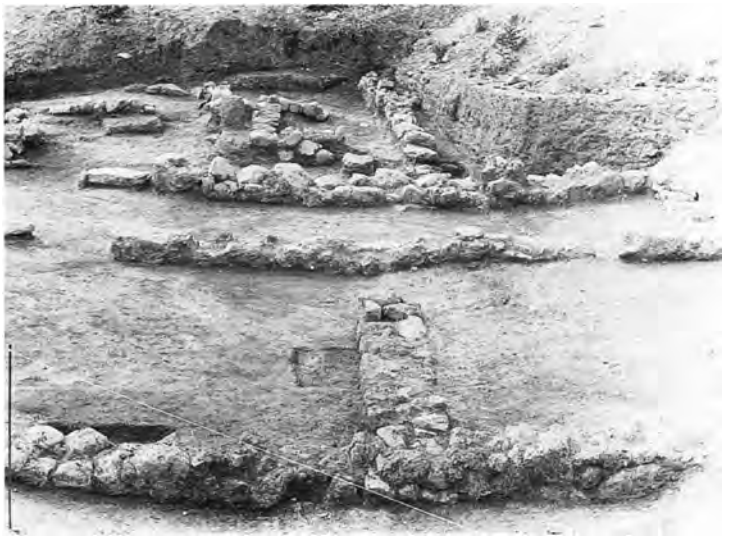

Βούλα: α) Οδός Ρίτσου. Τμήμα της ανωδομής του ταφικού περιβόλου από Δ., β) Οδός Σερίφου. Γενική άποψη της ανασκαφής, γ) Οδός Σερίφου. Το ιερό από Δ., δ) Οδός Σερίφου. Η νοτιοδυτική γωνία με τα θρανία.

Άλιμος: α-β) Οδός Θεσμοφορίων. Άποψη του βόρειου τομέα της ανασκαφής από ΒΑ. και ο χώρος Β από Ν., γ) Ρέμα Τραχώνων. Η νότια όψη του τοίχου 2 από ΝΔ.

α) Άλιμος. Ρέμα Τραχώνων. Το χτιστό πηγάδι από ΝΔ., β) Μενίδι. Περιοχή Στραβό Σχίνο. Οδός Αγίου Ιωάννου. Ο τάφος 1 από ΝΔ., γ) Μενίδι. Οδός Καραμανλή και Κωνσταντινουπόλεως. Το πηγάδι στο χώρο 1 από ΝΔ., δ) Λαυρεωτική. Κερατέα. Θέση Σιγγίνι. Λείψανα πύργου, ε) Λαυρεωτική. Κερατέα. Θέση Ρουτζέρι. Λείψανα αρχαίων τοίχων.

Λαυρεωτική: α) Κερατέα. Ναός Αγίου Αντωνίου. Λείψανα αρχαίων τοίχων, β) Θορικός. Η δυτική πλευρά του αρχαίου οικισμού, γ) Θορικός. Οικόπεδο Μέξα. Τα πλυντήρια Γ και Ζ, καθώς και οι μεταγενέστερες επεμβάσεις.

α-β) Λαυρεωτική. Θορικός. Οικόπεδο Μέξα. Ο πήλινος λουτήρας κατά χώραν και τμήμα του ανδρώνα με τον προθάλαμο, γ) Μαραθώνας. Κάτω Σούλι. Αγρός Φλεριανού. Το τετράπλευρο κτίσμα από Β., δ) Μαραθώνας. 34ο χλμ. λεωφόρου Μαραθώνα. Το νότιο άνοιγμα του κλιβάνου (1) από Α.

Σαλαμίνα. Περιοχή Τσάμη: α-δ) Ευρήματα από τους τάφους 1, 2 και 11, ε) Ο λάκκος 7 με τεφροδόχο αμφορέα κατά χώραν.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

Μέθανα. Άγιος Κωνσταντίνος: α) Τα δωμάτια Α, Β και Γ από ΝΑ., β) Το δωμάτιο Α από ανατολικά.

Μέθανα. Άγιος Κωνσταντίνος: α-β) Ευρήματα από το δωμάτιο Α, γ) Η βόρεια πλευρά του δωματίου Α με τα ευρήματα κατά χώραν από Ν., δ) Η νοτιοδυτική γωνία του δωματίου Α από ανατολικά.

Μέθανα. Άγιος Κωνσταντίνος: α) Η εστία στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου Β από ΝΑ.,
β) Η παιδική ταφή στο δάπεδο του δωματίου Γ από Ν., γ) Το ανασκαμμένο τμήμα του δωματίου Ε από Ν.

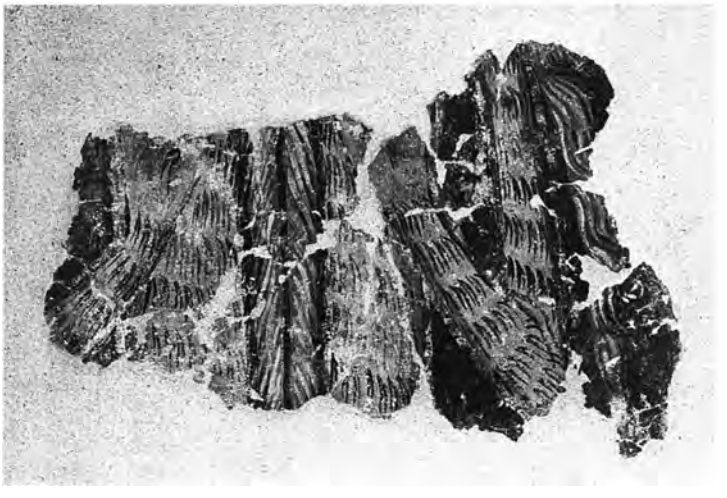

Αθήνα. Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης. Βόρειος τοίχος: α) Τοιχογραφία του νεότερου στρώματος κατά τη διάρκεια των εργασιών, β) Τοιχογραφία του αρχικού στρώματος, μετά τις εργασίες συντήρησης.

α) Αθήνα. Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης. Βόρειος τοίχος. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία - νεότερο στρώμα ζωγραφικής, μετά τις εργασίες συντήρησης, β-δ) Κάλαμος. Άγιος Νικόλαος Νεκροταφείου. Σπαράγματα τοιχογραφιών μετά τις εργασίες συντήρησης.

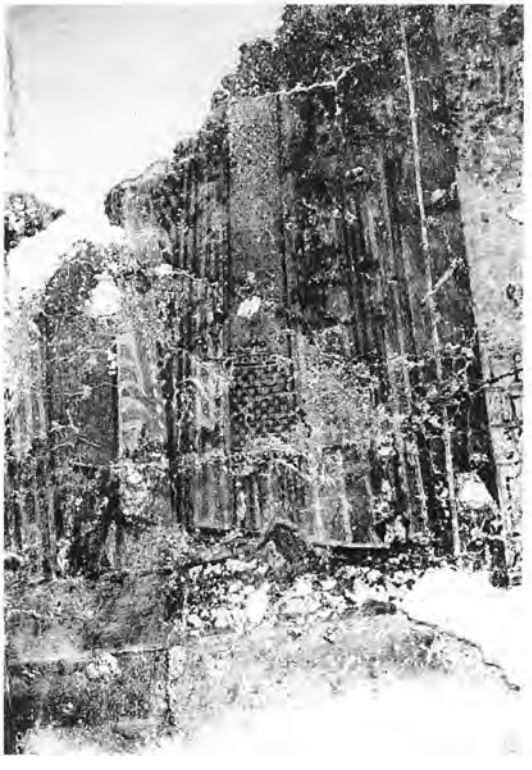

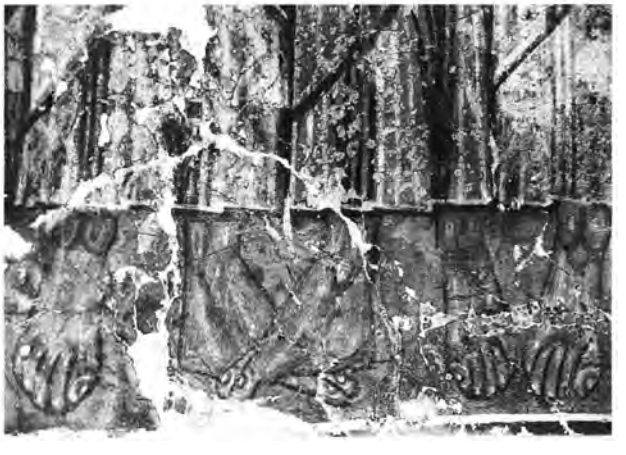
Κύθηρα: α) Λειβάδι. Ναός Αγίου Ανδρέα. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία του αγίου Ανδρέα δεόμενου, β) Ποταμός. Ναός Αγίου Ιωάννη. Ολόσωμοι άγιοι από το βόρειο τοίχο του Ιερού.

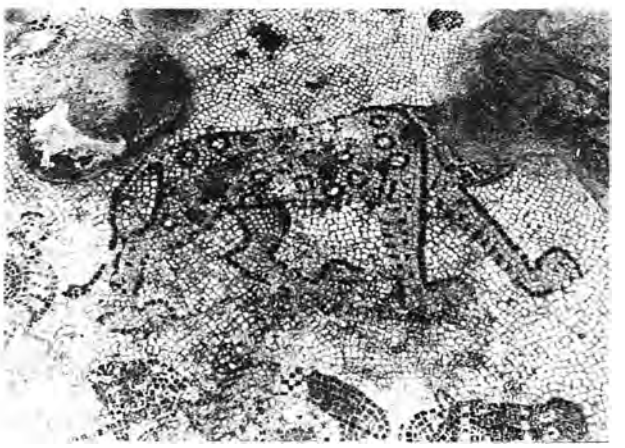

Κύθηρα. Ποταμός. Ναός Αγίου Ιωάννη: α-β, δ) Οι άγιοι Κήρυκος, Γεώργιος και Νοτάριος (λεπτομέρειες του Πίν. 45 β). γ) Λεπτομέρεια ολόσωμου ιεράρχη από την αψίδα του Ιερού, ε) Λεπτομέρεια από την παράσταση της Ανάληψης στη βόρεια πλευρά του Ιερού.

Κύθηρα: α) Ποταμός. Ναός Αγίου Ιωάννη. Γραπτή επιγραφή από την αψίδα του Ιερού, β-δ) Παλαιόπολη. Ναός Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Λεπτομέρειες από τα ψηφιδωτά δάπεδα του Ιερού και του κυρίως ναού.

Κύθηρα. Αρέοι. Ναός Αγίου Πέτρου: α-γ) Τοιχογραφίες αγίων από το βόρειο τοίχο του ναού.

α) Κύθηρα. Αρωνιάδικα. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου από ΒΑ., β) Κύθηρα. Κεραμωτό. Ο ναός της Μεταμόρφωσης από ΝΔ., γ-δ) Ανάβυσσος. Παλαιά Φώκαια. Οικόπεδο Σ. Φιλίππου. Ο δίδυμος τάφος Τ5 (1-2) από Δ. και το βόρειο κτίσμα από Δ.

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ - Ε. ΧΑΛΚΙΑ

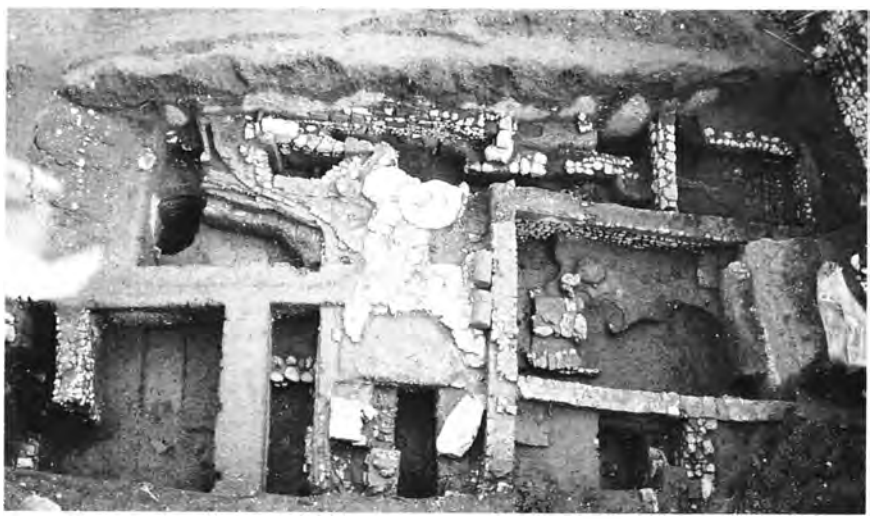

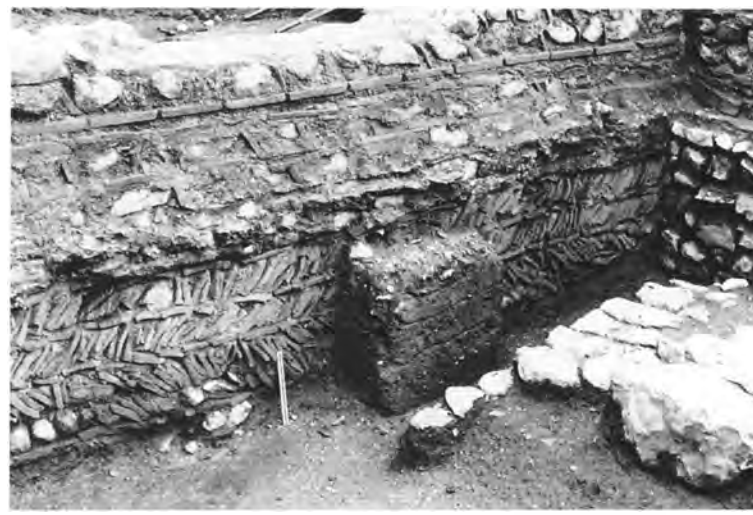
α) Ανάβυσσος. Παλαιά Φώκαια. Οικόπεδο Σ. Φιλίππου. Πήλινη σφραγίδα άρτου, β) Παιανία. Οικόπεδο Σταματίου. Πήλινη σφραγίδα άρτου, γ) Παιανία. Οικόπεδο Χρ. Κατσαρού. Υπολείμματα κτιστού πιθαριού, δ) Παιανία. Οικόπεδο Α. Ταγκαλίδη. Λεπτομέρεια της δεξαμενής.

Άργος: α) Πάροδος οδού Μπελίνου. Τμήμα του λάκκου με τις πλίθρες και τα ίχνη της πυράς, β) Πάροδος οδού Μπελίνου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β., γ) Οδός Γούναρη 95. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Άργος: α-β) Οδός Γούναρη 95. Ο νότιος τοίχος του χώρου Α και δάπεδο από κονίαμα, γ) Οδός Γούναρη. Οικόπεδο Νικολόπουλου. Το εσωτερικό του τάφου 2, δ) Οδός Γούναρη. Οικόπεδο Ρέντα. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

Άργος: α) Οδός Γούναρη. Οικόπεδο Ρέντα. Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ., β) Οδός Μενάνδρου και Πολυνείκους. Άποψη τμήματος του νεκροταφείου από Δ., γ) Οδός Γ. Σεφέρη και Αγίου Κωνσταντίνου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν., δ) Οδός Θεοφανοπούλου 14. Οι τάφοι 1 και 2 από Β.

Άργος: α-β) Οδός Κοφινιώτου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ. Το δωμάτιο και ο κλίβανος ρωμαϊκής εποχής από Β., γ) Οδός Καβάφη. Γενική άποψη της θεμελίωσης του κτιρίου από Ν., δ-ε) Χάλκινο άγαλμα κατά χώραν.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

α) Κεφαλάρι Άργους. Οικόπεδο Αθαν. Παπαδημητρίου. Τομή 3. Άποψη του τοίχου από Α.,
β) Ερμιόνη. Ανασκαφή Γυμνασίου - Λυκείου. Ο ταφικός περίβολος Γ από Β.

Ερμιόνη: α) Οικόπεδο Ο.Τ.Ε. Επιτάφια μαρμάρινη κλίνη, β) Ανασκαφή Γυμνασίου - Λυκείου. Ο ταφικός περίβολος ΣΤ από Α., γ-δ) Οικόπεδο Ο.Τ.Ε. Το ρωμαϊκό ταφικό μνημείο Α από ΒΔ. και από Β. κατά την αποξήλωση.

α) Ίναχος (Πασά) Αργολίδας. Επιγραφή του 2ου - 3ου αι. μ.Χ., β) Ερμιόνη. Γυναικείο μαρμάρινο άγαλμα από παράδοση, γ) Οικία Μ. Πλαζομίτη. Τμήμα της οχύρωσης από Α.

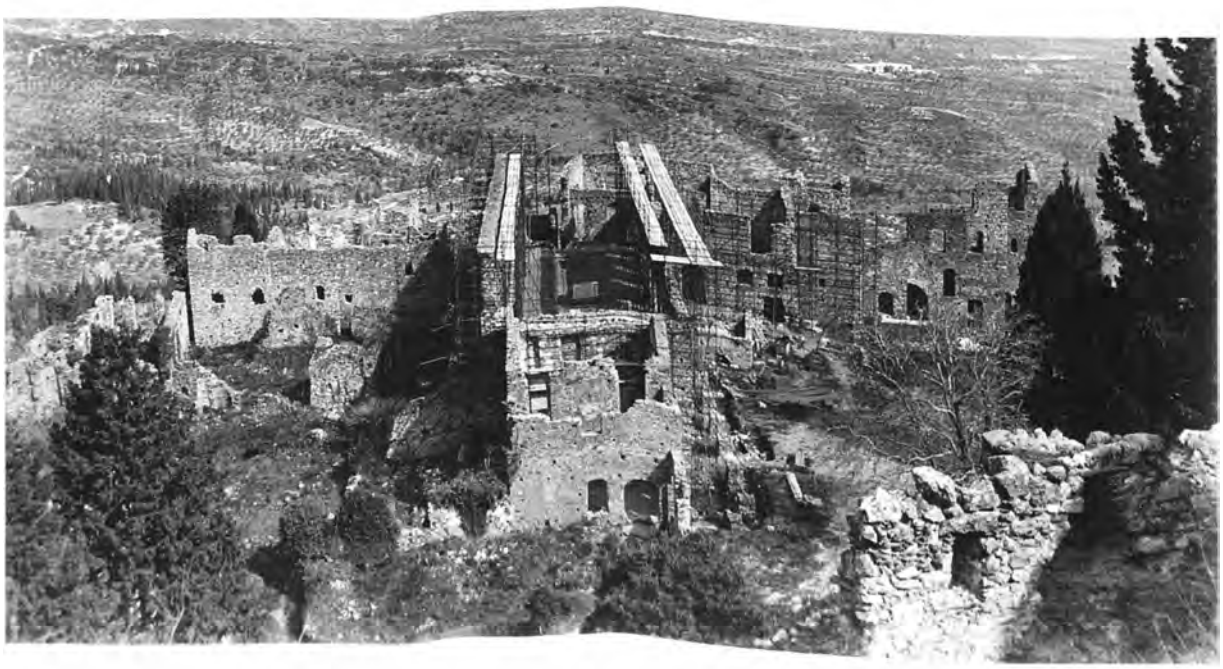

Άργος: α-β) Αγορά. Το εσωτερικό του φρέατος και τα θεμέλια του μαρμάρινου μνημείου, γ) Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Μήτρα ελληνιστικού ειδωλίου και πήλινο εκμαγείο, δ) Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Γενική άποψη της ανασκαφής μετά το τέλος των εργασιών.

α) Μυστράς. Παλάτια. Η αίθουσα του θρόνου κατά τη διάρκεια των εργασιών αναστήλωσης, β) Σπάρτη. Οδός Τριακοσίων. Ο βυζαντινός ναός από ΝΔ., γ) Κουλούμι Μάνης. Ναός Ταξιαρχών. Ο ναός κατά τη διάρκεια των εργασιών αναστήλωσης.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

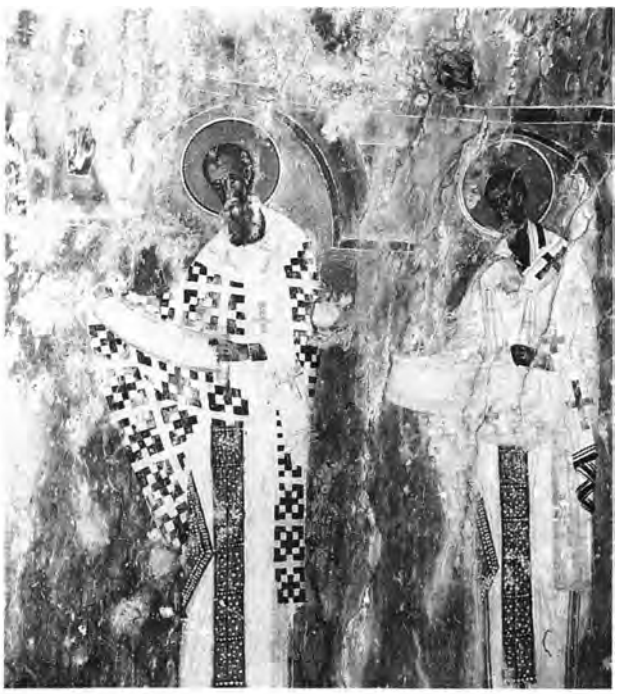

Μυστράς: α) Μητρόπολη. Ο Παντοκράτορας του τρούλου μετά τις εργασίες συντήρησης, β) Παντάνασσα. Λεπτομέρεια από την Ανάληψη μετά τις εργασίες συντήρησης, γ) Παντάνασσα. Η Πλατυτέρα κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

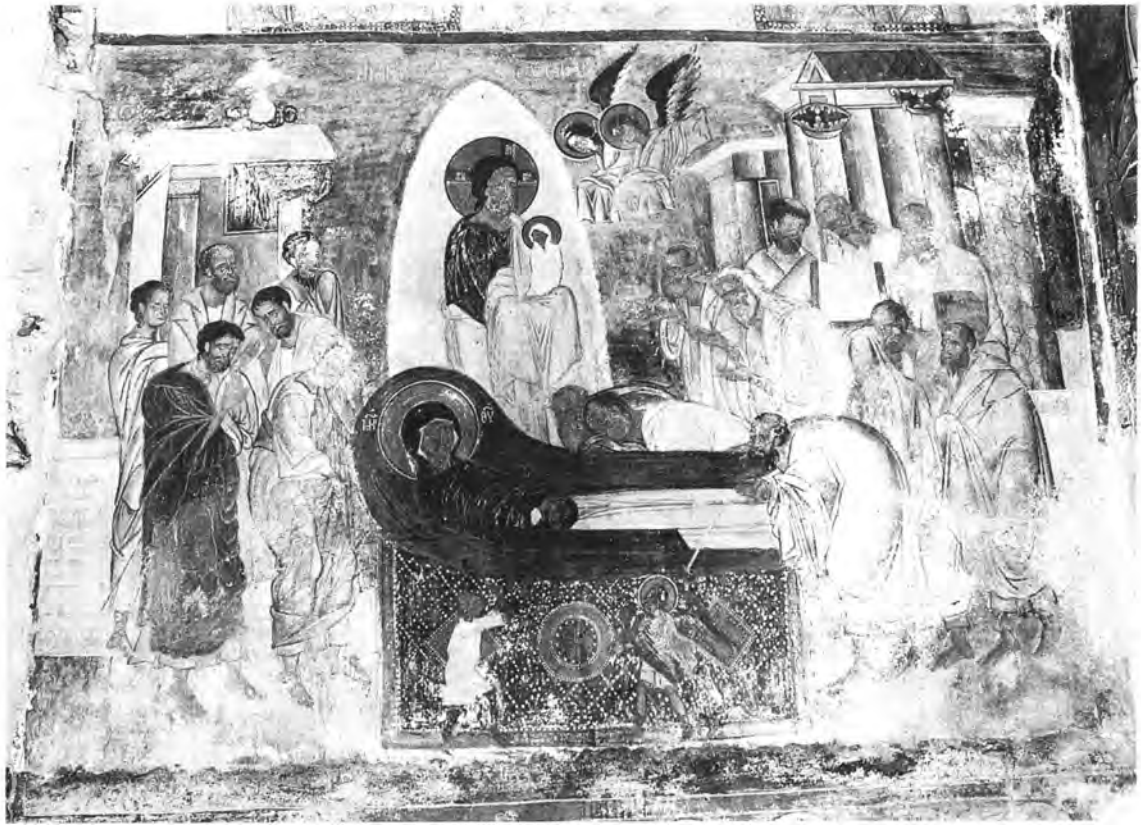

α) Μυστράς. Παντάνασσα. Λεπτομέρεια από τη Βαϊοφόρο μετά τις εργασίες συντήρησης, β) Γεράκι. Ζωοδόχος Πηγή. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος μετά τις εργασίες συντήρησης, γ) Γεράκι. Προφήτης Ηλίας. Ολόσωμοι άγιοι κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

Κροκεές. Ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου: α) Ο ναός από Ν., β) Λεπτομέρεια από την παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων, γ) Η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου μετά τις εργασίες συντήρησης.

α-β) Κροκεές. Ναός Αγίου Αθανασίου. Ο ναός από Δ. και λεπτομέρεια του Μελισμού πριν από τις εργασίες συντήρησης, γ) Ξηροκάμπι Λακωνίας. Ναός Αγίου Γεωργίου. Ο ναός από ΝΑ.

α-β) Μεγάλη Βρύση Λακωνίας. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Ο Παντοκράτορας του τρούλου και ο ναός από Δ., γ) Ξηροκάμπι Λακωνίας. Ναός Αγίου Γεωργίου. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας του αγίου Γεωργίου κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης, δ) Μεγάλη Βρύση Λακωνίας. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Ο ναός από Δ.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

α-β) Μεγάλη Βρύση Λακωνίας. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ και λεπτομέρεια Αποστόλου μετά τις εργασίες συντήρησης, γ) Άγιος Νικόλαος Επιδαύρου Λιμηράς. Ναός Αγίου Νικολάου. Οι άγιοι Επιφάνιος και Θεοφάνιος.

Άγιος Νικόλαος Επιδαύρου Λιμηράς. Ναός Αγίου Νικολάου: α) Το Άγιο Πνεύμα από την παράσταση της Πεντηκοστής, β) Ο Χριστός από την παράσταση του Νιπτήρα, μετά τις εργασίες συντήρησης.

α) Βαλτεσινίκο Γορτυνίας. Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου. Παράσταση του αγίου Γεωργίου κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης, β) Κάψια Αρκαδίας. Ο ναός του Αγίου Νικολάου από ΝΔ., γ) Μαγούλα Σπάρτης. Οικόπεδο Αγ. Κόκκινου. Το αψιδωτό κτίριο.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

α) Ζάκυνθος. Οδός Αγίας Άννας και Πικριδιωτίσσης. Το τείχος (α) από ΒΑ.,
β) Γλυκορίζι Τριφυλίας. Τυμβοειδές έξαρμα στη θέση Πυργάκι.

Πάτρα: α) Οδός Αγίου Δημητρίου 98-100. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β., β-γ) Οδός Αγίου Δημητρίου 98-100. Το ρωμαϊκό πορτραίτο κατά χώραν και λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου με φυτικό κόσμημα, δ) Οδός Βότσαρη 12-14. Ο λιθόστρωτος δρόμος και το πεζοδρόμιό του.

Ν. ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ - Γ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

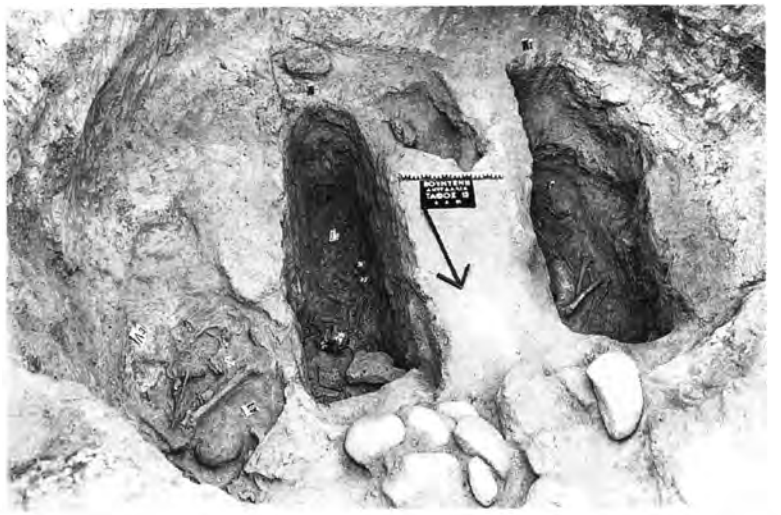

Πάτρα: α) Οδός Βότσαρη 12-14. Το κατώφλι στο νότιο παρόδιο κτίριο, β) Οδός Παναχαΐδος Αθηνάς. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, γ-ε) Οδός Αγίου Νικολάου και Κανακάρη. Ορθογώνιο άνοιγμα με τοξοειδές υπέρθυρο, η νεότερη κατασκευή και αγγεία εντοιχισμένα στον ταφικό θάλαμο.

Επαρχία Πατρών: α) Βούντενη. Τάφος 13. Κάτοψη του θαλάμου από Β., β) Βούντενη. Τάφος 16. Άποψη του θαλάμου από Δ., γ) Χαλανδρίτσα. Τάφος 24. Μερική άποψη του θαλάμου, δ) Σπαλιαρέικα Λουσικών. Τάφος 6. Αγγεία κατά χώραν.

α) Αίγιο. Οδός Περικλέους και Ασημ. Φωτήλα. Ενεπίγραφο απότμημα αγγείου από το δάπεδο της δεξαμενής, β-γ) Αίγιο. Οδός Ομαγυρίου Διός 12. Αρχιτεκτονικά μέλη από το χώρο XI, δ) Αρχαία Στράτος. Η δοκιμαστική τομή στην αγορά από Α., ε) Αρχαία Στράτος. Ο ανατολικός και ο βόρειος στυλοβάτης και η αναθηματική εξέδρα, στ) Αρχαία Στράτος. Άποψη της αρυκρήνης από Α.

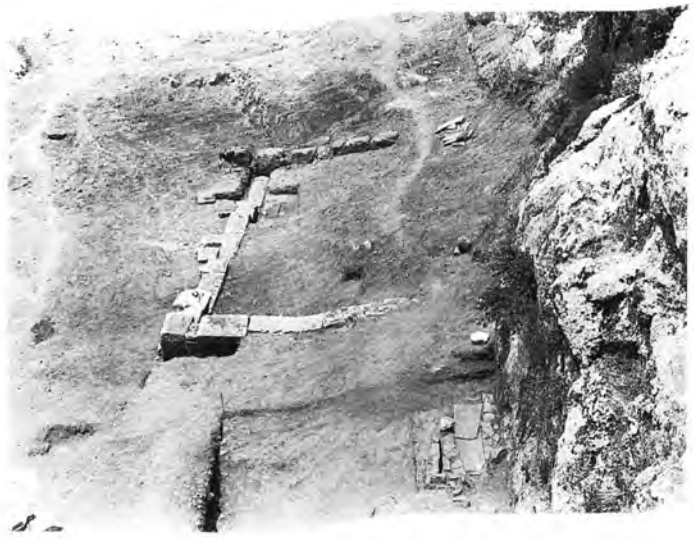

α-β) Αρχαία Στράτος. Οπές λατόμευσης στο αρχαίο λατομείο και δοκιμαστική τομή στην ορχήστρα του θεάτρου, γ) Οινιάδες. Νεώρια. Άποψη του χώρου από Δ. πριν από τις ανασκαφικές εργασίες, δ) Οινιάδες. Νεώρια. Οι θαλαμίσκοι κατά μήκος του ανατολικού τοιχώματος, μετά το τέλος της ανασκαφής, ε) Οινιάδες. Νεώρια. Οι βάσεις της τέταρτης από Α. κιονοστοιχίας.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

α) Οινιάδες. Νεώρια. Άποψη της σκευοθήκης από Α., β) Οινιάδες. Νεώρια. Άποψη της ανασκαφής από ΒΔ., μετά το τέλος των εργασιών, γ) Ναύπακτος. Οδός Λοκρών. Όψη της βόρειας παρειάς του τείχους, δ) Ναύπακτος. Ανώνυμη δημοτική οδός. Ο τάφος Ι.

Ν. Κεφαλληνίας: α) Κοινότητα Κομποθεκρατών. Θέση Καμίνια. Τμήμα αρχαίου τοίχου, β) Κοινότητα Πόρου. Τμήμα του αρχαίου τείχους, γ) Κοινότητα Πόρου. Θέση Διπόλια. Τμήμα δωρικού κίονα.

Ν. Κεφαλληνίας. Κοινότητα Αγίας Ευφημίας. Θέση Καραβοστάσι: α) Το αρχαίο τείχος, β) Ο νότιος χώρος του δεύτερου τριμερούς οικοδομήματος.

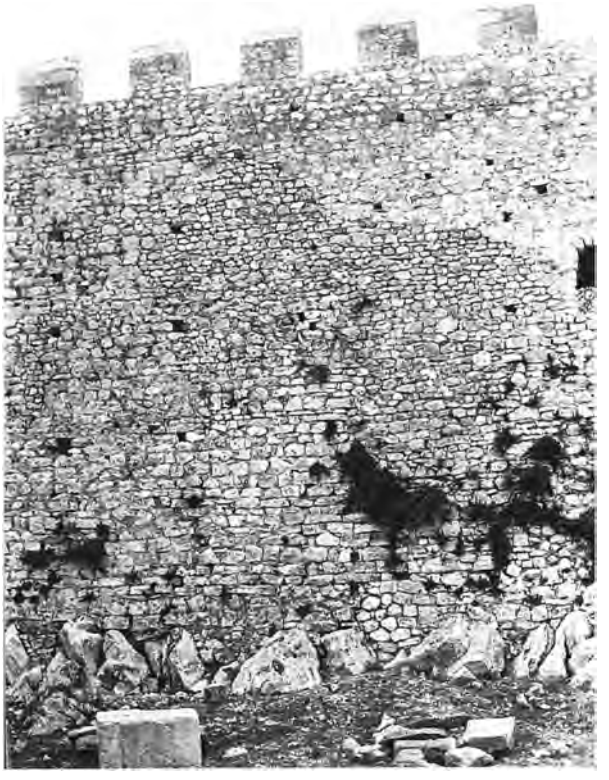

α) Ν. Αχαΐας. Φρούριο Ρίου. Η γέφυρα της τάφρου μετά τις εργασίες στερέωσης, β) Ν. Ηλείας. Φρούριο Χλεμούτσι. Η είσοδος και η σκάλα ανόδου στις επάλξεις κατά τη διάρκεια των εργασιών στερέωσης.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ν. Ηλείας. Φρούριο Χλεμούτσι: α) Το τείχος της βορειοδυτικής πλευράς μετά τις εργασίες στερέωσης, β) Τα τείχη και οι επάλξεις μετά τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης.

Ν. Ζακύνθου. Μονή Στροφάδων: α-β) Εικόνα του αγίου Γεωργίου και λεπτομέρεια, κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.

Ν. Κορινθίας. Άγιος Νικόλαος Μαψού: α-β) Χρυσά υπέρπυρα, γ-δ) Όστρακα από πινάκια, ε) Η αψίδα του Ιερού

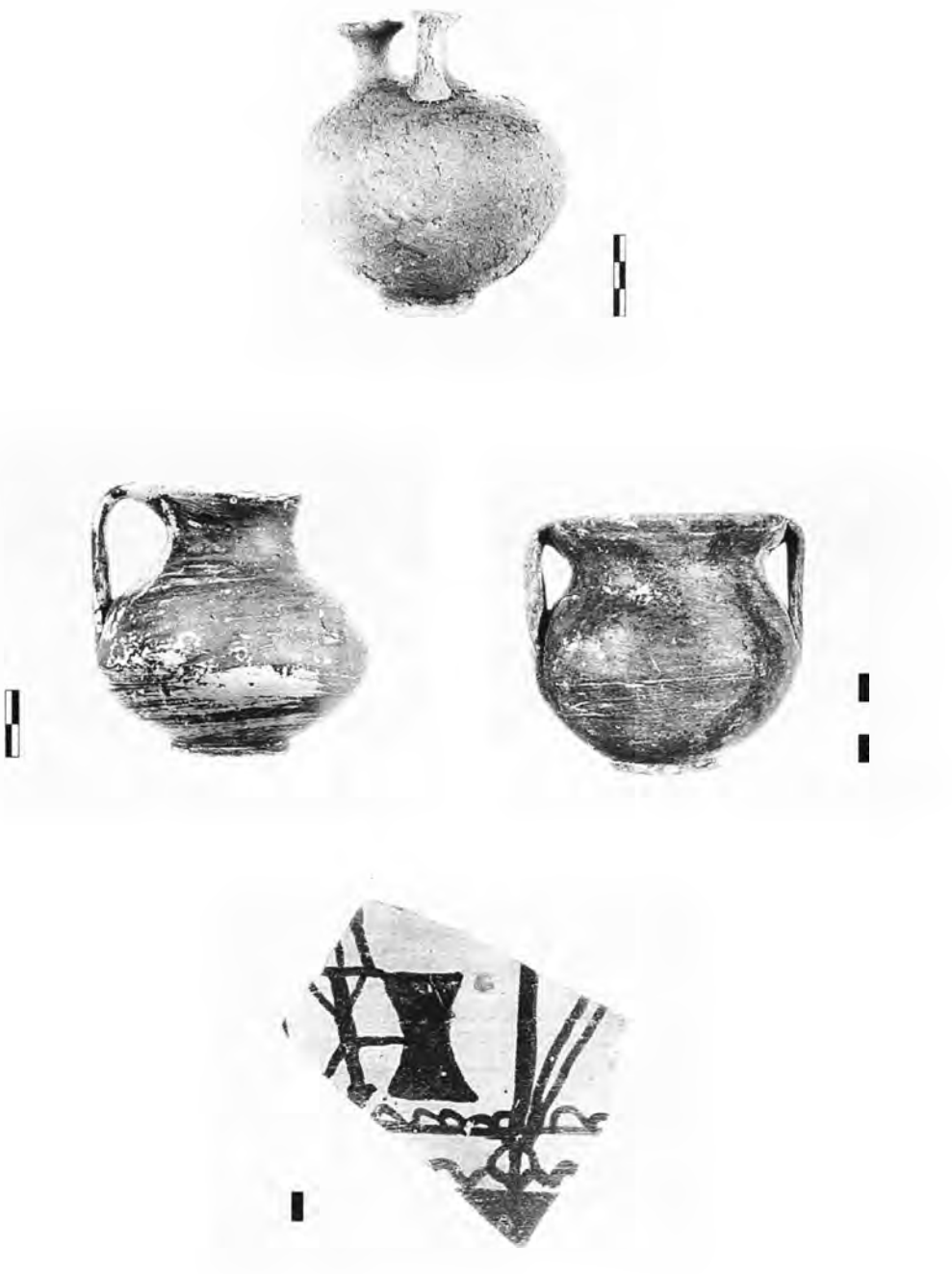

Χαλκίδα. Οικόπεδο Σιδεράκη: α-γ) Ευρήματα από την ανασκαφή, δ) Άποψη του βορειοδυτικού τμήματος της ανασκαφής με τα πηγάδια Π1 και Π2.

Χαλκίδα: α) Οικόπεδο Σαραφίδη. Το αρχαίο κτίριο με το πηγάδι από ΝΔ., β) Οδός Στύρων και Μακρή. Άποψη του βορειοανατολικού τμήματος της ανασκαφής από ΝΔ.

α-β) Ζέλι - Γολέμι. Αγγεία από τον τάφο XXV, γ-δ) Κύνος. Αγγείο από το μεσοελλαδικό τάφο και όστρακο από εικονιστικό κρατήρα.

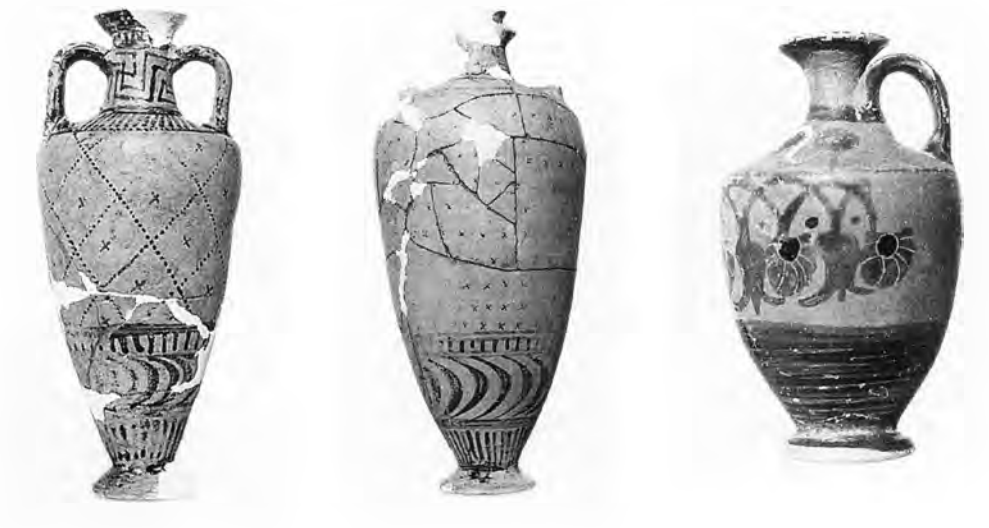

Δελφοί. Περιοχή του άρματος των Ροδίων: α) Ο αρχαίος περίβολος από Α., β) Η οικία από ωμή άργιλο, γ) Λείψανα κορινθιακού κράνους, δ) Τεμάχιο ελεφαντοστού με δικτυωτό κόσμημα.

α-γ) Δημητριάδα. Ιδιοκτησία Γεωργ. και Δημ. Κορδέλα. Αγγεία από την ανασκαφή, δ-ε) Φθιώτιδες Θήβες. Ναός Ασκληπιού. Ο ναός από Δ. και κεφάλι αγάλματος εφήβου κατά χώραν.

Βελεστίνο: α-β) Ναός Αγίου Χαραλάμπους. Αγγεία από την ανασκαφή, γ) Οικόπεδο Θεοδωρόπουλου. Άποψη του οικιακού ιερού, δ-ε) Οικόπεδο Θεοδωρόπουλου. Η υπόγεια δεξαμενή και η υπόγεια στοά που οδηγούσε σε αυτή.

α) Βελεστίνο. Οικόπεδο Χρ. Χατζηκωτούλα. Άποψη του χώρου της ανασκαφής από Α., β-ε) Ραχούλα Καρδίτσας. Θέση Τούμπα. Ευρήματα από τους τάφους, στ) Φθιώτιδες Θήβες. Τμήμα επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης.

Λάρισα. Γωνία οδών 31ης Αυγούστου και Παπαδιαμάντη: α-γ) Το ψηφιδωτό δάπεδο και λεπτομέρειες από αυτό (Θέρος, Άνοιξη).

α,γ) Λάρισα. Γωνία οδών 31ης Αυγούστου και Παπαδιαμάντη. Λεπτομέρειες του ψηφιδωτού δαπέδου (Φθινόπωρο, Διόνυσος), β) Ασπρόγεια Φαρσάλων. Αγγεία από το μεσοελλαδικό τάφο, δ, στ-ζ) Τμήματα αναθηματικών στηλών, ε) Κραννώνα. Αγρός Σ. Κουκουτάρα. Το πλακόστρωτο της αίθουσας με το ψηφιδωτό δάπεδο.

α-γ) Άτραξ. Ενεπίγραφη απελευθερωτική στήλη, δ) Γελάνθη. Επιτύμβια στήλη, ε) Άζωρος. Αναθηματική στήλη.

α) Φθιώτιδες Θήβες. Βασιλική Αγίου Δημητρίου. Λουτρό. Τόξο από υπόκαυστο, β) Υπάτη. Βαπτιστήριο. Ψηφιδωτό δάπεδο κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης, γ-ε) Φθιώτιδες Θήβες. Γραπτό πινάκιο, αργυρό φωτοστέφανο, και αργυρός σταυρός, μετά τις εργασίες συντήρησης.

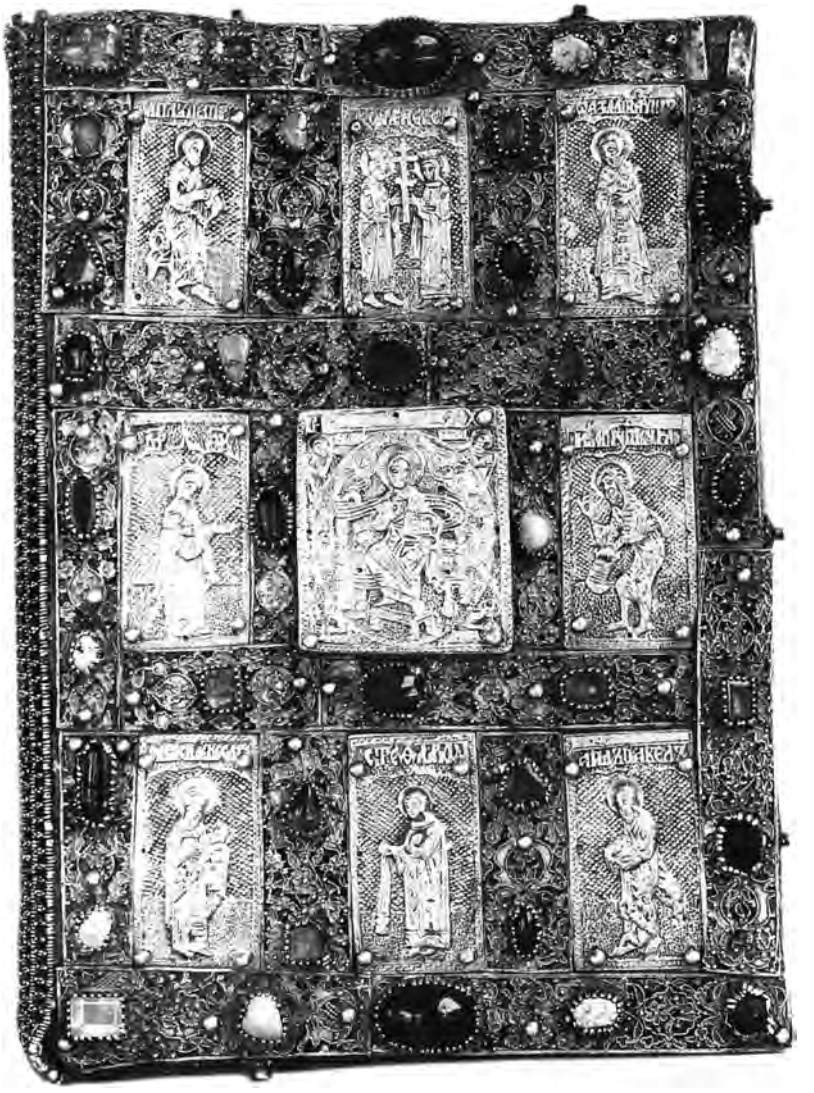
ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

Τύρναβος: α-β) Ναός Αγίου Νικολάου Τουραχάν. Εικόνα του αγίου Νικολάου και του Χριστού Παντοκράτορα, γ) Ναός Παναγίας Φανερωμένης. Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα.

Τύρναβος: α) Ναός Αγίου Γεωργίου. Στάχωση ευαγγελίου του 1552, β) Ναός Παναγίας Φανερωμένης. Ο ναός από Ν.

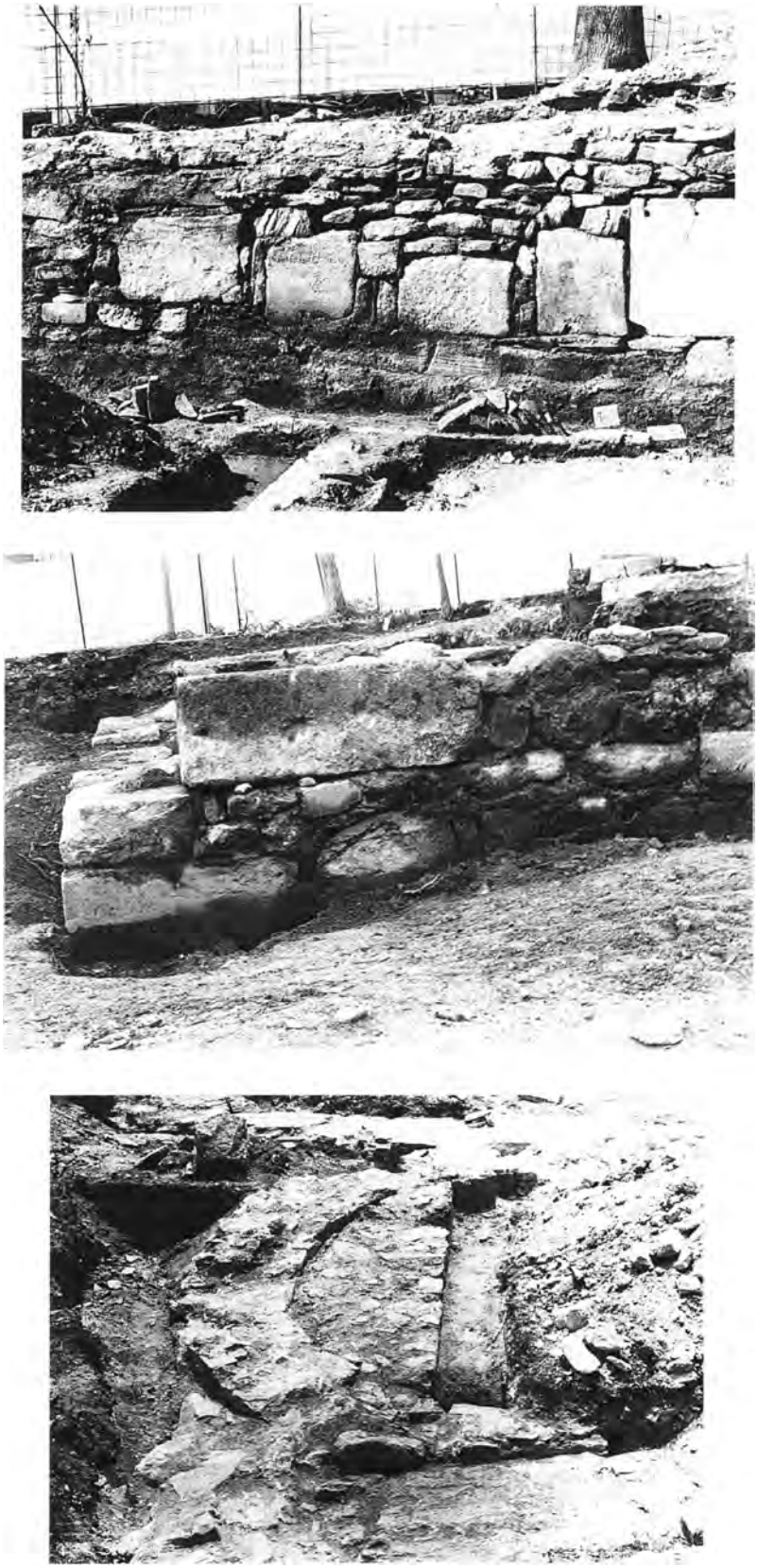
Τύρναβος: α) Ναός Αγίας Τριάδας. Λεπτομέρεια από δεσποτική εικόνα των Αγίων Πάντων,
β) Ναός Αγίου Δημητρίου. Το βόρειο τμήμα του τέμπλου.

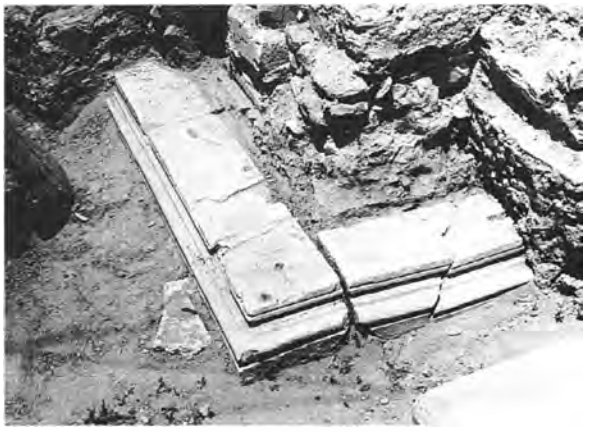

α-β) Νεραϊδοχώρι Τρικάλων. Ναός Αγίου Νικολάου. Εξωτερική άποψη του ναού και οι αψίδες του Ιερού,
γ) Παληά Βόλου. Οικόπεδο Υπερτοπικής Αγοράς. Η νοτιοανατολική γωνία της οχύρωσης.

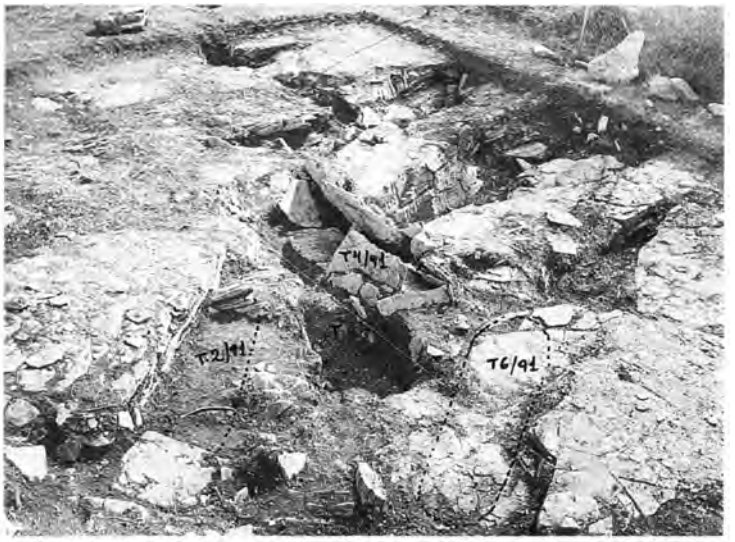
Παληά Βόλου: α-β) Οικόπεδο Υπερτοπικής Αγοράς. Τμήμα του τείχους και ο πύργος 2, γ) Πλατεία Αγίων Θεοδώρων. Λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

α) Παληά Βόλου. Πλατεία Αγίων Θεοδώρων. Λείψανα κτιρίου κάτω από την παλαιοχριστιανική βασιλική, β-γ) Κλοκωτός Τρικάλων. Θέση Παζαροτόπι. Λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Ν. Ιωαννίνων. Κάτω Μερόπη: α) Οι τάφοι 2,4,5 και 6 από ΒΔ., β) Οι τάφοι 4 και 5, καθώς και οι λάκκοι του κεραμικού κλιβάνου από Β., γ) Τα θεμέλια της κυκλικής καλύβας.

Κέρκυρα: α-β) Οικόπεδο Κασφίκη. Κορμός Αφροδίτης και ενσφράγιστος στρωτήρας στέγης, γ) Οικόπεδο Μικάλεφ. Πήλινος βωμίσκος, δ-στ) Οικόπεδο Γιούργα. Ενσφράγιστοι κέραμοι - στρωτήρες και η νότια πεσσοστοιχία από ΝΔ.

Κέρκυρα: α-β) Οικόπεδο Γιούργα. Πολύμυξο λυχνάρι και όστρακο αγγείου κλασικών χρόνων, γ-στ) Οικόπεδο Ζωχιού. Ευρήματα από την ανασκαφή και γενική άποψη του δεύτερου κτιρίου από ΝΔ.

Κέρκυρα. Οικόπεδο Κωνστ. Μπαλή: α) Τάφος 14. Χάλκινη λεκανίδα που περιέχει οινοχόη και σκύφο κατά χώραν, β-δ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

α-β) Κέρκυρα. Οικόπεδο Κωνστ. Μπαλή. Οινοχόη από τον τάφο 21 και σιπύη από τον τάφο 40, γ) Κέρκυρα. Οικόπεδο Σουριανού. Τμήμα επιτύμβιας στήλης, δ) Γιτάνη Θεσπρωτίας. Κτίριο Γ. Χάλκινο πόδι επίπλου, ε) Κέρκυρα. Οικόπεδο Κωνστ. Μπαλή. Γενική άποψη του ταφικού μνημείου από ΒΑ.

1. ΟΔΟΣ ΕΡΥΣΙΧΘΟΝΟΣ 13
2. ΟΔΟΣ ΔΡΑΚΟΥ ΚΑΙ ΜΟΥΣΩΝ
3. ΟΔΟΣ ΑΝ. ΖΙΝΝΗ 32 ΚΑΙ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ 30
4. ΟΔΟΣ ΒΟΥΡΒΑΧΗ 2 ΚΑΙ ΣΥΓΓΡΟΥ
5. ΟΔΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ (ΣΚΑΜΜΑ ΕΥΔΑΠ)
6. ΟΔΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ 8 ΚΑΙ ΚΟΚΚΙΝΗ
7. ΟΔΟΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΥ (ΕΡΓΑ ΥΔΡΕΥΣΗΣ)
8. ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ (ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΑΛΣΟΥΣ)

Σχέδ. Α΄. Τοπογραφικός χάρτης της Αθήνας, όπου σημειώνονται οι χώροι που ανασκάφηκαν το 1991.

ISSN 0570-622X